

અનુક્રમણિકા

સંદે.

મુખ્યધી એકત	૧
એકતનું બંદર	૩
મુએકતી નેહર	૫
માલટા	૭
કુપુચીન દેવળ	૧૧
સેંટ જાનનું દેવળ	૧૩
ગવર્નરનું રહેઠાંધુ	૧૫
આલજીયર્સ—ટયુનીસ	૧૭
જાહાલદરનો કોલો	૧૯

રૂપેન અને પોરદુગલ.

મલાગા	૨૩
મલાગાનું મોટું ખ્રિસ્તી દેવળ	૨૬
એન્ડે લુશીઆથી એનેડા	૨૮
એનેડા	૩૦
અલહામધા મેહેલ	૩૧
મેહેલનો દેખાવ	૩૨
આલહમધાના ઓરડા	૩૩
દમામખાના	૩૪
રોહરનું દેવળ	૩૬
મીત્રો તથા પુવળાં	૩૭
કાર્ટ દાઉસ	૪૦
અપસી લેકો	૪૨

કોરડોવા	૪૩
ધરો અને મહોલાનું વર્ણન	૪૪
કોરડોવાનું દેવળ	૪૫
ઝીકા મસજીદ	૪૬
એક ગંગાવર કોરાન...	૪૮
જોવાલાયક ભાગો	૪૯
હમારી ઉપર થએલો હુમલો	૫૨
કોરડોવા શેહેરનો ટુંક સાર				૫૩
સેવીલ	૫૪
સેવીલનું દેવળ	૫૫
સેન્ટ ફરડીનાન્ડનું ચુડકું	૫૬
જોવાલાયક ચીજો	૫૭
રૂપાનું કાચુસ	૫૮
દેવલનો મીનારો	૫૯
છપસી લોકનો નાચ...	૬૦
લા કારીદાદાદ આસપીટલ	૬૧
આલકાઝારનો મેદેલ...	૬૨
સેન તેલમો મેદેલ	૬૪
ખીડી તથા તપટ્ટીનું કારખાનું...	૬૫
સેવીલથી લીસખન	૬૮
મિડ્રીક	૮૭
ગોધા લડવાની જગ્યા...	૮૮
લગારનું વર્ણન	૯૧
તીરંદાજી	૯૩
એસકોરીયલનો મેદેલ	૯૬
ચપલમાંનું વેફર	૯૯
મેડીડનો પબ્લીક બાગ	૧૦૧
રપેનીયોડોનું ઝનુન	૧૦૪

મેનસીએસતીઅન તથા બીલબોઆ શહેરનો દેખાવ	૬૮
મેડ્રીડથી પેરીસ	૬૯
લીસબન	૭૦
પાદશાહોને દાટવાનું દેવળ	૭૧
સેંટ રોકનું દેવળ	૭૨
દેવળમાં જોવાલાયક ચીજો	૭૩
સેંટ જોસેફનું ઘુલનું	૭૪
શહેરનો દેખાવ	૭૫
વાર્ષિક દારૂ...	૭૬
લીસબન શહેરની તવારીખ	૭૭
શીતતરાની હવા ખાવાની જગ્યા	૭૮
લીસબનથી મેડ્રીડ	૭૯

ફ્રાન્સ.

પેરીસ	૨૨૧
નેશનલ " ફેક્ટ "ની ધામધુમ	૨૨૨
લશ્કરની " માર્ચ પાર્ટ "	૨૨૩
પેરીસની રાશની	૨૨૪
નાટકશાળાઓ	૨૨૫
હુવર મેહેલનું મ્યુઝીયમ	૨૨૬
પેરીસના દેવળો	૨૨૭
બરતકામ બનાવવાનું કારખાનું	૨૨૮
વરસેલીસના મેહેલમા ધામધુમ	૨૨૯
ફ્રાન્સનો પાદશાહી મેહેલ	૨૩૦
જોવાલાયક જગ્યાઓ	૨૩૧
પેરીસથી લંડન	૨૩૨

ગરેટ બરીટન.

લંડન ૧૦૮
પ્રીન્સ ઓવ વેક્સની લેવી ૧૦૯
કીયુ ગારડન્સનો દેખાવ ૧૧૦
લંડન શેહેરના દેખાવો ૧૧૧
એકવેરીયમની જગાપર ગમતનો દેખાવ... ૧૧૨
લશ્કરી ક્વાયદ (માદારાણીની સાલગરીની) ૧૧૩
મિડમ ટુસ્યનો પુતલાંઓનો સંગ્રહ ૧૧૫
લંડનમાં હોટેલો ૧૫૧
એસકોટની સરત ૧૫૨
હાઇડ પાર્ક... ૧૫૩
વાલનટીઅરશોની ક્વાયદ ૧૫૫
એક ઘણું ઊંચું માથુસ ૧૫૭
ફ્રિએસનોની સભા ૧૫૭
“ટેમસીસ એમખેકમેંટ” ૧૫૯
“પાર્લામેંટ હાઉસ”માં “કોમનસો”ની સભા ૧૬૧
“નેશનલ ગેલેરી” છબીઓનો સંગ્રહ ૧૬૨
નોર્થપ્લુક ક્લબનો મેલાવડો ૧૬૩
નદીમાં કાપેલી સેહેલ ૧૬૪
કેમબ્રીડજ યુનિવરસીટી ૧૬૫
દેશી પોશાકને મલત્તુ માન ૧૬૯
વેસ્ટ મીનીસ્ટરએબી-મુકર ગુજરીની ક્રિયા ૧૭૦
જુબીલીની ધામધુમ... ૧૭૨
જુબીલીનો દીવસ—દેવળમાંની ક્રિયા ૧૭૫
બંદગીની ક્રિયા ૧૭૬
લંડનમાં રોસની ૧૭૭
રાણીની સ્વારી ૧૭૮
માદારાણીની “ગારડન પાર્ટી” ૧૮૧

કરકાલકી	૧૩૩
કોલસાની ખાન	૧૩૫
લીવરપુલ	૧૩૬
જુબીલી એકઝીબીશન	૧૩૭
એકઝીબીશનની ઈમારત	૧૩૮
એકઝીબીશનમાં લેવાની ચીજો	૧૩૯
જ્યોરજીસ હોલ	૧૪૧
મેનચેસ્ટર	૧૪૨
એકઝીબીશનની ઈમારત	૧૪૩
કાપડની બનાવટ	૧૪૪
વીલિસન-ટાઈડનો તેહેવાર	૧૪૭
આતસખાજી	૧૪૮
સાઉથ પોર્ટ હવા ખાવાની જગ્યા	૧૪૯
બોલટન	૧૪૭

આયરલેન્ડ.

ગ્લેનગેરીફ	૨૫૨
આયરલેન્ડનાં સરેવરો	૨૫૩
કોર્ક શહેર	૨૫૪

યુરોપથી અમેરીકા.

આટલાન્ટિક મહાસાગર	૨૫૫
દરિયામાં યુસાફરી	૨૫૭
ગરુ રફીમ	૨૫૮
અમેરિકનો	૨૬૧

અમેરીકા.

ન્યુયોર્ક	૨૬૨
સ્વતંત્રતાનું પ્રતીક	૨૬૩

					સફ.
હોસ શું ફાલ	૩૦૭
ધી થી સીસ્ટર્સ આયલંડ	૩૦૯
સેન્ટ લોરેન્સ નદીની થીનરી	૩૧૧
લોંગ સોલ્ટના - રાહો (Rapis)	૩૧૪
માન્ડ્રીયાલ (કેનેદા)	૩૧૫
નોત્રડેમ નામનું દેવળ	૩૧૬
જેસુઈટનું દેવળ	૩૧૭
માન્ડ્રીયાલ નામ શા ઉપરથી પડ્યું	૩૧૮
કારનીવેલ નામનો તેહેવાર	૩૧૯
લેક થેમપ્સેની થીનરી	૩૨૦
રોજરસીસ સ્થાઈડ નામનો પાદાડ	૩૨૨
સ્ટીમરમાં ગમત	૩૨૪
સારાટોગા	૩૨૪
હોટેલની રચના	૩૨૫
કોનગ્રેસ પાર્ટ	૩૨૬
ગુડલોન	૩૨૭
જેસર સ્પ્રિંગનો ઝરો	૩૨૮
ઓડવેનો મોહોયો	૩૨૯
બોસ્ટન	૩૩૦
ધણીવાર થતા અકસ્માતો	૩૩૧
બોસ્ટનની બેવાલાયક જગ્યાઓ	૩૩૨
બોસ્ટન મ્યુઝીયમ	૩૩૩
વોર્શીંગટનનું પુતળું	૩૩૫
અલીશ્વ દારૂ જોડ લેઈને સ્ફુલ્લ	૩૩૬
માંજીટ બોર્ન નામનું ધોરસ્થાન	૩૩૭
બોસ્ટન રોડેસ્ટું વર્ષેન	૩૩૮

સૌથી સરસ નદીની સ્ટીમર
હરીયામાં મુસાફરી
ફીલાડેલફીયા	૩૪૫
જોન વોનમેકરની દુકાન	૩૪૬
નવાઈ જોવી જાહેર ખજાનો	૩૪૭
દુન્યામાં સૌથી મોટો પાર્ક	૩૪૮
મ્યુઝીયમ	૩૪૯
નવો સીટી હાલ	૩૫૦
૧ મોહોલા અને ઘરોનાં નંબર	૩૫૨
નવાઈ જોવી ગાડીઓ	૩૫૩
વોર્શિંગટન	૩૫૪
કપીટાલ નામનો મહેલ	૩૫૬
સલા ભરવાનો ચોરડો	૩૫૭
એક સોનેરી ચોરડો	૩૫૮
વોર્શિંગટન સ્થંભ	૩૫૯
લીજેરી ખાતાની ઈમારત	૩૬૦
પેટ્ટે આશીસ	૩૬૧
આગગાડીમાં મુસાફરી	૩૬૩
કેનલકી	૩૬૪
કેનલકીના મેમ્બર કેસ	૩૬૫
ગ્રામાં વોર્શિંગટનનું પુતળું	૩૬૬
ગ્રામાં પરીવાનું સ્ટેશન	૩૬૭
“દેશ માણસનું દુઃખ”	૩૬૯
“આ તો જોવાનું બારી પડ્યું”	૩૭૧
ચીકાગો	૩૭૩
કુનિયન સ્ટેશન	૩૭૪

					સફે.
હાસ શું ફેલ	૩૦૭
ધી થી સીસ્ટર્સ આયલંડ	૩૦૯
સેન્ટ લોરેન્સ નદીની શીનરી	૩૧૧
લોંગ સોસ્ટના રોહો (Rapis)	૩૧૩
મોન્ટ્રીયાલ (કેનેડા)	૩૧૫
નોત્રડેમ નામનું દેવળ	૩૧૬
જેસુઈટનું દેવળ	૩૧૭
મોન્ટ્રીયાલ નામ શા ઉપરથી પડ્યું	૩૧૮
કારનીવેલ નામનો તેહેવાર	૩૧૯
લેક શેમપ્લેની શીનરી	૩૨૦
રોબરસીસ સ્કાઈડ નામનો પાદાડ	૩૨૨
સ્ટીમરમાં ગમત	૩૨૩
સારાટોગા	૩૨૪
હોટલની રચના	૩૨૫
કોનગ્રેસ પાર્ટ	૩૨૬
લુડલોન	૩૨૭
જેસર સ્ટ્રીમનો ઝરો	૩૨૮
બોસવેનો મોહોલો	૩૨૯
બોસ્ટન	૩૩૦
ધણીવાર થતા અકસ્માતો	૩૩૧
બોસ્ટનની જોવાલાયક જગ્યાઓ	૩૩૨
બોસ્ટન મ્યુઝીયમ	૩૩૩
વોશિંગટનનું પ્રતજીવ	૩૩૫
ઉગવીશ દાર્ઢ જોડ લેટીન સ્કુલ	૩૩૬
મંગિટ જોર્નલ નામનું ધોરસ્થાન	૩૩૭
બોસ્ટન રોહેરનું વર્ણન	૩૩૮

સાથી સરસ નદીની સ્ટીમર	૩૪૮
હરીયામાં મુસાફરી	૩૪૯
ફીલાડેલફીયા	૩૪૯
જોન વોનમેકરની દુકાન	૩૪૯
નવાઈ જેવી જાહેર ખખરો	૩૪૯
દુન્યામાં સૌથી મોટો પાર્ક	૩૪૯
મ્યુઝીયમ	૩૪૯
નવો સીટી હાલ	૩૫૦
મોહાલા અને ધરોના નંબર	૩૫૨
નવાઈ જેવી ગાડીઓ	૩૫૩
વોશીંગટન	૩૫૫
કપીટાલ નામનો મહેલ	૩૫૬
સભા ભરવાનો ઝોરડો	૩૫૭
એક સોનેરી ઝોરડો	૩૫૮
વોશીંગટન સ્પષ્ટ	૩૫૯
તાજેરી ખાતાની ઈમારત	૩૬૦
પેટ્ટ આશીસ	૩૬૧
આગગાડીમાં મુસાફરી	૩૬૩
ફેન્ટાસી	૩૬૪
ફેન્ટાસીના મેમ્બર કેવલ	૩૬૫
ગુજરાત વાશીંગટનનું પુતળું	૩૬૬
ગુજરાત પરીવાનું રહેઠાણ	૩૬૭
"દોઢ માણસનું ફ.ખ."	૩૬૮
"આ તો જોવાનું બારી પડ્યું!"	૩૬૯
ચીકાગો	૩૭૦
મુનિયન રોકપાર્ટ	૩૭૧

જનવરો કાપવાની સફાઈ	--	૨૭૫
જનાવરો કાપવાનું કારખાનું		૩૭૬
બોર્ડ ઓવ ટ્રેડની ઈમારત	૩૭૮
ચેહેરનું વર્ણન	૩૭૯
ચીકગોધી આગલ	૩૮૨
ડેનવર શહેર	૩૮૫
મોનીટો—પ્રુદરતી ઝરા	૩૮૬
દેવતાઓની વાડી	૩૮૭
વાડીમાં જોવાલાયક ચીજો	૩૮૮
ગ્રાંડ દેવર્ન નામનો બોહ	૩૮૯
ગોફામાં જોવાલાયક ચીજો	૩૯૧
મોનીટોથી આગળ	૩૯૩
મારશલ પાસ	૩૯૪
પ્રુદરતી દેખાવો	૩૯૫
સોલ—લેકસીટી	૩૯૭
ચેહેરનું વર્ણન	૩૯૮
“ચેઝ પુરા” નામનો બાગ		૩૯૮
ત્રોરમનસ લોકોનું દેવળ	૩૯૯
દેવળના ચોખીતા ભાગો	૪૦૦
ત્રોરમન પંથ	૪૦૧
ત્રોરમન પંથની નવાઈ	૪૦૨
લેકપાર્ક	૪૦૩
રીને	૪૦૪
અમેરીકાના જંગલીઓ		૪૦૫
ક્રી ૭ મેથી વરજનિયા સીટી	૪૦૫
ક્રી ૭ મેથી વરજનિયા સીટી	૪૦૬

સંદે.

મીઠા મેકીની સોનાં રૂપાંની ખાણો	૪૦૭
સોનું રૂપું બુદ્ધ પાડવાની રીત	૪૦૯
સોનું રૂપું પારખવાની રીત	૪૧૦
ખાણુમાં ખાણુસોને મળતો લવાજમ	૪૧૧
મુદ્રો દત્ત્ય કંપની	૪૧૨
વરજનિયાથી રીનો	૪૧૩
રીનોથી સેક્રેમેન્ટો	૪૧૩
ટરનર સરોવર	૪૧૪
મેટ ફ્રાન્સીસકો	૪૧૫
જમીનની રેપ્લો	૪૧૫
રૂપાનું દારૂ	૪૧૫
પર્લસ હોટેલ	૪૧૬
હોટેલનું વર્ણન	૪૧૬
મોટ ગોમરી તથા મારકેટ સ્ટ્રીટ	૪૧૭
મોહોવાઓનું વર્ણન	૪૧૭
ગોલડન ગેટ પાર્ક		૪૧૮
છેલ્લા પ્રેસીડેન્ટ મારશીલનું ગુપ્ત		૪૧૮
ખાટકીઓનું સરપસ	૪૧૮
અમેરિકામાં ચીનાઓ	૪૧૯
ચીનાઓની તાલ તનાવટ				૪૧૯
ચીનામાં રોડેર	૪૨૦
ડે ગિરનિયા સ્ટ્રીટ	૪૨૦
"વેરટન ગ્રેન અને સ્ટોક એક્સચેન્જ"	૪૨૧
એક નવાઈ જેવો સંદે	૪૨૧
હાર્વર્ડ મારખસ	૪૨૨
મુવેલ અને જ્વાતા જ્વાલરોનો સમય		૪૨૨
પ્રવરતના દમનના નમુનાઓ	—	---	---	૪૨૨

ચીનાઈ શેહેરનું વર્ણન	૪૨૩
ચીનાઓનો અજ્ઞયજ જોવો ધનસાધ	૪૨૩
હો-વોંગ મંડલીને લગતું દેવળ	૪૨૪
કુવાન ટાઈનું દેવળ	૪૨૫
ચીનાઓનું ધોરસ્તાન	..			૪૨૫
ડુ લેટ હોનું દેવળ	૪૨૬
અમેરીકામાં ચીનાઈ દેવળ અને અશીમ ખાતું	...			૪૨૭
ચીનાઓનું ક્રીમેશનનું દેવળ	૪૨૮
ખંધાઈથી રમાતા જીગારો	૪૨૮
ચીનાઈ નાટકશાળા	૪૨૯
ચીનાઈ રેસ્ટરો	૪૩૦
નજીસાતનો નમુનો	૪૩૧
જનવરોનું પ્રદરશણ	૪૩૧
કમાનથી ચાલતા ધોડાઓની સરત	૪૩૨
ધડનો સટો	૪૩૩
સીલ જાતની માછલીઓ	૪૩૩
કલીફ હાજિસ નામની ટેકડી		૪૩૩
મીકેનીકસનું એકઝીબીશન	૪૩૪
ખેતીવાડીને લગતા હથીયારોનો સંગ્રહ	૪૩૪
ફ્લોરિડાનીયાની ફરેટ...	૪૩૫
અદી શીટ લાંબા મુળા અને ત્રણ શીટ લાંબા કોરેલા				૪૩૫
“આવકાઝાર ઠીયેટર”	૪૩૬
યુનાઈટેડસ્ટેટ્સનો હેવાલ	૪૩૬
અમેરિકાનું રાજ બંધણ	૪૩૭
અમેરિકાનું રહેવાસી ઘખલ ક્યારે ગણાય	૪૩૮
સરકારનું કરજ	૪૪૦
અમેરિકાનો વેપાર	૪૪૧

સંકે.

સોના રૂપાની ખાણો...	૪૪૨
અમેરિકનોની ચાલચલણ	૪૪૩
આધરો ઈનસાફ	૪૪૪
આઈરીશો અને જરમનો	૪૪૫
અમેરિકન લશ્કર	૪૪૭
સરકારી આવક	૪૪૮
અમેરિકન કેમ વધ્યું છે !			૪૪૯
આઠાની મીસો	૪૫૦
અમેરિકા છોડ્યું	૪૫૧
સોનેરી ફરવાળો	૪૫૧

અમેરિકાથી જાવાન.

ચીનાઓ માટે સ્ટીમરપર સગવડ	૪૫૨
જુદી જુદી લોનગ્રુટયુઆ વખતનો ફરક		૪૫૩
" તોફાનો બે " ૪૫૫
ફરીયાઓ મગરમચ્છો	૪૫૬
ખોટવાલાઓની કાલાણી	૪૫૭

જાવાન.

ચોકોહામા		૪૫૭
જનરીક્ષા તામની ગાડી		..		૪૫૮
જાત જાતની ગંધો			.	૪૫૯
ચોકોહામા શેઢરતુ વણેન	..	.		૪૫૯
ધર બાધવાની સફાઈ			.	૪૬૦
જેપાનીસ પોશાક			.	૪૬૧
જાપાનીસોની વસ્તી			...	૪૬૨
પોશાકની બાબતમાં યુરોપનોની નફા	૪૬૩
ગામેમાં ફરવાની પાસપોર્ટ	૪૬૩

				સંદે.
દુકાનદારોની તાજીમ તપાસો	૪૬૪
જાપાનીશ રીતભાત	૪૬૫
જાપાનીશ બનાવતો...	૪૬૫
જાપાનીશ ભરતકામ...	૪૬૬
દુકાનોનું વર્ણન	૪૬૬
જાપાનીશ ધરો	૪૬૭
પાંચ ફીટ લાંબી પૂછડીવાલા મરઘાઓ	૪૬૭
જાપાનીશ નાટકો	૪૬૮
પાણીનું ખાંધકામ	૪૬૯
હામખાના	૪૭૦
ઉતસોનોમીયા	૪૭૧
કુળપામાંનો પાહાડ	૪૭૧
જાપાનીસ હોટલ	૪૭૧
હોટલમાં કરી આપેલી સમવડ	૪૭૨
ઉતસોનોમીયાથી નીકો	૪૭૩
નીકો	૪૭૩
બાકડાંના કામજ	૪૭૩
સુઝુકીયા નામનું ટી હાઉસ	૪૭૪
લેકરવેરનાં પૂલનું વર્ણન	૪૭૪
નીકોનો વાટરફોલ	૪૭૫
નીકોનાં વખણાયેલાં દેહરાં	૪૭૬
દેહરાંનું વર્ણન	૪૭૬
જાપાનીસોનું ભણતર	૪૭૭
જાપાનનો ધરમ	૪૭૮
મોન્ઝ ધાતુનો અળન યાંભલો	૪૭૮
ઈઆસુ નામનું દેહેરું	૪૭૯
ગોન્ઝેન-યોનો મીનારો	૪૮૦

સંદે.

દેહેરાંતું વર્ણન	૪૮૦
બે પગનો સાંપ	૪૮૧
દેહેરાંમાં જોવાલાયક ચીજો	૪૮૨
દેવાલય પર ઝાડ તથા પક્ષીની તરાંહ	૪૮૨
“હીદારીજન ગોરો” નામનો કારીગર	૪૮૩
આ કારીગરની દુકાં તવારીખ	૪૮૩
બીલાડીતું પુતલું	૪૮૩
મીઝાતું દેહેરં	૪૮૪
જપાનીયોની રીતભાતો	૪૮૫
નીકો નામ શા ઉપરથી પડ્યું	૪૮૫
જપાનીશ ઓરતો...	૪૮૬
જપાનીશ લોકોનો સ્વભાવ	૪૮૭
તોકીઓ	૪૮૮
રોહેરતું વર્ણન	૪૮૮
રોહેરનો કાતો	૪૮૮
સીખા નામની જગ્યા	૪૮૯
નકશીના દરવાજા	૪૯૦
ઘોઢમનની ઘોર	૪૯૧
“શીખા જોજો” તું દેહેરં...	૪૯૧
બાર શીટ લાંબી પૂછડીવાલા મરધાનું સંત્રદર્યાન...	૪૯૧
દુન્યાંમાં સૌથી મોટાં કચ્છાં	૪૯૨
દેહેરાં સારં ઘેરી લીધેલી “આસાડીયા” નામની જગ્યા	૪૯૨
આસાડીયાતું દેહેરં	૪૯૩
એક જોર આપનારી દેવી	૪૯૩
નાટકશાલા	૪૯૪
રોહેરમાં રોસણી	૪૯૫
પાણી સીપવાની નવી રીત	૪૯૫

સંદ્.

મુધરેલા લોકનો પોશાક	૪૯૫
માલીબાસ	૪૯૭
પાણીના સાંપો	૪૯૭
જાપાનીસો કેમ રાધે છે ?	૪૯૭
દોઢલખા ખાનુ				૪૯૮
જાપાનીસ પોશાક				૪૯૮
જાપાનીસોની લખવાની સાદી				૪૯૯
ઈકાવો				૫૦૦
જાપાનીસ મુડકુ				૪૯૬
મુડકુ દાટવાની રીત				૪૯૬
ઈકાવોનો દેખાવ				૫૦૦
ગરમ પાણીના ઝરા				૫૦૧
ગંધકના પાણીના ઝરા				૫૦૧
“ઈચ્છી ગર્ધયામા” નો પાઠાડ				૫૦૨
રેશમના કીડાના “કકુનસો”				૫૦૨
રેશમના કીડા				૫૦૨
રેશમ કઢાડવાની વીગત				૫૦૩
“તાકાસાકી” નું સ્ટેશન				૫૦૩
ગામનું વર્ણન				૫૦૪
કુલ્યામામાંનું સ્ટેશન				૫૦૪
દાનુતસ નામનું પુતળ				૫૦૪
પુતળાનું વર્ણન				૫૦૫
કામા કુરાનું દેહેર				૫૦૫
ચ્યુઝીયમ				૫૦૬
કુલ્યામાનો પાઠાડ				૫૦૬
“ઈનોસીમા” ટાપુ				૫૦૬
“ઉલ”				૫૦૭

સંકે.

જાપાનીસ મીલ	૫૦૭
જાપાનનો ૩	૫૦૮
સ્ત્રીમરમા મુસાફરી	૫૦૮
કાપી	૫૦૯
" હીઓગો "નું હોટેલ	૫૦૯
પાણીનો ધોધ	૫૦૯
ઓસાકા	૫૦૯
જાતજાતના કારખાના	૫૧૦
શહેરનો કોલો	૫૧૦
શહેરનું વર્ણન	૫૧૧
જાપાન દેશની જમીન	૫૧૧
૩ કાતવાની મીલ	૫૩૩
ખીયોરકામ બનાવવાનું કારખાનું	૫૩૪
કાડપાન વેચનારનો બાગ	૫૩૪
હાથચાલાખીના ખેલો	૫૩૫
ઓસાકાથી કાપી	૫૩૬
હીઓગો	૫૧૧
યાઆમીનું હોટેલ	૫૧૨
ખીવાનો સરોવર	૫૧૨
એચીમાનું ગામડું	૫૧૨
દાર/ સાકીના નામની જગ્યા	૫૧૩
પાઈન જાતનું ઝાડ	૫૧૩
" એજિયામા "નું ગામ	૫૧૩
સામન ટ્રાઉટની માછલી	૫૧૫
કીયોનોનું જળર	૫૧૬
દુકાનોમા શેઠગણી	૫૧૬
નાટકશાળાઓ	૫૧૬

	સંદે.
મુધરેયા લોકનો પોશાક . . .	૪૮૫
માલીબાસ ...	૪૮૭
પાણીના સાપો . . .	૪૮૭
જાપાનીસો કેમ રાધે છે ? ...	૪૮૭
દોઢલમા ખાતુ	૪૮૮
જાપાનીસ પોશાક	૪૮૮
જાપાનીસોની લખવાની સાદી	૪૮૮
ઈકાવો	૫૦૦
જાપાનીસ મુઝકુ	૪૮૬
મુઝકુ ઘટવાની રીત	૪૮૬
ઈકાવોનો દેખાવ	૫૦૦
ગરમ પાણીના ઝરા	૫૦૧
ગરમ પાણીના ઝરા	૫૦૧
“ઈચ્છી ગઈયામા” નો પાઠાડ	૫૦૨
રેશમના કીડાના “કકુનસો”	૫૦૨
રેશમના કીડા	૫૦૨
રેશમ કઢાડવાની વીગત	૫૦૩
“તાકાસાકી” નું રેટેશન	૫૦૩
ગામનું વર્ણન	૫૦૪
કુળ્યામામાંનું રેટેશન	૫૦૪
દાણુતસ નામનું પુતળ	૫૦૪
પુતળાનું વર્ણન	૫૦૫
મામા કુરાનું દેહેર	૫૦૫
મ્યુઝીયમ	૫૦૬
કુળ્યામાનો પાઠાડ	૫૦૬
“ઇનોસીમા” ટાપુ ,	૫૦૬
“ઉચ્છ”	૫૦૭

સફે.

જાપાનીસ મીલ	૫૦૭
જાપાનનો રૂ	૫૦૮
રૂમરમા મુસાફરી	૫૦૮
“કોબી”	૫૦૯
“હીઓગો”નું હોટેલ	૫૦૯
પાણીનો ઘોષ	૫૦૯
ઓસાકા	૫૦૯
જાતજાતના કારખાના	૫૧૦
ચિહોરનો કીલ્લો	૫૧૦
ચિહોરનું વર્ણન	૫૧૧
જાપાન દેશની જમીન	૫૧૧
રૂ કાતવાની મીલ	૫૧૩
બીલોરકામ બનાવવાનું કારખાનું	૫૩૪
આડપાન વેચનારનો બાગ	૫૩૪
દાયચાલાકીના ખેતો	૫૩૫
ઓસાકાથી કોબી	૫૩૬
કીઓતો	૫૧૧
યાઆમીનું હોટેલ	૫૧૨
બીવાનો સરોવર	૫૧૨
એરીયાનું ગામડું	૫૧૨
દારટ સામીના નામની જમ્યા	૫૧૩
પામન જાતનું ગ્રાડ	૫૧૩
“એશિયામા”નું ગામ	૫૧૩
સામન ટ્રાઉટની માછલી	૫૧૫
કીયોનોનું જાનર	૫૧૬
દુકાનોમા રોસળી	૫૧૬
નાટકશાળાઓ	૫૧૬

એક જાપાનીસ ક્રિયા	૫૧૭
રસ્તામાં બીડ	૫૧૭
યાદગારીનો ચયર	૫૧૭
સીટા ધર્મના પાદરીઓનું વર્ણન	૫૧૮
કીયાને વખત સંમેલ થયલાંઓનો પોશાક	૫૧૯
પ્રીન્સને મહેલું માન	૫૨૦
બ્રહ્મતરની ક્રિયા	૫૨૦
રીજીમીટનું વાગ્ધુ	૫૨૧
જાપાનીસ નાચ	૫૨૨
ઝોરતોનો નાચ	૫૨૩
ઘોડાની સરત	૫૨૪
આતશબાજી	૫૨૫
કામયામા નામની જગ્યા	૫૨૬
પાણીના શેઠ	૫૨૬
પાણીનું જોર	૫૨૭
“આધારીઆર્માં” નામનો ફીનારો	૫૨૮
“સાનજી” સાનજેનદો નામનું દેહેરું	૫૨૮
કાનતી ધોર	૫૨૯
“ફીન કાસેનસોબી” ની કુકાન	૫૨૯
કાસાઓની વર્ક	૫૨૯
જાપાનીસ કસરત	૫૩૧
જાપાનીસ નાટક	૫૩૧
જાપાનને લગતી થોડી વીગતો	૫૩૬
એક નવાઈ જેવો રેવાજ	૫૩૯
બકીયારખાનાં	૫૩૯
કામદાર માણસોનો લવાજમ	૫૪૦
રટીમરમાં મુસાફરી...	૫૪૧
“અરે શું સરસ દેખાવ છે।”	૫૪૨

માધુસના મોહાના આકારનું કરચલું
નાગાસાકી—શેહેરનું બાર
બારાનો દેખાવ	૫૪૪
બ્રોન્ઝના ઘોડાવાલું દેહેર	૫૪૫
શેહેરનું વર્ણન	૫૪૫
ટાપોની સલામતી	૫૪૬
નાગાસાકીથી શેહેંગાહી	૫૪૬

ચીન.

શેહેંગાહી	૫૪૭
જરયોસ્તી સાહેબોની પેહેડી	૫૪૭
પારસીઓની વસ્તી	૫૪૮
જરયોસ્તીઓનું ધર્મનું મકાન	૫૪૮
જરયોસ્તીઓને દાટવાની જગ્યા	૫૪૯
અશીમનો વેપાર	૫૪૯
પરપોટાવાસો કુવો	૫૫૦
ચીનાઓને દાટવાની જગ્યા	૫૫૦
ચીનાઈ કારખાનાઓનું અધેર	૫૫૧
શેહેંગાહી વેપારવૃક્ષ	૫૫૨
સરકારનો કુકમ	૫૫૨
ચીનાઈ પાપદસ્તા	૫૫૩
ચીનાઓની મગરૂરી	૫૫૩
પાપદસ્તે જનારાઓનો પોશાક	૫૫૩
ચીનાઈ રવાનને માન	૫૫૪
ચીનાઈ રસ્તા	૫૫૫
રસ્તામાં અડચણ	૫૫૫
ચીનાઈ દુકાનો	૫૫૬
“એ તો છોડાં પાકાં ચપલાં છે.”	૫૫૬

ચીનાઈ પોશાક	૫૫૬
ઝારતોનાં ધરેણું	૫૫૭
અમોએ બેયલું એક ઘેર	૫૫૭
ચીનાઈ પેગાડાઓ	૫૫૮
બોટમાં મેજબાની	૫૫૮
શેહેંગાહીનું સૌથી મોટું દેહેરું	૫૬૦
ચીનાઈ નાટક ... ૧	૫૬૧
મોહાલામાં લાગેલી આગ	૫૬૨
આગ વખતે થતી લુચાઈ	૫૬૨
શેહેંગાહીથી હાંગકાંગ	૫૬૩
ઝારતોનો પોશાક	૫૬૪
પીલો ઢરીયો	૫૬૪
હાંગકાંગ	૫૬૫
શેહેરનો દેખાવ	૫૬૬
બરથોસ્તીઓ સાથે મુલાકાત...	૫૬૬
ચીનાઈ ઘેરનો દેખાવ	૫૬૭
પારસીઓની પાંચ પેહેડી	૫૬૭
ચીના વેપારીનું ઘર...	૫૬૭
કબુતરનાં ઈંડાં બેટલું મોટું મોતી	૫૬૮
બરથોસ્તીઓનું ધર્મનું મકાન...	૫૬૮
બોવન શેડ	૫૬૯
હાંગકાંગનું બારું	૫૬૯
હાંગકાંગ શેહેરનું વર્ણન	૫૭૦
ચીનાઓને થતી સજા	૫૭૦
“પરદેશીઓને કેમ લૂટવા ?”...	૫૭૧
કારખાનાઓ	૫૭૧
હાંગકાંગનો ચીટી દાલ	૬૦૩

ચેમખર આવ કામરસની આપીસ	૬૦૪
હાંગકાંગની વસ્તી	૬૦૪
વીકટોરીયા પીક	૬૦૪
ખારસી બેડ સ્ટાંડ	૬૦૫
ખારસીઓની સખાવતનો હેવાત	૬૦૫
જીખીલીની ધામધૂમ	૬૦૫
ચીનાઓનું રાણી જોગનું માનપત્ર	૬૦૫
ચીનાઓનું સરખસ	૬૦૬
કદર ખીલામનો અજઘા	૬૦૬
તાખુતરોહી બનાવટો	૬૦૭
માછલીવાલાનું સરખસ	૬૦૮
શહિરની રોશણીનો બહાર	૬૦૮
કુંગર ઉપર રોશણી	૬૦૮
ચીનાઓનું કંડ	૬૧૧
રોપમેન્સુફેક્ટરી	૫૧૨
ખાંડ બનાવવાની ફેક્ટરી	૬૧૩
ચહેરનું વર્ણન	૬૧૪
સુડાંઓ વીશે ચીનાઓમાં વેહેમ	૬૧૫
ચીન દેશનું વર્ણન	૬૧૫
હાંગકાંગથી કનટાન	૬૧૭
કનટાન	૫૭૨
દરીયામાં મુસાફરી	૫૭૨
વામપુનું ગામ	૫૭૨
રસ્તામાં મનેલા પેચોડાઓ	૫૭૩
જોરોના બનાવેલા મોહોલા	૫૭૪
ખરાબ ચીનાઓ માટે ઘટતા ઉપાય	૫૭૫
ચહેરના મોહોલાઓ	૫૭૫
ખાંધ ખોરાકની દુકાનો	૫૭૬

રેશમી કાપડીઆ યાઈ કુવાની દુકાન	૫૭૭
મરણુની નીશાની દાખલ ટંગેલું ફાણુસ	૫૭૭
પરચુટણ સામાન વેચવાની દુકાન	૫૭૮
ચીનાઓનું ઝતુન	૫૭૯
શામીન નામની પરદેશીઓને રેલવાની જગ્યા	૫૭૯
જોવાલાયક જગ્યાઓ	૫૮૧
શુવા—તોહના વેપારીઓના ચીલડને લગતું દેહરું	૫૮૧
દેહરુંમાં જોવાલાયક ચીજો	૫૮૨
ગૂનેહગારોને ગરદન મારવાની જગ્યા	૫૮૩
ગરદન મારનાર જલાદ	૫૮૩
પાણીથી વખત દેખાડનારું ઘડીયાલ	૫૮૪
લીપ્પ માંગવાની નવી રીત	૫૮૫
કુલનો પેગોડા	૫૮૬
જુગારખાતું	૫૮૬
જુગાર રમવાની રીત	૫૮૬
પાંચ છનતું દેહરું	૫૮૭
એ દેહરું વીશે દંતકથા	૫૮૮
ચેહેરની જેલ	૫૮૮
ખીલાડી તથા કુતરોનું ઝોસ	૫૯૦
સુકવેલાં બતક	૫૯૦
ચીનાઈ દુકાનો	૫૯૦
ચીનાઓનો ખાગ	૫૯૧
કુલની બોટો	૫૯૨
બોટોનો મોહોતો	૫૯૩
ચીનાઓની નજીસાતના નમુના	૫૯૪
કનતાન ચેહેરનું વર્ણન	૫૯૫
કનતાનથી મકાઉ	૫૯૫
વેળપ્રતું ગામ	૫૯૬

સંદે.

પારસીઓનું ધરમનું મકાન	૫૯૬
મકાઉ	૫૯૭
પરામાગરાંડીનો રસ્તો	૫૯૭
મકાઉની ધરમશાલા...	૫૯૭
૩—૬—સેન ફરાંસીસ્કોનો રસ્તો	૫૯૭
જરતોસ્તીઓને અવલ મંબલ પહેંચાડવાની જગ્યા	૫૯૭
પારસીઓની ધોરો	૫૯૮
ગંવરનરને મોજ કરવાનો ખામ	૫૯૮
રેશમનું કારખાનું	૫૯૯
કેમિએન્સનો ખામ	૫૯૯
કેમિએન્સ નામના કપીનું પૂતળું	૫૯૯
ફાનતાન જુગારખાનું...	૬૦૦
મકાઉમાં પોર્ટુગીઝો	૬૦૧
ચેહેરનું વર્ણન	૬૦૧
કોલેજન નામનું બંદર	૬૦૨
પારસીઓને કાઢવાની જગ્યા	૬૦૩

કોચીન આઈના.

સેગાન	૬૧૮
સેગાનમાં જરયોસ્તીઓ	૬૧૮
શેહેરના માદલા અને ધરો	૬૧૯
બોટાનીકલ ગારડન	૬૨૦
શેહેરનું વર્ણન...	૬૨૦
સેગાનના રેહવાસીઓ	૬૨૧

સ્ટ્રેટ સેતલમેન્ટ.

સાંગાપોર	૬૨૨
બોટાનીકલ ગારડન	૬૨૨

સફ.

દુરયાન નામની ફરત	૬૨૭
એ ફરતનો ગુણ	૬૨૭
સીંગાપોરના કચ્છાઓ	૬૨૮
વોટર વર્કસ	૬૨૮
શેહેરનું વર્ણન	૬૨૯

સીલોન

કેલ ઓ	૬૨૬
મુઝીયમ	૬૨૬
બરેકવોટર...	૬૨૭
પી. એન્ડ એ. કંપનીની સ્ટીમર ઓરિનિશ	૬૨૭
શેહેરનું વર્ણન	૬૨૮
ચાહનો પાક	૬૨૮
હરીયામાં મુસાફરી	૬૨૯
મુંબઇનું ખાસ	૬૨૯
મુસાફરીનો છોડા	૬૨૯

યુરોપ, અમેરીકા, જાપાન અને ચીન.

કુરામજી દીનરાજી પીટીટની મુસાફરીની નોંધ.

ସ୍ଵାଧୀନତା ଦିବସ—ଆଜି—ସୁଖ—ସୁଖ—
ନେତା—ପାଟି ସହଯୋଗ.

તા. ૧૫મી એપ્રિલ ૧૮૮૭ ને વાર સુકરે અમો અમારા મીત્ર
 લાર્ડ પીરોન્સાદ મેરવાનજી જીજીલાર્ડ સાથે સ્ટીમર "નીઝામ"માં સાંજનાં
 પાં કલાકે પાલવા બંદર ઉપરથી મીત્ર મંડળની મુખારકબાદી વચ્ચે
 ઉપજ્યા હતા. એ સ્ટીમર પી. એન્ડ એ. કંપનીની ૨૭૨૬ ટનની છે.
 અમારી સાથે આસરે ૫૦ ઉતારાઓ હતા. સ્ટીમર જો કે નહાની છે તોપી
 અમને અમારા મીત્રોએ ખલરાબ્યા તેવી કાંઈ ધણી રાજતી ન હતી.
 મેહેલા બે દીનસ સેજ ફેર આવ્યા કીધા, પણ પાછળથી તદન નરમ
 પડી ગયા. સમુદ્ર એટલો સ્થીર હતો કે પાણીનો એક ચરપોટો પણ
 જણાતો નહીં અને જાણે તલાવમાં હંકારતા હોખ્યે એવું સાગતું
 હતું. માર્ગમાં ચાર પાંચ સ્ટીમરો મુજબ તરફ જતી ચળી હતી. તે
 જના બીજું કશું જાણ્યુંએમ જન્યું નહીં.

.તા. ૨૬મી એપ્રિલ—આજ દીને સવારથી એડનનો કુ'ગર દીસવા લાગ્યો. શહેર પેલલાં તો કાંધ જોવામાં આવ્યું નહીં, પણ આસરે કલાક ૧૦ ને અમલે કુ'ગરની બાજુની વલાંજી લીધા પછી નજરે પડ્યું. એનો કેબાવ સુર્યનાં કીરણ તથા પાહોડોની કઠણ પરના છાયાથી ઘણો સરસ લાગતો હતો. આગળોટે ૧૦૧ કલાકે લાંગડ કીધું. મુખધથી એડન ૧૬૬૦ "નાટસ" દુર છે. અમોને એડનના જાણીતા શેઠ કાવસજી દીનસાજી તથા ખીજા જરથોસ્તીઓ સ્તીમર ઉપર લેવા આવ્યા હતા અને તેઓની સ્તીમ લાંચમાં અગો કીનારે મથા. અમો છેલ્લા સને ૧૮૮૧ માં યુરોપ

જતી વેળાએ અહીં આવ્યા ત્યારે તથા મુંબઈ પાછા ફરતી વેળાએ રાતનાજ આગભોટે લાંગડ કીધાથી જોકે તે વખતેની દીનારે ગયા હતા, તોપણ શહેર બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા, જેથી આ વખતે એ તક બરાબર હાથ લાગી હતી.

એ બંદરનો દેખાવ ઘણો ડરામણો, ઝાડપાન વના મુકો લાગતો હતો અને જ્યાંથી નજર કર્યે ત્યાં બળતા પાદાડમાંથી નીકળેલા પદાર્થો (Ibex) ના કુંગરો બનેલા દીસતા હતા. અસહ સાંભળવા પ્રમાણે એડનવાસી જગા ધર્મિકપથી દટાઈ ગઈ હતી જેમાની નીશાંન અહીંયાં જે પાણીનાં ટાંકાંઓ છે તે ઉપરથી મળે છે. આ ટાંકાંઓ અસહનાં બાંધેલાં છે અને સને ૧૮૫૮—૫૯ માં અહીં કાદાડેલાં ફેરવાય છે. અસહ જગા ફળવંત હતી, પણ પાદાડના ફાટવાથી સમગ્રી “લાવા” થી ધંકાઈ ગઈ અને એક ધાસતુ તથા પથ્થર અહીં ઉભી શકતું નથી. તોળી ટાંકાંઓની નજદીકમાં એક નામનો બાગ બનાવ્યો છે. જ્યાં થોડાક મુઝાળ ગુપ્તભોર, બીડી અને એવા બીજાં જાડા ઉગાડ્યાં છે. અમે સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર કીનારે ઉતર્યા અને બારેબાર શહેર જે ચાર મિલ દુર છે તે જોવા ગયા. રસ્તો ઘણો ખરા કીનારેથી આવેલો છે અને જે કે તાપ ઘણો જોરાવર હતો તોપણ દરીયાની લેહકીથી ઘણું કંટાળા જેવું લાગતું ન હતું. સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર થોડાંક સારી બાંધણીનાં મોટાં ઘરો આવેલાં છે જ્યાં હોટેલો, સ્ટીમરની કંપનીઓની ઢાફીસો તથા પારસીઓનાં રહેવાન તથા દુકાનો છે. શહેરમાં જ્યાં સારું એક નાદાનો કુંગર પસાર કરવો પડે છે અને એ શહેર ત્રણ બાજુથી કુંગરોથી ઘેરાયેલાં એક મોટાં મેદાનમાં આવેલું છે. તેની એક બાજુએથીજ દરીયો ખુલ્લો દીસે છે, જગાપર લશ્કરની બરાબો તથા સરકારી ઢાફીસો વગેરે છે. શહેરનાં ઘરો નાદાનાં છાપરાનાં બેઠાં બાંધેલાં છે.

જરથોસ્તીઓની ક્ષત્રિયાં છોકરાંઓ સુધાં આસરે ૨૫૦ આદમીની વસ્તી છે તથા સને ૧૮૮૩માં શેઠ કાવસજી દીનશાએ એક આદરીયાન સાહેબ બાંધી પરચાવ્યા છે. એ પાટીજીને જગા અહીં રાજકુમાર બાંધેલી છે અને તેમા ત્રણ મોભેડોને રાખેલા

છે અમય જો મોઢને ત્યા નવજોત મા લગનની કીયા કરવી હોય
તો મુખમ જલુ પડતુ હતુ તથા રવાનની પણ સધળી કીયા તાર દરીને
મુખમના કરાવવી પડતી હતી તે સધળી અગવડ આ આદરીયાન સાહેબ
બધાબ્યાથી મગી ગઇ છે તથા એનીજ પાસે ઉતારા સાઝ અનુમનનુ
મુકામ પણ આવેલુ છે અને તેનેજ માથે ડુગર પર દોખમુ છે જરથો
સ્તીઓમા ધણાખરા સરકારી નોકરીએ છે જેમાના કોઇ કોઇ તો માજી-
સ્ટેટ, કસ્ટમ કનેક્ટર ટ્રેઝરર તથા એવા મોઠા ઓદ્યાઓ ભોગવે છે
બીજાઓ મોઠા વેપારી તથા સ્કીમર કપનીઓનુ આડતનુ તથા બીજુ કામ
કરે છે અને બાકીનાઓ દુ નદારી સુધાર તથા એવા પરચુટણ ધધાઓ
કરે છે અહી લશ્કરી મથક હોવાથી વેપારને ધણુ ઉત્તેજન મળતુ નથી
અને બને છે ત્યા સુધી ભોકોને એડનમા વસવા હેતા નથી તેથી વસ્તી
ધણી ખરી નેટલી ને તેટલીજ રહે છે બાહારના દેશીઓને વસ્વા હેતા
નથી પણ સામા રેલેનારાઓને ધણુ સાલગવા મુજબ શેખ અબદુલા કરી
અહીથી નવ ઐન દુ ગામ કે ત્યા રહેવાનો હુકમ કરે છે એ બધાનુ
કારણ એમ જણાયકે કે જો વખતે અમેજ સરકારનો કોઇ મુદ્દા એડનને
મેરો નાખે તો ખોરાકીની ધણી તાણુ પડી જાય આ કારણોને લીધે વેપાર
બીજા એ લતાના બદરો ગમ ધસડાઇ જવા લાગ્યો છે અને આગળ ચાલ-
તા તદ્દન પડી ભાગશે એવુ લગે છે એડનમા સને ૧૮૮૫ મા છેતરો
વરસાદ પડ્યો ત્યાર પછી ન પડ્યાથી ટાકાએ તદ્દન ખાલી પડેલા છે અને
પાણી આપેથી લાનુ પડે છે તથા સમુદ્રના ખારા પાણીને “કનડેનસ” કરી
મીઠુ બનાવી એક આને ગયાનને હીસામે હાલ વેચાય છે

અમારી આગબોટ પરથી અમો કીનારે ઉતર્યા ત્યારથી તે પાછા
બેઠા ને સ્કીમર હકારી ત્યા સુધી આસરે ચાર ક્યાક સુધી અંજેના સોમાની
જાતના છોકરાઓ આખો વખત દરીઆમા જાણે માછના તરણા દેણ તેમ
તરીમા કરતા હતા ને ઉતારાઓને સમુદ્રમા બેઆની નાખવા કેહેતા હતા
જેવી બેઆની કોઇએ નાખી કે પાણીની અદર બધા છોકરાઓ એકત્ર
ડુબકી મારી તે બેઆની પાછી ઉપર લાવતા એ વખતનો દેખાવ ધણો
જોવા લાયક હતો જો એક જન બેઆની લાવવામા ફાવ્યો કે બીજાઓ
તેને દુર રહેતા કહેના ને જેમ જમીન પર રમતામા એક બીજાઓની

પાછળ છોકરાઓ દોડે છે તેમ એ છોકરાઓ પાણીમા ડુબકીઓ મારી નાહમલાગ એક ખીજથી રમતમા કગ્તા દતા ને જાણે પાણીનાજ રહેવાથી હોય તેમ તેમા ગમત કગ્તા દતા કોઈ મર્ઠ છોકરાઓ તો સ્ત્રીમર પર ઊંચે બાધેલી બોટો પર ચઢીને ત્યાથી ડુબકી મારતા અમારી સ્ત્રીમરે કબાક રા ને સુમારે લાગડ ઊંચક્યુ હતુ

તા૦ ૨૨મીથી તા૦ ૨૫ મી એપ્રિલ—એ મધળા દીનમે રાતા સમુદ્રમા કાઢડયા હતા પેહેલા ત્રણ દીવસ વધારે મરમીમા ગુળ્યાં પશુ ત્યાર પછી ઉતરનો ષવન ઢૂકનાથી વધુ ગમ્મી મામમ પડી નહાં તેમા છેલ્લે દીનમે તો હડક પશુ સારી નીકળી હતી એ સધળા દીનસો વારાફરતી ડુગરો તથા પાદોટો તથા સ્ત્રીમરો મળવાથી જેમ મુખર્ષથી એડન જતા કટાળા ભરેલા લાગતા હતા તેવા લાગતા હતા નહાં કોઈ વખતે તો બેઉ બાજુપર એક ગમ અર્બસ્તાન તથા ખીજી ગમ આફ્રીકાના કોસ્તાઓ દીસતા હતા અને જોકે તે સત્રળા વગર જાડ પાન વેરાન હતા તોખી જમીન હોવાથી આપણે જીવ ખુશી થતો હતો આજે રાતના ૩૧ કલાકે અમારી સ્ત્રીમરે સુએઝના બારામા લાગડ કીધુ હતુ અને કલાક ૪૧ વાગેને ખીંડીસીને રસ્તે જનારા પામીનજરો કીનારે ઉતરી ગયા અમારો ફરાન જીઆવટરને રસ્તે ચપન તથા પોટુંગાય જોઈને લડન જવાનો હોવાથી અમે સ્ત્રીમર ઉપરજ રહ્યા એડનથી મુએઝ ૧૩૦૮ મેય છે

તા૦ ૨૬મી એપ્રિલ—આજે સવારના ૬૧ કલાકે અમારી સ્ત્રીમરે હકાર્યું અને અમે દુનયામા વખણાયતી સુએઝની નેહરમા દાખલ થયા એ કનાનમા જવા સારે દરીયામાં બે બતીનાળા બોલીયા મુકેનાછે જેની વચ્ચે થઈને કનાનમા જવાયછે કનાનના મોલા આગળ દરીયાતુ તથા કનાતતુ પાણી જાણે જુદુજ રહેતુ હોય તેવુ એક પટો વચમા રાખી દેખાતુ હતુ દરીયાતુ પાણી ઘેર ખુબ અને કનાનતુ પાણી પીરોમ રગતુ હતુ કનાન પેહેલા ધણી પોહોળી લાગે છે, પણ અદર જરા ગયા પછી ધણી સાકડી—કોઈ ગમ ૧૦૦ શીટ જેટલી હશે અમારી સ્ત્રીમર જેમ આગળ વધતી જતી હતી તેમ પાળીને બેઉ ગમથી કપી વધારતી

હતી તે પાણી પાછા ખાગમા પડે તે જાણે ચાતુ ઘોષ પડતો હોય તેડુ લાગતું હતું અને અમારી ખરોખરજ આખો વખત બેડ કીનારે તે પાણી સાથે દોડ્યા કરતું હતું કનાલની બે બાજુએ એમાથી કદાચેલી રેતીના ઢગ હોવાથી તેની પાછળની જગા ઘણી દીસતી હતી નહીં પણ જ્યારે ખાચાએમાથી દીસતી ત્યારે તદ્દન રેતીના મેદાનો શીવાય કશું નજરે આવતું નહીં સુએઝની કનાલની બાજુ ઉપર ટાઇ ગમ રેતીના ઢગ ધસી આવતા અટકાવવા સાર દેવદારી પાળ્યાના ૭૬૫ આપ્યા છે તે કોઈ ગમ પથરનું બાધકામ કીધેલું છે યોડે યોડે ટપે છુટા છુટા ચોખીના ખરે બાધેલા છે, જ્યા રખેવાસો રહે છે, જેઓ સ્ત્રીમરોને પામથી માત “નાટસ”ની ઉપર જતી અટકાવે છે કાગળકે ને જોરથી સ્ત્રીમર જાય તો પાણીને બેડ બાજુએ જોરથી દામવાથી રેતીના કીનારા પર અમર ધઈ તે રેતી ધોવાઈ જાય રસ્તામા ટપે ટપે કનાલને વધારે પોહોળી કીધેલી છે જ્યા વાહાણો એક બીજાને આમણુસામણુ થતી વખતે બાજુ પર જવા રાખે છે એ પ્રમાણે અમોને વારા ફરતી મોઠી નાની સ્ત્રીમરો ઉભી રાખેલી મળતી હતી જેઓ અમારી મેલ સ્ત્રીમર હોવાથી અમોને જગ્યા આપવાને બધા યક્ષી હતી કનાલ અવા દસે અમો બીટર લેક (Bitter Lake)મા પેદા એ સરોવર પેહેના જરા નાનો છે તેને Small Bitter Lake કહી કહે છે તેનેજ લગતો બીજો સરોવર મોટો આવે છે તેને Great Bitter Lake તુ નામ આપ્યું છે એ સરોવર પસાર કરતા અમોને પોણા કનાલ લાગ્યો હતો એની વચ્ચે પણ એ હારમા બોહીયાઓ મુકેલા છે જેની વચમાથીજ સ્ત્રીમરો જાવઆવ કરી શકે છે એ પછી પોર્ટ સમથેદની નજદીકમા મોથી મોટો સરોવર જેને “લેક તીમશા” કહી કહે છે તે આવે છે એનો મોટો ભાગ હમણા મુકાબ ગયલો છે પણ જ્યારે નાઇપ નદી ભાગાય છે ત્યારે જરાક જાય છે એ સરોવર એટલો મોટો છે કે જાણે દરીયો હોય તેમ બધી ચારો બાજુ પર પાણી ને આસમાન, જેવું લાગે છે તેને પસાર કરતા ચાર કલાક ઉપર અમારી સ્ત્રીમરને લાગ્યા હતા રાતના અગીયાર કલાકે અમો પોર્ટ સમથેદ, જ્યા સુએઝ કનાલનો છેડો આવે છે ત્યા પોચ્યા એ કનાલની લગાઈ બધી મળીને આસરે ૮૬ મૈલની છે, તેમાનો ત્રીજો ભાગ ખરી જ્વાન છે બાકીના લેકોથી મમ ચારે

ઠે અહીંથી અમે રીમર “નીઝામ”ને છોડીને પી એનડ ઓ કંપનીની
 બીજી રીમર “મેસીલા” મા રાતના ક્યાક ૧૨ ને અમલે બેઠા પોર્ટ
 સમયેદનુ ગામ આસરે ૧૫૦૦૦ માણુમની વસ્તીનાયુ કહેવાય ઠે ને
 કનાલને માથે આવેયુ” યેવાથી તથા રાતના સ્તાઓ તથા ઘેરોમા રોશની
 દોવાથી રીમર પરથી આર રળીવામણુ લાગતુ” હતુ રાત હોવાથી અમે
 ગામ બેઠે મકયા નહીં પણ સાલગા પ્રમાણે એ ગામ બે કે ના”
 ૧૧ તોયે ફ્રેચ લેખને લીધે તેમા નાટકગાળા, હોટલો, રેસ્ટરા, દુકાનો
 ધણા આવેલા છ દુકમા તેને એક ફ્રેચ ગામજ બનાવી દીધુ છે, બેઠે
 તે ઇજમના ખેડીવના તાળામા છે એ કનાલ ખણુવાનો વીચાર બેરન
 લેસેપ્સે સને ૧૮૫૪મા ઇજમના ખેડીન, મહમદ સમયેદ આગળ
 કહયો હતો અને એ ખણુવાનુ કામ સને ૧૮૫૮મા એક કંપનીએ
 કાસમા ઉભી થઇ ગર કીધુ હતુ અને તે તા. ૧૭મી નવેમબર ૧૮૬૮ને
 દીને ખુલી મુકી હતી એ ઉપર સમજો મળીને ૩૧જ કરોડનો ખરચ
 લાગ્યો હતો એ કનાલથી કરીને ઈંગલડથી મુબઇ જવાનો રસ્તો ૬૫૦૦
 મૈલપર આ થો છે, બ્યારે આગળ કેપને માર્ગે ૧૧૦૦૦ મૈલ તે દુર હતો
 એ કનાલમાથી રીમરો સાતથી આઠ હજાર ટનેની પસાર થાયછે અમા-
 રી આગળ Orient Line ની એક રીમર “ઝોરમઝ” જે સાત હજાર
 ટનનીઠે તે પસાર થતી હતી એની આવક સને ૧૮૮૦મા ચાર કરોડ ફ્રાન્ક
 હતી તે વધીને સને ૧૮૮૪મા પાંચ કરોડ (બે કરોડ રૂપીઆ)ની -પર ગઇ
 છે સને ૧૮૮૧મા એમાથી ૭૭૨૭ મોટા વાહણો તથા આગબોરો નજદીક
 ૫૮ લાખ ટનના પસાર થયા હતા જેમાનો પોણો ભાગ ઇંગ્રેજ હતા

અ ક ર ણુ—૨.

મા લ ટા

તા. ૨૭મી એપ્રીલ—આજ દીને પાઠણી રાતના ક્યાક ૪ ને
 અમને અમારી આગમોટ પોર્ટ સમયેદથી ઉપડી અને સમુદ્રમા
 ઘાખન થઈ એ આગમોટ ઘણી મોની ૪૯૧૮ ટનની છે અને

ધણી સરસ રીતે સજ્જારેલી છે. એમાં બધે બુવાની કેળીને સુધામાં વીજળીકની નાની મોટી બતીઓ છે. એનું તુતક આખી સ્ટીમરની સંબંધનું સક્કં છે અને તે ઉપર ઉતારીને ફરવાને ધણી સગવડ પડે છે. તુતક ઉપર એક મચ્છીક સેલુન છે તેમાં ફરતી ગાદીની બેઠકો કાંધી છે અને તેની દેવાલ સંગેમરમરના પંપર તથા સોનેરી ઓપથી સજ્જારેલી છે. ત્યાં બે પીઆનો તથા એક હારમોનીયમ છે. તુતક ઉપર ખીછ ગમ પાનાં અથવા સેત્રાંજ રમવાની તથા ખીડી પીવાની જુદી સેલુન છે. ડાહનીંગ સેલુન સ્ટીમરની આખી પોહોળાઈમાં છે. તેમાં વચમાં બે લાંબી ટેબલો ૬૦ માણસો બેસે એટલી છે અને બાજુ ઉપર સાત સાત માણસો બેસે એવી છુટી ખીછ ૧૦ ટેબલો મુકેલી છે, જે ઉપર પોત પોતાના દોસ્તો સાથે ઉતારીઓ બેસી જમે છે. હાલ સ્ટીમર ઉપર પેઢલા વર્ગના આસરે ૧૩૦ ઉતારીઓ છે જેઓ ધણા ખરા આશ્ચર્યયાથી આવ્યા છે. તેઓ હસારી સાથે ધણા બેળાઈને આવે છે તથા રમવ ગમતો કરેછે, પીઆનો વગડે છે તથા ગાયનો ગાય છે. આજે સેલુનમાં નોટીસો મારવા બુજળ વીહીસ્ટની સરવ બે દીવસ પછી રમાવાની છે તથા તા. ૨૬મીએ જળસો તથા તા. ૨૭એ ફેનરી ફેસ બાલ કરવાનો છે. આજથી ગરમી કસી માધમ પડતી નથી અને ઠંડી વધતી જાય છે, તેથી બધાઓને ગરમ ઝમલાઓ પેહેરવાની ફરજ પડેછે. ફરીઓ સેજ જેવમાં રાતનાં થયો હતો.

તા. ૩૦મી એપ્રિલની સવારમાં આસરે ૬ વાગે સ્ટીમરે માલટા ના કુવારેનદીન હારખરમા લાંગડ કર્યું. પોર્ટ સંધિદથી માલટા ૯૩૫ મૈલ છે. એ માલટા શહેરનો દેખાવ તુતક ઉપરથી ડુંગર ઉપર ધરો બાંધેલાં હોવાથી ઊપકાદાર લાગતો હતો. એનું બાર જમીનના બે છેડા ફરીઆમાં પાસે પાસે નીકળી આવ્યાથી તેને અંદરના ભાગમાં બનેલું છે. જે અંદરથી પાણું મોહું યામ છે અને દેખાવ અરથો આંદ હોય તેવો લાગે છે. અમે સ્ટીમર ઉપર નાસ્તો લેઈ કાનારે સાત વાગે બોટોમાં ગયા હતા. દરએક માણસ દીઠ એક શીર્સાંગ બોટ ભાડું આપવું પડે છે. જે આગળથી દરાએ નહીં તો પછી બોટવાળાઓ ગળે પડી

બધારે પૈસા માગેછે. જેવી સ્ટીમર યોજી તેવા મેવો તથા રૂપાનાં નકશીકામ તથા લેસ વેચનારાઓ તુલક ઉપર આવી જાણે દુકાનો માંડી દેવા તેમ પોતાનો માલ ખુલીને વેચવા બેઠા હતા. એ વખતે નવાઈના મેવામાં અમેએ “લોગપાટ” (Logpat) નેષ્ટ હતી જેનો દેખાવ લીલી સોપારી હાલમાં સાધની આવેછે તેને મળતો પીળો યા લાલ રંગનો હતો, પણ તેની છાત કાંદાનાં પડ જેવી પતલી આવે છે અને અંદરથી માવો લીલા ખજૂરને મળતો પણ ધણો સવાદદાર નીકળે છે. તેમાં એકથી પાંચ ડળાયા રહેછે. રૂપાતું ‘શીલીગરી’ કામ તથા લેસનું કામ વખણાયલું છે પણ તે અમારા વિચાર મુજબ હોંદુસ્તાનમાં કમ્બનું જે રૂપાંકામ નકશીનું આવેછે તેની બરોબર યા ઉતરતું લાગે છે. લેસ દોરાની જુણી જાલીવાળી શુંડીને બનાવેછે પણ અમેએ જૃંસેલસમાં બનાવતાં નેષ્ટ છે તે સરસ ગળીયે છીયે. અમે કીનારે મારસામુમેતો (Marsamumetto) ના ઘાટ (ખંદર) ઉપર ઉતર્યા હતા. અમેને આગળથી ચેતવણી મળી હતી કે એ જગો ઉપર ઉતરવાની યોટવાળાઓ સાથે બોલી કરવી, નહીં તો તેઓ માંડ હારબર કરીને બીજું ખંદર છે ત્યાં લખાણુ સર્થ જઈને ઉતારવાથી યોટ ભાડું વધતું આવવા ઉપરાંત ત્યાંથી વાળેટા જવાનું ગાડી ભાડું પણ જુદું આપવું પડશે. કીનારે ઉતર્યા કે અમેને માલદાના બોમીઆઓ મળ્યા. જેઓમાંથી મુખ્યવાળા કોંગ્રેસની કંપનીના આડતીયાઓ હાથમાં છે તેઓની સરદીશીકેટવાળા એક બોમીઆને અમેએ ૩ શીર્ષાંગિ આપ્યા દિવસ માટે પડી રાખ્યો હતો. ઈલાં જો કે એ શીર્ષાંગિ બોમીઓ મળેછે, પણ આ માણસ સારો લાગવાથી અમેએ તેને રાખ્યો હતો.

ખંદર ઉપરથી કિલ્લામાં જવાય છે, જ્યાંથી ધણી સીડીઓ ચઢીને એક મોહોલામાં પેદા હતા અને પછી એક ગાડી કલાકની ૧૧ શીર્ષાંગને હીસાને ૮ થી ૧૨ વાગા સુધીના કલાક ૪ ની શીર્ષાંગ ૬ પડીને તેમાં સીદેરમાં ફરવા નીકળ્યા. મોહોલાઓ કિલ્લાની અંદરના એક સીવાય ધણા બરા સાંકડા, ત્રણ ગાડી ધણી અગવડથી જાય તેવા છે. નેવાલાયક લાગ બધો કિલ્લાની અંદર છે. જેમ આગળ મુખ્યબનો કેટ

હતો તેમ તેની અદરનો સંધળો ભાગ ધરોથી ખીચોખીચ બરેલો છે અને ધરો નાની જગ્યાને લીધે પાચ પાચ માળ સુધીનાં ડાંચાં બાધેલાં છે જેઓ ધણા ખરાં ઈલાના એક જાતના નરમ પથરનાં સફેદ રંગનાં બાધેલાં હોવાથી નવાં બાધેલાં હોય તેવાં દીસેછે મોટાવાઓમાં આવ-
જ પણુ ધણી ગીચ, નાના રમતાઓને લીધે લાગેછે અને એ રસ્તાઓ નાના છતાં તેમા પગે ચાલનારાઓ સારું પગથીઓ રાખવા ઉપાત દુકાનદારો નાની દુકાનો ગાડીના રસ્તાની બાજુએ ખાડેછે તેથી પુરી અગવડ તથા બીડ જેવું લાગેછે મરદોનો પોશાક ધણો ખરો ગરીબ ફેંચ અથવા છટાથીયન લોકોને મળતો છે. મુબમ્બા બાહર દેશાવરના એકરો આવે છે તેના જેવા કપડા તેઓ પેહેરે છે પણ ઓરત લોકોનો પોશાક તદ્દન નવોજ અમેઓ જોયો હતો તેમાનો મોટો ભાગ કાળા રંગના સુતરાઉ યા ગરમ કપડા પેહેરે છે પણ માથા ઉપર આપણી પારખી બાતુઓની માફક સારીની સોડના જેવું કપડું રાખે છે જે એક બાજુથી બાહાર ખેંચી શકે છે અને તેથી સુરજના તડકાથી તેમનો બચાવ થાય છે પણ એ માથા ઉપરની મોડ તેઓ માથાની બાહર સામેથી નજદીક પોણાથી એક ફુટ જેટલી કાઢી રાખે છે તેથી મોહોડા બરોબર દીસતાં નથી માલદાના લોકોની બોલી ધણી ખરી આરખી બોલીને મળતી આવેછે અને આગળ મોરોકોના આરખોને હસ્તક માલદા હોવાથી જોયા એમે તે લોકોનો રવાજ તથા બોલી ઈલાના લોકોએ લીધેલી છે અને તેથી આરખ (યા મુસલમાન) ઓરતોની જુરખાની થોડી નીશાન એ ઓરતોના પેહરવાસમા રહી છે. માણુમો દેખાવે મુરોપના દખણ ભાગના લોકોને મળતા ધર્જોના રંગના છે માવટા ગામ ટેકડાઓ ઉપર આવેલું હોવાથી સંધળા મોહિનાઓ દળાવ ઉપર બાધેના છે અને કાંઈ કાંઈ રસ્તાઓ એટલા તો દળાવના છે કે ત્યાં ગાડી ઘોડાઓ કદીથી ચાવી શકે નહીં રસ્તાઓ પથરની લાદીથી જડી લીધેલા છે અને તે ઉપર દળાવ છતાં ઘોડાઓ દોડતા ગાડી લાઇ જાય છે તેથી આપણને ધણી ચીંતા રહેછે, પણ ઘોડાઓ થોકડ વટીક ખાતા નથી એ જાનવરો ધણા ખરા આફ્રીકાના ટયુનીસ ગામથી આવેછે અને આપણા આરખી ઘોડાઓને મળતા આવે છે ૩૨૫૦ થી ૩૧૦૦૦ સુધીની કીમતે તેઓ વેચાય છે શહેરના

મોહોલાઓને દેખાવ તેનાં ધરો તથા તેની આલરીઓને લીધે ઇટાલી દેશનાં શહેરોને મળતો આવે છે તથા તેજ માફક નીચલા ભાગે ઉપર બધે દુકાનો બપકાદાર રીતે ગોઠવેલી હોય છે. શહેરની બાહર કિલ્લો છોડ્યા પછી નાહાના નાહાના ગામડાંઓ આવે છે, અને ત્યાંનાં ધરો જે કે સારી રીતે પથરનાં બાંધેલાં છે પણ શહેરનાં ધરો જેવાં બપકાદાર તથા વધુ માલવાલાં નથી. આ શહેરમાં અનાજ ભરવા સાફ મેદાનોમાં સરકારે કાદારો જમીનમાં કરી રાખેલા છે, જે આસરે ૩૦ ફીટ ઊંડા છે અને તેમાં ઓરડાઓ ભરી રાખેલા છે, જેમાં વેપારીઓ છુટો છુટો પેતાનો માલ ભરી રાખે છે, અને બાકું સરકારને ભરે છે. એ કાદારોનાં મોહોડાં માણસો અંદર જઈ શકે તેવાં મોટાં રાખ્યાં છે અને અનાજ ભરી તેની ઉપર પથરનું મોટું ચાક મુકીને ચુનાથી ચીની લીધે છે. મોહોલાઓનાં ઘણાં ખરાં નાકાંઓ ઉપર “સેન્ટોના” અને “પવીત્ર પુરો” નાં પુતળાંઓ “લાધક સાર્થકનાં” ગોખલાઓમાં મુકેલાં છે તથા બે પુતળાં અસલના અહીંના “નાઇટસો” (પેહેલવાનો) નાં “ગ્રાન્ડ માર્સલર” ના કિલ્લાની બાહર કોટની અંદર ગોખલા કરી શહેરમાં પેસવાના દરવાજાની બે બાજુપર ગોઠવેલાં છે, તેમાં “લા-વેલેત” જેણે એ નવું માલટાનું શહેર પેહેલું પસાવ્યું હતું તેનું છે તથા બીજું “લા-આર્થક આદમનું” છે, જે એ ગામમાં બહુ દુરથી પીવાનું પાણી લાવ્યો હતો. અમે પેહેલાં અત્રેનું “કેપુચીન” પંથના “મંકસો”નું દેવળ તથા “મોનેસ્ત્રી” જેવા ગયા હતા. એ દેવળ જે કે સાફ છે તોપણ કાંઈ જેવા લાયક નથી. આ ઠેકાણે આસરે ૬૦ “મંકસ” રહે છે, જેઓમાંનાં આગળ ભરી જતા હતા ત્યારે તેઓને “આલટર” ની પાછળ એક ઓરડો છે ત્યાં બે વર્ષ સુધી રાખી મુકતા હતા, જ્યાં કાંઈ એવી જાતની હવા તથા ગરમી આવે છે કે જેથી ત્યાંના લોકનાં કેહેવા મુજબ એ મુડાંઓના આંતરડાં કશું કાઢ્યા વગર તદ્દન સુકાઈને “મમીસ” જેવાં થઈ જાય છે. ત્યાર પછી તેઓને બાહર કાઢીને દેવળની હેઠાણમાં ગોખલાઓ કાઢેલા છે ત્યાં બાંધીને હજાર રાખે છે જેનો દેખાવ અમોએ જોયો તે ધણેજ કમકમાત ભરેલો હતો. કોઈ મુડાનાં નાંખ, કોઈની આંખ તથા બીજાનાં મોહોડાંના ભાગે ખરી ગયવા, દાંતો બાહર નીકળી આવેલા, એવા

ખરાળ દેખાવ તે આપેછે. એ પ્રમાણે ધણાં વર્ષ મુડદાં રજાથી તેઓ તદ્દન ખરીને છુટા હાડકાં થઈ જાયછે, ત્યારે તે હાડકાંને એક કુવો છે તેમાં લઈ જઈને નાંખેછે. જુનામાં જુનું એવું સુકાઈ ગયેલું મુડદું નજદીક ૧૨૫ વર્ષનું છે, બાકીનાં ૫૦ થી ૭૫ વર્ષની અંદરનાં છે, જે તેઓની છાતી પર લખેલાં પાતીયાં પરથી માલમ પડેછે. એમાં એક મુડદાંને બાહારથી તારનો પરડો કરી લીધેલો છે જેને વાસતે કહેછે કે તે શમ્સ ધણો પહરેજગાર હતો તેથી તેને “સેંટના” જેટલો દરજ્જો મળ્યો હતો ને “કુચલીક” લોકો જે એ લંડન જેવા જાયછે તેઓ તેનાં કપડાંમાંથી કટકાઓ કાપી લઈ જવા લાગવાથી તે બચાવવા એમ પરદો બરી લીધો છે. એ “કુપુચીમ” લોકોનું દેવળ તથા પથરાને ૧૫૮૪ માં માંડ માર્ટર “વારદલાએ” બાંધ્યું હતું. એ દેવળ કિશ્નાની નજદીક બાહરથી આવેલું છે તે જોઈને પછી અત્રેની નાટકશાળા જેવા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ બપકાદાર છે ને અંદર ૧૨૦૦ માણસો બેસી શકેછે. તેઓ સાર પાંચ વર્ગ કાંધેલા છે ને વચમાં ગેસ લાઈટનું એક ઝુમર ૩૫૦ લાઈટનું મોટું તાંગેલું છે. એને બાંધવા પાછળ સાત લાખ રૂપિયા ખેડા હતા, પણ પાછળથી આગથી અંદરનો ભાગ સઘળો બલી જવાથી તેને પાછો સુધારવાને બીજા દોઢ લાખ રૂપિયા લાગ્યા હતા. એ નાટકશાળા સરકારે બાંધેલું છે અને તે ખેલ કરનારાઓને લાડે આપવામાં આવેછે.

આ નાટકશાળા જોઈને “સેંટ જેન્ટુ” દેવળ જેવા ગયા હતા. આ દેવળ માલદામાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એ સને ૧૫૭૬નાં સાલમાં માંડ માર્ટર “લા કુશીઅરે” બાંધ્યું હતું અને પાછળથી બીજા “માંડ માર્ટરો” તેને શમ્સગારતા ગણા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ધણો બપકાદાર નથી પણ અંદરથી ધણો સારો છે. એની બધી દેવાલો પથરની અંદર ઉપસાવેલી નક્કીથી તદ્દન બરી નાંખેલી છે તથા જમીન સઘળી અનલનાં “નાઇટસો” તથા તેઓનાં માણસોની ધોરોની લાડીઓથી બરી નાંખેલી છે. એ લાડીઓ જાતજાતના જોયા પથરોની છે અને તેમાં “મોઝેક વર્ક”ની તસવીરો ચીતારી છે જેથી આખી જમીનનો દેખાવ

મોટા મોઝેક વડેના જેવો લાગે છે. એ દેવળને એક મોટા વચમાં હાલ છે ને તેની આસપાસ નાનાં નાનાં “ચેપતો” કીધેલાં છે. જે દરેક ચેપલ અસલના દેશ દેશના છુટા છુટા નાછટસોને સારૂ આંધેલાં હતાં જેમાં પોતાના દેશને લગતા નાછટોના “માંડમાસ્ટરોને” દાટીને તેઓની યાદગારીનાં પુતળાંઓ દેવાલો ઉપર બાજુએ કીધેલાં છે, જે ધણાજ મોટા સંજેમરમરનાં રંગીન તરેહ તરેહવાર જાતનાં પથરોનાં બનાવેલાં છે. તેમાં લાઈફ સાધજ યાને મોટાં પુતળાંઓ તે મરનાર નાછટોનાં તથા ઇનસાફ, દયા કૃત્યાદીનાં પુતળાંઓ કારેલાં છે, જે ધણાજ જેવા લાયક તથા કીમતી છે. કાઈ કાઈ સ્થળો ૩૨) લાખની ઉપરની કીમતનાં છે. એવાં નજીક ૧૦ “ચેપતો” છે અને દરેકમાં ચારથી પાંચ એવા સ્થળો મુકેલા છે. પેહેલું ચેપલ જમણા હાથ ઉપર દેવળમાં જતાં તે વખતના પાદરીઓને બણવા સારૂ રાખેલું હતું, બીજું પોર્ટુગીઝ નાછટોલું, ત્રીજું સ્પેનીશ, ચોથું પરાવનસ, પાંચમું કાષ્ઠસટની માતું છે (તેમાં આલટરની સામેના કોરોના યાંબલા તદ્દન રૂપાંબા બનાવેલા છે,) છતું દેવળમાં પેસતાં ડાબા હાથ ઉપર “માંડમાસ્ટર” “ઝોન દાદરી” તું પોતાતું તથા ત્યાર પછીના “માંડમાસ્ટર” તું તેના પાસેતું આશીર્વાદ નાછટોલું, તેની પાસે છટાલીયન, પછી ફ્રેચ (ઈહાં ફ્રેચના છેલ્લા રાજા લુઈ શીલીપના બાઈને દાટેલા છે જેનો સ્થળ જેવા લાયક છે) તેની પાસે બેવેરીઆનાં ચેપતો આવેલાં છે, જે છેલ્લામાં ઈંગ્લિશ નાછટો પથ્ર બણતા હતા એ ચેપલમાં એક લાકડાંતું સેંટ જોનતું પુતળું છે જેની આગળ નાછટો લગાઈ ઉપર જવા આગમચ બંદગી કરતા હતા. એ બધાં આલટરનાં ચેપતોની વચમાં સાંમેથી મોટું આલટર આવેલું છે, જેની દેહલ માલટાના સૌથી પેહેલા અને મોટા “માંડમાસ્ટરો” લાઇલ આદમ તથા બીજાઓને દાટેલા છે. એ આલટર-વાલી સંધળી જગા જોયી જાતના સંજેમરમર પથરોથી મઢી લીધેલી છે અને તેની વચમાં એક ગંભીર સંજેમરમરના એકજ પથરમાંથી બે ૧૦ થી ૧૨ ફીટ મોટાં પુતળાં કોતરેલાં મુકેલાં છે, જેમાં કાષ્ઠને “સેંટ જોન ધી બેપ્ટીસ્ટ” બેપ્ટીઝમ આપતો ધણોજ સરસ

કાતરેલો છે અને તે ઈટાલીયન કાતરનાર જરનીનીને હાથનું ખનાવેલું છે. એ આલટરની આસપાસ નાઇટસોને એસવાની લાકડાંનાં નકશી-શામની કાતરેલી બેઠકો છે તથા તેની બંને બાજુ ઉપર બે છુટી બેઠકો મથાલે તાજ સુધાની કીધેલા છે. તેમાં આલટરની જમણી બાજુએ ઈક્વિડનો રાજકર્તા જે હાથ તેને વાસતે અને તેની સાંમણે બીજી બાજુએ વડા પાદરીની બેઠકો તેમાં કીધેલી છે. અને દેવળની ઘણી ખરી નકશીવાલી દેવાલો ઉપર સુનેરી ગીલીટ ચઢાવેલી છે તથા સીક્લિંગ ઉપર એ લોકોનાં ધર્મને લગતી મોટી તસવીરો ચીતારેલી તથા જમીનની ઘોરની લાડીઓ રંગીન પથરની ગોઠવેલી છે તેથી સઘળો દેખાવ ઘણો ભવકાદર લાગે છે. એ દેવળ શામન કથલીકાનું છે અને તેની ઘણી મોટી આવક હજી પણ જમીનોથી આવે છે. માલદાની જગા તથા બાગમાં જણે વેહેંચી લીધી છે. તેમાંનો એક બાગ દેવળને લગતી જગીરોનો છે; એક બાગ સરકારનો અને બાકીનો એક લાગ આપ્પી રાયતમાં વેહેંચાયેલો છે. એટલી મોટી જમીન દેવળને લગતી છે. અસલ નાઇટસોનાં વખતમાં એ લોકો મુસલમાનો સાથે લડાઈ કરતા અને તેઓનાં સેહેરો તથા વાંદાંણો લુટતા હતા તે લુટાથી તથા એ નાઇટસો ખ્રીસ્તીઓનો બંધાવ કરવા ગયલા તેથી યુરોપનાં બધાં દેશદેશથી એઓને મોટી સોગાડો તથા ઇનામમાં જમીનો મળતી હતી. તેની ઘણી મોટી આવક એ નાઇટસોને મળતી હતી અને એ લોકો પરણતા હતા નહીં તેથી સઘળી પોતાની દોલત પણ એજ પંથકને (નાઇટસ ઓવ ધી ઓરડર ઓવ સેંટ જોન ઓવ નેરસેલમ ફરી પેહેલાં ને પાછલથી નાઇટસ ઓવ માલદાને નામે ઓળખાતા હતા) આપી દેતા હતા તેથી એ પંથક ધણું તવંગર થઈ ગયલું હતું અને દેવળમાં પણ ધણું કવેરાત તથા રૂપાં અને સોનાંકામ એકઠું કીધેલું હતું. તે સઘળું નેપોલીયન બોનાપાર્ટે બ્યારે એ કીલ્લો લીધો ત્યારે લુટી લીધું હતું જે ધણી મોટી કીમતનું ગણાય છે. એ દેવળ જોઈને અમે મેહેલ જેવા ગયા હતા જે અસલ નાઇટસોના “ગ્રાન્ડ માસ્ટર” વાપરતા હતા, પણ હાલ તે માલદાનાં ઇંગ્લેન્ડ ગવર્નરે વાપરે છે. એ મેહેલ ૩૦૦ ફીટ દરેક બાજુએથી ચોરસ એક માળની ઇ-

મારતવાસો સાદા દેખાવનો છે. તેની અંદર બે મોટા ચોક છે. એમાંનો એક ભાગ ગવરનર પોતે વાપરે છે અને બીજો ભાગ અસલનાં બખ્તરો તથા લગાઈનાં યંત્રોનો સંગ્રહ કરવા રાખેલો છે, જેને “આરમરી” કરી કહે છે. એ માળ ઉપર જવા સાઈ સગેમરમરની મોટી સીડી છે તેમાંથી પેહેલાં એક લાંબી ગેલરી કરેલી છે, જે ૨૫૩ ફીટ લાંબી અને ૩૮ ફીટ પોહોળી છે તેમાં બંને દારમાં દેવાસો ઉપર અસલનાં નાઈટસોનાં લોખંડના તરેહ તરેહનાં બખ્તરો માણસોનાં પુતળાં બનાવી તે ઉપર પેહેરાવેલાં છે, તથા દેવાલ ઉપર તેઓનાં “માંડ માટતરો”ની લાઈફ સાઈઝની તસવીરો ઊસતાદ ચિત્રારાઓને હાથની પાડેલી મુઠ્ઠી છે તથા કેટલીએક એ મોડોની મોટી લગાઈઓ પણ પાડેલી છે. એ ગેલરીની શરૂઆતમાં જમણાં હાથ ઉપર એક મોટો ઓરડો છે જેમાં બરતકામો બધી ફરતી દેવાળ ઉપર તાંગેલાં છે જે બરતકામ ધણુંજ નેવાલાયક તથા સરસ છે. એમાં દુન્યાના બધાં ખડોને લગતી છુટી છુટી વીગતો ગ્રથેલી છે તે એવી તો સરસ છે કે જાણે આપણ પેન-ટીંગ ચીનારેલી હોય તેવી છે. એ ૧૫૦ વર્ગ ઉપર ફ્રાન્સથી લાવવામાં આવી હતી અને હજીબી જાણે આજે બરતકામ કીધું હોય તેવી લાગે છે. એ ઓરડામાં અમો ગયા ત્યારે ગવરનરની કાઉનસીલ બેઠેલી હતી. એ ગેલરી પસાર કીધા પછી એક મોટું દેવાનખાતું છે તેમાં પણ જાતજાતનાં બખ્તરો, હથ્થારો, બંદુકો તથા તોપો ગોઠવેલી છે, જે સઘળી જુની તથા નવાઈની છે તેમાં ૯૦ ઘોડા ઉપર બેસનાર સ્વારો તથા ઘોડા મુધાંનાં આખાં બખ્તરો અને ૪૫૦ ને આસરે છુટાં બીજાં બખ્તરો છે. એમાંનું એક બખ્તર સ્પેનનો ફાર્ડ રાક્ષી માણસ ૭ ફીટ જાંચો કહે છે તેને પેહેરવાનું હતું, જેનાં માથાં ઉપરની લોખંડની કાલાહ અમો બે હાથે ઉંચકી શક્યા હતા. તે ૩૮ રતલ ઉપરનાં વજનની કહે છે. એ ઉપરથી આપણને વિચાર આવે છે કે અસલનાં લોકો ખરા પેહેલવાન હોવા જોઈએ કે લોખંડનું ૩ ફીટ પોહોળું, ૭ ફીટ ઉંચું બખ્તર ઉપરાંત આવી ભારી કાલાહ માથાંપર પેહેરી લગાઈ કરી શકતા હતા. વળી એ લોખંડનાં બખ્તરો કાંઈ રમત કરવા જેવાં નથી જે તેની ઉપર બંદુકની ગોળાઓથી

ખાંચા પડેલા જોવાથી માલમ પડે છે જેની નીચાંણી ધણું બખતરો ઉપર આરપાર જવા વગરની પડેલી છે. એ બખતરો ઉપર તપાસ કરવા સારું ૧૦ વાર દુરની બંદુકની ગોળાઓ તે ઉપર ટાંકી હતી પણ તેમાં ખાડા પડવા સીવાય એળી પાછી તેની ઉપરથી હતી જતી હતી. એવાં મજબુત એ બખતરો છે. કોઈ કોઈ તો લેખાંડનાં છુટાં છુટાં પતરાનાં, કોઈ છુટ્ટી ગુઢેલી સાંકળીનાં ને કોઈ માછલીનાં બી-ગડાંની માફક જોડવણીનાં બનાવેલાં હતાં. કોઈ તદ્દન સાદા કાળા રંગનાં તો કોઈ ઉપર તેઓનો “કાઠ એવ આરમ” ગીલીટ તથા રંગથી ચીતારેલાં હતાં. એ બખતરો સીવાય કાચના કેસોમાં ચા-લસ પાંચમાંએ (જરમનીનો રોહનશાહ તથા રપેનનો રાજ) માલદા એ નાઇટસોને આપી દીધું તેનો અસલ લેખ તેની સહી સાથેનો તા. ૨૩ મી મારચ સને ૧૫૩૦ ની તારીખનો મુકેલા છે, જે જુનાં રામન હરેકે ધણાંજ સારા દસકતે લખ્યો છે. એ ઉપરાંત તરકીના જનરલો તથા ખીજા દુશમનોનાં લડાઇનાં હથોડો, પેહેલા ઝાંડ માસ્ટરના ડંડુકા (Baton) ઇત્યાદી એવા છુટા છુટા કેસોમાં મુકેલા છે. અસલની તરકીશોની એક તોપ પણ મુકેલી છે, જે ત્રાંખાનાં એક પતરાં ઉપર તાર લગાડેલું દોરડું તથા ત્રાંખાનાં તારથી બાંધી લખ તે ઉપર કાળા રંગ-તું પ્લાસ્ટર મારી બનાવ્યું છે. એ તોપ તરકીશોએ જ્યારે રોકડસ (જ્યાં અસલ એ નાઇટસો રહેતા હતા તે) ઉપર હસેલા કીધો હતો તે વખતે તેઓ પાસેથી નાઇટસોએ છીણી લીધી હતી. તે આસરે પાંચ ફીટ લાંબી અને ત્રણ ઇંચના ગાંધાની છે. એ સખળું જોઈને અમને વિચાર આવતો હતો કે, આવા પેહેલવાનો આગળ હતા તે આજે ના-પુદ થઇ ગયા છે અને કાંઈ નામ નીશાન આ માલદાનાં દેવળ સીવાય કશી તેઓની રહી નથી. એ લોકોનેજ લીધે યુરોપમાં મુસલમાન રાજ ચતું અટક્યું હતું અને મુસલમાનોનું જોર તથા દોર પણ એ લોકો-થીજ નરમ પડ્યો હતો. એ મેહેલ જોઈને પછી શેહેરમાં ફરી ત્યાંનાં બજારમાં ગયા જે માફકસરતું છે. તેમાં જાતજાતનાં શીકસે તથા મા-છલીઓ વેચવા મુકેલી હતી તેમાં સોનેરી રંગની માછલી મોટી જોષના કદની ધણી હતી, જે ખાધામાં સારી મીઠાશવાલી લાગે છે. એવામાં

નાર ગીઓ ધણી રસવાળી તથા મીઠી મળે છે. બીજો મેવો હાલ કાંઈ મોહોસમ ન હોવાથી જોવામાં આવ્યો ન હતો. મોહોલામાં કાપડ, ફૂનીયર, છત્વાદીની દુકાનો ઉપરાંત મીઠાઈની દુકાનો પણ મોટી છે જેમાં તરેહવાર જાત જાતની તથા આકારોની મીઠાઈ વેચાય છે. માલદા પોતાના “મારસેના” નામના વાઈનથી વખણાયેલું છે એ સઘળું જોઈને અમો પાછા સ્કીમર ઉપર ૧૧૧ કલાકે ગયા હતા અને ૧૨૧ વાગે સ્કીમર ત્યાંથી ઉપડી હતી. માવગની હાલની વસ્તી આસરે ૧૧ લાખ માણસની છે એ ગેહર અસલ શીનીચોનોથી વસેલું કહેવાય છે ત્યાર પછી ગ્રીક, ક્રેટોજના તથા રોમનસોના હાથમાં યજ્ઞને છેલ્લે ગ્રીક શેહેનશાહાત પડી જાગી અને મુસલમાનોનું જોર વધ્યું તે વખતે સ્પેન સઘળું તે લોકોએ લીધું ત્યારે એ માલદા પણ મુસલમાનોએ જીતી લીધું હતું, તે આરમોના હાથમાં ૨૨૦ વરસ સુધી રહ્યું હતું ત્યાર પછી સને ૧૦૯૦માં તે સીસીલીના રાજાને હસ્તક ગયું જે પાછળથી શેહેનશાહ ચાર્લસ પાંચમાને વારસામાં મળવાથી તેણે એ ટાપુ તે વખતના નાઇટ્ઝ ઓફ ધી રોહડસને સને ૧૫૩૦માં ઈનામ દાખલ આપી દીધું જે લોકો પાસથી ફ્રેન્ચના શેહેનશાહ નેપોલીયને ઇજીપ્ટ જવા આગમજ લીધું હતું ને ત્યાંથી સઘળા નાઈટ્સો જેઓ ધણા એ વખતમાં તોપો તથા બુલ્ડોઝની લડાઈ આગળ નરમ પડ્યા હતા તેઓને ત્યાંથી કાઢાડી મુખ્યા ને એટલા સુધી કીધું કે તેઓ છાતી ઉપર કોસ રાખતા હતા તે પણ પેહેરવાના કાઢી નખાવ્યા. એ પછી ઈંગ્લેન્ડે માલદાને ઘેરો નાખીને જીતી લીધા પછી તેઓનેજ અસ્તક આજ સુધી રહેલું છે.

તા. ૧ લી મે—આજે સવારથી “આવજીયસ”નો તથા “ટ્યુનીમ”નો ક્રોસ્ટો દીસવા લાગ્યો હતો જે ધણો ખરો લીલોતરીથી ભરેલો હતો. આસરે ૮૫ વાગેને તે દીસવાનો સર થયો હતો તે આખો દીવસ કીનારો દીસ્યો હતો અને સાંજના જરા ધુમસ જેવું થયું ને આસરે પાંચ વાગેને દુરથી ડુંગરોની ઉપર જાલો ઉધા સડ ગડાવેલું વાકાણું ચાલતું હોય નેત્ર ધણા ઉતાર્યોએ જોયું હતું કાંઈ

વખ્તે જાણે એના આગળા ભાગની અણીપર આસમાનપરથી હેઠે ઉતરતું હોય તેવું ને કાંઈ વખતે તેથી ઉલટુંજ પાછળી બાજુથી ઉતરતું હોય તેવું દીસતું હતું. એ દેખાવને ઇમેજમાં મીરાજ (Mirage) કહી કહે છે. એનું કારણ એમ છે કે ખરેખર વાહાંણુ (જેનો ઓળા-એ દીસતો હતો) ધણું દુરથી જતું હશે, પણ ધ્રુમસને લીધે સુરજથી તેનો છાયો આસમાન ઉપર પડે છે ને તે પાછો જમીન ઉપર અથવા હવામાં દેખાય છે. એવો દેખાવ કાંઈ કાંઈજ વખતે દીસે છે. અરધા કલાકે સુધી તે દેખાવ રહેો હતો.

તા. ૧ જી મે—આજે સાંજ સુધી “આલ્બત્રપર્સ” નો કીનારો દેખાયા કીધો હતો. સવારનાં ૮ા વાગેને આલ્બત્રપર્સનું શહેર જે આફ્રીકાને છેક ઉત્તર ભાગે ભુમધ્ય સમુદ્રને માથે આવેલું છે તે દીસવા લાગ્યું હતું, ને જો કે જરા ધ્રુમસ જેવું હતું તોપી દુરખીનથી ત્યાંનાં ઘેરો તથા મસજીદો દેખાતાં હતાં. દેખાવ ઉપરથી એ શહેરનાં ઘેરો મોટાં અને લપકાદાર લાગતાં હતાં. હાલ ફ્રેંચ સરકારને હસ્તક એ શહેર છે. એને થોડા મૈલને છેટે છુટાં છુટાં ખીલાં ગામો પણ દરીએ કીનારે દીસતાં હતાં. અમારી સ્ટીમર એની જરા નજદીકથી જતી હતી. આજે રાતનાં તુતક ઉપર અસલનાં પ્રોગ્રામ મુજબ “બાલ” થયો હતો, પણ જેમ “ફેનસી ફેસ” સાર ખખર આપી હતી તેમ કશું પણ નહીં, પણ હમેશના પોસાકેજ નાચ થયો હતો.

તા. ૩ જી મે—ગાંધી કાલ સુધી જે કીનારો અમારી સ્ટીમરની ડાબી બાજુએ દેખાતો હતો તેને બદલે આજે સવારથી જમણી બાજુએ દીસવા લાગ્યો હતો. એ કીનારો સ્પેનનો હતો, જેનો મોટો ભાગ મોટાં ગાંધીઓથી ઘેરાયેલો હતો. દરીએ કીનારે છુટાં છુટાં નાનાં શહેરો દીસતાં હતાં, અને તેનેથી થોડે છેટે એક મોટો પાહાડ હતો જે આસરે ૬૦૦૦ ફીટ ઉચાઈમાં કહેવાય છે, અને વળી તેની પાછળ સ્પેનનો સૌથી મોટો પાહાડ “સીરા નેવેડા” (“Sierra Nevada”) જે આસરે ૧૨૦૦૦ ફીટ જાયો છે તે તેનાં બરફથી ઢંકાયેલાં મથાળાં સાથે

નજરે પડતો હતો. એમાંના પેદેલા પાદાડની દેઘણમાં લીલોતરી અમારી સ્ટીમર ધણી નજદીકથી ચાલતી હતી તેથી જરોજર દીરતી હતી તથા છુટાં છુટાં બામોથી તથા પાદાડોની નાની નાની ટાંચો તથા તેના છાયાઓ તથા તેની પાછળ ગંજવર પદાડો તેનાં જરફ મુધાને લીધે દેખાવ ધણોજ રળીયામણો લાગતો હતો. એ ગંજવર પાદાડને પસાર કરતાં અમારી સ્ટીમરને પાંચ કલાક લાગ્યા હતા. અમેને રપેનતો એ દાસ્તો આખો વખત હજ્યાલટર પુગ્યા ત્યાં મુધી મળ્યો હતો. સાંજનાં કલાક પાંચ વાગ્યા પછી અમેને દુરથી આફ્રીકા ખંડનો છેક ઉત્તર પશ્ચીમનો ભાગ દીસ્વા લાગ્યો, જેનો છેડો એ મોટા ટેકડાઓ તથા પાદાડોનો ખનેસો હતો, જેને “હરક્યુલીસ પીલાર્સ” (Hercules Pillars) કહી કહેછે. અમે રાતના કલાક ૮ વાગે હજ્યાલટરનાં બારાંમાં પુગ્યા હતા ને સ્ટીમર ઉપરથી અમેને લેવા આવેલા બોમીઆ સાથ કીનારે ઊતર્યા હતા. અમે જ્યારે સને ૧૮૮૧માં યુરોપની મુસાફરી કીધી હતી ત્યારે અમારી સાથે જાન્યુક એક બોમીઓ ઇંગિલંડના વખ-
 ‘લ્યાયલા “Tourist” કુક એંડ સન્સવાળાઓ હસ્તકથી રાખવાથી ધણો ફાયદો તે જધી બોમીઓ તથા જગ્યાઓ જાણવાથી થયો હતો. તેજ મુજબ આએ વખત પણ આગમજથી ગોઠવણ કીધા મુજબ એ સોકોનો એક બોમીઓ અમારી સાથ રપેન અને પોરદુગલમા ફરવા આવ્યો હતો એ બોમીઆને રાજની ૧૦ શીર્ડીંગ તથા હોટલ તથા સેકડ કલાસ રેલવે ખરચ સધલો આપણને આપવો પડે છે, પણ તેનો ખદલો બધી કડાકુત તેને કરવાથી તથા જગેજગ બોમીયાઓના ખરચના ખચાવથી આવી રહે છે. માલટાથી હજ્યાલટર ૯૮૧ મિલ છે. હજ્યાલટરનો કિલ્સો લરાકરી કામદા હેટલ (Martial Law) જાન્યુક રાખ્યો તેથી સુરજ અસ્ત પામ્યો કે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરેછે, પણ જ્યારે મેલ સ્ટીમર મોડી આવે છે ત્યારેજ તે ખુલ્લા રાખી તેમાં આવેલો ટપાવ તથા ઉતારઓને જવા આવવા દીધે છે અમે કીનારે આસરે ખવ વાગે ઊતર્યા હતા. બોટવાલાઓને દરેક માણસ દીઠ એક શીર્ડીંગ આપવાનો ધારો છે. કિલ્લાનાના દરવાજા આગળનો પોહારેગીર હમેશાં જેખી દરવાજા આગળ આવેછે તેને “કાણુ છે ?” કહી મોટે અવાજે

પુછે છે. તેનો જવાબ તરત “ફ્રેન્ડ” (Friend) કરી આપવો જોઈએ, નહીં તો પસાર ચતાં અઠકાવે છે. અમોએ જામણદરનાં સરસ રાયલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. રાતનાં સકાર હોવાથી તથા ચંદણી સારી હોવાથી અમો ઈહાં સ્થાયી મોટો મોહાલો (Water Port) જ્યાં આમારું હોટલ છે ત્યાં ફરવા નીકળ્યા હતા. આ વખતે ધણું ભોક્ક ફરવા નીકળેલું હતું. તે મોહાલાનો દેખાવ ધણો સરસ ચંદણીમાં લાગતો હતો, પણ ૧૦ વાગામાં દુકાનોનો મોટો ભાગ બંધ થયો હતો તેથી સુરેપનાં ખીજાં દેશોની માફક રળીયામણું લાગતું ન હતું. રાતનાં ૧૦ વાગેને એક તોપ ફાડી સપળા સોલજરોને જરાખમાં જવાની નીશાની કાઢી હતી અને પડખમ, ચીસોરી સાથે તે વખતે એક સોલજરોની નાની દુકડી બધે ફરી ગઈ હતી. તેથી જાણે લશકરી જામણીમાં આપણે હાથે તેવું લાગતું હતું.

તારીખ ૪ થો મે સને ૧૮૮૭ ને વાર જુથ—આજે બપોર સુધી જામણદરનાં શહેરમાં બધે ફરી આવ્યા હતા. ઈહાંનાં મેરો માફકસરનાં ધણાં ખરાં ને માલનાં છે ને ત્રણ સમગ્ર મોહાલા છે તેમાંથી પાછા ચાર નાપલા મોહાલાઓ કાઢ્યા છે. રસ્તાઓ માલટાની માફક સાંકડા છે, અને બધાં ઘરો કિલ્લાની અંદર આવેલાં છે. ઈહાંની મારકેટ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ સને ૧૮૭૬માં ઈહાં આવ્યો હતો તારે પાયો નાખી ગયો હતો તે માફકસરની છે. કિલ્લાની બાહાર સાઉથ પોર્ટ તરફથી એક સારો બાગ જનાવેલો છે, જે હુંગર ઉપર હોવાથી તેનાં ટપાઓ (Terraces) બન્નવી કુલોનાં જાહાડો રેપવાથી સારો લાગેછે, અને ધણાંખરાં જીરેમીઅલ તથા ફ્લોકસ એવા હલકા ફુલોનાં કેઆરાવો કાઢ્યા છે, વચમાં એક મોટો ચોક ફરવા તથા બાબુપર વાણું વજરવાની જગેઆ રખેલી છે. એ બાગની સામમે એક સારું રેશટારન્ટ તથા ફરીમેશન્સ હાલ આવેલો છે. એજ બાગની ઉપર દરીઆઇ ઈહાંનો સેનાધીપતિનો મેહેલ છે, અને તેહનીબી ઉપર જતાં એક બાબુપર નાંખલો મેહેલ છે તાંહાં ચોક્કી હેલ્થ ઇન્જન

તમાં છેલ્લું ફુલક કરાવનારમાંનો એક જીપીર પાસાને રાખ્યો છે. એ જાળાથી આસપાસનો દેખાવ ધણો સરસ છે, અને જીનયાનમાં આવ્યાથી હવા પથ્થુ થંડી મજેદની લાગે છે. બાગની દેઠાણમાં કિલ્લા ઉપર એક ગંભીર (૧૦૦) ટનની ટોપ મુકેલી છે, જેનાં ગોલાઓ પથ્થુ તેનેજ મલતા મોટા છે, અને તેને ભરવા સારું સંચાથી કામ લેવું પડે છે. એવી જો ટોપો ઈલાં છે, અને તેમાં મોહોડાંને રસ્તે દારૂગોળો બરે છે. જીમાસટરનો કુંગર જે જીનયામાં આસરે (૧૪૭૦) ફુટ છે તે નીચેથી જોવા સારું નીજીમોલ કરીને બંદર કીધું છે તાંહાં ગીઆ હતા, જહાંથી આ પાહાડનો રસ્તો સીધો કાપીને તેની ઉપર કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. એજ પ્રમાણે બધી ગમથી પાહાડને કાપી કાઢાડીને તેમાં ઉપર વચમાં નીચે બધે ગ્યાલરીઓ કરીને તેમાં ટોપો ફરતી ચેદારે બાજુએ ગાંઠેલી છે. બધી મલીને એ પ્રમાણે આ પાહાડપર તથા નીચેનાં ફરતા કિલ્લાઓ ઉપર આસરે (૧૦૦૦) ટોપો મુકેલી છે, અને જહાંથી શહેરમાં જવાનો રસ્તો છે તાંહાંનો કિલ્લોખી ધણો મોટો તથા જોરાવર બાંધેલો છે. એથી કરીને જીમાસટરનો કિલ્લો આજે દુન્યામાં સૌથી મજબૂત તથા સરસ ગણાય છે, તથા એમાં જોરાકી હંમેસાં બરી રાખે છે તથા પાંણી ઠાંઠાંઓમાં ભરી રાખવા ઉપરાંત દરીઆનાં પાંણીને સ્વચ્છ (Condense) કરી મીઠાં બનાવે છે, તેથી એ કિલ્લો ગમે એટલો વખત ઘેરો નાંખ્યા પછીખી કાષ્ઠ લેઈ શકે તેમ નથી, ને તે મુજબ સને ૧૭૭૯માં ફ્રેંચ તથા સ્પેન એ બે રાજ્યોએ સાથે મલીને એ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો હતો, અને તે ચાર વરસ રાખ્યો, પણ કિલ્લો લેઈ શકેઆ હતા નહીં, અને એ વખતેજ અંગ્રેજોએ દુશમનોનાં વાંહાંણોપર પાછલી બાજુપર ટોપોનો મારો ચલાવવા સારું ગ્યાલરીઓ એ પાહાડમાં કેદીઓ હસતક ખજાવી ચાર વરસે તે પુરું કીધી ને પછી ફ્રેંચ તથા સ્પેનની મન-વારોપર એ ગમથી મારો ચલાવી તેઓમાંની મોટા ભાગને દુબાડી નાંખી ઘેરો હિંમત્યો હતો. એ ગ્યાલરીઓ જોવા હમો બપોરનાં કલાક સવા બે વાગે નીકળ્યા હતા, પણ તે ધણી જીનયાનમાં હોવાથી તથા માડીનો રસ્તો તાંહાં ન હોવાથી અચરે તથા ગધેડાંઓ ઉપર

બેસીને હમુને જવું પડ્યું હતું. એ ઉપર જવાનો રસ્તો ધણેજ ઠંડાણ-વાલો તથા ખરાબ છે, ને મધેડાં તથા ખચરો સીવાએ બીજાં કોઈ જાનવર ઉપર ચઢી રાકે તેવું દીસતું નથી. એ બાલરીઓ એ યી ત્રણ મેલની બધી મલીને લાંમળી પાહાડની અંદરથી એકની ઉપર એક માર હોય તેમ દનલ કરી ખણેલી છે, ને તેમાંથી ટપે ટપે ઝોરડાઓ કરી તેમાં ટોપો ફાડવાનાં ખાંચાઓ કોતરી ટોપો ગોઠવી છે, કે દુસ્મનો ઉપર ટોપોનો મારો બધી ગમથી ચલાવી શકે, અને દુસ્મનનાં ટોપનાં ગો-લાઓ તે ઉપર કસી અસર કરી શકે નહીં. કાંચે પાહાડની અંદરથી નાહાનાં ખાંચાઓમાંથી ફક્ત ટોપનાં મોહોડાં દેખાએ તેટલાજ ખાંચા ઉપર ટોપનાં ગોલા ફેંકવા ધણાજ મુશકેલ છે, અને તેની પાછળ ટોપ ફાડનારાઓને તો કદી ગોલા કસવું લાગેજ નહી. એ બાલરીઓમાં જતાં અંધારું ધણુંજ લાગે છે, પણ ટોપનાં મોહોડાંવાલા ખાંચાઓમાંથી વારા ફરતી ઉગસ તથા પવન આવે છે ને વધી કોઈ કોઈ ગમતો પવન અંદર લાવવા બીમનીઓ જેવા (Ventilators) હવા આવવાનાં મીનારાઓ ખાંધેલા છે. એ બાલરીઓ જેવા સારું અત્રેનાં એસીસટન્ટ મીસ્ટીટરી સેક્રેટરીની રજા લેવી પડે છે ને તે દેખાડવા ટોપ ખાતાનો ૧) સારજન્ટ આવે છે, તે બાલરીઓ પુરી કાંધા પછી હુંગર ઉપર એક બાજુ ઉપર હલા રેહેવાની જગ્યા છે તાંહાંથી આસપાસનો દેખાવ ધણેજ સરસ લાગે છે. એ બાજુ પરથી સ્પેન તથા જીઆનટર વચે જે નીકટરલ (Nectarals) જગા રાખેલી છે તે જરાજર દેખાય છે. જે નથી અંગેજ કે નથી સ્પેનની સરકારને તામે, પણ તદ્દન એલાહેદી મેલ સરકારની જગાઓની હદ દેખાડવા રાખેલી છે. જે આસરે બા મેલ જોટલી વચમે છેક દરીએ કીનારે આવેલી છે, તેને પેલે નાંકે સ્પેનનું એક નાંધણું ગામ આવેલું છે. હમો હતા તે જગ્યાપર લાલ રંગનાં વગર પુઝરીનાં વાંદરાવો હમો જેવા હતા, જે ઊંઘાં ધણાજ નવાઈનાં ગણાય છે, ને તેને જેવા ધણાં લોકો જાણ છે, પણ કોઈજ વખત તે દેખાય છે એવા આસરે પચીસ વાંદરાઓ જેઓને જે કોઈ મારી નાખે તો કેદખાનાની શીશા ઠરાવેલી છે. એ જગ્યાપરથી આવે રસ્તે છેક

વાવટાકાડી છે તાંહાં મુઘી હમો ઉનયાતમાં ગયા હતા, બ્યાંપી ફરતી
 ચારો બાજુની વીજી ધણીજ સરસ દેખાતી હતી. એક ગમથી રોનનાં
 પાદારો ને બીજી ગમથી આફીકાનાં ખંડનાં છેડનાં પાદારો દીસતા
 હતા. બીજી બે ગમ મેડીટરેનીઅન તથા એગ્રીએટીક સમુદરો દીસતા
 હતા. એ જીયાલદરનો ખડક એકગમ ને બીજીગમ આફીકાનાં પાદારો-
 ડની ટાંચની વચમાં રટરેટસ એક જીયાલદર આવેલું છે, ને આસરે
 સાત મીલ પોહવાયું છે ને તેની બેઠુ બાજુનાં પાદારોને ફરકયુતીસનાં
 થાંભલાઓ ફેરેછે. એ જગો પરથી બીજી બાજુનાં દલાવને રસ્તે હમો
 યોડા નીચે ઉતરીને અતરેનાં વખણાયલા મોક્ષ નેહને (St. Michael's
 Caves) સેંટ માઇકલ્સ કેવસ કરી ફેરેછે તે જોયા હતા. તેમાં જરા
 અંધારું હોવાથી (Blue lights) ફટકરાતી બત્તીઓ સાથે ભેજ ગયા
 હતા, જેથી બરાબર જોઈ શકેઆ હતા. એ મોક્ષ એક મોક્ષ દીવાનખાતું
 હોય તેવું લાગેછે, અને તેની વચમાં યોડે યોડે ટપે ખુદરતી પથરનાં
 થાંભલાઓ તરેહ તરેહનાં પાંચીથી ઘેવાઈને બનેલા છે તે સધલા ખર-
 બચરા તથા છુટા છુટા અણીદાર ટેંચવાયા હોવાથી જાણે ખજુરીનાં
 જાદોનાં થાંભલા બનાવેઆ હોય તેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઈ થાંભ-
 લાઓ તો મથાલેથી લટકતા અરધા બાગેલા જેવા દીસતા હતા. એ
 સધલાનો રેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો. એ જોઈને પાછા બીજી
 રસ્તે હોણામાં આવેઆ હતા. હમો પેહેલે હોટેલમાંથી નીકળ્યા તે
 વખતથી યોડા યોડા વરસાદનાં છાંય પડવા લાગ્યા હતા, અને વાદલ
 ઘેરાએલું હોવાથી હમો ડરતા હતા કે વરસાદ હેરાન કરશે, પણ યોડાક
 ઉપર ગયા કે વાદલાં પવનનાં જોરથી બીજી ગમ ધસઘાઈ ગયાં હતાં
 તેથી સધળું બરાબર જોઈ શકેઆ હતા. હમો આસરે સાડા પાંચ
 વાગેને પાછા હોટેલમાં એ કિસ્વાની આવરીઓ તથા મોક્ષો જોઈને
 આનંદ હતા. જીયાલદરને તેહનાં અસલી રહેવાસીઓ પાસથી મુસ-
 લમાનેઓ સને ૭૧૧ નાં સાલમાં લીધું હતું ને તાંહાં પેહેલા કિસ્લાઓ
 બાંધેઆ હતા. તેઓ પાસથી સ્પાનીઅરોએ સને ૧૪૪૨માં લીધું
 હતું. જેઓની માંહેમાંહેની લગાઈ (War of succession) ની વખતે
 તથામાં પડ્યો હતો તેને આર્થ ડીક આતલસને નામે બેનો

કુળને સને ૧૭૦૪માં લીધો હતો, તે પાછો લેવાને વાસ્તે સ્પેન-વાલાઓએ સને ૧૭૧૪ તથા સને ૧૭૨૭માં ઘેરો નાખ્યો હતો, ને છેલ્લો ફ્રેન્ચ તથા એ લોકોએ મલીને સને ૧૭૭૯માં ચાર વરસ સુધી ઘેરો નાખ્યો હતો, પણ આજ સુધી અંગ્રેજની પાસથી કોઈ ભેઈ શક્યું નથી. એવો મજબુત ત્યાંનો કિલ્લો છે, અને હજુર તેને મજબુત કરે-આ જાય છે. એ જીબ્રાલ્ટરનો ખરક મેડીટરેનીઅન સી માંથી એટ-લેનતીક સમુદરમાં જવાના રસ્તાપર (Straits of Gibraltar) આવેલો છે તેથી એ મેડીટરેનીઅનની કુચી ગણાય છે, અને એનો કોટ ઓફ આરમપર પણ કુચી તથા દરવાજો પાડેલો છે. એની વસતી આસરે વીસ હજારની તથા પાંચ હજાર સોલજરોની છે. સ્ટીમરો જતી આવતી સાઈ કોલસો ઈલાં જુનાં વાંદાંજીનાં ખોખાઓમાં ખરી રાખેછે જ્યાંથી તેઓ લીએછે. એ ખડક ૩૧ મૈલ લાંબો ને ૦૧૧ મૈલ પોહોલો છે.

તા ૦ ૫ મી મે—આજે સવારના ૭ વાગે સ્ટીમર “મલાગા”માં બેસીને જીબ્રાલ્ટર છોડ્યું હતું તે બપોરના ૧૧ વાગે “મલાગા” કરી સ્પેન દેશનું ગામ છે ત્યાં બંદરમાં જઈ પોહોલો તેથી રસ્તામાં ફક્ત ૧૧ કલાક લાગ્યા હતા, પણ સ્ટીમરને લંગર નાખતાં કલાક ચા લાગ્યા હતા, સમગ્ર જે સ્ટીમર બારામાં કીનારાની નજદીક આવ્યા પછી તેને ઈલાં ખીજી સ્ટીમરો હારબંધ જેમ ભાકુતી ગાડીઓ ઉભી રાખેછે તેમ કીનારાની નજદીક એક એકની પાસે હારબંધ ઉભી હતી તેની વચમાં સહ જતાં વખત થયો હતો અને વળી ત્યાર પછી સ્પેનનાં કસ્ટમ હાઉસના અમલદાર તથા કાકટરને વાસ્તે ખીજો એક કલાક થોખવું પડ્યું હતું. એઓ અમારી સ્ટીમર ઉપર જ્યારથી આવ્યા ત્યારથી બોટમાં બેસીને સ્ટીમર ઉપર આવવા સાઈ નજદીક ૧૧ કલાક દરીયામાં થોખ્યા હતા અને લંગર નાખવાની વાર જોતા હતા. દરીયો જરાક જોરમાં હોવાથી તેઓ જ્યારે સ્ટીમર ઉપર ચઢવા આવ્યા ત્યારે તેઓને સાઈ અમારા કપટાને લાકડાંના દાદર તે બાજુ નદી હોવાથી દોરડાંની સીડી વાડાંજી ઉપર આવવા વારને નાખી હતી તેથી તેઓનો મીનદગ ગયો

હતો અને ઉપર આવવાને બદલે બાહ્ય કદાચું કે અમેને તો ફેર આવેછે, વાસ્તે કીનારે જઈને બીજાઓને મોકલીશું' કરી સ્ટીમર ઉપર બે સોલજરોને રાખી ગયા કે કાંઈ સ્ટીમર બિપરથી ઉતરવા તેમજ સામાન લેઈ જવા દેવા નહીં અને તેઓ પોતે કીનારે પાછા ગયા હતા. અમે સોફાને સ્ટીમરને લંગર નાખવા આગમ્ય ક્ષણે શા યોગ્યું પડ્યું હતું ને વળી ત્યાર પછી આ અમલદારોએ પાછા ફરી કાંઈ સ્ટીમર બિપરથી બિતરવા દીધા નહીં તેથી બિતાર્યો ધણી ચીરડાવવા તથા કચવાવા લાગ્યા, પણ બધાઓ આગળથી જાણતા હતા કે રેવેનની રીત-બાત જે હજી ૧૬મી સદીને વળગી રહીછે ત્યાં વપ્ત થું તેની કીમત જાણતા નથી તેથી પોતાની મેજે નાસીપાસ થઈ બેઠા હતા. આખરે પોણા કલાક પછી આસ્તે રહીને બીજા કસ્ટમ હાઉસનો અમલદાર તથા ડાક્ટર આવ્યો હતો ત્યારે સધળાઓના સામાનમાં કાંઈ જગત લેવા લાયક (જેવો કે તમાખુ, ઝવેરાત કત્યાદી) સામાન છે કે નહીં તે ખુશી-ને અમારા હોટલવાળાએ તેને ના પાડી સમજાવીને અમને તથા બીજા ઉતાર્યોને તેઓના સામાન સાથે બિતરવા દીધા હતા. એ વખતે જે સ્ટીમરો જે ધણીજ નજદીક બિબેલી તેની વચમાં બોટ હોવાથી તથા દરીયો જોરમાં હતો તેથી બોટ બિહસતી હતી. અમે થોડા આગળ ગયા નહીં તેટલાં કાણુ જાણે શું કસ્ટમ હાઉસના અમલદારના ધ્યાનમાં આવ્યું ને હુકમ કરીને કે "બોટ હું આવું ત્યાં સુધી ત્યાંજ ઉભી રાખવી." દરીયાનાં જોરને લીધે બોટ બિહસતી હતી તેથી અમને ફેર આવવા લાગ્યા ને તેને પેહેલાં ધણો સમજાવ્યો કે કીનારે બધાને જવા કે ત્યાં યોગીશું, પણ તેના ધ્યાનમાં નહીં આવ્યું. આખરે જ્યારે અમારા ભામયાએ ધણો સમજાવ્યો ત્યારે બોટ પાછી સ્ટીમરની નજદીક તેડી તેમાં એક સીપાર્ક સાથે આપીને કીનારે જવા દીધા હતા. કીનારે ધણું લોક ઉતાર્યો જોવા એકઠું થયું હતું. તેઓ અમે સોફાને જોઈને પેહેલાં તો પોતપોતામાં હસવા લાગ્યા, પણ જેમ બીજા લોક તથા છોકરાંઓ મોહોલામાં વધતાં ગયાં તેમ અમારી પછવાડે ચાલતા છેક છેલ્લે હુસે કરવા મંડી ગયા--ને અમે કસ્ટમ હાઉસમાં ગયા

તથા દેખાવ નવાઇ જવો લાગ્યો હશે. અમોને કસ્ટમ હાઉસમાં પહોં
 ધણી વખત ચોખવું પડ્યું હતું, સળંગ કે સ્ટીમર ઉપર કસ્ટમનો
 એક અમલદાર જે આવ્યો હતો તે તથા બધા દાગીના આવશે,
 પછી તપાસશે તેથી આખરે કંટાળીને અમારા કાચબાઓની કુચી
 અમારા બોમ્બીયાને આપી અમો (Hotel de Roma) “હોટલ દી
 રોમા” નજદીક હોવાથી ચાલી ગયા હતા. હોટલનો ભાવ દરએક માણ-
 સનો પેહેલા માળ ઉપર હતો તે ૪ ડાહર હતા ને બીજા માળપર
 હોય તો ૩ ડાહર હતા. અમો સાંજના સાડા પાંચ વાગે ફરવા ગામમાં
 નીકળ્યા હતા. અમો ઉતર્યા તે હોટલ હાલ નવુંજ બંધાયેલું છે. તે
 શેહેરનાં સૌથી સરસ મોહોલા, “બુલીવારઃ અલામીડા (“Alameda”)
 માં આવેલું છે એ “અલામીડા” મોટો ચોક છે જેની એ બાજુપર
 મોટાં ઘેરો સારી રાણકદાર બાંધણીનાં આવેલાં છે. વચમાં જે બાજુ
 પર ગાડીના તથા તેની આસપાસ કુટપાટ રાખી તેઓની વચમાં એક
 મોટો બાગ હોય તેમ લોકોને ફરવા હરવા તથા બેસવાની જગ્યા રાખેલી
 છે. એ “અલામીડા” ના ચોકની બાજુઓપરથી બીજા સારા કુસાદે
 મોહોલાઓ આવેલા છે. ત્યાંથી ફરીને અંદરનાં મોહોલાઓમાં ગયા
 કે જ્યાં ઘેરો ઘણાં ખરાં જો કે મોટાં ચારથી પાંચ માળોના અને કોઇ
 કોઇ તો રાણકદાર બાંધેલાં છે તેવી રસ્તાઓ સાંકડા તથા વરસાદ
 ગઈ કાલે પડેલા હશે તેથી કીચકના બરેલા ગલીય કચરા સાથના દીસતા
 હતા. અમો ફરતા ફરતા ઈલિનાં વખાણુમણાં દેવળ ઉપર જઈ લાગ્યા
 જે એ વખતે બંધ હતું, પહોં દેવાલોની બાજુપર મોટા થાંભલાઓ
 તથા તક્ષી હોવાથી તેનો બાહારનો દેખાવ ધણો મંગવર તથા
 રાણકદાર લાગતો હતો. એ દેવળની ઈમારતની ઉંચાઇ એટલાં
 ઉપરથી માલમ પડશે કે તેની આસપાસ ચારથી પાંચ માળના ઘેરો
 હતાં તે જાણે કે જેની આગળ રમકડા જેવાં લાગતાં હતાં. થોડા
 મોહોલાઓમાં ફરીને સંજનાં ૬૫ વાગે હોટલમાં આજુબો વખત હોવાથી
 પાછા ફર્યા હતા. “મલામા” શેહેરની વસતી આસરે ૧૨૦૦૦૦ ની
 કહેવાય છે ને તેમાં મોટાં ઘેરોજ ઘણાંખરાં હોવાથી તથા દરીએ કીનારે

તેઓ દોવાથી સ્ત્રીમર ઉપરથી તેઓનો તથા શાકર જનાવવાના તથા બીજાં કારખાનાંઓથી દેખાવ ધણો સરસ લાગતો હતો તથા બારાંગાં સ્ત્રીમરો પણ આસરે વીસ એક પડેલી હતી તેથી આ રોટ્ટરનો વેપાર પણ મોટો લાગે છે.

તા. ૬મી મે—આજે સવારનાં અત્રેનું એકજ જોવાલાયક દેવળ જોવાં ગયા હતા. એ ગીચ મોહોલાની વસ્તીમાં આવેલું દોવાથી તે આસપાસનાં ઘેરોને લીધે ઘણું ગંભીર લાગે છે. એ જગ્યાપર અસલ “ મુર ” લોકોનાં વખતમાં મસજીદ હતી તેને બાંજી દેવળ બાંધ્યું હતું, જે સને ૧૫૩૮ માં શરૂ કીધું હતું તે આસતે આસતે કામ ચલાવતાં છેક સને ૧૭૧૯ માં પુરું કીધું હતું. એને ૧૬૮૦ નાં સાક્ષમાં ધર-તીકપથી ધણું નુકશાન પણ થયું હતું તે પાછું સમારતાં કરતાં પણ ઘણાં વર્ષો લાગ્યાં હતાં. એનો બાદરનો આગળો ભાગ સધળો સંગે-મરમરનાં થાંભલા તથા નક્શીનો કીધો છે ને જલ્દી જો ત્રણ માળ હોય તેમ થાંભલાઓના તખ્ખાવો એકની ઉપર એક દેખાતા મુકેલા છે. અંદરનો દેખાવ પણ ધણો બપકાબરેલો તેની ગંભીર દાક્ષની ઊંચાઈથી તથા તેની આસપાસનાં રંગીન તરેહ તરેહનાં પથ્થરોના ચેપેલો તથા તેમાંનાં રચંભો સાથે લાગે છે. અમો ધારીયે જીયે કે દાક્ષની ઊંચાઈ આજમાં આજી ૧૧૦ ફીટ દરો ને તેજ પ્રમાણે પોહોળાઈ પણ ધણી મોટી છે. એનાં ચેપેલોમાંનાં પુતળાંઓમાં બે ધણાં સરસ કહેવાય છે તેમાં એક કાષ્ટરની માતા “ મેરી ” કાઈરટને બોળાપર મુલેલો લઈને બેઠેલી છે તે ધણું સરસ ઈટાલીયન કોતરનાર Corrova નું બનાવેલું કહે છે ને તે આખાં રૂપેનમાં સરસ કહેવાય છે. એમાં કાષ્ટરને મુલેલો જે પાડેલો છે તે જલ્દી જ્યાં સાંધાઓ ધીલા થઈ ગયા હોય ને ખભાં પડી ગયાં હોય તેવું દીસે છે. તેની પાંસલોઓ તથા હાથ પગના સાંધાઓ સધળું આબેહુળ ખરાં માણસનું હોય તેવું લાગે છે. તેની આગળ તેની મા છે તેવું મોહોલું ધણું જ ગંભીર પાડેલું છે. બીજાં ચેપેલોમાં કાઈરટને “ ક્રોસ ” પરથી ઉતારી પછીની સખી પાડેલી છે, તેથી ધણીજ સરસ છે. તેનો દેખાવ મુલેલાં માણસનાં જેવો તદ્દન

ફીફો તથા સધળા સાંધાઓ ધક્કી પડેલા, એક બાજુપર પડી ગયેલી ગરદન તેનાં સાંધાઓ ઉપર આવેલી નેસો, છત્યાદી આબેહુબ પાડેલું છે. એ “મોરાલીશ” નામનાં ચીતારાતું - પાડેલું કહે છે. તે ધણી મોટી કીમતનું જો કે લાખને બે ફીટ જોડેલું છે તોખી એકથી દોઢ દોઢ લાખ રૂપીયા સુધીનું કહેવાય છે. એ દેવળમાં વચલા હોલ (Aisle) ની બે બાજુપર બે ગંજવર નજદીક ૫૦ ફીટ ઊંચી આર-ગીનો સુકેલી છે જેમાંની એક અમો ગવા ત્યારે વળડતા હતા જે ધણું સરસ-લાગતું હતું. વચલો આસટર રાખના રંગના સંગેમરમરનાં ચાંબલાઓપર ઉભાં કીધેલાં શુભળજ જેવો કીધેલો છે તથા ગાનારાં-ઓની બેઠકો સધળી લાકડાંની “સેન્ટો” નાં પુતળાંઓની નકશી સાથની ધણી સરસ કાતરેલી છે. અમો હતા તે વખતે માસ (Miss) બહુતા હતા તે બહુવાની ચોપડી યા મોચા ધણાં મોટા હતા ને તેમાં “મ્યુ-ઝીક” લખેલું તેનાં અક્ષરો એટલા તો મોટા હતા કે અમો ૧૫ ફીટ દૂર હતા ત્યાંથી વાંચી શકતા હતા.

એ દેવળની આગળી બાજુ ઉપર બે મીનારાઓ બાંધેલા છે. તેમાંનો ડાબી બાજુનો અધુરો રહી ગયો છે, પણ જમણી ગમનો પુરો કીધેલો છે, તે ૩૦૦ ફીટ ઊંચો છે જેપર અમોએ જમને શેહેરનો દે-ખાવ જોયો હતો જે ધણો સરસ દીસતો હતો. એ શેહેર જાણે એક આડધા આંદની પચમાં બાંધ્યું હોય તેમ તેની ત્રણ બાજુના કુંગરોથી દીસતું હતું, જે શેહેરની ઇમારતોની પાછળ સધળે બેતીચાડી તથા રૂબાનાં ઝાડોથી જાણે એક ગંજવર બાગમાં બાંધ્યું હોય તેવું કેખા-તું હતું. મીનારાપર જવાની બધી મક્કી ૩૬૦ સીડીઓ છે તેમાંની છેક મધાળા ૫૨ની ૯૩ લાકડાંની છે, બાકીની સધળી એક “ક્રાઈસ્ટ”ની માફક પથ્થરની બાંધેલી છે. એ દેવળ સીવાય અત્રે બીજું કંઈ જોવા લાયક ન દેવાયી અત્રેનો “એરીના” (Arena) જે ગેમાઓની લડાઈ કરાવવા સારું બાંધેલો છે, તે જોઈ આવ્યા હતા. એ જો કે નાંખો કેદે-વાય છે તોખી તેમાં સોઘ દબાર માખ્ખો બેસી તમારો જોય એટલી

જ્યા છે. તે જોઈને પાછા દોટલમાં ૧૧ વાગે આવીને રેશનપરથી ૧૧ વાગે આગમાંથીમાં ઝેનેડા જવા નીકળ્યા હતા. તે સતના ૮૧ વાગે ત્યાં જઈ પુગા હતા. પેટુલો રેલવેનો રસ્તો જાણે નારંગી લીંબુ, દા-ડમડી ઇત્યાદીના બાગમાંથી જતા હોઈએ તેવો હતો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી નજર પુગે ત્યાં લગી બધી બાજુએ પાહાડો સુધી ઝાડો રોપેલાં હતાં, અને તેની નીચે અનાજ વાવેલો હોવાથી તેની લીલાતરી તથા ઝાડોપરનાં ફળો તેમાં “સાઈતરન” જાતનાં પીળાં લીંબુઓથી જાણે ઝાડો નખી પડતાં હતાં. ડાંખલીઓપરની લાલ રંગની નારંગીના ડોહ ઝાડોપરનાં લાલ તથા સફેદ ફુલો, તથા ફરતા આસપાસના પાહાડોથી દેખાવ ધણો સરસ એક બાગના જેવો લાગતો હતો. આ દેખાવ જોઈ ધણો મનોરંજક હતો તોપણ ઇટાલીના જેવા તેમાં “આર્ટનો ટેસ્ટ” ન હોવાથી તેના જેવો ખુબસુરત ગલીઆઓના જેવો નહીં લાગતો હતો. એ મુજબ આસરે ૩૫ મૈલ સુધી જોતા ગયા હતા. તેને Andalusia Bajee's plains કહી કહે છે ને એનાં જોડલાં યોડાંજ ફનીયામાં નારંગી તથા લીંબુનાં “Groves” દર્શો કરી કહેવાય છે. એ છોડ્યું કે પછી એકદમ મોટા મોટા પાહાડો આવે છે, જે જાણે ગંભીર દેવાલો બાંધી લીધી દોય તેમ સીધા ઉભા નીકળી આવેલા છે. તેની ઉપર એક ઝાડનું તથા બીજું પથ્થર દીસતું નથી, પણ વચ્ચેથી સહંગ ફાટી જઈને તેની નીચાણમાંથી પાણીનાં નાળાંઓ વહે છે તે ઘણાં જોવાલાયક તથા પાહાડના પથ્થરો પાણીથી ધોવાઈને પોતા યવાથી તરેહ તરેહના અણીદાર તથા ધાંબલાઓ જેવા સદૃશ્ય આકારો પડી રહ્યા છે. એ પાહાડોમાં ૧૨ મોટી તનલો સધળી મળી આસરે ત્રણ મૈલની લંબાઈની કોતરેલી છે તથા એ પાહાડોની વચમાંની પાણીનાં નાળાંવાલી ખીણો સારું ૧ મોટા પુલો બાંધેલા છે. એ પાહાડી બાગ જેમ ખંડાલાનો ઘાટ પસાર કરીએ છીએ તેમ કીધો કે પાછા મોટા પાહાડોપરનાં મેદાનો આવે છે જે ઉપર પાછી ખેતીવાડી તથા નારંગીને જલ્દે દહે (Olive) “ઓલીવસ”નાં ઝાડો આવે છે, જે પણ નજર કરીએ ત્યાં સુધી ફુંગરો તથા પાહાડોપર સીધાં નજર પડે છે ને અગો ઝેનેડા પુગા ત્યાં સુધી એજ પ્રમાણે આવેલો વખત

દેખાયા કીધું હતું, પણ એન્ડે લુશીયાના હુંગરો આગે જમ્યાના હુંગરો આગળ નાના લાગતા હતા. આગે બાબુના હુંગરોની પાછળથી પાહાડના પાહાડો એક પછી એક ગયા દીસતા હતા ને જેમ ગ્રેનેડાની નજદીક આવતા ગયા તેમ સ્પેનનો સાથી જાગ્યો પાહાડ “સીરા નીવેડા” વધુ દીસવા લાગ્યો હતો ને રાતના સાત વાગ્યા પછી ચાંદરણું પુનઃમના ચાંદ જેવું પડતું હતું તેથી તેના મથાળાપરનું બરફ ધણું સરસ સફેદ તથા ચળકતું દીસતું હતું. અમો ગ્રેનેડા પુગ્યા પછી વળી સ્પેન દેશની ધીમી ચાલનો બીજો એક દાખલો મળ્યો હતો. પેહલાં તો આગની ગાડી લાખે દર કલાકના ૧૩ મેલ જતી હતી ને સ્ટેશનો ઉપર જોકે કાંઈ કામદાજ નહોં તોબી ગાડી ચોભાવી ગાડોં તથા એનજીન ડ્રાઇવરો વાત કરતા હતા તે બખ્ખે વખત બધાં સ્ટેશનો પર ગાડી ચલાવાના ધટો વાગતા તોપણ આસ્તે રહીને તેઓ ઉઠતા ને ગાડોં તોબી બેસી રહેતા હતા ને છેક ગાડી ચાલી રહી કે ઉપર બેસતા હતા. હવે એ ગાડી તો મેલ ટ્રેન હતી ત્યારે સાધારણ ટ્રેન કેવી ધીમી ચાલતી હશે ? “મલાગા”થી “એરડીનરી ટ્રેન” સવારના સાત વાગે નીકળે છે તે સાંજના છા વાગે ગ્રેનેડા પુગે છે તે મુજબ અમારી મેલ ટ્રેનથી બીજા બે કલાક વધારે લાગેછે. અમો ગ્રેનેડા સ્ટેશન પર ઉતર્યા ને ધોડાની ગાડીમાં સામાન મુકી હોટલમાં જવા બેઠા તેટલાં સ્ટેશન પરથી માણસો દોડી આવ્યા ને સાથે સોલજરો હતા તેઓએ અમારો સામાન પાછો કસ્ટમની જકાત સારું તપાસવા માગ્યો. અમોએ પણાખી સમજાવ્યા કે, “અમો તો “મલાગા” ને સ્પેનનું દેશ છે ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે જકાત શાની મેવાની હોય ને અમારા કાથળાઓ તો “મલાગા”નાં કસ્ટમહાઉસમાં તપાસેલા છે ત્યારે પાછા શેના જોવા માગો છો ?” પણ અમારું કાંઈ ચાલ્યું નહીં ને કાથળાઓ ગાડીમાંથી પાછા ઉતારીને એક એરડામાં લઈ ગયા. જ્યાં વળી તરત તપાસવાને બદલે અમોને અંધા કલાક નજદીક ચોભવું પડ્યું કારણકે તપાસનાર અમલદાર આવવાનો હતો. આખરે તેઓ આવ્યા ત્યારે તપાસ્યા વગર તે અમોને પાછા લઈ જવા દીધા હતા એવું સપણું બધે અધેર દીસે છે. અમો તો ધારતા હતા કે રશીયાના જોનો બપતો બીજો કેયે નહીં હશે, પણ સ્પેન તો

તેને એક કારે બેસાડી દીધું છે. વળી ધુળ નાખી જાપતા રાખી તરત માલ તપાસતા દેખે તો. પણ આશીસરો ધીરે સાસતે આવતા તેથી વખત ધણો બોલે પડવાથી બીજી ગોઠવણો રદ થઈ જાય છે. તેના દાખલા દાખલ અમો મલાગા બપોરનાં એક વાગે જીનરવાનું સાંભળી તેજ દીને વખત દેવાથી તે ગામ જોઈને બીજે દીને સવારનાં ત્યાંથી “ઝેનેડા” જવાના હતા પણ આગમ લખ્યું છે તેમ છેક સાંજ પડી ગઈ તેથી જઈ શક્યા નહીં ને સવારને બદલે બપોરના આગગાડીમાં ઝેનેડા ગયા હતા જ્યાં પણ ૪ વાગે પુગી જઈ ઘણું જોઈ શકે, પણ આવી આવથી સઘળું તે જાણું વળી ગયું હતું. અમો વોર્શીંગટન ઈસ્વીંગ નામનાં હોટલમાં ઝેનેડામાં ઉતારો લીધો હતો જે અત્રેનાં વખણાયેલા આલકમથાના મેહેલની પડોસમાં આવેલું છે. એ હોટલમાં રાજ એક માણસ દીક વીસ (પીએસતર) ફાંક લીએ છે જે આસરે ૧૬ થીલીંગ થવા જાય છે. “મલાગા” રોહર અમેએ જોડ્યું તે તેની રત્ન બાબે આખા મુગેખમાં સરસ ગણાય છે. ત્યાં નથી ધણી ઠંડી કે ધણી ગરમી ને તેને લીધે ધણા આગ્રી ઈંગ્લે અહીંયાં હવા ખાવા શીયાળાની રત્નમાં આવી રહે છે. તેમાં હાફન, ખરાબ જાથુકની ખાંશી ક્રિયાદીના દરદીએને સાફ કરે છે. આ રોહરમાં રોરડીનો પાક પણ થોડી ઠંડીને લીધે ધણો મોટો થાય છે ને સાફર બનાવવાનાં કારખાનાઓ છે. તેમજ સુક્કી દરાખ (Muscatel Raisins) કાળી મોટી જાતની જે દાખલઓમાં મુખ્ય આવે છે તેનો તથા બોલીવસના તેલનો તથા બીજો મોટો વેપાર એ રોહર બીજા દેશો સાથે કરે છે. તેમાં મુખ્ય અમેરીકા સાથે કહેવાય છે. સ્પેનીશ લોકોનો દેખાવ ધણો ખરો ફ્રેચ તથા ઈટાલીયનોને મળતો આવે ■ ને પોશાક પણ તેઓને પેહેરે છે. પંજુ ઓસત લોકો એક જાતનો કપડાંનો ઝીણી વણતનો કટકો માથાના ચોટલા પરથી પાછળ લટકતો રાખે છે જેને “મેનલીલા” કરીને કહે છે.

તા૦ ૭મી મે—આજે સવારના ઠંડી ધણી સારી લાગતી હતી અને પારો પટ ડીગરીપર હતો. આસરે સવાસાત વાગે અમો અત્રેનો (ઝેનેડાનો) વખણાયેલો આલકમથા જે અમારાં હોટલની નજીકમાં છે

તે જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ કીલ્લા જેવો મોટો સાલ પથ્થરનો બહારથી બાંધેલો છે તેથી તેણું નામ મુર લોકોએ અલહામરા એટલે સાલ કરી રાખ્યું હતું. એ મેહેલ એક ટેકડી ઉપર દરીયાની સપાટીથી આસરે ૩૦૦૦ ફીટ અને ક્રોનેડા શહેરથી આસરે ૩૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ આવેલો છે. એ મેહેલ ધ્રુવર અલ આદ-મર નામના મુર લોકોના રાજાએ બાંધવાનો સને ૧૨૪૮માં શરૂ કરી દેતો તે તેનાં “મોટાસ” જે જગે જગે કાતરેલા છે (વીઆ ગાલીબાઈએ અદલા એટલે ખોદા સીવાય બીજો કાંઈ જીતનાર નથી, There is no conqueror but Alla) તે ઉપરથી માલમ પડે છે. એ મોટા એને લેવાનું કારણ એવું છે જે જ્યારે એ પાદશાહ શેવીલ ગામ જીતીને પાછો ફર્યો ત્યારે એની ફરિયાદ એને ગાલીબ (યાને હતેહમંદ જીતનાર) કરીને બોલાવ્યો ત્યારે એણે ઉપલા મોટાવાલો જવાબ દીધો કે ખોદા સીવાય બીજો કાંઈ હતેહમંદ નથી અને જ્યારે મુર લોકો સગાઈપર જતા ત્યારે એ બોલ હમેશા War Cry દાખલ પોકારતા હતા. એ પાદશાહની પછી એના વારસો તે વધારતા તથા શત્રુગારતા ગયા તે અહીંયાં સુધી કે પરીઆંઓના મેહેલો જેમ અરેબીયન નાઈટસમાં લખે છે તેવો બનાવી દીધો હતો, પણ જ્યારથી એ ક્રોનેડા શહેર પાછું ખીરતીઓના હસ્તક આવ્યું ત્યારથી તે પડતી હાલતમાં આવવા લાગ્યો અને ખીરતી પાદશાહોએ તેને ખરાબ કરી તેમાં જુદા જુદા ઓરડાઓ તથા બીજા ભાગો ઉમેર્યા હતા જેથી તેની રાજક મધુરી ઘટી ગઈ હતી અને ત્યાર પછી તો તેની કાંઈએ દરકાર નહીં કરવાથી મધુરી ખરાબ હાલતમાં આવતો ગયા છતાં હજીપણુ તે જોવા લાયક રહ્યો છે, એનો બાહારનો દેખાવ લાલ પથ્થરનો એક ઊંચો કિલ્લો બાંધ્યો હોય તેવો લાગે છે, કારણકે બાહારની બાજુ ઉપર બારી બારણાં રાખ્યાં નથી, પણ સઘળું અંદરથી નક્શીઓ, પાંખલાઓ, તરેહ તરેહની સીલોંગો, રંગ તથા ગીલીટથી ભરી નાંખેલી દેવાલો, કુવારાઓ, સંગેમરમરના ચોકો ઈત્યાદીથી એવું સરસ શજીગારેણું છે કે તેવા શજીગારવાળો બીજો કાંઈ મેહેલ જવલ્લેજ બીજી ગમ ફનીયામાં કંઈ હશે. મેહેલાં અમો એક ચોક જેને સીંહવાલી કોર્ટનું નામ

આપેલું છે ત્યાં ગયા. આ ચોક્કસ બંધ ચોરસ છે. તેને દ્રુરતા સંગે-
 મરમરના થાંભલાઓ ઉપર નક્કીનાં આરકાંઓ કરી તે થાંભલા તથા
 દેવાલની વચ્ચેમાં આરે બાજુ ઉપર દ્રુરવાની જગ્યા રાખેલી છે તે એટલે
 મુધી કે બધી આખી દેવાલ પણ નક્કીથી ભરી નાખી છે. એ નક્કીઓ
 તરેહ તરેહની ગણીતના સવાલો (મેઠેમેટીકલ પ્રોબ્લેમસની) બનાવી છે
 અને તેની વચ્ચેમાં તથા બાજુની સઘળી કાનારીઓ ઉપર કારાનમાંથી
 તથા બીજાં બોદાને લગતી બીનાઓ કાતરેલી છે. એ સઘળું કાતર-
 કામ (Stucco Work) પ્લાસ્ટરનું ઉપસાવેલું બનાવેલું છે. એની
 ઉપર અસલ રંગ તથા ગીલીટ કાંધી હશે તેને યોડે બાગ છુટાછવાયે
 હજી દીસે છે. એ ચોક્કની વચ્ચેમાં એક કુવારો ૧૨ સદિ ઉપર
 બાંધેલો છે તેથી તેને કાર્ટ ઓવ ધી લાવન્સ કરી કહે છે. એ ચોક્કમાંથી
 આસપાસની નક્કી એવી તો સરસ લાગતી હતી કે જાણે રૂપાની
 નક્કીકામ હોય તેવી દીસતી હતી. એની એક બાજુ ઉપર નાનો
 ગુંબજ તેની ઉપરના તથા બીજા ગુંબજો તથા છાપડાં પરનાં
 નળીયાં એનેમલના રંગીન હતાં જે સુરજને લીધે ચળકતાં હતાં. એ
 ચોક્કમાંથી એકમત જનાનખાનાના ઓરડામાં ગયા હતા જ્યાં વચ્ચેમાં
 સંગેમરમરનો એક નાનો કુવારો હતો. કહે છે કે મુર સોકાના એક
 પાદશાહની રાણી કેયે નાહસી ગઈ તેથી તેને પોતાના અમીરો ઉપર શક
 જવાથી તેઓમાનાં ૩૧ જથ્થાને એ કુવારા પર ગરદન મરાવ્યા હતા
 જેઓનું સોહી તેમાં પડવાથી હજી તેના ઘાથ રહેલા દેખાડે છે જે જોકે
 જરા ઘેરા લાલ જવા દીસે છે તોપણ અમે નથી ધારતા કે સોહીના
 ઘાથ હજી રહી ગયા હોય. એ ઓરડાની બે બાજુપરનાં આરકાંઓ
 જાણે રંગીન દાંનનાં બનાવેલાં હોય તેવાં તેની નક્કી તથા રંગથી
 લગતાં હતાં અને ગુંબજની અંદર (staircase)ની માફક લટકતાં
 કુમરો હોય તેવી રીતે તરેહ તરેહની નક્કીઓ કાંધેલી છે. એ ઓર-
 ડાની દેવાલ ઉપર પણ નક્કીઓ કાંધેલી તથા કારાનના તથા બીજા
 બોદાને લગતા કલાઓ કાતરેલા હતા. એનું નામ (Hall of Re-
 ,engoo) એટલે વેરનો ઓરડો કરી રાખેલું છે. એની સીલિંગપર મુર
 સોકાની સઘળી વીગતો ચીતારેલી છે. ત્યાંથી હોય આવ જસડીસ

(Hall of Justice)વાળા દીવાનખાનામાં ગયા તેના પેહેલાં આરક્ષા ઉપર બાહારથી નક્શીમાં આરખી અક્ષરે લખેલું છે “ આવો અદર આવો, ખીદના ને તમેને ઇનસાફ નેછયે તો તે મળશે ” આ હોનની સામી બાજુ ઉપર ત્રણ ઓરડા હારબંધ છે જેની સીલિંગપર “ ઓર્ગલ પેનટિંગ ” પાડેલી છે, તેમાં એકમાં દસ જણા એક ટેબલ ઉપર ગોળ કુંડાળામાં બેસાડેલા છે જેઓ ઇનસાફ કરતા હોય તેમ લાગે છે. તેમજ બીજા ગુબ્જમાં બંદીવાનો પાડેલા છે અને ત્રીજામાં ઇનસાફ લેવા આરનાર પાડેલા છે એ તસ્વીશની ટપ, માણસો બેઠક, પોશાક તથા દેખાવ ઘોડા સુધા જેમ આપણે જુના શાહનામાં પાડેલા નેછયે છોડે તેને ધજા ખસે મળતો આવે છે એ જગ્યા આવામાલ રાજાએ બાધી હશે તેથી તેના નામો નક્શીમાં તથા ઢાંચે પાડી તેની આડી લીટીઓમાં પાડેલા છે ત્યાંથી બીજા જનાનખાનાના ઓરડામાં ગયા જેની દરસગદી ધણી મોટી સગેમ મરની લાદીઓની બનાવી છે તેમાંની બે કુનારાની આસપાસ છે તે નજદીક ૧૩ x ૬ ફીટની હશે. એની પાસે અુઝીયગ કીધું છે, જ્યાં એ મેહેલની નક્શીકામ ગુ-બજેમાં શી રીતે બનાવતા હતા તે તેના મોઝડા ઉપરથી માલમ પડે છે ધારવા મેલે પેહેલા ખાસ્ટર પોચુ કરી તેને ઉપરની બાજુએ લટકાવી એ મોઝડા જેમાં નેછતી નક્શીઓ (Stalocuties જેવી) પાડેની હોય છે તે દાખે છે એટલે તે નક્શીનો આકાર પડી રહે છે અહીંયા એક સોખડની તીજેરી છે જેની કળ તેના આખા ઢાંકણા નેઠલી મોટી જડેલી છે જે ધણીજ ગુઅવણુભરેલી હતી જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આગળથી ચબના કરતા સરસ કળો બનાવી શકતા હતા. એક ચીની કામની મોટી બરણી છે જેમાં કહે છે કે આગલ સોનાનો ભુકો હમેશ ભરી રાખતા હતા એનો દેખાવ આપણી જુની અનાજ ભરવાની બરણીઓ (કાથાર) ને મળતો આવે છે નક્શીકામ જડવાના ખીલાઓના મથાળા જાણે છત્રી ઉઘાડેલી હોય તેવા હતા એક મોટી કુડી સાર્કોફાગસ (Sarcophagus)ને મળતી સગેમર-મરની હતી જેની બાજુ ઉપર સીંહના શેમર કરતા પ્રુતળાઓ પાડેલા છે. એ કુડી નાહવાના તપ નેઠલી મોટી એકજ પથ્થરમાંથી કોતરેલી

છે. અહીંયાં ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાબેલા જેઓએ મુર લોડેા પાસથી રપેન પાછું જીતી લીધું હતું તેઓની તથા તેઓનો છોકરો શીલોપ પેહેલો તથા તેની બાપડીની અસલ ઉસ્તાદને હાથની પાડેલી સખીઓ મુકેલીછે. એ પછી પાદશાહ રાણીના ઓરડામાં ગયા હતા. એ ઓરડાની ઉપર ચાર બાજુએ ગેલેરી કીધીછે અને તેની વચમાં ખુદ્દા ચોકમાં સંગેમરમરનો ડુંગરો કીધેછે તથા તેની બે બાજુ પર બે નાના ઓરડા રાખેલા છે જેમાં ખીલાખા કરી તેઓ સુતાં હતાં. એ ઓરડાનું નક્સીકામ, ગીલીટ સઘળું ધણુંજ સરસ છે. એની જમીનની ફરસખંદી જાણે ગલીઓ હોય તેવી સરસ રંગની પથ્થરની કીધેલી છે. અહીંયાંથી અમે ચાર્લસ (રપેનીશમાં કારલોસ કહેછે તે જરમનીનો શેહેનશાહ તથા રપેનનો રાજા હતો) ખાંચમાંના જમવાના ઓરડામાં ગયા હતા. એ જગ્યા ખીજા બાગેના જેવી નક્સી તથા ગીલીટની પેહેલાં હતી, પણ એ શેહેનશાહે તે સઘળું કાઢાડી નાખીને ઓરડાની સીલોંગમાં તેમાં પોતાના નામે કોતરેલી લાકડાની નક્સીની હાલો પાડેલી હતી. એ ઓરડામાંથી અસલના સઘળાં નક્સીકામ કાઢાડી નાખવાથી હમણાના લોકો ધણાજ કચવાય છે કે આવું હલકું કામ અસલી કામ કાઢાડીને ખામખા કીધું.

અહીંયાંથી રાણી ઈસાબેલા (ફરડીનાન્ડની બાપડી)ના કપડાં પેહેરવાના ઓરડામાં ગયા જ્યાં દેવાલ ઉપર પોમપીઆઇનાં તથા બંનફર અને વાહનના હાથના ચીતારો પાડેલા છે. એ જગ્યાની ગેલેરી ઉપરથી ઝોનેડા શેહેરનો તથા તેની આસપાસના બાગો તથા ખેતરોનો તથા સર્વેથી દુર આસરે વીસ મૈલ ઉપર સીરા નેવેડાના બરફથી ભરેલા પાહાડો દીસતા હતા જે ધણા સરસ લાગે છે, અને એ પાહાડો જોકે અંહીથી ૯૦૦૦ શીટને આસરે ઊંચા હશે તોખી તેની રોંચ જાણે અપખણી બગાબર હોય તેમ દીસતી હતી. પાદશાહ રાણીનાં ઓરડાની પાછળથી એના હમામખાના છે જ્યાં પથ્થરની સંગેમરમરની ટાંકીઓ એક બાજુપર બાંધેલી છે ને નીચેથી તેનદા ઓરડામાં બાહુ આવવાના તથા બાજુ પરથી ગરમ તથા ઠંડા પાણીના

નસો તથા મુગધી બાલી તેનો ધુમાડો આવવાના જમીનમાં છેડો કાઢેલા છે. એ પ્રમાણે બીજા ચોરડાઓમાં નકસી, ગીલીટ તથા રંગથી ચીકાર લારેલી દેવાલ, સીલીંગો, ચારકાંઓ, બારીઓ બધી ગમ જોજંગ દીસતું હતું, અને જ્યારે તે પુર જોરમાં હશે ત્યારે તેનો દેખાવ ખરેખર જોવાલાયક હશે. અહીંયાંથી એક ચોક્ક મુકીને એક મીનારો છે જ્યાં એક ઘંટ ટાંગી મુકેલો છે જે રાતનાં દર પાંચ મીનીટે આખી રાત દરરોજ ગાણુસો રાખેલાં છે તેઓ હજી વગાડયા કરે છે. તેનું કારણ એમ કહે છે કે ખેતીવાડી સાથે પાણીની કનાલોને ઉધાડ મુક કરવા સાઈ એ ઘંટ વગાડી તે ઉધાડનારને સાવ-ચેત રાખે છે. એ મુજબ આખી રાત એ ઘંટ વગાડયાજ કરે છે. ત્યાંના બાગમાંથી પસાર થયા કે એક નવી જાતનું ઝાડ અમોએ જોયું હતું, જે, મુબખમાં દેહેડાંઓમાં સફેદ રંગનાં ચંપાનાં ફુલ એક જાતનાં ચહાવે છે તેનાં ઝાડને તેની તદ્દન વગર પાદડાંની ડાળીઓથી દેખાવમાં મળતું આવે છે, પણ ચંપાનાં ફુલો જે છુટાં છુટાં જોગે છે તેને બદલે આએ ઝાડની સલ્જ ડાળીઓ એનાં ધણું સરસ લાલ ફુલોથી ભરાઈ હતી. એવું ઝાડ અમોએ ટથે દીઠું નથી ને તેનું નામ પણ અમોને કોઈએ કહ્યું હતું નહીં. તે બાગમાંથી દરવાજાપર ગયા જ્યાં એકગમ મથાળે મોટી કુંચી પાડેલી છે અને બીજી બાજુ પર અંદર પેસતાં દરવાજાને મથાળે ખોલ્લા લાયનો પોંદ્દાં પાડેલો છે, એ દરવાજાને રસ્તે જ્યારે ખીસ્તીઓએ એ રોહર છાલું ત્યારે દાખલ થયા હતા અને મુર લોકો (મુસલમાનો) એના બીજે દરવાજેથી એ મેહેલ તથા રોહર છોડી ગયા હતા જે છેલ્લો દરવાજો અવર ગણી-ને ચીની લીધેલો છે કે કોઈ એ રસ્તે આવજાવ નહીં કરે. એ આલકમખ્યાના મેહેલની જેટલી અમો તારીફ લખીએ તેટલી ચોડી છે અને તેની અંદરની નકસીઓ, કોતરકામ, ચારકાંઓ, સીલીંગો વગેરેનું બ્યાન કરવાને અમો તદ્દન અશક્ત છીએ. ખરેખર પરીયાંઓને રહેવા લાયક એ મેહેલ છે. એને જ્યારે રોહનશાહ ચાર્લસ પાંચમાંએ જોયો ત્યારે એ બોલ્યો કે, “ખરેખર એ માણસ કમનસીબ હોવો જોઈએ કે જેણે આવો મેહેલ ખોલ્યો.” તે ઉપરથી માલમ પડશે કે

તે કેવો સરસ દેવો જોઈએ, કારણકે એ ચાલેલ પાંચમાએ પોતે મોટા મેહેલો તથા દેવજો જાંવડાં છે ને આખાં સ્પેનમાં વખણાય છે. ન્યારે એ ધણીએ તેની આવી તારીફ કીધી ત્યારે એ આવહમવા કેવો દેવો જોઈએ તેનો વિચાર કરવો. એ રોહેનશાહે પોતાનાં નામને વારતે એ આવહમખાની પડોસમાં છુટો મેહેલ બાંધવાનો શરૂ કીધો હતો, પણ દહ તે અધુરો રહી ગયો છે. અસલના મુસલમાન લોકો કહવા દુશીયાર દેવો જોઈએ તે એવા મેહેલ જોવાથી માલમ પડે છે. મુરોપના હમણાના તથા આગળના લોકો તેની જાળમાં તારીફ કરે છે. એ મેહેલની દેવાલો તથા આરકાંના નકશાઓમાં જે ખોદાઈ કલામે કાતરેલા છે તેની ધણી તારીફલાયક છે. એ કલામોમાં આરબી અક્ષરો તથા રીતના લખેલા છે જે એવી તો રીતે ગોઠવેલા છે કે આસપાસનાં કુલો તથા ખીજ નકશીઓની અંદર મળી તેઓને શોખા આપે છે. એ મેહેલ એક મોટા બાગ અથવા પાર્કની વચમાં આવેલો છે જે પાર્કમાં ઘણાં બગીચાં ને સીધાં જાડો એટલાંનો ગીચ ઉગેલાં છે કે સુરજનાં કીરણ વટીકે દેહળ પડવા દેતાં નથી. એમાં જંગલના કુવારા તથા રસ્તાઓ તથા બેઠકો ભરપુર છે. એ જોઈને અમો ઈલાંતું વખણાયતું દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળ સને ૧૫૨૯માં બાંધ્યું હતું. પેહેલાં એની પડોસમાં La Capilla Real પાદશાહી દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળની અડોઅડ પણ છુટું બાંધ્યું છે. એ દેવળને ધણું સરસ શણગારેલું છે. એમાં ફરકીનાન્ડ તથા હસાબેલા (મુર લોકોને છતનાર તથા સ્પેનના ત્યાર પછીનાં પેહેલાં રાજા રાણી) ની ઘોરો છે જે એકએકની અડોઅડ જાણે પાસેપાસે સુતેલાં હોય તેમ તેઓનાં આખાં કદનાં સુનેલાં પુતળાંની બનાવેલી છે ને તેનીજ પાસે તેજ જાણી જગા ઉપર એઓના છોકરા શીલીપ પેહેલા તથા તેની રાણીની એવીજ ઘોરો છે. એ ઘોરોને દેવળથી એક ગંજલવર પડદાથી છુટી પાડી છે. એ પડદો તદન હાથના દીપેલાં લોખંડનો બનાવેલો છે. તેમાં એ લોકોના પત્ર પુરગોના ધણાં પુતળાંઓ કાતરેલાં છે જેને બેઠ ગમથી જોતાં મેહેલાં જાણે સાંમાજ ઉલાં હોય તેમ દીસે છે. એ પડદો ઓળખાં ઓળખાં ૫૦ ફીટ લંબો

૧. પાદશાહ રાણીઓની ઘેર સુગેમરમરના એક મોટા તખત ઉપર
કી છે, જે ઉપર તથા મોરો ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ અલગ કાતરેલાં
ગુણ સરસ અને જોવાલાયક છે. જાણે છુટાં છુટાં ગોઠવ્યાં
પ તેમ દીસે છે, પણ એકજ પથ્થરમાંથી કાઢેલાં છે. એ પુતળાંઓ
સંત એની ઉપર સુર લોકો સાથની એઓની લડાઈનાં ચીત્રો પણ
તરેલાં છે એ તખતની હેઠ ન બોંધે છે ત્યાં ઓરડો કરી ઉપરનાં
રકોફેગસની બરાબર હેઠ એ રાજા રાણીઓનાં મુઠાંની પેટીઓ
મ અસલ મુકેલી છે તેમજ હમણાં સુધી રાખેલી આપણને દેખાડે
રાજા ફરડીનાન્ડની પેટી ઉપર H અને ઈસાબેલાની પેટી ઉપર
જા કરીને કાતરવા સીવાય ખીજી કશી નકશી નથી એ પેટીઓ
હારથી લોખંડનાં ચાંપરાંથી બંધ કરી લીધેલી છે. એઓને જોઈને
આપણને વિચાર આવે છે કે સુર લોકો સાથે પોતાની જીદગીને મોટો
મ એ બંને રાજા રાણીએ લડાઈઓ કરી આખું સ્પેન દેશ જીત્યું
આખર એક નાનાં ઓરડામાં પડેલાં છે. ફરડીનાન્ડ સને ૧૫૧૬ માં
ને ઇસાબેલા સને ૧૫૦૪ માં મુજબ હતાં. એઓની પાસે એઓનો
કરો શીલીપ પેહેલો તથા તેની રાણીની કહનો છે અને દેવાલમાં અભ-
ધ ઉપર તેઓનાં એક છોકરાંનું કહન છે તે સીવાય ખીજું કશું નથી.
ધોરોની સામેનાં “આલ્ટરને” લાકડાંની ઘણી સરસ નકશી તેમાં
લગ પુતળાંઓ સાથની કાતરેલીની છે તેની બેઠ બાજુપર ફરડીના-
તથા ઈસાબેલાનાં આખાં કદનાં પુતળાંઓ ગુંઠણ મંડીએ પડેલાં
ડેલાં છે જેને વાસ્તે કહે છે કે તેઓ ઘણાંજ આગ્રાદ તેઓને મળતાં
ાવે છે. એ “આલ્ટર” ઉપર સુર લોકોની લડાઈ તેઓ જીત્યા
થા જય્યાબંધ તેઓને વઢલાવી ખ્રિસ્તી કાયા તે કાતરેલાં છે જેમાં
કોડો મેહોડાં રાજા આગરો દીસે છે. આલંબના જયારે જીત્યો
ારે રાણી ઇસાબેલાને ફરડીનાન્ડની તથા કારડીનલ મેનડોનાની વયમાં
રનડો જણાને ઘોડાપર બેઠેલા પાડેલા છે તેમાં એ પાદરીનું ચીમ-
ાઈ ગયલું મોહોડું પાદશાહ રાણીનાં પ્રુખસુરતી બરેલાં મોહોડાં
ાય મુકાબલો કરતાં સાફ દેખાય છે. એ પાદશાહ હાથ લાંબો કરીને

મુર લોકોનાં દારેલા છેલ્લા પાદશાહ બોઆબદીલ (Boabdill) પામેથી કાંઈ લેતો પાડેલો છે અને તેની પાછળ ઓરનો, પેહેલવાનો (Knights) ધત્તાદી પાડેલાં ને દરવાજામાંથી ખ્રીસ્તી બંધવાઓ બળેની દારમાં નીકળતા દીસે છે જેઓને એ રાજા રાણીએ છોડ્યાં હતાં. એ સધળું કોતરકામ ધણું સરસ છે. સ્પેનમાં એની બરાબરી થોડાં કોતરકામ કરતાં હશે એમ કહેવાય છે. એ ચેપલની પાસે એક ઓરડામાં (જેને સેફ્ટીરૂટી કરી કહે છે) એ રાજા રાણીના વાવટાઓ તથા રાજાની તલવાર જે લઈને તે ઝેનેડામાં દાખલ થયો હતો તે, રૂપાનાં તાંજે તથા રૂપાનો નાનો “આલ્ટર” જે હમેશાં તેઓ સાથેજ રાખતા હતા તે, તથા રાણીની બહુવાની ચોપડી જે સને ૧૪૯૬માં ફ્રાંસીસ્કો ફોર્સેસે લખી હતી જેનાં ૬૯૦ પાનાં છે તેમાં પાને ૩૧૩ મે કાષ્ટરને “કુસી-દાષ” કીધો તેનું ચીત્ર જે ધણું તારીફલાયકનું તે વખત પાડેલું કહેવાય છે. તે સધળું દેખાડવા મુકેલું છે.

એ ચેપલની પડોસનાં ઓરડામાં એક ચીત્ર જેમાં આવમેરાયા નામનું ખ્રીસ્તીઓની બંદગીને કાષ્ટ એલ ડી લાસ-હસેનાશ (El de las-hazanas) નામનાં પેહેલવાને ઝેનેડાની લગ્નમના ઘેરાની વખતે હાંમતથી ઝેનેડામાં જઈ ત્યાંની મસજીદની દેવાલ ઉપર ચોંટાડી તથા તેની આગળ મીનખતી બસતી મુકી આપ્યો હતો તે ચીતારેલું છે. એ પેહેલવાન ઉપર રાજા એટલો તો એ કામથી ખુશી થયો હતો કે તેને મોટું માન આપી પોતાને સાઈ તૈયાર કીધેલાં દાઢવાનાં દેવળમાં ખીજી ગમથી તે મરી ગયો ત્યારે દઢાપ્યો હતો. એ ચેપલનાં બીજાં સધળાં ચીત્રો ધણાં જોવાલાયક છે તે જોઈને દેવળમાં ગયા હતા. એ દેવળ ગંજીવર બાંધેલું છે. તેનાં આરકાંઓ ૧૯૦ ફીટ ઉંચાં છે તે ચુંબજની અંદરથી ઉંચાઈ આપણે જોઈ સમીચે ત્યાં સુધીની ૨૨૦ ફીટની છે. એની અંદરનાં થાંભલાઓ ચાર ચારના એક એકને અઠડાવી એક બનાવેલા છે. એનાં ઉંચાં આલ્ટર આગળ બન્ને બાજુએ ફરડીનાન્ડ તથા ઇસાબેલાનાં ચુંદણ મંડીએ પાડેલાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે અને એડમ તથા ઈવનાં ધણાં ગંજીવર ડોકાંઓ Alonso Cano નામનાં ઉસ્તા-

દના હાથનાં તેની હેઠલ ચીતારેલાં છે. આ ચીતારાને હાથના ખીજા ચીત્રો જે આ દેવળમાં છે તેમાંનાં સર્વેથી સરસ ૭ મોટાં ચીત્રો કાષ્ટ-સ્ત્રી મા, વરજીન મેરીને લગતાં એણે પાડેલાં છે. તેમાં Anuncia-
tion, Conception, Nativity, Presentation, Visitation, Purification, and Ascension નાં છે. એ પાડનાર ઇહાંને પાદરી હતો ને તેને અત્રેજ દાટેલો છે. એનાં ખીજાં ઘણાં પુતળાંઓ તથા ચીત્રો એ દેવળમાં પાડેલાં છે તે જોવાલાયક છે ને એજ ઘણીએ એ રાજ રાણીની ધોરતું નકશીકામ સઘળું કીધું હતું. બધા થાંભ-લાની અંદર ત્રણ ચરનાં ગોખલાઓ કીધેલા છે ને તેમાં પવીત્ર પુર-ષોનાં પુતળાંઓ આખાં કદનાં ગોઠવેલાં છે. તેથી જાણે થાંભલાઓ પુતળાંઓનાં બનાવેલા હોય તેવા લાગે છે અને “હાઈ આલ્ટર” ઉપર જે ગયાલરી જેવા થાંભલાઓપર ચર કરી તેમાં બળવર સખીઓ મુકેલી છે. ઇહાંનાં દરવાજાની અંદર દાખલ થતાં જમણાં હાથ ઉપર એક સંજેમરમરનાં પુતળાંનું આલ્ટર સામી બાજુની દેવાલ ઉપર કાતરેલું છે તેમાં કાષ્ટ સેંટ ૧૨ શીટ ઉંચો પાડી તેની આસપાસ ફરેસ્તાઈ છોક-રાઓ પાડેલા છે અને તેની હેઠલ તે દેવોને જાણે આ દુનીયામાંથી દોજખમાં હાંકી કાઢાડતો હોય તેમ પાડેલાં છે અને તે દેવો તેના પગની હેઠલ દોજખમાં પડેલા છે તેઓને જાનવરો, તથા શાંખો કરડે છે જેનાં દુઃખથી તેઓનાં મોહોડાં ઘણાં ખીજામણાં થયેલાં પાડેલાં છે, તે ઘણુંજ જોવાલાયક છે. બીજાનાં ફરેસ્તાઈ પુતળાંનાં મોહોડાં હસતાં અને મુખી હોય તેવાં પાડેલાં છે. વળી પીર દેશથી બે કોરીની મોટી ખરણીઓ સોતું બરીને એ દેવળ બાંધવા સાફ આવી હતી, તે પણ મુકેલી છે જેમાં ઘણી મોટી કીમતનું સોતું હોતું જોઈયે. એ પછી એની સાંમેજ સેંટ ઓગરડીનનું ચેપલ બેયું, જ્યાં સંજેમરમરનું પુતળું કાષ્ટને મુવેલો પાડેલું છે તે પણ ઘણું જોવાલાયક છે. આલ્ટર તદન રંગીન સંજેમરમરનાં તથા ખીજા પથ્થરોનું બનાવેલું છે જે સીરાનીવેડનાં પાહાડપરથી મળે છે. એ આલ્ટરની ઉપર અર્દીયાંની ઓરતોએ માનતા કરીને પોતાનાં બાલના ચોટલાઓ શુંલેલા કાપીને ચઢાડવેલા દીસે છે. ખીજું ચેપલ સેંટ ઇરોમનું છે જેની છખી પથ્થરના મોઝેક વર્ડની

પાડેલી અમોએ સ્પેનમાં પેહેલ વેટેલી જોઇ ને નરી જાણે ઓઈલ પેનટીંગ હોય તેવી દીસતી હતી. એ દેવળની આરગીનો એ ધણી મોટી ને સરસ છે જે ઉપર મ્યુઝીક માન્ટરોનાં પુતળાંઓ તથા બીજા આકારો એનેજ લગતા પાડેલા છે જે સમજાને ગીલીટ ચઢાવેલી છે, ને તેમાંનાં એક પુતળાનાં મોહોગમાં એક રત્નચંદ્ર આપી નેના ખમા ઉપર એક ધણું મોહું ગીલીટનું કુવીય પીછ સાયનું મુકેલું છે તે ધણું શામે છે. એ દેવળ બધી રીતે જોવાયક છે. લાંથી અમો નીકળેલા કોર્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. તે હમારત રાણકદાર બાંધેલી છે ને તેમા એક મોટો ચોક (જેમ ઈલાંના ધણા ખરાં ઘરોમાં છે) રાખી ફરતી ઈમારત આવેલી છે. અમો ગયા ત્યારે કોર્ટ બંપોરનું દીશીન લેવા બધ હતી અમો બારીમટરોના ઓરડામાં પેહેલાં ગયા જે લોકોનું કેતાખખાનું ધણુ સારું છે. તેઓ આપણા બેરીસ્ટરે માફક ઝભા પેહેરે છે પણ તોપી આર ખુબા રાહી ઉભી (મુબછના ફરંગી પાદરીઓ પેહેરે છે તેને મળતી) પેહેરે છે. તેને માથે એક કુમરું રાખે છે અમોને કોર્ટ બરવાના ઓરડામાં જતાં ત્યાંના બડેખાં સીપાર્થ (અહીંયાના ધણાખરા હલકા ઓધાવાળાઓ ધણા મગશર રહે છે અને જાણે તેઓજ ગવરનર હોય તેવું ડાળ ધલે છે પણ સ.રાં માણસો ધણા સાદા અને નરમાશવાળા ખરા ગ્રહસ્થો છે) એ અટકાવ્યા અને ધણુબી સમજાવ્યું તોપણ ના પાડી. પણ તેટલામા એક બારીસ્ટરે તે જોઇ પોતે આવી અમોને કોર્ટના સેશનસ રૂમમાં લઇ ગયો હતો. અહીંયાં ત્રણ જડજો સાથે બેસી ઇનસાફ કરે છે. તેઓની ત્રણ સરખી ખુરસી જાંચાણમાં મુકેલી છે. એ જગા પર લખવાનો ખડીયો તથા રેજડાની (મુંબઈમાં મેહેતાઓ પીતળના વાપરે છે તેવા) અમોને તે બારીસ્ટરે ટેબલની કે અસલ તે શીલીપ બીજાની હતી તે અમો હાથમાં લઈને જોતા હતા તેટલાં જડજ સાહેબો પેતાના ઓરડામાંથી આવી લાગ્યા જેઓ અમોને પોતાનો ખડીયો તપાસતાં જોઈ અજાબ થઈને ખુ સે કરતા હોય તેમ ઉજા રહી ગયા, પણ અમારી સાચવાળા બારીસ્ટરે તેઓને કહ્યું કે અમો હીંદુસ્તાનથી આવ્યા છીએ તેથી તરત નરમ પડી જઈ અમારી સાથે વાત કરવા પડી ગયા, અને અમો કલકતેથી આવ્યા છીએ કે

કરી પુછ્યું. અમોએ મુંબઈનું નામ દીધું. પછી યોહાન્ન. વાત અમારી સાથે (અમારો રાખેલો કુક કંપનીનો બોમ્બો સંઘળું તરબુસો કરી અમો બનને સમજાવતો હતો. એ બોમ્બો ધણો દુશીયાર છે અને મુરોપની ધણીખરી બોમ્બો જાણે છે તેથી અમોને બધી ગમ ધણો કામ લાગતો હતો, એનું નામ મી. વાલનસ્ટીન કરીને છે) કરીને તેઓ બેઠા હતા. એ કોર્ટ હાઉસ અમોના સાથી મોડા મોડાલા Isabella Catholic School માં આવેલું છે અને તે મોડાલાનાં ધણીખરાં ઘેરા મળના છે તથા રસ્તા પણ પોહાળા છે અને વચમાં ફરવાનો બાગ બીજાં રેનીશ શેહેરની માફક રાખેલો છે. એવા બાગોને “આગ્રમીય” કરી કહે છે. અહીંથી અમો કારકુશીઅન પંઠના મંડેસોનું દેવળ જોવા ગયા હતા, એને (Cartuja Convent) કારતુજ કોનવેન્ટને નામે જાણાય છે. એનો બાહારનો દેખાવ ધણો સાદો છે, પણ અંદરથી ધણું જોવાલાયક છે. તેના વચમાં ચોકની આસપાસ ફરતી ધણી મોટી ગેલેરી છે જેપર એઓના Martyrs (એટલે ધર્મને માટે જીવ આપનાર પુરો) ને લગતી વીગતો, તેઓને શી રીતે રીબાબીને કુશમનોએ મારેલા તે ચીતારેલા છે. એવાં નહીં હશે તોખી પચાસ ઉપર મોટાં ચીત્રા આખી દેવાળની ઉંચાઈમાં પાડેલાં છે. એના આલટરની જગ્યાનાં બારણા તૂપા સેક્રીઓની અંદરનાં બારણાંઓ, કબરો, ખાનાંઓ સઘળાં અખતુસ, હાથીદાંત, સીપ, ક્યકકુ અને એવા બીજા ઉંચા પદારથોના ‘ધનલેડ’ કરીને બનાવેલા છે. જેમ સુરતથી હાથીદાંત અને અખતુસ કામ આવે છે તેવાં એ સઘળાં એક મઠવાસી હતો તેણે પાંત્રીસ વર્ષ મેહેનત કરીને બનાવેલાં છે તે ધણાં જોવાલાયક છે. એનાં મોટાં આલટરની જગ્યા એક ગોળ ઝોરડામાં છે જેની અંદર ચાર ખુલ્લે મોટાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે ને વચમાં Sacrament સાઈ ગુબ્બજ છુટો જાણે થાંભલા ઉપર એક ઉભો કરીને તેની વચમાંથી સીધાંગમાં સાંકળે બીજી ગુબ્બજ સેક્રી પેટી ટાંગેલી હોય તેમ સઘળું રંગીન પથ્થરોનું બનાવી મુકેલું છે. મોટા ગુબ્બજનાં થાંભલાઓ વળ દીધેલા દોરડાનાં જેવા કોતરેલા છે. એની સીધાંગના ધુમટ ઉપર ચીતાર પણ ધણો સરસ પાડેલો છે, એ સેક્રેમેન્ટ રાખવાના ગુબ્બજોનો આકાર

ઈંદાનાં ધણા ખરાં દેવળોમાં જરૂરસમના સોતોમનનાં દેવળનાં આકારનાં બનાવેલાં છે, એ દેવળની સેફીટી (પાટ્ટીઓનાં બણતી વખતનાં પેહેરવાનાં કપડાં રાખવાની જગ્યાને *skirt* કહે છે) ધણી જોવાલાયક છે. તેનાં બારણાં તથા કપડાં રાખવાની કમરો સવળું આગળ બાજુએ છે તેમ ઇનલેડ વર્કનું આખી એ બાજુએ બરીને છે. ઇંદાના આકાર ઉપર એ મોટા એગ્રેટ જાતના ઊંચા પથ્થરો છે જેવા મોટા આજમુધી રોમમાં મળ્યા નથી. એ દેવળ સઘળા રીતે જોવાલાયક છે ને આગળ એમાં કવેરાત ઘણું હતું, પણ તેને સીઆસતીઆનીએ છુટું હતું ને એમાંનાં ધણાં સરસ ચીજો તે ઉડાવી લઇ ગયો હતો. એ મઠ તથા આશ્રમ આંડ કેપટન જોનઝાલો ડી કારડેબાએ કારથીઉસીયન પંથના મહાસીઓને મોટી જગ્યાએ બેઠા આપીને આરંભ્યું હતું.

ઇંદાંથી અત્રેના શહેરની બહાર અપસી લોકો રહે છે, તે યાજ્ઞ જોવા ગયા હતા. તેઓ કુંગરની જગ્યામાં જાણે જનવરો ખોદોમાં રહેતાં હોય તેમ કુંગરની બાજુએ કાતરી નાના ઓરડા કરીને રહે છે. કોઈ કોઈ સુધરેલાં લોકોએ બારણાંએ કાપેલાં છે પણ કોઈ તો બારણાં પણ રાખતા નથી, ને જાણે ખોદોમાં રહેતા હોય તેમ ખાંચાઓ પાડી અંદરનો ભાગ કાતરીને રહે છે. એમાંના આસરે ૫૦૦૦ માણસો અત્રે રહે છે; એ લોકો બટકતી જાતનાં છે ને કશો ધર્મ પાળતાં નથી પણ બને છે ત્યાંસુધી બીજા માંગીને અથવા ચોરીચપાટી કરીને રહે છે, ને કોઈ કોઈ ખતરાનાં વાસણો બનાવી દેશેદેશ જઈને વેચીને પાછા ઇંદાં પોતાનાં વનનમાં આવે છે. તેઓનો પોશાક ધણી જાતના રંગનાં કપડાંનો જાતજાતની રીતે પેહેરે છે. દેખાવે કાંઈતો આપણા હિંદુસ્તાનના દેશીઓ જેવા સામળા ઘટમમાં મળતા આવે છે. એ લોકોનો વડો જોને અપસીનો રાજ કરી લોકો ઝાળખે છે તેને અમે જોયો હતો, જે આજાદ જોવાના ફરંગી ચેખીયાવાળા પણ વગર મુઠના આવે છે. તેને મળતો હતો. એ લોકો ગીતાર વજાવવામાં ધણી હુશીયાર ગણાય છે ને નાચ પણ હિંદુસ્તાનની નાચની માફક હાથપમનાં ચેનચાળા કરીને કરે છે. તેઓ હાથ જોડીને આપણાં તસીય પણ કહેવાનાં કોંગ કરે છે તે ઉપર વેહેમી ખીસ્તીઓ ધણી

વિશ્વાસ રાખે છે. એ ઉપલી જગ્યા સીવાય કોરડોમાં ખીણું કશું જોવાલાયક નથી. ઈહાંના મોહોલાઓ અમોએ આગળ લખ્યા છે તે સીવાય સધળા સાંકડા છે. ઘેરો માફસરનાં ખાંધેલાં છે ને ઢળાવોપર મોહોલાઓ હોવાથી કોષ્ઠપરજ ગાડી ધોડા જઈ શકે છે ને જેઓ પેં-સાવાળા હોય છે તેઓજ પોતાની ગાડીઓ રાખે છે ને મરીમોને તો મોવશરના હોવાથી વાપરી શકતા નથી તેથી બાકુતી ગાડીઓ જવલેજ મળે છે. અમો બધે ઘણાખરા ચાલતાજ ફર્યા હતા ને ગાડી જપારે શોધીયે ત્યારે મળતી ન હતી. ફક્ત હોટેલવાળાઓજ ભાડેની ગાડીએ રાખે છે. કોરડો શહેર અસલ મુર લોકોના વખતમાં ઘણું વખણાઈ હતું ને તે વખતે એની વસ્તી ધાંચ લાખ ઉપરની હતી. હમણાં તે સધળા ધામધુમ પડી બાગી છે ને આસરે પોણા લાખની વસ્તી તે પણ આલહમધા લોકો જોવા આવેછે તેને લીધે તકેલી છે. એના મથાળાપર મોટા પાહાડો આવેલા હોવાથી ઈહાં પાણીના ઝરાઓ જંગે-જંગે ચાલતા હોય છે. પાણી સાફ કહેવાયછે, પણ ખરદથી તે પીગળેહું હોવાથી એમાં જોલાળ લાવવાની અસર કહે છે. એ પાણી લઈ આવવાના નલો ગટરોની ઉપર હોવાથી કોષ્ઠ વખતે પાણી ખરાબ થાય છે જેથી ગામમાં મરદી વારાફરતી ફેલાય છે. તેને હમણા સુધારવા સાફ પાણીના નલો ખસેડવા માગ્યા છે. એની બાજુપર એક નદી બે પાહાડોની વચમાં Darro દારો નામની આવેલી છે જેમાંથી સોનાની રેતી દોઢ વખતે મળે છે જે ઉપર ઘણાં માણસો પોતાનું બાથું ઘડું ગુજરાણુ ચલાવે છે. ઈહાંની હવા ઘણી સારી ગણાય છે ને લોકો તંદરોસ્તી સાફ તથા તેમાં ખસુસ કરીને આલહમધા જોવા દર સાત આવે છે જેમાં સ્પેનની ખદારના ૪૦૦૦ જણા હોય છે.

તા. ૮મી એ ૧૮૮૭ ને વાર રુધી—આજે સવારના કલાક પા વાગે આગગાડીમાં બેસીને કોરડો છોડ્યું હતું તે કોરડોવા (Cordeova) ખપોરના બે વાગે પુગ્યા હતા વ્યાં હોટલ ડી સુધસમાં જીતારો લીધો હતો. અમો ઇહાંનાં સ્ટેશન ઉપર જિતર્યા અને સામાન બેઠમાંથી લીધે કે અમારી સાથવાળા મોમીયા મી. વુલનસ્ટીનને

મથળો તે ધણીએ જોતાં જવાડેલો માલમ પડ્યો. તેની એક બાજુથી
 જોર કરી (નાંધેલો એડગટન બેગ હતો તેથી તેની બે ગમ ચાંપ આવી છે
 તે ખસાડી અરધા ઉઘાડી શકાય છે) તેને જરા જોલી તેમાંથી તેના
 રેસમી રોમાલો, ઇશતાકીન, ગરમ ગરમો, ઇલાદી કદાદી લીધેલું માલમ
 પડ્યું. તે બાબે રોશન માન્ટરને જણાવ્યું પણ તે કહેવા લાગ્યો કે
 કોણ જાણે ગાડીના ગાર્ડ વારાફરતી બદલાય છે તે ક્યા ગાર્ડ કાઢાડી
 લીધું તે માલમ પડ્યું નથી. કોયળો તોથી જોતાં ચેનેડમાં તોલી
 બેકમાં મુકેલો તે કરતાં ત્રણ રતલ વજનમાં ઓછો નીકળ્યો એટલા
 કપડાં ચોરાયલા હતા એ બાબે તકરાર કીધા પછી વીગત નોંધાવી
 હોટલમાં ગયા હતા અમારા પોતાના એડગટન બેગને પણ વક્ષો
 કરી અદરથી કપડાં જોલી નાખેલા અમોને પાછળથી માલમ પડ્યા
 હતા પણ કાંઈ લીધેલું તેમાંથી દીધું નહીં ને અમો ક્યાં રહી એ
 બાબે પોલીસમાં કહેવા બાધ્યે, તેથી સધળી વાત પડતી નાખરી પડી
 હતી અમોએ ગાંધી બુક (Mahatma's Great Britain) મા
 વાંચ્યું હતું કે એ પ્રમાણે લગેજમાંથી સામન કંઈ પેટે કાઢાડી લીધે
 છે, પણ અમોએ તે પર કસો વિચાર કીધો નહીં હતો અને આખરે
 તે વાત ખરી પડી હતી અમોએ આજથી એક મોટા મજબુત
 પેતારામાં બધા કાગળાઓ મુકીને તાળાં મારી દોરડાંએ મજબુત
 બીટાળી દેવેથી બેકમાં આપવાનો દેશવ કીધો છે કે તેમાંથી કોઈ
 કાંઈ કાઢાડી શકે નહીં. અમોને હાથમાં વખત દેવાથી અમો ત્રણ વાગે
 ઇંદાંનું દેવડા (જે અમલ મમહુદ હતી તે) જોવા ગયા હતા રસ્તાઓ
 અમો ગયા તે ધણા માકડા તથા વાંકાતીકા પથ્થરો બાહાર નીકળી
 આવેલા હતા અમો અજમ યધ્યે છીયે કે એવા રસ્તાઓ
 જાપર ગાડી ઘોડા તથા માણુઓ કેમ આવજવ કરી શકે
 છે? વચ્ચે ગાડી એકજ જગ્યા તેવો બાહાર નીકળી આવેલા
 પથ્થરના ચોટાચોટા રસ્તો છે જે જાપર જો આપણે ચાલીએ તો
 ખાયાખુયાને લીધે પગ અકરસી આવે છે તેની બેજ બાજુ પર સાફ
 લાદી બે શીટ પોહાળી જમીને ઊભી જડેલી છે તેપર માણુસો પગે
 જાય છે, તે ઉપર જો જરા અડધથી ચાલીએ છીએ તો દબાવ તથા

ધસાઇ ગયલી લાદીને લીધે પગ સરી જાય છે ને એક વખત પગ સર્વો કે આપણે તે પાછો જાયડી શક્તા નથી, પણ ખીન્નેખી પગ સરીને આપણે બોંયપર બેસી જઈએ છીએ. એ મુજબ અમોને પોતાને પણ ખમતું પડ્યું હતું. ધરો દેખાવે સારાં છે ને સીધી સરસ તો એ છે કે નજદીક દરેક ઘેરના દરવાજામાં પેઠા કે સાંખા ખોલ્યા ચોકમાં નાનો ખાગ આવે છે જેમાં આ વખતે કુલોની રૂઠું હોવાથી કોઈ કોઈ તો આખા ખાગો રંગીન કુલોથી ભરી નાખ્યા હતા તેમાં જોલાળનાં કુલો ધણાં મોટાં નાની રકાળી જેટલાં હતાં તથા નારંગીઓના ઝાડોપર બહાર હોવાથી તેમાંથી ધણો સરસ સુગંધ પણ આવતો હતો. અમો પેહેલાં દેવળ જોયા ગયા હતા. એ દેવળની બાહારની દેવાલ જાણે કીસ્તે હોય તેવી મજબુત છે તથા દેખાવે પણ તેવીજ લાગે છે ને તેની બાંધણી મસજીદ તથા દેવળ બેળસેળ હોય તેવી દીસે છે. એનો પેહેલો એક મોટો ચોક આવે છે તેને કાઠં એવ ઓરેનજસ (ઓરેનજનાં ઝાડો છે તેથી) ને નામે ઓળખે છે. ઇંદાં જેમ અમદાવાદમાં મસજીદોની આસપાસ દેવાલમાં ફરતો ઓટલો રાખી વચમાં ચોક રાખે છે તેવું દીસતું હતું. એ ચોકમાં એક કુવારો અસલ મુર લોકોને બાણુવા જવાની આગમ્ય પગ ધોવા સારું રાખેલો છે જ્યાં પાણી નલોથી શીરા મેરીનાનાં પાલાડ ઉપરથી લાવેલું છે. એ દાર્ટ્યાર્ટ સને ૯૩૭માં સમયેદ ખીન ઇયાજિલ નામના અત્રેનાં તે વખતના પાદશાહે બાંધ્યો હતો. તેમાંથી એ મસજીદોનાં દેવળમાં જવાય છે. અંદરનો દેખાવ જાણે એક મોટા ચાંબલાઓનાં જંગલમાં હોયે તે પ્રમાણે હારજંધ ભતભતનાં રંગીન તથા જિયા પથ્થરોના ચાંબલાઓપર એકની ઉપર એક એમ બેવડાં આરકાંઓ કીધેલાં હોવાથી દીસે છે. એ બધાં મળીને ચાંબલાઓ અસલ ૧૨૦૦ હતા ને તેનું એકજ દીવાનખાનું બનેલું હતું. પણ પાછળથી ન્યારે ખ્રીસ્તીઓએ કોરડોવા મેંટ ફરડીનાન્ડ હસ્તક હતું ત્યારે એ મસજીદને દેવળ બનાવી દીધું. તેની વચમાં એક મોટું ચેપલ તથા હાથ આવટર બાંધી તે ચાંબલાઓનો દેખાવ

બગાડી નાખ્યો હતો ને તેથી વચના યાજનાઓ ઓછ થઇ દમણી
 ૧૦૮૬ બાકી રહ્યા છે એ યાજનાઓનો મોટો ભાગ અમલના
 વખણાયલા જનસ (Jannas) ના દેહેડામાંથી લાવેના છે ૧૧૫ યાજના
 ક્રાન્સના નાઇમસ તથા નારમોનથી, ૬૦ સ્પેનના સેવીન, તથા તારાગોના
 શેટેરોમાંથી, ૧૪૦ ઇનગ્રેનગીનોપના રોટનનાહ લીઓએ મોકલ્યા
 હતા ને બાકીના આફ્રીક ખુમા ઝરોજના અને ખીન્ના ગેટેરોના
 દેહેડામાંથી લાવ્યા હતા એથી કરીને યાજનાઓ એક તરફના દીસ્તા
 નથી તથા કદમા પણ ઘણો ફેરફાર છે ઈર્ષ ધણા ઊંચા હોવાથી તેનો
 મોટો ભાગ જમીનની અંદર ગારેયો છે ને મધ ધણા ટુકા હોવાથી
 તેના મથાળાઓ (Countdown Captains) એકાદ રીતે મોટા કરી
 સરખા કીધા છે એ દેવળ અમન ૭૨૧ના સાનમા પ્રીતીઓનું
 બેસીરીકા (Basilica) યાને દેવળ હતું તે બ્યારે આરઓએ ઈર-
 ડોવા છલ્યુ ત્યારે એ વર્ષમા તે તોડી પાડી ત્યા અનુલ રહેમાન
 સુનતાને પેહેરી મમજદ બાધવાની શરૂ બધી હતી તે તેના ડામરા
 હકીમ પેહેનાએ સને ૭૬મા પુરી બધી હતી ને તેના યાજનાઓ
 એકઠા કરવા તથા બાધના ઉપર ત્રણ લાખ સોનાના ડોળનાસ (doblars)
 ખરચ્યા હતા એનું નામ (Lecce) ગ્રીક કરી રાખ્યું હતું તે એટલી
 તો પવીત્ર ગણાતી હતી કે ડુન્યામા ત્રણજ મસજીદો એની બરોબરી
 એ બાબે કરતી હતી અને તેમા જેઠસનમની મસજીદ અન અકશાની
 બરોબરી અને મકાની કાઆબાથીજ ઉતરતી પદવી એને કાનીફાએ
 (જેઓને વારંતે એ ઈરડોના મેવીન તથા ખીજ સ્પેનના ગામો છલ્યા
 હતા) આપી હતી તેનું કાગ્યુ એ ૩ ઇલાના મસજમાનોને મફત હજ
 કરવા જવા બનતું ન હોવાથી તેને બદલે આ તરફના મુસનમા
 નોને એ મસજીદમા હજ કરવાનું ફરમાન આપ્યું કે તેથી મન ગયા
 બરાબરનુંજ સવામ હાસન થયે અને તેનું નામ મકાને બલે ગ્રીક
 કરી આપ્યું હતું એ મસજીદ પેહેલા થોડા નેન (1115) ની બાધી
 હતી, પણ પાછળથી ખીજ સુનતાનો નેન ઉમેરના ગયા હતા જે જુદા
 જુદા ભાગો તેઓના તરફ તરફના યાજનાઓથી દછ પીછાએ છે એ
 મમજદ ૩૮૪ શીટ નાખી અને ૩૬૦ રી/ પોહોગી છે એમા ૧૮

aisles (યાંલગાઓની વચ્ચેની જગ્યા લાંબી અને લાંબી હોય છે તેને aisles કહે છે) મસજિદની લખાઈએ અને ૩૩ એલસ તેને આડકતરી રીતે પોટોળાઈએ બાંધેલી છે તેથી તેનાં યાંલવાઓ મીઠા તથા આડકતરા ઉભા રહી જોઈએ છીએ તો બધી ગમથી સરખી દારને દાર લાગે છે અને તેઓ ઉપર એક આગકું (દર બે યાંલવાઓનાં મથાળે) મારી તેની ઉપર ખીણું આરકુ મારેલું છે જેનો દેખાવ દુરથી જાણે પરસ્પેક્ટીવ (perspective) માં જોઈએ છીએ તેવો મથાળેથી એકની અદર એક મુકેસો હોય તેમ એક નાકેથી દોસે છે. એ મસજિદને અસલ લાકડાની સીલીંગ હતી તે પાછળથી પડી ગયાથી ખ્રીસ્તી પાલાદશાહોએ તેને બદલે ચુનાની બાંધી એ મસજિદ બધી મળીને આર એડર જમીન રોકે છે એને મુર પાસેથી શુભા પછી પાછું દેવળ બનાવ્યું છે તે સાઈ વચ્ચેના મોટા લાગ હાઈ આવડરથી તથા કોપરથી રોકેસો છે અને હોયને ફરતા સધળે ચેપનો મોટા મોટા ઉમરાવોના ખાનદાનને દાટવાની જગ્યા દાખલ બાંધેલા છે જે ૫૫) ને આસરે છે એ ચેપસોમા કોઈ ગ્રામ ધણાજ સરસ સંગેમરમરના રંગીન પથ્થરોના બાંધેલા છે અને તેમા મરનાગ લોકોની ઘોર જેવું કરી તે ઉપર આખા કદના સંગેમરમરના બે બાજુએથી પુતળાઓ મુકેલા છે તથા આગડરની જગ્યાઓ પર જાતજાતના એઓના (ખ્રીસ્તી) ધર્મને લગતા કોતરકામ કીધેલા છે એ કોતરકામો કાંઈ જેવા તેવા અમથી સાદી નકલીના યા પ્રકારના નહીં પણ તેમા બાંધકામને લગતી વીગતો દેખાડેલી છે તેથી નાના નાના આખા પુતળાઓ એક પથ્થરમાથી બેધી પચીસ સુધીના અલગ ઉભા રહેલા યા બેડેલા, સુતેલા ઈલાદી ઢપના કોતરેલા છે જે આપણે જોઈએ સારેજ આપણાં ધ્યાનમા આવે છે કે એક એવા આવડરના કોતરકામ ઉપર શુ મેહેનત પડતી હશે અને કેટલો ખર્ચ થતો હશે એ ચેપલના મોટા લાગની દેવાળ ચુનાના ફેરફાર કામથી ભરી નાખી આલક-મકાની નકશીઓની જાણે મહા નકલ કીધેલી છે તેની સીલાંગોપર લાકડાના ખાચાઓની જાતજાતની કોતરનીની તરેહોએ પાડેલી છે. એ ચેપલમા સ્પેનના મોટા મોટા લોકો મોગી રકમો આપી જગ્યા લઈને ધણાં મોટા ખર્ચે પોતાના ખાનદાનની દાટવાની કબજો બાંધેલી

છે. જ્યારે મુસલમાનો હારીને એ સેહેર છોડી ગયા ત્યારે પાંતે બધી ગમ ટ્રાપેલી દેવાલની તથા સીક્ષિગિની નક્ષીઓમાં ચુનો પુરી તે ઉપર પ્લાસ્ટરનાં પડ કરી સાદી દેવાલ હોય તેમ કરી ગયા હતા કે ખ્રીસ્તીઓ તે જોય તો આવું સરસ કામ હોવાથી વખતે મસજીદને દેવળ બનાવી દીધે, પણ હમણાં હમણાં વર્ષ પચીસેક થયાં દેવાલનો એક ગમનો ભાગ કાંઈ કારણસર બાંજવા જતાં તેમાંથી ઉપલી લખેલી નક્ષીઓ તથા ગીલીટના કુમટો નીકળી આવ્યા હતા ને હમણાં સુધી તેનો મોટો ભાગ પ્લાસ્ટર પાછું બાંજી કાઢાડી ખોલ્યો કીધો છે ને હજી પણ તે કામ ચાલુ છે. એમાનું સરસ કામ અસલ જ્યાં પુલપીટ (કાલીફને બહુવાની જગ્યા) છે ત્યાં દીસે છે. તેની દેવાલો ઉપર કાચનું રંગીન મોઝાઈ વર્ક છે (જેમાનું અમેએ કોનસ્ટેનટીનોપલની St. Sophia ની મસજીદમાં જોયું હતું તેવું સરસ છે) એ મોઝાઈ વર્ક સારૂ જીણા ચોરસ કાચના એ કકડાની વચમાં જે રંગ જોઈએ તે તથા સોનેરી વરખ મુકી તેને એવી રીતે એક કરી નાખે છે કે તે રંગના તથા ગીલીટના કાચ હોય તેવો દીસે છે ને તેવા કાચોને પછી દેવાલો તથા સીક્ષિંગ ઉપર ચોંટાડે છે તે એવી સરસ રીતે કે જાણે ચીત્રામન રંગના પાડેલા હોય તેવા પૃથ્થરના મોઝાઈવર્કની માફક દીસે છે. આ પુલપીટની જગ્યામાં અસલ કોચન રાખતા હતા ને તેની આસપાસ દરેક બહુવા આવનાર મુસલમાન સાત ફેરા ખાતો હતો જે મુજબ લખો યા કરોડો જણા ૮૦૦ વર્ષ સુધીમાં ચાલી ગયા હશે તેથી સંગેમરમરની ફરસખંધી દેવાલની બાજુએથી ઘસાઈને વાંકી વળી ગઈ છે. એ કોચનને વાસ્તે કહે છે કે તે એટલી તો મોટી હતી કે એ માણસો સીવાય જાંચકી શકાતી હતી નહીં. એની પુલપીટ અસલ સીદર અને અળનુસ લાકડાંની અંદર સીપ તથા હાથીદાંત બેળીને બનાવેલી હતી તેની ઉપર ૩૭૫૦૦ સોનાના દીનાર ખરચ્ય ગેઠો હતો. હમણાં તે દીસ્તી નથી તેથી ખ્રીસ્તીઓએ તે બાંજી નાખી હશે. એ ચોરડાનાં મપાળાંની સીક્ષિંગ જાણે એક ગંજવર કોચ (જેવા આપણા બાગોમાં સોભાવા જોઈએ છીએ તેવા આકારના છે) મુક્યો હોય તેવી

દીસે છે. એ બેઠે અમોને ત્યાંના રખેવાલે એકજ સંગેમરમરના પથ્થરનો બનાવેલો કલો હતો, પણ ધારવા મેલે યુનાનો સરસ પાલીસ કરીને બનાવેલો છે. તેનો પોકળ ભાગ અંદરથી રાખી બહારે મુબજ હોય તેવો. દેખાડ્યો છે. જે કોરાન એની હેઠલ રાખતા હતા તે કાલીક્ર ઓથમાનના હાથની લખેલી હતી જે ખ્રીસ્તીઓએ કોરડોવા લીધું સારે કાડી તોડી નાંખી હતી. (સને ૧૧૪૬માં ડોનઓમ-ફોનસો જે સેન્ટ ફરડીનાન્ડનો છોકરો થાય તેણે એ કોરડોવા તામે કીધું હતું.) હમણાં એ ઘણી પાક જગ્યામાં (Con-table Conde de Oropesa) કોનસ્ટેબલ કોનડો ડી ઓરોપીસા જેણે સને ૧૬૩૮ માં કોરડોવાને ડોન પેરો તથા મુર લોકોના હુમલાથી બંધાવ્યું હતું તેની ધોર છે. એવી સરસ એ મસજીદ તે વખતે હતી કે તેની બરાબરી બીજી કોઈ મસજીદે હજીસુધી કીધી નથી એમ કહુંવાય છે. કોરડોવાને ડોન ઓલફોનસોએ લીધા પછી સને ૧૨૩૮માં એ મસજીદ પાદરીઓને હસ્તક દેવળ બનાવી આપી હતી. અને તેમાં એપલો તથા આલટર સઘળું બસો વર્ષ સુધી મુર કરીગરોને હસ્તક બંધાવ્યાં હતાં જેનો નમુનો હજી રહી ગયો છે. એ ફેરફાર કરાવવા બીશપ એલોનસો મેનરીકે માંડ્યો તે વખતે ઇલાંના લોકો ઘણા આગ પડ્યા કે આવા સરસ કામને હાથ લગાડી બીમાડવું નહીં અને તે બાબે તે વખતના પાદશાહ ચાર્લસ પાંચમાને અરજીઓ પણ કીધી, પણ તેનો પાદરીની તરફેણ કરી કાંઈ વચમાં પડ્યો નહીં, પણ બ્યારે સને ૧૫૨૬માં તે ઇલાં આવ્યો અને એ બીગાડો કીધેલો જોયો સારે તે પાદરી ઉપર ઘણો ચીરડાયો અને બોલ્યો કે "You have built here what you or any one might have built anywhere else, but you have destroyed what was unique in the world," એટલે, "તે જે કામ ઇલાં બાંધ્યું તે બીજી કોઈબી જગ્યા ઉપર બાંધી શકતો, પણ તે જે કામ ખરાબ કીધું તે દુન્યામાં એકજ હતું." એ ઉપરથી માલમ પડશે કે એ કેવી મસજીદ હોવી જોઈએ. એ મસજીદની અંદર જે દેવળ સાગ આલટર તથા કોએરના

ધમારત બાંધી છે તેની ધણી સરસ અને જલો મસજીદની સાર્થ
 દરીદ્રાઈ કરવા બાંધી હોય એમ જણાય છે. તે બાંધવાનું અને ૧૫૨૩
 થી શરૂ થાયું અને ૧૫૮૩માં પુરું કરી રહ્યા હતા. એની સીક્કીંગ
 દેવળોની માફક હતી કાંઈ છે અને તે પર સફેદ રંગ તથા મોનેરી
 ચીતારો કાંઈ છે. એનો વચ્ચે શુભજ નગદીક અંદરથી ૧૫૦ ફીટ
 જાયો હશે. તેની સીક્કીંગ પર ફેરકોનાં મોટાં મોટાં પુતલાંઓ પાડેલાં
 છે. એ દાંચરમાં બેસવાની ૧૦૯ બેઠકો છે, તે ધણી સરસ નક્શી
 વાળી આખા રૂપેનમાં કહેવાય છે. તે પેટ્રો ડી કોરનીજોએ બનાવી
 હતી અને તે એવી તો સરસ છે કે તે બનાવનારને એજ જગ્યા પર
 મોટાં ચેપક્ષમાં દાટ્યો છે. એ નક્શીકામ દેવાસ પર ફરતું લાકડાનું
 કાંધેલું છે. તેનાં બે થર જુદાં છે તેમાં એકમાં જુનાં અને બીજામાં
 નવાં ટેરેમેન્ટની વીગતો આખા છુટાં હોય તેવી રીતે કાતરેલાં
 પુતળાંઓથી કાતરી કાઢાડી છે અને દરેક ખુરસીને મથાળે એ પ્રમાણે
 બે વીગતો તેમાં પાંચથી પચાસ પુતળાંની અકેકી વીગતો કાતરેલીની
 છે તથા આર્યબીજપને બેસવાની બેઠક જે બન્ને બાજુની વચ્ચે
 સામેથી મુકેલી છે, તેનો મોટાં મોટાં પુતળાંઓની એજ માફક
 કાતરેલી છે જે સમજાઈ કાતરકામ જે આપણે દરેક બરાબર તપાસીયે
 તથા તેની વીગતોથી વાકેફ થઈએ તો આજમાં આજ પાંચ દીવસ તે
 ઉપર બોહોવા બેઠ્યે. ત્યારે એ બનાવવા ઉપર કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં
 હશે તેનો વીચાર કરી લેવો. હોલી કમ્યુનીયનવાળું આગ્રહર જાતજાતના
 રંગીન કાંચા પથ્થરના ચાંલકા તથા ધુમટોળું બનાવેલું છે તથા વાયજી
 કરવાનાં પુલ્કપીટ પણ ધણી સરસ નક્શીનાં લાકડાંનાં બનાવી એકને
 એક મોટા બલદ ઉપર અને બીજાને મોટા સાંપ (બન્ને સંગેમરમરનાં
 એક પથ્થરમાંથી બનાવેલા) ઉપર મુકેલાં છે તેમાં બલદ જલો
 જીવતો હોય તેવો સરસ પાડેલો છે. એ મસજીદવાડી
 જગ્યા ચાંમલાઓથી બરી લીધેલી એટલી તો મોટી છે કે અમે
 ધારીયે છીએ કે તેના હોલમાં એકી વખતે આજમાં આજ
 પચાસ હજાર માણસો અંદગી કરી શકે. એ ચાંમલાઓમાંના એક

ધાંબનાનો પથ્થર જાણે ગધકનો રોય તેવો છે તે વગ આપેના
આકારનો છે, જેને લોખે ધરીને હાથ મુગે છે તો ગધકનો વાસ
આવેછે એ પ્રમાણે જોવા આનનારાઓએ તેને ધર્યા કીધાથી
તેમા મોટા ખાડા પડી ગયા છે અને તે નજદીક અરધો અરધ ધસાઇ
ગયોછે એક થાબલાપર અસવ મુર લોકોએ એક ખ્રીસ્તી બધવાને સાડળે
બાધેયો હશે તે ઉપર કાછરટનો આધાર પાડેલો છે જે ખેંચા બદીવાને
પોતાના નખે કરીને ઘણા વાં પાડ્યો હોય એમ કહે છે, પણ અમારા
માનવામા તે આવતુ નથી, કારણકે સગેમરમરનો તે થાભયો છે
તેના પથ્થરને શી રીતે નખે સો વાળી કોઇ જગ અતરી શકે? પણ
ઇલાના વેહેમી લોકો તે માને છે બીજે પણ એજ પ્રમાણે કાતરેલો
એક થાભયો દેવાની બાજુપર છે જેની અદર લોખડની કની હજી
છે તેમા માકળે કોઇ બીજા ખ્રીસ્તી બધવાને બાધ્યો હતો અને
પાછળથી તેને માગી નાખ્યો હતો નથી તેને ધર્મને મારે છલ આપના
(Vintage) બનાવી તેની ઝમી ત્ગ ટાગેલી છે જેની આગળ
હમેશા એક દીવો બધ્યા ઢરે છે એ દેવગ (મસજીદ) સધળી રીતે
જોવાલાયક છે અને એવી રીતની ખ્રીસ્તી મહમદી, બાધણી રપેન
સીવાય બીજે કુચે દીસતી નથી એમ કહે છે એ જોઇને અમે
ઈલાના વડા પાદરીનો મેહેલ જોવા ગયા, જ્યાં કાળા સગેમરમરની
મોગી સીડી તથા નકરીની સીનીંગ સીવાય કશું જોવાલાયક નથી
ત્યાથી અસવ રોમન લોકો જેઓ ઘણા વર્ષ એ રોહરના ધણી હતા
તે વખતનો એક પૂલ હજી સવામત છે તે જોયો હતો એને
બાધ્યાને જોકે એ હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયા છે (જુલીયસ સીઝરે
ઇલા આવી એ રપેનનો ભાગ જીત્યો હતો) તોયી આજના પૂલોની
બરાબરી તે કરી શકે છે, જોકે જરા બીસમાર હાલતમા તેની મરામત
નહી કીધાથી તે આવેયો છે તે જોઇને અમે રોહરમા ફરીયા હતા
ઇલા હવા ખાનાનો જાગ તથા ચોક જેને આનમીડ કહેછે ત્યાં ચાલતા
જઈ લાગ્યા, બ્યાથી ઘણા લોકોને બાજુના રસ્તા ઉપર જતા જોઇ
હમે ત્યાં ગયા કે કાઈ ગમત હશે ત્યાં સરકસની રમત જોવાની લગાડ

બોકોના સરદારોને મદદ આપવા લાગ્યા હતા તેથી આખરે સને ૧૨૩૫માં કારડોવા સેન્ટ ફરડીનાન્ડનાને તામે થયું હતું અને તે વખતે એ ફરડીનાન્ડના તાબાવાળો રેઝનઅલ અમારે એનેડાનું રાજ ગર કીધું જે ૨૫૦ વર્ગ પછી સને ૧૪૯૨માં ફરડીનાન્ડ તથા છસાએલાએ જીતી લીધું હતું. કારડોવા તેનાં મુસલમાન રાજની વખતે બે લાખ થેરો અને દસ લાખ માણસની વસ્તીવાળું હતું તેમાં ૩૦૦ મસજીદ, ૯૦૦ હામખાનાં અને ૬૦૦ ધર્મશાળા હતી, તે સને ૧૮૮૩માં ૪૯૦૦૦ ઉપર આવી ગઈ છે. કારડોવાના હાલના મોહોલા ધણા સાંકડા છે અને જાએ એકુ બે ચોક વચમાં મોઢા રાખેલા છે અને મોહોલા એટલાતો વાંકટીકા અને યુવવણુ જ્યાં છે કે અંજલો માણસ તેમાં જુલો જ્યાં વગર રહે નહીં. ૧૬૫ ધરો સારી બાંધણીનાં છે.

તા૦ દેમી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર ફેબ્રુઆરી મવારના કલાક ૧૧૫ વાગે કારડોવા છોડ્યું હતું અને આમગાડીમાં બેસી સેવીલ (Seville) જે ૮૧૭ મેલ દુર છે ત્યાં બપોરનાં ૩ વાગે પુગા હતા અને હોટેલ ડી મેડરીડમાં ઉતર્યા હતા. સાંજનાં દિહાં વખણાવણું કેડીકલ લેવા ગયા હતા. એ દેવજ આખા સ્પેનમાં સાથી મોટું અને સરસ ગણાય છે. એને વાસ્તે કહે છે કે *The Solemn Grandeur in its distinctive quality as elegance is of Leon, strength of Santiago and wealth of Toledo.* એટલે, જેમ લીથે પેત્રની રીત માટે, સેન્ટીઆગો પેતાના કિવત માટે, અને તોલેડો પેતાની દેવજ

નેવસમાં ચેપલો બાંધી લીધાં છે અને વચલો નેવ (હોલ) જોવાલાયક છે. તેની ઊંચાઈ ૧૫૦ ફીટની છે અને વચમાંના ધ્રુમટની અંદરથી ઊંચાઈ ૧૭૨ ફીટની છે. એ દેવળ એટલું તો મોટું છે કે તેની જમીન કાળા અને સફેદ સંગેમરમરની ચોરસ લાદીઓની છિંતે પર કકત ૧૫૫૩૧૪ ડાહર અને ૧૭૯૩માં તે કીધી ત્યારે બેઠા હતા. એ દેવળની રંગીન મોઝાઈકવર્કના કાચની હડ ખારીઓ મોટી મોટી છે તે પર એ લોકોનાં પવિત્ર પુરુષોના તથા ખીજાં ખાઈખાણની વીગતોનાં ચીતારો છે. તેમાં સૌથી જુના અને ૧૫૦૪નાં સાલના છે, અને એ દેવળમાં અસલી ચીતારા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો જગેજગે ધણાં મુકેલાં છે. પેહેલાં અમોને એકાદોમો (કાઈસ્ટનું) ડોકું હખી પાડેલું છે તેને લગતાં ચેપલમાં લઈ ગયા જ્યાં ૮ મોટાં પુતળાંઓ ફરતાં મુકેલાં છે. ત્યાંથી દેવળના હોલમાં પેદા જેના ગંગાવર થાંભલાઓ તથા હમારતની ઊંચાઈ અંદરથી જોઈ અમો આજળ થયા હતા. એના હાથ આલટરપરની પાછલ જે એક મોટી પડછરોડી લાકડાંના કાતરકામની નકશીની દેવાલ છે તે ધણી જોવાલાયક છે. તેને ૪૪ ભાગમાં વેહેંચી નાખી છે અને તેમાં જુના તથા નવા 'ટેસ્ટમેન્ટ' ની વીગતો ધણી સરસ રીતે કાતરેલી તથા ચીલીટ કીધેલી છે તેમાં વરહન મેરીની હાંડગીયો તે છેક કાઈગટને કોસ પર મારી નાખ્યો ત્યાં મુઘીની બધી બધી વીગતો કાતરેલી છે એનો નકશા અને ૧૪૮૨માં Dancart એ કીધો હતો, તે ધણી ખીજા ઉસ્તાદોએ આજુ રાખી એનું કામ અને ૧૫૨૬માં ૪૪ વર્ષ પુર કીધું હતું તે ઉપરથી વિચાર કરી લ્યો કે કેવી રીતનું નકશીકામ હશે. એ આલટરની વચમાં રૂપાનું એક પવિત્ર પુરુષનું પુતળું છે. તથા આલટરના પેદાસ એકરોડ (પ્રાંજલ) આં ચેપલના જમીનના મોટા મોટા

આલટર તદન રૂપાંતું બનાવેલું છે અને તેની ઉપર સંગીન રૂપાંતી પેટીમાં સેંટ ફરડીનાન્ડ જેને સેવીલનું રાજ ગુર લોકો પાસેથી છતી લીધું તથા મુસલમાનોને જરૂરિયાત પ્રીસ્તી કીધા હતા તેને રાખેલો છે. એ આલટરની નકશી ઘણી સરસ છે અને પેટીની વચમાં એક સોનાની દ્રાક્ષ ઉપર એની વીગતો ખાડેલી છે.

એ સેંટ ફરડીનાન્ડ સને ૧૨૫૨માં મરણ પામ્યો હતો, અને તેની મુદ્દાને વર્ષમાં ચાર વખત ખુલ્લું મુકીને લોકોને દેખાડે છે. જે હજી ઘણી સારી દ્રાક્ષતમાં છે એમ કહે છે. તેને એક “રાક ફોસ્ટ-લ”ની કદનમાં મુકેલો છે, જે પેલી રૂપાંતી પેટીમાં હમેશાં બંધ રાખે છે પણ ઉપલા ચાર દિવસો બપોર તેને રૂપાંતી પેટી જાંબાડીને લોકોને દેખાડે છે. જે પ્રમાણે એનો ખરો વર્ષનો દહાડો તા. ૧૨ મીએ છે, જે જોવા સાફ અમોને ઘણાં જણા ભલામણ કરે છે કે, કાઈ દહાડે તમો જોશો નહીં એવો ભયંકર તથા ધામધુમ તે વખતે થાય છે, પણ અમોને વખત હાથમાં નહીં હોવાથી આખરે તે માંડી-વાળવું પડે છે. એના રૂપાંતી આલટરની ઉપર એક વરજીન મેરીનું કોતરેલું પુતળું સેંટ લુઇએ (ફ્રાન્સનો પાદશાહ) સેંટ ફરનાન્ડને આપ્યું હતું, તે મુકેલું છે ને બધી રીતે છુટું હીલચાલ કરી શકે તેવું બનાવેલું છે, તેનાં લાક્ષણિક સોનેરી મોજાં અને જુટ. ૧૩મી સદીમાં પેહેરતાં હતાં તેવાં છે. એની ઉપર સોનાનું તાજ હતું તે સને ૧૮૭૩માં કોઈ ચોરી ગયું છે. એ પુતળાંને રૂપાંતી તાજ ઉપર બેસાડેલું છે અને તે ઉપર “ફ્રાન્સ” તથા “લીઓન”નાં આર્મ્સ ખાડેલાં છે, એ આલટર તથા કદન ઉપર ત્યાંના રખેવાલના કહેવા પ્રમાણે નજદીક સોલ લાખ રૂપિયા લાગ્યા છે, પછી ખરી ખોટી વાતતો ખોદા જતાં. પણ રૂપ વાપરવામાં તથા બનાવવામાં કરી કસર કીધી નથી, અને કદન તથા આલટર બપોર કોતરકામમાં છુટાં અળગાં પુતળાંઓ પણ અંદર કોરેલાં છે. એ જગ્યા (Shrine) સને ૧૭૨૬માં બનાવી હતી. એની પછવાડેથી દેવે ઉતરીને એક ભોંયરામાં જવાય છે ત્યાં એક બીજાં આલટર ઉપર આખા હાથીદાંતનું વરજીન એવ-લા બાટાલાસ (La Batalian) નું પુતળું છે જે સેંટ ફરડીનાન્ડ જ્યારે લડકપર

જતો ત્યારે સાથે પોતાના યોગનાં છત્ર ઉપર આમળથી સાંમે બાંધી રાખતો હતો. એજ મોંઘરાંમાં એ સેંટની તક્ષવાર તથા અસહ્ય જે કદનમાં એને રાખેલો હતો તે મુકેલી છે જે સાદી લાકડાંની બનાવેલી છે. એની જમણી બાજુએ પાદશાહી ખાંનદાંનનાં બીજાં માણસોની કદનો મુકેલી છે તેમાં ડોન પેરુ ઘાતકીને (cruel) નામે ઓળખાવેલો હતો તેની બાવડીની પણ છે. તેઓને એકની ઉપર એક એમ આસરે છ સાત કદનો મુકેલી છે. ઉપરનાં એપથમાં બન્ને બાજુએ ગોખલા-ઓમાં એકગમ સેંટ ફરડીના-ડોનો છોકરો ઓલોનઝો એલ સેબીગ્રો (ફ જે ધણીખરી પોતાના બાપની તરફથી લગ્નમ્મો જીત્યો હતો તેની) તથા તેની રાણી બીએગ્રીસની કદનો બેડકો ઉપર રાખેલી છે જેની ઉપર લાલ મખમલનું કપડું ઢાંકી તે ઉપર તાજે તથા પાદશાહી દંડ (Sceptre) મુકેલાં છે. એ એપથનાં ઓરડાને ભરી લીધેલો લોખંડનો પડદો પણ ધણો મોટો અને જોવાલાયક છે. એપથની ઊંચાઈ ૧૩૦ ફીટની છે અને તે ૮૧ x ૫૯ ફીટની લંબાઈ પોહોળાઈનો છે. કૅપીલાડી-શાન પેટ્રો કરીને એક બેડાંરોક પાદરીઓની સભા બરવાનો ઓરડો એક બાજુપરથી છુટો છે, જ્યાં ધણી ઊંચા ઉસ્તાદોની ચીતારેલી તસ્વીરો મુકેલી છે. તેની જમીન રંગીન સંગેમરમરની સીસીંગના ચીતારોને મળતી પ્રાપ્ત છે તેમાં ૧૬ સંગેમરમરનાં “મેડેલીયનો” જે છતોઆધી કોતશી મંગાઆ છે તે ધણાં સરસ છે તથા બારીઓની વચ્ચેનાં બેડાંરોકાં ચીતારો આઠ પાડેલાં છે તે મુરીલીઓના છે. તે ઉપરાંત સ્પેનના બીજા ચીતારો જેવા કે પેચીકો (Pacheco), પેબ્લો ડી સેસપીડીસ (Pablo de Cespedes) જે રંગારા ઉપરાંત એક કવિ પણ હતો તેના, તેમજ બીજાઓનાં છે. એની બાહ્ય બીજે એક ‘એપર ૩૪’ છે તેમાં પણ અસહ્ય ચીતારાઓનાં ચીત્રો છે. એ દેવળમાં અસહ્ય ધણો પૈસો તથા જીવેરાત બરેટું હતું, પણ તેનો મોટો બાગ ફ્રેંચોએ લુટી લીધો હતો. એને લગતાં સેવીશ રોહેરમાં ૯૦૦ ઘેરો તથા મીલકતો હતી જેની આવક એ દેવળમાં જતી હતી, પણ હમણાં તે સરકારે છીણવી લઈને થોડી આવક એને સાડું રાખી છે. એ દેવળમાં અસહ્ય મરદો તથા બાવડીઓને સાવે ચાગ્યા તથા વાન કરવાની સખ્ત મનાઈ હતી

પણ દમણાં તે સઘળું નીકળી ગયું છે. એ દેવળના સેંટ ફરડીનાન્ડનાં
 ચેપલમાં એક ગંગલવર રૂપાનું ફાલુસ ટાંગેલું છે, તે જે રૂપું અમેરીકા-
 થી પેહેલાં દેવળખસે મોકલ્યું હતું તેનું જનાવેલું છે, તથા તેના ધુમટ
 ઉપર રૂપેનનાં ૮૪ રાજ્ય રાણીઓનાં ચરણાં પુતળાં રંગીન એકની
 ઉપર એક એમ જણુ થડે કાતરેલાં છે તે સઘળું જોવાલાયક છે.
 દરેક ચેપલમાં પણ સંજેમરમરનાં દોનરકામો તથા ઓર્થોક્સ પેન્ટીંગમો
 ટગલે ટગલે પાડેલાં છે જેની એક એકની કીમત દળરોથી જાણો
 રૂપીયાની ગણાય છે. એમાનાં એક ચીત્રમાંથી એક સેંટનું ડોકું
 કાઢી કાપીને કાઢાડી લઈ ગયું હતું જે સાફ પચાસ હજાર રૂપીયાનું
 ઈનામ છપાવ્યું હતું અને આખરે તે અમેરીકામાંથી મળી આવ્યું
 હતું જે પાછું એવું સરસ વળગાવ્યું છે કે તદ્દન ખાલમ પડ્યું નથી.
 એ ચીન સેંટ ઓગસ્ટીનનું હતું અને તેને લગતી આરસી એક
 બાજુપરનાં ચેપલમા પડેલી છે. એમાં કીમતી ચીત્રો એ દેવળમાં
 જગેજગ રાખેલાં છે તે જોયા પછી અમે એના મીનારા ઉપર ગયા
 હતા જેપર જવાસારું સીડીને બદલે ઢળાવ ફરતો બાંધેલો છે, તેથી
 ચઢવાને સીડી કરતાં વધારે મેહેલું લાગે છે. એ ઉપરથી દેખાવ ધજો
 મરમ હોમે છે. જેમ એ-ટેલુસ્કોપમાં બધે તેમ આ સેવીશ શેઢેરમાં
 પણ ત્યાં નજર કરીએ ત્યાં બાજો તથા લીજોતરી દીસેછે, એને એક
 મોટી નદી ૪૦ મેલ વેઢા પછી દરીયાને જઈ મળે છે જેને રસ્તે
 દરીયેથી મોટી રીમરો આવીને શેઢેરની સાંભે લાંગરેલી છે. એ
 મીનારો અસલ મુસવમાન લોકોએ મસજીદની સાથે બાંધેલો હતો, અને
 તે છતો છતાં હજી ધણો મજબુત બાકારથી એકબી ઈંટ ખસ્યા વગરનો
 દીસે છે. એ મીનારાને મથાળે એક ગંગલવર ગ્રાંબાનું પુતળું એક
 દડાની ઉપર એવી તો રીતે મુકેલું છે કે જે કે તે ૧૪ ફીટ જાયું
 અને સવા ટન વજનમાં છે, તેજણુ જસણી પવનની લેહેફાથી
 ફરે છે. તે સને ૧૫૬૮માં બારોલોતોમી ઓરેલ નામના દતાલીયને
 બનાવ્યું હતું. એ મીનારાના પોણા બાગ ઉપર જતાં ધણા મોટા
 ધાંટો ટાંગેલા છે જેમાનો એક દમણા વીજળી પડવાથી તુડી પડ્યો
 હતો તે પાછો જો કરતા હતા તથા નાના મીનારાને નવેસરથી સમા-

રતા હતા. એ મીનાસે ૩૫૦ શીટ ઊંચો છે અને તેની હેઠલનો ચોરસ ભાગ ૫૦ શીટ છે. એ સધળું જોઈને પછી અત્રેના સરવેથી વડા ઉમરાવ ડયુક ઓવ મેડીનાસેલી (Medinaceli) નો Casa de Pilatos કાસા દી પાર્લતોસ નામનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એનું નામ પાદશ્વરનો મેહેલ કરી આપવાનું કારણ એ જે જેસસભમાં પોન-ટીયસ પાર્લિટ જેણે કાર્થસ્ટનો ઈનસાફ કરી મોહતની સજા ફરમાવી હતી તેના મેહેલની નકલમાં એ મેહેલ બાંધેલો છે. એ સને ૧૫૩૩ના સાલમાં ફ્રેદરીક એનરીકુવેઝ દી રીબેરા Fadrique Enriquez de Ribera જેસસભમાં હજ કરી આવ્યો તેની યાદગારીમાં બાંધ્યું હતું. એના ચોકમાં વચમાં એક પુવાસે છે જેની ચાર ખુલ્લે ચાર ઘણાં મોટાં પુતળાંઓ સંગેમરમરના ગોઠવેલાં છે તથા ફરતી ચાલમાં રામના અસલ બનાવતની શેહેનશાહોનાં અરધ પુતળાં (Bust) સંગેમરમરનાં આસરે ૨૨ છે. એ મેહેલનાં ક્રીષ્ચનવાળા ઝોરડાની દેવાલનો અરધો ભાગ મીનટન ટાઇલથી અને અરધો ભાગ ફ્રેસ્કોથી સજીયારેલો છે તથા સીર્સાંગ લાકડાંની ખાંચા ખાંચાવાળી નકશીની બનાવી છે તેમાં આઠ કોટ ઓવ આર્મસ એ ડયુકના બીજા ખેતાબોના પાડેલા છે. બીજા ઝોરડામાં કાર્થસ્ટને થાંભલા સાથે બાંધીને માર્યાં હતા તે થાંભલાની નકલ મુકેલી છે જે એક સાલ સંગેમરમરનો આસરે ૪ શીટ ઊંચો તથા ગોળ છે. બીજા ઝોરડામાં એક કનલેઝ વડેની ટેબલ મુકી છે, જે પર જુદાસે કાદરતને ફસાવ્યો તેની કીમતના ૩૫૫૫ ગણી આપ્યા હતા તેવી કહે છે. મેહેલની સીડી તથા બીજી અગાસીઓ સધળું એ અસલ મેહેલની નકલ માફક બનાવેલું છે. હેઠલનાં ભાગમાં એક બાગ છે તેની આસપાસની ચાલમાં રોમ શેહેરમાંથી ખણી કાઢાડેલા અસલનાં પુતળાંઓ, થાંભલાઓ તથા બીજી ચીજોનું જાણે સંગ્રહસ્થાન કીધેલું છે. એજ બાગની એક બાજુપર એક નાના શુકા (Grotto) જેવો ઝોરડો છે જે જાણે પાહાડમાંથી કાઢેલી કાઢાડ્યો ફોપ તેવો દીસે છે. તેની અંદર કાર્થસ્ટને દાટ્યો હતો તેવો પથ્થર મુકેલો છે જેમાં આડ-કતરી એક ફાટ ઉપરથી પડેલી છે. એવો અસલ ઝોરડો તથા પથ્થર

વખણાયતો આલહમજા મેહેલ તૈયાર થયા પછી ત્યાંના મુસલમાનના પાહદશાહ યુરુદ સાથે એને ઘણી દોસ્તી હોવાથી તેની પાસથી મુઝારીગરોને બોલાવીને આલહમજાની ટપ ઉપર સઘળું તેમાં મુઘાયું હતું તેથી ઘણો ખરો તે ઉપલા વખણાયલા મેહેલને મળતો આવે છે અને હમણાં મુધી ગીલીટ, રંગ, નક્શીકામ સઘળું સારી હાલતમાં રાખ્યાથી તે ઘણુંજ સોભે છે અને આલહમજા અસલ દેવો-દશે તેની નીશાની આપે છે; ત્યાર પછીના પાહદશાહે એમાં ઉમેરો કરતા ગયાથી તે મોટો થઇ ગયો છે. એજ મેહેલમાં ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાબેકાનાં લગ્ન થયાં હતાં તે ઝોરડો હતું દેખાડે છે. એ આખા મેહેલના જુના ભાગની દેવાતો, સીર્કીંગ સઘળું ફેરફાર વડેની નક્શીથી મઢી લઈ તેમાં જાત જાતની તરાંટો પાડી રંગેજી તથા ગીલીટ કાપેજી છે અને દરેક આરઝામાંની એવી નક્શીઓ એક એકથી તદ્દન જુદીજ છે. એ ફેરફારની કોરોપર આરખી લાપામાં બોતો ખલુ કોતરેલા છે, ખલુ એ સઘળામાં સીર્કીંગો જે લાકડાંની ખાંચા ખાંચા તથા ચોરસ ધનાદૃત, અટકોણુ ધન્યાદી રીતની જાત જાતની નક્શી-ઓથી તથા ગીલીટયાં લેરેલી કાંધી છે તે ઘણુંજ પસંદ કરવા જોગ છે અને વળી તેમાં લાકડાંનાં ઇનલેડ વડેની તરાંટો પાડેલી છે. ૪૦ સને ૮૦૦માં કાપેજી એક બારણું પણ એજ મુજબજી નક્શી તથા આરખી અક્ષરોથી કોતરેજી છે, જે આસરે ૧૨ શીટની ઉપર જાયું હશે અને ઉપર તથા હેલ જુદી ઉપર તે મેહેલાઈથી ઉચાડ બધ થઇ શકે છે. જે એમ ન હોતો તેથી ઉપર માણસો નેને બંધ કરવા વાસ્તે જોઈએ એટલાં જગાઈમાં તથા મોટાઈમાં છે. સેન્ટ ફરડીનાન્ડ-વાળા મુવાના આરઝાની સીર્કીંગ નો હાધીલાંત તથા સીદાર ઓન-લીબેનન નામનું જાયું જેસસગ તરફનાં લાકડાંમાં ઇનલેડ કાપેલી છે. શીક્ષીપ ખીજનવાળા આરઝાની સીર્કીંગ ઓન્ડ ધાતુની નક્શીની બનાવેલી છે. Hall of Ambassadors (એટલે એલમ્બીઓના આરઝા) ની સીર્કીંગ ઘણીજ જિયા મુજબ ઉપર કાંધી છે અને તેની અંદર એક મોટું ઝુમર લટકતું હશે મુધી ગ્રામ્યું છે જેની દોરીની લંબાઈ ઘણી હોવાથી

આખો વખત વગર પવને તે હીલ્યા કરે છે અને હોલને મથાળે અગાશીઓ (Balconies) છે તથા તેને મથાળે નક્શી કારેવી બલી રોકી બારીઓ જેમાંથી અસલ મુર લોકોની ઓરતો' હોવામાં જોઈ શકતી હતી તથા દેવાનની ઉપર ફરતી રહેતી તથા મેવીલના આસરે ૫૬ પાદશાહોની તખ્તોરો ચીતારેલી છે એ હોય અને ૧૨૪૮માં બાંધેલો કહે છે. તેના મુખજની તસલુ એવી રીતે પાડેલી છે કે જાણે એક નારંગી અરધી ઢાંપીને મુઝી હોય તેના દેખાવની બાજે છે. તથા દેવાન તથા સીવીંગપર બીજા બોલ્ડોની માફક નક્શી તથા ગીલીટ કીધેલી છે જેમાંની છેલ્લી ૩૦૦ વર્ષ ઉપર પાંચી કીધેલી જાણે આજે કીધી હોય તેની સરસ હાવતમાં રહી છે. એ હોવાની પડોસના ઓરડામાં પેટ્રોડી કુચમે પોતાના બાઈ એલ મુએસ્ત્રો દી સેન્ટાએગો (Elmuestre de Santiago) જેને ડોન ફરડીનાન્ડ પાણુ કહે છે તેને પોતાના પતેણા હાખવ બોલાવી ત્યાંના ઉંબરની ઉપર મારી નાખ્યો હતો જે હજી ત્યાંના બોમીયો બેકોને દેખાડે છે ફરડીનાન્ડ અને ઈસામેલાના સખ જે ઓરડામાં થયા હતા તેખી ધણો નક્શી તથા ગીલીટથી સનગારેલો છે, અને દેવાન ઉપર તથે તથે એક દાર હોય તેમ Taro Motz વાને બધાવવા (United) કરી કાતરેલું છે એ બીજો ઓરડો જેને હોય એવ ધી પ્રીનસેસ ફરી બોળાયે છે, તેની સીલીંગ જાણે આખાદ શયાલતુ રંગીન બરતખમ આવે છે તેવી કીધેલી છે. એ મેહેલની વચમાં જે એક છે તેમાં એક કુવારો સગેમરમરનો કીધો છે અને તેને ચારે મથાળે ફરતી પેહેલા માળ ઉપર ઓરતોને જોવાની બલીની નક્શીની પથ્થરમાં કાતરેલી બારીઓ અને વળી તેને મથાળે છુની છુની અગાશીઓ (Balconies) કીધેલી છે અને બધી દેવાન તસલુતસલુની નક્શીની (Stucco Work) કીધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ ધણો મરસ લાગે છે એ મેહેલની સીડી ઉપર જુની ટેપીમટ્ટી વર્ક (બરતખમ) ધણુ સરસ છે અને મેહેલ બધી રીતે જોવાલાયક છે. એને લગતો બાગ પણ સારો છે, તેમાં મેગનોલીયાના તથા

ખજુરીનાં ઝાડો ઘણાં મોટાં ઉગેલાં છે. એ બાગને ફરતી દેવાલ ઉપર બેઠગમ ગેલેરી કીધી છે અને તેની હેઠલ રોકવર્ક કરીને નેમાં તથા બાગના રસ્તાઓની વચ્ચમાં હારબંધ તથા તેઓની વચ્ચલા ચોકમાં મોટા તળાવોમાં ટાંકીઓમાં બધે જગે કુવારા ઉડારવાનું કીધું છે અને કહે છે જે બ્યારે ખાણ હોય છે ત્યારે ગેલેરીપર બધે રોજણી કરે છે જે પેલા કુવારાઓનાં પાણી સાથે બેલાઈ જઈને દેખાવ ઘણો સારો આપે છે. ગેલેરી ઉપર પણ કુશોનાં ઝાડોનાં કુંડાંઓ મુકેલાં છે. એ બાગમાં એક સમર હાઉસ નાનું બાંધ્યું છે જેની દેવાલ મીનટન યમ્બની જાનના દારીની લાકી-ઓપર જાનવર, કુલ છત્તાદીની તરંદ પાડીને કીધેલી છે અને તેની વચ્ચમાં એક કુવારો તથા ફરતી સંગેમરમરની બેઠક કીધી છે. એ બાગમાં નારંગીનાં ઝાડો ડોન ખેંચે (અને ૧૩૬૮થી ૧૩૮૯માં રાજ કરી ગયો) નાં રોપેલાં છે જેના થડ આખાં મોટાં ઝાડ જેવાં જડાં ધયલાં છે. એવા મોટાં નારંગીનાં ઝાડો અમોએ દેખે જોયાં નથી અને તે હજી ફળો આપે છે. એ બાગમાંથી મેહેલની હેઠલ એક લાંબી વોલ્ટ છે જેમાં તેવીજ લાંબી આમરે ૧૦૦ શીટની ટાંકી કીધેલી છે અને તેની બેઠ બાજુએ રસ્તા તથા બેઠક કીધેલી છે. એ ટાંકીઓ રાજા રાણીને ખાટે નહાવા તથા તરવા સારું બનાવી છે. એ અસલ બંધીખાના દાખલ વપરાતી હશે એમ ધારે છે.

અમો હોટલમાં લન્ચ લઈને પછી અત્રેનો વખણાયેલો સેન તેલમે (San Telmo) નામનો મેહેલ જોવા ગયા. એ મેહેલ ફ્રાંસના પદમ્પટ રાજા લુઇ શીલીપનો છોકરો ડયુક આવ મોનપેનથીઅર જે સ્પેનની પદમ્પટ ગણી ઇસાબેલાની બેનનો વર થાય છે તેનો છે. એ મેહેલ અસલ કોલમ્બસના છોકરા ફરનેન્ડોએ દરીયાને લગતી કોલેજ સારું અને ૧૬૮૨માં બાંધ્યો હતો અને પાછળથી એ ડયુકના વડાઓને આપ્યો હતો. એ મેહેલ બીજા મેહેલોના જેવો ઘણો લખકાતર નક્કી ચા ગીલીઓ કીધેલો નથી તોયી સારો છે, પણ તેમાં જોવા લાયકો પીકચર ગેલેરી છે જેના ઝોરડાઓના ઝોરડા

બરેલા છે અને સઘળાં અસલ માસ્ટરોના હાથનાં ચીતારેલાં છે તેમાં Velazquez, Olevares, Zurbaran, Morales, El Greco, Bocanegra, Francisco Goya, વેલસકવેઝ, બોલીવરસ, ઝરબારન, મોરેલસ, એલ ગ્રેકો, બોકેનગ્રા, ફ્રાન્સીસકો ગોયા, એ બધા સ્પેનીશ ઉસ્તાદોનાં હાથનાં તથા બાહાર દેશનાં બીજાં કમળ ઇત્યાદીનાં હાથનાં ચીત્રો ધણું જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મોઝાક વર્કની ટેબલો (ચિત્રના જેવી) ઊંચી ઈનલેડ વર્કની કુબીનેટો ઇત્યાદી નવાઈની ચીજો ધણી સરસ છે. ફરનીયર પણ દરેક હોલમાં તથા ઓરડામાં જુદીજુદી જાતનું છે. કોઠામાં બરતકામની લાઈનીંગો છે, કોષ ફરનીયર સીપનું કોચ, પ્રુસી, ટેબલ, આરસી ચુધાં એવું એવું જાત જાતનું છે. એને લગતો બાગ પણ ધણો મોટો અને જોવાલાયક છે. તેમાં હેવેના દેશનું એક જાતનું ઝાડ છે જે ધણું મોટું તેમ જલદી ઉગી નીકળે છે તે જોવાલાયક છે. તેને Escapoli સાંપોલી કરી કહે છે. તેનું યડ ધણું જ મોટું છે અને તે આસરે ૩૦ ફીટનાં ઘેરાવાનું ૩૬ વર્ષમાં થયું છે. એ જોઈને અનેની સરકારનું તમામુની બીડી તથા તપકીર બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એને છતાં La Fabrica de Tabacos લા ફેબ્રીકા દી તોબેકોસ કહે છે. એની ઇમારત ધણી મોટી ૬૬૨ x ૫૨૪ ફીટની અને ૧૭૫૭માં એક ડાયમેનનાં પ્લાન પરથી બાંધી હતી, અને એની આસપાસ પાણીની ચર રાખી છે કે બીડી કોષ બહાર લઈ જાય નહીં. એ કારખાનામાં હાલ ૭૦૦૦ ઓરતોને કામે રાખેલી છે અને વર્ષ દીને નજદીક ૨૮ લાખ રતલ નાની મોટી બીડીઓ ત્યાં બને છે. એક ઓરત જો ધણી હુશીયાર હોય તો ૫૦ બીડીનાં ૮ થી ૧૦ જાંડલ રોજનાં બનાવી શકે. તે દર જાંડલની ૨ પેન્સ લેખે તેઓને લવાજમ મળે છે. તમાકુ અમેરીકાના સ્પેન હસ્તકના દેશ હેવેનાથી એ સરકારના બાગમાંથીજ તેની ગાંસડી બાંધીને છતાં મોકલે છે. તેને પેહેલાં છુટો પાડીને નાનાં બાજોલા પાટાંનો ગોળ વીતો કરે છે અને જોટલી જોઈથે તેટલાં કદની કરીને તેની ઉપર લાંબા પાટાં-વાળા તમાકુ ચીંતાળી લઈ કાર ચરખી કાપી તૈયાર કરે છે. એ બપોલે

તંબાકુ પોઆરો રાખવા સારું હોવાથી મુઝે આંવે છે તેને બીજુવેછે, પણ બીડી કીધા પછી જ મદીના મુધી તેને બાકસોમાં ભરી રાખી એમજ મુક્યા પછી તે વેચવા લાયક થાય છે. જુદા જુદા ઓરડાઓમાં એ બનાવવા ઓરતોને રાખી છે. તેમાં સ્ત્રીયો ઘણા લાંબા ઓરડામાં એકી વખતે ૩૦૦૦ ઓરતો કામ કરે છે તથા તેઓનાં નાનાં છોકરાંઓ ધાવતાં હોય છે તેઓને હારબંધ નાનાં પાળણાંઓમાં મુવાડી રાંખે છે તે ધણું જોવાલાયક છે. એ બીચારાં નાનાં બચ્ચાંઓ શી રીતે આવા તંબાકુના વાસવાળા ઓરડામાં જીવી શકતાં હશે અને એ ભોંકોની તખીયત આગળ ચાલતાં અલબનાં ધણી નબળી રહેવી જોઈયે. પણ જે ઓરતો કામ કરતી હતી તેઓ ધણીખરી તંદરોસ્ત હાલતમાં દીસતી હતી. તે ઉપરથી એનો વાસ જોવા મેજે તંદરોસ્તીને હરકત કરે તેમ લાગતો નથી. એ તંબાકુ બનાવનાર ઓરતોનો એક જુદો વર્ગ હોય તેમ તેઓમાંનીઓજ એ કામ કરે છે. આજે દુનીયામાંનો એક વખણાયેલો સારંગી વળડનારનો કોનસરટ હતો તે જોવા ગયા હતા જે ઘણો જખરો ઉસ્તાદ હતો. અમેએ કોઈ દીને એવો વળડનાર જોયો નથી, તે ઘણો ઝીણો અને ઉંચી “કી” પરથી એકકમ જણે પવન દોડે તેમ જડી “કી” ઉપર જતો ને કોઈ વખતે એજ પ્રમાણે Stipetto વળડતો હતો જે સાંભળી બધું લોક તેને “એનકોર Bravo” કરી સાબાશી આપતું હતું. ઈહાં સેવીલ શહેરમાં કોઈ ધણું જોવાલાયક નહીં હોવાથી અમે આજે પાછલી રાતનાં ૪—૧૫ ની દેનમાં એસી લીસબન જવા ઉપડ્યા હતા. સેવીલ શહેર તથા પ્રતિ અસલ રોમનોએ લીધો હતો ત્યાર પછી ગોક્સોનાં હાથમાં છઠ્ઠી સદી સુધી રહ્યું અને સ્પેન દેશને બ્યારે મુર લોકોએ જીત્યું તે વખતે ક્રીસ્ટી વાલીદને હસ્તક થયું. એના પાદશાહ ડોન ફેર્ડીને તખ્તપરથી તેણે ઉઠાડી મુક્યો જેની બાયડીએ શહેરને જીતનાર મુસલમાન મુસાબબન નસરનાં વડા છોકરા સાથે નાતું કીધું હતું. તે સને ૭૫૬ સુધી દામાં-સકસનાં કાલીફને હસ્તક રહ્યું. પણ તે વખતે અબ્દુલ રહેમાને દુલ્લડ કરી કોરડોવા ઉપલા કાલીફથી છુડું પાડી પોતે લીધું હતું ત્યારથી એ

સેવીકા પણ તેને હસ્તક થયું. તે સને ૧૦૦૯માં એ ખાનદાનની પાદ-
શાહી ગામ ત્યાં સુધી રહ્યું હતું ને તે વખતે પોતપોતાનાં એ ખાનદા-
નીઓ લડી મર્યાપી સેન્ટ ફરડીનાન્ડે તેને કારડોવાની સાથેજ જીતી લીધું
હતું. સને ૧૨૪૨માં સ્વાર પછી તે ખ્રીસ્તીઓના હાથમાં છે. સેવીલના
મોહાલાઓ કેનેડા તથા કારડોવા કરતાં સારા છે પણ સાંકડા તેઓનાજ
જેવા છે. ઘેરો પણ સારી બાંધણીનાં છે. ઇંદાંથી ૪૦ મૈલ દુર
હરીયો છે ત્યાં સુધી ઇંદાંની નદી જાય છે તેથી મોટાં વાહાણો છેક શહે-
રમાં આવી શકે છે ને વેપાર પણ યોગ્ય થયો. આસે છે, પણ એ બાબ
દમાં માલાગાને પોંદેંએ નહીં. અમો આજે સાંજના સેવીલનું “મ્યુ-
ઝીયમ” જોવા ગયા હતા ત્યાં ધણું ખરાં મુરીસોના આસરે ૨૯ ચીત્રો
અને તે ઉપરાંત બીજા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો પણ જોવાલાયક છે તે
સીવાય બીજા કાંઈ જોવાલાયક નથી.

તા. ૧૨ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુક્ર—આજે આખો દીવ-
સ આગગાડીમાં સેવીકથી લીસબન જતાં યયો હતા. પેહેલાં તો પાદાડી
જમીન ધણીખરી મળી, જે ઉપર ઓલીવસનાં ઝાડો તથા ખેતીવાડી મોટા
ભાગ ઉપર હતી. સ્વાર પછી બેડેગોઝ (Badagoud) જે એનની સર-
હદ ઉપર આવેલું શહેર છે ત્યાં સુધી સપાત જમીન સારી ખેતી તથા
દરાખના ગાડવા સાધની મળી હતી. બેડેગોઝનાં એક મેશન આગળ
જતાં પેરદુગીઝ સરકારની હદ આવે છે, ત્યાં રાતનાં આઠ વાગે પુગ્યા
હતા ત્યાં અમારો સામાન દારૂ યા વમાકુ સાઈ ગાડીમાંજ તપાસ્યો
હતો. સ્વાર પછી આખી રાત ગાડીમાંજ કાઢાડી હતી. એ બાબત ઉપર
સુવાની ગાડીઓ તદ્દન મળતી નથી, પણ સારાં બાયગે સ્પેનમાં ત્યાંબી
અમો ફરીયા હતા ત્યાં અમને જુદો “કમપાર્ટમેન્ટ” અમો ખીડી નદી
પીતા હતા તેથી મળ્યો હતો, કારણકે જેથી એતીઅડો ગાડીમાં બેસે
છે તે આખો વખત ખીડી પીયેછે અને વળી ગાડીના કાચ પણ ગરમી
પડેછે તોબી આખો વખત ચઢાવી રાખેછે જેથી તેમાં ખીડી નહીં
પીનાર બેસનારને ઘણી અગવડ પડે તેથી નહીં પીનાર સાઈ એક
“કમપાર્ટમેન્ટ” હમેશાં છટે. રાખવાથી અમો તેમાં એકલાજ બેસતા

હતા. તે મુજબ આજ રાતનાં પર્ણબેજ જણા દોવાથી મુઘ શકીયા હતા, નહીં તો કે જો બીજાઓ દને તો બેસીને રાત દહાડવી પડતે. અમે માલાગા ઉતર્યા હતા સારથી તે આજ મુઘી ગ્રેનેડા સીવાય બધાં ગામોમાં ગરમી મુજબના મે માસના જેવી પડી હતી ને આ ગરમીનો વખત દોવાથી હમેશાં તેમજ રહેછે.

તા. ૧૨ મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર ગ્રેડ રોજ આસમાન અને માડા આવાંછઠ્ઠ—આજે સવારનાં છ વાગે અમે લીસબન શહેરનાં સ્ટેશનપર પુગ્યા હતા. જ્યારથી ઉઘસ પડવા માંડ્યો (આસરે ચાર વાગેથી પડેછે પણ અમે પાંચ વાગે જાગ્યા હતા) જ્યારથી આસપાસનાં ખેતરો લીલોતરી ભરેલાં તથા દરાખના માડવા, નારંગીનાં ઝાડો તથા ઓલીવસનાં ઝાડોની ધટાથી ભરેલાં દીસતાં હતાં. લીસબન પુગવાની આસરે પોણા કલાક આગમય ત્યાંની વખણાયલી ટેગસ (Tagus) નદી મળી હતી જે પેહેલાં તો જાણે દરીયો હોય તેમ પેલી બાજુએ પાણી અને આસમાન સીવાય કશું દીસતું ન હતું, પણ જેમ નજદીક આવતા ગયા તેમ જરા જરા સાંકડી યધ મધ અને આસરે બે મિલની પોહોળાઈપર લીસબન શહેર રાજ થયું હતું. એ જગ્યાપરથી વાહાણો તથા આગબોટો ટપેટપે મલતી હતી તેમાં ધણાંખરાં બુચનાં ઝાડની છાલ તથા વાઇનનાં પીપો ભરાતાં હતાં. અમે સ્ટેશનપર લીસબનમાં ઉતરીને (જ્યાં અમારો સામાન ફરીથી કન્ટમવાળાઓએ તપાસ્યો હતો) ઈહાં (Grand Hotel Central) ઓંડ હોટેલ સેનત્રલમાં ઉતારો લીધો હતો અને નવ વાગે શહેર જોવા નીકળ્યા હતા. પેહેલાં ઈહાંનું દેવળ જોયું જેનો બાહારનો દેખાવ દમણ તથા વસાઈમાં જે શીરંગીનાં જુનાં દેવળો જે તેને મળતો આવે છે. એની અંદરનાં એપ્સો તુધા આલટર રચેનનાં બીજા દેવળો આગળ જેતાં ધણાં સાદાં લાગતાં હતાં. ફક્ત ઉંચાઈમાં અંદરથી સારાં છે અને ચાંલકાઓ ચાર ચાંલકાની વચ્ચે ગોળ બીજા ચાંલકાઓનાં ફરી ધણા મોટા કીધેલા હતા. એની દેવાલનો નીચેનો ભાગ ગ્રીનટન ટાઈલની તરફ તથા અંતરનો બનાવેલો છે. એ દેવળ સને ૧૬૨૨માં બાંધેલું છે. એ જોઈને અનેનાં

એજેનકા વંસના પાદશાહો (હમણા પાદશાહ છે તે ખાનદાન)ની દાટવાની જગોવાળું દેવળ જેને Igreja L Mostiero De S. Vicente અથવા સેન્ટ વીનસેન્ટ ક્રી કહે છે તે બનેલા ગયા હતા. એ દેવળ સને ૧૧૪૭માં ઓલફોનએ હેનરીકે લીસબન હતું તેની યાદમાં બાંધ્યું હતું અને તે સેન્ટ ઓગસ્ટીનવાળા મહાવાળીઓને મોખ્ય હતું તે ચાર સદીમાં લાગી પડતી હાલતમાં આવવાથી તે વખતે એનનો રાજ શીવીપ બીજે જેજે લીસબન આગળા રાજાઓ પાસેથી ગળે પડીને છીધુવી લીધુ હતું તેજે લીસબનની રાયતને ખુશી કરવા એ દેવળ નવેમરથી સને ૧૫૮૧ માં બાંધ્યું હતું જેનો પાથો ખણતાં રામના વેમપીલીઅન રીહેનગાદાને નામની તપ્તી મળી હતી. એ દેવળ ૪૫ વર્ષે સને ૧૬૨૭માં બધાધ તૈયાર થયું હતું. એની બાદાઝ દગવાળ આગળ મુખરાપર સાત પવીત્ર પુરોનાં પુતળાઓ મુકેલા છે એના હાથ આલટરની બાજુપર બીબલ એ એપલો છે જેમાંનું એક વગ્ગળ મેરીવાળુ અસવતું છે તે સધળુ સજેમરમરના ગંગીન પથ્થરનું છનમેક વર્કનું બનાવેલું છે અને તેની સામે અસવ એવુજ હતું તે ઇલાના મોટા ધરતીકપ વખતે પડી જવાથી તેની લાકડાની નકલનું બનાવ્યું છે એ છેલ્લા આલટરની હેઠલ હાથનાં એજેનકાના પાદશાહી ખાનદાનના અસલ વડા Ntano Alvaro Pereira ને દાટેલો છે. હાઈ આલટરની જમણી બાજુએ એક ઓરગમાં પોરદુગવના (પેટ્રી આર્કસે) વડા પાદરીઓ જેઓ બધા કારડીનલો હતા તેઓના મુડદાની પેઠીઓ મુકેલી છે જેમાનો સૌથી જુનો ૪૬ વર્ષ પર મુલો હતો. એવા છ પાદરીઓના કહન છે તેમાનો સૌથી છેલ્લો પાદરી સને ૧૮૮૩માં મરણ પામ્યો હતો તેનું કહન જોનાકું રાખીને તેનીપર કાય જડેલો છે જેમાથી તે સુતેલો દીસે છે એ મુડદાની ઉપર સંદે દુગ આવી બધાથી તેનું મોહોકું તદન દીમનુ નથી એ પાદરીઓ કારડીનલ હતા તેથી તેઓની કારડીનલની લાવ તોપીઓ તેઓનાં કહન આગળ દેવાલપર લટકાવી રાખી છે હાઈ આલટરની બેજ બાજુથી જરા દુર હમણાના પોરદુગવના પાદશાહના ખાનદાનના આગળા પાદશાહ રાણીઓને એક મોટા લાખા ઓરગમાં કહનોમાં પ્યેટફોર્મની ઉપર ચારે બાજુ હારબધ મુકેલા છે તે માહેના પેહેલા પાદશાહ ડેન જુઓનનું

કહન એક મોટા સંગેમગરના પથ્થરની કમગા મુદ્દુ છે બાકીની સધળી કહનો દેખાઈતી રાખી છે વચમા ડાન પેરો ચોથાની કહન છે જે ધ્યાગીયનો શેહેનશાહ તથા પોરદુગાવનો રાજા હોવાથી તેની કહન ઉપર એ તાને એ બેઝે દેગોના મુકેલા છે એનીજ દારમા વચમા એક ખીજન 'શાટકામ' ઉપર હમેશા જે છેલ્લો પાદશાહ મરે છે તેની કહન રાખે છે તે મુજબ હમણાના પાદશાહનો બાઈ ડાન પેરો પાચ-માંની કહન તે ઉપર મુકેલી છે જે એની પછીનો પાદશાહ મરશે ત્યારે ઉચકીને બાજુપર મુકીને તે નવા મરનારને એ ઉપર મુકશે સૌથી છેલ્લો હમણાના પાદશાહનો બાપ ડાન ફરનાન્ડો જે સને ૧૮૮૫ના ડીસેમ્બરમા મરી ગયો હતો તેનું કહન છે તે ઉપરથી કાચ મુકીને મુડડું દેખાડતું રાખેતું છે એ મુડડું જાતો હમણાજ તે મરી ગયો હોય તેનું લાગે છે પણ એની ઉપરથી કુગ ચોડી ચોડી એના કપડા ઉપર આવવા લાગી છે એ ધણી પોતે શેહેનશાહ નહીં હતો, પણ ડાન પેરો ચોથાની ડોમરીનો ખીજને વર થતો હતો, જે દોકડી મેરાયા ખીજ તખ્ત ઉપર આવી હતી ને તેને પેટ આગલો તથા હમણાનો પાદશાહ અવતરેલો છે તેઓની એણે તપામ રાખી હતી અને તે વેગમા એટલો તો પગો-તાપલો હતો કે તેના કહન ઉપર જથ્થાબધ દુનોના હારો તથા ગ્રંથો જાતજાતના જુદા જુદા દેશના રાજાઓ તથા દેવતાની તરફના આવેલા મુકેલા છે એ જોઈને અત્રેની બજાર જોવા ગયા હતા જે કારખાનાઓનાં જેમ છુટા છુટા કાચના છાપરાઓ આવે છે તેવી છાપરાની ધણી મોની અને સારી દપની બાધેલી છે તેમા ધણી જાતનો મેવો તેમા આમેરીઓ ધણી મોટા મંદી તથા ચેરીસ લોકવાત કત્યાદી જાતના ફૂલો તથા ગોસ, શેકર સધળું વેચવા મુકેતું હતું એવી ચોડીજ બજારો મોટાકામા ખીજન યુરોપના દેશોમા હશે ત્યાંથી કારમેવાઈટ મકસોને લગતા છેલ્લા ધરતીકપમા પડી ગયલા દેવજના ખડીયરો જોવા ગયા (એ ધરતીકપ કુનીયાના ધરતીકપોના સૌથી જળરદ્દમત્રાનો એક ગણાય છે, જે સને ૧૭૫૫મા લીસબનમા થયો તે વખતે નજદીક પોણું શેહેર તારાજ કરી નાખ્યું હતું અને ત્રીસ હજાર માણસો તેમા દટાઈ મુર્વાં હતા) તેનું છાપર તથા ધુમટ સધળું પડી ગયું છે પણ

આરકાંઓ નોકે નજદીક ૬૦થી ૮૦ શીટ ઉચાં છે તે છુટા ટકી રહ્યાં છે જે ઘણા સરસ લાગે છે. એ દેવળને લગતી પથ્થરની નક-શીની બારીઓ તથા ખીખે સામાન ત્યાજ ગોઠવીને મુક્યો છે અને હાલ તેને અુબોધન જે પાસેજ આવેલું છે તેનો એક ભાગ દોપ તેમ બનાવી તેમાથી જવાનો રસ્તો રાખ્યો છે. એ અુબોધન બધ હોવાથી અમે તે જોઈ શક્યા નથી

પછી સેટ રોકનું (St Roque) દેવળ જોવા ગયા હતા એમા આરસીઓ ઘણા નાખીયા ચીતારાઓની પાડેલી છે પણ સર્વેથી સરસ એમાનું જોન ધી બેપટીસ્ટવાળું ચેપલ જોવાવાચક છે, જેના જેવું ખીજું ચેપલ યોરદુગલમા તો શું પણ રોમ સીયાય ખીજા કાંઈ પણ દેશમાં નથી એમ કહેવાય છે એ ચેપલ સને ૧૭૧૮મા જોન પાય-માએ શણગારી બધાવ્યું હતું તે વિપેની વીગત જાણવા જોગ હોવાથી અમે લખીયે છીયે એ સને ૧૭૧૮ના સાલમા સેટ ઇગનેશીઅસ લાઓવા જે જેસુઇટસોનો આપનાર હતો તેના મરણનો દીવસ પડ્યો ત્યારે ઊપલો પાદશાહ એ દેવળ જે તે પથના હાથમા હતું ત્યા જાણવા ગયો, તે વખતે તેણે બધા ચેપલોમા ઘણી રોગણી તથા શીંણુગાર જોયો પણ આ ચેપલમા તેવું કશું જોયું નહીં તેથી તેવું દારણુ પુછવાથી માક્ષમ પડ્યું કે ખીજા ચેપલો જે છે તે જુદા જુદા પથના પાદરીઓનાં હસ્તકમા હોવાથી તેઓ તેને શણગારે છે ત્યારે એ પાદશાહ બોલ્યો કે, “ત્યારે એ ચેપલ મારા નામવાળા (St John the Baptist) સેટ જોન ધી બેપટીસ્ટને અર્પણ કીધેલું છે ત્યારે હવેથી હું એની તપાસ લઈશ.” એમ કહીને તે ચેપલને બરીને તેની વીગત રોમ મોકલાવી પોતાના ત્યાંનાં એલમીને હુકમ કીધો કે એક ચેપલ સીધી સરસ સામાનનું ખરચની કાંઈ દરકાર કીધા વગર બનાવવું. જેનો ફરમો (Van Vatelem) વેનવીતેલી એ બનાવી લીસબન જોવા મોકલ્યો, તે પાદશાહે પસંદ કરી તેના ખરચ સાડ ન મનાવ એટલી રકમો મોકલાવી હતી એ ચેપલ પુર થયું ત્યારે તેને રોમના મેંટ પીટરના દેવળમા ઉભું કીધું અને તેને પોપ બેનીડી-કટ હમાએ ઈજીને પેહેલી મામ માલુ તે પર લખ્યો હતો જે સાડ

તેને સોના તથા હીરા મટેલો એક પ્યાલો (Chalice) એક લાખ રૂપિયાની કીમતનો એ પાદશાહે બેટ મોઝલ્યો હતો ત્યાર પછી તેને છુટકા પાડી દેવાની મોઝલ્યુ પળ તે પુરુષ યાજ્ઞ તે આગમ્ય તો પાદશાહ પોતે મરણ પામ્યો હતો પણ એની પછીના પાદશાહ જોસફ પેટ્રનાએ સને ૧૭૫૧માં તે ખુલ્લું મુક્યું હતું. એ ચેપની બાકારનું દેવાન 'કોલ'ની બનાવી છે અને તેને મોટા પડઠાથી હમેશા ઢાંકેલું રાખે છે અદરના આરકોનો ભાગ આનાગામ્બરનો બનાવેલો છે તેને લગતા મે બાજુપરના બાજુઓએ એન્ડ ધાતુની જિંચી નક્કીના બનાવેલા છે દેવાત કાળા મગેમરમગ, આલાનામ્બર અને બીજા જિંચા પથ્થરની છે તે દરવાજાના મથાળા ઉપર મોઝાકવર્ક (જેવું રોમના મેટ પીતરના દેરામાં છે તેવું) ની એ સમી મોઝાકી છે એ મોઝાક શુભા શુભા રંગીન પથ્થરો મોઝાકીને બનાવે છે જે એવું તો સરસ "લાઈટ શેડ" સાથે હોય છે કે આપણે જો તે મોઝાકવર્ક છે કરી જાણતા નહીં હોઈએ તો તેને આશ્ચર્ય પેન્ટિંગ સમજીએ અને તેની ઉપર હાથ ધરીએ છીએ ત્યારે ઠંડુ લાગે છે તેથીજ ખાતરી થાય છે કે મોઝાકવર્ક પથ્થરનું છે એની કારનીસ તથા સીનીંગ મથળુ Jald Antique નામના જિંચા પથ્થરની છે આનંદરની ઉપર એ મોટું મોઝાકવર્કનું જોન ધી રેપીડ કાષ્ટને એપીક્રમ આપે છે તેવું પ્રત્યક્ષ મુકે છે તેમાં મથાળે દરેકાઓ પાડી કાર્ડસને જોરડા નદીમાં જાણે આમાદ પાણીમાં ઉત્તો હોય તેમ તેના પગ પાણીમાંથી દીસવા ઉપરાંત તેનો છાપડો પણ પાણીમાં પડતો હોય તેવો પાડેલો છે અને તેને જોન એપીક્રમ આપતા માથા ઉપર પાણી રેડે છે તેથી ધણી સરસ પાડેલું છે તે ચીત્ર અસન રો ના સેંટ પીતરના દેરામાં માર્કલ એનજોના પાડેલા ચીત્ર ઉપરથી બનાવી લીધું છે તથા બેગ બાજુપરના ચીત્રોથી લાના ઉસ્તા ચીતારાઓ ગાઈગે રેલીનું એનનસીએશન (Annunciation by Guido Reni) અને કીસેટ એવ ધી હોલી ઘોસ્ટ રેડેઅન્ટુ (Descent of the Holy Ghost by Raphael Sanzio da Urbino) પાડેવાની નકલો છે એ દરેક મોઝાકવર્કની આરસીઓની બેડ બાજુએ રેપીડ લેગુની નામના ધણી જિંચા

પથરની પોપડીઓનાં યાંબળા બાજુ ધાતુના મથાળા અને જલડ એનેટીકનાં એલેબાસ્ટરનાં પાયા(Basis)ઉપર મુકેલા છે. એ યાંબળાઓની પાછલની દેવાસ આલાબસ્ટર તથા એમેથીસ્ટ નામના પથરોની છે તથા ફરેસ્ટાઓનાં પુતળાંઓ (Jasper) જસપરનાં જિયા પથરનાં બનાવેલાં છે આલટર અને મોંઝાકવર્કની વચમાંની જગ્યા કોરલ એમેથીસ્ટ તથા લેપીસ લેજુલીની બનાવેલી છે તેના આલટરના ટપ્પા બાજુ ધાતુનાં અને આખું આલટર જસપર એમેથીસ્ટ અને લેપીસલેજુલી બેલસેલનું બનાવેલું છે. એની જમીન રંગીન પથરની ગલીયાના જેવી બનાવી તેની વચમાં દુનીયાનો દરો પાડેલો છે. એ ચેપલમાં ત્રણ મોટાં રૂપાંનાં ફાલ્ગુસો લટકે છે તથા બે મોટા કેનડેલેબરા આઠ શીટ જાંચાઈના બે ગમ મુકેલા છે તે ઉપર ફરેસ્ટાઓ તથા સેંટોના પુતળાંઓ ખુલાં કોતરેલાં છે. એ કેનડેલેબરા જે સંગીન રૂપાંના છે તે એટલાંતો ભારી છે કે દરેકને હથકવા આર માથુસો જોઈએ છે અને તે ઉપર ૩૧,૬૦,૦૦૦નો ખરચ બેઠો છે. એ ચેપલને લગતો ખીજો ઘણો સામાન જિઓ કરી રાખેલો છે તે ઘણો કીમતી છે તે એ સેંટના દિવસ પરજ બાકાર કાઢાડે છે તેમાં એક રૂપાંનો Frontal છે જેમાં બે ગમ ત્રણ શીટ જિયા રૂપાંના ફરેસ્ટા પાડેલા છે તેની કીમત ફક્ત પચાસ હજાર રૂપીયાની છે. ખીજી કેટલીક 'relics' માને આગળા પખતની પુરાની જથ્થુસો છે તેનું રૂપું ૬૦૦ રતલ વજનમાં છે ને મુનેરી દોરાનો વણેલો એક ગલીચો છે તે ૩૭૦૦૦૦ ની કીમતનો છે. એ ચેપલ પર ખરચ રૂપીયા વીસ લાખનો સામાન લગર થયેલો કહે છે ને તે કદમાં ભાયેગે દસ શીટ પોટાળું ને ૧૫ શીટ જિયું લરો. એનો પદોખી સોનેરી કસખી તે વખતના ભરતનો છે. પણ જાણે આજે બનાવેલો હોય તેવો સરસ દીસે છે. એવા ૧૨ છુટા પડતાંઓ છે જે વારા ફરતી બદલ્યા કરે છે. એ ચેપલની સાંજે ખીજું એક ચેપલ સેક્રેમેન્ટનું છે તેખી હયા સંગેમરમરનાં રંગીન પથરનું બનાવેલું છે ને તેમાં દરાખના ખુમખાઓ, પુતળાંઓ તથા ખેસુમાર માણસનાં ડાકાંઓ કોતરેલાં છે જે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ પણ ઘણી સરસ હોવાથી ઘણુંજ સરસ લાગે છે. એના આલટરનાં યાંબળાની વચ્ચે આર ખુણા કીધાં છે

તેમાં પુતળાંઓ જોડવેલાં છે. એ સીવાય બીજાં છ ચેપડો એ દેવળમાં છે તે સઘણાં જોવા લાયક છે. તેમાંની બેની દેવાલ ઈન્સેટ રંગીન પથ્થરની જેવી હોંદુસ્થાનમાં આમરાનાં તાજ મેદેલમાં છે તેવી કાઢેલી છે, પણ સેંટ જોન વાળાં ચેપડની બરોગરી એ બીજાં ચેપડો કરી શકે નહીં. જો કે એવાં બીજા ગમ હને તો તેઓનીથી તારીફ ધણી થતે, પણ આની આગલ તે જાણે કશી ખીસાદમાં ગણાતાં નથી. એ દેવળ જોઈને સેંટ શરોમનું દેવળ ત્રણ મૈત્ર દુર છે તે જોવા ગયા હતા અને એ અસલ સેંટ મેરાયા ડી બેલમ (De Belem) મહને લગતું હતું. એ દેવળ ન્યારે વાસકોડીગામા (જેણે હોંદુસ્તાનનો દરીયાનો રસ્તો કેપને માર્ગનો પેહેલાં શોધી કાઢાડ્યો હતો,) પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો ત્યારે એ જગ્યાપર એક નાતું ચેપડ હતું ત્યાં છેલ્લી ખોદા પામે દુવા માગી વાદાંણુ ઉપર ચઢડ્યો હતો. (તા. ૮ ૭ જુલાઈ સને ૧૪૯૭ ને દીને ચાર વાદાણો ૧૪૮ માણસ સાથે ટેગસ નદીમાંથી બેસી નીકળ્યો હતો. તે બે વર્ષે હોંદુસ્તાનથી ધણો ખજાનો લઈને પાછો આવ્યો ત્યારે તે વખતના પાદશાહ ડોન મેન્યુઅલે તેની યાદગારીમાં ઉપજું દેવળ બંધાવ્યું હતું અને તેનો સઘણો ખરચ બપડા ખજાનામાંથી કાઢ્યો હતો. સને ૧૫૦૦માં એનો પાયો નાંખ્યો હતો. તે ધણાં વર્ષે એની પછીના પાદશાહ જોન ત્રીજાના વખતમાં તૈયાર થયું હતું.

એ દેવળ જાણે વચમાં ગોળ શુંબજ રોકું અને તેની ચારે બાજુ પર લાંબા દાંતો હોય તેમ બંધાવ્યું હતું. એના બાહારની પોર્ટિકોપર આરદામાં ધણી નક્શી તથા પુતળાંઓ પથ્થરની અંદર કોતરેલાં છે તે એટલાં તો છે કે જાણે આખું આરકું તથા તેની ઉપર સઘણું જાણે પુતળાંઓનું જ હોય તેમ દીમે છે. એ બારણાંની બેઠ બાજુએ ઉપરથી એ દેવળ બંધાવનાર રાજા ડોન ઈમેન્યુઅલ અને તેની રાણીનાં પુતળાંઓ છે અને બારણાંને મથાળે ડોન હેનરીક કે જે શાહાહાદો નવા દેગોની શોધ કરવા તથા કરાવવામાં ધણી મદદ તથા મેહેનત કરતો હતો તેનું પુતળું છે. તે ઉપાંત ૧૨ એપોસ્ટલસો (કાષ્ટના

ચેલાઓ) નાં પુતળાંઓ પણ બીજા બાળ્યથી મુકેલાં છે અને સર્વેને મયાળે સેંટ માઇકલને હાથે પાડેલા છે. દેવળમાં અંદર જતાં પેહેલું ધ્યાન આપણું ચાર મોટા ઘણા જાયા ચાંભલાઓ ખેંચે છે. તેઓ આસરે ૫૦ શીટની જીપરનાં ઘણા નકશીનાં, નાળુક દેખાવના, તથા જાણે એની જીપરનાં ધુમટને ઉચકવાને બીનશક્તિવાન હોય, તેવા લાગે છે. એ ચાર ચાંભલાઓની ઉપર એક ઘણો મોટો ધુમટ (Vaulted Roof) ૬૦ શીટ પોહોળો તથા ૬૬ શીટ જાંચાઈના ટેકાઓ છે. ચાંભલાઓ સફેદ સંજેમરમરના છે તે ઉપર જાનવરો, પંખેરાંઓ, પાંદડાં છત્તાડી કાતરેલું સરસ છે, એ ચાંભલાઓની અરધ વચ્ચે આંઠ ગોખલા પુતળાં રાખવા સારું થીવેલાં છે, એ ચાંભલાઓની વચમાં ઘણાં મોટાં તથા જાંચાં આરકાંઓ છે. જેની જીપરથી પથ્થરના પુસ્તાઓ જાણે છત્રી જાંધી ઉઘાડેલી હોય તેવી રીતે અર્ધ જાળ તદન ચાંભલા તથા આરકાંથી અલગા ચારે બાજુનાં ખુલ્લામાંથી નીકળેલાં છે, અને તે પુસ્તાઓની વચમાં પેલો ગંજાવર ધુમટ જાણે અલગ ટેકવી રાખેલો છે. એ ધુમટની હેઠલ આગામટારા ઉપરથી વાળેલા ભારવતીઆ હોય તેમ એક એકની અંદરથી તે ગોઠવીને તે ભારવતીઆઓને એક એક સાથે ટેકવી તે શુંજ તેની ઉપર અલગો જનાઓ હોય તેમ દીસે છે. તેનો દેખાવ આપણને નીચેથી એવો લાગે છે કે જાણે ધુમટ તદન અલગો ચાર ચાંભલાપરનાં આરકાં ઉપર ટકેલો છે અને હમણાં હેડે તુટી પડશે. એને વાસ્તે કહે છે કે, જ્યારે એ ધુમટ તૈયાર થઇ રહ્યો અને તેની હેઠલ ટેકાવ સારું જે પરાંચ તથા લાકડાં હત્યાં તે કાઢાવાને વખત આવ્યો ત્યારે બીજાઓ તેના જનાવનારને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે જે પરાંચ કાઢાડીશું તો ઉપરનો શુંજ તુરત પડી જશે, જે કે તેની પોતાની ખાતરી હતી કે એમ નહીં થશે. પણ પાદશાહના ધાકથી બીધો કે ને પરાંચ કાઢાડવા આગમજ તેને તે મારી નખાવશે તેથી પોતે કેયે સંતાઇ રહ્યા ને પાદશાહનાં મગજમાં પણ એ ધાત્રી એટલી તો બેસી ગઇ હતી કે તેણે મારી નાખવાની ટેપ આપેલા બધવાઓને કહ્યું કે ‘એ પરાંચ તમો ઉતારો ને જે તમો તેમાં દબાઇ નહીં મરશો તો તમોને મારી આપીશું.’ તે મુજબ તેઓએ પરાંચ છોડી

નાંખી. પેસો ગુબજ જેવોને તેવો વગર પડવે દટ્ટી રહ્યો, ન તે બધવાઓને મારી મળવાથી તેજ પરાયના ઘેરા બાધીને તેઓ પાછળથી સારી ચાલચલણથી રહ્યા હતા. એની રીતનું સરસ એ કામ બાધેલું છે કે ત્યાર પછીના લીસબનમાં થયલા ધરતીકંપની વખતે જ્યારે ઘણી મજબુત દહેલીઓ તથા દેવળો પડી ગયા ત્યારેથી એ ગુબજને કશું તુકશાન થયું હતું નહીં ને આજેથી જેવીને તેની હાનનમા લોકોની અજાણથી વચ્ચે તે યોજેલો છે. એ દેવળની જમીન લાલ, સફેદ તથા જુરા રંગના સગેમરમરની બુમીતીના આકારોપરથી બનાવી છે. એ ધુમતના આરકાઓની પાછળથી ચારે બાજુપર “વીંગમો” છે તે એ આરકા તથા તેના ચાર ચાલવાઓને ઠેકવી રાખે છે તેમા એપરો બનાવેલા છે. એમાના એ એપયમા ડોન જેન ત્રીજાના છોકરાઓની લાસ મગેમરમરની પેટીઓમા ગોખવાઓની અદર રાખેલી છે. ખીના એપયમા સેટ શરોમનું “પોરસીલેન”નું આખું ઘણું મોટી કીમ્મતનું પુતળું છે જે એક પોપે મોકલ્યું છે હાથ આવડર રૂપાથી મઢી લીધેલું છે તથા તેની ઉપર એકમેન્ટ રાખવાનું ધર આસરે ૧૦ શીટ જેટલું જિમ્મું તદ્દન રૂપાનું બનાવેલું છે. તે ઉપર નકશી તથા પુતળાઓ ધણા કોતરેલા છે. એ સનળું રૂપ હાંદુસ્તાનથી પેહેલી વખતે પાઠો ફરો ત્યારે વાસકોડીગામા લાવ્યો હતો. ડોન ઇમેન્યુઅલ અને તેના છોકરાઓની પેટીઓ છઠ્ઠા બાજુ પર મોટા ગોખલાઓમા બનાવતના હાથીઓ ઉપર ગોઠવી મુકી રાખેલી છે તે મધળું કાળા તથા સફેદ સગેમરમરનું નકશી સાથનું બનાવેલું છે. એ એપલના યાળલાઓ આખા એકજ પથ્થરના સગેમરમરના લાલ રંગના આસરે ૨૫ શીટ જિમા તથા ૬ શીટ ઘેરાવામા મુકેલા છે. એ ઉપર લખેલું સેટ શરોમનું “પોરસીલેન”નું પુતળું એટલી તો નવાઈનું તથા સરસ ગણાય છે કે તેને પેરીસ એકઝીબીશનમા જોવા પણ મુક્યું હતું. ખીજી ગમનું એ એપય ૭ તેની જેડ બાજુ પર ગોખલામા એકની ઉપર વાસકોડીગામાના પોતાના તથા ખીજાની અદર કમીઓસ કરી ઇલાનો વખણાયેલો ફવી તથા તવારીખ લખનાર થઈ ગયો છે તેના હાડકા પેટીની અદર રાખેલા છે, જેઓને સને ૧૮૮૦મા તેઓના પોતાના ગામોમા

દાંટેલા કાઢાડી લાવી ઈંઢાં રાખેલા છે. એ દેવળમાં અસલ સોનાં રૂપાંની પ્લેટ તથા ખજાનાં, વાસણો ઈત્યાદી ઘણી મોટી કીમ્મતનું હવું, પણ ડોનપેરોના રાજમાં એ દેશમાં ચાલેલી માંહોમાંહેની લડાઈ વખતે સઘળું બંચાવાને નામે ટંકશાળમાં લઈ ગયો અને પછી નાણાંની તંગી પડવાથી તે ગાળીને સીકા પાડ્યા હતા. તેપણુ ઈંઢાં યોડુંએક એવું રહી ગયું છે. એ દેવળમાં યોડાંક ચીત્રોખી જોવાલાયક છે. તે જોઈને પછી એનીજ પાસે અસલ મઠ હવું, ત્યાં તેમાં રહેનારાઓને કાઢાડી મુકીને કાસેજ બનાવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટી એક ચોકની આસપાસ ફરતી બાંધેલી છે. તે ચોકની ચાલનાં આરકાંઓ કાંઈ જુદીજ તરેહનાં નકશીનાં જોવાલાયક બનાવેલાં છે. અસલ આરકાંઓ બે યાંબલા વચમાં અને બાજુએ બીજા યાંબલાઓ બિપર જિયા કીધાં છે અને વળી તે આરકાંની અંદર અર્ધાં જગ્યાએ બીજા આરકાં વળનાં બનાવેલાં છે તેથી ઘણાં શોભે છે. એ કાસેજમાં ૫૫૦ છોકરાંઓને ધરમખાતે રાખી, ખવાડી પીવાડીને શીખવે છે તે સારું અસલ મઠની મોટી મીલકતોની આવક એને આપી તેમાંથી સઘળો ખર્ચ ચાલે છે. છોકરાંઓ સારું સુવાના આરકાંઓ તથા બીજાનાં સઘળું સફાઈદાર રાખેલું છે. ખાવાનો આરકો પણ મળતો મોટો છે અને શીક્ષકો સઘળા હુથીયાર રાખેલા છે. ૧૮ વર્ષની જીમરનાં થાય ત્યાં સુધી છઠાં તે સોકાને રાખીને પછી ધંધે લગાડી દે છે. એ ઈમારત ૪૦૦ વર્ષની જુની છે પણ ઘણી સારી દાલતમાં રહી છે. છઠાંથી નીકળેલા ઈંઢાંના પાદશાહ રૂમ હુઈ પેહેલાના મેહેલ તરફ ગયા હતા, તેમાં તેઓ પોતે હોવાથી અમેને જોવાને અંદરથી બન્યું ન હતું. બહારથી ચોરસ મેહેલ સાદા દેખાવાનો લાગે છે. એ જગ્યાને “એકુઈર” કહી કહે છે. તે જગ્યાણુ બાગમાં આન્યાથી લાંથી દેખાવ સારો લાગે છે. એની સાંમે એક મોટો પાર્ક છે જેમાં ઘણાં ઝાડો મોટાં મોટાં રોપેલાં છે તેમાંનો મોટો લાગ ઈયુકેલીપટસનો છે. એ પાર્કમાં આગળ એકઝીમીસન થયું હશે તેની ઇમારતનો મોટો ભાગ રાખેલો છે તે કાંઈ ઘણું જોવાજોગ નથી. તેમાં હમણા વારાફરતી કુલોનાં તથા બીજાં ખેતીવાડીને લગતાં એક-

ઝીખીશનો ભરે છે. એ વચ્ચાની ચોટું આગળ ગરાસી કરીને એક ઈમારત છે. તેથી જુદા જુદા શેહેરના લતાઓમાં રાખે છે જેમાં ગરીબ ઓરતો પોતાનાં બચ્ચાંઓને પોતે કામ ઉપર લાય છે ત્યારે મુકી લાય છે જેની બરદાસ્ત ત્યાં રાખેલી ઓરતો લે છે અને સાંજનાં તેઓને પાછાં પોતાને ઘેર લઈ લાય છે. એ રીત ઘણી પસંદ કરવા લાગે છે. ત્યાંથી રેલ્લા મઠકને લગતું દેવળ જોવા ગયા જે સધળું તદ્દન સંગેમરમરનાં રંગીન પથ્થરોનું બનાવેલું છે જેના આસપાસ આગળના આખા કદના યાંમલાઓ ૪૫ શીટના છે અને તેનો ધ્રુવત જેવી સધળો એજ પથ્થરનો છે તે ૨૦૮ શીટ અંદરથી ઊંચાઈમાં છે. લાદીઓ જમીનપર એજ પથ્થરની ગાંઠીયાની તારાંડની માફક જડેલી છે તથા દેવળમાં ૧૦ શીટ ચાને મોટાં સંગેમરમરનાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે. એપણની અંદરની દેવાલો રંગીન મોઝાક વડેની છે. એ દેવલ રાણી મેરાયા પેહેલીએ સને ૧૭૭૭માં બાંધ્યું હતું. તેને દિંદાં એક પથ્થરની બનાવેલી કબરમાં રાખેલી છે. ત્યાંથી દિંદાંનાં શેહેરની અંદરનો સેંટ પીતરનો બાગ જોવા ગયા જે ડુંગરના મધ્યાક્ષર આવેલો છે. ત્યાંથી લીસબન શેહેરનો દેખાવ ઘણો સરસ દીમે છે અને એ ફટલુ મોટું છે તેની ઘાદી છઠ્ઠાંથી દીમે છે. બાગમાં નીચાણુથી ક્યારા કરી દરેક ક્યારાનાં ચાર ખુલ્લે તથા વચમાં મલી પાંચ પાંચ સંગેમરમરનાં અર્ધાં પુતળાંઓ છઠ્ઠાં વખણાવવા માણુસોના મુકેલાં છે.

તે જોઈ પછી લીસબન શેહેરમાં ફર્યાદતા. એનો દેખાવ તેનાં સીધાને સીધા લાંબા મોહોલાઓથી તથા તેની આમપાસનાં ગંજલવર ધરો તથા મેહોલોથી ઘણો ભપકા બરેલો લાગે છે. સને ૧૭૫૫માં મોટા ધરતીકંપે જોકે તે વખતે ઘણી ખગળી કીમી હતી પણ એક રીતે કાયદાકારક લંડનની મોટી આગની માદા જન્યું હતું. લીસબનનો ઘણો મોટો ભાગ એ ધરતીકંપથી પડી ગયાથી નવું લીસબન બાંધે પ્લાન કરી બાંધ્યું હોય તેવું થયું છે. તેનો મોટો રસ્તો નદીને કીનારેથી લાય છે જે ઘણો પોહોળો છે તે તેની ઉપરનાં બીજા બાંધુનાં ઘેરો ઘણા મોટા અને રોજકદાર એકજ હારમાં બાંધેલાં જોવાથી તે ઘણું

સરસ દીમે છે એ રત્નામાથી આડા બી ન મોટા રત્નાઓ જાય છે
 જે પણ કુસાદે તથા મોગી હમારત-મળા હોનાથી તથા ઘણા લાખા
 હોનાથી રોમે છે. લીસજન જેહર આત ટેકડીઓ ઉપર આવેતું છે
 તેની હેઠાણનો લાગ ઉપર લખ્યો છે તે છે હવે તેની પાછળ ટેકડી-
 ઓ ઉપરના અતી ઘણા દળાનના રસ્તા તથા તેની આસપાસનાં સરખાં
 ઘરોથી જુદોજ દેખાત લાગે છે રત્નાનો દળાન ઘણો છે જેપર
 મુમધના ઘોડાઓ તો નદી ચડકી ઉતરી નકે નહી, પણ ઇલાના
 ઘોડાઓ જે મજસુત તથા દેખાવવા છે તે મેદેવાઈથી ચડક ઉતર ગાડી
 માથે દરે છે. વળી ઈલા રામને પણ વણા ખગ રત્નાઓપર આ-
 ધેની છે તેમાની એક ઘણા ઊંચા દળાનપર હોનાથી તેને ઘોડા
 જોડવાને બદલે પાણીના ભારથી ચનામે છે જિયાણવાળા ભાગમા
 પાણીના બે મોટા નવા ઉલા કીધા છે તેમાથી રામની ગાડીની
 હેઠાણમા મોટી ટાકી છે તેમા પાણી ભરે છે હવે એ ગાડી પાટા
 ઉપર છે તેની વચમા જમીનમા એક મજસુત દોરડું આવેતું હોય છે.
 અને તે દોરડાને બીજે છેડે બીજી રામની ગાડી બાધેથી હોય છે
 હવે પાણી જિણા દળાનના મથાનાપત્તની ગાડીમા ભરીને તેની
 બરેક છોડી કે તે પાણીના વજનથી પોતાની મેરે હેડે દળાવપર
 ચાલી જાય છે અને તેના રજનથી પેની બીજી રામ ગાડી કે
 જે પાણી ખાતી કીધેતુ હોનાથી હલકી રહે છે તે ઉપર પોતાની મેરે
 ખેચાઈ આવે છે કે વળી તેમા પાણી નતુ ભરે છે અને દેખ ગયથી
 ગાડીનું પાણી વડાડી નાખી તેને હલકી કીધાથી પાત્રી તે ઉપરની
 ગાડીને લીધે ઉપર ખેચાઈ જાય છે એની સરસ વાચ કીધી છે. રોટ
 રના છુગ છુટા મોટા એકો જે ઘણા છે તેમા વચમા ઇલાના પાદશાહો
 તથા બીજા વખણાયલા ચડકો જેના કે વાસકોડીગામા, કમીઓસ
 ઈલાદીના પુત્રાઓ જોડેલા છે વેરોના બહારના લાઓ કાંઈ કાંઈના
 મીનટન ટાંઈના રૂઝોગથી બનાવેલા છે જે ઉપરની તરાઈથી જાણે
 દેસા પગ કામને વળગાને-ના હોય તેના દીમરા ઉપર કાંઈ દહાડે
 તેને મમારમ પડના નથી અને વગમાદ આવે સાથે પોતાઈને માફના
 સાદગ્ય રહે છે એ નોંધ દેખાત અગોએ જોયો હતો અને તે ઘણો

સરસ લાગે છે. એ મીનટનની લાદીઓ બનાવાનાં છતાં ઘણાં-કારખાનાં છે અને સસલી પણ વેચાય છે. સાંજગરા મુજબ ૨૫ રૂપિયે ૧૦૦૦ ને હીસાએ વેચાય છે. લીસબન એહેરના મોટાલાઓ તથા ધરોનો દેખાવ દીયુરીન શેહેરને ઘણો મંજતો આવે છે લોકો દેખાવે રૂપેની અડસોને પેહેરાવ મુધાં મળતા આવે છે પણ એરતો માયાપર નબળો નાખતી નથી. ઈહાંની માહનનો પેહેરવાગ મુબહમાં નોરતાં ગાવા બધરાંઓ બાહાર ફરે છે તેને મળતો પણ કાળા રંગનાં કપડાંનો છે. તેઓ બદીયાન પેહેરી નીચેથી છુટા ગાગરા હોય તેમ પેહેરે છે અને માયાપર મદની તોપીઓ પેહેરી તેની ઉપર માછલીના તોપલાઓ ઊંચકે છે. ઈહાંના બધીખાનામાં કદીઓની ખુશી હોય છે તો કાં પોતાને જે આવડે તે કરે છે, કાંઈ ફરજિયાત નથી. ફેશનના મદોન લશકરી ચાકરી ત્રણ વર્ષ મુધી ફરવાની ફરજિયાત છે. તેઓને સાડા પેન્સ જેટલો રોજનો લવાજમ મળે છે, પણ તેઓનાં સગાઓ તથા માયાપ તેઓને પાળી લે છે. ઈહાં બલદો ગાડાંઓમાં જોડે છે જે ઘણા સારા અને મજબુત બાંધાના ઈક્કડના બલદો જેવા છે તથા ગાયનું દુધ વેચાય છે. રૂપેનમાં ઘણું ખર્ચ બકરીઓનું દુધ વેચે છે. ખુદ લીસબન શેહેર તેમજ નદીની આઠમણ બાજુએ છે ને તેની સાંમે ગીશીઅશનું ગામ આવેલું છે. એ નદી ઘણી મોટી છે ને તેમાં ઘણાં વાડાંજો તથા રૂમરો લાંબરેલી છે. અમારા સેન્ટ્રલ હોટેલ ઉપરથી એ નદીનો દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે.

ગામમાં ઘણો ખરો વાહન દારૂ બનાવે છે જે એટલો તો સસ્તો છે કે દરેક બાટલી ૪ પેન્સે વેચાય છે જે ફ્રેશ લોહો ખરીદીને ખોરડો લઈ નજીક તેમાં કાંઈ બેજસેજ કરી મોટી કીમતે દુન્યામાં વેચે છે. નદીથી દુર આઠ મિલ પર આટલાનટીક મદાસાગર આવેલો છે ત્યાં સુધીમાં એ નદી ઘણી જડી અને ગમે એવાં મોટાં બારકસો અંદર આવી શકે તેવી છે. અમારા હોટેલનાં ઘણીને ગમે સાત કાઝોટનો ખેતાળ મળ્યો છે. ને ઘણી રેલવેનાં તથા બીજા મોટાં મોટાં કારખાનાં કન્ટ્રાક્ટો લે છે ને ઘણો પૈસાવાળો છે અને તે માથુસો રાખીને હાટલ ચલાવે છે. હમણાં "એવન્યુ કરીને એક નવો મોટો મોટો શેહે"

રતી વચમાં તૈયાર થાય છે તે ઘણા પોહિજો આસપે ૨૦૦ શીટનો હશે. તેની વચમાં બામ રાખી આસપાસથી મોટા રસ્તાઓ કાઢ્યા છે ને તે ઉપર બેઠા બાગુએ ઝાડો રોપેલાં છે તથા રસ્તાઓની બાગુ ઉપર મોટા અને શેરુકદાર એક હાગ્યા ધરો બધામ છે તથા બધાપલા પલુ છે આ સમગ્ર તેવાં યશો ત્યારે વીલાયતના કોઈની મોટા ગેઝેરના મોહોયાની ખરોખરી કરી શકશે સ્પેનના ગેઝેરોમાં અમો આજ સુધી ફ્રાંસ, સાતુ એકબી શહેર લીસખનના રસ્તા તથા ધરો તથા સફાઈને પોહોંચી શકે નહીં એવું સગ્સ તથા સફાઈદાર અને સોજ પથ્થરની લાદીથી મઠી લીધેલા તથા એકેડેમાઈજ ડીધેલા રસ્તાઓ છે તેની ખુમસુરતીમાં ઇલાની ટેગસ નદી ધણો વધારો કરે છે એનાં મોટા મોદોમાના એક મોકમા મીનારો છે જે ઉપર પોર્ટુગલ સ્પેનથી સને ૧૬૪૦માં પાણું છુટું પડ્યું તેની યાદી તથા લગાઈઓની વીગત કાતરી છે અને તે પર ફરેગો ઉડતો ઉભો રાખેલો છે લીસખન શહેર પોર્ટુગલનું પામતપ્ત છે અને તેની હાલની વસ્તી આસપે અઢી લાખ માણસોની છે. પોર્ટુગલનો દેશ સ્પેનની અંદર જાણે એકજ હોય તેમ એક બાગુથી આવી ગયો છે તે ૧૫૦ મેવ પોટોજો અને ૩૫૫ મેવ લામો છે તેનો ડોસ્તો ૩૫૫ મેવનો છે અને વસ્તી ૪૭ લાખની કેહેવાય છે તથા બીજી ૩૫ લાખની એના જુદા જુદા સમ્યાનોની અમેરીકા, આફ્રીકા અને એશિયામાં છે એની આનક માન કરોડ રૂપ્યાની છે અને ફરજ હેસી કરોડનું છે લક્ષ ૭૮૦૦૦૦૦ છે એ દેશને પણ સ્પેનની સાથે મુર (મુમવમાન) લોકોએ સને ૭૧૧ના સાવમા ખ્રીસ્તીઓ પાસથી લેઈ લીધું હતું અને જે કે તે પાણુ છતેકુ ન હતું તોખી સ્પેનના રાજ લીઓ તથા ફેસરાઈનના ગજા આવેદાનમો છતાંએ પોતાની છાકરી માથે રીતમાં નેપ્પીનાં વર કાઢીટ ટેનરી-દને અને ૧૦૮૫માં આપ્યું હતું જેને તથા તેના છાકગ આનંદાનસોએ ધણી લગાઈ કરીને લીમખન લીડું હતું તેમાં તે વખ્તે ફ્રેંક જતા ઇંગ્રેઝ, જરમન તથા ફ્રેંચોએ તેઓને મદદ કીવી હતી, જેઓના ૨૫૦૦૦ માણુઓએ મુમવમાનના જે લાખ માણુઓને એ વખ્તે નસાયા હતા. સને ૧૧૪૭માં ત્યાર પત્રી મુર લોકો માથે બીજા ગામો સારૂ લગાઈએ

આહુ રહીને છેક ૧૩૪૦માં મુર લોકે પાસથી આખું પોર્ટુગલ છીણવી લીધું હતું. એ વખત પછી એ લોકો દુન્યામાં ખીજ દેશે શોધી કાઢાડવાની ઉલટમાં પડ્યા ને સને ૧૪૧૮માં પોરટોસેનટો, ૧૪૨૦માં મેડીરાના ટાપુઓ, સને ૧૪૯૮માં કપને રસ્તે હીંદુસ્તાન વાસકોડીગામાએ, સને ૧૫૦૦માં ઐઝીલ, ૧૫૦૬માં મેડેગાસકર, ૧૫૦૭માં માલડીવના ટાપુઓ એ પ્રમાણે નવા દેશોની શોધો કરી પોતાને તામે લેતા ગયા હતા. હીંદુસ્તાનમાં પેહેલું શહેર એઓએ ગાવા સને ૧૫૦૮—૧૦માં લીધું હતું. ચીન દેશ પણ એઓએજ સને ૧૫૧૭માં શોધી કાઢાડ્યો હતો. ફરનાઓ પીરીસ ડી એનડ્રેડીએ (Fernao Peres De Andrade) ઐઝીલ ૧૫૨૦—૪૯માં વસાવ્યું તે વખતે એ પોર્ટુગીજ લોકો પુર અહોઝ્ઝાલીમાં આવેલા હતા તે બધે બધ પોતાને હસ્તક દેશે કરી વેપાર નાનો મોટો ખીસવી આખા યુરોપમાં સરસાઈ ભોગવવા જિપ્રાંત ધણા પૈસાવાળા પણ થયા હતા.

પણ એ વંશનો છેલ્લો રાજા જે એક કારડીનલ હતો તે સને ૧૫૮૦માં મરણ પામ્યા પછી તેના વારસો દાખલ સાત જુદા જુદા ધણીઓ નીકળી આવ્યા તેમાં રોમનો પોપ, ઇંગ્લંડની રાણી એલીઝાબેથ, સ્પેનનો રાજા ફીલીપ બીજો પણ હતાં, જેમાંથી આખરે એ છેલ્લા ધણીએ એક બીજો વારસ સાથે લેઈને લીસબન લીધાથી તે સ્પેન તથા પોર્ટુગલનો રાજા થયો હતો અને ત્યારથી એ દેશની પડતી હાલત આવતી ગઈ અને સ્પેનીષોએ કાંઈ દરકાર ન કરવાથી પોર્ટુગલને હસ્તકનાં સંસ્થાનવાળાં દેશે વલનકાઓએ લઈ લીધાં હતાં અને વેપાર સધળો ભાગી પડ્યો હતો. પણ ત્યારથી સ્પેનને હસ્તક એ દેશ ગયું ત્યારથી ઈલાંનાં લોકોએ કવત્રાં કરવા માંડ્યાં હતાં તે આખરે એક સંધ સાઠ વર્ષ સુધી જલવીને સને ૧૬૪૦માં ડ્યુક ઓવ બ્રેગેન-જાની સરદારી હેઠલ તે લોકોને લીસબનમાંથી હાંકી કહાડ્યા અને દેટલાકોને મારી પણ નાંખ્યા. એકજ દિવસમાં આ સધળો ફરકાર થઈ ગયો હતો અને એજ ડ્યુકને ડેન બ્રેનને નામે પોતાનો પાદશાહ કીધો

હતો, જેનું ખાનદાન (Brahman) તું કહેવાય છે) આજ સુધી રાજ કરતું આશ્રુ છે. પણ વચમાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે સને ૧૮૦૭માં એ જીતી લીધું હતું તે વખતે એની રાણી મેરાયા પાંચમી તથા તેનું કુટુંબ અમેરીકાના પોતાના એઝીસ દેશમાં નાસી ગયાં હતાં. પણ ઇંગ્લેન્ડની મદદથી ઇલાંના રીજટ પાછું એ દેશ ફ્રેન્ચ પાસથી લીધા પછી છેક સને ૧૮૨૦માં એ રાણી મરણ પામવાથી તેનો છોકરો પેરો ચોથો પાછો આવીને રાજ થયો હતો અને પોતે એઝીસનો ગેહેનશાહ કરીનેથી નામ રાખ્યું હતું.

તા. ૧૩ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુકર—આજે લીસખ-
નથી અમે ૧૫ મેલ દુર રીનતાર કરીને ગરમીના દીવસપર ઇલાંના લોકોની હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં આગગાડીમાં ૧૧ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા અને મીસીસ લોરનસનાં હોટલમાં નાસ્તો કરી ત્યાંના કુંગર જીપર પાદશાહનો મેહેલ છે ત્યાં ગયા હતા. એ મેહેલ મુર લોકોએ અસવ બાધેલો હતો તેમા પાછળથી વધારો તથા ફેરફાર થયો થયો છે. એના દરવાજા આગળની દેવાલ સઘળી મીનટન ટાઇલની તેમાં બબે પુતળાંવાળી તારાહની બનાવેલી છે એ મેહેલ જે કુંગરને મયાસે આવે-
લો છે તેપર થોડે તપ્પે જવા સાર કુંગરની અંદર આર-
કાંવાળી ગુબજ સુધા ખુશી ગેલેરી કોતરી કાઢાડેલી છે, જે જોવાલાયક છે. મેહેલમા કાંઈ જોવાલાયક નથી. ફક્ત એક આલટર દેવળનું બનાવેલું છે જે વાસકોડીગામાં હીદુત્તાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની ખુશાલીમાં બાધેલું છે. એ જગ્યા જીપર ડોન ઇમેન્યુઅલ તે વખતનો પાદશાહ પોતે દરરોજ જઈને વાહાણો પાછા ફર્યો કે નહીં તે જોયા કરનો હતો અને પેહેલાં તે વાહાણો એલેજ જોયાં હતા. તેની પાદગા-
રીનું એ ચોપલ બાધેલું છે. તે તદ્દન પારદર્શક આવાગ્યાસ્ટરનું બના-
વેલું છે, તેમા ઘણાં પુતળાઓ પણ કોતરેલા છે અને તેની વચમાં એક લખચોરસપણે ગોળ મોટો પથ્થર મુકેલો છે જે ગોળ ફેરવાઈ ગકાય છે અને તેની જીપર ફરતુ બધું કોતરકામ જોવાઈ શકાય છે. એની આગળ એક આખા હાથીદાતનું કાષ્ટનું પુતળું ચાર રીટ

જેટલું જાયું મુકેલું છે તેના બાજુપરનાં હાથ કુસીફાઈ કરવા લંબા-
 વેલા છે તેજ ફક્ત છુટા ટકરાઓના છે. એનીજ પાસે ખીચું આસરે
 બે શીટ ચોરસ પરવાળાંનું આલટર છે જેમાં બે પુતળાં એનાં આખાં
 કાતરેલાં આસરે બાા પુટ જેટલાં મોટાં હશે. એ ચેપલની બારી
 રંગીન કાચની છે તેમાં પાસકોડીયામાની છબી બિપ્રાંત ખીજ એ લોકોના
 ધર્મની તથા વાહાણોની છબી ધણી સરસ બનાવેલી છે. એ મેહેલને
 લગના ડાખર્નીંગ રૂમમાં એક ફલાવરવાસં કુલો સાથનું તદન
 રંગીન જાત જાતના કોરાનું બનાવેલું છે તે જોયું. તે અણ-
 નજીને ખોટી બનાવટનાં કુલો આવે છે તેવું દીસતું હતું. એ મેહેલ
 વચગાસે વેચી નાખ્યો હતો અને તે કાષ્ટ વેપારીએ લીધો હતો, પણ
 તેની પાસથી હાલનાં રાજના બાપ ડોન ફરનાન્ડોએ પાછો વેચાનો લીધો
 હતો. એ ધણી જે આગળ તથા હમણાના રાજના રીજન્ટ દાખલ કામ
 કરતો હતો તે પોને શોખીન હોવાથી પોતાનાં હાથનાં પુતળાંઓ તથા
 ખીજ બનાવતો બનાવી તેને ઈહાં મુકેલી છે, પણ એ સઘળા કરતાં સરસ
 જોવાનું તો લાંબો આસપાસનો દેખાવ છે, જે જોવા સાફ,
 ધણા લોક ધીનતરા જાય છે અને કેહેવત છે કે ધીનતરા નહી જોઈ
 તો લીસખનખી નહી જોઈ અને તે વાત ખરી છે. ઈહાંનો દેખાવ
 ધણો સરસ છે. અમો હતા તે જગ્યા છેક ડુંગરને મધાલે એ મેહેલ
 છે તેનાં મીનારાપર હતા તે ઉપરથી એકગમ આટલાન્ડીક મહાસાગર
 તેની નજદીક એટી જગ્યાપર લીસોતરી તથા છુટા છુટા ગામો તેઓનાં
 દેવળનાં મીનારાઓ સાથે જાણે બાગમાં થેરા ગાહ્યાં હોય તેવાં નાના
 એ ગામડાં ઉપરથી દીસતાં હતાં. પછી નાના નાના ટેકરાઓ અને ત્યાર
 પછી અમો બિમા હતા તે ડુંગર આસરે ૨૫૦૦ શીટ દરીયાથી જાયો
 હતો. એ ડુંગરમાં વળી ધરતીકંપ તથા જવાળામુખીના ફાટવાથી
 છુટાછુટા જાણે ટેકરાઓ હાથે બનાવ્યા હોય તેવી ટાંચો નીકળી આવેલી
 હતી. વળી ખીજ ગમ આટલાન્ડીક મહાસાગરમાં પડતી ટેગસ નદી
 તો છેક લીસખન મુખી અંદરથી દીરતી હતી ને તેને નાંકે ૧૫ મિલ
 દૂર એ શહેરખી દીસતું હતું. ત્રીજી ગમ તદન જંગલની માફક બા-
 ગોમાં મોટાં ઝાડો રોપેલાં તેનો દેખાવ હતો, ને વળી ચોથી ગમ એક

કુંભર નીકળી આવેલો તેનાં મથાળા ઉપર વાસકોડીમામાનું આખાં કંદનું પુતળું હાથમાં હાથ તથા લાકડી આપીને દરીયા તરફ જોતું જોતું રાખેલું છે જે આખાદ અમોને દુરથી જાણે કોઈ ભરવાડ જિભો હોય તેવું લાગતું હતું. એવો સરસ દેખાવ કોઈજ ગમ જોવામાં આવે છે. ઈહાં ઘણી ઠંડી પડે છે તેથી હાલનો પાદશાહ નીચે બીજો મેહેલ છે તેમાં ઇહાં આવેછે જારે રહેછે. અમો પાછા લીસળન આવીને રાતનાં ૭-૧૫ મીનીટ એ શહેર છોડ્યું હતું. અમોને સુવાની ગાડી સારું દરેકને એક પાછોડ બીજો રેલવે લાગાં ઉપાંત આપવો પડ્યો હતો પણ તેમ કીધાથી સગવડ સારી મળી હતી. નહીં તો કે અમારી દેનમાં આજે ૫૦૦ માણસો મેડીડનાં સેંટનો પરમ દીને દીવસ હોવાથી ત્યાં જવા મેહું હતું ને સાધારણ પેહેલા વર્ગમા તો સુવાની જગ્યા તદ્દન ન હોવાથી આખી રાત બેસીને કાઢાડવી પડતે. પણ મેડીડ જવાનો દર પાછોડ ૩-૩ એક જણના ઉપાંત પાછોડ ૧ બીજો આપવાથી સુવાની ગાડી સારી મળી હતી ને તે મઝેની વાડા ગોરી સાથની તથા બીજાનું તકીયા સુધાની હતી. સાંખી મુસાફરીમાં આવીજ ગાડીમાં બેસેલું સારું છે, કારણકે એક તો આખી રાત બેસી રહેવાની ઝેહેમત ઉપાંત હાજત પાણી કરવાની જગ્યા રોશનો ઉપર એવી તો ખરાબ રહે છે કે આ પહે તેની આગળ જઈ શકતા નથી, તે સઘળામાંથી જમી જઈએ છીએ.

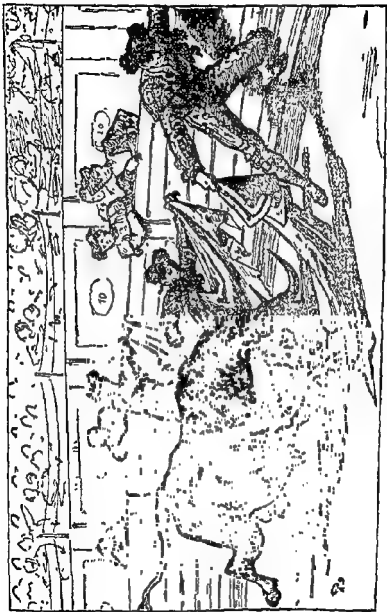
તા. ૧૪મી મે સને ૧૯૮૭ ને વાર રાત્રી, રોજ મારેસપદ અને માહા આવા યજ્ઞ-આજે આજો દીવસ લીસળનથી મડીડ જતાં લાગ્યો હતો, જે કે અમારી દેન સાજના આર વાગે છેલ્લી જગ્યાપર પુગવી જોઈએ પણ રસ્તામાં સવારનાં ૧૧ વાગે બીજી એક દેન પાટા ઉપરથી ઉતરી પડી હતી અને રેલવેનો રસ્તો જે રેલીના ઢગલા કરીને બનાવેલો છે તે સઘળા ખજાણ ગયલો હતો તેથી અમારી દેનને ત્યાં જીભી રાખવી પડી અને બીજી એક દેન રસ્તાની બીજીગમ હતી ત્યાં અમોને બેસવા જવું પડ્યું હતું. એ વખતે કરી મેનીજ નહોં હતી. અમારા કોયળાઓ અમોનેજ ઉચકવા પડ્યા હતા અને

નાની દેનમા સધળું લઈને મેં પછી ખીન એ કલાઁ નુધી અમારી
 દેન ચલાવી નહીં અમોએ તજનીન એ બામદની કીધી પણ કોઈ
 કાઈ કેહે અને માછ કાઈ સમજાવે તેથી શુ કારણ ઉની રાખી તે
 બરામર જાણી શકાય નહીં પણ એનું માલમ પડે છે કે એનીઅ-
 ડોની આન માફક વખતની તો કાઈ દરકાર નહીં તેથી અમારી ગાડીને
 લગતા માણસો પેથી જતગી ગયની ગાડીને જે ઉપર ચડાવવા આવે
 લા માણસોને મદદ કરના જોખા દતા જે કે તેમ કરવની કાઈ ફર-
 જ્યાત નહીં હતી, મરણ કે તે જતારી પડેની ગાડી એકુ દીવમ આગ-
 મયની હોની જોધો તેથી તેની ઠપગ માણસો કામે લાખ્યા દતા
 પણ ઉગાડ્યોના વખતની કથી દરકાર અમારી દેનવાળા માણસોએ
 કીધી નહીં અને નજદીક જે કના-અમોને ત્યા તડકામા એની રાખ્યા
 પણ આખરે અમારી દેનમા પુબ્જ લોકો હતુ તેઓએ તોફાન મચાવ્યુ
 ત્યારે અમારી દેન હતી કલાઁ મોડી ત્યાથી આગળ ચાની તેથી અમે
 ધાર્યુ કે જે બદને ૭ નામે મેડીડ પુગીશુ, પણ વળી રપેનની ખીજ
 ચાલ નીકળી આની અમારી દેન સાથે જે એનજીન મોકલ્યુ હતુ તે
 થોડી ગાડી ધસડી શકે તેવુ નમળુ હતુ અને હમેશ કરતા અમારી
 દેન ધણી મોગી હતી તેથી એનજીન તેને બરાબર સેહેનાઈધો ધસડી
 શમ્યુ નહીં અને આસતે ચાવવા ઉપ્રાત એનજીન ગરમ થઇ જતુ
 હતુ તેથી દર રેશને ધણો વખત યોગતુ હતુ એ મુજબ કટાતો
 આપતુ (આખરે જ કલાક પાછળ) ૧૦૧ વાગે અમે મેડીડ આવી
 પુગ્યા હતા. એ પ્રમાણે સધળુ ધડા અધેર ચાને છે અને વખત જાય
 તેની દરકાર મોઠ કરતુ નથી, કાણુકે તેઓના કલા પ્રમાણે જે
 ધણી સાહેબ લોક હોય તેને વખત સાથે શુ કામ છે એ તો કામ
 દારો તથા નોકરોને વખત નહીં જે જોધે તેથી તમારો ગમે તેમ
 વખત જતો રહેતો હોય, ગમે તેવુ જરુર કામ હોય પણ તમોએ
 વખત જતો રહે છે કરી મોઝ્યા તો દનકા માણસમા ખપો એવો
 ઈલાકો કેવો બેઠુંધો ધારો દેખુ

કામ રેએસ (Ries) નામના પૈસાથી ચાલે છે. જે તમે એક
છત્રીની કીમત પુછે તો ૪૫૦૦ રેએસ તમેને કહેશે જે
સાંભળી આપણે ગણતરી નહીં, પણ ગણતરી ગણતાં તો તેનો આખો
૧ પાઉંડ ઈંગ્લેન્ડનો થાયછે. ઈલાંનાં ધણુ સારા તથા મોટા મોટા
મોહોલાઓના નામો માફકસરનાં નાનાં છે પણ તેથી ઉલટું નાના
મોહોલાઓનાં નામો ધણાંખરાં ચાર પાંચ બોલનાં જેટલાં લાંબાં હોય
છે અને ધર્મકૃષ્ણ પછી જે નવા મોહોલાઓ થયા તેના નામો ૧૨૫
ઉપર આપેલાં છે. પણ હજી ગરીબ લોક તેનાં જીનાં નામો ધરી બેઠાં
છે અને જે તેઓને આજના નામના મોહોલાઓ પુછે તો તેઓ તમને
ખતાથી રોકે નહીં, પણ અસલ ધંધા જે મોહોલામાં હશે તે ધધાના
નામોથી જેમ કે સોનારવાડ, લોહારવાડ કરી સુબઈમાં છે તેમ તે
મોહોલાઓના નામો હજી લોકો ધરી રહ્યા છે. અમે મેડીડમાં હોટેલ
ડી લા પે (Hotel de la Paix)માં ઉતર્યા હતા જે એક મળના
સ્કેવરમાં મોટી ધમારતોમાંનું એક છે. તેની સામે એક મોટો દુવારો
આખો વખત હડ્યા કરે છે અને રાતના ચાર વાગે જમી રહીને સુતા
ત્યાં સુધી લોકો એ ચોકમાં ધણું ફરવું હતું. આજે ઠંડી પણ એકા-
એક નીકળી આવી છે અને આગાડીમાં બધા કાચો બંધ કરવા
ઉપરાંત તથા એવરકેટ પેહરવા છતાંબી ઠંડી લાગતી હતી જે અમે
ઢીનારે ઉતર્યા પછી એવી પેહેલીજ હતી. મેડીડ જિયાણુમાં આવેલું
હોવાથી તથા પડોસમાં બરફના પાછાકે હોવાથી તે તરફનો પવન
જ્યારે ફૂકે છે ત્યારે એકદમ ઠંડી પડે છે.

તા. ૧૫ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર રવા—આજે સેંટ
ઈશાદોરા કરી મેડીડનો ખુદ સેંટ હશે તેનો દીવસ હોવાથી સવારથી
લોકોની ભીડ રસ્તામાં દીસ્તી હતી ને જાણે કે કોઈ મોટો તેહેવાર હોય
તેમ ધામધુમ દીસ્તી હતી. અમે હોટલમાંથી ચાલતા આજે ખુબ ફાધટ
(ગોધાઓની લડાઈ) જે સાર સ્પેન વખણાવ્યું છે તે જોવા ડીડીટ
સેવા ગયા, હતા ને ને રસ્તામાંજ લોકો ચોડા નફા લેખને વેચે છે તેમાંથી
જે જગ્યા જરા જિયાણુમાં તથા હાવડામાં હોય તે જગ્યાની ડીડીટ

૫ પીશેતા (એક પીશેતા એક કાંક યા ૭ આનાની બરાબર ગણાય છે) લેખે લીધી હતી, કારણ કે પંડી તે વખતે ઘણું લોક હોવાથી ત્યાં સારી જગ્યા મળે નહીં. ત્યાંથી અમો ધડાનું દેવળ જે સેંટ ઇશોડરને અર્પણ કીધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ ધડાનું મોટું દેવળ ગણાય છે ને એમાં સેંટ ઇશોડરને દોઢેલો હોવાથી ત્યાં ઘણી ધામધુમ હતી. રસ્તામાં દુકાનો ખાંડીને એક નાનો જોવા મેલો બરેલો હતો તથા સેંકડો લોકો દેવળમાંથી આવજવ કરતું હતું. એ દેવળ કાંઈ બીજાં રચેનતા દેવળો જેવું જોવાલાયક નથી. અમો અંદર ગયા ત્યારે તદ્દન લોકોથી ચીકાર બરાબ ગયું હતું ને ત્યાં હાથ માસ એક સરસ સ્ત્રીગ બેઠ સાથે ગાતા હતા. અમોએ સેંટ ઇશોડરનું ચેપલ જોયું જે સંગેમર-મરના રંગીન પથ્થરોની વચમાં મોટોડાં જોવાના કાચો મુકીને બનાવેલું છે તથા પાછળથી રંગીન કાચની બારીઓ છે જ્યાં એ વખતે ત્યાં ઘણી રોશણી હોવાથી તે લપકાદાર લાગતું હતું એના હાઈ આલ્ટરવાળા હાથમાં મથાળેથી બારીઓ નંનસો (Nipples) ને વાસ્તે મુકેલી છે જે જલ્લીની બનાવેલી છે ને એમાં પણ રોશની કીધાથી તે શોખનું હતું. એ સીવાય કાંઈ જોવાજોગ એમાં નથી. ત્યાંથી અમો બજાર જોવા ગયા જે ઘણી સારી બાંધેલી છે. એની હેડલ જમીનની અંદરથી રેલવે આવી સ-ધજો સામાન બજારની દોઢે મોટા બંદારો છે ત્યાં ઉતારી આપવાથી જીપર વેચવા લાવવાને સેહેલ પડે છે. ત્યાંથી અસલ તોલીડા શેઠરપર જવાના રસ્તા ઉપર એક આરકું મારેલું છે તે જોઈને સેંટ ઇશોડર જેણે મેડીડની બાહાર આસરે એક મેલ ઉપર મોજેજીઓ કીધા હતા તે જગ્યાપર મેલો હતો ત્યાં ગયા હતા. ઈહાં લોકોની ઘણી મોટી બીડ ધયલી હતી અને મેલામાં દુકાનોના તથા મોટા મોટા બનાવેલા હતા, જેમાંનો સામાન ઘણો ખરો નજીવો બચ્ચાંની રમતને લાયકનો હતો. કોઈ કોઈ દુકાણો મીઠાઈની તથા ફુલ્લો વેચવાની હતી પણ મોટા ભાગ મોટા ફુલોનાં તોરા તથા વાસીસ વેચવાની હતી જેની બનાવટ ઘણી સારી હતી. મુજબના મેલાની માફક ચક્રીઓ તથા સંચાનાં રમકડાં તથા પેનોરામીક સીનો જોવાની દુકાણો પણ ઘણી હતી. ઈહાં

ગ્રામની લગાઈ—રોડ.

એક નાતું 'ગામડું' છે અને મેડીડના લોકોને લાડવાની જગ્યા પણ એ જગ્યા પર કીધેલી છે જેને લગતાં ચેપલમાં આજે ઘણી બીલીઓ કીધેલી હતી અને વાયજી ચલી હતી, ત્યાં ઘણું લોક ભરાઈ ગયું હતું. એ બેઠેને પાછા હોટલમાં આવી જપોરનાં ત્રણ ધાગે ગોધાઓની લગાઈ લેવા નીકળ્યા હતા. અમો ટ્રાગ ગાડીમાં મજા લેતા ત્યાં કલાક ૩૦ એ પુગ્યા હતા. એ ગોધા લાડવાની જગ્યાને (Arena) કહે છે. તે એક મોટી ગોળા ધમારત છે અને તેની દેવાડ દરતી ને બાજુ પર ગોળ બેઠક ચઢક ઉતરની ઘણી કીધી છે તેમાં ત્રણ ભાગ કીધેલા છે. પહેલો બોક્સનો, બીજો બાયેથી લાકડાની બેઠકનો, ત્રીજો સૌથી હેલ્સનો પથ્થરની બેઠકનો ને સૌથી ઉતરનો વર્ગ જ્યાં સુરજ સાંમે આવે છે તે જગ્યાના કીધેલા છે. ઓછામાં ઓછો ભાવ સવા પીરોટા પાને આઠ આના (એક શીર્સીંગનો સવા પીરોટા ધાયલે) રખેલો છે. એ જગ્યામાં ૧૮૦૦૦ માણસો એકી વખતે બેસી શકે છે ને આજે સઘળી જગ્યા ચીકાર ભરાઈ ગયા ઉપરાંત ઘણા લોકોને પાછું ફરતું પડ્યું હતું. જોકે હમણાની સીઝનમાં દર આતવાર તથા ઓમવારે ગોધાની લગાઈઓ ચાલુ રાખે છે તોજી તે લોકો સારા આવતી કાલે પાછો બીજો ધરો. સ્પેન્ડીઅરોને એ જોવાને એટલીતો ઉલ્લાસ છે કે ઘેરમાં એકુ દીવસ જુખા રહે પણ એ ગોધાની લગાઈ જોવા જાય છે. દરેક વે. જાની ગોધાની લગાઈ ઉપર ૩૦૦ થી ૪૦૦ પાઉન્ડનો ખરચ થાય છે. તે દીને જાણે લગનમાં “ડરખી ટે” આવે છે તેમ લોકો તેહેવાર દાખલ પાળીને આખુ ગામ નજદીક બાહાર નીકળી પડે છે. અમેને રસ્તામાં મોટી ગીરદી બે નૈલ સુધી (એ એરીના અમારા હોટેલથી એટલું દુર દુરો) નળી હતી પણ મોટા ભાગ જે અંદર જઈ શકતો નથી તેઓ બાહાર ડાહ્યા રહીને અંદર જે બનાવો બને છે તે ત્યાં બેઠેલા લોકો જે મોટે બોલેલે તે સાબળીને પોતાનો જીવ ખુશી કરે છે. અમો ગયા ત્યારે ઘણું લોક જ્યાં ગોધાઓ લડે છે તે જગ્યા પર ઉભું રહીને વાતચીત પોતામાં કરતું હતું અને એક લસ્કરી વાજી પલુ ત્યાંજ બજી રહીને મુંદર રાગો વગાડતું હતું, પણ લોકોનો ગ્રંથાટ એટલો તો

હતો કે જો કે તે વાસ્તુ' પણ માણસો અમારી બેઠકની દેહસળ પણ
ડતા હતા તોજી બરાબર અમે તે માલગી શકતા હતા નહોત.

વળી અદર મેવો તથા ખીન આધાની જાણુમે વેચનારા પણ
ફરતા ફરતા મોટે મોટે પોતાનો માથ વેચના જુમ પાડતા હતા
ને જો કાંઈ એવે માણ જોડેને જોયેથી એક મોમ ખી માગે તો નીચેથી
તેની જાપર એવું તો આઆદ દીખેને નાખતો કે તે ધણીને સેદેનાઈથી
જાનવાને બને ને તેમ કહે ત્યારે આમાલીના અવાજને બીજાઓ આસ-
પાસથી ઝાઝાડતા હતા કદાચ જો કીલતા ઝટકી જઈ નીચે
ગેરેલા સેકડો માણસા ઉપર તે પડે તો તે લોઝ હમતા હતા નેમા
આરતોનો પણ મોગ લાગ હતો, લગાઈ વપ્તે બધા પોતાની જગાપર
જુગતુ વાગ્યા પછી બેઠા ત્યારનો દેખાવ ધણો બપકાબરેલો તથા
ગજબર લાગતો હતો. સમજુ લોડ પોતાના સરસ પોશાકમા ત્યા
આવડુ હતું ને આમપાસના ગરમામડાઓનું લોક પોતાના જાત જાત-
ના પોશાકમા ટોવાઈ જોલતુ હતું પેટના તો ઘોડાઓ શણગારેના
તે ઉપર સખીદા બપમનાળા પોશાકમા ગોધાની લગાડ રમનારા
માણુમે એક સરધસના અમગમા વાજાના સરો સાથે આ પા તેની
પાછળ પગે ચાલતા વળી ઉપરના કામ કરનારાઓખી રંગીન પોશાકમા
આપીને અમારે મથાજે એ ગોધાની લગાઈ જરાવના જે કંપની બીજી
થયી છે તેનો પ્રમુખ બેડેગો હતો તેને મથાજાઓ નમ્યા હતા ને
તેણે હોકમ આપ્યા પછી ઉપરના મોટા ડગનાઓ બધાઓએ કાઢાડી
નાખી જે લગનારા હતા તેઓજ એ એગીનામા રજા ને બાકીના પાછા
ગયા હતા ૬ તુર્તજ અમારી સામેથી એ બારણુ બધડયુ ને તેમાથી
એ જોધો આજે ડાવર જોનમથ દોડતો આવી નાગો એ ગોધાઓ
જે નડાઈ રાવા માડ મોગ મોગ ઉમચગો પોતાના રેહેપણો જાપર પાળે
છે તેની ખમન પીગ પાઝડ આખરે છ (મિષ્ત્ર તો ૬૦ થી ૮૦
પાઝડની નેપ આરે છે, પણ અમારા માનવામા આવડુ નથી) ને વેચતા
લઈને એક દીસ આગમચથી તેઓને અધારી નાની ઝાડીઓમા જુખા
તથા તરસા રામે છે વળી ષ્ટલાએક માણુમે રાખવામા આવેછે જેઓ

આખો વખત તેઓને લાવાની ઝીણી અણીઓ ભોટી હેડવા કરેછે ને તે સાથે સાત કપડું દેખાડવા કરેછે એથી તે ગોધો જાતે મસ્તાન તે પુરો પેલા જોવો બીજા દીવસમાં બની જાય છે અને ત્યારે તેને બારણું લાધાડી એરીનામા છોડે છે ત્યારે તે એકદમ ઉજરદું તથા હજારો લોકોની બીજા તથા યુગ્મજરાજ બોધને પુર જોસમાં આવી જોખી કાઢ તે એરીનામા ઉલા હોય તેની ઉપર શીંગડા મારવા દોડે છે. એના શીંગડા આડા ને માથાની બાહારથી મામાં નીકળેલા અણીદાર દેખ છે અને આગે પણ વેલાયતી મોટી માથના જોવો માતેલો હોય છે. હવે એ વખતે પણ ચાર જણા ઘોડેસ્વાર તથા પાંચ સાત જણા પાયદળ હાથમા સાત લાના કપડાના કકડા લાઇ તૈયાર બોલેલા હોય છે ને જોવો તેઓમાનો એક જણ લાલ કપડુ ગોધા તરફ ખોલીને તેને બતાવે છે કે તુર્ત ને ગોધો (જે લાલ કપડા ઉપર તો અધારી કાઠડીમા ખીજવાયો ને છે તે) નેની ઉપર જોસબધ મોડે એ પણ માખુમો એ બાજુ પાસે ખમી નવ ડે અને તે ગોધો પોતાના શીંગડા પેલા નજીક મારે ને તે દમોગા માણસને જલ્દયે ને વાત કપડા ઉપરજા મુખે ને કે પણ તે વખતે માખુમોએ ખમી જવુ જોઇયે, નહીં નો તેની ઉપર પાછો તુર્ત દોડે ને જોધી માણસો બધી ઝડપથી દોડીને આમપામ ગોળાઇમા જે લોકોની ડા શીટની ફરેકર મજબુત જડેલી હોય છે તે ઉપરથી ડુગીને બગી જાય છે અને ગોધો પેલી ફરેકર ઉપર દકર નાગિડાની મારે ને વળી ઘોડેસ્વારો લાના અણીદાર (જે હાથની ગાયવાળા) ભાવાઓ પણ તેને ભોડે છે તેથી તે વધારે ચીસાઇ જઈ ઘોડા ઉપર મારો લાઇ જાય છે અને બીચારા ગરીબ ઘોડાના પેટમા શીંગડા ભોટી દઈ કાઢ વખતે તો તેને હડવાથી નાખે છે. એ વખતને દેખાવ ખરેખરજા કમકમાટ બરેલો છે બીચારા ઘોડાના પેટના આતરડાં બાહાર ઝુનાઇ પડે છે તોખી કાઈ ઘોડાઓ પડી જતા નથી પણ દોડવા કરે ને એ ઘોડાઓને આખે પાતા બાધા રાખે છે અથવા એક ગમની વાખ જાય કરે છે કે ગોધાઓને જોઈને ભડકે યા નાસી જાય નહી તેના ઉપરનો ચાર તેને વળી પાછો ગોધાની નજદીક લઈ જાય છે જો કે તે ગોધો પેલા પાયદળ માખુમો તથા તેઓનાં હાથમાંના

જાણ કપડાં પાછળ રોડે છે તોળી તેની નજીક લઈ જઈ ઘોડાને સાંભે
 જોડો રાખે છે. ગોધો મહારાજને એક ગમ કોઈ વખતે જોડો રહી
 જાય છે કે પાછો એકદમ પેલા ઘોડા ઉપર દોડી નેને પાછાં શીંગડાં
 બોટા દે છે એટલે જાણી રહેલાં આનરડાં બદાર નીકળી પડે છે અથવા
 સોહી છુટી ને ઘોડો પડી જાય છે. હવે જીપરના એસનાર ધણીના
 પાવરા લોખંડના ખુટ જેવા હોય છે જેની ઉપર જો શીંગડાં લાગે તો
 તેનો પગ બચે છે અને વળી જીપરની આગળી તથા પાછળી બાજુ-
 પરથી અખંડ લોખંડની જાડી પતી હોય છે કે જેથી ત્યારે ઘોડો
 પોતાની બાજુપર પડી જાય છે ત્યારે એસનારના પગ હેઠલ દખાતા
 નથી પણ પેલી પતી તેટલું જીન જાયું રાખવાથી માણસો જે તૈયાર
 હોય છે તે એસનારને હેઠલથી બાદાર ઘસડી કાઢે છે ને ખીજાઓ
 પેલા ગોધાને જાણ કપડાં આસપાસથી દેખાડવામાં તેઓની ઉપર તે
 દોડે છે ને પેલા ઘોડાવાર જંચી જાય છે. પણ કોઈ વખત ગોધો
 ખસતો નથી ને પેલા માણસને પણ આવે શીંગડાં બોટા મારી નાખે
 છે. એ પ્રમાણે દશ મીનીટ ઘોડા ઉપર મારો ચલાવી ચાર પાંચ ઘોડા-
 ઓને મારી નખાવે છે. અગરજો ઘોડો જખમી થયા પછી દોડો શકે
 છે તો પાછો તેને ગોધાની સામે લઈ જાય છે. એ મુજબ એક ઘોડાને
 ચાર વખત જખમી થયેલો, તેનાં આનરડાં હેઠલ વટકતાં, એક પગ
 વીંધાઈ ગયેલો તથા ખીજા ધા પડેલા તોળી ગોધાની સાંભે લઈ જતાં
 ખોઝોને જોડો હતો ને ત્યારે તેનાં આનરડાં સંધાનાં બાદાર છુટાં
 નીકળી જુદાં પડી ગયાં ત્યારે તે બોંચ ઉપર પડેલો હતો તોળી તે
 જીવતો હોવાથી તરફડે નહીં કરી માણસો એક આસરે ગામ કુટ લાંબો
 ખીજો તેનાં બેજાંમાં ઘોડો ધાડી તેને બેજાન કરે છે. એ સમજી ધણી
 કમકમાટ બરેલું લાગે છે, પણ એનીયંડાં તેઓની ઓરનો મુઠાં જે વખતે
 ગોધો ઘોડાનાં પેટ ફેડી તેને જીકવાથી નાખે છે ત્યારે ખુશીમાં આવી
 સાબાશીના પાદરો જોડાવે છે. અમેજો ચાર વખતની એવી લડાઈ આજે
 જોઈ તેમાં પેહેલી વખતે ૩, બીજી વખતે ૫, ત્રીજી વખતે ૨, અને
 ચોથી વખતે ૧ ઘોડાઓને મારી નાંખ્યા જિયાંત આસરે ચાર એક
 ઘોડા જખમી થયેલા જોખા રહી ન સકવાથી તેઓને પાછા લઈ ગયા

હતા, જેમાંના એક ઘોડાને પેટમાં તાંકા મારી ખીછ વખતે પાછો લડવા લાગ્યા હતા ને આખરે તેને પણ ત્રીછ વખતે મારી નાખ્યો હતો. એ ઘોડાઓ બાણે ખામખા મારવાજ લાવતા હોય તેમ છે. એમાં કશી ચખરાકી અથવા કળા વાપરતા નથી, કરચુકે માણસો ગોધાઓને છેડી નાસી જાય છે અને ખીચારા ઘોડાઓને બાધેલી આંખ હોવાથી તેની નજદીક ઉભા રાખે છે કે ગોધો પોતાના ખાર તે ખીચારા ગરીબ જનવર ઉપર લીધે છે. તે વખતે ઘોડાનો દેખાવ ધણેજ દયા ઉપજાવનારો થાય છે ખીચારાઓ એટલા તો મલરાધ જાય છે કે પોતાના પેટમાં નીંમડા ભોકાયા છતાં તેઓ નાસતા યા લાતખી મારતા નથી, પણ ઉભા રહી જાય છે ને ગોધો શીંગડા ભોક્યોજ જાય છે અને તેને પાડી નાખે છે. એ મુજબ દર લડાઈમાં દશ મીનીટ મુધીમાં જોડલા ઘોડાઓ મરાય છે તેટલા મારવા દે છે જો ઘોડા બધા અંદર હોય છે તે મગી જાય છે તો ખીજા ઘોડાઓ અંદર લાવતા જાય છે. એકી વખતે ત્રણ ઘોડા અંદર રાખે છે. દશ મીનીટ પુરી થઈ કે રણુશીંગડું વળડે છે એટલે છુપતા રહેલા ઘોડા તથા સવારો બાહ્ય નીકળી જાય છે. પછી ખીજા પાઠીખ્યાદા માણસો આવે છે હવે જોવાની જરા ઠીક આપણને છુટે છે. તે માણસો પોતાના બેગ લાવ્યા એ તીર કુતરા સાથના રાખે છે અને પેલા લાલ કપડાવાળા માણસો ગોધાને આસપાસ પોતાની પાછળ દોડાવી ખસી જાય છે અને પેલા તીરવાળો માણસ સામે જોઈ રહે છે તેની બપર જેવો ગોધો શીંગડાં નીચા કરી મારવા દોડે છે તેવોજ પુર્ત પેલા તીરો તેના ખલાની બે બાજુ ઉપર ભોકી દઈ પોતે બાજુ પર ખસી જાય છે. એ ધણું કુતરનું તથા ઝડપનું કામ છે, નહીં તો તેનાખી આતરડા નીકળી જાય જો વખતસર તીરો ભોકીને બાજુએ ખમી નહીં જાય તો હવે એ તીરો ગોધાના ખલામાં રહેવાથી તે પુરો ચીરડાય છે અને પેહેલાં તો ખુબ ઉછાળા પેલા તીરો કાઢાડી નાખવા માટે મારે છે, પણ તે મજા ભૂત માસમાં જોવા દેવાથી નીકળી જતા નથી. એ તીરો જે બરાબર

તજવીજ ધણી કાધી પણ આસપાસ ફરતું લોક એટલું તો ગીચ એટલું હતું કે નીકળી શકાયું નહીં અને રમત જે આખો વખત (માડમારથી તે સાડાડ વાગા સુધી) ચાતુજ હતી તેથી જો તેમાં કોઈને અડચણ કરીએ તો તેઓ ધણીજ ચીરડાં જાળ છે અને મારામારીપર આવે છે તેથી બેસીને જોવું પડ્યું હતું જેથી લગાઇ વખતેજ અમેનો જનારું બન્યું હતું, કારણ કે લોકો બહાર આગળથી સેટેલમાં નીકળી કરીને તે વખતથી છુટું પડ્યા માણ્યું હતું એ જેવી લગાઇમાં અમેએ સાબળાયું કે એક માણુમને ગોધાએ જખમી કીધો હતો એ ગોધાની લગાઇમાં એટલું બધું તે શું અહીંયાના લોકો જોય છે કે તેની ઉપર જાનફેસાની કરે છે એક વખત નનાઇ દાખન જોયા પછી હું નથી ધારતો કે સ્પેનીયર્સ મીવાય બીજે કોઇ ફગીથી તે જોના માગે એવું એ કમકમાટ બરેતું જોનાતું છે

તા. ૧૬ મા મે અને ૧૮૮૭ અને ૧૯ મે. ૧૯—આજે સનારના દા. વાગે આગગાડીમાં મેફીડથી દુર ૩૨ મૈલ ઉપર એસ કોરવાન (Lecornet) કરી છંદાના પાદરાટોને મેટન તથા દાટવાની જગા છે તે જોવા ગયા હતા કે ન્યા આગરે ૧૦૧ વાગે પુખ્યા હતા ગસ્તામાં ઝાઇ દેખાવ વહો જોવાનાય નથી મધ ગન સપાટ અને કોઇ ગમ ટેકડાની જમીનો આવે છે અને દુરથી ગુન્નાડારામાં (Gundarraama) નો પાહાડ બરફની ટોચથી બરતો દીમેઠે એ મેહેલ દરીયાની સપાળીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઊંચાણ જગામાં બાધેય છે તેને ફીનીષ બીમએ ૧૫૬૪માં બાધના માડો હતો ને અને ૧૫૮૪માં તૈયાર થયો હતો એ મેહેન બાધનાતું ઘાટું જે જે એની સાથે પોતાનો બાપ માર્કમ પાચમાંની દાટવાની જગા ઝડી તથા મેટ ક્વીન્નીનની લગાઇ દ્વિઓ સાથે યઈ તે વખતે એલે માનતા પણ કાધી હતી કે જો તે લગાઈ જીતે તો તે દીને મેટ મેરેન્સો કીવમ હતો તેને ત્રાર એક મોટું દેવળ બાધે એ સેટને એ લોખડી ગતેન ઉપર જીવતો બુજયો હતો તેથી તેની નીશાની લોખડી પાજી બુજવાની ગતેન આવે છે ને છે અને તેના જોવા આગર ઝડી એ મેહેન તેના ધણ

ચોટા લાંબચોરસ લાંબને ગલેલના સળીઆની વચમાં ખાંચા હોય તેમ
એ ઈમારતની વચમાં રાખેલા છે તથા એ દેવળ ઉપાંત એની સાથે
એક મઠ પણ સાધુઓને રહેવા સાફ બાંધ્યું હતું, જેઓ સાથે પોતે
પણ ધણાં વરસ વારાદરવી ત્યાં સાધુ દાખલ રહીને બાળતો હતો. એ-
થી કરીને એ મેહેલ ધણાં મોટા યર્ષ ગયો છે. તે ૭૪૪ શીટ લાંબો
અને ૫૮૦ શીટ પોહોળો છે અને તેની ઉપર ત્રણ માળ છે. એ પાંચ
લાખ શીટ જગા રોકે છે. તેમાં એક મોટાં દેવળ જેવું ચેપલ મોટા
શુબજ સાથેનું છે તથા ૮૮ કુવારા, ૧૫ સાધુઓને રહેવાનાં ઘરો
(cloisters), ૮૬ સીડી તથા દાદરો, ૧૬ મોટા ચોટા અને ૩૦૦૦
શીટ રંગીન ફરકો કામ છે. એવો એ ગંભીર મેહેલ છે. એના
પેહેલા દરવાજા ઉપર સેંટ લોરેન્સનું ૧૫ શીટ મોટું પુતળું છે અને
તેના પાછળ દેવળને લગતો મોટો ચોક છે તે ઉપર રૂપ બારીઓ
ઉધડે છે. એ ચોકને મથાળે ઈમારત ઉપર ચાર ગંભીર પુતળાં
સોમોમન, દેવીડ તથા અસલના પાદશાહોનાં મુકેલાં છે. બ્યારે કોઈ
પાદશાહ મરણ પામે છે ત્યારે તેને ઘંઘાં દાટવા લાવે છે તે વખતે
એ ચોકનું બારણું બંધ રાખે છે અને બાહારથી પાદશાહનો ઓકરો
હોય છે તે બારણું ઠોકે છે ત્યારે અંદરથી સાધુઓનો વડો પુછે છે કે
કોણ છે ? ત્યારે જે પાદશાહ મરણ પામ્યો હોય છે તેનું નામ દીધા પછી
બારણું ઉઘાડી અંદર કદન આવવા દેવાનો ધારો અસલનો હતો રાખે-
લો છે. એમાંથી દેવળમાં જવાય છે, જેનો કોયરવાળી માળની જમીન-
નો એક ભાગ ચોરસ લાદીઓથી કાંઠાની ટેકા વગર બાંધેલો છે
જે નવાઈ જેવો કહેવાય છે, કારણકે શુબજને વચમાં એક પથ્થર
રાખવાથી તે ગોળાકાને લીધે ટકી રહે છે, પણ આ તો સફાઈ ચોરસ
જમીન કાંઠાની બારવતીયા અથવા પેદરીઆ વગર અલગ રાખેલી અને
તે ઉપર જે કોઈ જરા જોરથી પગ અડાડે છે તો માળ ધુન્ને છે. એ
દેવળ ૩૨૦ શીટ લાંબુ, ૨૫૦ શીટ પોહોળું અને તેના ધુમટની બાયાઉ
૩૨૦ શીટની છે પણ તે એવું તો સરસ બાંધેલું છે કે આણું મોટું
નજરે લાગતું નથી. એના આલટરની સામેનો લોખંડનો પડદો ૯૩

શીટ ઊંચો છે અને ૪૩ શીટ પોટોજાઈમાં છે. તે બનાવવા પાછળ એક કારીગરને સાત વરે લાગ્યા હતાં. એનું "મેકેમેન્ટ" રાખવાનું વામણ અસખ આન્ડને ગીલીટ કીધેલું છે શીટ ઊંચું ધણી-૪ સરસ બનાવટનું હતું એણે કે તેની બરોબરી ફનીયામાં ખીન્નુ કાઢી દરજી નથી તે મોનાનું મમડને આરે કંચોએ પુટી લીધું ત્યારે તે બાંજી બેસ્યું તો આન્ડનું દોનાયી તેના કંદડા ત્યાંજ નાખી ગયા હતા, એ આલટરની બેઠે બાન્ડુએ એ ઉધાડા ઓરડા જેવું છે જેમાં જમણી બાજુએ ચાંચસ પાચમાનું તથા ડાબી બાજુના ઓરડામાં શીનીપ બીજનું પુતળું ગુંદા બુમંડીએ બાજુતા દોચ તેમ તેઓના બાવડી છોકરા સાથે મુકેલા છે જે આન્ડ ધાતુના આબેદુબ પાડેલા કહે છે એ દેવળને લગતા ૪૦ નાના ચેપચો છે તેમાંના એકમા ઉધા ગાળની પેટુલી ગણી જેણીને પેટે કાઢી છોડી નહીં હતા તેનું રૂઝન રાખેલું છે ઉધાના ધારા મુળબ રાખ રાણીને ઘટવાનો ઓરડો જેને "પાનડીયન" કહે છે ત્યાં જેઓએ પોતે રાજ કીધું દોચ તેઓને તથા તેઓની બાવડી જેણે છોકરાં જન્મ્યા હોય તેઓને-૪ મુકે છે બાકી બીજી રાણીઓ કે જેને પેટે ફરજદ નહીં દોચ તેઓને તથા બીજા પાદશાહી ખાનદાનના હોદ્દા છોકરીઓને તેની પાસે જુદો ઓરડો છે ત્યાં મુકે છે એ જગામાં હાસ છેલા રાજની ઘોર કંઈન સાર બનાવે છે તેથી અમોને અદર જવા દીધા હતા નહીં. એ દેવળમાં શીનીપ, જે Rikols (સેટો તથા કાષ્ટરને લગતી ચીજો તથા તેઓના બદનના કોઈ ભાગને સાચવી રાખ્યા હોય તેને રેલીક્સ કહેછે) બપોર એકીન ધણું રાખેલા હતા તેથી તેની ઉપર ધણી ગમથી જો કોઈ તેની મેહરબાની મેળવવા મામતું હોય તો તે મોકલતા હતા તે રાખનો હતો અને જે રેલીક્સોને મોના રૂપાના કેસોમાં મઢી લીધેલા હતા તે સુધળા ફેંચ લકડે લુટી લીધા હતા અને તેમાંના હાટકા તથા બીજા રેલીક્સો બોયપર નાખી ગયા હતા એવા ૫૧૫ રેલીક્સના રહેલાણો (Shrines) ઊંચા બસતાઈને હાથના બનાવેલા હતા તે ઉપરાંત નગદીક સો બપોર એને લગતા સોના રૂપાના વાસણો તથા એક રૂપાનું અવેરાત પહેરાવેલું વરડનનું પુતળું તથા સેટ લોરન્સનું રંગીન રૂપાનું મોઢું પુતળું જે વળનમાં જા હડગવેટ હતું તે તથા તેના હાથમાં જે લોખંડની ગમેલ

ઉપર તેને છુછ મારી નાખ્યો હતો તે ગતેલનો એક ઘડો જે તદ્દન
સોના તથા ઝવેરાતથી મઢી લીધેલો હતો તેની ઉપરનું બધું તે લોખંડનો
ઘડો નીચે નાખી કાઢાડી લઈ ગયા હતા, જે સાફ કહે છે કે ૧૪ ગાડા
ભરીને એ બધું લઈ ગયા હતા એ દેવળને લગતી મેળીસીમા
આગળ દુનીયામા વખણાયલા ચીત્રો ધણા હતા, પણ હાલ તે મેણીની
ગાંધ્યર ગેરેરીમા લઈ જઈ રાખ્યા છે તોથી ઇલા દજી ધણા સારા
ચીત્રો જોવામા આવે છે તેમા વચવા આનંદરાણુ ચીત્ર ધણું
સરમ છે તેમા ચાવંસ બીજાને ગુડણ મડીએ પાદરીઓની સામે
પાડી તેની પાછળ નેના બીજા ઉમરાવો હલા રાખ્યા છે જે દુરથી
જાણે ખરેખર માણસો હલા હોય તેમ સરસ પાડેયુ છે એ
આરસીની પાછળ એક નાના ઓરડામા એક ધણુ પવીત્ર ચેપલ
તદ્દન રંગીન સંગેમરમરનું બાંધેયુ છે તે ધણુંજ સરસ છે તેમા એક
વેફર (આંગળું “હોલી ક્રમ્યુનીયન” આપવા એ લોકો બનાવે છે તેને
Water કી કહે છે એક નાની પેપરગીટની ટાકરી આવે છે, તેયું
એ આકારમા છે) ને એ લોકો ધણુ પવીત્ર ગણે છે તે રાખેલું છે
એના આનંદર ઉપર અસલ સોનું રૂપુ જડી લીધેલું હતું, પણ ફ્રેચ
લોક તે કાઢાડી લઈ ગયા હતા, તે વખતે પાદરીઓએ તેની કાપી દરકાર
નહી કીધી પણ પેલું વેફર આગળથી જાયકી જઈને નીચે દાસનું
બોએઈ હતુ ત્યાં સતાડયુ હતુ જેની દરકાર તથા રોધ ફ્રેચો દાર
પીવામા તથા લઈ જવામા પડ્યા તેથી કીધી નહીં હતી અને બન્ની
ગણુ હતું એ વેફરને વાસ્તે કહે છે કે સને ૧૫૧૫મા હોલેન્ડમા
બ્યારે પ્રોટેસ્ટાન્ટોનું જોર વધી બધુ ત્યારે એ વેફરને તે લોકોએ બોએ
પગ નાખી અપમાન આપવા પગે કચડયુ તે વખતે (એ લોકોના કહેવા
તથા માનવા મુજબ) એમાથી લોટી નીકળ્યુ હતુ તે દીનથી એ
વેફર ધણુંજ પવીત્ર ગણાયુ છે એને જરમતીના રૂગાઈ બીજાએ
શીનીપ બીજો જેને રીકસોનો ધણો વેહેન હતો તેને સને ૧૬૮૪મા
આપ્યુ હતુ જેણે એ આનંદર એ વેફર સાફ ધણુ મોટા ખરચે
બધાન્યુ હતુ હમણા બ્યારે ઉપર લખેલી આરસી જાયકે છે ત્યારેજ
તે વેફર દેખાય છે ફ્રેચો પાછા ગયા પછી એ વેફરને ધણી ધામધુ

મયી રાજા જીન ચાર્સ મુધાનુ નરથસ દાદડીને પાહુ એ જગ્યા પર લાગી રાખ્યું હતું અને તેને એટલું તો માન આપે છે કે અમારી સાથે બીજા ઘણા કેઠીક શ્રીસ્તીઓ હતા તેઓ મવળા નમ્યા હતા. એ જોઈને મોટેનને લગતા દીવાનખાનાઓ તથા ઓરડાઓ જોવા ગયા હતા. એનો મોટો ભાગ અમલની તેપસારી વર્ધી બરી નાખેનો છે એક ઓરડામાં કાર્ડસ્ટનુ સમેઝરમરનુ આખા કંદુ એક પુતળુ સેનીની (Celina) નામના ઉખાડે દાંચનુ બનાવેલું મુકેલું છે જેની તારીફ ઘણીજ થાય છે મેહવના બીજા ભાગના ઓરડાઓ તદન દેવાન શીર્ડીંગ બારી બારના મુધા રંગીન જાતમતના લાકડાના છનદેડ વર્કના બનાવેલા છે તેમાં બીજાનેક બરાનજ તથા ઇમગીયના શીર્ડીંગમાં છીધા છે તે છનદેડ વર્કમાં ઘેરો વાદનો બાજો ક્રિયાદી સગલું લાકડાના જીના દટમથીજ બનાવેલું છે તેની શીર્ડીંગ પર ઉસ્તાદોના હાથના પેનટીંગનો પાડેના છે તે જમીન વગીઃ છનદેડ વર્કના લાકડાની બનાવી છે જે મવના ડિનેર વગ પર વણી મેહુનન પડી હતી એમ કહે છે એ ઓરડાઓ પર ૨/૦૦૦૦) પાઈનનો ખરચ મેઠો છે એના મરમ તે બનાવ્યા છે વગી બીજા ઓરડાઓ જેબી ઘણા છે તેમાં બધા ઉસ્તાદોના હાથના ચીત્રો મુકેના છે એને નગલુ કીતાબખાનુ પણ મોની અને જુની ચોપડીઓ હાથની નખેલીઓથી ભરપુર છે, પણ એ ચોપડીઓ સઘળી જાંધી પાનાની બાજુ દીમે તેવી રીતે મુકેલી છે તેમાં તેના નામો કોઈ વાચી શકતુ નથી માર્ગ ને ઘણી જુની અને સરસ છે તેઓને કામના કેમો વચમાં મુખી તેઓને તેમાં એક ગમથી જાણીને તેમના ચીત્રો હીસના મુકેલા છે એમાં અસલની હાથની લખેલી કોલરો બાઈપરો ચાર ૧૫ ચમો છતાંયા, શીર્ડીંગ બીજા ક્રિયાદીઓ વાનસતા હતા તે તત્ત બીજા અરનાક ચોપડીઓ વચ્ચે આપણુ એક ઘણુ પુગલુ ૨૬ નામુ મુકેલું જોઈ અ (ઘણા મુથી થયા હતા તે હાલુ વખેલું છે તથા તેમાં લીસરીસે પણ મજાની પાડેલી છે. એ બીજા આરંગીક તથા ફરસી ચોપડીઓ સને ૧૪૦૦ના સાનમાં મુર લોકોની લગાઈ વખતે એક વાદાણુ ખી

સ્તીઓએ પકડ્યું હતું જેમા મુરના રાજા ક્રીદાન (Zardana) નું પુસ્તક-
ખાતું હતું જે તે એટલું તો કીમતી ગણતો હતો કે તેને ખચાવવા
સાર વાદાણુમા ભરીને આફ્રીકાના ખીજ દેશમા મોકલી દેતો હતો
તેટલા પકડાઈ ગયું હતું તેમા ૩૦૦૦ જુની ચોપડીઓ હતી જેને પાછી
મેળવવા સાર એ મુનતાને સોનાના ૬૦૦૦૦ ફુકેટ (tongat) આપના
કહ્યા પણ આપી નહીં હતી જે કે એ શાહનામુ ક્યા સાવમા લ-
ખેલું છે તે માન્ય પડતું નથી, પણ જાપની વીગત જાપરથી તે નજદીક
૫૦૦ વર્ષ જાણ તો તે જુનું ગણતું હતું તે ઉપરથી એ ધણું
જુનું અને અસલ શાહનામામાનું એક હોવું જોઈએ એને જે પાને
જાડી મુખ છે તેના ફોટોગ્રાફ લઈને વેચ છે તે ઉપરથી માન્ય પડે
છે કે એ ધણું સરસ હોવું જોઈએ એ પુરાની ઓરીએન્ટલ કીતા
ખોનો મોટો ભાગ એક વખતે આગ લાગ્યાથી બગી ગયો હતો તેથી
ચોડીજ હાન બચેની છે જુનામાજુની ચોપડી એક બાઈમય હાથની
લખેથી તથા તસ્વીર ચીતારેની છે તે સને હજુના સાનની છે કરી
તેપર લખેતું હતું એ મેહેન સમજી રીને જોવાલાયક છે અને જેઓ
મેડીડ જાણ તેઓએ ખચીત એક દીવમ બાણને એ જોના જવો જો
ઈએ એના ૧૪ મોટા દરવાજાઓ તથા ૪૦૦૦ બારીઓ છે એવો
ગજવર એ મેટેલ છે અમે તે સધળું જોઈને મેડીડ રાતના ૮ વાગે
પાછા ફર્યા હતા

તા. ૧૭ મી મે રુને ૧૮૮૭ ને વાર ભોમે—આજે સવારે
મેડીડનો પબલીક બાગ જોના ગયા હતા જે એક પાર્કની માફક મોટી
જગ્યા પડે છે તેમા જગે જગે ફુનારાઓ તથા રોડ વર્કસો તથા તલાવો
ખનારી તે ઉપર રસનીક (Fountains) પુન ખાતેના છે એમાન ઝોગે કંઈ
ન બાંધના નથી પણ દરના લાનક રીને નાગની તથા કેયારાઓની ગોઠવણ
કીરીકે તથા વચમા ૧૦૦ શી હાલના પોહોળા ગાડીના ગજાઓ દંડાડી
આસપાસ ઝોગે રોપી દુકાન દસો રાખેન છે એ બાગમા એક ગમ
જાનવરોનો સમૂહ કીધેનો છે તેમા ઘેરમા મુવેલા જાનવરોને “સ્ટુક”
કરીને રાખવા ઉપરાંત તેની હેઠ ન છુટા છુટા ઓરડાઓમા સીંદ, બાના-

ખીછો, તર, તરમ, છોટ, વામામ તથા મીનીકાઉન, મોર, ફેઝન્ટમ એવું નજીક રાખેલું છે તે કાંઈ ધણું જોવાનાયક નથી ત્યાંથી અમો દિલ્હીની દુનીયામાં વખણાયતી પોકચર ગેવડી જોવા ગયા હતા અને તે ખરેખર વખણાયતીજ છે, કાન્થુકે વગર ગણત્રીના ઓર કાઓ તન જમ્તાદ ચીતાચઓના હાથની બનાવેલી તખ્વીગથી સઘળી ઉપરથી હેઠન સુધી દેવાતો ભરી નાખી છે એમાં દુનીયામાંના સઘળા એકેએક વખણાયતા જમ્તાદોના હાથની તખ્વીરને તેથી વળી દગલા બધ ગમેલી છે જેની વીગત અમો આપવાને તકન અગમ્ય છીએ અમોને નજદીક ચાઝ ક્યાક એ જગ્યાઓપર આમો વખત અમયા ઉપર ટપક જોતા ગયા તેપર સામ્યા હવા એને લગતા પુતળાઓ અસલના રોમના, શ્રીમના તથા બીજી ગમના મેલેનાનો પશુ મોટો સમૃદ્ધ છે એ જોઈને પાદશાહના તમેના જોવા ગયા હતા જ્યા અસલની જુની ગાડીઓ દરેક ચાઝ થાબનાની વચ્ચે થાબનાપગ જના ગાકણો નાખીને રાખી છે તે કોઈ મેઘ નજીસોથી ચારમો નર્મની જુની છતા ધણી સાગી હાનતમાં રાખેલી છે રાજદુનારી કીવા ઓને વખતે વાપરનાની પ્રબી મોગી હાન ગમની ગાડીઓને તે ઉપર સોતેરી ધાર તથા પુતળાઓ તથા ગાડીને માથે તાને મુકેના છે એક ગાડી નેપોચન બોનાપાર્ટની આરેની તેની બાહાર ટેમજો ટેમજો જાયા મોઢુ જોવાના કાઓ તે ઉપર તરાહ પાડીને જડી લીધેના છે બાહાર ગની બાજુની મેઘ ઉપર મીના કામ પ્રધેનું છે, એવી જાતની આસરે ૨૪ ગાડીઓ છે બાખી દમજા વાપરનાની કાળા રંગની વારતીસની ગાડીઓ આમરે ૨૫૦ જે જાત જાતની બનાવેલી છે તે જોઈને પાદશાહના મેદેની જગ દુરથી એક ધણો મોટો આસરે ૧૫૦ શીટ જાયા પુન બાધેતો છે તે જોવા ગયા હતા એ પુન એ દુગરોની વચમાં આવજાવ કરવા બાધેતો છે તેની હેઠન બીજા ધરો તથા ગતાઓ આવ્યા છે એ પુલ ઉપરથી ધણા લોકો આપધાત કરતા હતા તેથી દમજા તેની બાજુઓ પર ડાયા મેસ ભરી લીધા છે એ મીવાય બીજા કાંઈ મેરીડમાં જોનાનાયક ન હોવાથી આજ માજના પ્રધાન ૭-૨૬ મીનીટ મેરીડ મેદર તથા ૨૫૦૦ દગ પેરીશ

દનવા સાર' આગગાડીમાં બેસીને ઊઠ્યું હતું. સ્પેન દેશ પોતે જાતે (મોટા ભાગ) ધણું ફળવંત છે અને અમો ન્યાંબી ફરીયામ ત્યાં કોઈ કોઈ જગાપર ન્યાં તદન ખડકના પાદડો હતા તે સીવાય બધે ખેતીવાડી ફુંગરો જિપર વતીક જોઈ હતી. તેમાંનો ધણો મોટો ભાગ ઓલીવસનાં ઝાડોથી રોપેલો હતો. એ જાણુસનો સ્પેનમાં ધણો મોટો ખપ ખાધામાં તથા તેનું તેલ બનાવી તેમાં રાંધવામાં તથા ખાતાં સાથે ખાવામાં ઉપ્રાંત સાંબળવા પ્રમાણે ત્રણ લાખ દન જેટલાં ઓલીવસનું તેલ તથા ફલો બાહાર દેશાવર ખાતે મોકલી શકે છે. એથી ઉતરતો ધજીનો પાક પણ ધણો મોટો છે. ઉપલાં ધ્રુવા ખીજાં ફળનાં ઝાડો જે છુટાં છુટાં રોપેલાં હોય છે તેની હેઠલ એ ધજીની વાવણી બધે જોઈ હતી. ઈંદાં બારે માસ વરસાદ હોવાથી તથા સાથે તડકું ને વાદળ ખોલું હોવાથી એ ધજીનો પાક વરસમાં ત્રણ ચાર વખત ઉતારી શકે છે અને તેને લીધે સ્પેનના પોતાના મોટા ખપ ઉપ્રાંત ખીજે દેશાવર મોકલે છે. તેનો મોટો ભાગ ઇંગલંડમાં જતો હતો પણ હમણાં એ ત્રણ વર્ષ થયા હીંદુસ્તાનનો ધજી ત્યાં સસતો જઈ પડવાથી ઇંગલંડ સાથેનો એ વેપાર ભાગી પડતો જવાથી હમણાં રોપણી આગળ કરતાં ઓછી થવા લાગી છે. ખીજો મોટો પાક એનડ્રોલુશીયાનાં પ્રગણાઓ તરફ શેરડીનો હતો, પણ ખુદરતનો ફેરફાર થઈ ત્રણ વર્ષ થયાં એ જગ્યાઓ પર ઠંડી ધણી પડે છે અને ઝાકળ થવાથી એ પાકને ધણું મોટું નુકશાન જવા લાગ્યું છે અને એના ધણા ખાંડ બનાવવાના કારખાનાઓ બંધ કરવાં પડ્યાં છે. એને લીધે હાલ ગરીબ ખેડુતોમાં તથા મીઠકતવાળામાં તંગી ફેલાઈ છે. ઈંદાં નારંગીના પણ ઝાડો ધણા મેલોના મેઘ સુધી રોપેલાં છે જેમાં સેલીયના આખી ફનીયામાં વખણાય છે. એ મોસમખીની જાતના છે અને તે એટલાં તો રસીલાં હોય છે કે તેની છાલ જે સંતરાની માફક સેદિત્રાર્થથી દાયે હોલી શકાય છે તે કાઢાડતાં પણ રસ નીકળી આવે છે અને સ્વાદ પણ જુદીજ તરફનો તથા લેદઝતદાર છે. એ સીવાય દરાખ તથા ખીજાં ઝાડો પણ ધણાં યઈ શકે છે, પણ ખેતીવાડી મુરોખના ખીજા દેગે માફક ઘણી ડાંગી કેળવણી પર

એ દેશ જોવા જાય તેઓ ધણીજ ધીરજવાળા રાખે. દોવા જોઈએ, નહીં તો સમજાઈ ધીરાં કામથી કંટાળ્યા વગર રહે નહીં. આજ દીને રૂપેનના રાજાને પેદેલું વર્ષ ઊંચું હતું તેથી થોડી ધણી ધામધુમે રોગણી કરવાની ચાલતી હતી ને ધરોનાં રાજ્યગારમાં ખારીઓની અગા- સીઓ ઉપર લાલ કપડાં નાખેલાં હતાં તોળી વેપાર તેમજ બેંક મુદ્દા બંધ હતું નહીં. ઈલાંનો રાજા ગયે વર્ષજ મરણ પામ્યો છે અને તેની રાણીને તે વખતે હમેલ હતા ને ત્યાર પછી છોકરો ત્રણ મહીને જન્મ પામ્યો હતો. તે હમણા મુરોપમાં સાથી નાની વયનો—એક વર્ષની ઉમરનો રાજા—થયો છે.

તા. ૧૮ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર જુદા—આજે આખો દીવસ આગની ગાડીમાં ગયો હતો. બપોરનાં ૧૧ વાગેને રૂપેનની સરદાર ઉપરનું શહેર ધરન (Irann) કરીને છે તે પસાર કીધા પછી ફ્રેંચ હકુમત તળેના બેઓન સ્ટેશન ઉપર અમારો સામાન જહાત સાફ તપાસ્યો હતો. રસ્તામાં સેન સીબેસ તીઅન તથા બીલબોઆ કરી રૂપેન- ના મોટાં શહેરો મળ્યાં હતાં જેઓ દરીયાની નજદીક હોવાથી ત્યાં વાહાણો તથા રટીમરો નદીમાં લંગર નાંખી ધણાં પડેલાં હતાં અને કાઈ વખત તો અમારી આગગાડી છેક એટલાનટીક મહાસાગરને કીનારે ધણા મેલ સુધી દોડતી હતી. તે વખતનો દેખાવ ધણો સારો હતો. એક ગમ બધી ફળવંત જમીન ખાગની માફક અને બીજી ગમ દરીયો હતો. આખો દીવસ, વાદળ પર ઘેરાંનું હતું અને કાઈ વખત ધીમો ધીમો વરસાદ પણ આવતો હતો તેથી ઠંડી ધણી લાગતી હતી. ફ્રેંચ સલતનતમાં પેદા પછીની જમીનનો મોટો ભાગ ખરાબ મટાડીતો હોવાથી તેમાં રોકાય પાછનસના ઝાડો ઉગાડેલાં હતાં જેઓ ધણી નબળી જમીનમાં પણ જીવી શકે છે. તે ઝાડોમાંથી રાજા નામનો રસ શુંદરના જેવો કાઢાય છે જે સાફ ઝાડોની જાણે થોડા ભાગ ઉપર છોલી તે ઉપર નાના પ્યાલાંઓ ખાંધી મુકે છે જેમાં તે શુંદર એકરો યાય છે ને દવામાં તથા બીજાં કામમાં ધણો આવે છે ને વળી એ ઝાડનું લાકડું બજારમાં કાલસાની બરાબર

ગણ્ય છે. જેમા મેલે યોગ્ય વર્ષ થયાં આજે ઝાડો ઇલાં લાવેલા તેઓનાં નાના કદ ઉપરથી માલમ પડે છે.

તા. ૧૯ મી મે ૧૮૮૭ અને વાર બ્રેસ્ચત—આજે સવા-
રના સાડા પાંચ વાગે અમે પેરીસ રોડેરમાં આવી પુચ્યા હતા અને
આગગાડીમાંથી ઊતરીને રોડેરના ખીજ ભાગ ઉપર કેમે જવાનું
ખીજું રોશન છે ત્યાં ઘોડાની ગાડીમાં ગયા હતા સવાર હોવાથી સઘળું
સમશાન જેવું લાગતું હતું. એ રોશન પરથી કલાક ૮—૨૦ મીનીટે
આગગાડીમાં નીકળેલા બપોરના એક વાગે અમે કેમેના બંદર પર
આવી પુચ્યા હતા. ગાડી છેક સ્ટીમરની સામે લાવીને ઊભી રાખી
હતી તેથી તુર્ત સ્ટીમર ને બે વાહાંણોને બોડીને એક કાષિલી જેવી
(twin steamers) હતી તે ઉપર બેઠા હતા. એ બે સ્ટીમરોની
વચમાં દરીયાના પાણીના મોઝાએ જવાનો રસ્તો છે તેથી ઇંગ્લીશ
ચેનલ ને હંમેશાં જોરમાં રહે છે ત્યાં તે ઘણી ડાલતી નથી, નહીં
તો નાની ખીજ સ્ટીમરો ઉતાર્યોને ખચીત હેરાન કાધા વગર રહે નહીં.
અમારી સ્ટીમરમાં બે મજેની સજ્જનો છે તેમાં ફરતી મખમલની
સુવા તથા બેસવાની બેઠકો કાંધી છે. આજે ખાડીનો દરીયો વધારે
જોરમાં હોવાથી અમે તો એક સલુનમાં જઈને સુઈ ગયા હતા. અમા-
રી સ્ટીમરે દોઢ કલાકમાં ખાડી પસાર કરી અમેને ઇમેજી ધરતી
પર ડેવર ખાતે ત્રણ વાગે ઉતાર્યા હતા, જ્યાં અમારો સામાન પાછો
તપાસ્યો હતો અને આગગાડી ને તૈયાર ત્યાંજ ઊભી હતી તેમાં
અમે બેઠા હતા. ઇલાં બે રૂનોમાંની એક વીક્ટોરીયા અને ખીજ
ચેરીંગ ક્રોસનાં રોશનો બેઠ લંડનમાં આવેલાં છે ત્યાં જવા તૈયાર
હતી તેમાં ઉછીમાં અમે બેસીને ઉપડ્યા હતા. તે સાડા પાંચ વાગેને
લંડન રોડેરના ચેરીંગ ક્રોસ રોશન પર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંનાજ
રોશનના મથાણાપરના એજ નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો.
અમે ડેવરથી ઇલાં લંડન સુધી આવ્યા તે સઘળો રસ્તો ધણો ખરો
સપાત હતો અને આસપાસ લીસોતરીના ખેતરો તથા તે પર સેંકડો
બધ મેંદાંઓ ચરતાં દીધાં હતાં. ખેતીવાડી પશુ બધે ચાલુ હતી

અને આ વસંતરત્વ (spring) જરા પાછલથી આવવાથી બધાં ફોળાના ઝાડો તદ્દન કુસોથી ભરાઈ ગયલાં હતાં અને તેઓનાં પાદડાં જાણે છેજ નહીં અને સધળાં પીચીસના લાલ, ચેર તથા ચેરીસના મુદ્દે, એ રીતે રંગીન કુસોથી ધણે સરસ દેખાવ લાગતો હતો. લંડનની નજદીક આવતા ગયા તેમ એ ગંજવર રોડરની ધામધુમે ત્યાંથી જતી આવતી આગગાડીઓથી માલમ પડવા લાગી હતી. અમેને જે કસાક રસ્તામાં ચલા તેટલાં ફક્ત એ રસ્તા ઉપર અમેને સામી જતી ૧૦ ગાડીઓ મળી હતી ત્યારે બીજી બધી ગમ કંટસી દેતો જતી હશે તેનો વિચાર કરી લેવો. અમે સને ૧૮૮૧માં ઈંદાં આવ્યા હતા તે વખતે ઈંદાંનાં ચૌથી મોટા જંકશન રોડરના કસેપ હેમપરથી રોજની ૭૫૦ દેનો આવજાવ કરતી હતી. પણ દમધુ સાંભળવા મુજબ એક હજારનીથી ઉપર દેનો દોડે છે. એ જંકશનપર બેથી ત્રણ પુસો બાંધીને યા જમીનની અંદર રેલવેઓ દોડે છે અને તેનાં પાંચથી છ સાઇડિંગો છે, જ્યાંથી જાણે ધોડાની ગાડીઓ આવજાવ કરતી હોય તેમ દેનો દોડાદોડ કરતી ઈંદાં હતી. લંડનમાંથી વાદળ ઘેરાયલું હતું અને ઠંડી બણી અમે આગળ આવી ગયા તે કરતાં વધારે માલમ પડતી હતી.

તા. ૨૦ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુક્ર—આજે આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું રહ્યું હતું ને છુટા છવાયેા વરસાદ પણ પડતો હતો. ને અમે બીજાં ખાનગી કારણો સર રેલાવાથી કેયે જોવા ગયા હતા નહીં. રાતના દુરી લેન ઠીયેટરમાં “બોહીમીઅન મર્સ”નો એપેરા જોઈ આવ્યા હતા, જે જો કે આપણે મુંબઈમાં કાંઈ વખતે જોઈએ છીએ તે કરતાં સરસ હતો તોથી ઇંદાં કાંઈ તેવો જોયો ગણાતો નથી. કારસમાં ઝારતો તથા મઠો મળીને નજદીક ૭૫) જણાં ગાતાં હતાં અને બેસેટ ધણો સરસ હતો, વાળું ૫૨ ૫૦) માણસોનું સાથે વાગતું હતું.

તા. ૨૧ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સની—આજેની નજદીક આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું હતું. બપોરનાં બે વાગેને મહારાણીની વતી પ્રીન્સ જોવ વેલ્સે (સેંટ જેમસીસ પેલેસમાં લેવી

બરી હતી ત્યાં અમે ગયા હતા અને અમને હોંદુસ્તાનના વડા
વજીર સાહેબે કોસે નામના પાટળીકુંવર સાથે ઝોળખાવ્યા હતા. એ
વખતે એટલી તો ગીરહી હતી કે ઉપરના ત્રણ ચાર હાથો તથા
ઝોરડાઓ તથા ચાલો ઉપાંત ઝાંડ રોડરકેસ વટીક હાજર રહેલા
લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયલાં હતાં. એ લેવીમાં હંમેશનાં જેવાં
સાદાં કપડાં પહેરી લોકોથી જવાતું નથી, પણ કોર્ટ રૂસ જે
જામી - કસખી ડીનારીઓ યા ભરતનાં કપડાંઓનો ખનાવેલો હોય
છે તથા તોપીઓ પણ (કાક હેટના જેવી) પીછાંની રાખે છે અને વળી
ત્યાં હાજર થનાર મોટા ભાગ જુદી જુદી રીજખીટના અમલદારોનો
તથા જમરાવોનો હોવાથી તેઓના રંગીન બપકાદાર પોશાકો તથા
છાતીઓ બરી નાંખે એટલા આંનોથી ધણો સારો લાગતો હતો. તેમજ
વળી હોંદુસ્તાનના જે ચાર રાગ તથા સરદારો પોતાનાં કસખી ભર-
તનાં કપડાં તથા ઝવેરાતો સાથે છુટા છવાયા દીસ્તા હતા તેમાં સૌથી
સરસ તો આપણા જરથોસ્તીઓ પોતાના જામાં પીછોડી સાથે તદ્દન
સફેદ પોશાકથી હંકાયેલા બેળાવાથી ધણો રંગીન અને વીચીત્ર દેખાવ
દીસ્તો હતો. પેહેલાં તો જે કે અમે ધણાજ જલદી લેવી ભરવાની
અરથો કસાક આગમન ખારણું જીંધાડ્યા પછી થોડાજ વખતમાં ગયા
હતા તોખી અમેને પેહેલાં હોમના ખીજ ભાગમાં જિલ્લું રેહેલું પડખું
હતું એટલા આગમનથી ખીજાઓ આવ્યા હતા. એ વખતે પણ વર-
સાદ, વાદળ અને ઠંડી હોવાથી હોલના સધળાં ખારી ખારણું બધ
હતાં અને અંદર ભીડ એટલી તો હતી કે આપણે જરા ફીલી પણ
શકીએ નહીં ને તે મુજબ અરથો કસાક અમારી આગળ આવેલા
સાહેબો ઉભેલા હતા તેથી તેઓમાં ઉઝાળા ધણો ફેલાયો હતો અને એક
અમલદાર ખીચારે એક જુગ પાડીને જમીન ઉપર ધાકડાંની મારકે
અકાદાને બેસેલ યજ્ઞ પડી ગયો હતો, જે ધણે ઘટે લોકોને આસપા-
સથી ખસાડ્યા અને ખારીઓ જીંધાડી ત્યારે દુશીવારીમાં આવ્યો હતો.
પણ ચાલી ન શકવાથી ગાર્ડ રીજખીટના ચાર સોલજરો તેને ખુરશી
પર બેસાડી જીંધાડી લઈ ગયા હતા. એ મેહેલના ઇસ્વાળ પર ઘોડે-
સ્વાર ગાર્ડની લપકાદાર રીજખીટ ઉભી રાખેલી હતી અને અંદર દાર-

ખંધ જરા છુટા છુટા અસલી પોશાક પેહેરેલા મોળદારોને હાથમાં હાંખી
લાકડીઓ આપી ચાલ તથા સીડીઓ પર ઊભા રાખેલા હતા. બે વા-
ઝેને નામદાર પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ લેવી રૂમમાં આવ્યા તેની સાથે. હાલ
યુરોપના ખીન્ન દેસોના શાહાજાઓ આવ્યા છે તેઓ તથા પ્રીવી કાઉન્સિલના
મેમ્બરો તથા મીનીસ્ટરો સફ સમારી ઉભેલા હતા. લેવીની
સલામતી વીગત મુળધની લેવીનેજ મળતી હોવાથી અમે લખતા
નથી. જે ધણી અમારી માફક આગળ લેવીમાં રાણીને “પ્રીન્સેસ” નહીં
થયો હોય તે ધણી જ્યારે સલામ કરવા આવે છે ત્યારે જુદા કાઠો
જે તૈયાર આગળથી મળે છે તે ઉપર for presentation કરી લખી
લાવે છે. તે ઉપરથી પ્રીન્સેસ કરનાર ધણી પેહેલાં for presentation
કરી બેસીને નામ પોકારે છે એટલેજ ફરક પડે જોવામાં આવે છે.
સાંભળવા પ્રમાણે આજે નજદીક પાંચસો નવાં “પ્રીન્સેસેશન” થયાં
હતાં અને પાંચ દહાસરની ઉપર લેવીમાં લોક હાજર હતું ત્યાંથી અમારો
છુટકારો જલદી થયો હતો, પણ વરસાદ અને ઘેરાંન તથા ઠંડી સરદી
જેવી હોવાથી ખીન્ને કંઈ ગયા હતા નહીં. આજે રાતનાં અમારા
એન્ટ પોતાને ત્યાં ડીનર પાર્ટી આપી હતી ત્યાં રાતના ગયા હતા.

તા. ૨૨ મી મે. ૧૮૮૭ ને વાર રવેઉ—આજે સવારનાં
અત્રેના જુના જરયોરતી રહેવાસી મી. દોરાબજી પેસતનજી કામાને
મળવા ગયા હતા ને ત્યાંથીજ રેલવેમાં બેસીને દીવસ ખુલ્લો હોવાથી
તથા આતવાર હોવાથી સેહેરનું કંઈ જોવાયું નહીં કરીને કીયુ ગારડન્સ
જે રીયમંડનાં લંડનનાં પરાં આગળ છે ત્યાં ગયા હતા. એ ખાગ
મોટા પાર્ક જેવો છે ને તેમાં પંદર ઉપર કાચનાં ઝાડો રાખવાનાં કાષ
કાષતો ગંભીર ઘરો ખાંધેલાં છે. જ્યાંનાં ઝાડો તથા રોપાઓનો સંગ્રહ
જેવો દુન્યામાં ખીન્ને કંઈ નથી. અમે નથી જાણતા કે હિંદુસ્તાનના
જરમ દેશોની એવી કીં ચીજો હશે કે જે અમે ત્યાં નહીં જોઈ હશે અને
વળી ગરમી ખાધથી જેટલી ઘટે તેટલી આપવાથી પહાંનાં તેવાં ઝાડો
તથા રોપાઓ હિંદુસ્તાન કરતાં ધણી સારી તથા જોરાવર હાલતમાં
દીસતાં હતાં. અહીંયાં દુનીયાનાં બધા ભાગો આફ્રીકા વટીકનાં ઝાડ-

પાન લાવી રાખેલાં છે તેમાં વળી યુરોપનાં પણ નવાઈનાં આંટા છે જેઓ પર હાલની ગોસમ કુલોની હોવાથી તેઓ સધળાં તેથી બરધુર દીસતાં હતાં અને ક્રમનાં ધરોમા તે હોવાથી તેમની સુગંધથી આપણાં મગજ તર ફરી નાંખતાં હતાં. કુલોનાં આંટામાં સરસ કુલવાળાં તે આરકીડસો કાંઈ ગણતરી વગરનાં વરાંદ તથા રંગનાં કુલોનાં હતાં તે ઉપરાંત એકીવીયાસ જે ઉપર પાદકાં કરતાં કુલો વધતાં અને ધણા જાત જાતની રંગનાં રહે છે તે તથા ટ્યુલીપસો ઇલાદીનાં કુલો, ધણીજ જાત જાતના રંગોના રોપાઓ, ફરનસો, પામસો ઇત્યાદીમાં એવા-યલા ટેસ્ટથી ગોઠવેલા હોવાથી ધણા સરસ ભાગતા હતા. ખુલા બાગમાં પણ રંગીન કુલોના રોપાઓના જાણે ગાલીઆ ખીજાવ્યા હતા તેમાં ટ્યુલીપસો બહુજ શોભતા હતા. એવાં સરસ કુલો આવેલાં અમોએ ગમે વખતે નહીં જોયાં હતાં અને આમે વખતે નવાઈનાં ખીજાં નવાં આંટોનાં પણ સમઠ ધણો જોયો હતો જેથી અમે ધણાજ મગ્ન થયા હતા અને આગળ સને ૧૮૮૧ કરતાં આમે વખતે એ બાગ ધણો સરસ દીસ્તો હતો. એ જોઈને પછી એની પાસેના રીયમંડ ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. ત્યાં ગઈ દિવસે કાંઈ ડચેસે એક ધણો મોટો પાર્ક ખોતાનો હતો તે લોકોને આપી દીધો છે તેની કીયા થઈ હશે તેથી તે શણગારેલો દીસ્તો હતો. એ પાર્ક નાની ટેકડીને મથાળે હોવાથી ત્યાંથી દેખાવ ધણો સરસ નદી સુધાનો દીમે છે અને વળી આજે આતવાર હોવાથી તે જોવા સાફ લંડનથી લોક પણ ધણું આવેલું હતું તેથી જાણે નાનો જીવો મેળો બરાચો હોય તેવું દીસતું હતું. આમે વખતે વાદળ પરનો ઘેરો નીકળી જવાથી અમે રસ્તાનો દેખાવ જોતા જવા સાફ આમનીબસના મથાળા ઉપર બેસીને લંડન ગયા હતા. એ રસ્તો નજદીક ૧૦ મૈલ ઉપરનો છે તે સધળો હાર-બધ ધરો તથા મોહવાઓથી ભરેલો હતો અને રીયમંડ તથા કીયુ જે આગળ પ્રમણાઓમાં ગણાતાં હતાં તેઓ હાલ લંડનમાં જોડાઈ ગયાં છે એટલી વસ્તી એ રાહી રોટેરની વધતી ગઈ છે. અમોને અમારા હોટલપર આવતાં નજદીક જે કલાક થયા હતા.

તા. ૨૩ મી મે મને ૧૮૮૭ ને વાર સોમ—આજ ધણે ખરે દીવસ છતાંના રેહેવાસીઓની બેઠ તથા વળતી મુલાકાતો કરવામાં મુમયો હતો. રાતનાં એકવેરીયમ કરીને ગમતની જમ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. એ જમ્યાપર દાયની મોટી પાણીની ટાંકીઓમાં જાત-જાતની માછલીઓ દેખાડવા રાખી છે તે ઉપાંત દોંગ સોંગ (farces) તથા ગીતો સાથે નાચવાનું ઉપાંત ઝોરતોનું વાળું પણ હતું એ બધા કરતાં ત્યાં કસરતનો જ્યાં દોરડાં પરનો ખેલ ધણેજ જેવા લાયક હતો તે સાફ હીય ખાવાનાં દોરડાં જે આમરે ૫૦ શીટ જ્યા-ઈમાં હશે તેવાં એકપર એક જણ અને તેનેથી આસરે ૩૦ શીટ દુર ખીજે જણ હતો જેઓ બેઠ જોરથી પેહેલાં હીયકો લેતા ને ખીજ વખતે જેવા નજદીક બેઠ જણા આમન સામન આવ્યા કે એક જણ એકદમ પોતાનું દોરડું છોડી હવામાં બેથી ત્રણ ગોલાંતો ખાધને સામે ધણી જે પાંચેક શીટ તે વખતે દુર પોતાના પગ ઉપર તીંગાપક્ષો હતો તેના હાથે ઉપર તીંગાઈ ગયો હતો. જે પ્રમાણે વારા કરતી જુદી જુદી રીતે કરી સર્વેને હેરતમાં નાખ્યા હતા. વળી કોઈ વખત તો તે ધણે જાએ જતો અને ત્યાંથી પણ ગોલાત ખાતો હવામાં જણે જાતો હોય તેમ નીચે આવી આસરે વીશેક શીટ પેલા તીંગાપક્ષા ધણીના હાથે પકડી તેની ઉપર તીંગાઈ જતો હતો, તથા ખીજ ધણી સારી કસરતો અમે આગળ નહીં જોઈ હતી તેવી કાઢી હતી. વળી એક છુટા ઝોરડામાં (પેહેલાં ઘખલ યવાની તો શી એક શીર્લાંગ દરેક જણને આપવી પડે છે તે ઉપાંત ખીજ) એક શીર્લાંગ આપીને ત્યાં ઝોરત લોકો અપંગ તરવાની કસરત કરે છે તે જોઈ હતી. એવી પાંચ જણીઓ છે જેઓ એક મોટી સાફ પાણીના ટાંકીમાં તદન ચત્તી વગર હાથ પગ હીલવવે તથા ચક્રીઓ ખાઈને તરે છે. કોઈ વખત પાણીની અંદર મુડકી મારી બે નાનાં કોકો ખાઈ રહે છે ત્યાં સુધી તેમાં રહી પછી ઉપર તરી આવે છે. આખી ટાંકીની લંબાઈ આસરે ૫૦ શીટ હશે તેમાં મુડકી મારી પાણીની અંદરજ એક નાકેથી ખીજે નાકે તરે છે તથા એ પાંચ જણીઓ

પાણી ઉપર તરતાં જાત જાતના આકારે બતાવે છે તેમાં એક છોકરી તો બાયજે દશ વર્ષનીથી હોય તેથી એજ પ્રમાણે તરી જાણતી હતી. બીજી ગમ ધડ કાપી નાખેલાં અદ્દર માણસો તથા મરમેડસો (Mermaids) ઈત્યાદી એવા જુદા જુદા દેખાવો પૈસા લખને દેખાડતા હતા. એ જગ્યાપર અંદરથી ફરતી, બેઠકરીઓ તથા બધેબધે હજારો હજારથી એસ તથા વીજળીની બતીઓથી એવું તો ટેરટથી રાણુગારેહું હતું કે તેની તારીફ નહીં ચાય. એમાં દુકાનો પણ માત્ર વેચવાની ધણી હતી તેમાં એક ઉપર બીલોરી પથ્થરમાંથી બનાવેલા મોઠા હીરાઓની એસ્ટીનો, પોંદ્દાંચીઓ ઇત્યાદી ધણું સરસ બનાવેહું હતું તે હીરા પણ જાણે ખરા બીલીયાનો હોય તેમ (તેની પાછળ ઘાંબ પણ નહીં મુકેજો અને ખુજા રાખેલા). ઈસ્તા હતા. જે કોઇ પૈસાદાર માણસ તે પેહેરે તો ખચીત બીજાઓ તે અફ માન્યા વગર રહે નહીં.

તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે આપણું મહારાણી વીક્ટોરીયાની ઓગસ્ટોતેરમાં વર્ષની કીયાલગરી હતી તેથી સવારનાં ૧૦ વાગતે Horse Guards (હોરસ ગાર્ડસ) ન્યાં આખા ઇંગ્લંડનાં લંકરી મહકની વધી આપીસો છે તેના મોટા ચોકમાં ગાર્ડસ રીજીમીટાની કવાયદ તથા રાણીના વાવટાને માન આપવાની ક્રીયા જોવા ગયા હતા, જે જોવા સાફ સારાં સારાં માણસો પર કાઝો મોકલાવે છે. અમે ગયા ત્યારે તેમાં આટલી બધી છતાં એટલી તો લીડ હતી કે અમે ચોથી હારમાં ઉભા રહ્યા હતા અને બરાબર જોઇ શકેઆ નહીં હતા તોખી યોડું ધણું જોયું હતું. ગાર્ડસની રીજીમીટ જેના માથા પર બાલાખીયનાં બાલની જે શીટ લાંબી તોપીઓ રહે છે તેની આખી રીજીમીટ આસરે ૧૦૦૦ માણસની ત્યાં ચોરસ સફ મારીને ઉભેલી હતી અને એક ગમ નામદાર પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ તથા બીજા-ફોર્સા રાજવંશીઓ ઉપરાંત વડો સેનાધીપતી ડ્યુક ઓવ કેમ્બ્રીડજ ઉભા હતા તથા તેઓની પાછળના ઘેરની અગારીઓ પર પ્રીન્સેસ ઓવ વેલ્સ તથા છોકરીઓ તથા બીજાં પાદશાહી ખાનદાનની બાનુઓ હતી. પેદેલાં ઘો.

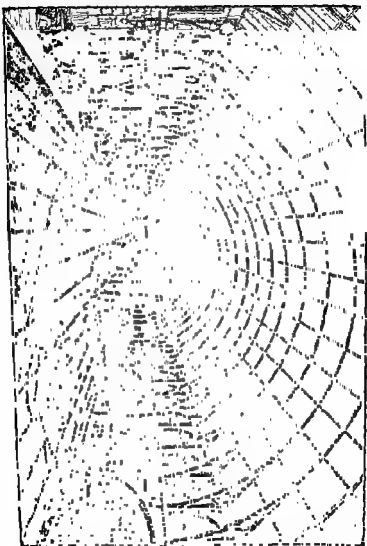
ડેસ્વારો બ્યુગલ (Heralds) વળગતા પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સામેથી પસાર થયા. તેઓનો પોસાક તદ્દન કસગનો બરેલો હતો. અને તે ઉપર ઈંગ્લેન્ડનો ક્રોન ઓવ આર્મ્સ પાડેલો હતો. તેઓની પછી થોડેસવાર ગાર્ડ્સ (Horse Guards) ની રીજીમીટની એક ટુકડી આવી જેઓની સાથે પાદગાદી ઝુટી હતો. તે બ્યારે પસાર થયો ત્યારે રાણીની સલામતીનાં વજ્રંતરો વગાડતા હતા ને સધળા હાજર રહેલા લોકોએ તેને રોપી જિતારી માન આપ્યું હતું ને રીજીમીટના અમલદારો પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ તથા બીજા બાહારના શાહાજાદાઓ સુધાંએ લશ્કરી સલામ તેને કીધી હતી. તે વાવડાની પાછળ, ગાર્ડ્સની પાપદલ રીજીમીટ આવી હતી. પેદેશાં Slow (ધીમી) માંથે પસાર કીધા પછી બીજી વખતે ઝડપ (Quick) ની માંથે પસાર થયા તે વખતેબી ઉપર જણાવ્યા માફક વાવડાને માન આપ્યું હતું ને પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીનું વાજું વળેડ્યું હતું. એ સધળો દેખાવ ધણો ખુશાલી ભરેલો તથા બપકાદાર લાગતો હતો. પ્રીન્સ તથા પ્રીન્સેસ ઓવ વેલ્સ એ ક્યાયદ ખલાસ થયા પછી જુદાં, જુદાં પેદેશો ઘોડેવાર ને બીજી ગાડીમાં ગયા ત્યારે દુરરેના પોકારો લોકોએ કીધા હતા. આજે રાતના શેઢેરમાં મોટી મોટી દુકાંતો, ક્લબો, હોટલો તથા હીયેટરોમાં રોશણી થઈ હતી પણ તે છુટી છવાઈ હતી. એક મોહોલામાં ભાગથે પાંચ સાત ગમ લાઈટ હોય પણ તે લાઈટ સારૂ દહાંનાં હીરાના જેવા કાપનાં કાચની ટ્રેન્સપેરેન્સીઓની પાછળ બીટીઓ કરેછે અને તે કાચો રંગીન હોવાથી જાણે ઝવેદરાતનાં બનાવેલા હોય તેવા તેની પાછળ બળતી ગેસલાઈટથી દીસતી હતી. તેમાં મોટો ભાગ કુલના હારો વચે રાણીનાં છત્રીશીયત્ર (અક્ષરો) તથા તાજની બનાવતો સપજું તદ્દન ઉપર લખ્યા મુજબ કાચનું બનાવેલું હતું તેથી બપકો સારો લાગતો હતો. આજે સાંજના (Royal Academy) રોયલ એકેડેમી જેવા ગયા હતા જ્યાં હાલના શુવતા જિસ્તાદ ચીતારાઓના હાથના બનાવેલાં નવાં ચીત્રો ધનામ લેવા સારૂ દેખાડવા મુખ્યાં છે તે જોયાં હતાં, જેમાંના કોઈ કોઈ તો મજા સરસ હતાં. તેમાં અમને

Mercy and Repentance વાળું એક ગ્રીન ધર્મજી પસંદ પડ્યું હતું. તેમાં એક ઓરતે પાપ ધર્મ કીધું હશે તે જાણે પસ્તાવો કરે છે અને કાઈસ્ત જિવો રહી તેને દીકરાઓ આપે છે તે એવું તો સરસ પાડેલું છે કે દુરથી તો અમો તેને ખરેખર જીવતાં હોય તેવાં સમજ્યા હતા અને નજદીક આવ્યા તોથી તેની પસંદગી તથા મોઢાંના દેખાવ એવાનો સરસ હતા કે તે જનાવટ હોય નહીં તેવું લાગતું હતું. કાઠરની આંખો જાણે હમણાં આપણી સાથે વાત કરશે અને પસ્તાવો કરનારી ઓરત ધણી ગમગીન અને પસ્તાવો ખરેખર કરતી હોય તેવા મોઢાંની પાડેલી છે. એ જિપ્રાંત ખીજાં ધણાં સારાં મીઠાં ત્યાં મુઢેમાં છે તે જ્યાં જોવાલાયક છે. રાતના અમો મેડમ દુસાર્નાં મીનનાં બાવળાંઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ અમો ૧૮૮૧ માં ગયા હતા તે જગ્યા બદલીને બીજી ગમ પોતે ધર્મ મેહું શીખીતું ઘર બાંધી તેમાં લઈ ગયા છે. એમાં આગળ અમોએ જે પુતળાંઓ જોયાં હતાં તે જિપ્રાંત ખીજાં ધણાં નવાં હોય છે. તેમાં બોર્ડ ડ્રીન હોઈસ્તાનના હમણાના વાઈસરાયને પણ મુક્યા છે, જે આજેલુબ બનાવેલા દીસે છે. પુતળાંઓ જિપ્રાંત પાદશાહો તથા નેપોલીયન બોનાપાર્ટને લગતી ધણી મીજો તેઓની યાદ દાખલ ખરીદીને મુકેલી છે, જેવું કે નેપોલીયન જે મોઢાં પર સેંટહેલીનાંમાં મરી ગયો તે મોઢાં, તેનો તોડી પાડેલો એક દાંત, તેનો છેલો પેહેરેલો “શર્ટ,” હિન્દી છટ્ટા ફ્રાન્સના રાજાનું રગ્તામાં ખુન થયેલું હતું તે વખતે લોદીનો ખરડેલો તેનો શર્ટ, વેલીંગટનનાં કપડાં, મોયો જોર્જ મરી ગયો તે વખતે આંગમાં હતાં તે કપડાં, અસખના પાદશાહોની દાખડીઓ, ધડીઅલ, તરવાલો, બંદુક, ચાંનો છત્તાદી એવું ધણું છે. અસલ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનની વખતે ગરદન ચારવાની મીલોદીન (Guillotine) જે જિપર કાસનો રાજા સોલમો લુછ તથા તેની રાણી ધણી હમરાવો તથા હમરાવજીઓ જિપ્રાંત ખીજા બાર હજાર જાણે ગરદન માર્યા હતા તે તથા જે છરી વટે તેઓના ડોઝાં કપાયાં હતાં તે અસલ ઈલાં મોટી કીમતો આપી ખરીદી મુક્યું છે. એ સઘળું એ-

મખર ઝોવ દોરર નામના ઝોરડના હેલ્લા બાગમાં રાખ્યું છે. તે બ્રાંત તેમાં અસલ-થી રીને રીખાવીને મારતા હતા તેની તસ્વીરો જાણીતા થયતા ખુનીઓનાં માથાના આકાર ઈત્યાદિ મુક્યું છે. બપરના ઝોરડાઓમાં ઈજિપ્ટના ચર્ચ ગયલા વીલીયમ ધી દોનકરરથી તે રાષ્ટ્રી વીકટોરીઆ સુધીનાં રામ તથા ગણીઓનાં તથા દોનટીનેન્ટનાં વખણાયલા પાદશાહો તથા ઈજિપ્ટ અને મુરોપના વખણાયલા ગ્રહસ્થોનાં ખેસુમાર પુતળાંઓ તેઓ ગેદરે તેવા પોશાક, હથીયાર તથા ઝવેરાતો (અલગતે ખોટાં બનાવટનાં). સુધાં મુકેલાં છે. જે એવાં કાષ કાઈ તો આમેદુજ છે કે આપણે પારખી નહીં રાકીએ કે તેઓ પુતળાંઓ છે. એ સઘણું જોતાં અમને નજદીક એ કલાક થઈ ગયા તેખી ઘેર બધ હરવાનો વખત આવી ગયાથી અમે અધુરું મુકી આવ્યા હતા. એની વીગતો અમેએ સને ૧૮૮૧ ની અમારી ડાયરીવાલી એપડીમાં લખી છે તેને મળતી હોવાથી અત્રે વધુ લખતા નથી.

તા. ૨૫ મી મે સને ૧૮૮૭—આજ દીને ઇંદાનો જાણીતો ડરખીડે (શરતનો દીવસ) હતો પણ ઘેરાણુ ધણું હોવાથી અમેએ આગળ ૧૮૮૧માં એ શરત બરાબર જોયલી હોવાથી અમે આજે જોવા ગયા હતા નહીં પણ ખીજાં ખાનગી કામમાં રોકાયા હતા.

તા. ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં કલાક ૧૦—૩૦ને અમલે તોરધરન રેલવેમાં કીંગ ક્રોસનાં સ્ટેશનપરથી નીકળ્યા હતાતે સાંજનાં કલાક ૫—૨૦ મીનીટે ન્યુ કેસલ ઓન ટાઇન રોડેરમાં જઈ પુગ્યા હતા. આખો રસ્તો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી બરપુર હતો. જ્યાં જંગલો તો વઢવ હતાંજ નહીં અને જમીન પણ બધી સપાટ સેહેજ ટેકડીઓ સીવાયની મળી હતી. અમે કાઉંટી (County) હોટલ જે સ્ટેશનની સાંમે છે ત્યાં ન્યુ કેસલમાં જિતયાં હતા. અમારું ઈલાં આવવાનું કારણ એ છે જે એક જુખીલી એકઝીખીશન ઉધાડેલું છે તે જોવું. અમેને હાથમાં વખત હોવાથી તથા એકઝીખીશન રાતનાં ૧૦—૩૦ સુધી ખુલ્લું રહે છે કરી સાંબળી અમે જમીને રા-

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍‌ଗୀତା

તે ચાલ, કાશી થા દારૂ પીતા ને બધે વીજળીની ચેલણીથી જાણે ચા-
 દરણું હોય તેવું ઉગરકું પડતું હતું. અમો ઈમારતના યોગ યાને મુ-
 ખ્ય ભાગમાં ફર્યા -હતા જેમાં મોટો ભાગ તોપો (ઇલ્કા આર્મ્સ) ગ્રાંગ
 તોપો બનાવવાનું કારખાનું છે તથા તેનેજ લગતી ગોદી, મનવારો,
 ટોરપીડો ક્રયાદી બાંધવાની સગ વીલીયમ આર્મ્સગ્રાંગની કંપનીની હ-
 વેલીઓ છે), સ્ટીમરો, મનવારો, ટોરપીડો, અસલની ગેલીસો (માથુસો
 હાથે હલેસાં મારી ચલાવવાની મોટી બોટો જેમાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ હ-
 લેસા મારનારા હોય છે) રેલવેનાં ૧૮૨૫નાં તથા હમણાનાં નવા મુ-
 ધારાનાં એનજીનો તથા સંચામાં જત જતનાં પરચુટણ ધાતુઓના
 નમુના જેમાં લોદાં તથા સીસાનો મોટો ભાગ છે જે ઈર્લાંડની નજદીક-
 ની ખાણોની પેદાશ છે. સોનાંની કુવાઈજો બાંજવાનાં સાંચાઓ તે સા-
 થે સોનાં મુધાંની કુવાઈજનાં નમુનાઓ, કોલસો તથા તેની જનજનતની
 બનાવતો જેવું કે તેલ કોક (Coke) ઘેરમાં બાલવાના કોલસાનાં ટ્રેકસો તથા
 કોલસાની બનાવટના આકારો ઘણા મુકેલા હતા. એ સધળાની વીગતો
 અમો લખી ગકતા નથી, પણ જેવાલાયક ચીજોમાં ૧૧૦ ટનની તોપ
 જે હમણાં ઇલ્કાં સર વીલીયમ આર્મ્સગ્રાંગે બનાવી છે તેનો આમેદુબ
 મોડલ છે જે ૫૨૪ ઈંચ લાંબી છે તેના ગોળા જે પાસે મુકેલા છે તે
 ૧૮૦૦ રતલ વજનનાં અને ૮૫૦ રતલ દારૂનાં ચાર્જનાં છે જેથી ૩૩
 ઈંચ લોખંડના સ્ટીમર થા મનવારનાં બહેતરને લાંબી શકાય છે એવી
 જોરાવર છે. એ ગોળાઓ લરવા તોપની પાછળ મંચો રાખેલો છે જે
 સ્ટીમ ચલાવીને તોપોમાં પાછળી બાજુથી ગોળાઓ લરે છે. એ તોપ
 ઘણી મોટી હોવાથી ઇલ્કાં એકઠીબીગનમાં લાવ્યા નહીં પણ તેનો
 આકાર મુક્યો છે જે તેની બરાબરજ પણ લાકડાનો બનાવેલો છે. એ મોટી
 તોપની પડોસમાં એક મનવારનો મોડલ મુક્યો છે જે સધળું જાણે ખ-
 રેખડું હોય તેવું બનાવીને તેની વચમાં એક બેટરી બપર એક ૧૧૦
 ટનવાળી તોપ ગાંઝેલી બનાવી છે અને તે બેટરી બધીગમ દેરવી શ-
 કાય છે કે તોપને જેમ મગે તે બાજુ બપર નેમ લેવાને સેલેલ પડે.
 બીજી ઘણી જનની તોપો એની પડોસમાં ગોઠવી છે તેમાં ગેટલોંગ
 મશીન ગનમાંથી દરી મેકડમાં ૧૦૪ ગોળાઓ ફાટી શકાય છે તેની

પાછળ ગોળી ભરવાનાં ધણા ખાંચાઓછે તેમાં તેને લાયકતું કેનીસ્ટર ગોળીઓથી ભરેલું પાછળથી મુકે છે અને કુંઝીની માફક ફેરવવાનું આવે છે જે ફેરવ્યાથી ગોળીઓ જથ્થાબધ ગડે છે. મોડી તોપોની ગોળીઓ પણ ગર્ભજવર પૈડાંઓની બનાવેલી મુકેલી છે તેના પૈડાંની વાંતો ૩ ઇંચ જાડી સ્ટીલની બનાવેલી છે. એ ૧૧૦ ટનની તોપના જે જાતો જોર ૫૬૫૨૦ ટનના ફટકા બરાબર ગણાય છે. ખીજી નાની તોપોથી બનાવી છે તે ત્રીસ સ્તરી ગોળાઓ મીનીટના આઠ દસ ફેંકી શકે છે. એવીજ ઝડપથી તે ભરી શકાય છે. તે તોપનું વજન ફક્ત ૩૪ હંડરવેટનું છે અને તેથી ટોરપીડો બોટોનો ધાન કાઢાડવા કામ લાગે છે. એ સીવાય ખીજી ઘણી તોપો ત્યાં મુકેલી છે. મનવારેના મોડલો પણ ત્યાં મુકેલા છે તેમાં ઈટાલીની સરકાર સાથે એક મનવાર ૧૪૦૦૦ ટનની “ ઇટેલીયા ” નામની બનાવી છે તેનો જેને વચમાંથી કાપીને તેના ભાગો દેખઈતા રાખેલા છે જેમાંથી બેસુમાર કેખીનો તથા ખીજા ઓરડાઓ સઘળું દોસેછે. ધનજનો પણ જાત જાતના આગનીગોળીના તથા કારખાના ચલાવવાના મુકેલાં છે. તરી પેહેલા કલાસની બેસનાની આગગોળી જાણે એક શણગારેલું દીવાનખાનું હોય તેવી છે.

રામકારે પણ તેવીજ સરસ બનાવતની છે. તેને ચલાવવાનાં નાનાં એનજીનો, સ્ટીમરોમાં ૧૦૦૦૦ હોર્સ પાવરનું એનજીન ચલાવવા બનાવેલું બોઇલર, કેરોસીન તેલથી ચાલતાં એનજીનો, પાહાડની તળેલા ખણવાના સાંચાની ફીલો, વીજળીની બત્તીઓ બનાવવાના તરેલવાર સંચાઓ, દુધમાંથી માખણ બનાવવાના સ્ટીમથી ચાલતા સંચાઓ, (એ એક બધ વાસુજીને જે ગરમી લોખંડના સડીયા સાથે રાખી તેને શેફ્ટીંગથી ખુબ ગોળ ફેરવેછે એટલે દુધમાંથી જથ્થાબધ માખણ નીકળી શકેછે) બધા ઓરડામાં હવા ચંડી થા ગરમી લાવવાના સંચાઓ (વેન્ટીલેટરોએ ચીમનીની માફક બાહ્ય મોડાં કાઢાડી તેની અંદર એક ગરમી નહીં પાણી જોરથી મોકલેછે કે તે પાઈપની હવા દબાઈને નીચે જાયછે જ્યાં જો દડો હવા બેઠયે તો દડા પાણીની

ટાંકીની વચમાંથી તે હવા પસાર કરેછે અને ગરમ હવા જોઈએ તે ગરમ સ્ટીમની ટાંકીની વચ્ચેથી હવા પસાર થવાથી જોઈતી ઠંડી યા ગરમ હવા મળેછે), સંધવાના ગેવાસના યા કેરોસીન તેલના ચુલાઓ જ્વત જ્વતનાં નવા સુધારાના તથા સગરીઓ જેમાં એક જ્વતની જ્વનાવત મુકેછે જે ત્રણ વરસ સુધી જેસથી જલ્દીને ઝોરડામાં, ગરમી આપે છે. બાહારની બાજુપર પીપો ઉપર તથા ઝુલતા લસકરી કામ ચલાઉ પુલો પણ બાંધેલા છે. એક ગમ આપણા રોમાલ ઉપર એક સીંચવાના સંચાથી એક મીનીટમાં લાલ દોરાએ અંગાઈ આખું નામ પાડી આપ્યું હતું, જે શી રીતે થતું હશે તે સમજ પડતી નથી. પણ જોયા મેલે તે સંચો ચલાવનાર ઝોરત પોતે દુશીયાર છે અને જેમ આપણે લખી જઈએ છીએ તેમ રોમાલને તે ઉપર નામ પાડવા સાર ફરબ્યાથી નામ પડે છે. એ સીંચાય બીજું ધણું જોયું હતું અને વખત થવા આખ્યાથી અધુરું મુકી આવતી કાલે પાછા આવવાનો ફરાવ કીધો હતો.

તા. ૨૭ મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર શુક્ર—આજે સવારના ૧૦ વાગે અમે પાછા નધુ કેસટલટું એકઝીબીશન જોવા ગયા હતા અને ગઈ કાલનો અધુરો રહેલો ભાગ જોયો હતો. તેમાં પણ મોટો ભાગ સંચાઓ, કોલસા તથા ધાતુઓને લગતો હતો. જોવાલાયક બીજી ચીજો ઘણી હતી તેમાં એક પોમ્પા પથ્થરમાંનું કોતરકામ એકજ પથ્થરમાંથી એકની પાછળ એક એમ ત્રણ થર પુતળાંઓ, જનવરો તથા ઝાંટોના આકારો અલગા કોતરેલા હતા. એક દરીયામાં જીવ જંચાવાનાં પીતલ તથા લાકડાંના તરતાં બોઈયાનો નમુનો હતો. એ બોઈયું તદ્દન ગોળ છે અને તેને મથાળેથી પતઈ જડી લઈને અંદરથી પોક્ક રાખેલું છે. બપોલમાં પતરાંની અંદર વીસ માણસો બેસી શકે એવા ફરતા ખાંચાઓ છુટા છુટા એક એક જથ્થાને બેસવાના કોતરી કાઢાડેલા છે અને વચલા ભાગમાં મોટો ખાંચો છે તેમાં બોરાક તથા પાણી રાખવાની જગ્યા કીધી છે, જે બોઈયાનો ઉપરની તરફનો ભાગ રોકે છે. બાકીનો નીચલો ભાગ તદ્દન ખાલી પોક્ક રાખેલો હોવાથી તથા તદ્દન હવા નહીં જઈ શકે એવી ગોઠવણ કરેલી હોવાથી એ બોઈયું ગમે તેવા ખરાબ તોફાંની દરીયામાં પણ ડુબતું નથી અને તે વીસ જથ્થાના જીવ

બચાવી શકે છે. તે આઠ શીટ બાસમાં અને સોલ હંડરવેટ વજનમાં છે. એવાં બોઈયાંઓને વાહાણો તથા સ્ટીમરો ઉપર રાખ્યાથી તેઓ ભાગે ત્યારે છવનો બચાવ થઈ શકે છે. એક શીટર પાણી માળવાનું હતું જેમાં ખરાબ લાલ રંગનું 'ઝેરી પાણી' નામે છે તે યોગ્ય વખતમાં ખીલોર જેવું નીતરૂં અને સાફ થઈ નીકળે છે અને તેમાં ગમે તેવું ખરાબ થયેલું પાણી સાફ થાય છે. ધડીયાઓ પણ તરેહ તરેહની બનાવતોનાં હતાં. કોઈ એનજીનોની માફક, કોઈ વાહાણોના આકારનાં, તેનાં સુકા- નથી પેનડા મ માથે, કોઈનાં દડા, પ્લેટફોર્મ ઉપર એક ગમ દળાવને લખેલી દોડી બીજે નાંકે જાય કે ત્યાં એક સળીને અથડી તે સળીથી નીકળી જાય તો આકર ફરે કે તે બાજુનો પ્લેટફોર્મ જાયો થઈ સામી બાજુ દળાવવાનો થવાથી પેલો છુટો દડો પાછો તે બાજુ પર આવી પાંચે તીકા તેમાં જડેલી ઝીણી પતીઓને અથડતો આવી પછી ત્યાંની સલીને અડકી તે બાજુ જે પ્લેટફોર્મ જાયો થાય તેમજ પાછો દડો સાંગી ગમ દળે છે તેટલાં એક મીનીટ બરાબર છે. કોઈ ધડીયાઓમાં બુટ સાફ કરતા, કોઈ ધડીયાઓમાં નાચતા, કોઈ માણે વખત આપતાં ઓટોમેટીક રમકડાંઓ બનાવ્યાં હતાં. ગલીયાઓ તથા રેશમી કપડાં તેમાં તરાંહ તરાંહની વણનો જેમાં પ્રીન્સ ઓવ વેક્સ, તેની બાનુ, આપણા માહરાણી, એડમન, ડીકરા- વહી ઈત્યાદી, સખીઓ વણતમા શુંકાતી. મુખઈમાં દોખી લુમસોને મળતી પણ વણી સરસ બનાવતનીઓ હતી. એમાંની વણત અમોએ મને ૧૮૮૧માં કીરટલ પેપેસમા જોઈ તે વખતે લખેલી છે તેથી અત્રે લખતા નથી. જેમસ વાટ (Jatam Watt) જેણે પેટનું ઇનજન બનાવ્યું હતું તે સારું નેણે નમુનો કાઢ્યો હશે તે પણ જોવા મુક્યો છે. જે ઉપર સને ૧૭૮૧નું વરસ છે તે હમણાનાં સફાઈ તથા બપોરના બનાવનાં ફેનજનો સાથે સરખાવતાં મજા ખાજાય. અને બેટાલ લાગે છે. સંચાળી બાપવાનું તથા રંગીન ચીત્રો પાડવાનું, મીઠાઈઓ (ટીકાટની) બનાવવાનું તથા બીજું બધું એવી રીતનું જોવા- નું હતું. એક દારમાં જ ઓરડાઓ ભરીને ચીત્રો મુકેલાં હતાં તેમાંનાં

એનો, પણ તેના ૧૨ થાંભલા એટલાજ દગ્ગર પાર્કિંગ હિલા કીધા એટલે ફૂડ થી લવાથી તે કામ જાંવ પડી ગયું હતું અને તેજ મુજબ હાલ રહ્યું છે. નેલસનની યાદગારી માટે ૧૮૧૫માં બાંધેલો એક રથલ ને ૧૦૨ શીટ જાઓ છે તેથી જોવાલાયક છે. આજે અમોએ 'ઈંગ્લેન્ડ' તરફ આવ્યા પછી પેટલવેહેરો સુરજ આખો દીવસ પ્રદક્ષિણો જોયો હતો ને જોકે દશ વાગે અમો એ ટેક્સી પર હતા તોથી ત્યાં એટલો તો ઠંડો પવન આવતો હતો કે અમોએ મુસ્કેલ પડતો હતો. થાંધી અમો નિકોલસ આરદર સીટ (Arthur Seat) કરીને એક ટેક્સી આશરે ૮૨૨ શીટ જાચી બીજી ગમ આવેલી છે ત્યાં ગાડીમાં ફરી આવ્યા હતા ને બાજુપરથી પણ દેખાવ થયો સરસ છે. ઈંદાં નાના તણાવો તથા ફરવાના મોટા રસ્તાઓ બાંધ્યા છે ત્યાંથી અમો અસલનું પારલામેન્ટ હાઉસ ને હમણા કોર્ટ હાખલ વપરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એનો મોટો ટોલ ને હમણા બારીસ્ટરો તથા વકીલોને ફરવા સાથે કીધો છે તેમાં થણાં પુતળાંઓ તથા સખીઓ અસલનાં વખતની સંકલ્પમેનોની મુકેલી છે. એની લાઈબ્રેરી પણ થણી મોટી છે જેમાં અસલી પુસ્તકો હાખનાં લખેલાં પણ થણાં છે. એ લાઈબ્રેરી થણી મોટી ગણાય છે તેમાં આસરે આઠ લાખ પુસ્તકો છે એમ અમારો ભાનિયો કહેતો હતો. ઈંદાં એક કોર્ટ બેઠી હતી તે જોઈને બહાર નીકળ્યા તેની સાંમે સેન્ટ ગર્થ્સનું દેવળ છે અને એ બેની વચમાં હમણા મોટો ચોક છે ને અસલ દેવળને લગતું ગોરસ્થાન હતું, જ્યાં જોન નોક્સ ફરી અત્રેના વખલાવલા ઉપદેશકને ઘાતેલો હતો તેની જગ્યા પર J. K. 1572 એવા શબ્દો કોતરેલો એક પથ્થર હજી રહેવા દીધો છે. સેન્ટ ગર્થ્સનું દેવળ કાલે આતવાર હોવાથી આજથી તેની તૈયારી કરવા બંધ રાખેલું છે તેથી અમોએ જોયું હતું નહીં. ત્યાંથી અમો હોલીરૂડ પેલેસ (Holyrood Palace) જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ અસલના સ્કોટલેન્ડના પાદશાહેનો હતો તે સને ૧૫૦૧નાં સાલમાં જેમસ યોયાએ બાંધ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડ ઇંગ્લેન્ડ સાથે જોડાયેલ ગયા પછીથી

પાદશાહો વારા ફરતી એમાં રહેતા આવ્યા છે અને આપણાં માદ-
 રાણીથી ત્યારે એડીનબરો આવે છે ત્યારે એમાં ઉતરે છે. એ સારું
 એ મેદેલનો એક ભાગ હમેશાં રાજાગારેલો રાખે છે અને બીજો
 ભાગ જે અસલના ઇંદાના પાદશાહો પાપરતા હતા તે તેમજ રાખેલો
 છે. તેમાં જેમસ ૬ ટો ઇંદાનો અને ઈંગ્લેન્ડનો પેહેલો જેમસ જે
 ઓરડામાં જન્મ્યો હતો તે તથા તેની મા મેરી કુવીન આવે રકાટ
 જેને પાછળથી ગરદન મારી હતી તે રહેતી હતી, તે ઓરડાઓ તથા
 ખાવાનો સપર રૂમ જેમાં તેણીનો ચાર રોજાઓને મારી નાખ્યો
 હતો તે ઓરડો તથા તેને બાહાર ઘસડી લાવી દાદરને મળાજેના
 ઓરડામાં નાંખ્યો હતો તે ઓરડો તથા નેના સોફીના દાઘ સંઘળું
 દેખાડે છે. તેણીના મુખનો ઘોલીયો તથા તેમાંની ખુરસીઓ સંઘળું
 એમનું એમ રાખેલું છે. એ ઓરડાઓમાં અસલનું ભરતકામ
 નોવાડાયક છે. એ રાણીની મોહું જોવાની આરસી પણ ત્યાં તેમજ
 રાખેલી બતાવી છે. એ જોઈને તેની પડોસરાનું અસળનું બાદશાહી
 દેવળ જોયું હતું અને તે હાલ ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે જે રાજા ડેવીડે
 સને ૧૧૨૮માં બાંધેલું કહેવાય છે. એમાં અસલના પાદશાહોને
 દાટ્યા છે જે સંઘળાની વીગત આગળ અમે આવી ગયા છીએ તે
 વખતેની ચોપડીમાં લખેલી હોવાથી અત્રે લખ્યું નથી. ઇંદાં આજે
 સલા ભરી હતી તેથી બીજી ગમના ઓરડાઓ જે હમણાંની રાણી
 સાર રાખેલા છે તે જોઈ શક્યા નહીં હતા. એજ કારણને લીધે
 એનો જુનો ભાગ પણ જોઈ શકતો નહીં, પણ હિંદુસ્તાનથી આવેલા
 છીએ કરી જણાવ્યાથી તથા અમારા કાંડો મોકલવાથી અમેને
 જોવાની રજા તુર્ત મળી હતી. દશ દિવસ સુધી આપણી રાણીનો
 ઇંદાનો પ્રતિનિધિ એ મેદેલમાં દર સાલ રહે છે ને રાજા ખાનાં
 પીના તથા ખાસો થાય છે. તેનાં ખર્ચનાં એને હધરા પાંચેડ ૩૦૦૦
 મળે છે પણ ખર્ચ એથી ઘણો હોવાથી તેને ગાંઠથી ઘોડો ખર્ચ જીમે-
 રવા પડે છે. એ સ્કોટલેન્ડનો વડો પોતાની કંટી સિટ જે પાંચ છ
 ગાઉ દુર છે ત્યાં બાકીના દિવસો રહે છે. ત્યાંથી અમે અજેનો કિલ્લો

દનો, પણ તેના ૧૨ થાંબડા એટલાજ દગ્ગર પાડે છે જાણ પ્રાંત
 એટલે ફૂંડ ઘટી જાયથી તે કામ બધ પડી ગયું હતું અને તેમ મુજબ
 હાલ રેલુ છે. નેક્સનની માટગારી માટે ૧૮૧૫માં બાંધેલો એક
 વ્હાલ ને ૧૦૨ શીટ જાયો છે તેથી જોવાલાયક છે. આજે અમેએ
 ઈન્ડિયન તરફ આવ્યા પછી પેટ્રોલવેટલો સુરજ આવ્યો દીવસ પ્રકાશતો
 જોયો હતો ને જોકે દસ વાગે અમે એ ટેકડીપર હતા તોથી ત્યાં
 એટલો તો ઠંડો પવન આવતો હતો કે ખમવો મુશ્કેલ પડતો હતો.
 થાંથી અમે નિકળેલા આરદર સીટ (Arthur Seat) કરીને
 એક ટેકડી આશરે ૮૨૨ શીટ જાયી બીજી ગમ આવેલી છે ત્યાં
 ગાડીમાં ફરી આવ્યા હતા ને બાજુપરથી પણ દેખાવ બહો સરસ છે.
 ઈંદાં નાના તણાવો નયા ફરવાના મોટા રસ્તાઓ બાંધ્યા છે ત્યાંથી
 અમે અસલનું પારલામેન્ટ હાઉસ ને હમણા કોર્ટ હાખલ વપરા-
 ય છે તે જોવા ગયા હતા. એનો મોટો દોડ ને હમણા બારીસ્ટરો
 તથા વકીલોને ફરવા સાફ કીધો છે તેમાં ધણું મુતળાંઓ તથા
 સખીઓ અસલનાં વખતની સંક્રામ્યમેનોની મુકેલી છે. એની લાઈબ્રેરી
 પણ ઘણી મોટી છે જેમાં અસલી પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં પણ ધણું
 છે. એ લાઈબ્રેરી ઘણી મોટી ગણાય છે તેમાં આસરે આઠ લાખ
 પુસ્તકો છે એમ અમારો બોમિયો કહેતો હતો. ઈંદાં એક કોર્ટ
 બેઠી હતી તે જોઈને બહાર નીકળ્યા તેની સાંમે સેન્ટ જર્જ્સનું
 દેવળ છે અને એ બેની વચમાં હમણા મોટો ચોક છે ને અસલ
 દેવળને લગતું ગોરરયાન હતું, જ્યાં જોન નોક્સ કરી અત્રેના વખલાપ-
 લા ઉપદેશકને ઘાતેલો હતો તેની જગો પર J. K. 1572 એવા
 રાખેલો કાતરેલો એક પથ્થર હજી રહેવા દીધો છે. સેન્ટ જર્જ્સનું
 દેવળ કાલે આતવાર હોવાથી આજથી તેની તૈયારી કરવા બધ રાખેલું
 છે તેથી અમેએ જોયું હતું નહીં. ત્યાંથી અમે હોલીરૂડ પેલેસ
 (Holyrood Palace) જોવા ગયા હતા. એ મેટેલ અસલના
 સ્કોટલેન્ડના પાદશાહોનો હતો તે સને ૧૫૦૧નાં સાલમાં જેમસ
 મોપાએ બાંધ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડ ઇંગ્લેન્ડ સાથે જોડાયેલ ગયા પછીથી

પાદશાહો વારા ફરતી એમાં રહેતા આવ્યા છે અને આપણાં માહ-
 રાણીખી ત્યારે ઐડીનખરો આવે છે ત્યારે એમાં ઉતરે છે. એ સારું
 એ મેહેલનો એક ભાગ હમેશાં શણગારેલો રાખે છે અને બીજો
 ભાગ જે અસલના ઇલાંના પાદશાહો વાપરતા હતા તે તેમજ રાખેલો
 છે. તેમાં જેમસ ૬ ઠો ઈલાંનો અને ઈલાંડનો પેહેલો જેમસ જે
 ઔરડામાં જનમ્યો હતો તે તથા તેની મા મેરી કુવીન આવે સકાટ
 જેને પાછળથી ગરદન મારી હતી તે રહેતી હતી. તે ઔરડાઓ તથા
 ખાવાનો સપર રૂમ જેમાં તેણીનો વાર રોજીએને મારી નાખ્યો
 હતો તે ઔરડો તથા તેને બાહાર ઘસડી લાવી ઘડરને મથાળેના
 ઔરડામાં નાંખ્યો હતો તે ઔરડો તથા તેના ભોલીના દાઢ સધળું
 દેખાડે છે. તેણીનો મુવાનો ધોલીયો તથા તેમાંની ખુરસીઓ સધળું
 એમનું એમ રાખેલું છે. એ ઔરડાઓમાં અસલનું ભરતકામ
 નોવાલાયક છે. એ રાણીની મોટું જોવાની આરસી પણ ત્યાં તેમજ
 રાખેલી બતાવી છે. એ જોઈને તેની પડોસજાનું અસળનું પાદશાહી
 દેવળ જોયું હતું અને તે હાલ ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે જે રાજા ડેવીડે
 સને ૧૧૨૮માં બાંધેલું કહેવાય છે. એમાં અસલના પાદશાહોને
 દાટ્યા છે જે સધળાની વીગત આગળ અમો આવી ગયા છીએ તે
 વખતેની ચોપડીમાં લખેલી હોવાથી અને લખ્યું નથી. ઈલાં આજે
 સલા ભરી હતી તેથી બીજી ગમના ઔરડાઓ જે હમણાની રાણી
 સાર રાખેલા છે તે જોઈ રામ્યા નહીં હતા. એજ કારણે લીધે
 એનો જુનો ભાગ પણ જોઈ શકો નહીં, પણ હિંદુસ્તાનથી આવેલા
 છીએ કહી જણાવ્યાથી તથા અમારા કાંડે મોકલવાથી અમોને
 જોવાની રજા તુર્ત મળી હતી. દસ દિવસ સુધી આપણી રાણીનો
 ઈલાંનો પ્રતિનિધિ એ મેહેલમાં દર સાત રહે છે ને રજા ખાનાં
 પીના તથા ખાતો થાય છે. તેનાં ખર્ચનાં એને ઉધરા પાડેડ ૩૦૦૦
 મળે છે પણ ખર્ચ એથી ઘણો હોવાથી તેને ગાંડધી ચોડે ખર્ચ લીમે-
 ર્યો પડે છે. એ સકાટલંડનો વડો પોતાની કંદી સિટ જે પાંચ છ
 ગાંડ ફર છે ત્યાં બાકીના દિવસો રહે છે. ત્યાંથી અમો અજેનો કિલ્લો

જોવા ગયા હતા, જ્યાં હતું જે અવેરાતો રાણી મેરીએ છે. પહેર્યાં હતાં તે રાખેલાં છે, તેમાં એક મોટી તથા માથુકતું તાંગ, સેંટ એનટુ તથા સેંટ બ્લેઝ તથા ગારટરના ઓરડોના ચાંદો તથા કાચર તથા પાદશાહી તથા ચાંદો રાખેલાં છે. પેલી અસહી મોટી તોપ જોને (1) Mons Meg મોનસ મેગને નામે ઓળખે છે તે સને ૧૪૭૬માં બેલજીયમના માનસ નામનાં કોટરમાં બનાવી હતી તે તથા મારગરેટ રાણીનું એપલ અમેઝે આગળ જોયું હતું તેથી જ વીગત પ્રમાણે છે. ત્યાંથી સમાર્યાન કરી એક જાતની દેવળને લગતી મોટી સભા ભરવાનો મેદલ છે ત્યાં એ સભા બેસતી જોઈ હતી, જ્યાં સ્કોટલેન્ડનાં પાદરીઓ વિશે જોઈ ફરિયાદ થાય તે સાંભળી તેનો ઈનસાફ થાય છે. ત્યાંથી હમો અરેનું મ્યુઝયમ જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત આખાં સ્કોટલેન્ડમાં મોટી ગણાય છે તે ૪૦૦ ફીટ લાંબી, ૨૦૦ ફીટ પોહાળી અને ૮૦ ફીટ ઊંચી છે જે સને ૧૮૬૧માં બાંધી હતી. જોકે એ કાંઈ ઘણું મોટું મ્યુઝયમ ગણાતું નથી તોખી એટલું મોટું છે કે ત્રણ કલાકે અમો બરોબર જોઈ શક્યાં નહીં તથા એમાંના સમગ્ર બધી રીતેનો કીધો છે. યુવેળાં જાન જાતનાં જાનવરો, બધી જાતની ધાતુઓ, તેની પરચુટણ બનાવટો, યુરોપની જાણીતી ઈમારતોના લાગોના નમુનાઓ, અસહી બખતરો, દોવાદાંડી સાફ તરેહવાર જાત જાતનાં બીલોરી ફાનસો, ફાયી પેહેલું રેલવે પર ચાલતું કીધેલું એનજીન જે વીલીયમ હીકી (William Hickoy) નામના સપ્સી Wylain (વાઇલેન) રોડે-રમાં સને ૧૮૧૩માં બનાવ્યું હતું કે જેથી કોલસો લઈ જવાને સવલ પડે એવા તેના વિચાર હતા તે એનજીનની ગાડી ઉપર એનજીન જાણે હમણાતું જીમ એનજીન આવે છે તેમ બદારથી દેખાડે છે અને તેની પાછળ કોલસો રાખવાની ગાડી અને તેમાં વળી પાણી બોઇલર સાફ રાખવાનું પીપ મુક્યું છે.

માથુસેનું આંગ શું શું તત્વોનું બનેલું છે જેમકે તેમાં ખાર કેટલો ભાગ, એલેક્ટ્રીન, પાણી, લોખંડ, ચરબી દર્યાદી, તે જુદા જુદા

ગીરીઓમાં ભરી વીગતવારે દેખાડેલું છે. કોઈ માણસનાં દીકને એનેવાઈઝ કરે તેા આવી ચીજો તેમાંથી નીકળેછે. એમાંનો એક ભાગ જે ફેસફર્સનો છે તેને વારતે લખેછે કે તે એવી તો સળગી ઉઠનારી ચીજ છે કે તેને પાણીમાંજ સખવી પડેછે. તે પ્રમાણે બધી જાતના અનાજોની ખાવામાં શુ" ખુબીઓ છે તે તથા એવી બીજી ઘણી વીગતો મુકેલી છે. અસલનાં લોકો લોખંડને બદલે પથ્થરનાં હાથીપારો વાપરતા હતા તે, જંગલી માણસો ચાંમડાંનાં, પીછાનાં, ઘાસનાં તથા એવીજ જાણુસોનાં કપડાં પહેરેછે, તે તથા તેઓનાં રહેવાતાં ધરોના નમુનાઓ, તરાંદ તરાંદની માછલીઓ તેમાં એક મગરમચ્છ ૭૫ ફીટ લાંબું છે તે, ઝડોનાં યડ તથા ઝળાઓ તેમા બામણુ એક મુશ્યો છે તે ૮૬ ફીટ લાંબો છે તથા બીજી નવાઈની બનાવતો જેવી કે પીંજલીથી હમેશ ચાલુ રહેલું ઘડીઆલ, ઘનાતું ભર્તકામ જાણે કસબી ભરત હોય એવું આબેહુબ બનાવેલું, પેરેશીન જાતની દેનસપેર'ટ મીનની બનાવેલી મોટી જોલીમોટ, ટોપો પ્લવાદી ઘણી ચીજો હતી કે જેની વીગતો અમે લખી શકતા નથી. ત્યાંથી ચાર વાગેને બાંધ ધણું તેથી અધુરું મુકીને મીનનાં પુતલાંનું (મેડમ છુસોનાં જેવું) એકઝીબી-શન જોવા ગયા હતા. એ કોઈ ફ્રેન્ચમેનનું છે અને માફકસરનું બનાવેલું છે. મેડમ છુસોનાં વેશ વર્તને કોઈબી રીતે પુગે નહીં. તે જોઈને ઈહાં સીધી જોયા ધરવાલા મોહોલાઓમાં (Higly Street & Cookburn Street), ગયા હતા જ્યાં અમે એક ધેર ૧૦ માસ ભોંપતલીયાં વગેરેનું જોયું હતું અને સાતથી આઠ માસનાં ધરો તો બીજાં ધણાં એ જગ્યા ઉપર આવેલાં છે તે સ્થળું જોઈને પાછા ફર્યા હતા. એ બધાંની તથા ઐડીનબરો જોહેરને લગતી અમારી આગળાં ઈહાંની મુસાફરીની સને ૧૮૮૧ની ડ્યારીમાં વીગતો દોવાથી પાછું લખતા નથી. ઐડીનબરોમાં અમે હયા જોઈ ગયા હતા તે કરતાં કાંઈ ઘણું ફરકાર થયો નથી, ધણુ એક ચોરો પુત્ર દરદ આવે ફરદ. ઉપર બધાયછે જે જે ત્રિલ જોડતો જાહેર પુરો પડે ત્યારે લાંબો ધરો. એ મીવાય બીજું કાંઈ નવું જોવામાં આવતું નથી.

હતા તેની સાંભેની બાજુપર નદીને કિનારે આવેલું છે. એ બગીચા
 ઘણી સારી હવાવાળી કહેવાય છે. તેની એક ગમ એ નદી અને
 બીજી ગમ થોડે દુરથી ઈંદાંતો વખણાવતો સૌથી મોટો સરોવર લેક
 લોમંડ (Lake Lomond) આવ્યો છે. અમારી પરોણાગત મીઠ
 હેરાવરે તથા તેવણનાં ઘણીયાંણીએ ઘણી સારી કીંધી હતી. દેવનબરો
 તથા તેની આસપાસની મેસોનાં મેલ સુધીની જગ્યા સર જેમસ
 કાલન ખેરોતેટની છે. દેવનબરોમાં છુટા છુટા જંગલ દરેકની આસપાસ
 એક એક જમીન રાખી બાંધેલા છે અને તે બધાઓમાં નાધલા બાગો
 દોવાધી-સારા શોભે છે. અમો ખાતું લીધું પછી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને
 આમપાસનો દેખાવ જોતા ૧૪ મેલ દુર સુધી ગયા હતા. રસ્તામાં
 બે ત્રણ મેલ પછી લેક લોમંડનો કિનારો લાગ્યો હતો તે છેક અમો
 ઉપર મુજબ દુર ગયા હતા ત્યાં સુધી મળ્યા કીધો હતો ને એ રસ્તે
 એજ મુજબ લોટો કિનારે અને કિનારે ઘણા નેસો સુધી ગય છે.
 અમો અંદર રસ્તે પાછા ફરીને Larks (લુસ) કરી ગામડું છે ત્યાં રીફ્રે-
 શમેન્ટ લેવા તથા ઘોડાઓને ઠાક આપવાને બિતર્યા હતા. એ લુસડું
 ગામડું પણ સરોવરને કિનારે આવેલું છે અને તેનાં ઘરો મજેનાં
 નાના બાગો સાથે બાંધેલા છે. દેવાલોપર ગુલાબનાં પુલનાં વેશાઓ ચઢ-
 ટાવેલા છે અને બાગમાં જાતજાતનાં રંગીન પુલો ઉગાડેલાં દોવાધી
 મજેનું લાગે છે. ત્યાંથી અમો પાછા પાંચ વાગે દેવનબરો આવી પુઆ
 હતા રસ્તાનો દેખાવ બધે મજેનો હતો. “સોફ્ટની” અંદર છુટા છુટા
 ટાપુઓ કોઈ મોટા અને કોઈ લાંબા બનાવેલા રોક વડેનાં જેવા
 નાનાં ને સપળાઓપર ઝાડો ઘણા ગીચ હોવાં, અને સરોવરના
 બધા કિનારાઓ પણ તેજ માફક ઝાડપાનની લીલોતરીવાળા દોવાધી
 એ રસ્તો ધણો રળીયામણો લાગતો હતો. અમો દેવનબરોથી ખાતું
 લઈને પાછા આઠ વાગે નીકળેલા નવ વાગે ગ્લાસગો આવી પુઆ
 હતા. એ રસ્તે આગનીગાડીમાંતો પણ રળીયામણો લાગે છે. તેનો
 મોટો ભાગ ક્યાર્ક્ટ નદી ઉપરથી પસાર પાવ છે જેમાં આવતાં જતાં
 વાહાંણો તથા ઝીમરો તથા સામી બાજુના કિનારાપર તથા તેને મધ્યે
 ડુંગર ઉપર દોડતી આગની ગાડીઓ, નદીમાં વારાફરતી મળતી વાહાંણો

બાંધવાની ગોદાઓ તથા સાંભી, બાળુનાં છુટાં છુટાં ગામો સુધે ધણુ રળીયામણુ લાગણુ હતું અને વળી ઉઠાં સુરજ કલાક ૮—૧૫ મીનીટે અસ્ત પામે છે અને ત્યાર પછી કલાક ૧૦—૩૦ થી ૧૧ સુધી બિજરદુ (ઝઝકકુ) રહે છે તેથી અમો સઘણુ મજેની રીતે જોષ શમ્મા હતા. એ ઝઝકકુ એટલુ રહે છે કે અમો દશ વાગા સુધી વગર બતીએ ન્યુસપેપરો વાંચી શકીએ છીએ. ખમર કાઢાડતાં માત્રુમ પડે છે કે રાતના ૧૧ વાગે લાંબા દિવસોમાં (તા. ૨૨ મી જુન સુધી દિવસ લાંબા થાય છે, અને પછી ઓસરવા માંડે છે) સુરજ અસ્ત પામી એથી હઠી વાગામાં પાછો ઉગે, છે તેથી અંધારી રાત તે વખતે ઘણુ દિવસો સુધી માલુમ પડતી નથી. હમણાખી રાતના ૪ વાગામા સુરજ પાછો દીસે છે. અમો જે ગ્લાસઓ કુવીન રોડ રોશન પર ઉતર્યા ત્યાં આવતાં આગની ગાડીને મોટા રસ્તા તથા ઘેરોની હેઠલના ટનલોમાંથી આવણુ પડે છે તે વખતે વીજળીની બતીઓ પોતાની મેલેજ ગાડીમાં સળગી ટનલ પૂરે થયે કે પાછી પોતાની મેલે જુગલ જાય છે તે સારું ઘણી સારી તાળ કીધેલી માલુમ પડે છે. રેલવેના પાતાની વચમાં એક બીજે લોખંડનો પાતો ટનલમાં રાખે છે તેમાં એક બાળુથી વીજળી સંચાએ દાખલ કરી સુકેલી હોય છે. જેવી ગાડીઓ ત્યાં આવી કે દરેક ગાડીની હેઠલ એકેક લોખંડનો સીધો સળાયો રાખેલો હોય છે તે પેલા વીજળીથી ભરેલા પાતો સાથે અડડી ધસાય છે કે તેમાં પેલી વીજળી જઈ તે સળીયામાંથી એક તાર ગાડીને મથાળે બતી હોય છે તેમાં લઈ ગયલા હોવાથી તે બતીઓ વીજળીની “ઇન્ટે-નડેસન્ટ” લાઇટની માફક સળગી ઉડી ઉગસ ગાડીઓમાં આપે છે અને જેવી ગાડી ટનલમાંથી બહાર ઉગસમાં નીકળી કે પેલો લોખંડનો પાતો ત્યાં નહીં હોવાથી વીજળી પૂગતી નથી અને બતી પોતાની મેલે જુગલ જાય છે. એવી સરસ સુકી કરી બતી સલગાવા માણુસો રાખવાનો તથા બતી જથુક બાંધવાનો ખર્ચ અંચા-લ્યો છે, એ ઉપરથી અમોને ઉઠાં તથા ઇમલડમાં બીજી રીતે માણુસોના પગારનો ખર્ચ બંચાવાના દાખલાઓ ચાદ આપે છે જેમાં હમણા થોડું એક ધણુ એક બતના મીકેનીકલ સંચાઓ બનાવી દર રોશને

મૂક્યા છે જેમાં એક નાની કપાટ જેવું મૂક્યું છે. તેની બે બાજુએ નાનાં બે ખાંચાઓને બિમાને બિમા સહગ રાખી તેમાં મીઠાઈઓ રાખે છે અને તે ખાંચાની દેઠણ વકરીના મોંઢાં જેવો ખીંજે નાનો ખાંચો એક પેની નળ તોટવો રાખે છે. હવે તે ખાંચામાં પેની નાખ્યે તો તેના બારે અંદરનો સંચો ફગાઈને પેલી મીઠાઈમાંનો એકજ કટકો બહાર આવે છે જે પેની નાખનાર લે છે અને તમો ખીંજે કટકો ખીંજી પેની નાખ્યા વગર કાઢાડી શકો નહીં એવી તાજા કીધી છે. એજ માફક પોસ્ટ કોડોના કેસો પણ જગેજગ રાખે છે. વળી માણુ-સોને તોળવાના ઓટોમેટીક સંચા પણ એજ ઢપ પર બનાવી જગે-જગ મૂકેલા હોય છે જેમાં પણ એક પેની તમો તે ઉપર બિમા રહી નાખો તો તોળતો ધડીઆલ જેવો કાંટો ધડીઆલની કાપણપર ફરીને તમારું વજન બતાવે છે, જેવા તમો ઉતર્યા કે પાછો અસલી જગ્યા મીઠાંપર જાય છે અને ખીંજી પેની નાખો નહીં ત્યાં સૂધી ખીંજી વખતે તોળાતું નથી. એ મૂળખ પોતા મેલે ચાલતા સંચાઓ રાખી તેની દેખરેખ રાખનારા માણુસોનો ખર્ચ બંચાવેલો છે. તોખી એ છેલ્લામાં ઠગાઈ લોટ્ટ કરી શકે છે, તે એમ કે પેહેલાં એક જણુ તોળાય તેનું વજન ધારો કે ૧૪૦ રતલનું છે તેટલો કાંટો ખસે છે. હવે તે ધણી ઉતરી નથી પડતો પણ ખીંજે ધણી તેની સાથે કાંટાપર ચઢે છે કે તેના વજન જેટલો કાંટો ખીંજે આગળ વધી જઈ તેના વજનખી એટલો હોય તો ૨૮૦ રતલપર કાંટો જાય છે. તેપરથી બેજી જણુ પોતાનું વજન કહી શકે છે. ઇહાંની આગની ગાડીઓ કાઢ કાઈ “એક્સપ્રેસ” દાખલ થોડાવે છે જેઓ કલાકના સાઠ મેલને દિસાએ ધણું રહેતો કીધા વગર દોડે છે તેઓને દોડતી રેને પાણી લેવા સાર રેલની હેઠાણમાં વચમાં પાણીની ટાંકીઓ બાંધી તેમાં પાણી ભરી તૈયાર રાખે છે અને ઈનજીનની હેઠળ એક જાતની પાણી જેવી લેવાની નળીઓ રાખે છે જે નળી તે પાણીની ટાંકી આવે છે ત્યારે સાંમી બાજુ મોઢું રાખી નીચે બિતારે છે કે આમની ગાડીના પોતાના ધસારાથી પેલી ટાંકીનું પાણી પોતાની મેલે નળીમાં ધરાઈને

ઉપરની પાણીની ટાંકીમાં લગભગ ૬૬ નળી પાછી ઉંચકી લે છે, એવી એવી નવી ગોઠવણો રાખે છે જેથી વખતનો બંચાત ઘણો થાય છે.

તા. ૩૨ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આઠ વાગેની દેનમાં બેસીને એડીનબરોની નબ્લીકમાં કરકાલડી (Kerkealdy) કરીને ગામ છે ત્યાં મી. ડગલાસ કરીને મેસર્સ ડગલાસ એન્ડ યાન્ડ એનજીનો બનાવનારના ભાગ્યાને ત્યાં પચાણા દાખલ ગયા હતા. એ કરકાલડી ગામ ફર્થ ઓફ ફોર્થ (Firth of Forth) ઉપર એડી-નબરો શહેરની સામેની બાજુ દુરથી આવેલું છે, જે બાજુ પર ફર્થ નદીનું મોટું જરમન ઓસન યા નેરય સીમાં પડે છે. અમારી ધણી માવજત એવણે તથા એવણનાં ધણીયાંણી અને ભાગ્યા મી. યાન્ડ કીધી હતી અને આસપાસનાં મુલકમાં ફેરવી લાવી ત્યાંના કારખાના-ઓ દેખાડ્યાં હતાં. હાલમાં કરકાલડીમાં ઓછા કરપેટસો બનાવાનો ધંધો ધણો વધી ગયો છે જે બે જાતના બનાવે છે તેમાં “ઓછા કલાઈ” જે “કનતાન” ઉપર તેલ તથા રોગાન તથા રંગ યા જપાન મારી બનાવે છે જે મુખાકમાં ગાડીઓનાં યા બીજાં કવરો બનાવાનાં કામમાં આવે છે યા “ટેબલકવર” દાખલ પણ વપરાય છે. તે પાતળા હોય છે, પણ બીજા જાતનાં કારપેટ દાખલ લાઈનાલીયમ (Linolium) કરીને બનાવે છે તે ધણા જાડાં જોઈએ તેવા કદનાં બનાવે છે. તેમાં પુચનો જુદો તથા આકર્ષીકાષ્ટક કીધેલું અલસીનું તેલ વાપરે છે, જે બેઉને બીજા કાંઈ મેળવણી સાથે મેળવી એક કનતાનના કપડાં સાથે તેને બે રોલરો વચ્ચે દાખી પછી સુકવે છે એટલે કનતાન જે જરા છુટા છુટા દોરણું વણેલું હોય છે તે સાથે એકજ કપડું હોય તેમ વળગી જાય છે. ત્યાર પછી તેને એક બીજાં મોટાં રોલર આશરે ૩૫ શીટ બાસનાં ઉપર એક ગમથી ચસાર કરી તે ઉપર તરાંદ પાડવાનાં લાકડાંનાં રોલરો બીજા ગમ રેહે છે તેની સાથે દબાઈને તરાંદ તે રોલરો એક પછી એક પાડે છે જે કામ ધણું જલદી થાય છે. જે તરાંદ ધણી ગીમ અને રંગવાળી હોય છે તો તેને હાઈ દીળાંઓ જેમ મુંબઈમાં રંગારીઓ દાખે છે તેમ દાખીને વારાફરતી જૂદા રંગોની

તરાંદ તે ઉપર પાડે છે તે જેમ તરાંદ પડતી જાય છે તેમ સક્ષીયાવોપર એક ઓરણુ હોય તેમ તંગાતી જાય છે અને જ્યારે તે તાકો પૂરો થયો કે તે ઓરણુ જે રેલ ઉપર રહે છે તે મેરવીને પટોશના ગરમી આપવાના ઓરણમાં લઈ જાય છે જ્યાં તે રંગ મુકાય છે. એ “લાઈ-નાક્સીયમ” બનાવનારાઓ જાણે એક હાથે ધધો લેઈ બેઠા રોય તેમ છતાં કરકાસડીનાં ગામમાંજ તેનો મોટો હિસ્સો બનાવે છે. તે જે-ઈને મીંડ ડગલાસ અને આંટવાયું ઈનજીન બનાવવાનું કારખાનું જોયું હતું જ્યાં હમણાં એક મોટું ઈનજીન મુંબઈની મજગામ મીલ સાઈ તૈયાર થતું હતું. એ બનાવવાની વીગત સને ૧૮૮૧માં અમો બોયટનમા મેસરમ હીકસ દારગરીવસનાં કારખાનાંમાં જોઈ હતી તેને મળતી હોવાથી અમે લખતા નથી.

૫૦૦ અમો કરકાસડીથી બીજા ૧૨ મેય દુર એક કોલસાની ખાણ [] ત્યાં ધણો મોટો ખુબો જે ડગલાસ અને આંટવાળાએ સને ૧૮૭૭માં બનાવ્યો હતો તે જોવા મળ્યા હતા. [એ પાણી કાઢાડવાનો ખુબો ૯૦૦ ફીટ ઊંડાણમાં કોલસાની ખાણની હેઠલથી પાણી કાઢે છે તે સાઈ ત્રણ ટપ્પા દર ૩૦૦ ફીટના કરી તેમાં વાસકરતી પેટ્રેલાં એક ટપ્પામાં ને તેમાંથી બીજામાં ને તેમાંથી છેક મથાળેના ટપ્પામાં એમ ત્રણ જૂદે જૂદે ટપ્પે પાણી ખેંચી કાઢે છે તે હીસાબે દર મીનીટે ત્રણ ટન ઈમાને ૬૭૨ ગ્યાલન દર ટપ્પે પાણી એટલું નીચાંબુમાંથી ખેંચે છે તે સાઈ એનું સીક્ષીનફર ૧૦૦ ઈચ બાસનું ગંજીવર બનાવેલું છે જે ખુબો ચલાવવા ૪૫૦ ચોડાના બળતુ જોર વપરાય છે. કોલસાની ખાણમાં જવા ઈનજીનથી એક ધણી મોટી જેલ બાજુથી પોહોળા ને વચમાંથી છેક સાંકડી એક કપ્પી ચલાવી તેના એક ભાગ પર દોરડું જે ઉપર માલ ખેંચી લાવે છે તે વીટળાય છે ને બીજું જે હોંડાંબા પાછું જાય છે તે છુટે છે. એ દોરડાંના છેડાઓપર બે પીજરાં કીધેલાં છે જેમાં માણસો યા કોલસો ખાણમાંથી નીચે ઉપર આવજાય કરે છે કોલસાની ખાણમાં અંદર જે કોલસાનાં પડ મળે છે તે ખાળી કાઢી ખાકીની નકામી જગ્યા નેલરીઓ તથા ટેકાઓ દાખલ

રહેવા દીધે છે તેથી બહુ ધણા માને હોય તેમ અદરથી થાય છે ને
 બાપી (Shruti) અદર જવાની જગ્યાએ સાથી આડી અતાની
 ગળીઓ કરી બધીગમથી કોલસો ખણી કહાડે છે તેમા કામ કરનાર
 માણસોને હવા જવાના બે હલાયધા “શાફ્ટમો” રાખી તેમા પખાથી
 પનન અદર મોકને છે ને બીજા પખાથી તે વપગયવી હવા બીજા
 “શાફ્ટ” માથી બહાર કહાડે છે એ ખાણવાળી જગ્યા ને ધણીની હોય છે
 તેને ખાણ ખોડનાર કુપની દર ટને કાંઈ લવાજમ (આસરે એક
 શીનીંગને) આપે છે તથા બીજો ખરચ ધણી રાખવા છતાંબી સતરથી
 અધાર ટકાનુ વ્યાજ શેર હોલડરોને આપે છે કોલસો જેવો બહાર
 આવે છે તેને એ જાતની સોખડના ઉભા સરીયાની આવનીમા
 નાખે છે કે તેમાથી છુટા તથા ઝીણા કડકા હેઠળ પડે છે ને તે ચાલની
 ઢળાવનારી હોનાથી તે ઉપરથી મોટા કડકાઓ ગમડીને તેને છેડે
 રેનવેના ગાડા હોય છે તેમા પડે છે જેમા દરિયે કિનારે લઈ જઈ નાહાણે
 ચઢાવે છે એ સવળુ જોઈ સાંજના મીઠા ડગલાસ સાથે ખાનુ લઈને
 પાછા ગાસગો રાતના ૧૦ વાગે આવી પુગ્યા હતા અમેને એડીન-
 બરોથી કરકાલડી જતા રતામા ફરક આવે ફરક રમીરમા પસાર
 કરવો પડ્યો હતો જેહા હમણા એક ગજવર પુલ આસરે બે મેલ
 લાખો એ ફરકની ઉપર બધાય છે જેના વચના બે એનસ (Spans)
 દરેક ૧૭૦૦ ફીટ લાખા છે જેવા મોટા સ્પેનસો બીજા કાંઈ પણ
 પુલના આજ સુધી બનાવેલા નથી અને આપણને અજ્ઞયખીમા નાખે છે
 કે આટલો લાખો ટપ્પો વગર ૭૬૦ ફીટ રીતે આગગાડીના ધપકારા
 હેઠળ યોમી શકશે. અમારો વિચાર આવતી ઢાળે ગાસગો ઢોડવાનો છે
 એ રોડ અમેએ આગળ જોયું છે તેથી તેના ધણા જાત જાતના
 કારખાનાઓ ની વીગત અમે લખતા નથી એ રોડેર વસતીમા હમણા
 ધણુ વધી ગયું છે અને મોટાવાઓના મોટાવાઓ અમેએ જોયા પછી
 છ વર્ષમા વધી ગયા છે હાલ એની વચ્ચે આસરે આઠ લાખ માણસોની
 કહે છે એ રોડેર ધણુ સફાઈથી રાખેનું છે તેની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક
 અમેને બગતર બગત નથી પણ સાલગવા મુજબ ફક્ત વાર્ષિક તથા
 પાણીના ટ્રસ્ટ (ખીતથી ને છે તેના) પાંચ લાખ પાંચસ વાંચિને

ઉપજેછે. પાણી ઇલાયી સાડ મેલ દુર “લોક કટરીન” કરીનેછે ત્યાંથી લોવેલાછે. શેહેરના કચરને માલુસો રાખી પેદેલાં તેમાંથી ફાટેલાં ચીઠ્ઠાં, ચાંમડાં ઇલાદિ કાઢાડી લઈ કાગળે બનાવાના કામમાં લે છે. એ સાથે કચરામાંથી કાંતા ચમચા પણ ધણાં મલેછે તે વેચેછે, તેની પણ આવક થાયછે. ગામીનો બાવી નાખેછે તેની રાખને ખાતરમાં વાપરેછે. ઈલાં ઉદ્યોગ તથા વેપાર પણ દિનપરદિન ધણે ખીલેનો બન્યો ને બધી રીતે શેહેર આબાદ છે.

તા. ૧ લી જુન ૧૮૮૭—આજે બપોરના સવા એ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને ગ્લાસગો છોડ્યું હતું તે રાતના ૮-૪૦ મીનીટ લીવરપુલ પુગા હતા અને ત્યાં એડવર્ડી હોટલમાં ગિતારે લીધેા હતો. અમે ઇમિલ્ડની હદમાં આવ્યા પછી વળી પાછું વાદળનું ઘેરાન થવા માડ્યું છે અને સુરજ દીસતો નથી. અમે બ્યારે લાંડનથી નિકળ્યા હતા ત્યારે લાંવાળા સાહેબો અમેને આજે વખતે સ્કોટલેન્ડ ને વધારે ગિતર તરફ આવેલું છે ત્યાં જવાની ભલામણ નહીં કરતા હતા કે ત્યાં હડી તથા વરસાદ પડતો હોવો જોઈયે પણ અમને તો તેથી ઉલટું માલમ પડ્યું હતું અને લાંડનમાં જટલા દિવસો અમે ઘેરાનના કાઢાડ્યા હતા તેટલા તથા ત્યાર પછીના દિવસો તો સ્કોટલેન્ડમાં સારા ગયા હતા અને અમેને આજે વખત સુરજ તથા માફક સરની હવા મળી હતી અને વળી ઇમલ્ડમાં આવ્યા કે ઘેરાન દેખાવા માંડ્યું હતું.

તા. ૨ જુન ૧૮૮૭—આજે લીવરપુલનું જુબીલી એકઠીખીરાન જોવા ગયા હતા. એ એકઠીખીરાનની જગ્યાપર જવાં સાફ ગ્રાંમ કંપનીઓ સાથે કાંઈ બદોબસત કીધેછે તેથી એક શીર્ડીંગ ને એકઠીખીરાનમાં દાખલ થવાની શી છે તેમાંજ ત્રામવે બીજું કાંઈખી બાહુ લીધા વગર ત્યાં લઈ બન્યો. એ આસરે દોઢ મેલ અમારાં હોટલથી દુર હતો. એની ઈમારતો ને ધણી મોટી લોખંડ તથા કાચની બનાવેલી છે તે મથે સાલ ઈલાં મોટું એકઠીખીરાન ઉપાડ્યું હતું તેનીજ અમામત ગએલીજ ને તેમાં આજે વખતનું

જુખીલી એકઝીખીરાન બર્ધુછે એની જગ્યા તથા ઇમારતો મલીને
 ૪૫ એકર જગ્યા રોકીછે તેમાં છુટી છુટી અસલી જાતની ઇમારતો
 બાંધી તેમાં દુકાનો, રેસ્ટોરાં, નાટકશાળાઓ, ગોફાવો ઇત્યાદી બાંધેયુછે
 તથા એક ગમ એડીમટન દીવાદાડીની નકલ તેના જેવીજ આમે-
 દુબ લોખંડના સળિયાઓની બાંધી તેની ઉપર ફરતું કનવાનનું કપડું
 જડી, તે ઉપર સીમેઠ લગાડી પથ્થરની તરાહ પાડીછે તેથી બાહરથી
 તો જાણે પથ્થરનીજ બાંધી હોય તેવી દીસેછે તે ૧૭૦ ફીટ જાંચાઈમા
 છે ને મધ્યમે દીવાદાંડી બાહક કાચનો મોટો ચુંબળ કરીને તેમા
 વીજળીની બતી વણી જોરાવર મૂકેલીછે એ ઉપર જવા સાડ પારી
 રાખીછે જે સ્ટીમરથી ઉપર હોલ આવજાવ કરેછે એ બધી છુટી છુટી
 ઇમારતોની વચમા ગારાના તખાવો (Terraces) કરીને તેમા ગેસના
 ફાણો તથા ફુલ પાનના બાગોના કેવારા કીધાછે તે સઘળા કેવારાઓ
 તથા રસ્તાઓ ઉપર નાની નાની બતીઓ મોઠવી તેની તરેહો ઘેરી
 લીધીછે, તથા વળી છુટી છુટી વીજળીની મોટી બતીઓ જોરાવર
 લાઇની મૂકીછે તેથી રાતના તો જાણે બાંને બેહેસ્ટ જેવો દેખાવ
 લાગેછે. વળી એ બાગોની વચમા એક ફુવારો ધણે મોટો ઉભો
 કીધોછે જેમાથી ધણી ગમથી પાણી બીડેછે પણ તેમા નવાઈ જેવું
 અમેએ પેહેલ વેહેતું એ જોયું કે જ્યારે રાતના તો ફુવારો ઉરાડ્યો
 ત્યારે તેમાનું પાણી તરેહ તરેહના ગમનું બીડતું હતું કાંઈ જેટ
 (jerbs) માથી લાય કીરમજ, કાઈમાથી ઘેર અને કાંઈમાથી શીકા
 લીલા રંગનું, કાંઈમાથી પીત્તુ, કાંઈમાથી જુ એમ પાણી જાણે એ
 રંગોનુંજ હોય તેમ દીસતું હતું ને તે રંગના બીડતા પાણીની મેળવણી
 એવી સારી કીધેલી કે તેથી જાત જાતની તરાહો પડતી હતી ને
 જાણે કે કમાનના રંગનું પાણી ઉડી મીનાસઓ જનતા દોમ તેવું
 લાગતું હતું. એ પાણી કાંઈ રંગેનું નહીં હતું, કાંઈ દળરો દળર
 આવન હતે તે રંગ ક્યાથી લાવે પણ એવી તાગ કીધી હતી કે જ્યાં
 ફુવારાની જેટસો ઉડતી હતી તેની નીચે પોકવ ફરતી જગ્યા રાખી
 તેમા ફરતી યાત્રા તેવા કાંઈ જરે-વી વીજલીની બતીઓ તક્લીઆમા રાખી
 હતી ને તેને મધ્યમે મોટા કાચ જડેસો દોવાથી પાણી બતીને ધુન્ની

સકલ ન હતું. હવે પાણી જે નળીઓમાંથી હોતે તે હાથર એ રંગીન કાચોની હુથળની બાજીનો ઉત્ક્રાંતિ (reflections) પડતો એટલે પાણી નળે રંગીન ઉત્ક્રાંતિ હોય તેવું દીસતું હતું. ખચીત એ ધણું જ નેવાલાયક હતું.

એકઝીબીશનની મુખ્ય ઇમારત ધણી ગંભીર છે. એને વારંવાર કહે છે કે એવી મોટી ઇમારત કાચ તથા લોખંડની સને ૧૮૫૧ નાં લંડનનાં એકઝીબીશનની ઇમારત સિવાય બીજી કાંઈ વખતે બનાવી નથી. તેની બહારની પોલોનાઈ ૮૦૦ ફીટની છે ને તેની ઉંડાઈ એટલી મોટી છે કે તેવું સહગ એક દીવાનખાણું પા (૭) મેલ જેટલું લાંબું છે તેની ઉપર વચમાંનો ગ્રુવન અંદરથી ૧૦૦ ફીટ દેખાતો હતો. બાંધેલો છે તેની હેઠાણમાં જેડેસ્ટાંડ બાંધેલું છે, જ્યાં રાતનાં ૧૦ વાગ્યા સુધી રીન્ટમીટનું વાળું વગાડતું હતું. તેની સામે વળી એક મોટી દેવળની આરંગીન મુકેલી છે, જે ઉર સંજ્ઞ પડી જતી જતીના રંગો વગાડતા હતા તથા પચીસ જણ તેની સામે ગાતા પછી હતા. એ મોટી ઇમારતમાંનો પોણે ભાગ હાલ દેખાડવા મુકેલા સામાનો તથા દુકાનોથી રોકાયેલો છે; બાકીનો ખાલી પડેલો છે. સામાન મુકેલા ભાગોમાં હિંદુસ્તાન તથા આફ્રીકાના શહેરોની તથા કેનેડા, કેપ કોસ્ટની ઇલાહીના ભાગો (Corners) જુદા જુદા કાંધેલા છે. તેમાં સર્વથી સરસ આપણાં હિંદુસ્તાનના સમઠમાં દેહરાદો, ઘેરે, લુંકાંઓ વનતકામની હાથની સાલો, દ્વિતરકામોના નમુનાઓ ઉપરાંત તદ્દન બાંધુનો બનાવેલો પુલ નેવાલાયક છે. તેની બાજુના કતેરા તથા તેનાં બેઉ બાજુની સીડીના જેતાલીસ ટપ્પાઓ સધળું બાંધુનું જતન જાતની તરાંકની મોઠવણીનું કાંઈ છે જે એક એકથી જુદી તરાંકનું છે. કલકતે જ્યારે ધિન્સ જોય નેલસ ગયા હતા તેમને વારંવાર એક મેહેરાબ

તેમાં વનસ્પતિની પેદાશના નમુનાઓ જોઈને અમે તો અજબ પઈ ગયા હતા કે આટલી જોસમાર જાતની પેદાશો હિંદુસ્તાનમાં યામ છે. ફક્ત ચોખ્ખાની જાતના નમુનાઓ અમે ગણ્યા તે ૯૯ હતા. તે મુજબ હજારો હજાર જાતની ખીજ વનસ્પતિ, ખણીજ પદાર્થો ઇત્યાદીના નમુનાઓથી 'ધજો મોટો હોલનો વચ્ચે ભાગ તદ્દન ભરી નાખેલો હતો. એને લગતી સીલોનની કોર્ટ પણ જોવાલાયક છે, જ્યાં 'હમણાં' યાં ઊગતી ચાહઓના નમુનાઓ ધણી રાખ્યા છે. સીલોનથી માણસો લાવી ત્યાં લોકોને ચાહે ખાવા સાથે' રાખ્યા છે. એ ચાહે જેની કાંઈ સીલોનમાં ખરાબ થવા પછી રોપણી કાઢી હતી તે સને ૧૮૭૨માં જે ૭૨૦૦૦ રતલ ઉતરી હતી તેને બદલે તે સને ૧૮૮૬માં ૭૨૦૦૦૦ રતલની પેદાશ થઈ છે એટલી એ રોપણી ત્યાં વધી ગઈ છે, અને હજુરખી વર્ષો વર્ષ વધવાની આશા છે. આસ્ટ્રેલિયાની કોર્ટોમાં ત્યાંની પેદાશો ઉપાંત ત્યાંના જંગલી માણસો જે હથિયારો તથા નામના કપડાં વાપરે છે તેના નમુના તથા મોટાં રોહોરોની છખીઓ ગોઠવેલી છે. દેનેડના જંગલી માણસોના પુતળાં તથા વાપરવાસની મીઝોના નમુનાઓ તથા ત્યાં રેલવે અને સ્ટીમરને રસ્તે ૧૨૦૦ મૈલ ચીન જપાન જતાં જંચે છે તે દેખાડવાના નકશાઓ મૂકેલા છે એ દોર્ટસોની વચ્ચેનાં હોલના એક ભાગમાં ઇંગ્લેન્ડે જે મોટી લગાધઓ કાઢેલી હશે તેને લગતી બાકી રહેલી નિશાખીઓ જેવું કે તોપો, જેનરોના પોશાકો, હથિયારો, નકશાઓ સઘળું તેને લગતી જગ્યાઓની વીગતો સાચે મૂક્યું છે તેમાં મોટો ભાગ કિમિયા તથા પેનીન-શુલરની લગાધને લગતો તથા ચીનમાંનો તેર્પાસના બળવાને વખતની ચીનના રોનસાડનો પીકાનનો ઉદ્ધાળામાં રહેવાનો મેહેળા લુટયો હતો તેમાંની ચીને ગોડવી છે જેમાં રોહેનસાડનું તખ્ત જે ત્રણ જણા બેસી રાકે તેવું લાકડાંનું નકશી તથા પીકી સાતીનનું બનાવેલું તથા રોહેનસાડના તથા તેની ઓરતના રંગમી તથા કસળી બરતના જગાએ ઇત્યાદી મૂક્યું છે તે એ લુટની વખતે જેનરલ ગોરડને જે ચીનાઓને મદદ કાઢી હતી તેથી તેને માદરીનનો પોશાક બેટ મળ્યો હશે તેમાં તેની પગવેલી છખી પણ ગોઠવેલી છે. ડ્યુક ઓવ વેર્લીમટનને

લગતી તેની વેટરલની લગાઈ વખતે પેટરેલી ટાપી, દગલો તથા તલવાર; કિમિયાની લગાઈ વખતે જે વખણાયેલો બાલાકાવાનો દુમલો કીધો હતો તેના સરદારના ઘોડાનું ડોકું કચના કેસમાં મૂકેલું છે તથા રશીયન વાવડાઓ, પોશાકો, હથિયારો એવું ત્યાં મૂકેલું છે. એ સિવાય અસલનાં બખતરો તથા હથિયારોનો સંગ્રહ પણ તેની સામેના દોડમાં સારો કીધો છે. ઉપર ધ્રુવ (North Pole) તરફના દેખાવોનો આભે-
દુષ નમુનો ચાકની તથા બીજી બનાવતો કરીને મૂકેલો છે, તેની પાછળ ચીતાર પણ એવો સરસ કીધો છે કે આપણે દુરથી જાણે ખરેખર તે દેખાવ જોતા હોઈએ તેવો લાગે છે. તેમાં જાણે બરફના પાહાડો બની ગયલા છે. કોઈગમ તે ઝરી જઈ તેના તરાંદ તરાંદના આકારો બનેલા છે. વળી તેમાં રીંછ તથા બીજાં એ તરફનાં જાનવરો ગોઠવ્યાં છે તે સમજું મજા સરસ છે. તેની સામે કબરોમાં લાંબા એશકીમોશ (Esquimaux) લોકોનો પહેરવાસ તથા હથિયારોનો સંગ્રહ પણ મૂકેલો છે એની પડોસમાં (Tropics) અધ્ધીકુંની સીનરી ઉપર સુખ્ય તેને જાજતા પાહાડો, જમીન, નદીઓ વીગેરે સીંદ, વાધ, હરણો તેમાં ગોઠવ્યા છે. વળી આફ્રીકાનાં રેતીનાં જંગલો તથા બીજા દેખાવોનાં પણ તેનાં જાનવરો સાથે મૂક્યા છે. અમરીકાનાં કટલાએક જંગલી લોકોના પોશાકો, હથિયારો, રેઢાણો ઉપરાંત તેઓ પોતાનાં મુઠાંનાં ડોકાંને ખુશબોદાર તેજબોથી ભરી રાખે છે તે પણ મૂકેલા છે. જેમાં એક જાત ડોકાંના હાડકાંઓ કાઢીને ફક્ત માસનો ભાગજ સુકવી મોઢાંના ઘટમ જેવાને તેવો પણ વગર હાડકાંથી અતિશય નાનો બનાવી રાખે છે જે ડોકું બાંધે બેથી અઢી ઈંચ જેટલું હશે પણ તેનાં માથાનાં બાહ આપણી ઝોરોતોની માફક લાંબા દીસે છે. બાહર દેશાવરની બનાવતો ઉપરાંત લીવરપુલને લગતી બનાવતોનો પણ સંગ્રહ સારો છે. તેમાં તદ્દન કાગળની બનાવેલી હોડી જે પાણીમાં તરી શકે છે તેવી એક મોટી કાગળની બનાવેલી ટાંકીમાં તરતી રાખી છે. સંચાલનના નમુનાઓ કંઈ ઘણા જોવામાં આવ્યા નહીં. આવી તથા બીજી હાલની નવી બનાવટો બાંધે તો -મુકેટલવાણું સંચલન ઘણું યોગ્ય સમજું જોતાં અમોને આજો દિવસ લાગ્યો હતો.

રાતના વળી એ જગોપર નાટકશાળા હતી જ્યાં બમની કસરત તથા ઓપેરા બરલેસ્ક જોયો હતો જે સારી રીતે બનાવ્યો હતો તથા સમ્રહસ્થાન રાતના ૧૦ વાગે બધા યતી વખતે આતશબાજી થઈ હતી. એ સમ્રહસ્થાન મેં વર્ષ છઠ્ઠા થઈ ગયલા સમ્રહસ્થાનને લીધે જેવું જોઈએ તેવું આમેં વખતે થયું નહીં ગયા સાક્ષના સમ્રહસ્થાનમાં ત્રીસ લાખ આદમી આવી ગયયું કેહેવાય છે ને માથુસ દીઠ એક શીર્લીંગનીજ રાસ લેતા (સીઝન ટીકીટો જુદી) ૫૬૨ લાખ રૂપીયાની કમાઈ થઈ તેથી તેમાં ખોટ ગયલી કેહેવાય છે તે પૂરવા સાર પાછું આ સાવ નવું સમ્રહસ્થાન તેનીજ ધમારતો સવામત રાખી બિંધાડયું છે કે કાઈ તેની કર વળે. હમણાં એકઠીબીશન જે જુબીલી સાથે સબધ ધરાવે છે તેથી મહારાણીના પચાસ વર્ષમાં શુ શુ વીગતો, લગામ્ઓ થઈ તથા રોહેરો લીધા તેની વીગતોથી ખામખા ભરપુર કીધેલું છે.

તા. ૩ જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથીજ વાદળ ધણુ ધેરામયુ હતું અને નજદીક આજો ફિવસ વરસાદ પડયા કીધો હતો બપોરના અમો ઈદાનો સેટ જ્યોરજીસ હોવ જોવા ગયા હતા, જ્યાં આપણી રાખીની જુબીલીમાં સામેલ થવા પેસીટીક સમુદ્રમાં “ફી” (Hijya) કરી ટાપુ છે તેની રાણી આવી છે તે આવવાની હોવાથી ધણી ધામધુમ કીધેલી હતી અને અદર અધાર જેવું હોવાથી મોગી રોશની કીધી હતી તથા ત્યાંની મોગી આરગીન તેને વારતે વળાડનાની હોવાથી તથા રાણીને જોવા સારું એટલું તો લોક અદર એકઠું થયયું હતું કે આખા તેના હોનની બધી બેઠકો તેઓથી ભરાઈ ગઈ હતી બીજીથી આખું દીવાનખાનું જોના ગળવર યામનાઓ આખા ધસેલા તથા પાલીશ કીધેના ગરેના દટના છે તે ચળકતાથી તથા ખીજ લપકાથી રોભતુ હતું. “દાવાની” ની રાણી તથા તેની છોકરી (જે તેની માદીની વારસ છે) તથા ઈદાનો લોડ મેયર તથા વડા જડજ સાથે ખીજ મોટા મોટા લોકો એક સરવમના આકારમાં અદર દાખલ થયા હતા જે વખતે સપળાઓએ ઉગી તથા ટેપી જિતારી માન આપ્યું હતું અને એક ઊંચી આમન

(dais) ઉપર બેઠકા કીધી હતી ત્યાં તેઓ બેઠાં હતાં અને ત્યારપછી. આરગીન ઉપર બે ત્રણ ધણા સરસ રાગો વગડતાં સાંભળ્યા હતા. એ આરગીનનો અવાજ ધણો જીનો નાની આરગીનના જેવો હોવાથી તે ધણો મોટો જાણે મોટાં ધોલો વાગતાં હોય તેવો સરસ છે. તેનાં રાગનો વગડનાર પણ દુસિયાર માણસ હોવાથી તે ધણી સરસ રીતે વગડ્યા હતા. “હાવારીની” રાણી દેખાને જરમીસોના ઘટમની પણ વધતી શામલા રંગની છે ને પોશાક સધળો અગ્નિનેની ધપનો તદ્દન સાદો પેહેરે છે. ફક્ત ટોપીમાં ઊંચાં પીછો જીનાં જેવાં પેહેરેલાં હતાં. પોતે અંગ્રેજ સમજે છે પણ જરાજર બોલી શકતી નથી. એની છાકરી અંગ્રેજ ધણું સરસ બોલે છે એમ સાંભળ્યું છે. એઓ દિંદાં મધજ કાંતે અમેરીકાથી આવ્યાં છે અને સધળે ધણું માન મળે છે. તેઓ આપણી મહારાણીનાં પરોણા દાખલ ન્યાં સુધી ઈંગ્લેન્ડમાં જ્યાં સુધી રહેશે અને અત્રેનાં ગ્રેટ નોર્થ વેસ્ટરન હોટેલમાં તેઓને ઉતારો આપેલો છે. તેઓ સેંટ જ્યોરજસ હોલમાંથી ગયા પછી અમો લોકો બાહર નીકળ્યા હતા. એ હોલની વીગત આગળ વખતે અમોએ લખેલી છે તેથી ખાણી લખતા નથી. ત્યાંથી અમો દિંદાં બે જગ્યાપર મીથુના પુતળાંઓનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા જેમાંનું પેહેરું નાણું તેમાં કાંઈ દમ નથી પણ ત્યાં એક મોટાં બાસવાળું જીવનું માણસ દેખાડે છે, જેનાં આખાં દિલપર (મોઢાં સિવાય) મોટા મોટા આશરે ત્રણથી પાંચ ઇંચ લાંબા બાલો છે. મોઢાંપર બાલો ખીજ માણસોની માફકજ છે. ખીજો સંગ્રહ સારો છે ને તેનાં પુતળાંઓની બનાવટ પણ અચ્છી છે. વરસાદ આવ્યા કીધાથી અમો ખીજ કુટે ફરવા ગયા હતા નહીં.

તા. ૪ થી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ૯ વાગેની દેનમાં બેસીને લીવરપુલ છોડ્યું હતું તે મેનચેસ્ટર ક્લાક ૯-૪૦ એ આવી ફ્વીનસ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. લીવરપુલની વીગતો આગળ આપી જ તેથી દિંદાં લખતા નથી. અમો મેનચેસ્ટર આવીને દિંદાંનું જે દાલનું મોઢું જુગીસી એકઝીબીશન ઉઘાડ્યું છે તે જોવા

ગયા હતા. એ એકઝીબીશન ઈંગલેન્ડમાં (લંડનનાં મોટાં એકઝીબીશન સિવાય) બધાં એકઝીબીશન થઈ ગયાં છે તેથી મોટું ગણાય છે. તે અસલની ઈઠાંની “બોટાનીકલ ગારડનવાળી જગ્યામાં અમારાં હોટેલથી આશરે બે મિલ દુર બાંધેલું છે અને તેના બાગ તથા છુટાં ઘેરો સુધાં ડાહ્યા એકર જગ્યા રોકે છે, જેમાં ૧૫ એકર તેની ઇમારતોથી રોકાયેલી છે. તે ગમે સાલનાં લંડન-કોલોનીઅલ, લીવરપુલ તથા એડીનબરોનાં એકઝીબીશનો કરતાં મોટું છે. એની અંદર સંચાક્રમ મોટો ભાગ પાતે ૧૭૬૩૮૦ શીટની જગ્યા રોકે છે. જેને વાસ્તે કહે છે કે એ બાબે તે ઉપર લખેલાં ત્રણે એકઝીબીશનોને સામતાં લેતાંથી તેઓથી બમણું મોટું છે ને તેમાં નવાઈથી નથી કરણકે લેનકેશાઅર જે આખી ડુનિયાને કાપડ, પુરં પાડે છે ત્યાં એવા સંચાક્રમની બનાવત વળી રહેલી જ નેઈયે. એકઝીબીશનની ઇમારતના બે મોટા ભાગ કરી તેમાં એકમાં સાંચાક્રમ ગોઠવી બીજા ભાગમાં પરચુટણ લથુસો તથા બનાવતો ગૂંકેલી છે. એ છેલ્લી ઇમારતનો હોલ જે વચ્ચાંનો છે તે સરંગ ૧૦૨૦ શીટ લાંબો ૫૦ શીટ જિયો અને આશરે ૧૦૦ શીટ પેહોળો હશે. એ સધળો લોખંડના નળો તથા કાચનો બનાવેલો છે તેથી એ એકઝીબીશન પુરં થશે કે તે સધળો સામાન ધણી થોડી ખોટ પાછો વેચી યા બીજા ખર્ચમાં લઈ શકશે. એની જમીનગીરી સારું પાઈડ ૧૩૦૦૦૦ કરાયેલા છે અને તા. ૧૧ મી જુન ૧૮૮૬ ને દીને સભા બરી એ ઉજું દરવાનો પેહેલો ઠરાવ કાપેલો હતો, અને તા. ૨ જુન ૧૮૮૭ ને દીને તે ખુલ્લું મેળું હતું. અમે આજે આખો દિવસ ત્યાં રહ્યા હતા અને ફરીને ધણોખરો ભાગ પરચુટણ બનાવટો તથા કાપડ અને સુવરની વજુતોનો જોયો હતો જેમાંનો પોણો ભાગ ઉપર એ છેલ્લી જથ્થોસોને લગતો હશે. વળી એક આખો મોદલો અસલની માફકનાં ઘેરોનો બનાવ્યો છે જેની બે બાજુપર દિલ્લાના દરવાજાઓ મૂક્યા છે અને તે સધળાં ઘરોમાં તથા મોદલોમાં ફરતા છુટા છુટા અસત્રનાં પહેરવેશનાં લોટો, ફુકાન-દારો તથા સિપાહો તીર કામદાં સાથેના ફરતા દરતા તથા માલ વેચતા હતા અને અસત્ર બોલીમાં ઘરો ઉપર કામજો તથા પાટિયાં

પર માલ વેચવાની વીગતો લખેલી હતી. વળી ત્યાંથી ખસાર થયા કે પેટલાં એક મોટા હોલ કનસેરવેટરી દાખલ રાખેલો છે જેમાં ધણી જાત જાતના ફુલ પાનોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. તે હોલની સાંમે પરચુટથુ માસેનો હોલ મુકીને એક કુંવારો મીસીઅરસ ડોલટનની કંપની જેઓ “એનેમલ ક્ષીક વર્ક” કરનારા છે તેઓએ એ જાતનો બનાવેલો મુકેલો જે જેમાંનું પાણી ધણું જીવે જીવું હતું. એ કુંવારો વચમાં ગુંબજ હેલ આપેલો છે. તે ગુંબજ અંદરથી ૧૫૦ ફીટ જાણાઈમાં છે. એકઠીખીસનમાં ખીજી જોવાની ચીજો પરચુટથુ ધણી હતી પણ તેની વીગતો અમો લખી શકતા નથી. તેમાં આરટલરની કંપનીવાળાઓનો કાચનો બનાવેલો કુંવારો ધણો જોવાલાયક છે. ઠાઈ મીથુખતીવાળા તથા સાયુવાળાઓએ તો પોતાની બનાવટના મોટા પિરામિડનો કીધેલા હતા. ફટકીના આખા કકડાની એક બનાવટનો ગોશિ હોય તેવો બનાવી મુકેલો હતો જે દોડ ટન વજનમાં કહેલો. સાયુની બનાવટના પ્રિન્સ તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ, ઓડરટન તથા ખીજાં પુતળાંઓ મુકેલાં હતાં તેમજ ખીજી બનાવટોના તરાંક તરાંકના આકારો પણ કીધા હતા. ઝવેરાત કામ, રૂપાકામ, ગીલીટનું પ્રેક્ટીકલ પ્લેટકામ પણ ધણું મુકેલું હતું. રેસમના કીડાઓ, તેનાં ઠાકુનસમાંથી રેપમ કેમ કાઢાડે છે તે તથા તેની બનાવટો સમજું ત્યાં દેખાડતા હતા. સી આવલડનો રૂ જેના તાર બે ઈંચથીખી વધુ હોય છે તે તથા તેમાંથી બનાવેલું નંબર ૩૦૦ સુધીનું સુતર તથા તેમાંથી વણેલી ધણું કીણા કાપડની બનાવટોખી જોવાલાયક છે. એ ૩૦૦ નંબરવાળો દોરો એક કાળાં કાતળાંપર વીટાળી તેની ઉપર નીચે મૂળખ લખેલું જાણવાલાયક જણી અત્રે જિતારું છે. એક આંઉસ વજનનો એ દોરો જો લંબાવે તો દશ મેલ સુધી જાય. અરધા રતલનો દોરો ઈંઢાંથી બરખીગામ રોહેર સુધી, એક રતલ ખીરટલ સુધી ને દોઢ હંડરવેટ દોરો આખી હુનિઆની આસપાસ લંબાઈ શકાય જે એટલી કીણી જાતનો તે બની શકે છે. ગલીયાઓ, સાતીનોના જેવું ટેળવ ઉપર નાંખવાનું કપડું, રંગીન સુતરાઉ મખમલો, સાતીનો છત્તાદી સમજું કેમ બને છે તે સુધાં જતાવેલું હતું. ડિંડુ-સ્વાનની ઇર્ટમાં તેનો બનાવટનો સામાન માફકસરનો મુકેલો જે તેમાં

ગયાં લાંડતના કોલોનીયલ એકઝીબીશનમાંથી વેચાતો લીધેલો નકસીનો પરદો જેની ઘણી તારીફ તે વખતે થઈ હતી તે જોવા લાયક છે સુરતની કાનખાઓ, રેશમી કાતની અસલી કોરો, નકસીકાગ છત્તાદી ત્યાં મુકેલું છે પણ લીવરપુલમાં એની કોઈ છે તેટલો ઈલા હિંદુસ્થાનનો સચડ નથી, અને તેજ મુજબ ખીજ કોલોનીયલની ચીજોનોખી સમઢ કાઈ દીસતો નથી. ઘણી ખરી ચીજો ઘેટ પ્રિન્ટનની તેમા મોટો ભાગ સેનકેશએરની બનાવટનો હતો. રમત ગમતમા તો વારા ફરતી વાજાઓ તથા મોટી આરમીનો વાગતી હતી અને છેક રાતના ૮ વાગેને ફુગ્રીવીયરસ, હુઝરસ (ધોડા પર), હગેરચન અને ગામડી વાજાઓનો જથ્થો કરી સાથે વળડયા હતા. તે વખતે એક પછી એક એ વાજાઓ વળડયા આવી પોતાની જગ્યા પર એકઠા થઈને પછી સપળા સાથે વળડયા હતા અને આતશબાજીથી જાણે લગઈ થતી હોય તેમ ફટાકડાઓ અને તોપો તથા બદુકો ફુટતી હતી અને ફરતુ ચોગાન જ્યાં એ વાજા ખુશી જગ્યામા વળડયા હતા ત્યાં આરે બાજુ પર બંદુકના દારના દબવાઓ કરીને એકદમ સળગાવી તેની જાત જાતના રંગની લાઇટનો ઉજાશ ત્યાં ફાંપો હતો જે વખતેનો દેખાવ ઘણો સરસ હતો એ વખતે એકઝીબીશનમાં આવેલું લોક જે ૬૦૦૦૦ એ દિનતુ કહેવાય છે તે સમજું બહાર આવી ખીચોખીચ ઉમેળું તે ઉપર તેનો જિજ્ઞાસ પડવાથી કાળા આગ અને સફેદ મોઢાનો દરિયા જેવો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો.

આજે વીહટસન ટાઈકના તેહેનારનો સનીવાર હોવાથી, બધે આમપાસના માનૌમાથી ખાસ રેનો ઘણાં જોએ જાવે મુકેળી હતી તેથી આજે જખરી બીડ એ એકઝીબીશનમા ચર્ચ હતી જોકે તે આટલું મોટું છે તોની ત્યાં અદર સાજ પડતા આલવાની જગ્યા નહોં મળતી હતી અને આતશબાજી પછી લોક પાહુ ઈમારતમા આવ્યું અને તેમાથી રહેલુ બહાર નીખતુ હતુ અને સામઝમા થવાપા દર-વાજમા દાખલ થતી વખતે જયકાકચડી ઘણી થઈ હતી અને બધ્યા સાથે આવેલી માતાઓ જિવારીઓ કળવાઇન જૂનો પાડતી કે મારા બન્ધાંઓ છે અમને જગ્યા આપો એટલી બીડ અકદમ થઈ હતી

પણ અકસ્માત કરો. થયો હતો નહીં. અમે રાતના દસ વાગે ઘેર આવ્યા હતા. આજે જ્યારે સહવારના એકઝીપીશનમાં ગયા ત્યારે રસ્તામાં પણ બીડ ધણી હતી અને એક મોટો તેહેવાર હોય તેમ લોકોની ઠાઠમાઠ ચાલતી હતી. ગામડેથી લોક ચાલતું યા સામાન ભરવાનાં ગાડાંઓમાં ભરાઈને આવતાં હતાં તેમાં વળી જૂદી જૂદી નિશાળોના છોકરાઓ સરખસના આકારમાં વાવટાઓ સાથે ગાડાંઓ ભરીને આવતા હતા જેઓમાં વીશથી પચીસ ગાડાંઓમાં (મુખ્યમાં જાહેર સુલેખાનના સામાન ભરવાના મોટાં ગાડાંઓ છે તેવી જાતનાં) ફારખે એક એક નિશાળના છોકરાઓ આવતા દીસતા હતા. જેઓ સઘળા ખુશાળી ભરેલા હોવાથી ધણું જોવા લાયક મળતું હતું. એકઝીપીશનનો હજી સાંચાકામને લગતો ભાગ છે તે જોવાનો રહી ગયાથી અમેએ ફરીથી ત્યાં જવાનો વિચાર કીધો છે.

તા. ૫ મે જુન સને ૧૮૮૭—આજે સઘળું મેનચેસ્ટરમાં બધું હોવાથી (એકઝીપીશન સૂધાં) અમે ઉઠાંથી આશરે ચાલીશ મીલ દુર સાઉથ પોર્ટ કરી (Bathing) હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં પણ ધણું લોક ઉતરી પડ્યું હતું. ઉઠાં આજરી માણસો હવા ખાવા આવેછે જ્યાં તેઓને નાની ખુરસીઓપર બેસાડીને ફેરવેછે તથા ખીજું બધું લોક આજ આવવાર હોવાથી જેવું કેવળમાંથી છુટું કે સઘળું ફરવા નીકળી પડ્યું અને આજે તથા ગઈ કાલેખી દિવસ ધણો ખુસો હોવાથી ધણું લોક એમ તડકાની અંદર બાર વાગે બપોરનાં ફરતું હતું અને જોકે તડકું ધણું હતું તોખી મરદ લોકો છત્રી તદ્દન ઊઘાડતા હતા નહીં અને તે પસંદ પડતું હોય તેમ મળતું મારતા હતા. ઉઠાં એક સ્કેટીંગ રીંગ (Skating Ring) છે તે અમે જોવા ગયા હતા જે આજે બંધ હતી તોખી અમે બાહાર દેશના હોવાથી અમેને ઊઘાડીને ખતાવી હતી જેનો હાલ જ્યાં એ સ્કેટીંગ થાય છે તેની જમીન આખસની પથ્થર જેવી કઠણ કીધેલી છે જે જાણે તદ્દન આઈસનીજ હોય તેમ છે. તે બનાવવા સાથે સંચો જાણુના ઝોરડામાં રાખેલો છે તેમાંથી (Brine) નિમક તથા સુરેખાર ભરેલું પાણી નળીઓમાંથી પસાર

કરે છે. તે વખતે અંદર કાંઈ બનાવટથી ગેચાસ કરી વેડ્યુઅમ પેદા કરે છે. તે પાણી ઠંડું થઈ પડોશના ઝોરડાની જમીન ને સપ્તળી લોખંડનાં નળનીજ બનારી છે તેમાં જાય છે, અને તેની ઉપર નામે-
 થું પાણી ને ત્રણ ઈંચ જેટલું ઊંડું હોય છે તેને ઠંડું કરી તેમાંની ગરમી પોતે ચુસી લઈ પાછું પેદા સંચામાં આવે છે, કે પાછું પોતે ઠંડું થઈ પેદા હાલની નળીઓમાં જાય છે. એમ ફરી વળ્યાથી પેલું હાલનું જમીન ઉપરનું પાણી બંધાઈ તદ્દન બરફ જેવું કંઈયે થઈ જાય છે. તે જગ્યા જાણે એક આખો આધસનો તાર (Sheet) હોય તેવી લાગે છે. તે ૧૫૦) ફીટ લાંબો અને ૬૦) ફીટ પોહોળો છે ને ઉપર સ્ટેટીંગ કરવાનાં બુટો પેહેરી લોકો રમત ગમત કરે છે. અમો ગાડીમાં બીજી ગમ આસપાસ ફરી આવ્યા હતા અને આગળ અમો-
 એ વિગતો એની લખેલી છે તેથી વધુ અત્રે લખતા નથી. ફક્ત એ ગામની વસ્તી વધતી જતી માલમ પડે છે અને નવાં ઘેરો ધણાં આસપાસ બંધાતાં જાય છે. અમો રાતનાં ૮-૪૦ ની રેનમાં બેસી પાછા નીકળેલા મેનએસ્ટર રાતનાં ૧૦-૩૦ એ આવી પુગ્યા હતા.

તા ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭—આજે સંક્રાન્તનાં દસ વાગે બોલટન કરી અત્રેથી આશરે ૧૨) મિલ દુર ધણાં કારખાનાં સાથનું એક શેહેર છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં બાઈ પીરોજસાહેબ બમનજી જીજીભાઈને ત્યાં પરોણા ઉતર્યા હતા અને તેઓ સાથે અમે ફરીને ગામ તથા કારખાનાઓ જોયાં હતાં. એ સંધ્યાની વિગત આગળી અમારી સફરની મોંઘમાં છે તેથી લખી નથી. અમો સાંજનાં ત્યાં વીટસન ટાઇપનાં તેહેવાર હતો તે જોયો હતો, જ્યાં દુકાનો ધણી થોડી હતી પણ રમત ગમતની ગોઠવણો ધણી હતી. જાતજાતના ટોંગસોંગ હતા તેમાં એકમમ ધણીજ ટોંગી ઝોરત આશરે ૧૦ મણુ જેટલી હતી અને તેની સાથે એક ધણો ડીંગનો માણસ બેઠો તદ્દાત દેખાડવા બિનો રાખેલો હતો. બીજી ગમ કેપ કોલોનીમાં દેશી બાપ અને અંગ્રેજ બાને પેટનો જળેલો એક માણસ હતો તેનું શરીર સફેદ ચામડીનું હતું પણ તે ઉપર છુટાં છુટાં મોટાં ધામાંઓ બરડા તથા

છાતી ઉપર ત્રાંખાંના રંગનાં દતાં જેવો રંગ તેના બાપનો હતો અને વળી તે ધામાંઓ ઉપર મોટા રૂવાનાં જેવા નેજ રંગના બાવો ઉગેલા દતા જે ગરમીની રૂતુમાં ખરી જાય છે અને દંડીની રૂતુમાં ત્રણ મીચ જેટલા લાંબા પાછા થાય છે. એ ધણીને આફ્રિકામાં જંગલી લોકો પકડી લાઇ ગયા હતા અને તેને ગુલામ દાખલ કામ કરાવતા હતા તે વખતે બિચારાને ઘણો દેશન કીધો હતો. તેને ખાંબુએ પીઠ ઉપર તથા કમ્મરપર મારેલો તેથી તેના માંસના લોંચા તે બાજુપર ફાટીને બધામ ગયેલા હજુર દીસે છે તથા હાથની પેટિંચીમાં ભારો મોટી દીધો હતો તેનો જખમ પણ ઘણો મોટો છે અને તેની અસરથી તે મૂઠી વાળાઈ શકતો નથી. એક ગમ એક જાતનું ચીનાઈ જંગલી કુતરૂં દેખાડતા હતા જેના પંજના આંગળાં છુટાં તથા ધણાં અણીદાર નખનાં હતાં તેથી તે જમીન ખોડીને તેનાં દરોમાં રહી શકે છે. તેનાં આંગળાંઓ વચ્ચે જેમ બટકને ચાંમડાં રહે છે તેમ હતાં અને આંગ ઉપર તદ્દન બાવ ઉગેવા નહીં હતા હકત જરા પુછડી ઉપર હતા અને તેની આમડી ધણીજ સુવાળી તથા ઇન્ડિયા રાજરની હોય તેમ ખેંચાઇ શકતી હતી એવી એવી રીતના દેખાવો ત્યાં દેખાડે છે. વળી ફરવાની ચકરીઓ જેમ મેળાઓમાં આવેછે તેમ ધણી હતી પણ તે મુખઈમાં જોઇએ છીએ તે કરતાં ધણી સારી તદખીરથી બનાવેણી હતી. તેઓ ધણીખરી ગોળજ ફરે છે પણ તે ફરવા માટે નાનું બાઇલર તથા હંનજન રાખે છે અને ફરતી વખતે એક મોટું વાજું વાગે તેવા અવાજની આરગીન તેમાંથી વાગે છે. બેઠકો સાફ કોઈમાં બોટો દરિયામાં હીચકા ખાય તેમ આગળ પાછળ ડોળા ખાતી હતી, કોઇ હાથે અલાવવાની ગાડી માફક તેનાં પછડાં સુધાં ફરતી હતી, કોઈ શાદમૂગ પંખેરાંના રીતની બેઠકની, તો કોઇ ગાડી રોજી ને તેની બેઠક વળી ખીજ જુદી ચકરી લેતી જાય તેવી રીતે જાત જાતની બનાવટોની હતી. અમે બોવટનથી પાછા ફરીને સાંજના મેનચેસ્ટરનો બેલવીજ (Belle Vue) નામની ગમતની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા, જ્યાંનો જનવરોનો સમૃદ્ધ અમેએ આગળ જોયો હતો તે કરતાં થોડો ઘણો વધારો કીધેલો છે તથા તળાવો અને સરોવરો વધાર્યા છે જેની વિગ.

તો સને ૧૮૮૧નાં જીવીજ છે. ફક્ત આજે હવા ખુલી હોવાથી તમા વીટસન-ટાઇડના તેહેવારો હોવાથી લોક આશરે દશ હજારની ઉપર જેવા હતરી પડ્યું હતું. તે જોવા આવનારાઓનો મોટો ભાગ નાચતો હોવાથી એક મોટું મેદાન જાણે માયાનો દરિયો બની ગયો હોય અને તે ચક્રર ખાતો હોય તેવો દેખાવ હજારો જોડાં એકી વખતે નાચતાં હોવાથી દીસતો હતો અને તેથી એટલો ગીય હતો કે જરા જરામાં એક એક સાથે અઠડી પડતા હતા. તેમાં કોઈ કોઈ નહીં નાચી જાણનારાઓથી નાચે તેઓનો રક્તસ પલ્લુ ખુબ થતો હતો. કોઈ કોઈ તો બે ઝોરોજા અને કોઈ કોઈ બે મરદો સાથે એમ નાચતા હતા.

રાતના ૯—૩૦ કલાકે આતશબાજી ઘણી સરસ થઈ હતી તેમાં અસહનાં લંડન શહેરનો તથા ટાવર જોવા લંડનનો દેખાવ હતો જે દુસ્મનના હુમલા તળે હોય તેમ લગામના હથિયારોને બદલે ફટકાના, તોપોના તથા બંદુકોના અવાજો તથા ગોળાઓ ફુટતા હતા અને તે વખતે દારૂનીજ રોશની છીપેલી તથા વારા ફરતી બદલાઈ જઈ દેવજો તથા મેહેલોના દીવાનખાનાઓ સજીયાઈ હોય તેવા દેખાવો દીસતા. તે જાણે પરીયાના મેહેલો હોય તેમ અલક્તા હતા અને વળી પરીયા-ઓની માફકજ ઝોરતો બેસેટનો નાચ કરતી હતી તેં પણોજ સાદો દેખાવ દીસતો હતો. વળી તે બદલાઈને વાદાંજો તથા હોડીઓના દેખાવો મેપોસ ઝાનસ ઝોગ અને મેગોગ (Jong and Magog) નામના અસલી રાક્ષી માણસોના પુતળાઓ એવા એવા રોશની સાથ-ના દેખાવો પછી છેલ્લે મહારાણી વીક્ટોરીઆનું પુતળું ઉભેલું લાગ્યું હતા જે વખતે બધે એકદમ અધાર કરી તેજ પુતળું ઉજરડાંમાં રાખેલું દીસતું હતું. પછી તેની આસપાસ લંડનના બે મોટાં દેવજો-ના આગરો મૂકી સપગા દારૂગમથી ગ્રવકતાં એકદમ છીપાં હતાં અને તે વખતે બપોરનાઓ તથા હજાર ઉપર જાણે એકી વખતે ફોગવાથી સપગો આરમાન ઘૂંટીકનો દેખાવ આની મલો રજીવામલો કરી નાખી આતશબાજી અવાસ કાપી હતી.

તાં ૭ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આજો દિવસ પાછો
 ગેનચેસ્ટરનાં એકઝીબીશનમાં ગયા હતા અને ગયા સનીવારનો બાકી
 રહેલો ભાગ તથા સાંચાકામને લગતો હાલ જોયો હતો. પેટેલાંમાં
 ધણી પરચુરણ જુનસ તેમાં ધણીખરી રસાયનશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ
 લાગતી વસ્તુઓ મૂકેલી હતી. રંગીન દોરાનાં કાટળાંની રાણીના
 બરથારની યાદગારીમાં બાધેલા સ્થંભની નકલ તથા સફેદ અને કાળા
 રંગના દોરાનાં કાટળાંનો એક દેવળનો આકાર ધણે સરસ બનાવેલો
 હતો. નિમકનાં પણ રાણીનાં તથા ખીજાં પુતળાંઓ બનાવેલાં હતા
 સાંચુ જાત જાતનો વેચવા મુકેલો તેના પિરામિડસોના તથા ખીજ
 તરેહવાર આકારો બનાવેલા હતા અને જાહેર ખુબર દાખલ દરેક જણ
 જે ભાગે તેને એક એક સાંચુનો જોણ એ દુકાનોમાંથી ભેટ આપતા
 હતા. તે જગ્યાપર ધણી બીડ થપલી હતી અને ગરીબ લોકો જામે
 ત્રણ ત્રણ વખત આવી એ સાંચુઓ ભેટા હતા કે ઘરમાં કપડાં ધોવા
 કામ આવે. એ પ્રમાણે દરરોજ સધળા લોકોને મુક્ત સાંચુ ફેટલી રકમનો
 અપાતો હશે તેનો વિચાર કરી લેવો કે સનીવારે ૫૭૮૦૦) માણસો
 આવ્યા હતા. (નયુસપેપરમાં ગણતરી છપાય છે તે મુજબ એકઝી-
 બીશન બિંધડ્યું ત્યારપછી એજ દિને આઠલું લોક આવ્યું હતું બાકી
 વધતામાં વધતું ૫૦૦૦૦) સુધી લોક એક દિવસમાં જોવા આવેલું
 કહેછે) અને આજેખી ૨૫૦૦૦ ની ઉપર હશે તેમાંથી જો ૫૦ ભાગજ
 સાંચુ ભેટો હોય તોખી ધણી મોટી રકમ બિંધડ્યું ત્યારપછી થવી
 જોઈએ અને હજીખી થશે એવી રીતની ખરચાણ જાહેર ખુબરો
 ઉદાના ધંધાદારીઓ આપે છે. સંચાકામના ભાગમાં તરોંદ તરોંદનાં
 એનજીનો, બાઇલરો, પુંબાઓ, સુતર તથા કાપડ રંગીન અને સાદું
 વણવાના સાંચાઓ, શીલેટીંગસ બનાવનાં, હન ધોવા તથા હોળવાના
 સાંચુ, મીઠાઇ બનાવવાના સંચાઓ ઇત્યાદી ચાંચુ હાનગમાં હતા જે ધણા
 જોવાલાયક હતા અને તે બધાઓમાં કાંઈને કાંઈ સુધારો કાઢેલો
 ખતાવતા હતા. લોખંડ બનાવનારાઓમાં એકે પોલાદનાં લોખંડની
 ગાડીની રેલને તદ્દન ગોળ ચક્કર વાગીને મૂકી હતી કે તે કેવું સરસ
 લોખંડ બનાવી શકે છે તે લોકો જોય. તે મુજબ ખીજ એક સંચા-

કામેને લગતી બનાવટો પણ જોજોળ મૂકેલી હતી. એ સધળું જોતાં અમારો આખો દિવસ નિકળી ગયો હતો.

તા. ૮ મી જુન અને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૦) ની દેનમાં મેનચેસ્ટરથી નીકળ્યા હતા તે લંડન ખાતે પાછા બપોરનાં કલાક ૨-૧૫ મીનીટે ખાસ દેનમાં યુસ્ટન સ્ટેશન પર આવી પૂગ્યા હતા અને લંડનમાં મેટરોપોલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. આજે આખો દિવસ વળી ત્રાદળ તથા વરસાદનાં આપટાંઓ પડ્યા છીયાં હતાં. અમે જે જણને મેટરોપોલ હોટલમાં એકજ ઓરડામાં અગવડને લીધે ઉતારો લેવો પડ્યો હતો. અમેએ બાર દિવસ આગમજથી એ તથા બીજાં જણીતા હોટલોમાં ઉતરવાને સાર ઓરડાઓ તૈયાર રાખવાને તાર છીયાં હતા તોથી હમણાં શેહેરમાં રહેવા આવવાનો વખત હોવાથી તથા તેમાં જુખીલીના દિવસો આવવાથી સધળાં હોટલો બેથી ત્રણ અઠવાડ્યાં આગમજથી રોકાવળાં હતાં અને તેથી અમારે સાફ જે બીજાનાં સાથનો એકજ ઓરડો રોક્યો હતો. અમે જે હોટલમાં ઉતર્યા છીએ ત્યાં અમારા ઓરડાનો નંબર ૬૫૨ મો છે અને ૬૦૦ માણસો ત્યાં ઉતર્યાં છે. એ સિવાય “ગ્રાંડ” હોટલના ૬૦૦ ઓરડાઓ તથા ન્યુ વીક્ટોરિયા હોટલ જે તા. ૨ જુનને ઉધડ્યું હતું તેના ૭૦૦ ઓરડાઓ સધળા આગમજથી રોકાવળાં છે. કેટલાએકએ એક માસ આગમજથી ઓરડાઓ રોકવાની તજવીજ કરી છે. મહારાજા હોલકર સારું ઇંહાં ૪૦ ઓરડાઓ ગમે તે કિંમતે લેવા આવ્યા હતા પણ તેનેથી ના પાડવી પડી હતી તેથી તેઓ બીજાં હોટલમાં ઉતર્યા છે. એલેક્ઝાંડરા તથા બર્ડીગહામ પેલેસના મોટાં હોટલો રાણીના પરોણાઓ સાફ બધા તૈયાર કરી મુકેલાં છે અને તેજ મૂજબ બધાં હોટલો ચીકાર બરાબ ગયાથી ઘણાં લોકોને રખડવું પડે છે.

તા. ૯ મી જુન અને ૧૮૮૭—આજે એસકેટની જણીતી સરતનો દિવસ હોવાથી તથા સુરજ પ્રકાસનો હતો તેથી અમે તે સરત જોવા સાફ હોટલની ચાર ઘોડાની ગાડીમાં દરેક જણની

બેઠકની દબી ગીતી આપી ગયા હતા. એ ગાડીમાં ૧૭ જણાં બેસી શકે છે. રસ્તામાં જતી વખતે કાંઈ ઘણી બીડ મળી નહીં હતી. અમે સાડા નવ વાગે સવારના નીકળેલા એ જખાપરના ૩૦ મૈલ ચાર કલાકે પૂરા કરી દોઢ વાગે ત્યાં પૂર્યા હતા, પણ આગમજથી લોકોની ગાડીઓએ જખા રોકી નાખવાથી અમારી ગાડીને ચોથી દારમાં ઉભી રાખવી પડી હતી જ્યાંથી અમે ઘોડાઓની સરત બદોબર જોઈ શક્યા હતા નહીં. અમે જો આગની ગાડીમાં જેમ સને ૧૮૮૧માં ગયા તેમ ગયા હોતે તો અમોને ત્યાંનાં ઝાંડ રેન્ડપરથી હજી સાફ દીસતે. આ વખતે રસ્તેથી મળતું જોતા જવાનો ઠરાવ કીધાથી ઘોડાઓને દોડતા જોઈ શક્યા ન હતા અને જ્યારે સામેની ખાજુપર અરધા રાહડે જતા ત્યારેજ દીસતા હતા. પણ તેને બદલે લોકોની ઠઠ તથા તરેદવાર ઢોંગ સોંગની મળતું જોવાને ઠીક બન્યું હતું. અમારી આસપાસની ગાડીઓમાં પૈસાદાર લોકો પોતાની ઘેર-ગતુ ગાડીઓ લાવેલા હતા જેની પાછળની બેઠકોની હેઠળ મજેનાં ખાનાં રોકી નાની કપાટોમાં છરી, કાંટા, રક્ષણી ઇત્યાદિ સામાન તથા ખાલું લાવ્યા હતા અને વળી વાળવાની લોખંડની ટેબલો પણ તેમાંજ હતી જે બાહાર કાઢાડીને ગાડીની પાછળ ગોડવી તે ઉપર આસરે એકી વખતે બાર જણા ઉભા રહીને રીફ્રેશમેન્ટ લેતા તથા ચપ્પેન અને ખીજ દારની આખો વખતે ડબ્બો ખાટલી પીતા હતા તથા ખીજ દોસ્તોને જેમી લાવીને તે ચાલુ રાખતા હતા તથા ઢોંગ સોંગમાં સીધીઓના જેવા કાળા મોઢાં કરી ગાયન તથા નાચો કરતા હતા. કોઈ કોઈ ગમ મુક્કા મુક્કીની મારામારી (boring) કરતા હતા, કોઈ ગમ કુતરાની કસરતના ખેલો યના હતા. એ પ્રમાણે ઘણું જોવાનું હતું અને મળતું તેને હીપે સારી પડતી હતી. અમો-એ એ વખતે એક અંગ્રેજનું ડુધાપણું જોયું હતું. તે એકે એક જણ સીધીનો ધોંગ કરી ગીત ગાતો હતો તેટલાં તે અંગ્રેજ ત્યાંથી પસાર થયો જોણે પેલા ઢોંગીને તેડીને પોતાનાં ગજવામાંથી નોટોનો ચોડો કાઢાડી તેમાંથી એક નોટ ૫) પાછાડીની કાઢી તેને આપી દીધી હતી અને પોતે ચાલી ગયો હતો. ધારવા મુજબ તે ધણી સરતમાં

કાંઈ જીવો હશે તેની ખુશાલીમાં એ નોંટ આપી હશે બાકી પાંચ પાછોડ રસ્તામાં ગાનારને કાણુ આપે ? અમો સરત પુરી થયા પછી વીંડસર કાસ્ટલના પાર્કમાં યઈને પાછા ફર્યા હતા, જે વખતે પાછી જતી ગાડીઓની બીડ ધણી મોટી મળી હતી. સરત જોવા આવનારામાં આપણા હિંદુસ્થાનના ઘણા રાજાઓ આવેલા હોવાથી તેઓના કસબી પોશાક તથા પાઘડીઓએ લોકોનું ધણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હોળકર મહારાજ એક ઝાંડ સટ્ટેડપર એક બોક્સ લઈને બેઠા હતા, પણ લીમડીના દાકોર તથા બીજા સરદારો પોતે ગાડીઓ રોકી આવેલા હતા. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા તેની બાનુ, હોકરીઓ અને બીજા પાદશાહી ખાનદાનના માણસો તથા પાદશાહી પરોણાઓ ૬ ગાડી જરીને એક સરઘસના આકારમાં ત્યાં આવ્યાં તથા સરત પૂરી થઈ ત્યારે ગયાં હતાં, જે વખતે લોકોએ તેઓને ટોપી ઉતારીને માન સાંકે આપ્યું હતું. અમો રાતના ૬—૩૦ મીનીટે પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

૭

તા. ૧૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે અમો હાઈડ પાર્કમાં બપોરના ત્રણ વાગેને ગયા હતા જ્યાં ખુલ્લો દિવસ હોવાથી ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ધણી મોટી બીડ મળી હતી. ગાડીઓ એટલી તો હતી કે પાંચ હારમાં ચાલતી હતી અને તેઓ એકજ રસ્તાપર ફરતી હોવાથી બીડ ધણી લાગતી હતી. ગાડીઓ તથા ઘોડાઓનો મોટો ભાગ ઘણો જોવાલાયક હતો. હાઈડ પાર્કમાં આગના ક્યારાઓ પણ ઘોડા ભાગપર સારા કાપેલા છે તથા વચમાં એક લાંબો પાણીનો તળાવ જેને “સરપેનટાઇન” કહેછે તે હતો અને બાજીને ભાગ પાર્કની આફક હીલોતરી તથા કાંડખાંઈની જરેજા છે. ત્યાંનો આલખઈનો રથજા ઘણો જોવાલાયક છે, એની વિગત સને ૧૮૮૧માં આપેલી છે તેથી અને લખતા નથી. પણ એ જગ્યાપર ગાડી ઘોડા એવાંતો જોવાલાયક છે કે ત્યાંથી અમેને ખસવા ગમ્યું હતું નહીં અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ગાડીમાં ફર્યા કીધા હતા. આજે રાતના “આલ્ફામથા” નામની નાટકશાળામાં ગયા હતા જ્યાં એ વખત

જેલેટનો નાચ થયો હતો, તેના પડદા તથા પોશાક ધણીજ સરસ હતા. તે ઉપરાંત ખીજા ટોંગ તથા કસરતના જેલો જોવાલાયક હતા. સીનરીમાં પેટેલી વખતે ઋતુક્તા પથ્થરાનો શુદ્ધ બનાવ્યો હતો તેની ઉપર નાંખેલી રોશનીથી જાણે હીરા માણેક ચળકતાં હોય અને તેનો બનાવ્યો હોય તેવો દીસતો હતો અને નાચનારીઓનો પોશાક મોટા કમરના દાણા જે આપણે તોરણ બનાવામાં વાપરીયે છીએ તેનો તથા એવીજ કાચની ખીજ બનાવટોનો હોવાથી એ દેખાવ જાણે અરેખીયન નાર્કટની વારતાઓના પરીવાના મેહેલના જેવો લાગતો હતો. ખીજ વખતના જેલેટમાં ચાર રત્ન (Seasons) ના દેખાવો કીધા હતા તથા તેને લગતાં પંખેરાંઓનો પોશાક ઓરતોને પેઢેરાવી નચાવી હતી જે પણ જોવાલાયક હતું.

તા. ૧૧ મી જુન રાત્રે ૧૮૮૭—આજે બપોરના હઠી વાગતે અમે એમીકસચરલ હોલમાં લસ્કરી ખેડું મુધ (Tournament) હતું તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અંદર જવાનું એક શીર્ડીંગ લવાજમ હતું, પણ તેમાંની અગાઉથી રોકેલી બેઠકોની ૧૦ શીર્ડીંગથી ખીજા ઉતરતી બેઠકો હઠી શીર્ડીંગ મુધીની હતી તે, સઘળી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી. અમે ધારીયે છીએ કે આસરે ઓછામાં ઓછા સાતથી આઠ હજાર માણસો લા હશે. ઈહાં લસ્કરી ક્વાયદ જાત જાતની બતાવી હતી અને પેટેલો દિવસ હોવાથી ઇમલડનો વડો સેનાધિપતિ ડયુક ઓવ કેમબ્રીડજ તથા હિંદુસ્થાનના ધોડાએક રાજાઓ આવેલા હતા. પેટેલાં તો ધોડાપર બેસીને આગળ સામન બે જાણીં (foul) ફાકડીથી ખતા રખ્યા હતા, સાર પછી ધાધરા રીજમીટના ઊકરાઓનું લસ્કર “બેગ ચાર્જ” વળાડું સાથે લઈને આગ્રુ હતું અને તેઓ વાવટા આગળ પસાર થઈને પોતાને સાઈ ખીજ લસ્કરી ઊકરા ઊકરીઓ વચેની જગ્યાપર બેસ હતા. સાર પછી દરિયાઈ લસ્કરની નિશાળના ઊકરાઓ આસરે ૮૦૦ જાણીં લસ્કર પોતાનાં તાજાં સાથે આગ્રુ હતું. તેઓને જાત જાતની ક્વાયદ કરાવી હતી અને પછી તેમાંથી આસરે ૨૦૦ ઊકરાઓને કસરત વાજાંના સરોઢ

સાથે કરાવી હતી જે ધણી સરસ લાગતી હતી. તેઓ આખા હોલમાં છુટા છુટા હારખંધ સાત આઠ હારમાં ઉભા રહીને પછી કસરતના મકદુમ ફેરવતા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. ત્યાર પછી ધોડેસ્વાર રીજમીટ આવી વાળાંના સરોદ સાથે કુવાડીલ, ઘોડાઓપરજ ઘોડા સાથે નાચ્યા હતા. તેઓ એક એકમાંથી પસાર થઈ જતા હતા તે ધણું સરસ લાગતું હતું ત્યાર પછી જે લાકડાંની વચ્ચે તોપની ગાડી બસબસ પસાર થઈ શકે તેટલા ખાંચાઓમાંથી તોપની ગાડીઓ ઘોડા દોડાવતા પસાર કરી હતી. તે એવી સરસ રીતે હાંકતા કે પેલા લાકડાના કડકાને અઠડીયા વગર (ગાડીની અને તેઓની વચ્ચે લાગ્યે બંને ઇચ્છા જ્યારે ગાડી પસાર થાય ત્યારે બાકી જગ્યા રહેતી હતી) પસાર કરી જતા હતા કોઈ વખતે તે કડકાઓ પડી પથ્થુ જતા હતા વળી તેજ પ્રમાણે ચારે પાસે ઘોડા દોડાવીને ગાડીઓ પસાર કરી હતી ત્યાર પછી “હોર્સ ગાર્ડસના” સિપાહીઓ ઘોડાઓપર આવી તરાહ તરાહની (evolutions) રમતો કરી હતી વળી ઘોડાઓને હુકમ કરીયાથી તેના સવારો બેઠેલા સુધાં તેઓ આસ્તે રહીને ભોંયપર બેસતા અને જોવો પેલા સવાર કુદી પડ્યો કે તેઓ સુઈ જતા હતા જેની પાછળ પેલા સવાર લાંબો બિંદો સુઈને પછી જાણે દુશ્મન સામે બહુકો મારતા હોય તેમ બહુકો ફોડતા હતા તોખી પેલા ઘોડાઓ મુગા મુગા પડી રહેતા હતા વળી ઘોડાઓ લાકડાઓપરથી પેહેલાં બંને અને પછી છ છ સવારો સાથે કુદાવી જતા હતા. ઘોડાઓ જે ભોંય ઉપર સૂતા હતા તેઓ પાછા ઉઠતી વખતે સવારો તેઓની ઉપર એવી રીતે ઉભા રહેતા કે પાછા જીવપર સવાર તે ઉઠતા ઉઠતા થઈ જતા હતા વળી ઘોડાઓ દોડાવતા આવી તેપરથી ધણી જણા ઉતરી પડીને બાકીના દરેક જણ પોતાના ઘોડાની સાથે ઉતરી પડેલા સિપાહીના તથા તથા ઘોડાઓ લાંબે પાછા દડી જતા હતા, જે વખતે પેલા લાકડા બેરીઅરસો (Barriers) બધા સાથે કુદાવી જતા હતા વળી બહુકાની તોપો (Gatling Guns) નો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો હતો જેમાંથી પાંચ નળીઓમાંથી ગોળીઓ પાછળથી ચક્કર ફેરવે એટલે જાણે ઉડતી હોય તેમ લાગતું હતું.

છેક છેલ્લે એક કિલ્લો ઉભો કરી તેની સાંમે જાણે તે લેવા લશ્કર
 શી રીતે જાય છે તથા સામાવાળા કેમ બચાવ કરે છે તે કરી બતાવ્યું
 હતું. ત્યાં નદીની આકૃષ્ટ કંપડાંથી વચમાં બનાવટ કીધી હતી તે ઉપર
 જવા સારું લશ્કરની સાથે ગાડાંઓમાં પૂલ બનાવાનો સામાન તૈયાર
 હતો તેનેથી તરત પૂલ બાંધ્યો હતો અને રેલવેના પાતા તરત નાંખી
 એક નાનું ઇનજીન તથા કિલ્લારોડી રેતીની થરી મુકેલી ગાડીઓ
 તેપર ચલાવી લાવ્યા હતા, અને તેપરથી “ગેટલીંગ” નામની તોપોનો
 મારો સાંભી બાજુએ ચાલુ કીધો હતો અને વળી અમ્મરોપર નાની
 તોપો લાવી તે પણ ફાડવા માંડી. જાણે પૂલ બાંધતાં પોતાની
 તરફના સિપાહીઓનો બંચાવ કરવા સામા દુસ્મનની તોપો જે નદીને
 પેલે કાંઠે તેઓ લાવી ફાડતા હતા, તેપર મારતા હતા, અને આમન
 આમન ખરી લડાઈ ચાલતી હોય તે પ્રમાણે તોપો તથા બંદુકોના
 મારો ચાલતા હતા તથા કોઇ કોઇ સિપાહીઓ જખ્મી થતા તથા
 મરી જતા હોય તેમ બોયપર પડતા કે માથુસો એ કમપર રાખેલાં
 તેઓ આવી તેઓને મલમપટો કરી ખાટ (Stretcher) ઉપર ઉઠાવી
 લઈ જઈ ગાડીઓમાં મુકતા હતા. આ અમ્મરો ઉપર બેસાડી સાથે ટેકો
 આપી ચાલતા હતા. આખરે પૂલ તૈયાર થયો તેટલાંતો સામા ધણી-
 ઓની તોપોની ગાડીઓ ગોળાઓથી બાંજી નાંખી પૂલપરથી એકદમ
 ધસારો કરી સામી બોરડુએ ગયા કે દુસ્મનો જે નદીને પેલે કાંઠે હતા
 તેઓ હઠી જઈ કિલ્લાની પાછળ બરાચા અને પછી કિલ્લો લેવાની
 લડાઈ ચાલી અને તોપો ખુબ આમનસાંમન છુટવા લાગી હતી. પછી
 કિલ્લા ઉપર સીડીઓ મૂકીને ડુમલો કીધો પણ દુસ્મનના મારો હેઠળ
 પાછા હઠી આવ્યા અને ધણા સિપાહીઓ જાણે મરી ગયા તેથી તોપો-
 એજ મારો ચલાવી કિલ્લામાં જવાની જગ્યા તે લાંછને કીધી અને પછી
 પેદળ રીજમીટ એકદમ ઢુંમલો કરીને ખાંચામાંથી દુસ્મનના બચાવ
 છતાં અંદર પેસી લડાઈ જત્યા હતા તે વખતે See the conquer-
 ing Hero, comes નો રાગ વગડ્યો કે બાજીનાં લશ્કરે દુરરેના
 પોકારો કીધા હતા. એવી રીતની લડાઈની વિગતો કરી બતાવી હતી
 જે ધણી સરસ અને જોવાલાયક હતી જેની બધી વિગતો અમે

આપી શકતા નથી. આજે રાતનાં લંડન પેવીલીયન (London Pavilion) માં એક ઘણું જાણીતું માણસ દેખાડે છે તે જોવા ગયા હતા. જે માણસ પોણાનવ શીટ જાચાર્ડમાં છે અને બધાં લોકોની વચમાં તેને ફેરવે. તે જીજ્ઞાસુ તેની કમ્મરથી જરા જાંચ દીસતા હતા. તે એટલોતો જાણીતો હતો કે નાટકશાળાના પેહેલા ચરપર બેઠેલા લોકો સાથે સેહેલાઈથી રોકરોક કરી શકતો હતો. અંગે તેની લંબાઈ જોતાં તે ધણે પાતળો લાગતો હતો. તેની ઉંમર હમણાં ૨૧ વર્ષની છે પણ તેને દેખાડાવનાર બોલતો હતો કે વૈદના કહેવા મુજબ તે હજુર વધીને જાયો યશે. તે આસ્ટ્રોલીઆમાં જન્મેલો છે અને તેનું વજન ૩૩ સ્ટોન યાને સાડાસોળ મણનું કહે છે, એ સિવાય બીજી ગાયન તથા કસરતની રમતો ત્યાં સારી થયેલી અમોઝે જોઈ હતી.

તા ૧૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના (૧૨) વાગેને જીઓસોજીકલ ગાર્ડન્સ જે રીજન્ટ પાર્કમાં આવ્યો છે ત્યાં ગયા હતા અને સાંજનાં ૬ વાગ્યા સુધી સહે ફરીને જાત જાતનાં જાનવરો તથા પંખી અને માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે જોયો હતો. અમોઝે સને ૧૮૮૧માં એની વિગતો લખી છે તેનેજ ધણે ખરા મળતો છે. નવાઈનાં જાનવરના વધારામાં અમે બે ઓવ પેરડાઈઝ (Bird of Paradise) જીવતું આવે વખતે પેહેલ વેહેલું જોયું હતું. બીજું ધણુંખરું આગળને મળતુંજ હોવાથી હાંસ વિગત લખતા નથી.

તા ૧૩ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરનાં English ક્રિમેસનોના વડા ગ્રાંડ માસ્ટર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનાં પ્રમુખપણા હેઠળ એક ગંજવર સભા બધા ક્રિમેસનોની આપણી મદારાણીને તેવણીની જીજ્ઞાસુની મુખ્યરક્ષાદીનો માનવત્ર આપના બાબે મળી હતી ત્યાં આલખઈ હોલમાં ગયા હતા જ્યાં આસરે ૬૦૦૦ મેસનો હાજર હતા પણ જગ્યાની કાતાબને લીધે દરેક લોકોને પાંચ ટિકિટોજ ફક્ત આપી હતી અને ધણા મોટા ભાગને આપી શક્યા નહીં હતા. દરેક ટિકિટ દીડ એક ગીનીનો બાવ ઠેરવેલો હતો તોજી અમે ધારીયે છીયે કે એથી

બમણું લોક જે જળ્યા હતો તો આવતો. અમો બરાબર કલાક અઢી વાગે ત્યાં ગયા ત્યારથી મેસનો પોતાના પોશાકો તથા અવાહેરોમાં ઠાઠમાઠ સાથે આવવા લાગ્યા હતા અને આશખર્ટ હોલનું દીવાનખાનું જે સૌથી મોટાં દીવાનખાનાઓમાંનું એક ગણાય છે તે ઠંડાક સાડા ત્રણ વાગામાં ચીકર બરાબ ગયું હતું. તે વખતનો દેખાવ ધણો સરસ લાગતો હતો. દરેક લોડનના સલાસદોને એક દારમાં ખુરસીઓ આપેલી અને કોઈ લોડનનો શીકો બહુ તો કાઢતો ઘેરો, કાઢતો લાલ, કાઢતો જાંબુરો એવા રંગના કોલર તથા એપ્રનો પેહેરેલા ઉપાંત ધણુખરાઓની છાતી ઉપર તેઓના ઓઢાના ચાનો પેહેરેલા હતા તેથી દેખાવ ધણો બપકાદાર લાગતો હતો. પોણા ચાર વાગે તો ગ્રાંડ લોડન આવી લાગી તેઓની હાજરી શિગડાં વળડી જાહેર કીધી હતી અને મોટી આરગીન (કે જે દુનિયામાં સર્વથી મોટી કહેવાય છે તે) પર માર્ય વળડી હતી અને ગ્રાંડ લોડન અંદર ધારા મુજબ દાખલ થઈ તે સરખસોના આકરમાં સા પોતાના ઓઢા માફક ચાલતા હતા. પેહેલાં ગ્રાંડ સ્ટુઅર્ડથી સરખસ શરૂ થયું અને તેની પાછળ ન્દાના ઓઢાવાલા અમલદારો આવ્યા અને તેઓની પાછળ ડ્યુક ઓવ કોનાટ તથા પ્રિન્સ આશખર્ટ વીકટર (પ્રિન્સ ઓવ વેક્સનો વડો છોકરો) ચાલતા, તેની પાછળ અર્લ ઓવ કરનારવન (પ્રિન્સ ગ્રાન્ડ માસ્ટર) Pro Grand Master તથા અર્લ ઓવ લેટમ ડેપ્યુટી ગ્રાંડ માસ્ટર ચાલતા હતા, તેઓની સાથે એક હિંદુસ્તાનનો પ્રિન્સ પણ હતો, ત્યાર પછી જે જણા વાવટા લઈને આવ્યા તેઓની પાછળ “ગ્રાંડ સોર્ટ મેરમર” નાગી તલવાર લઈને ચાલતો હતો અને સૌથી છેલ્લે પ્રિન્સ ઓવ વેક્સ આવ્યો હતો જે વખતે તેને બધાઓ જે ઉભેલા હતા તેઓએ દુરરેના પોકારો તથા તાબરાથી વધાવી લીધા હતા તેનો ઘોંઘાટ ધણો મોટો લાગતો હતો. પ્રિન્સે ખુરસી લીધા પછી તેની બેઠ જાણુપર તેનો લાઇ તથા છોકરો બેઠા અને તેઓની પાસે અર્લ ઓવ કરનારવન તથા લેટમ બેઠા હતા અને પેહેલાની પાસે પેલો હિંદુસ્તાનનો પ્રિન્સ કુચબીદારનો માહરામ બેઠો હતો. પ્રિન્સે સલામું કામ શરૂ કર્યું પછી અર્લ ઓવ કરનાર-

વને માનપત્ર પસાર કરવાને દરખાસ્ત કીધી જેને એન આન લેટેમે ટેકા આપ્યો અને બધાઓના તાબરા તથા હુરરેના પોકારો વચ્ચે તે પસાર થઈ હતી ત્યાર પછી રાણીની સલામતીનું માથણ આરમીન પર વખડી તેની સાથે બધા હાજર રહેલા ૬૦૦૦) માણસોએ તે ગાયુ હતુ જે ધણુજ સરસ લાગતુ હતુ અમોએ જણાવવુ જોઇયે છે કે આલબર્ટ હેન જે ધણો મોટો અને તેની બેઠકોના છ થી સાત ફર છે તોખી તે એવી રીતે બાધ્યો છે કે એક માણસ બોલે તેખી દરેક જગ્યાએ સભલાય અને ૬૦૦૦ માણસો ગાય તોખી ધોધાટ જેવુ લાગે નહીં અને તે મૂળજ આએ ૬૦૦૦ માણસો જે રાણીની સલામતીનું ગીત ગાતા હતા તે ધણુ સરસ સભળાતુ હતુ એટલા બધા માણસોનું ગાતુ અમોએ પેહેલ વેહેલુજ આને સાબળુ હતુ અને તે ધણુ અસરકારક લાગતુ હતુ. એ પુર થયા પછી આઝ માર્ટરે આસપાસના ગામોના મેસનોને આઝ લોડજમા ઓનરરી ઓધધાઓ આખ્યા હતા જેઓ આસરે થયાશની ઉપર હશે તેઓ દરેકને પ્રિન્સ પોતે રોકહેન્ડ કરી ઓઢાઓ આપતો તે વખતે હાજર થયલુ લોક તાબરા ફાડતુ હતુ તેમા પેલા હિંદુસ્તાનના પ્રિન્સને પણ ઓનરરી આઝ જુનીઅર વોરડનનો ઓધધો આપ્યો તે વખતે તથા લડનના હમણાના તથા અસલના લાર્ડ મેયરોની વખતેખી લોઢાએ ખુબ જોરથી તાબરા ફાડ્યા હતા અને ખુશાલી ખતાવી હતી એ આઝ લોડજમા આપણા એક જરથોસ્તી રોઢ દોરાબજી પેસતનજી કામા આઝ મેજરર દાખલ પણ હાજર હતા સધળુ કામ ખલાસ થયા પછી જેમ આખ્યા હતા તેથી ઉલટુ સરખસ કરી પ્રિન્સ ઓવ વેન્સ પેહેલા બાહાર ગયા હતા જે વખતે તેમને અતિ ધણુ માન તથા તાબ રાનો આવકાર મળ્યો હતો એ આખી સભા સધળી રીતે જોવાલાયક હતી

તા. ૧૪ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે ખાનગી કામમા રોકાવાથી કેયે ગયા હતા નહીં

તા. ૧૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે “ટેમસીસ એમએ-કનેટ” કરી જે ટેમસ નદીને કાઢે રસ્તો બાધ્યો છે ત્યાં ગયા ન્યા

પદ્મવાળાઓ પણ વિરુદ્ધની બાજુપર મત આપતા હતા. વળી એક બીજો “દ્વેષોક્ત” સભાની સામે મુખ્યો કે “દ્વામશ્વ” વાળા તકરાર ચલાવવા માંડતા નેટલાં સભાનો મોટો ભાગ બહાર જતો અને વાતચીત કરવામાં મુજબતા હતા અને તકરાર શું ચાલે છે તેની દરકાર નહીં કરતા હતા, પણ જ્યારે મત લેવાનું વળી આજુ કે તેઓને (whipping-in) કરીને સભાસદોમાંથી ઠેકવેલા લોકો પાછા તેડી લાવતા અને સભાસદો આગળની માફક જુદા જુદા ઓરડામાં જતા હતા. આજે તકરારને લીધે ધણી સભાસદો નજદીક ૪૦૦ ઉપર હાજર હતા અમો બે કલાક ત્યાં યોજીને પાછા ફર્યા હતા. “પાર્ટીમેંટ હાઉસ” ની ઈમારતની તથા બીજી વિગતો આગળ સને ૧૮૮૧માં આપેલી છે તેથી ઈંદાં લખતા નથી.

તા. ૧૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે National Gallery જામીઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા ત્યાં ધણો મોટો જોઈ દેશ પરદેશના ઉત્તાદ ચિત્રાઓનાં હાથનો કાષેશે ધણો જોવાલાયક છે. તેમાં નીચલા થોડાક ઉત્તાદોનાં નામો જોઓનાં ચિત્રો ધણી સરસ ગણાય છે તેનાં ઉતારી લીધાં છે. Ruben (Flemish School) સને ૧૫૭૭થી ૧૬૪૦ સુધી જીવતો હતો, Rembrandt (Dutch School) સને ૧૬૦૭થી ૧૬૬૯, Corregio (Parmigian School) સને ૧૪૯૪થી ૧૫૩૪, Titian (Venetian School,) Paolo Veronese (Venetian School) સને ૧૫૨૮થી ૧૫૮૮, Tintoretto (Venetian School) સને ૧૫૧૮થી ૧૫૯૪, Murillo (Spanish School) સને ૧૬૧૮ થી ૧૬૮૪, Valazquez (Spanish School) ૧૫૯૯ થી ૧૬૬૦, Salvator Rosa (Neapolitan School) Gaspar Poussin (French School) ૧૬૧૩થી ૧૬૭૫, Hogarth (English School) ૧૬૯૭થી ૧૭૬૪, Gainsborough (English School) ૧૭૨૭થી ૧૭૮૮, Sir D. Wilkie (English School) ૧૭૮૫થી ૧૮૪૧, Sir Edwin Landseer (English School) ૧૮૦૨થી ૧૮૭૩માં યદ્ય ગણવા હતા. એ

મુજબ ખીજા ધણા ઊંચા ચિતારાઓનાં હાથનાં. ચિત્રો ત્યાં રાખેલાં છે. દરેક ચિતારાનાં ચિત્રો એક એકની પાસે મુક્યાં છે અને કોઈનાં તો ઝારડાઓ ભરી નાંખી તે ઝારડાને ચિતારાનું નામ આપેલું છે. એ ચિત્રો સરકારે ખરીદ કીધા ઉપરાંત તેનો મોટો ભાગ ઇલાંતી રૈયતનાં લોકોમાંથી કોઈ કોઈ રાખીને પોતાના વખતમાં (Collection) સંગ્રહ કીધેલા તે વખતે પોતાના વેસિયતનામામાં એને આપી ગયલા તેઓનાં નામો નસવીરો ઉપર તથા જેનો સંગ્રહ મોટો હોય તેનું, ઝારડાઓ ઉપર ચાદાસ્ત દાખલ લખે છે. આજે સાંજના ઇલાંતી ભણીતી નોર્થબ્રુક ઇડીયન કલ્પમાં હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને મળવા સારું એક મોટો મેળાવડો કીધો હતો ત્યાં ગયા હતા ત્યાં ધણું લોક દાબર યયું હતું. તેમાં આપણાં હિંદુસ્તાનના આગળા વાઘસરાયો લોડે રીપન તથા લોડે નોર્થબ્રુક ઉપરાંત લોડે કીમબર્લી તથા ખીજા ઉમરાવો જેઓ હિંદુસ્તાન માટે ધણી કાળજી રાખે છે તેઓ તથા મુંબઈના માજી અવરનર સર રીચર્ડ ટમ્પલ તથા ખીજા ધણા સિવિલિયનો આવ્યા હતા. આપણા દેશની તરફના પણ ધણા લોક ત્યાં દાબર હતા પણ તેઓ ધણા ખરા સઘળા જથ્થા તદ્દન અંગ્રેજી પોશાક તોપી સુધાં પેહેરી આવેલા હોવાથી પારસી, હિંદુ, કે મુસલમાન ઓળખાઈ શકતા હતા નહીં પણ સામળાં મોઢાંથી હિંદુસ્તાનના રહેવાસીઓ છે કરી પીછાની શકતા હતા. દેશી બાનુઓમાં બે પારસી તથા એક હિંદુ પરબુ ભતનીઓરત પોતાના દેશી પોશાકોમાં દાબર હતાં જેઓ ઉપર ધણા જણાઓનું તેઓના શોભાતા પોશાકને લીધે ધ્યાન ખેંચાયું હતું. વળી ત્યાં હિંદુસ્તાનના દેશી લશ્કરના દેશી અમલદારો જેઓખી હમણાં રાણીની જુબીલીમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે તેઓએ પણ ધણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેઓ સઘળા મુંદી કાઢાડેલા કદાવર તથા સોહામણા માણસો દેશી લશ્કરી કસબી પોશાકમાં આવ્યાથી ધણા શોભતા હતા અને તેઓ સાથે ધણું લોક તેમાં ખસુસ કરી મડમ સાહેબો વાત તથા રોકહેન્ડ ખુબ કરતાં હતાં. રાજવંશીઓને આજે રાણીજીની મુલાકાત લેવા બીન્ડસર કેરટલમાં બોલાવેલા હોવાથી તેઓને ત્યાંથી આવતાં ધણું

અવાઈ થયું હતું. તેઓમાં મહારાજ હોલકર તથા લીમડી તથા મોરવીના દાકોરો તથા કમ્બના રાવ તથા ખીજા પ્રિન્સો આવ્યા હતા જેઓની ખુબ આવજત આપણા આગળા ગવરનર જેનરલો તથા ગવરનરો કરતા હતા અને આમનસામન ઘણી જોળખાણુ--પીછાન કરવી હતી, આ તકે તોઈધુક હિંડીયન કલ્પ વિષે અમોએ નોંધ લેવી જાંધયે કે એ કલ્પમા હિંદુસ્તાનને લગતા નજદીક ૪૦૦) સભાસદો છે અને આપણું દેશથી જે અનન્તણ્યા આવે છે તેઓને ત્યાં ખીજા દેશીઓ સાથે મુલાકાત વારા ફરતી થાય છે તથા બપોરનાં ખાતું લેવા ધણા જણા આવે છે તેથી ધણી ફાયદાકારક એ કલ્પ આપણા લોકોને યદ્ય પડી છે.

તા. ૧૯ ની જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આગખો-
મા “એરીંગ કાસ પીયર” પગથી બેસી થેમ્સ નદીની સેટેલ કરતા
હેમ્પટન કોર્ટ થેવેસપર ગયા હતા. એ નદીની એક બાજુપર સારી
રોબુકદાર ઇમારતો અને ખીજાગમ વખારો થોડાએક ટપ્પા સુધી આવે
એ થયું ત્યાર પછી Clarendon (એલસી) નામની જગ્યાથી મજેની
લીસોતરીના ખેતરો તથા બાગો અને બંગલાઓ દિસવા લાખ્યા જેનો
દેખાવ છેક હેમ્પટન કોર્ટ સુધીનો ધણો સારો હતો. ટપ્પે ટપ્પે પૂલો
દરેક જુદી જુદી બાધણીના સારા દેખાવના મલતા હતા તેમા “બેટ-
રસી પાર્ક” ના પૂલની બાંધણી ધણી સારી હતી. આલખટ પૂલ ખુલતો
માંકલનો કીધેતો છે તેખી જેવાશાયક છે. રીઅમંડ મુકયા પછી
નદી ઉચાણુ જગ્યામા જાય છે તેપર જયા “લોક” (Look) કીધેતો
છે (જે બાબેની વિગત અમે સને ૧૮૮૧ની નોંધમાં કેલીડોનીયન
કનામ પસાર કીધી તે વખતે “લોકમે” ની આપી છે તેને મલતી છે)
તે પસાર કરવા સાફ આગળ ખીજા આગખોટો હોવાથી અમેને નજ-
દીક એક કસાક થોળવું પડ્યું હતું “પણુ કેટાળા જેવું નહો લાગ્યું.
કારણકે આજે આતવાર દોવાથી રોકડો ખોટો લરી લોકો ફરતું હતું.
એ ખોટો નાધળી એક યા બેથી ૧૦) માણુમો બેસી શકે તેવી હતી.
ટોઇમાં એક મરદ હલ્લેસાં મારે અને એક ઓરત સાંમે બેસીને મુકા-

ન ફેરવે, કોઈમાં એક મરદ તથા એક ઝોરત મલી એ જાણુ દલ્લેસાં મારે, કોઈમાં દલ્લેસાં નહી મારનારાં ગીનો ગાય, કોઈ પોતાની ઘોઠ કિનારે ઝાડ સાથ બાંધીને લીલોતરીની જમીન ઉપર સુધ યા બેસીને ચોપડીઓ વાંચે, કોઈ મજાદ મારે. એ મુજબ અમોને છેક ચેરીંગ કાસથી તે હેમ્પટન કોર્ટ સુધી આખો વખત મળ્યા કીધું હતું. જુદાં જુદાં ગામો યા મામડાંઓને કાંઠે બેઠો બાઠે આપવાની રાખેલીઓ હતી ને ધણું લોક મજાદ કરવા લેતું હતું. એ મુજબ ભેતાં છેક બપોરનાં ત્રણ વાગે અમો હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની સામેજ જઈ કિનારે ઉતર્યા હતા. રદીમર જોકે નાધલી હતી તોખી તેમાં ખાવા પીવાની તથા બેસવાની ગોઠવણુ સારી કીધેલી હતી. અમારી સાથે ઓછામાં ઓછાં બસોથી હઠીસો માણસો એ રદીમરમાં હશે અને એવી રદીમરો આખો દિવસ થેમ્સ નદીપર ફરતી હતી જેમાં લોકો છેક ટ્રિનીટી સુધી એક બાજુ અને હેમ્પટન કોર્ટ સુધી બીજી બાજુ-એ મેળ કરવા નીકળી પડ્યું હતું. આજે સુરજ પણુ જરા જોરમાં હતો અને તાપ લાગતો હતો તોખી પવનની લેહેકીથી ધણે માલમ પડતો હતો નહીં. હેમ્પટન કોર્ટમાંના જરતકમતના પડદા તથા ચિત્રો તથા બાગ સધળું જોઈને અમો આગતી ગાડીમાં પાછા લાંડન આવ્યા હતા. હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની લિગત આગળી ચોપડીમાં લખેલી છે.

તા. ૨૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૧ની દેનમાં બેસીને અત્રેની વખણામણી કેમબ્રીડજની યુનિવરસીટી તથા પાઠશાળાઓ જોવા ગયા હતા. અમોને અત્રે રહેલા બાધ નવરોજી દાદાભાઈ આલખલેસે પોતાને ત્યાં કેમબ્રીડજમાં કેપસ (Cairns) કાલેજનાં ઝોરડામાં ઉતારે તથા બપોરની મેજબાની આપી સધળે ફેરવી બનાવ્યું હતું. એ કેમબ્રીડજ રોહેરમાં બધી મલીને આસરે ૧૭ પાઠશાળામાં આસરે ૩૦૦૦) છોકરાઓ છાત્રી પદવીની કેળવણી લીધે છે અને તેમાંના અરથો લાગ પાઠશાળાની ખુદ અદર ઝોરડાઓ બાઠે લાઈને રહે છે અને પાઠશાળાઓમાં હાજરી આપે છે. અમોએ એ પાઠશાળાની ટિલીટી, કીંગ્સ તથા કેપસ (Cairns)

પાઠશાળાઓ જોઈ હતી કે જેમાં એક દેનજ (Chapel) પ્રસ્તુતશાળા, લાપાણુ કરવા ઓરડો જુદા જુદા ગણે છે તેમાં કીંગ્સ પાઠશાળાનું દેનજ ઈંદા સૌથી મોટું છે તથા તેમાં કાચની રંગીન બારીઓ પણ જોવાલાયક છે એ પાઠશાળાઓ આગળા ઈંગલેન્ડના ગભ સહી-ઓએ તથા કોઈ મધ પૈસાદાર લોકોએ મોટા દડો કઢાડી રચાપી છે તેના ઉમ્તાદો મોટા પગારો વડે દડાડે એક હજારથી પદરમો પાછોડ આપી રાખેલા છે છોકરાઓની પાછળ બીજી રીતે તપાસ થઈ મારી લીધે છે તેઓને અરધો દિવસ લેકચરો તથા લેસનો આપે છે, બાકી નો અરધો દિવસ તેઓ ક્રિકેટ તથા બોટની રમતો કરે છે દરેક પાઠશાળાની પાછળ મજેના “પાર્ક” જેવી જગ્યા બેઠ પાન તથા ધાસની લીંગોતરીથી બરેલી રાખી છે અને તેઓની પાછળ નદીનું નાનું વહે છે જ્યાં તેની ઉપર પૂરો દરેક પાઠશાળાના અલાહેધા બાધેલા છે છોકરાઓને રાતના ૧૦ વાગેને મેજની અંદર આવવાની ફરજ છે, નહીં તો તેને દડની તથા તેથી નહીં સમજે તો કઢાડી મૂકવાની સજા કરે છે તેઓની તપાસ સાર “પ્રોફેસર” નામના માણસો હમેશા મોહોલાઓમાં ફર્યા કરે છે અને તેવા રખડતા છોકરાઓના નામો તેઓ લઈ સહવારે શિક્ષકોને તે જણાવે છે દરેક છોકરાને મુનિવર્મિંગ્ટો જજો રસ્તામાં સાજના છ વાગા પછી ફરે ત્યારે પેહેરવાનો હુકમ છે જજો પેહેરેતો હોય ત્યારે તેનેથી મસ્તી તોફાન થાય નહીં અને બીકી વટીક ખીવાય નહીં દરેક છોકરાથી તેના રહેવાના ઓરડાના બાક સાથે બધો મનીને આસરે બસોધી ત્રણસો પાછોડના વર્ષ દડાડે ખર્ચમાં રહેવાઈ શકાય છે પાઠશાળામાંના શિષ્યો લાઓમાંથી જેઓએ દુનિયામાં નામ કાઢ્યા હોય તેઓના પુતળાઓ તે પાઠશાળાઓમાં મૂકેના છે કીંગ્સ પાઠશાળામાં મીનટન બાયરન બેરન તથા બીજા ઘણાઓના અર્ધ બાવળા રાખેના છે મેલટને ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ નામની જે વખણાયલી કવીના લખી હતી તેની પેહેલી રાશ્આત તેના પોતાના આક્ષરની લખેલી ઇલા રાખેલી છે તથા પ્રસ્તુત શાળાના ઘણી જુની તથા સારી મેટાઓ રાખેલી છે ઇલા વળી એક મુનીયન સોસાયટી મળ કરીને ઉભી કાઢેલી છે જ્યાં એક પ્રસ્ત

કશાળા ઉપરાંત તકરાર કરવાની કલ્પ રાખી છે. જેનું એક દીવાન-ખાનું પાર્લામેન્ટના હાઉસ ઓવ કોમનસના દીવાનખાનાને મલતું કીધેલું છે જેમાં રાજ્યદારી બાબદોની તકરારો પાઠશાળામાં શિખતા ઠોક-રાઓ કરે છે અને જેઓને પાર્લામેન્ટમાં પાછળથી સામેલ થવાનું હોય છે તેઓ સાં થી રીતે તકરારો કરવી તથા ચાલવું તે શિખે છે. પાઠ-શાળાઓમાં બધા મલી છ મલીના છુટી મળે છે તે વખતે પાઠશાળામાં રહેવાને કોઈને દુકમ નથી. અમે આજે કેમપ્રીડન્માં ગયા સારે સોક બહુ કોર્સ પાઠશાળાના દેવળ આગળ તથા યુનિવર્સિટિ હોલ આગળ મળ્યું હતું. ખખર કાઢાડતાં માલમ પડ્યું કે આજે જેઓએ પરિક્ષાઓ પસાર કીધી હશે તેઓને સેનેટ (Senato) સનદ આપવાની છે. તેમાં લાર્ડ મેયર ઓવ લંડનનેથી નામની પદવી આપવાની હોવાથી તે છલાં આવ્યો હતો તેને જેવા બહુ સોક મળ્યું હતું અને આવતી કાલે રાષ્ટ્રીની જુબીલીની ખામધુમનો દિવસ હોવાથી બધે જગેજગ વાવટાઓ તથા ફુલ પાનના સણગારો કીધેલા હતા તેથી બધે દેખાવ રળીયામણો લાગતો હતો. કુચ્છીદારના માહરાજનેથી આજે કાંઈ જેવા મેલે નામની સનદ આપી હતી કારણકે તેવજુબી યુનિવર્સિટિના જબ્બામાં ખીરાળ્યા હતા. સોડ મેયર પોતાની લંડનની બલકાદાર ગાડી લઈ આવેલા હતા તેને બધેબધ જુશાલીના પોકારોથી સોકાએ વધાવી લીધો હતો તે પાછા અમારી રેનમાંજ લંડન આવ્યા તે વખતે કેમપ્રીડન્માં રેશનપર હજારો સોક તેને માન આપવા કાજર થયલું હતું કેમપ્રીડન્ શહેર આફકસરનું છે. ત્યાંની પાઠ-શાળાઓ સિવાય ખીજુ કશું જેવાલાયક નથી. એની વસ્તી આસરે માલીસથી પીસતાલીસ હજારની છે. એ શહેર જાણે યુનિવર્સિટિનું પોતાનું હોય તેમ ત્યાંના સધળા ધારાઓ તથા કામકાજ એજ ચલાવે છે જેનો વડો એનસેલર હાકમ હોય તેમ ગણાય છે. એ શહેર કેમ નદી (Cam) ઉપર આવેલું હોવાથી તેને કેમપ્રીડન્ કહે છે. સાતમી સદીથી એ જગ્યાપર યુનિવર્સિટિ ઉભી થયલી કહેવાય છે પણ તેને ત્રીજા હેતરીએ સને ૧૨૩૧ માં (Incorporate) ઇન્કોરપોરેટ કીધી હતી અને બજીબરી પાઠશાળાઓ એડવર્ડ પેટેલાના વખતમાં ત્યાં સ્થા-

પાછા હતી, દરેક પાઠશાળા પોતે પોતાનો વહીવટ જુદો ચલાવે છે અને તેઓમાંથી સુઠી કાઢેલાઓ યુનિવર્સિટીનો વહીવટ ચલાવે છે. સૌથી પેટ્ટી પાઠશાળાઓ સેટપીટરની કહેવાય છે જે સને ૧૨૫૭ માં લીડ ડી બલસામ કરી એલાઈનો પાદરી હતો તેણે સ્થાપી હતી. અમે જે પાઠશાળામાં ઉતર્યા હતા તે સને ૧૩૪૯ માં Gonville અને Caius કરીને ગ્રંથસ્થાને સ્થાપી હતી. ફ્રાંસ પાઠશાળા સને ૧૪૪૧ માં હા હેનરીએ સ્થાપી હતી જેનું દેવળ અમે ઉપર લખ્યું તે ધણું સરસ છે. બધી પાઠશાળાઓમાં ત્રિનીટી (Trinity) પાઠશાળા સૌથી સરસ ગણાય છે જે આઠમાં હેનરીએ સને ૧૫૪૬ માં સ્થાપી હતી. એની પુસ્તકશાળા ધણી સરસ છે તથા રંગેલાં ચિત્રો પણ તેમાં સારા છે. ઇંગ્લંડના રાજાઓ જ્યારે કેમધીડન જાય છે ત્યારે એ પાઠશાળાના શિક્ષકોનાં રહેવાનમાં ઉતારો લીધે છે. એ પાઠશાળામાં ઇંગ્લંડના ધણા ખરા મોટા પાદરીઓ તથા આર્યબીશપો શિખેલા છે. એમાં યુનિવર્સિટી હોલમાં પેટેલા તથા બીજા જ્યોર્જનાં પુતળાંઓ છે યુનિવર્સિટીની પુસ્તકશાળા ધણી મોટી છે કારણકે ઇંગ્લંડમાં હાતી બધી ચોપડીઓની એક એક નકલ ઇંદાં બેઠે આવે છે. અમે સમજી જોઈને સાંજના ૭ વાગેને પાછા લંડન આવ્યા હતા. રાતના હાઉસ આવે ક્રામન્સમાં બીજી વખત તકરાર હતી તે જોવા ગયા હતા અને ઇંદાંનું લોક કેવું અસરકારક છે તેનો એક દાખલો અમે જોયો હતો. અમેને પાર્લામેન્ટ બેસે છે તે આરડામાં જવાની આગળથી ટીકીટ આપેલી હતી પણ જ્યારે ત્યાં ગયા ત્યારે જરા અવારું ચવાથી અમેને આપેલી જગ્યા તદ્દન ભરાઈ ગયેલી હોવાથી ત્યાંના રખેવાળે દીવાનખાનાના બારણાની બહારજ ઉભા રાખી કહ્યું કે અંદરથી જોવી એક બેઠક ખાલી થશે કે તમેને જવા દઈશું તેટલાં એક પાર્લામેન્ટનો સમાસદ અંદરથી બહાર આવ્યો. તેને અમેને આપણા પારસીઓની પાઘડી સાથના પોશાકમાં જોઈને મારી પાસે આવી પુછ્યું કે તમે શું મુંઝઈના પારસી છો અને અંદર જોવા જવા માગો છો ? અમેએ હા પાડી અમારી ટિકિટ બતાવીને વિગત જાહેર મીઠી તેથી પોતે કહ્યું કે હું પારસીઓને વાસ્તે સારું

માન ધરાવું છું અને તમોને ઇલાં જગ્યા નથી મળતી તો સર્વેથી સરસ જગ્યા એલચીઓ બેસે છે ત્યાંની અપણું કરી પોતે સાથે આવી અમોને તે જગ્યા પર બેસાડી ગયો હતો. અમોએ તેનું નામ 'પુછતાં' તે યુગ્મર્ધની જાણીતી પેહેડી એડવર્ડ બેટસની કંપનીનો વડો ભાગ્યે પોતે સર એડવર્ડ બેટસ માલમ પડ્યો હતો.

એ જાપરથી માલમ પડે છે કે આપણા પોશાકને ઇલાંના સારાં માણસો કેટલું માન આપે છે. ઇલાંના જરયોસ્તી તથા હિંદુસ્તાનના ખીજ રહેવાસીઓ આવી ઇમેજ તોપી તથા પોશાક પેહેરે છે તે તેઓ પસંદ કરતા નથી. પણ હિંદુસ્તાનીઓ જો રસ્તામાં પોતાનો પોશાક પેહેરી ફરે છે તો હલકા માણસો તેઓને રસ્તામાં પણ વગોવે છે અને પાછળ ટાળાં ધર્મને મશકરી હા કરે છે તેથી રસ્તે ચાલતાં આપણો પોશાક પેહેરી શકતા નથી પણ જો બાહરના મોઠા મેળાવડાઓમાં આપણો પોશાક રાખે તો તેથી આપણને માન સારું મળે છે; અને સર્વે જણા આપણી પાસ આવી જોલખ કરી આપણની બધી રીતે આવજત કરે છે. પણ જો તેવા મેળાવડામાં ઇમેજ પોશાક ગયા તો કોઈ કોથુખી દેવું નથી પણ તોખી દિલગીર છીયે કે આપણા લોકો તેવા મેળાવડામાં વડીક આપણી પાસડી પેહેરતા નથી. અમોને એવા પણ લાખલા બન્યા છે અને આપણી પાસડીને લીધે અમોને પણાં પણાં સારાં માણસો સાથે વગર જોળખાણ કરાવવે જોળખાણુ થઈ છે. હજીબી દરરોજ નવી જોળખો થતી ચાલુ રહે છે. અમો પોતે કબુલ કરીએ છીયે કે રસ્તામાં જો ચાલતા ફરવા તથા દેખાવો જોવા જઈએ છીયે ત્યારે અમોનેની નાચારીએ ઇમેજ તોપી પેહેરતી થડે છે, નહીં તો રસ્તામાં અચીત ફળેતી થણી વાલજે થણુ ખાનગી થા જાહેર મેળાવડાઓમાં પાસડી પેહેરી જવાથી અમોને સારું માન મળવા ઉપાંત અમારી આગતાસ્વામતા સારી થાય છે.

તા. ૨૧ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આપણી મહારાણી વિક્ટોરિયાને તખ્તપર બેઠાને ૫૦ વર્ષ પુરાં ગઈ કાલે થયાં તેની ખુશાલીને

જુખીલી દિવસ' હતો અને રાણીજી પોતે વેસ્ટમીનીસ્ટર જેબીમાં તે જ
 ચુકરચુકરી કરવા પોતાનાં આખાં કુદું તથા મુરોપના તથા હિં
 સ્તાનના 'રાજવંશીઓ તથા ઈલાંના બિરાઓ સાથે જવાનાં હતાં
 તે જોવા સાર' (આને નજદીક બે આઠવાડિયાં થયાં મામધુમ બહુ
 છે) લોક છેક સહવારના સાત વાગેથી બધેબધે તે રસ્તાઓ ઉપર
 એકઠું થવા માંડ્યું હતું. બધા રસ્તા ઉપર તથા ધેરે ઉપર આ
 કારણ સાર' વાવડાઓ તથા કુલ પાનની તોરણે, આરપાર દેખા
 એવાં ચિત્રો તથા બીજી જાત જાતની મામધુમો કરી મુખી હતી
 અને રાણીજી સરસ જોવા જોજોજો મોટા મામધુમો મળેનાં રાણીજી
 કીધેલા ઉભા હતા. એ મામધુમોપર બેસીને જોવાની રીત
 જમ્યા એકથી પાંચ ગીનીની કિંમતે વેચાતી હતી કોઈ કોઈ
 મામધુમો તો ૧૫૦૦ થી ઉપર માલુસો બેસે તેવા મોટા હતા. તે
 સપળા આઠ વાગામાં લોકોથી બરાઈ મથા હતા એ 'રસ્તાઓપર
 આવેલી દહેબીઓની બારીઓ વડીક લોકોએ નહીં જનાય એવી કિંમત
 તો આપી બાડે રાખી હતી. એક પીકડીલીની દહેબીની બે બારીઓ
 પેહેલાં કોઈએ બધો પાછડે બાડે રાખી, તેણે ચારસોએ બીજાને વેચી,
 જેની પાસથી ત્રીજા ધણીએ છસો પાછડે મોને નજદીક ૨૮૪૦૦ મેં
 બાડે લીધી હતી અમારે માટે વેસ્ટમીનીસ્ટર જેબીમાં બેઠાની
 ટિકિટો આવેલી હતી ત્યાં અમે ગયા હતા. અમેને દેવળના ઘણી
 તરફના આરણ તરફ ઉપર જલસીપર જમ્યા મળી હતી અને જોડે
 બધી ટિકિટો ઉપર આઠ મોડેલા હતા તેમજ બધાં મેં ત્યાં સેકોને
 બેસવાની પુઠ હતી તેથી અમે સકારથી મથાથી પેહેલી કારમાં બેઠા.
 હતા અને વેળાને સાર' જન્મું હતું અને ક્રિયા કરવાની જિંદગી
 છે તે બધાને અમારી સામે આવી હતી અને રાણીની તથા બીજી
 બાદરવીની ખાનદાની બેઠકો. અમારા જોગર મોઢાં સામે વીસ શીટ
 ફરયા દીસતી હતી. અમારી જમ્યા જિયાંજી દોરણી ત્યાંથી બધું
 સરસ જોયું હતું નવ વાગામાં તો સપળા જમ્યા લોકોથી બીકાર
 બરાઈ ગઈ હતી અને સાંજે મુળવા મુળવા ૮૦૦૦) ટિકિટો દાખલ થવા
 માટે છપાઈ હતી તેમાં બધા.

મોટા અમલદારો, સરકારી નોકરીમાંના મોટા અમલદારો તથા તે સહ-
જાઓની ખાનુઓ ઊપાંત, સંસારો તથા હિંદુસ્તાનથી આવેલા, લોકોને
અંદર જવાની ટિકિટો વણી ચીપી ચીપીને આપી હતી. રાણીની
સંભારીની 'આગમન' નૂદાંનૂદાંં હર' ના 'કલાકને' અંતરે ૭ સરખસો
નીકળ્યાં હતાં 'જેમાંનું' 'પોલિયુ' 'રાણીના' આસવાનનાં ન્હાનાં છોકરાંઓનું
મોડીમાં 'જેસીને' મીકળ્યું હતું. તેના પછી 'હિંદુસ્તાનના' રાજાઓ-
તથા 'સરદારો' ચાંતેઓની તરફથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની ૧૧) ગાડીઓ
સરકારી 'બેડીગાર્ડો' સાથે નીકળી હતી. 'શ્રીજી' સરખસ રાણીનાં જરા
દુરનાં સગાંઓનું તથા ગાડી ભરીને ગયું હતું. મોટાં સરખસમાં
ઈરાન, તુરકી, શ્રીઆમ અને જાપાનના રાજાઓ હતાં એકથી
દાખલ આવેલા છે તેઓ તથા હાવાઈયન (પ્રેસીપીક, સમુદ્રમાં યાત્રુ છે
તેની) રાણી-તથા તેણીની ઓકળીનું હતું. પાંચમાં સરખસમાં હાલ જે
મુરોખના આજવાસીઓ આવેલા છે તેઓની સાથે આવેલા 'ઉમરાવોનું'
૧૪ ગાડીઓ ભરીને નીકળ્યું હતું અને છઠું અને છેલ્લું સરખસ
રાણીનું પોતાનું તથા તેવણના કુટુંબનું નીકળ્યું હતું. તેમાં ૧૧ ગાડી-
ઓ ભરીને ઓકરીઓ તથા તેઓની અને છોકરાઓની, છોકરીઓ
તથા વડુઓનું હતું, અને રાણીજીની ગાડીની આસપાસ તેવણના
છોકરાઓ તથા જમાણાઓ તથા છોકરીઓના જમાણાઓ ઘોડેસ્વાર યજ્ઞને
ચાલના-હતા અને પ્રાણથી 'બેડીગાર્ડો'થી ઘોડેસ્વાર સરખસનો-છેડો
આપ્યો હતો. અમે વેસ્ટમીનીસ્ટર એબીમાં હોવાથી અલખતાં એ
ગાડી ઘોડાનું સરખસ જોઈ શક્યા હતા નહીં પણ વર્તમાન પત્રોથી
વિગત લખી છે. છેલ્લા સરખસની બધી ગાડીઓમાં ચાર ઘોડાઓ
તથા રાણીજીની પોતાની ગાડીમાં ૭ ઘોડા અને જાણીના સરખસોની
ગાડીઓમાં અને ઘોડા-બેડેલા હતા. એ સરખસ ગાડીઓ રાણીજી
પોતે પુરી માડી હતી અને તેઓનો દાઢાટ ધણો જોવાલાયક હતો.
જ્યારે દેવળની ક્રિયા પુરી થઈ ત્યારે અમે ત્યાંથી જલદી બાહાર
નીકળી આમાંના મોટા સાગની ગાડી સરખસ રોકે પાછી જતાં જોઈ
હતી. ચાર ઘોડાવાળી ગાડીઓ ઘોડાપર બેડેલાં માથુસો લઈકત્યા હતા
અને ગાડીની પાછળ તથા તથા મોડાવાળાઓ બધા-કસબી પોશાકોમાં

તમા પ્રતિનિધિઓ નીચે મુજબનાં હતા અને તેઓને તેઓના ઓફિસમાં માન મુજબ સ્થાવતા લાખ હતા. પેહેલાં કપરમલાના રાજા તરફથી આવેલા બહસ્તો, હસ્તપોરના રાજા તરફથી આવેલા, નેમ્પુરના રાજા તરફથી આવેલા, હેદરાબાદના ત્રીજામ તરફથી આવેલા, તાર પછી ગોંડવના કાકોર સાહેબ (પોને) લીમડીના કાકોર, મોરવીના કાકોર, કુચખીઆરના મહારાજા તથા મહારાણી, કચ્છના રાજા અને સીધી હસ્તે મહારાજા હોલકર હતા તારપછીનાં સરખસમાં ડુકા આવ કેમખીડજ તથા ખીજ રાણીના સગાઓ આવ્યા હતા તેનો પાછલ એશિયાનાં રાજાઓના પ્રતિનિધિઓ હતા જેમાં ઈરાનના શાહનો છોકરો અબ્બાસ શર મીરમાં હરામ અક સમતને કહી હતો, તેની સાથે તેનો એકથી પણ હતો તેની પાછળ સીયામનો રાજાશી પ્રિન્સ ડીવાનગસી—વારોપરાકર તેના રસાલ સાથે આવ્યો જેની પાછળ જાપાનનો રાજાશી ચીફ ઇમપીરીયલ હાઈનસ કોમાર્તિસ તથા તેનો રસાલો હતો એની પછી અમેરીકા તરફની હાવાઈની રાણી કાપીઓહાની તથા તેણીની છોકરી અને રસાલો હતો તાર પછી યુરોપના રાજાશીઓ સાથે આવેલા હમશાનો તથા ખીજ રાજેના એલચીતું હતું અને સીધી હસ્તે આપણી મહારાણીજીમાણું સરખસ આવ્યું હતું જે વખતે રજીસ્ટર્ડ ડુકનારાઓએ સિદ્ધાંતિ મંજૂરી વગર હતું અને આરજીને હેન્ડની ખર્ચ ખર્ચી સરખ વળડી હતી. પેહેલાં દેવળના મોટા ખાદરીએ તથા ખર્ચખીસે તે સરખસમાં આવતા હતા જેની પાછળ રાણીજીના એકસના ખતલાના મોડેસો હતા તારપછી રાણીજીના ખાનદામમાં ખખીરઓ (છોકરા તથા છોકરીના છોકરાઓ) તથા છોકરીના જમાઈઓ હતા જેમાં હાથના રશીયાના રોહેનશાહનો આઈ ઓડ ડુક સર્ક (Duchess) જે રાણીજીની મરનાર છોકરી પ્રીનસેસ હેલીનાની, છોકરી સાથે પરવેસે છે તેથી હતો. તેઓની પાછળ રાણીજીના પોતાના જમાઈઓ જરમનીના રોહેનશાહના વઠા છોકરા સુખાં આવતા હતા તેઓની પાછળ રાણીજીના ત્રણે છોકરા અને તેઓની પાછળ મોડે રુબર્ડ તથા મોડે એમ્બરમેન હતા જેની પાછળ રાણીજી પોતે આવતા હતા. એવણે કાગી

પેશાક પેહેલો હતો પણ એવણનાં મણીના મરણ પછી આજેનું પેહેલ મેહેલી સફેદ લેસની ટોપી તથા આપાપર ફોરાની શોહર મુકેલી હતી. એવણ દેખાવે જરા એવણની ઉમર નેતાં વધારે -પુનર્જા સામેલે તથા કદે ઠીંગણાં તથા બરેલાં અંગનાં છે. એવણની આસ મણી ધીમી અને જપકા બરેલી છે અને બેઠી આજુપર તેઓ લોકોને નમીતે સલામ કરતાં હતાં. એ વખતે એ ચાર ગમધી અમે સાંભળવા મુજબ એવણની આંખમાં ખુશાલીનાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. દેવળમાં તો કોઈથી ખુશાલીના પેકારો થઈ શકે નહીં તેથી સધળું સુપાયુષ હતું પણ આરમીનના સરોદ મુજબ એ સરખસ આસ્તેઆસ્તે ચાલતું હતું 'તે મણુ' અસરકારક લાગતું હતું. રાણીજીની પાછળ ચાર લોકોએ ચાલતા હતા અને તેઓની પાછળ બેઠેલી દારબો રાણીની વડી છોકરી (જરમનીના શાહાની વધુ) તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ અને બીજી શાહાબાદીઓ એ પ્રમાણે ચાલતી હતી સરખસ દેવળની વચમાંથી પસાર થઈને છેક નાકે ચાલકરેની સામે જઈ સૌએ 'પોતાની જગ્યા લીધી હતી રાણીજી સાર' તખ્તપર બેસતી વખતની ક્રિયા થાય છે તે ખુસ્તી ને લાકડાંની છે તે ઉપર લાલ મખમલ બંદીને મુકી હતી અને તેની 'હેલ પેસો' વખણાયેલા પથ્થર ને ઉપર હજાર વર્ષ થયાં ઈંગ્લેન્ડ તથા રોકોટલડના રાજા રાણીઓ તાજ પેહેરવાની ક્રિયા વખતે બેસતાં આવ્યા છે તે મુકેલો હતો ને જીપર રાણીજી આવે વખતે બેઠાં હતા. પાદરીઓએ ક્રિયા સર કીધી હતી ને વખતે કોમર (ગીત ગાનાર) ના આસરે બસેથી ત્રણસો જણા સાથે "હીમસો" ગાતા હતાં અને બધા જણા તે વખતે જીભ રહીને સામેલ થતાં હતાં. તે કોમરની સાથે વાગતું પણ વાગતું અને આરમીન સામેલ હોવાથી પણ જ સરસ લાગતું હતું. એ ક્રિયા સાર ખાસ અંગીઓ કીધેલી હતી જેમાં રાણીના વરે એક બોરેલી રાણીની ખાસ ફરમારથી પણ ગાઇ હતી. એ વખતના દેવળની અંદરના દેખાવનાં જપકાતું અમે કશું જાણ કરી શકતા નથી બધા જીમરાવો પોતાના જપકાદાર બેતાઓ

(Orders) ના જબ્બા તથા ઝવેરાતો તથા હારો (Collars) પેકેરી, એક્ઝીક્યુટીવ તથા પીબલ દરજારીઓના કસબના ભરેલા પોશાકો, ઊર્મરાવજીઓનાં તરેહવાર રંગનાં ટેસ્ટથી બનાવેલાં કપડાંઓ તથા રીજનીટનાં બાતબાતના મુનીફિશિયો તથા ચાંદિ, હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓનાં ગળામાં તથા પાંધડીઓપર મુકેલાં ઝવેરાતો તથા હારો (જેની ઇલાં ઘણી તારીફ થાય છે) તથા કસબી પોશાકો છત્યાદીથી બહે ઇનદર રાજની સમા મળી હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો.

બંદગીની ક્રિયા પુરી થવા પછી રાણીજીની આમળ સૌથી પેહેલાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે જઈ શુક્રવારની રાત્રી તેવજીના હાથને ચુમી લીધી હતી પણ રાણીજીએ પાછી તેને ગાલ ઉપર ચુમી લીધી હતી. એ પ્રમાણે રાણીના બધા છોકરાઓ, વહુઓ તથા જમાઈઓ અને છોકરા તથા છોકરીના છોકરાઓએ ઠાધું હતું અને રાણીએ પાછી બધાંઓના ગાલ ઉપર ચુમી લીધી હતી તેમાં પોતાની વડી છોકરી જરમનીના રોહનશાહની વહુને તથા પોતાના મરનાર દીકરા ડ્યુક ઓવ આલબનીની વીધવાને બહે ચુમીઓ વધતો ખ્યાર બતાવી લીધી હતી. એ સંધ્યું પુરું થવા પછી આગળની માફક પાછા સરખસનાં આકારમાં બધાઓ બહાર ગયા હતા જે વખતે આરગીનપર માર્ચ વજ-ડી હતી અને સર્વે જણાઓએ ઊડીને માન આપ્યું હતું. પાછાં ગાડીમાં બેસીને સરખસના આકારમાં બર્ફિંગહામ પેલેસમાંથી આવ્યા તેથી થીજે રસ્તે સીધાંયા હતા. આજે રાતનાં આખા લંડનમાં રોશની થઈ હતી જે જોવાને લોકોને સમવડથી બને માટે સંધલી ગાડી પોડાની આવબાવ તબ્બ બધે કીધી તેથી અમો પણ આશ્ચર્ય ફેરવા નીકળ્યા હતા. અમો પેહેલાં ચેરીંગ ક્રોસની આંદર આંદર રેલવે-માં બેસીને છેક લીવરપુલ ઓફ રોસનપર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી રોશની જોતા રોહર (City) માં ચઢીને સેન્ટ તથા રૂકાગર રકવેરને રસ્તે રીજન્ટ, પેકેડીલી તથા ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાંથી પેલમેલ તથા વાટરલુ પેમેસ પછીને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા. એ બધો રસ્તો આસરે ચાર મૈલ જેટલો લાંબો દરો તે પર ફરતાં અમોને સાગચાર કલાક

લાગ્યા હતા. જોકે રસ્તાઓ બધા પોહોળા છે અને ગાડીઓ ત્યાં બધી હતી તોખી એટલીતો બીડ હતી કે અમો દબાઈને કોઈ વખતે બીડની સાથે ધસડાઈ જતા હતા. તેમાં જ્યારે કેટલાએક મોટા છોકરાઓ એક એકની પાછળ દારબાંધ કમ્બર પકડીને આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ જણનાં ટોળાંઓ યથા માત્રતા અને સરખાં પગલાં મુકવા લેફ્ટ લેફ્ટ (left) કરી બોલી દાખો પગ પેહેરો મુકી માત્રતા ત્યારે લોકોની બીડ ધણી દબાંચુ કરતી હતી અને એવાં જો ટોળાં જ્યારે સામસામા મલતાં ત્યારે તો જાણે ઈસકોઈ દબાય તેમ બીડમાં લાગતું હતું. એ ટોળાંઓ આખો વખત કાંઈને કાંઈ ગીતો ગાતાં જતાં હતાં અને રોશનીમાં જ્યાંથી રાણીની છબી યા પુતળું આવતું યા રાણીને સલામત રાખે એવા બોલો આવતા કે તેઓ ટોપીઓ ઉતારી એક સાથે હુરેરના પોકારો ઉઠાવી રાણીની સલામતીનું ગીત ગાતા હતા. વળી એક ટોળું સોંગ સારું મોટા મોટા નાંકો પેહેરીને રસ્તામાં તોફાન કરતું તથા લોકોપર પાણીની પત્થુકરીઓ ફેંકતું હતું. પણ કશી રીતે મારામારી થતી હતી નહીં સર્વે ખુશ મીઠજથી તે ખમતા હતા. એ બીડમાં ધણી ઓરતો પોતાનાં ન્હાના બચ્ચાંઓ તેમાં કાઢી કાઢતો એક વર્ષની અંદરનાં ઉમરનાં લઈને ફરવા નીકળેલીઓ હતી. તેઓને દેખાવ ધણો દયા આણુવા જોગ હતો પણ જ્યારે બચડાકચડી ધણી થતી ત્યારે તેવી ઓરતોની આસપાસ લોક ફરી વળી પેલાં બચ્ચાંને બંધાવ કરતું હતું પણ છુટી ઓરતો મરદોની મારફત બીડમાં દબાતી હતી. આજની રોશની જોકે દરેક ઘેરપર ન હતી તોખી છુટી છવાઈ દરેક મોહોલામાં હોવાથી આખો મોહોલો રોશનીથી ભરેલો હોય તેવું લાગતું હતું. ઇલાંની રોશની કાઢ દિંદુસ્તાનની મારફત ખતીની હારો ગોઠવીને કરતા નથી પણ છુટા છુટા ખીસેરના આકારો કરીને તેની અંદર જતીઓ સલગાવે છે જોઈ તે ખતીનો વરસાદ યા પવનથી બંધાવ થવા ઉપરાંત કાચ હીરાના ઘાટના કાપેલા હોવાથી રોશની ધણી હોય તેમ તેમાંથી હીસે છે અને વળી અંદર તરાંદપર રંગ હોવાથી જાણે હીરા, માણેક તથા પાનાનાં આકારો બનાવેલા

હોય તેવા દીસે છે. કોઇ કોઇ ગમ તો બારીની આસપાસ આસની ફરતી બતીઓ મુંબઈની માફક કીધેલી હતી અને વળી કોઇ ગમ હવેલીઓની બાહાર કપાંડીની દેવાલના સાત આઠ ફીટ જોયા થાંભલાઓ મથાળેથી ખુલા રાખેલા હોય છે તેની અંદરથી નહીંઓ મુકીને તેને મથાળે મોટી મસાસો બજતી હોય તેમ ગ્વાસનાં બજતાં કરે છે અને તેવા આઠ દસ થાંભલાઓ હોવાથી જાણે આગ લાગી હોય તેવું અનવાજું મોઢોલાઓમાં પડે છે અને વળી તેજ માફક છાપડાંની ઉપર પણ થાંભલાઓમાં બજતાં કરે છે. બધા મોઢોલાઓના ધરો ઉપર વાવટાઓનો તો કાંઈ ઠાગજ નહીં હતો પણ જે રસ્તે રાણીજી સહવારના ગયાં હતાં તે જગ્યા તો જાણે વાવટા તથા કુસોનીજ બનાવેલી હોય તેવું દીસવું હતું અને વળી થાંભલાઓની વચમાં રસ્તાને મથાળે મોટા કપડાં તથા જડા કાગળોપર રાણીને કુવાઓ લખેલી હતી અને રસ્તાને મથાળે ઉપરથી કુલની તથા પાંદડાંની “ટેસ્ટ” થી ગોઠવેલી તોરણો કીધેલી તેથી દેખાવ જાણે બાગેબેહેસ્તમાં નીચેની રોશનીથી ફરતા હોઇયે તેવો લાગતો હતો. કોઇ કોઇ ઘેરમાં તો પોતાની બારીઓની ફરતી દીવાલ ઉપર તારના આંકડાઓ ગોઠવી તેમાં (મુંબઈમાં બતીના તખ્તપરો મુકે છે તેને બદલે) કુલના નાના કુંડાઓ મુકેલાં હતાં જેઓના તરેહવાર રંગથી તે બધું શોભતું હતું. કોઇ ગમ બાકસોની અંદર ચળકતાં કહલાઈના પતરાં આવે છે તેવાં પતરાંઓ જડીને તેની ઉપર કુલના આકારો ગોઠવેલા હતા અને તેની સામેના ધરની બારીઓ ઉપર ઊભા રહી તે ઉપર રંગીન કાચના “રીફ્રેક્ટર” ની રોશની તરેહતરેહના રંગની પાડતા તેનો દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો કારણ કે પેલાં પતરાંપર જે રોશની લાસ થા બપુ થા લીલી પીલી પાડતા કે તેમાંથી પાછી “રીફ્રેક્ટ” થતી હતી અને બધે આસપાસ તે રંગ ફેલાતી નાંખતી હતી અને વળી તેના કુસોના આકારોને મથાળે ગોલ આકારમાં આરસીના ચોકઠા માફક કુસો ગોઠવી તેની વચમાં રાણીજીનું અર્ધ બાવજું સગેમરમરતું મુકેલું અને તેની હેઠળથીજ વાટા પાડેલાં પતરાં ચળકતાં બનાવી મુકેલાં તે ઉપર જ્યારે

સાંમી રોશનીનું પ્રતિબિંબ પડતું ત્યારે જાણે પાણીનાં ધોધ પડતા હોય તેવું રંગબેરંગી રંગનું દીસતું હતું અને તેમાં રાણીનું પુતળું પણ સરસ રીતે દીપી નીકળતું હતું. કાંઈ મનતો રાણીની સલામતીનાં ગીતની પેઠેથી આખી કચી (Vase) રોશનીથી બનાવી હતી. એક-એક એક એવ ઇમલડ તથા મેનશન હાઉસ-જે એકજ મોહોલામાં આવેલાં છે તે ઉપર તો ક્રીસ્ટી બતીઓની તોરણે પણ “ટ્રેડ” થી કાઢેલી હતી અને તેઓનાં બાહરનાં ઓટલાનાં ચાંલખાઓપર જાણે કુસોના હારો વિરાળયા હોય તેમ ક્રીસ્ટી મીથુબતીઓની હારો વિઠાળેલી હતી. એ બતીઓ પછીજ ક્રીસ્ટી તથા રંગીન કાચની નાની હાંડી યા જ્ઞાનસોમાં હોવાથી તે તરફનો દેખાવ કાંઈ જુદોજ તરાંહનો લાગતો હતો. આસપાસ બધું અંધારું અને તેની વચમાં એ જુદી બતીઓનો આકાર પણ સરસ દીપી નીકળતો હતો. એ ક્રીસ્ટી બતીઓ કાંઈ પૈસાના બચાવ સારું કાંઈ ન હતી તેની અસર બતાવવા સારું હજારે હજાર તેવી બતીઓથી એ ઘણી શોભાઈ હતી હવેલીઓ જાણે મઠી લીધી હતી. એકમ કનન બીટમાં એક આખા ઘરની રેખાઓ એવી બતીઓથી કુસો સાથે ગોઠવીને બનાવી હતી જેની આસપાસના ઘરોપર રોશની નહોં કાઢેલી હોવાથી તે રોશનીવાદું ઘર પણ દીપી નીકળતું હતું. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રાણીના અર્ધાં બાવળાંઓ તથા પુતળાંઓ તથા છત્રીઓ કુસોની વચમાં મુકી તેને માથે કુસોના છતરો તથા રંગીન કાગળની છત્રીઓ મુકેલી હતી. રેફ્રેસગર સ્કેવરમાં આવેલું માંડ હોટલ બધું બતીથી ભરી નાખ્યું હતું. જે છ થી સાત માળ સુધી એ બતીઓ હોવાથી ઘણું લાપકા ભરેલું એ ખુદા ચોકમાં આવ્યાથી લાગતું હતું અને વળી તેના છાપડાંને મથાળે માંડ હોટલના અક્ષરો અસ લાહટમાં બનાવેલા મુકેલા તે ઘણું દુરથી જાણે હવામાં અક્ષર હોય તેવા દિસતા. એ મુજબ સરગી રોશની ઘણી જોવા લાયક હતી જેનું બ્યાન અમો આપી શકતા નથી. આજે જોડે આટલી બધી ગીરદી હતી તોખી અકસ્માતો ઘણા યોગ્ય ને તેથી વળી લોકોના પોતાના વાંકથીજ હતા દિવસના રાણીની સ્વારી

જોવા લોકો છેક છાપડાંઓની ચીમની સુધી બેઠું હતું તેમાંથી એક જથ્થુ રસ્તામાં પડવાથી મરી ગયો હતો અને એક જથ્થુ ઝાડ પરથી પડવાથી મરી ગયો હતો. બીજા ધણા જથ્થાઓને ઘોડાની લાતો વાગવાથી બેદાલ થયા છે અને બીડની કચડાકચડી સવારના ધણી દોવાથી તથા તડકું જોરમાં પડવાથી ધણું લોક બેશુદ્ધ થઈ ગયું હતું એવું આસપીટલના રીપોર્ટો પરથી માલમ પડે છે. આપણી રાણીને જમાઈ માર્કવીસ આવ લોર્ન પણ સવારના સરઘસમાં હતો તે વખતે ઘોડાએ મસ્તી કીધાથી પડી ગયો હતો પણ તેને કાંઈ જખમ થયો હતો નહીં અને દેવળમાં ત્યાર પછી આવ્યો હતો. આજના દેખાવ તથા બીનાની વીગતો અમો લખવાને તદ્દન અશક્ત છીએ અને નથી ધારતા કે એવું ફરીથી કબી અમો પાછું જોઈશું.

તા. ૨૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે પણ રાણીની જુબી-લીને લીધે બધે રાતના રોશની થઈ હતી અને ગાડી ઘોડાવાળાઓને જોવાને અને તેથી તેઓની જવઆવ બંધ નહીં કીધાથી ગાડીની ખુબ ઠંડ રાતના થઈ હતી. ગાડી ભાડું આજે ત્રણ દિવસ થયાં ધણું મોઢું થયું છે. એક ઘોડાની ગાડી ૬ પાણીની અંદર રોજે મળતી ન હતી અને જોડીની સારી બપડાવાળી ગાડીઓના વીશથી ત્રીશ અને આલીશ પા છોડ એક દિવસના લોકોને આવવા પડ્યા હતા. ટ્રમવાળા તથા ઓમ-નીબસવાળાઓખી એકનાં ૭ ગણા ભાડાં માંગતા હતા અને તેજ મુજબ ખાડતી કેબસોવાળા માંગતા હતા.

તા. ૨૩ મી, ૨૪ મી, તથા ૨૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે તરનદો દિવસે અમો ખાનગી કામને લીધે કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા. ૨૬ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરથી જોડેલો વીશી નામના કારીગરને લ્યાં ગયા હતા જ્યાં આજો દિવસ ધણી

ગોળમળકમાં ગુળયો હતો અને ત્યાં મીઠું કલાર્ક કરીને એક મહરથ આવેલો હતો જે બધી રીતે ચીતાર પાડવામાં, ગાયણમાં તથા ઠાકણીઓ કહેવામાં તથા ચાળા પાડવામાં હુશીયાર હતો. પોતે જાણે કાંઈ વાત બની હોય તેમ તે વાત કરતો અને સાથે પીયાના પર તેનો (Fantasia) તે વખતેજ જોડીને વળાડતો હતો. ગીતો જોડવામાં પણ તે ધણો હુશીયાર હતો અને આખો દહાડો તેને લીધે એવો તો જલદી નિકળી ગયો હતો કે તદ્દન માલમ પડ્યો હતો નહીં. એ ધણી ઉપ્રાંત ખીજી જે ત્રણ ચોરતો તથા જે ત્રણ મરદો પણ સારા ગાઈ વળાડી જણનારા આવ્યા હતા તેથી આખો દિવસ ગાવા વળાડવામાં ગુળયો હતો. એ મીઠું જોડેલો વીરકી પોતે પુતળાં બનાવનાર ઉસ્તાદ માણસ છે. એણે ધણાં જણીનાં પુતળાંઓ સંગેમરમર તથા ધોન્ડનાં બનાવેલાં છે જે હમણાં રાણીની પોતાની તરફથી તેવણું પોતાનું પુતળું બનાવવાનો હુકમ એને મળ્યો છે. એ ધણી આમાં કદનું પુતળું બનાવવાની ૧૦૦૦ ગીની લીધે છે.

તા. ૨૭ મી તથા તા. ૨૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આ દિવસોપર કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા. ૨૯ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સાંજનાં કલાક પાંચ વાગેને બર્ફિંગહામ પેલેસમાં રાણીજીની પોતાની "ગારડન પાર્ટી" હતી ત્યાં ગયા હતા જ્યાં આસપાસ માણસોનો મોટો મેળાવડો થયેલો હતો અને જુનીની સારું યુરોપના તથા હિન્દુસ્તાનના રાજવંશીઓ આવ્યા છે તે સમજાઓ ઉપ્રાંત ઇલાંના બધા ઉમરાવો, પ્રધાનો તથા ખીજાઓ આવેલા હતા. એ મેળાવડો બર્ફિંગહામ પેલેસના પાછળ ભાગમાં મોટે ભાગે છે ત્યાં થયેલો. જે બાગની આરાસ્તા ધણી સારી કુદ્દ પાંનોયી તથા કુવારા, લોનસો તથા હાથે બનાવેલા સરોવરથી કીધેલી છે. રાણીજી પોતે સામ્રાજ્ય વાગેને આવ્યાં તે વખતે ત્યાં હાજર રહેલાં ત્રણ વાળાંઓએ રાણીની સલામતીનું ગીત વળાડ્યું

હવે. રાણીજી પોતે લોકોની હારોમાંથી ચાલતાં પસાર થઈ સરેને નમીને સલામ કરતાં હતાં અને ઝોળખવાળાઓ તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશી આગળ ઉભાં રહીને એક મીનીટ વાત કરતાં હતાં. એવણુ જ્યારે જાનુઓ આગળથી પસાર થતાં હતાં ત્યારે જાનુઓ જાણે શુંદણ મંડીએ આગળ ધસતી હોય તેવી રીતે શુંદણે મંડીને પછી પાછળથી બેસી જતી હોય તેમ આંગને મરડતી હતી અને તે મુજબ સરે જાનુઓ તેઓને નમતી હતી. જો કોઈની સાથે રાણી ચોકહેડ કરતાં તો તેઓ વાંકી વળી રાણીના હાથને ચુમી લેતી હતી. અમોખી હારમાં બીજાઓની સાથે ઉભા હતા જ્યાં રાણી આવ્યાં ત્યારે અમારો પાધડી મુધાનો પેહેરવાસ જોઈ પોતે અમારી સાંભે ઉભાં રહીને અમોને સલામ કરી, “તમેને જોઈને ધણા ખુશી થયાં,” એમ કહ્યું હવે અને અમોએ તેવણનો ઉપકાર માન્યા પછી તેવણ આગળ વધ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે જાગનાં યોગાંનનો આખો ભાગ તેઓ ફરીને પછી રાજવંશીઓ સારું જુદો એક ખસાટકાર કરી તંજુ નાંખેલો હતો ત્યાં ગયાં હતાં. એઓની પાછળ હારખ મુરોપના અને આવેલા રાજાઓ તથા રાજવંશીઓ ચાલતા હતા અને લોકોને તેઓખી નમીને સલામ કરતા હતા. રાણીની પોતાની સાથે પ્રિન્સ ઝોવ વેલ્સ આવતો હતો જેવણે પણ અમોને પારસીઓ દાખલ ઝોળખીને ટોપી ઊંચકી સલામ દીધી હતી. એ મેળાવણામાં જો કે બીજા ત્રણ પારસીઓ અમો વતરોગે આવેલા હતા તેઓમાના એક જોઓ મોરખીના ઠાકોર સાથે ડાક્ટર દાખલ આવેલા છે તેઓએજ પાધડી મુધાનો પોશાક પેહેરેલો હતો, બાકીનાઓ ઇંગ્લેજ પોશાક તથા ટોપીઓમાં હોવાથી પારસીઓ છે કરી પરખાઈ શકાતા હતા નહીં અને તે મુજબ બીજા ચાર પાંચ હિંદુ તથા મુસલમાનો પણ પરખાતા હતા નહીં. જો તેઓ પોતાના પોશાકમાં હોત તો જોમ અમોને માન ખણું તેમ તેઓને પણ રાણીજી માન આપતે. બીજા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ જોઓ લોકોની સાથે

હારમાં ઉભેલા હતા તેઓને તો રાણીએ સલામ કરવા ઉપાંત રોકેહેડ પશુ કીધી હતી. રાણીજી પોતાનો રીફ્રેશમેન્ટવાળો તંબુ જે ચારે બાજુથી ખુલ્લો હતો ત્યાં ગયાં કે બીજાઓ સારું બીજા મોટા તંબુઓ રીફ્રેશમેન્ટના હતા ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લેતા તથા બાગમાં ફરીફરી વાળાં સાંભળી મળતો ભોગવતા હતા. આખરે સાત વાગેને રાણીજી પાછાં વીન્ડસર ફેસ્ટલ જવા નિકળ્યાં તે વખતે પશુ આગળની માફક બધાંઓની વચમાંથી યઈ સરેને સલામ કરીને મેહેલમાં ગયાં અને ત્યાંથી ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને વીન્ડસર જવા પેડીંગટન સ્ટેશનપર ગયાં હતાં. આજે રાણીજીએ બોનેટને બદલે પ્રેક્ટે. લેવેહેલે ટાપી પેહેરી હતી અને તેમાં સફેદ પીછ ખોસ્તું હતું પશુ ઉવેરાતમાં ફક્ત એક મોટાં મોતીની આસપાસ બીલીયાંન જડેલી કડીઓ બેઉ કાનમાં પેહેરેલી હતી. તેઓ તંદરોસ્તીમાં આજે ધણું સારાં લાગતાં હતાં જે કે બાલ સફેદ ધણુ થવા આવ્યા છે, તોબી મોઢાંપર કરચલી દેખાતી નથી. તેઓ એક સાદી લાકડી લઈને તેનું ટેકાથી આલતાં હતાં તોબી કાંઈ નાતવાન હોય તેવાં એઓની લગભગ સીતેર વરસની ઉમરે જણાતાં હતાં નહીં અને ધણુ ખુશ મીઠાજમાં આખો વખત હસતાં હતાં. તેઓના રીફ્રેશમેન્ટવાળા તંબુમાં ફક્ત તેઓનો ખાનદાનનાં માણસો તથા યુરોપના રાજવંશીઓજ ગયા હતા પશુ પાછળથી મહારાજા હોલકરને ડ્યુક આવ કાનાઠ તેઓની પાસે તે તંબુમાં લઈ ગયા હતા જેની સાથે તેઓએ થોડો વખત વાત કીધી હતી. તે સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈપણ રાજા આ રાજવંશીને અંદર જવા દીધા હતા નહીં. રાણીને તે તંબુમાં જોવા સારું આસપાસ જરા છેટેથી ધણી ગરદી યઈ હતી જેમાં મોટા મોટા ઉમરાવો તથા ઉમરાવજાઓ બહુ કાંઈ દીને રાણીને દીઠાં નહીં હોય તેમ ઉભાં રહીને જોયા કરતાં હતાં. એ બીડને અંદર વધારે પગલાં નહીં બરવા દેવા સારું રાણીના બેડીગાર્ડસો ઘખલ આપણાં હિંદુસ્તાનનાં વસાહતના દેશી અમલદારોને ઉભા રાખેલા હતા જેઓના પોસાક તથા

સોવામના અને કદાવર દેખાવ બધાઓનું ધ્યાન ખેંચતા હતા. સંઘળી રીતે એ મેળાવડો ધણી ફતેહમંદ નિવડ્યો હતો અને રાણીજીએ પોતાના વરનાં મરણ પછી આએજ પેહેલી “ગારડન પાર્ટી” કરેલી કહેવાય છે તેથી બહુ લોક ધણું ઉલટમાં આવેલું હતું. ધાર્યા મુજબ આસરે ૬૦૦૦ નોત્રાં એ ગારડન પાર્ટી સારું કર્યાં હતાં અને તેમાંનો મોટો ભાગ ત્યાં હાજર હતો. તોપણ બાગ તથા “ટેરેસીસ” ધણી મોટી હોવાથી બીડ જોવું કશું માલમ પડ્યું હતું નહીં અને રીફ્રેશમેન્ટની સંઘળી ગોઠવણો પણ ધણી સારી હતી. રાણીને તથા બીજાઓ ત્યાં આવતા તેઓને જોવા સારું આસપાસના લતાઓના રસ્તાઓ તથા સેન્ટ જેમસીસ પાર્ક લોકોથી ઉભાજ નતો હતો અને જ્યારે રાણીજી પાછાં સીધારતી વખતે બાહાર નિકળ્યાં ત્યારે ખુબ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ તેઓને વધાવી લીધાં હતાં.

તા. ૩૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સાંજના “ફોર્સ ગાર્ડસ” ની વાહીટ હોલવાલી જગ્યા પર (Four in hand Club) ચાર ઘોડાની ગાડીની કલબવાળા લોકો ફરવા નિકળવાના હતા તે જોવા ગયા હતા. ઇહાં એવી બે ત્રણ કલબ છે કે જેના મેમબરો ચાર ઘોડાની ગાડીઓ પોતે ધણી શોખને સારું હાંકીને દુર જઈ “લંચ” લઈ આવે છે. આમાંની એક ગઢ કાન્ને હાર્ડ પાર્કમાંથી ૧૮ ગાડીઓ એ કલબની ગઢ હતી ને આજે બીજી કલબ જે સરસ કલબ (Crack Club) ગણાય છે તેઓનીથી ૧૮ ગાડીઓ ચાર ઘોડાની સાંજના પાંચ વાગેને સાથે એકની પાછળ એક એમ હારખંધ નિકળી હતી જેના ઘોડાઓ ધણાજ સરસ દેખાવના ઊંચા તથા એક સરખાં પમથાં નાંખનારાં હતા જે જોવા સારું સેકડો લોક ત્યાં આવેલું હતું. એ ઘોડાઓ શરતમાં જવાની ગાડીઓ (Coaches & Drags) માં જોડેલા હતા ને તે ગાડીઓના મથાલારી બેઠકોપર ગાડીના ધણીના દોસ્તો તથા કુટુંબના માણસો બેઠાં હતાં ને ધણી પોતે જોયો ધણા ખરા ઉમરાવો હતા તેઓ ગાડીઓ હાંકતા હતા. એ દેખાવ બધી ગાડીઓ જ્યારે

હારખંધ ચાલી ત્યારે ઘણો જોવાલાયક હતો. આજે રાતના કોવેન્ટ ગારડન ઠીયેટરમાં પ્યુરીટાની (Puritani) નો ઝોપેરા હતો તે જોવા ગયા હતા જ્યાં આલબની (Albany) કરીને મેડમ પેટીપીબ હત-
રતી ઓરતે ધણું સરસ અને વખાણવાલાયક રીતે ગાયણ ગાયું હતું.
તે ઘણો બોયો (Soprano) તથા લાંબોવાર ટેકવી શકે તેવો સરોદ
ગાઈ શકે છે તે જોયા સ્પષ્ટપરથી એકદમ જાણીને રહેો દેડતો.
હોય તેમ સ્કેક (Sole) થી છેક નિચલા સાદ ઉપર આવે છે. યા
બોયો સાદ ઘણોવાર સુધી (Warbeling) રીતે એવો તો ટેકવી રાખી
ઝીણો કરે છે કે જાણે હવામાંથી કોઈ પંખેડેં બોલતું હોય તેવો લાગે
છે. એની સાથે ખીજા મરદોનો ટેનોર તથા બાસ (Tenor and
Bass) નો સરોદ પણ સારો હતો. એ પ્યુરીટાનીનું મુખીક ધણું
સારું પથ (Plot) ખેલમાં કાંઈ ઘણું દમ નથી. આજે ઉપલી
ઓરત ગાવાની હતી તેથી ટીકીટોનો બાવ ઓછામાં ઓછી પાંચ શી-
ર્સિંગ (ગેસેરીની) થી તે બે ગીની (સ્ટાલ્સની) સુધીની રાખી હતી તોખી
સંધળી જગ્યા તદ્દન ભરાઈ ગઈ હતી. મીંઝાડસ્ટન એ જગ્યાપર
આવેલા હતા તે પાછા જ્યારે ખેલ પુરો થયો ત્યારે બાહાર રસ્તાપર
નિકળ્યા તે વખતે લોકોએ તેમને “ચીપ્સ” આપ્યા હતા તેમ કોઈએ
“હીસ” પણ કીધા હતા.

તા. ૧લી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે બેસો જુલનો વાઈલ્ડ
વેસ્ટ (Wild West) શો કરીને બે મહિના થયા છેહાં ઉધાડેલો છે તે
જોવા ગયા હતા. એને સાદું ધણી મોટી જગ્યા અલ્લસ કોર્ટમાં ઘેરી
ભીધી છે અને સાં જગલી અમેરીકાના અસલ રહેવાસીઓ જને
ઈન્ડિય-સોને નામે જાળખે છે તેમાંના જુદી જુદી જાતના આસરે
૧૦૦ જણાને લાવેલા છે તેઓ પાસે અમેરીકાનાં જંગલની જાંબી
કેવી રીતે મુજારે છે તે દેખાડવે છે. તે ઉપરાંત એક સંમંદસ્થાન
પણ અમેરીકાની ખનાવતોને લગતું સાચું ઉધાડેલું છે. એની ધમાર-
તનો મોટો વચ્ચો હોલ ૧૧૪૦ ફીટ લાંબો અને ૧૨૦ ફીટ પોહોળા-

ધમાં છે. એ બધી ઇમારતો જુની લોખંડની રેલવેની રેલોની બાંધી ઉપર કાચનું છાપરું કાઢ્યું છે. અમો પેહેલાં અમેરીકાનાં જગતોનો બનાવ કેમ બને છે તે જોવા સારું એક મોટી જગા નાટકશાળાની માફક ઘેરી લીધી છે ત્યાં ગયા હતા. એ ઇમારત પોણા મેલ ઘેરાવામાં છે. તેની ફરતી ત્રણ બાજુ-એ ધણી પથરની બેઠકો કીધી છે જેમાં આસરે ૨૦ હજાર માણસો બેસી શકે છે અને અમો હતા તે વખતે તેમાંની જગ્યાનો પદર આના ભાગ ભરાઈ ગયો હતો તેથી આસરે સત્તર યા અઠાર હજાર માણસો ત્યાં તે જોવા એકઠું મજા હતું અને એતો બપોરનો ક્ષણ જોવા સારું હતું પણ રાતના આઠ વાગેને તેવોજ બીજો “શો” કરે છે ત્યારે નવા માણસોથી વખતે એટલાં યા જરા જોઈ આવતાં હશે તેથી રોજની ગણતરી આસરે ત્રીસ હજાર માણસોની અમો ધારીયે છીયે કે જોવા આવતાં હશે. તેઓની અંદર દાખલ થવાની શી સરેરાસ એક શીર્ષી-ગતી છે પણ “વાઈલ્ડ વેસ્ટ શો” જોવાની વળી બીજી એકથી પાંચ શીર્ષીગો સુધીની ટીકાટો જુદી લેવી પડે છે તે માસામે કમાઈ ધણી સારી થવી જોઈએ તોથી જોકે ખરચ ધણો મોટો હશે કારણકે એ લોકો સાથે ૧૭૬ ઘોડાઓ, ૧૨ ખરચો, ૬ એક જતના તથા ૧૨ બીજા મોટી જતનાં હરણો અને ૧૬ મોટા ગાધાઓ (જેને એ લોકો બફેલો કહે છે તે) છે તથા સાથે ૧૦૦૦ ઇન્ડિયન્સો અને ૧૫૦ રસા-લાનાં માણસો છે તે ઉપર અલબત્ત મોટો ખરચ થવો જોઈએ. ઉપર લખેલા “એરીના” (Arena) મા બરાબર સાડત્રણ વાગેને જેલ શરૂ થયો હતો. પેહેલાંતો ઇન્ડિયન્સો ઘોડાઓપર બેસીને પોતાની જુદી, જુદી જાતો પ્રમાણે પોતાના સરદારો સાથે અંદર આવ્યા હતા અને વારાફરતી ઘોડાઓ “એરીના”માં “ફુલ જેવપે” દોડાવી ગયા હતા એ લોકો, પોતાના અસલી પોશાકમાં હતા તેઓનાં મોઢાં કાઢનાં લાલ તો કાઢનાં પીલાં અલબધીઆના રંગેલાં હતાં તથા માથાંપર પીછે ખોસેલાં હતાં, અને આગપર ચાંમડાના પોશાકો પેહેરેલા હતા. ઘોડા ઉપર વગર જીને તેઓ ધણી સરસ રીતે બેઠી શક્તા હતા તેઓના સરદારોને માથે ત્રણ પીછે ખોમેલા હતાં અને જાણે એક લાંબો ઉભાં

પીકાની પતો છેક આપાની તાલકીથી જરડાની પાછળ ઘોડાની પીઠ સુધીનો મુક્યો હોય તેવો તેનો પોશાક દેખાતો હતો. તે ઘોડાની ઘોડાપર બેસવાની ચાલાકીમાં ધણા મસ્તીખોર તથા સૈતાન જવાસના ઘોડાઓ ત્યાં લાવતા જોયો પોતાની પીઠ ઉપર છૂન પશુ નાખવા દેતા હતા નહીં, પણ તેઓને બ્યારે તેઓ બે પત્રે ઉભા થઈ છૂન માખે તે ઉઠારી નાંખતા સ્થાને કોઈ વખતે તેઓને પાછળ આંચકો મારી ચટાપાટ તોડી પાડતા અને તેથીજ હાલતમાં તેની પીઠની ઉપર બેસી જતા કે ઉભો થાય તેવો તે સ્વાર થઈ શકે જે બહુ મુશ્કેલીનું કામ હતું તોપણ બેઠા કે પછી ઘોડાની મસ્તી જોઈ લેવો તે આમળા તથા પાછળા પર્ગેપર વારાફરતી ઉભો થાય. એકદમ આંચકો મારી દોડી નીચે નાંખી દીધે અને ગમે તે રીતે સ્વારને નાખી દેવા ચાહે પણ ઉપર બેઠો ઇન્ડિયન જરા પણ હીલતો ન હતો. કોઈ શોડા તો ભોંયપર સુઈ જતા પણ તે વખતે પેલો સ્વાર કુથીવારીમાં બાજુપર કુદી પડતો અને જોવો ઉભો થવા જાય તેવો તરત તેની પીઠપર બેઠ પગ મુકી સ્વાર થતો હતો. એ ઘોડાઓની કસરતમાં “બુલ ગેલપે” પોડા દોડે તે વખતે જમીનપર પડેલા કામજના કકડા સ્વારો વાંકા વળી ઉઠાવી લેતા હતા ત્યાર પછી અમેરીકાના જંગલોમાં ઇન્ડિયનો શી રીતે કુમળો કરે છે અને તેનો બચાવ ત્યાંના જઈ રહેલા યુરોપીયનો (Settlers) કરે છે તે તથા ઇન્ડિયનોની પોતાની માલગાહેની લગઈ તથા છુટ તથા લગઈ છૂટા પછી લગાઈને નાચ તથા કેદીઓના આપાપરની ખેલ (Scalping) શી રીતે કાઢી લીધે તે કરી બતાવ્યું હતું. ત્યાર પછી બંદુકની સરસ નેમ ટાંકનારી બે ઊકરીઓ તથા એક મરદ (બધા યુરોપીયન સેટલરસો) નો દુનર બતાવ્યો હતો જે જોઈ અમો હેરત પામ્યા હતા. એક યુરોપીયન ઊકરો લાવગે ૧૦ વરસનો હતો તેણે હવામાં ઉડતા નહીંઆના કકડાઓ એક પછી એક ને ત્યાર પછી બે કકડા ઉડતા ને વારાફરતી નીચે આવે તેની આગમન નેમ ટાંકી જાળ્યા હતા. વળી પોતાના હાથમાં દોઢા લઈ ઉઠે ને પછી નેમ ટાંકીને તેને ફાડે તથા બંદુકને

ટેબલપર મુકી દેડા હાડી બંદુક જિયકીને પછી તેને તરત નેમ ટાંકીને તે દડાને ફેડે. વધી એક પાટીયા ઉપર આસરે ૧૫) બતક જેવા આ-
કારની બે ઇચ મોટી છલુસો મુકી તે પાટીયાને જોરથી દીય એક
માથુસ આપે ને પેલી છોકરીઓ ઉભી રહીને વારાફરતી સધળા તે
આકારને ફેડી નાખ્યા હતા ને તેજ મુજબ એક જોળ દડાને ખુબ
ચકી આપી એક માથુસ ફેરવતો તેને પણ નેમ મારી ફેડયો હતો ને
વળી તેવીજ રીતે ફરતા દડાને પીઠ ફેરવી સામે નાની આરસીમાં જોડ
પીઠની પાછળ નેમ ટાંકી ચકી ખાતા દડાને ફેડયો હતો. બંદુકનાં
મોઢાંની ઉપર એક કાગળને આંધર પાડી તેમાં બંદુક ખોસી કે જોયી
નેમ ટાંકવાની ટોચ જે બંદુકને છેડે આવે છે તે દીસે નહીં ને તોખી
તેવી રીતે ફરતા દડાને ફેડયો હતો. વીરા સેકંડમાં વીરા દડા એક
હરથુના હીલતા આકારની આસપાસ બાંધેલા વીરા બંદુકના આરથી
ફેડયા હતા. એ મુજબ ધણી જાતની બંદુક ફેડવાની રીતો બતાવી
હતી. ત્યાર પછી છવતાં હરથો લાવી છોડી મેલીને ઘોડાપર બેસી તે
હરથુની પાછળ ઘોડા દોડાવી તેનાં ગળાંમાં ફાંસા (Lasso) નાખી
તેને દોડવું પકડતા હતા ને તેજ મુજબ જંગલી ગેધાઓને તથા દો-
ડતા ઘોડેસ્વારોનેખી ગળાંમાં ફાંસા નાખી બતાવ્યા હતા. એક યુરો-
પીયન ઘોડાપર બેસી ઘોડા દોડાવતો જાય ને ખીજો યુરોપીયન ઘોડા-
પર બેસી દડા હવામાં ફેંકે તેને પેલો ધણી બંદુક ફેડતો હતો. જંગલી
મુઝીયનો પોતાનાં કુટુંબો સાથે જંગલમાં શી રીતે બઠકે છે તેખી
બતાવ્યું હતું. જે વખતે પેલા જંગલીઓ કુતરાની માફક મોટે ચીચાં-
રીઓ પાડતા હતા ને આખાદ અમેરીકાના જંગલીઓની વીગત જેમ
ચોપડીઓમાં વાંચીએ છીએ તેમજ સધળું તે લોકોએ કરી બતાવ્યું
હતું. એ સધળું કરતાં એક કલાક થયો હતો. ત્યાર પછી અમે ત્યાંનું
અમેરીકાને લગતું સમ્રદસ્થાન જેવા ગયા જ્યાં ત્યાંની ધણી જાત
જાતની નવી બનાવતો મુકેલી હતી તેમાં (Pantograph) પેન્ટમાફ
કરીને એક જાતનું સેહેસાર્થથી પીકચરો કાપી ચર્ચ શકે તેવું દર્શાવાર
હતું. એ ધણું ખર્ચ એક લાકડાનો નાનો ગળવામાં રાખવાનો કુટ

આવે છે તેને મળતું પણ ધણું લાંબુ અને વાંકુતીકું ચર્ચ શકે તેવું હતું. તેને એક છેડે જુડી ઝીણી અણી અને બીજે છેડે પેનસીલ હતી. હવે પેહેલો છેડો જો તરવીર જેની કાપી લેવી હોય તે પર ફેરવીયે તો તેને લીધે પેલો બીજો ગમતો પેનસીલવાળો છેડો કાગળ ઉપર ચાલે કે તેનાં જેવી સખીની નકલ પછી તમો માંગો તેવી મોટી યા નાના કદની જેમ તમોએ તે છેડો વાંકોતીકો ગોઠવ્યો હોય તેમ પડે છે. અમે આગળ રેશનોપર મીઠામ, પોસ્ટ કાર્ડ તથા તોલવાના પેની નાખીને કશવાના સંચાઓ બાબે લખેલું છે તેનીજ માફક એક સંચો વિજળીના આંચકા (Shocks) આપવાનો બનાવી મુકેલો છે.

બેતીવાડીને લગતાં જાત જાતનાં હોરા તથા બીજાં હથીયારો પણ જોવાલાયક મુકેલાં છે તેમાં એક સંચો ઘોડાથી ધસડવાનો છે જે પોતાની મેજે તેની હેઠાંબુમાં છરી મુકેલી હોવાથી ભાત કાપે છે જેને એક “એલીવેટર” (elevator) ઉદાહરણે બીજીગમ લખ જાય છે કે એક સગાવાથી તેને એકઠો કરીને તે જોઈએ તેટલાં કદનો બારો થયો કે એક આંધ અસવાથી તેની આસપાસ ફેરી યા સુતલી બંધાઈ જાય તે બારો એક બાજુપર પડે છે. એટલે માણુમેની મેહેનતનો બચાવ વાળ છે તે જાત કપાઈ બારો બંધાઈને તૈયાર થઈ રહે છે. એજ પ્રમાણે એક હોર છે જેના દાંતાથી જમીન ખેડાય છે અને તેની પાછળ સળિયાઓથી તેના સીધા ખાંચા ઉભા પડે છે જેમાં એક ઘેલીને રક્તે અનાજનાં બીજ પડે છે કે પાછળથી પાવરા જેવું હોય છે તે મટોડી ઉપર પાછી વાળી દઈ “શિલર” સરખી જમીન અળગી કરી વાવની તૈયાર એકજ હોરથી ઘોડા બેડીને કરી શકે છે. રૂનાં ઝાડોખી એમજ એકજ વખતે બેતરોમાં ચોપાયાથી એકજ કદનાં સરખાં હંગે છે તે ઉપર રૂનાં કંદો કુડીને તૈયાર પણ ધણાખરા સાથે થાય છે તેને વીણવા સારું એક સંચો છે જેને રૂના ઝાડોની દારની વચ્ચે ખાલી જગ્યા હોય છે ત્યાં ફેરવે છે. પેહેલાં તેને મથાળે કાતર જેવું હથીયાર હોય છે તેથી મથાળાં પરના રૂના કંદો કપાઈ નિચે એક સંચો છે તેમાં

પડે છે. જેમાં રૂને તેના કંદમાંથી છુટા કરે છે કે તે ૨ પ્રાજનથી બીજા સંખ્યામાં પડે છે. જ્યાં તે પોંજઈને બી નિકળી જઈને એક ઢેબી છેલ્લે દોષ છે તેમાં જરાય છે. એ મુજબ એકજ માણસ પીનીને સધળું સાફ તૈયાર કરી કાઢવા બરી સહે છે. અમેરીકામાં મજૂરી ઘણી મોંઘી હોવાથી વ્યાપી તાલ જો તેઓ નહીં શોધી કાઢાડે તો બીજા ગામો સાથે દરીદ્રાઈ કરી શકે નહીં. ક્રિટ બનાવાતો સંચો પણ એવીજ રીતે એક નાકે મટાડી પડી કે તે યુગઈને સાંભાળેછતા સળિયા જેવા થાય છે કે આગળ “એલીવેટર” પર મધ કે એક સંખ્યા પોતાની મેળે તેના જોઈતા કદના કકડાઓ યાય છે અને એક બાજુ પર મુકાવા સારું તે એકડી યાય છે. એ સંખ્યાઓ ઉપાંત અમેરીકાની જાત-જાતની જમીનમાંથી નિકળતી ખાંણોના તથા કાલસાનો નમુનાઓ તથા પડીયાઓ તરફ તરેહના બનાવતના જાણે “પીરમીડસો” બનાવી મુકેલા હતા. એ સિવાય બીજું ત્યાં ધણું જોવાતું હતું. વલી એક “વીંગ” (wing) માં ત્યાંના કારીગરોના હાથની ચીતારેલી તસ્વીરોનો સંગ્રહ તથા બીજાગમ મુલેલાં જાનવરો “રટ્ટ” કીધેલાં તેનો સંગ્રહ પણ જોવાલાયક કીધેલો છે. એ જનાવરોમાં ત્યાંના જોધાઓ જંગલી જેને “બાઇસન” (Bison) કહે છે તે ધણા કદાવર તથા બપુંકર દેખાવના છે. જંગલી સફેદ બરફના રંગનાં બકરાંઓ જાણે વાહરડા હોય તેવા કદના ધત્યાદી એવું મુકેલું છે. જોકે “એક્રીબીસન” તથા “શી” (sheep) થોડા જણાઓ મળી માથે લઈ અમેરીકાથી લાવી હોય કીધા છે. તોપણ તે એટલો મોટો છે કે તેમાં ૪) કલાક અથવા ૫) તોપણ બારબાર જોઈ શક્યા હતા નહીં.

તા. ૨ જી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાણીજીની સનમુખ અત્રેના આસરે પચીસ હજાર વાલનટીયરોની “માર્ચ પાર્ટ” હતી તે જોવાતું બકીંગહામ પેલેસમાંથી ઈજન રાણીજીના હુકમથી આવ્યું હતું તે જોવા ગયા હતા. આજે એ વાગે બપોરથી તે તરફ જવાના સધળા

રેસ્તાઓપર ગાડી ધોડાને ફરતા બંધ કાઢ્યા હતા અને આખો વખત અમારા હોટલપરથી સોલજરો તથા સેલરોની રીજમીટો જવા માંડી હતી. સારાં ભાયગે અમેને ઇજનની સાથે ગાડી પાસ ચવાની ટીકીટ પણ આવેલી હોવાથી અમે ગાડીમાં બર્ડીંગહામ પેલેસપર જવાને શક્તિવાન થયા હતા. રેસ્તામાં આખો વખત જંગેજંગેથી રીજમીટો બાહાર આવતી મળી હતી અને લોકોની ગીરદીને કાંઈ યાગ ન હતો. તથા રીજમીટો વાજાં વળડતી ચાલતી તે સમયે ધણું રજિયામણું લાગતું હતું. અમે બર્ડીંગહામ પેલેસપર સાડા ત્રણ વાગે જઈ પુઆ તેટલાંતો ધાલનટીયરોથી સેંટ જેમસીસ પાર્ક તદ્દન બરાબ ગયો હતો. બર્ડીંગહામ પેલેસના વચલા મોટા દરવાજાપર રોજઈતો માચડો બાંધેલો હતો તે ઉપર રાણીજી કલાક સાડાચાર વાગે આવીને ખીરાબ્યાં હતાં ને તે માચડાની આજુબાજુએ ખીજ માચડાઓ બે બાંધેલા હતા તે ઉપર ઇજનવાળા લોકોને બેસવાની બેઠક ઉપાંત કટેરાની બાજુપર બીજી છુટી બેઠકો પણ ગોઠવેલી હતી તેમાંની છેઠ્ઠી પર અમેએ બેસીને સપળા “માર્ચ પાસ્ટ” જોઈ હતી. એ વખતે મેહેલના કપાજીડમાં આસરે ૫૦૦ માણસો તેડાંથી આવેલાં હતાં તેમાં મોટા ભાગ હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઇહાં આવેલા દેશીઓને હતો. ધુરોપના પણ રાજવંશીઓ જોએ ઇહાં છે તેઓ સપળા પોતાના દેશની રીજમીટના પોશાકમાં ખીરાજોલા હતા જેથી દેખાવ ધણો રજિયામણો લાગતો હતો. અમારી જમણી બાજુપરજ પડોશમાં રાણીજીવાળો માચડો હોવાથી અમેને સમયે જોવાને ધણું ઠીક બની આવ્યું હતું. અમારી આગળથી કટેરાની બાહર રાણીજીના હોડસઓ તથા જમાડઓ સરકરી પોશાકમાં ધોડાઓપર ઉભા હતા ને સામેથી “ગાર્ડસ” તથા “લેનસર્સનાં” બે મેટાં વાળાઓ ધણા ઊંચા કસબી પોશાકમાં ઉભાં રાખેલાં હતાં. તેઓએ ન્યારે રીજમીટો પસાર થવા માડી ત્યારથી આખો વખત “માર્ચ” પુરી થઈ ત્યાં સુધી દોઢ કલાક વારાફરતી “માર્ચ” ના રોડ વળડયા કાઢ્યા હતા અને જે જાતની રીજમીટની થીંગડો આવે તેને અનુસરતું વાજું વળડતા હતા. જેમકે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્થવાળી રીજ-

મીટની ખીગેડ આવી તે વખતે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીની “માર્ચ” વખડી હતી. આઈરીશ ખીગેડ ડ્યુક ઓવ કોનાટની સરદારી હેઠળ આવી ત્યારે Garry Owen કરી આઈરીશ “ડેન્સ” ની “માર્ચ” વખડી હતી. દામ્પ્સેડરની (ધાધરા) રીજમીટ આવી ત્યારે “બેગ પાર્ક” નું વાજું તે વખતે આવી ઉજું હતું, તેને “કેમ્પબેલ્સ આર કમીંગ” (Campbells are coming) ની “માર્ચ” વખડી હતી. એ મુજબ જાત જાતની “માર્ચો” દરેક ખીગેડ પસાર થતી ત્યારે તે વાજાંઓ વારાફરતી વખડતાં હતાં. “માર્ચ પાર્ટ” સાડાચાર વાગેને પેહેલી બરાબર શરૂ થઈ તેમાં સાથી પેહેલો ડ્યુક ઓવ કેમ્પબીડજ રાણીના કાકાનો છોકરો તથા ગ્રેટબ્રીટનનાં બધા લશ્કરનો સૈનાધિપતિ ઘોડાપર પસાર થયો, તેની પાછળ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા ડ્યુક ઓવ કોનાટ તથા ખીજા રાજવંશીઓ પસાર થયા હતા અને રાણીજીની સામે આવ્યા ત્યારે લશ્કરી સલામ તલવારથી ધારા મુજબ તેઓએ કરી દુરવેર તેમ પસાર થઈને પછી પાછા આવી અમારી આગળ રાણીના ડાબા હાથ ઉપર ઉભા હતા. ત્યાર પછી તોપખાતાંની એક રીજમીટ પસાર થઈ કે પછી બાકીની બધી રીજમીટો પેદલ હતી તે વારાફરતી પોતાનાં વાજાંઓ સાથે એકની પાછળ એક એમ પસાર થઈ હતી. તેઓના તરેહ તરેહના પોશાકો તથા સલામ કરવાની રીતો ધણી જોવાલાયક હતી. જ્યારે ડ્યુક ઓવ કેમ્પબીડજની પોતાની રીજમીટ આવી (જેના ઓનરરી કરનમેંટ રાજવંશીઓ યાદ છે તે રીજમીટને તે ધણીનું નામ આપે છે) ત્યારે ડ્યુકે પાછો તેની હરોલમાં ઘોડાપર આવી રાણીને લશ્કરી સલામ કીધી હતી. એ વખતે રાણીના છોકરાઓ જે અમારી આગળ ઉભા હતા તેઓ સંખળાએ ડ્યુકને પોતાના લશ્કરી વડા દાખલ જેમ સોલ્ડનરો અમલદારોને સલામ કરી માથા આગળ હાથ ધરી દેખા રહે છે તેમ ઉભા રહી માન આપ્યું હતું. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની રીજમીટ આવી ત્યારે તેઓએજી તેની હરોલમાં રાણીને સલામ કીધી હતી, તેજ મુજબ ડ્યુક ઓવ કોનાટ તથા પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સના છોકરાઓ

તથા રાણીના જમાઈઓએથી પોતાની રીજમીટોની હરોલમાં “માર્થ પાર્ટ” કરી સલામ કીધી હતી. એ વખતનો દેખાવ ઘણો ભપકા લરેલો લાગતો હતો જે જોવા સારું બાહર લખો માણુસોની બીડ એકઠી થઈ હતી જેઓએ ડચુક એવ કેમધીડજ, તથા પ્રિન્સ એવ વેલ્સે “માર્થ પાર્ટ” કીધી ત્યારે ખુબ તેઓને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. સેલરો દાખલના વાલનટીયરોની રીજમીટની વખતે પણ તેવીજ ખુશાલી લોકોએ બતાવી હતી. વળી એક વાલનટીયરની રીજમીટ છોકરાઓ બારથી પંદરની અંદરની ઉમરનાની હતી જેનો અમલદાર એક નાનો બાર વર્ષનો છોકરો સૌથી આગળ ચાલતો હતો જે જરા ગભરાતો હોય તેવું દેખાતું હતું પણ તેની પાછળ બીજા ઉમરે પુગેલા અમલદારો હતા તેઓ તેને હલુસે હીંમત આપી સલામ ક્યારે કરવી તેની પ્રસારત કીધાથી તે નાના છોકરાઓની લશ્કરી સલામ ધણી અચ્છી રીતે પોતાની બચુક્લી તક્તવારથી કીધી હતી જે વખતે અમારી તરફની ઉભેલી ઝોરતોને ખુબ મજા પડી હતી. ધારવા મેલે એ છોકરો કોઈ મોટા ખાનદાનનો હોવો જોઈએ તેથી તેને તેની ઉમર કરતાં મોટા છોકરાઓપર વડો બનાવ્યો હતો. યુનિવરસિટી તથા બીજી સ્કૂલના છોકરાઓની પણ એ ત્રણ વાલનટીયર રીજમીટો હતી તેમાં (આએ બધા ૨૫૦૦૦ વાલનટીયરોમાં) આપણે એક જરતોસ્તી મી૦ નવરોજ દાદાભાઈ આલખેસ પણ હતા જેઓ કેમધીડજની યુનિવરસિટીના હોવાથી ત્યાંના વાલનટીયરોમાં સામેલ થયલા છે. એ સંધળા “માર્થ પાર્ટ” નજદીક દોઢ કલાક આત્મા પછી પુરી થઈ હતી અને રાણીજી પાછાં ત્યાંથીજ ગાડીમાં બેસીને વીંડસર જવા સ્ટેશન ઉપર ગયાં હતાં જે વખતે તેઓને ખુબ માન મળ્યું હતું. બધી રીતે એ વાલનટીયરની કવાયદ જોવાલાયક હતી.

તા ૦ ૩ જી જુલાઈ સને ૧૯૯૭—આજે બપોરથી મેસર્સ દાદાભાઈ અધરસવાલા શેઠ પેસ્તાનજી બેરાંમજીની સાથે એઓના નોરહડમાં આવેલાં “જીપસીલીટ” વાળાં મકાનમાં ગયા હતા અને આખો

દિવસ તેઓને ત્યાંજ મોજ મઝામાં ગુજવો હતો. એ “હપરીટીઝ” નામની જંગ્યા ક્રીકેટ પેલેસની પડોશમાં ટેકરી ઉપર આવેલી છે તે લંડન કરતાં તે સારી હવાવાળી જંગ્યા છતાં લંડનના પરગણ (suburbs) માં ગણાય છે ત્યાં ઘણા ખરા છુટા નાના બંગલાઓ હોય તેમ ઘરો જાગોની અંદર આવેલાં છે ત્યાં કાંઈ બીજું જોવ લાયક નથી.

તા. ૪ થી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાણીની જુબીલીની યાદગારી કાયમ રાખવા સારું જે “ઈમ્પીરીયલ ઇનસ્ટીટ્યુટ” ઉભી કીધી છે તેનો પાયો નાખવાની ક્રિયા રાણીજીએ પોતાને હાથે કીધી તે જોવા ગયા હતા, એની જંગ્યા અસલ મથે વર્ષ જે “ઇન્ડિયન” અને “કોલોનીયલ એક્ઝીબીશન” આલખઈ હોયની પડોશમાં બાંધ્યું હતું ત્યાંજ કીધી છે અને તે એક્ઝીબીશનની યોડી ઇમારત હજી રાખેલી છે પુમાંથી એનો મુખ્ય દરવાજો હમણા કીધેલો હતો અને એક ઘણો મોટો જોળ તથુરોદો માંડવો પાયો નાખવાની ક્રિયા સારું ઉભો કીધેલો હતો તેમાં આસરે ૧૧૦૦૦ માણસ આજે એકઠું મળ્યું હતું જેના મોટા ભાગને માયડાઓની બેઠકો આપી હતી. બાકીની જગ્યામાં ૭ ભાગ સરખા વેહેન્સીટે જ્યાં પાયાની જગ્યા હતી ત્યાં તે ભાગો ગોઠવી તેઓને ૭ નંબર આપ્યાં હતાં તેમાંના નંબર બીજાવાળા ભાગમાં હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તથા દેશીઓ તેમજ હિંદુસ્તાનના સીવીલ સરવીસ તથા બીજા અમલદાર સારું જંગ્યા રાખી હતી જ્યાં અમેને પણ બેઠક મળી હતી અને તે પાયાના પથ્થરની સામેજ જમણી બાજુપર હોવાથી અમેને જોવાને ધણું દીક બન્યું હતું. પથ્થર નાખવાની જગ્યા પર એક આસરે ત્રણ શીટ ઊંચો પ્લાટફોર્મ કીધો હતો જ્યાં રાણી તથા બીજા રાજવંશીઓ સારું ખુરસીઓ ગોઠવી હતી અને તેઓની પાછળ “ઓરચેન્સ” આલખઈ હોયને લગતો હિં તેની બેઠક હતી જેમાં ગાનારાઓ બેઠેલા હતા. વળી તે ઉપરાંત રાણીની સામે દુરથી એક “ઝેનેડીયરસ” ઇંગ્લેન્ડ લેફ્ટેનન્ટ ગોઠવીનાં

ઉપરીપણા હેઠલ એસાડેલુ હતુ જે આખો વખત ધણા સુંદર સરોદો વગડતુ હતુ અમો ત્યા આસરે ૧૦—૩૦ મીનીટ ગયા હતા પણ રાણીજી બરોમર બાર વાગેને આઝા હતા તેટલાતો આખો માડવ લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો જેનો દેખાવ રાજાઓના તથા ક્રિયામાં ભાગ લેનારાઓના લેવીના કસબી પોશાકો તથા લરકરી અમનદારોના આદોયી ધણો બપટાદાર લાગતો હતો તેમાં મડમેતો મોટો ભાગ હોવાથી યુરો રણીયામણો દેખાતો હતો. રાણીજીની થોડે આમળથી યુરોપના અગ્રે આવેના રાજા તથા રાજવંશીઓ આવતા ગયા તેઓને લોકોએ ઉઠીને માન આપ્યુ હતુ તે સઘળા રાજવંશીઓ તથા ઇરાનના શાહનો બત્રીજો એનચી દાખન ઇલા આવેનો છે તે સવળા રાણીનાળા પનાટરોમ પર એકઠા થયા હતા અને આપણા હિદુસ્તાનના રાજાઓને તો અમારીવાળી નિચેની બેઠકપર બેસાડયા હતા. રાણીજી આવ્યા ત્યારે બેપુડી વગડનારાઓ (Trumpeters) એ શાનદેરતુ વાજુ વગડતુ હતુ અને સવળાઓ ઉભા થઈને રાણી જીને હુરરેના પોકારોથી વધાવી લઈ યુગ મુગ આપ્યુ હતુ અને રાણીજી અદર પોતાના કુટુંબ સાથે સરસના આકરમાં આવ્યા ત્યારે સર આરહર સમીવાનના ઉમીપણા હેઠલ “એરનેઆ” તુ બેડ હાજર હતુ તેઓએ એક “ગ્રાડ પ્રોસેશનન માર્ચ” વગડી હતી. રાણીજીએ પોતાના માયગ્રાપર આવીને ત્યા બેગા મનેના યુરોપીયન રાજવંશીઓ સાથે શેકહેડ કીધી હતી અને ધણીક શાહજાદીઓએ તેઓનો હાથ યુમ્મો ત્યારે તેઓએ તેઓના માનપર પાડી યુમ્મી લીધી હતી. ડેન માર્ચના રાજા સાથે પહેલા રોમ્હેડ કીધી ત્યારે રાજાએ શુકલુ વાગીને રાણીના હાથને યુમ્મીઓ લીધી હતી, અને પડી બેક વાળાઓએ એક એકને મોઢાપર યુમ્મી લીધી બધા વાળાઓ તથા ‘કોપર’ મળીને રાણીજીની સત્તામતીના ગીતની ત્રણે કવીતાઓ ગાઈ હતી જે વખતે રાણી સુધા સઘળી મીનસ ટબી રહી હતી અને પુર થયા પડી પ્રિન્સ એવ વેન્સ જે “ધમખીરીયલ ઇનસ્ટીટ્યુટ”નો પ્રમુખ છે તેઓએ રાણીજીને માનપત્ર વાગી એનાવત કીધો હતો જેનો જવાબ રાણીજીએ

ખાજો વાંચીને આપ્યો હતો. ત્યાર પછી આજે આજના કારણસર એક નવી ક્વીટા જોડેલી હતી તે આઘળટ્ટ હોલની “કારલ સોસાયટી” તથા “ઝોરએસા જેડ” વાળાઓએ સાથે મળીને ગાઇ તથા વજાડી હતી જેનું “મ્યુઝીક” સર આરકર સહીવાને જોડેલું હોવાથી તે પુરું થયું ત્યારે રાણીજીએ હસીને તેને સલામ કરી ઉપકાર માન્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે તેઓને એક રૂપાંની યાપી આપીને ધારા મુજબ પાયાનો પથ્થર નાખવાની ક્રિયા કીધી હતી. એ પથ્થર ત્રણ ટન વજનમાં કોસોની તરફથી લાવેલા ગ્રેનાઇટનો હતો અને તેની બેઠક હિંદુસ્તાન તથા બ્રીટીશ આયર્લેન્ડના પથ્થર તથા ઈટલી બનાવી હતી અને તે પથ્થર જગ્યાપર મુક્યા પછી આર્યપીથપ ઓવ કેન્ટરબરીએ (વેલાતના સાથે વડો પાદરી) એક બંદગી કીધી હતી અને એ “ઇન-સ્ટીટ્યુટ” ને ઉભી કરનારી કમીટીને રાણી સાથે ઓળખ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે કરાવ્યા પછી રાણીજી પાછાં જેવી રીતે આવ્યાં તેમ સીધાવાં હતાં જે વખતે “કોપર” “રૂલ બ્રીટનીયાનું” ગીત આપું ગાયું હતું અને રાણી તથા પાદશાહી ક્લેટ્ઝવાળા સઘળાં બધા પછી બધા લોક વિસર-જન થયા હતા. જે કે નાની જગ્યાપર ૧૧૦૦૦ માણસો એકઠાં મળ્યાં હતાં તોપણ આવવાના રસ્તાઓની તથા બીજી ગોઠવણો એવી સરસ કીધેલી હતી કે લોકોને બહાર નિકળવાની કરી અગવડ પડી હતી નહીં અને એક કસાકની અંદર સઘળું ખલાસ થઇ ગયું હતું એવું અમોએ ખાજળથી સાંભળ્યું હતું.

તા. ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સદવારના કસાક ૧૦—૪૦ મીનીટે અમો તથા બીજા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને થી ડ્યુક ઓવ બેકસ્ટ્રાં નામના ઉમરાવ તથા તેની ધણીયાણીએ પોતાની કનડી સીટ (Woburn Abbey) વોખન એબી કરી આસરે ૫૦ બેલ દુર મેહેલ D ત્યાં આપો દિવસ મોજ કરવાનું ધનન કીડું હતું તે જગ્યાપર જવા સારું સેંટ પાનકાસના સ્ટેશન ઉપર ગયા હતા, જ્યાં અગો બધાઓ સારું એક ખાસ ટ્રેન રાખી હતી

તેમાં બેઠા હતા. એ ટ્રેનમાં આસરે ૧૦ ગાડીઓ ચેહેલા વર્ગની નેડેલી હતી ને તેનો ખરચ ડ્યુક પોતે આપેલો હતો. અમો સ્ટેશન પર ગયા ને ત્યાંના ટીકીટ વેચનારને એ ટ્રેન બાબે પુછતાં તેણે અમોને ટીકીટ વેચાતી આપી હતી. ને કે અમારા ઈજનવાળા કાર્ટમાં લખેલું હતું કે ખાસ ટ્રેન ૧૦—૪૦ મીનીટ વોર્નર્ન એબી જવા સારું ઉપલા સ્ટેશનપરથી ઉપડશે તોખી અમોને બ્યારે ટીકીટ વેચાતી આપી ત્યારે અમો સમજ્યા કે ગાડી માંડી હશે ને ટીકીટ મેહેમાનો વેચાતી હશે. અમો પ્લાટફોર્મપર ગયા કે ડ્યુકનો કારભારી અમારી પાઘડી જોઇને અમારી પાસે આગ્યો ને ટ્રેન તૈયાર છે એમ જણાવી તેમાં બેસાડવા લઈ જતો હતો પણ અમારા હાથમાં ટીકીટ જોઇને બોલ્યો કે ટીકીટ શું કામ લીધી? તમો બધાઓ સારું ખાસ ટ્રેન ડ્યુક પોતે માંડેલી છે. અમોએ જે બન્યું હતું તે કહેવાથી તે ટીકીટ વેચનાર પર ગુસ્સો થયો અને સ્ટેશન માસ્ટરને તેડીને વાત કરીને અમારી ટીકીટ તેને પાછી આપી અને સ્ટેશન માસ્ટરે અમારા રૂપીઆ પાછા લાવી આપ્યા હતા. અમો બધા મળીને આસરે ૧૦૦ મેહેમાનો હોઇશું તેમાં હિંદુસ્તાનના સમળા રાજાઓ ઉપ્રાંત જાણીતા દેશી ગ્રહસ્થો અને હિંદુસ્તાનના આગળા ગવરનર જેનરલ લોર્ડ નોર્થબ્રુક તથા મધરાસનો છેલ્લો ગવરનર સર ઝાંટ ક્ષ તથા ખીજ મોટા મોટા ઉમરાવો તથા તેઓની બાનુઓ હતી. દેશી બાનુઓમાં કુચખી-હારનાં મહારાષ્ટ્રી તથા કપરથુલાનાં “ઉપ્પુરશનનો” વડો આવેલો છે તેની ખાબડી હતી. એ છેલ્લા ધણી અને ધણીઆંણી વટલીને ખાસતી થયા છે. એ હાલના કપરથુલાના નાના રાજાનો “રીજન્ટ” છે. આપણા જરયોસ્તીઓમાં અમો બે જણા ઉપ્રાંત શેઠ દોરાબજી પંસતનજી કામા તથા મોરખીના કાઝર સાથે મીં બનાજી કરીને ડાક્ટર આવેલા છે તેઓ દવા અને મુબમના રહેવાસીમાં મીં બદર-દીન તૈયબજી દવા તથા કલકત્તાના બે બાબુઓ દના તથા બાકીના કમ્હનો રાય તથા મોરખી અને લીમડીના કાઝર દવા તે સીવાય બધા ઇલાંના યુરોપના કોનસલો તથા ઉમરાવો અને તેઓની બાનુઓ હતી.

ઈરાનનાં એકાદ્ય પ્રિન્સ માલકમખાન પણ આ મેજબાનીમાં હતા. જેઓએ પોતે આવીને અમો સાથે (પારસીઓ દાખલ) એક જગ્યા કીધી હતી. પારસીઓ વિશે ધણી તારીફ કરી આપણા ઈરાની લાઈબ્રેરિયને હમણા છનસાફ મળે છે તે વિશે પરપુછ કીધી હતી અને ખોલ્યા કે “તમો લોકોનું કાંઈથી કામ હોય તે હું કરવાને તૈયાર છું.” અમારી ટ્રેન ૫૫ મીનીટમાં વોળન એગ્રીપર જવાનાં સ્ટેશનપર જઈ પુગી હતી યાને ૫૦ મેલ ૫૫ મીનીટમાં પસાર કીધા હતા. ત્યાંનાં સ્ટેશનપર અમો હિંદીવાનોને જોવા સારું એક મોટા માથેસોનો જાણે મેલો બસમો હતો અને ખુબ દુરરેના પોકારો ઉઠાવ્યા હતા અને હિંદીવાનોના જાતજાતના પોશાકો જોઈને ધણી ખુશી થતા હતા. અમો ઉપર લખતાં ભુલી ગયા કે હિંદુસ્તાનની રીજમીટના દેશી અમલદારો જે હિંદાં આવ્યા છે તેઓથી અમો લોકો સાથે આવેલા હતા. અમો લોકોને લેવા ડ્યુકનો મેનેજર કરનલ ટાલમોટ સ્ટેશનપર આવેલો હતો તેણે સઘળાઓને ત્યાં હાજર રહેલી આસરે ત્રીસ ગોડીની ગાડીઓમાં બેસાડ્યા હતા અને બધી ગાડીઓ સરઘસના આકારમાં વોળન એગ્રી જગ્યા નિહાળી હતી જેનો દેખાવ ધણો સરસ લાગતો હતો અને તે જોવા જગે જગ લોકોનાં ટોળાંઓ એકઠાં થયાં હતાં અને જાણે આજે તે ગામમાં છુટી મળી હોય નેમ નાનાં મોટાં સઘળાં જજેજગ ઉભાજ નતાં હતાં અને તોપીઓ ઉતારી દરેક ગાડીને સલામ કરતાં હતાં. અમારી સાથે ગાડીમાં મધરાસનો ગવરનર સર ગ્રાંટ ડક તથા તેઓનાં બાલુ હતાં અને ઇલાંનું લોક - ફેટલુ સન્માતાવાળું રેહે છે તેના દાખલા દાખલ અમે જણાવીએ છીએ કે સામી બાજુએ પોતે બેસીને પોતાની ઓરતની પાસ હોતે બેસવાની જગ્યા આપી હતી અને પોતે કોચમાસની બાજુ આગળ બેઠા હતા અને આખો રસ્તો હિંદુસ્તાનની તથા બીજી પરચુટણ બાબદોની વાતચીત કર્યા કીધી હતી. અમોને એક બીજો હતાક વોળન એગ્રી જતાં રસ્તામાં થયો હતો જે સઘળા જગ્યા ડ્યુક જોવ બેઠાંની પોતાની છે (એ ડ્યુકની વર્ષ દહાડાની આવક પચાસ

લાખ રૂપિયાની ક્રેડેવાય છે.) સ્ટેશનથી તે મેહેલ (Woburn Abbey) સુધીની સઘળી જગ્યા બધી એતીવાડીથી ભરપુર હતી અને ઝોક, ખીચ, એસ, પાર્ષન દત્તાદી જ્વતનાં મોટાં ઝોડાંથી જંગલો તથા પાર્કસો બનાવેલાં હતાં જેની હેડેનું ઘાસ લોન (Lawn) ની માફક કાપી ગલીઆઓના જેવું કીધેલું હતું અને તે ઉપર દરણોનાં ટોળાંઓ ફરતાં હતાં અને આજે સહવારથી તડકું નહીં હતું પણ મજેલું ઘેરાયેલું વાદળ તથા ઠંડો પસંદ પડે તેવો પવન હોવાથી મહજેલું લાગતું હતું. પણ રસ્તામાં ધુળારૂં ગાડીઓના સરખસને લીધે લાઆથી બધાઓ ધુળે ભરાઈ ગયા હતા. અમો મેહેલમાં ઉતર્યા કે આલની અંદર અમારા “ઓવર કોટસો” ત્યા રાખેલા ખીદમતગારોએ ઉતારી સઘળાઓના કમલાઓને થસ માર્યા હતા અને થઈ આગળ વધવા કહ્યું હતું. એ ખીદમતગારોની લીવરી બદ્દ રંગના ડગલાપર સોનેરી શીટા મુઠ્ઠી અને સોનેરી ગુઠ્ઠી દોરી લટકતી રીતે જમણી બાજુપર રાખેલી હતી, અંદરનો “વેસ્ટકોટ” તથા પાટલુન ગુઠલુ સુધીનાં જાંઘી કીરમજી મખમલનાં હતાં તથા પગમાં ઉપર સુધી રેશમી મોજાં પેહેરાવી સુનેરી ગારટરો બાંધ્યાં હતાં, નાના રૂપેરી બક્ષના મુઝ (Shoes) પેહેરાવેલાં હતાં તેથી તેઓને લપકો ધણો લાગતો હતો. અમો લોકોને લેવા ડ્યુક પોતે બારણામાં જરા અંદરથી ઉભા હતા જેઓ નમી નમીને બધાઓને સલામ કરતા હતા પણ અમોએ કોઈ દિને તેઓને જોયલા નહીં અને કોઈએ તે વખતે ઝોળખ ન કરાવાથી ડ્યુકનો કોઈ માણસ દશે કરી સલામ કરી આગળ વધ્યા હતા. અંદરના હોલમાં બારણાં આમળ ડચેસ ઉભેલાં હતાં તેઓ સાથે અમો બધા જણાંઓને પીછાંજી કરાવી હતી ત્યાર પછી ડ્યુક સાદેગ કોણુ હતા તે માલમ પડ્યું હતું. એ બન્ને મારી બધ્ધર ધણાં સાદાં છે અને આસરે પંચાવનથી સાડ વર્ષની ઉમરનાં હશે. અમો બધાઓને ઝોળખાણુ કરાવ્યા પછી તે હોલમાંથી ડ્યુકનાં છોકરા છોકરીઓ આવી હાથ મોંદું ધોવા સાડ મેહેમાનેને જગ્યા દેખાડવા છુટા છુટા લઈ જઈ લાવ્યાં હતાં અને એક કચાક પછી

“લંચ” પર લઈ ગયાં હતાં જેની ટેબલ પર મોટા મોટા સોના તથા રૂપાનાં મેવો તથા ડુધ મુકવાના વાસણો (jars) મુકેલા હતા અને ખાંણાની ડીશા વિગેરે સમજું રૂપાનું હતું તથા મેવો તથા ખોરાક સમજું ધણું જાંચી તરાંદનું હતું. એ ડ્યુકની પોતાની “કીચન ગાર્ડન” (kitchen garden) નાં “હોટ હાઉસ” માં ઉગાડેલી પીચીસ, દરાખ, સ્વામેરી, ઈત્યાદી એવા ધણા સરસ જાંચા મેવાઓથી ટેબલ મોઘા ભરી નાંખી હતી અને બધાની આસપાસ ગોલાળ, કમલડુલ તથા ખીજી જાતનાં ડુલોની ગોઠવણીથી ટેબલ ખીજાવી નાંખી હતી. ચમપેનની બાટલીઓ આગમજથી ઠંડી કાપેલી બધીઓના ખુચો ઉઘાડીને સમજે ઢેકણે મુકેલી હતી તથા તેજ મુજબ અસહનો જુનો દારૂ તથા વાહનો મુકેલા હતા અને ખાંધાની ગોઠવણ બધી રીતે સરસ કાપેલી હતી. તે “લંચ” લીધા પછી અંગેને મેહેલમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એ મેહેલમાં જે ચીત્રો છે તેની ધણી તારીફ થાય છે અને ખરેખર તે જોવા લાયક હતાં. કાંઈ વગર ગણતરીના ઝોરડાઓ એ ચીત્રો જાંચાં ફેરીકામ તથા ખીજી નવાજની ચીત્રોથી ભરી નાંખ્યાં હતા. જાંચાં ફેરીકામના “વાસીસો” ની કીમત ૧૦ થી ૫૦ હજાર રૂપિયા સુધીની એક એક નંગની કહેવાય છે અને ચીત્રોની કીમત તો કાંઈ થઈ શકે નહીં. એ ડ્યુકનું ખાનદાન ધણું જુનું હોવાથી આવો મોટો સંગ્રહ કરવાને તેઓ શક્તિવાન થયા છે. ફરનીયર ધણું ગીલીટનું તથા જાંચી સાટીન તથા ભરતકામનું જુદા ઝોરડાઓમાં જુદી ધપનું હતું. એ સમજું જોયા પછી બાગમાં બધાંઓને લઈ ગયા હતા જેના “હોન્સો” તથા ડુલોના કીયારાની ગોઠવણ તથા જગે જગ નાના સરોવરો તથા કદાવર કાંડો તથા પુતળાંઓ ઈત્યાદી ધણું જોવાલાયક હતું. એ બાગની એક હારમાં ઉપલો મેહેલ આવેલો છે, તેનેજ લગતું વળી (Sculpture Gallery) પુતળાંઓની ગેલેરી છે તે જોઈ હતી જ્યાં જગે જગ અસહનાં રોમ તથા ગ્રીસનાં તથા ખીજાં પુતળાંઓ (જે હજાર વર્ષનાં જુનાં) મુકેલાં હતાં જેની કીમતજ થઈ શકે નહીં. એ ગેલેરીની પડોશમાં (Conservatory) કાચનાં ઝાડ ઉગાડવાનાં

હારબધ ધરા હતા તે સધળુ બેસામા તથા બાગમા ફરવામા વખત સપાતામા નિકળી ગયો હતો. વળી જે જણાને ત્યાં ફેટોઆફ લેવા સાર રાખેલા હતા જેઓ વારાફરતી ચોડાઓની સળીઓ લેતા હતા સાજના ૪ વાગેને બધાઓને પાછા ચાહ તથા રીફ્રેશમેન્ટ લેવા લઈ ગયા હતા અને તે સઘળુ લીધા પછી પાંચ વાગેને સઘળાઓ ડયુક તથા ડયેસને મળીને પાછા જેમ આત્યા તેમ સરઘસના આકારમા ગાડીઓમા ખેસીને સ્ટેશનપર ગયા હતા. ડયેસે સઘળાઓની ભેટ જતી વખતે જરા અદરથી લીધી હતી પણ ડયુક પોતે પોર્ટફોલિમા ઉભા રહી સઘળાઓનો ઉપકાર મોની પોતે ગાડીઓમા ખેસરાવતા હતા. અમો ત્યાં ગયા તેથી બીજા રસ્તે અમોને મોટા પાર્કિંગમા ફેરનીને સ્ટેશનપર લઈ ગયા હતા. ન્યાં વળી આખે રસ્તે લોક એકઠું જોવા સાર મળ્યું હતું અને સ્ટેશનપર તો એટલી ભીડ હતી કે કાનસ્ટેબલો રાખીને તેઓને અટકાવવા પડ્યા હતા કે અમો લોકોને જવાનો રસ્તો મળે. અમો રાતના ૭—૩૦ મીનીટ લડન આવી પુગ્યા હતા અને આજનો આખો દિવસ ખરેખર મોજ મગ્નહમા ચુમ્યો હતો તથા હિના ઉમરાવ લોપા શી રીતે મોજ ભોગવે છે તથા પોતાની મોટી આવકનો શી રીતે ખર્ચ કરે છે તેનો એક નજીવો દાખલો જોયો હતો. કારણ કે બધી રીતનો આજનો બનાવ દુષ્ટા હાથથી તે નહીં જણાય તેવી રીતે પસાર કાઢ્યો હતો અને આવા મોટા ઉમરાવો છતાં જાણે તેઓમા મગફરી શુ ચીજ છે તે માનમ નહીં પડતી હતી. નજીક એક મહીનો ઉપર યયો ઇમનડમા વરસાદ તદ્દન પડ્યો નથી અને તડકો ઘણું જોરાવર લાગે છે જેથી લુ લાગવાના દાખલાઓ બને છે. ગરમી હામડામા ૮૭ ડિગ્રી સુધી અમોએ સાજના સાત વાગે જોઈ હતી અને લડનમા જો કે પાણીની તાન કશી માનમ પડતી નથી પણ ગામડામા તેની વધી જુમ પડી રહી છે. ગાય દોરને તથા અનાજને ઘણી નુકસાની જામ છે જે એકુ જે દિવસમા વરસાદ નહીં પડ્યો તો ઘણી ખરાબી થશે એમ સમજાવ છે. આજના વર્તમાનપત્રમા વાચી ખુલી થયા છીએ કે ગામડાઓમા ચોડો ચોડો વરસાદ પડ્યો છે.

અને આજે ધણે દિવસે અમોએ ઠંડો પવન જોયો છે. બાકી અમેને પણ ઉઠવાનું જોવું લાગતું હતું તેમાં જમીનની અદરની રેલવેમાં જોસતા ત્યારે તો જાણે દમ નહીં લેવાય એવી ગરમી લાગતી હતી. અમે રાતના લાઈશીઅમ ડીપેટરમાં Oliva નો નાટક હતો તે જોવા ગયા હતા. એ નાટકમાં મુખ્ય ભાગ અર્વીંગ તથા એલન ટેરીએ લીધો હતો જેઓએ તે એવો તો અસરકારક રીતે ભજવતાવ્યો હતો કે ધણી બાનુએને અમોએ ત્યાં રહતી જોઈ હતી અને ચરદો વટીક ઉપર પણ અસર થયતી હતી. એ નાટક Vicar of Wakefield ઉપરથી લીધો છે અને તેમાં ઓશીવીયાને જ્યારે માલમ પડે છે કે ખરેખર તે પરજોશી નથી તે વખતની તેની રડાકુટ તથા પોતાના બાપની આગળ તે બાબદ જાહેર કીધી ત્યારે તે વીકારની દલગીરી તથા અનુર્તિ એવી તો અસરકારક રીતે ગેડમ એલન ટેરી તથા મી. અર-વાગે કીધી હતી કે જાણે ખરેખર તે જનાવ જનનો હોય તેવું લાગતું હતું.

તા. ૬ ઠી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજ બપોરના સાડાનણે ૧૧મને છઠ્ઠાના વખણાવતા સંસકોત ગ્રેફસર સર મોનીઅર તીવીયમસને ત્યાં તથા મી. બરટ્રામ કરી (Bertram Curre) ને ત્યાં (એ બ્રદરથ ઇડિયા કાઉનસીલનો વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ છે) “એટ હોમ” (at Home) ની પાર્ટીએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને મળવા સારું કીધી હતી તેમાં પહેલા ધણીને ત્યાં અમે ગયા હતા જ્યાં હોલકર સીવાય બીજા બધા રાજ્યો તથા જાણીતા હિંદુસ્તાનના દેશીઓ આવેલા હતા જેઓને મળતાં મારું ધણા જણોએને નોતરેલા ટોવાથી મેલાવડો દીકરો હતો. અમે હેલા ધણીને ત્યાં તે આસરે ૧૨) મેલ દુર રહેવાથી જલ રાખ્યા હતા નહીં કારણકે સર મોનીઅરને ત્યાં અમેને જનાર થઈ ગયું હતું. જેમાં મેલાવડાઓમાં આપણા હિંદુસ્તાન વિશે ધણી પરપુછ થાય છે તે જ્યારે આપણા લોકોને પુછે છે કે તમારી તરફ પાણુ ઈંગ્લેન્ડે તમેને એ મુજબ આદાતા હસે, ત્યારે આપણે તેઓ

ગી રીતે તાન દર રહે છે તે વીગતો ક્લીયે ક્રીયે તેથી તેઓ 'પન્ના અચરત ઉગ્રાત દલગીર થઇ તેઓની ચાવને ધિમ્મરે છે ને આપણી તરફ ધણી દીવમોજી બતાવે છે.

તા'૦ ૭ મી જુલાઈ અને ૧૮૮૭—આજે ફરીથી 'મકેયો બીલનોગો' જેવા ગયા હતા અને એટલીજીનન પળ ત્યાં જોયું હતું. ગાતના મીં એન્ટ્રોમમને ત્યાં જમવા ગયા હતા.

તા'૦ ૮ મી જુલાઈ અને ૧૮૮૭—સાજે હેરો તથા ઇટન નામની એ વખણાવણી મુસોના છોકરાઓ વચ્ચેની "ફીફ્ટ મેચ" "લોર્ડસ ક્રાઉન્ટ" નામની રીજન્ટમ પાર્ટની પડોગમા જમ્યા છે ત્યાં જોવા ગયા હતા અંદર દરેક જણને દાખલ થવાની શી અરધો કાઉન ચાને અટી શીલીંગ આપવી પડે છે અને વળી અદર ફીફ્ટની રમત જોવાની ખેડક સાફ બીજી પાસથી દજ શીલીંગની શી આપા ૫૨ ૨ ને જુદી અમોને તો મીં એન્ટ્રોમસ જેઓ પોને એ પોર્મ ગાનની ક્યમના મેમબર છે તેવણે પોતાની મેમબર દાખાવી જોવાની તથા અદર શી વગર જવાની મીટો આપવાથી શી આપવી પડી હતી નહીં અમો અદર ગયા ત્યારે ત્યાં ૧૫૦૦૦ માણસો ઉપર બેસુ મેચ જોવા મળ્યું હતું જેઓનો અધો ઉપર ભાગ બેઠાની શી નહીં આપવાથી જમીન ઉપર બેઠેલા યા ઉભેલા હતા, બાકીનાઓ તથા મેમબરો સાર ફરતો ગોળ માડવ નાખેયો હતો જેવા આનનારામા મોટો ભાગ ઓરતો હતી જેઓના પોતાના યા લાગતાવલગતાના છોકરાઓ ઉપડી બે રકુયોમા સ્થાથી એ રકુયોની મેચમા ધણી ઉવડ ક્રીયે છે અને તેનેજ લીધે હમેશા બીજી મેચો રમાય છે ને કરતા આ મેચમાં થોડક ધણુ બેસુ મળે છે. દરેક બાજુએ અગ્યા મળ્યા રમતા હતા જેઓમા અમો સાજના ૪ વાજે ત્યાં ગયા ત્યારે ઈટનનાજો દાવ લેતા હતા જેહેલી ઈર્નીંગમા હેરો તરફના ૧૦૨ અને ઈટનના ૨૦૫ રન થયા હતા અને બીજી ઈર્નીંગનો દાવ અમો સાજનાં પોણા-

માન વાગે પાછા ફર્યા ત્યારે ચાલતો હતો. ઇંટન તરફથી લોડ
 ચેલસીએ વધતામાં વધતા ૭૨ રન મુખી આજે કીધા હતા. સામી
 બોરડાએ પેટેલી ઈર્નીંગમાં બે જણાઓએ ૫૩ તથા ૩૫ મળી ૮૮
 રન કીધા હતા બાકીનાઓમાં કાંઈ દમ નેતુ' હતું નહીં. એ રમનારા
 હોકરાઓની ઉમર ૧૭ થી ૧૯ સુધીની હતી તોખી તેઓ ફટકા સારા
 ચાર ચાર રન સુધીના મારી શકતા હતા જે વખતે તેઓને ખુબ સા-
 બાશી મળતી હતી. અમેને બધી રીતે જોતાં એ ક્રીકેટની રમત
 પસંદ પડી હતી અને અમે જોઈને દસગીર છીએ કે આવી મરદાન-
 ગીની રમત જેમાં મોટા માણસો આગળ ધણે લાગ લેતા હતા તે
 આરતે આપ્તે સ્ત્રીને લાયકની "લોનટેનીસ" ની રમતને જગે આપતા
 જાય છે અને છેલ્લી રમતોમાં ચોરસ લોકો બાગ લીધાથી મરદોને
 રમવાને વધારે પસંદ પડે છે.

તા ૦ ૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં કલાક
 ૭—૩૦ મીનીટે વાટરજી સ્ટેશનપરથી આમગાડીમાં બેસીને ઈંગલંડના
 લંકેશ્વરના મોટા બાગને સંબે છે તે જગ્યા આલડરશોટ (Al-
 dersbott) કરીને છે ત્યાં કલાક ૯—૧૫ મીનીટે પુખ્ત હતા
 આજે એ જગ્યાપર રાણીની જુબીલીની મોટી કવાયદ રાણીજીની
 સનમુખ થઈ હતી જેમાં લંકેશ્વરી તથા વાલનટીપરો મહીને નજદીક
 ૬૦૦૦૦ માણસોએ "માર્ચપાર્ટ" કીધી હતી જે ધણી જોવાલાયક
 હતી. એ આલડરશોટની જગ્યા રેતાળ છે અને હમણા મહીને
 ઉપર થયો અત્રે મુદલ વરસાદ પડતો નથી તેથી એ રેતી તથા ધુળ
 ધણી ઉડવાની ધાસ્તી હતી અને તે સાથે ગંધ કાલે આખી રાત જ્યાં
 "માર્ચપાર્ટ" રાણીની સનમુખ થવાની હતી તે જગ્યાપર સ્ટીમના
 ખુબાઓથી પાણી સીપીને જમીન તર કીધી હતી તોખી આસપાસની
 સુકી જગ્યામાંથી ધુળ તથા રેતી એટલી તો ઉડતી હતી કે જ્યાંથી
 લંકેશ્વરની હીલચાલ થતી ત્યાં રેતીનાં વાદળાં થઈ જતાં અને કાંઈપણ
 તે બાજુપર દેખાતું ન હતું. વળી આજે આખો વખત પવન પશુ

કુકતો હતો તેથી પુર ધુળાર' થતુ હતુ અને બધી રીજમીટના સોલનરો તથા વાલનટીયરો ન્યારે “માર્ચપાસ્ટ” કરતા ત્યારે તેઓને દેખાવ ધુળથી મ્હોડા તથા કપડા બરાબ ગમાથી ઘણો નાપસદ બાજે ધુળમા રહ્યા હોય અને મ્હોડાં અરધાં ધુળથી કાળા થયાં હોય તેવો લાગતો હતો. આપુ' ધુળ તથા રેતીનું જોર હોવાનુ અમે આજ મુધી કંઠે જોયું નથી. અમે સ્ટેશનપરથી આસરે દોઢ મૈલ મુધી સારા રસ્તા પર ગાડીમા ગયા પણ ત્યાર પછી એ રેતીનું મેદાન મળ્યુ જેમા રસ્તો તદ્દન હતો નહીં અને ગાડીઓની આવજાવને લીધે બાજે ઉદવાડા, નવસારીની ગધેડના રસ્તા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. પૈડા છેક નજદીક ના ભાગ ઉપર તેમાં દટાઇ જતા હતા પણ ધોડા મજબુત હોવાથી ગાડી જોર જુલમે તેમાંથી ખેચતા હતા અને ટેકડા ટેકડી આવે ત્યારે તો કાંઈ વખતે અચકી પણ જતા હતા જેથી અમેને ઉતરીને ચાલવુ પડતુ હતુ રસ્તો નહીં હોવાથી જોને ગમે તેમ મેદાનમાંથી ગાડીઓ ફાકતા હતા.

એ “માર્ચપાસ્ટ” જોવા સાર સરકારની તરફથી લાખોને લાખો માણવ નાખી તેમા ખેસવાની ટીકાટી આસરે ૬૦૦૦ જથ્થા પર મોકલે હતી તેમા અમેને પણ આવેલી હોવાથી અમેને ખેસવાની જગ્યા ઠીક મળી હતી અને સારા ભાયજે પવન અમારી પીઠ તરફથી હોવાથી તથા પછવાડે પડદો બાધેલો હોવાથી અમેને ધુળથી એ જગ્યા પર હતા ત્યાં મુધી ઘણુ ખમવુ પડ્યું હતુ નહીં અને તેજ મુજબ મથાળે પડદો હોવાથી સુરજનો તાપ સખ્ત પડતો હતો તે પણ આમે માલમ પડતો હતો નહીં અમે દેશીઓ સાર' રાણીની ઉભી રહેવાની જગ્યાની પડોશમા લોડસોની બેઠક હતી તેની બરાબર પડોશમા કીધેલી હતી તેથી જોવાને સાર જન્મુ હતું' રસ્તામા ગીરદી લોકાની પણ ઘણી હતી અને આસપાસની ટેકડીઓપર લોક જાણે કીડીની માફક ઉભાઇ જતા હતા એ લોકોને આવજાવ સાર' દર ૨૧) કલાકે ટ્રેન્સો દોડતી હતી અને તેમા ફક્ત પેહેલા અને પીછા

કનામના ઉનારજોનેના તેના હતા. નથી પોડાની ગાડીઓ સ્ટેગનપરથી કવાયદવાની જગ્યાપર લઈ જવા તથા ખાજા લાવવામા દર ગાડી દીઠ ચારથી પાંચ પાંડોડ માગતા હતા. જેથી મોટો બાગ લોખંડા ત્યાં સુધી ચાલી જતું હતું. અમોએ યજ્ઞ એક વિસ વ્યાનમનથી ગાડી રોકી રાખી હતી. એને વખતે નહીં મળે તો ગખડી નહીં ગતીએ. અમો આસરે સવાદસ વાગેને અમાગીવાની એકપર જઈ પુઆ હતા તેટલા તો બધું બરકરથી આપુ મેદાન ન્યા નજર કરીએ ત્યાં જુવી ભગઈ ગયતું હીસતું હતું અને જુદા જુદા કીવીકનો” તથા “કીંગેડો” કરીને પાંચ લ, “આર્ટીજન” તથા ધોડેચાર રમ્પેને ડુગ છુગ ઉમા ગખેલા હતા. તેમા આગળી ગાજુપર પાયદન તથા તેની આજુબાજુ ઘોડે ચાર તથા તે સઘળાઓની પાછળ ટેકડીઓપર તોપખાતાના લરકર ઉભા રાખેલા હતા. જેથી જાળે લગાઈના દેખાવે આપણે ચીનારેના જોઈને છીએ તેવું લાગતું હતું. “ટોર્મ ગાર્ડ”ની ઘોડેચાર છુડીની છાતી ઉપર પારીશ કીધેતું બખતર તથા તેવીજ ઝાહોલા માથાપર હોવાથી તેઓ ઉપર સુરજની ઝાપ પડતી તેથી ખુબ અગમતી હતી અને તેઓ ટેકડીની દેગણમાથી ઉપર એકએકની પાછળ દારબંધ બહાર આવતા જતા તેમનેમ સુરજની રમ્પન પડવાથી તે જાળે દોડતી હોય તેવો જોવાનાયક દેખાન લાગતો હતો. રાધીજી મથા અગીયાર વાગેને આવ્યા તે વખતે ખુબ લોકોએ દુરરે કીધી હતી અને તેઓને ૫૦ તોરો ફાળે માન આપ્યું હતું અને તેઓ પોતાની જગ્યાપર આવી ગાડીમા ઉભા રહ્યા ત્યારે મથા લરકરે દસીયાર નમાવીને પછી એક સાટે ૬૦૦૦૦ જણાઓએ દુરરેના પોકારો ઉપર સઘળા ઓએ નોપી કિનારી માન આપ્યું તે વખતનો દેખાવ ધરોજ સરસ લાગેના હતા. અને તેઓના દુરરેના પોકાર એક નામથી ખીજી નામે દોડી જતા હોય તેમ કુના તથા આગળા લર રના પોમરથી લાગતું હતું. તે પછી બધી રીજમીટના વાગ્ગનો કુમખો થઈને (એક મોગી રીજમીટ હોય તેમ) આસરે ત્રણથી ચાર હજાર જણાઓએ રા પીની નામતીનું વાજુ વગાડ્યું હતું અને ત્યાં

પછી તે વાળાઓ પોતાની ગીન્ગમીટની આગળ મળાં કે “માર્ગપારટ”
 ક્યાક ૧૧૧ વાગેને તર થઈ તે ક્યાક સમાજે વાગે પુરી થઈ હતી
 ત્યાં સુધી એકની પછી એક રીન્ગમીટમા પહેના પાવદ્ય, પછી ઘોડેચાર,
 પછી તોપખાતાની, પછી રાયન એનજીનીયરમની, કેમેરીયેટની ઇસ્ય
 હી પસાર થયા બીધી હતી ધારા મુજબ દરેકના પેટેને તોપખાતાની
 ગીન્ગમીટ પમાર થી લેઈએ અને તેની પાછળ ઘોડેચાર અને ડેને
 પાવદ્ય રીન્ગમીટ આપે, પણ ધુવાઈ ઘોડાઓની ધણુ ઉડે તેના
 કારણથી પેહેના પાવદ્ય ગીન્ગમીટએ માર્ગ સર કીધી હતી તેમા
 એનેડીયર ગાઈનાળા સંથી પેહેના અવા હતા જેઓનુ વાણુ બીડીશ
 એનેડીયરનો રાગ પનડતા આગળ બીને રાણીની સામે ઉભુ અને
 પછી રીન્ગમીટ પસાર થઈ હતી પણ તેની આગળ વડો મેનાધીપતી
 ડયુક એન કેમ્બ્રિજ તથા રાણીના ડાકરાઓ તથા જમાઈઓ ચારીને
 રાણીને નમ્યા ને પછી તેઓની આગળ જઈ ઉભા હતા ગીન્ગમીટ
 પમાર જે બરાબર આવીને કરતી તેને થોડા સાબાશીના (Hail)
 પોકારથી માન આપતા હતા તથા ત્યારે ફરેલા વાનઠાવાળી (ધણી
 લગઈઓમા ગયતી તેથી વાનઠા ત્યાં વધાર્ધ જઈને ફાગીને જાણે ચી-
 યરા કાઈ કાઈ તો થઈ ગયા હતા) રીન્ગમીટ પસાર થાય કે તેને
 વધારે સામાશીના પોકારે આપતા હતા ધાધરા રીન્ગમીટ (Hail-
 lander) વાળાનેમી વણુ માન આપ્યુ હતુ. એ રીન્ગમીટ ત્યા-
 રેમી કહે જાય છે ત્યારે તેઓપર લોકો આદર બતાવે છે એક રીન્-
 મીટની આગળ તો જે ઘણા સગસ મોઠા બાન તથા ઘણાજ મોઠા
 શીંગડાના બકરા આવતા હતા જેમાના એકના ગાંઠાપર સોનેરી વરખ
 બગાડેતો હતો જેથી લોકોને મમતા હીક પડી હતી તે બકરાઓ જાણે
 સોનજરો હોય તેમ બપકારથી હસેલમા આવતા હતા મેડીકલ
 ગ્રાફ (તકાલના મેદાનમા દવાદાર કરનાગ લાગ) ની રીન્ગમીટ મેથી
 છેડી પાવદ્ય રીન્ગમીટ દાખલ પસાર થઈ હતી જેઓની સાથે આ
 જતરી માણસોને લઈ જવાની ઝાડીઓ પાછળથી સંખળા સામાન સાથે
 આવતી હતી એ પાવદ્ય રીન્ગમીટને પસાર થતા જે ક્યાક લાગતા

હતા. તેઓની પાછળ આર્ટિલરીની રીજીમીટો તોપો સાથે આવી હતી જેની આગળ તેઓનું ઘોડેસ્વાર વાગુનું વાગુનું ચાલુનું હતું. એ વાગુનાં દોડીઓ દોડતે ઘોડાપર બેઠે બાગુએ બાંધીને દાંડા ફેરવીને જેમ ટકોરખાનાના દોડીઓ દોડ વખડે છે તેમ વખડતા હતા. એ વાગુમાં વર્ગનતર સઘળાં પીતલનાજ હતાં, (ઝીંબુ સાદવાળાં તદ્દન કથેરોનેટ મા ફુલુટ વગરનાં હતાં.) વાગુનાં પોતાક તદ્દન કસખી ભરતકામના હતા તેથી તેનો બપોલો ધણો સરસ લાગતો હતો. બધી મળીને આસરે ૧૦૨ તોપોનું લશ્કર પસાર થયું હતું. એ લશ્કરના બધા ઘોડાઓ લાલ (Bay) રંગના હતા. તેની પાછળ લાઈફ ગાર્ડની કેવલરી આવી હતી જેના ઘોડા તદ્દન કાળા રંગના હતા અને તેઓની છાતીપર બખતર ચલકતાં લોખંડનું તથા માથે ચલકતી પાલીશ કીધેલી પીતલની તોપીઓ હતી. તેની પાછળ “હાસે ગાર્ડસ” તથા “સ્કોટ્સ ગ્રે” આવ્યા હતા. એ છેલ્લી રીજીમીટના ઘોડાઓ લીલા (Grey) રંગના હતા, તેઓની પાછળ હુઝાર્સ નામની રીજીમીટ આવી હતી જેની તોપીઓમાં કલગીરની માફક હાં પીએ બોસેલાં હતાં. તેઓના વડા દાખલ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તેની હરોલ્ડમાં ચાલતો હતો. તેની પાછળ લેનસર્સની રીજીમીટો આવી હતી જેઓનાં માથાપર તોપીનાં મપાલાં ચપતાં રાખી તેમાંથી લાલ પીછીઓ લટકતી રાખેલી હતી અને હરેકના હાથમાં બાલા સાથે વાવડીઓ લગાડેલી હોવાથી બપોલો સારો લાગતો હતો. તેની પાછળ થોમેનરી ચલકતી રૂપેરી કોહોલા સાથની આવી, તેની પાછળ રોયલ એનજીનીયર્સની રીજીમીટો આવી જેઓની સાથે પોન્ટુન્સો નામની પોહોળાં તળાયાંની બોટો ગાડાંઓમાં મુકીને નંગ ૧૨ તેવી બોટો ઘોડાઓ ધસડતા હતા. તે બોટોમાં સોલજરો બેઠેલા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. એ બોટો નદીઓ વ્યાં પસાર કરવી હોય છે ત્યાં રાખી તેની ઉપર તરતો પુલ બાંધી લશ્કર પસાર થાય છે એ રીજીમીટની પાછળ ટેલીગ્રાફની બટાલીયનો આવી જેઓ સાથે ગાડાંઓમાં વિજળીના તારોનાં દોરડાં ગોઠવીને મુકેલાં હતાં અને તે ગાડાંઓમાં પણ સોલજરો બેસાડેલા

હતા. ત્યાર પછી તેને લગતી પાછળ બીજી રીજમીટો પાવડા, ચાંચવા ઈત્યાદી જાતનાં હથિયારો ગાડાંઓમાં ભરી તથા ખચ્ચરોપર લાધીને ચાલતી હતી જેને Field Park and Depot કરી દેહે છે. સૌથી છેલ્લાં કેમેસરીમેટને લગતી રીજમીટ તથા ગાડાંઓ આવ્યાં હતાં. એ છેલ્લી દરેક મેટરી સાથે કર ગાડાંઓ હતાં. એ મુજબ ઘોડાઓની રીજમીટને પસાર થતાં પોણા કલાક લાગ્યા હતાં અને તેઓના બધા ઘોડાઓ એક હારમાં સરખે પગલે જેમ માણસો રીજમીટમાં ચાલે છે તેમ ચાલતા હતા તેથી દેખાવ ખરેખર મણે બપોલ ભરેલો લાગતો હતો. બધા મળીને એ સાઠ હજાર માણસોને પસાર થતાં નજદીક ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા જે રાણીજીએ પોતાનીજ ગાડીમાં બેસીને જોયું હતું તથા તે જોવા સારું ઇલાં આવેલા બધા રાજવંશીઓ પણ હાજર હતા. પાવડા રીજમીટમાં આસરે ૨૫૦૦૦ ખરું લક્ષ્મી તથા ૧૫૦૦૦ વાલનટીયરો મળી ૪૦૦૦૦ લક્ષ્મી હતું અને બાકીનું ઘોડેસ્વાર લક્ષ્મી આસરે ૧૨૦૦૦ માણસોનું તેમાં ૪૦૦૦ વાલનટીયરો હતા. “માર્ચપાસ્ટ” પુરી થઈ કે પાવડા રીજમીટો સંપૂર્ણ મેદાનમાંથી નિકળી ગઈ હતી પણ ઘોડેસ્વાર રીજમીટો પાછી સફ સમારીને સામેથી આવી હતી જેથી આખાં મેદાનની લંબાઈ પુરાત્ર ગઈ હતી અને રાણીજીની ગાડી જેની સાથે બીજા રાજવંશીઓ ઘોડેસ્વાર થઈને ગયા હતા તેઓ ત્યાંથી પસાર થયા કે સંપૂર્ણ વીખરાઈ ગયું હતું. અમે તંત્રમાંથી બાહર નિકળ્યા કે પાછા ફરતાં તોફાન ખાતાખાતા સ્ટેશનપર આવીને લંડનમાં કલાક સાડાપાંચે સંજનાં આવી પુર્યા હતા.

તા. ૧૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના લંડનથી આસરે બપોલ મેલ દુર વોર્મિંગ કરી હાલવાની ગયા છે ત્યાં આપણા અત્રે ચુબરેલા જરથેસ્તીઓને ઘટેલા છે તે જગ્યાપર ગયા હતા. ત્યાં જવા સારું વાટરલુ બીજા સ્ટેશન આવળ એક દલાઓધુંજ સ્ટેશન રાખેલું છે ત્યાંથી દરરોજ સવારનાં સાઘ અગીયાર વાગેને એક

ફ્યુનરલ ટ્રેન જાય છે તેમાં અમો ગયા તે ૪૦ મીનીટ વોર્ડોગનાં સ્ટેશન પર પુઆ હતા. લંડનમાંની દાટવાની જગ્યા બધી ભરાઈ જવા ઉપરાંત વસ્તી ત્યાં વધી જવાથી એને લગતી દાટવાની જગ્યાઓ દુર નેર સરકારના હુકમથી લઈ જવી પડી છે તેમાંની એક એ ક્ષાથી મોટી જગ્યા દેહેવાય છે. તે આસરે ૨૦૦૦ એકર જમીન રોકે છે જે જમીનને એક લંડન નીકરોપોલીસ કારપોરેશન દરી કંપની ઉભી થઈને ખરીદી છે ને એ કંપની “ફ્યુનરલસો” પોતાને માથે લઈને જેવી જેની શક્તિ તે પ્રમાણે તે બજા લાવે છે ને પોતાની જગ્યામાં તેને દાટવાની જગ્યાના પૈસા, કાશીન લેવકી લઈ જઈ દાટવાના ખર્ચ સુધાં પાછાં ૧ દેશ વરસ સુધી તે જગ્યાને પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ અને પાછાં ૨—૧૦ શીર્લોંગ જાયુક તે પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ વેચે છે તથા એ “ફ્યુનરલ” માથે લે છે તો બધા ખર્ચના પાછાં ૨—૫ શીર્લોંગથી પાછાં ૩૫ સુધી લે છે અને દરેક મુડાંને દાટવા સારું ૮×૪ ફીટની જગ્યા આપે છે. પણ “ફીમીલી વોલ્ટ” સારું યા વધતી ઘણે એકજ કુટુંબની દાટવા સારું જગ્યા લઈ રાખે છે તો તેના વધતા પૈસા લે છે. દરરોજ રાતના મુડાં ત્યાં લઈ જવાનાં હોય છે તેઓને ઉપલા વાટરયુ બીડજનાં સ્ટેશનપર લાવીને એક બોયર છે ત્યાં રાખે છે અને સવારની અગાઉ તેને વાસ્તે અભરાઈઓ બનાવેલી બધા ગાડીમાં મુકે છે કે સવારના સાડાઅગિયાર વાગેને તે મુડાંઓ સાથે જનારાઓ આગની ગાડીમાં બેસવા આવે ત્યારે તે લોકની નજરે પડે નહીં અને પછી એક ખાસ ટ્રેન જ્યાં મુડાં તથા તેની સાથે જનારા લોકોને જરીને પરભારી વોર્ડોગ ખાતે જ્યાં ઘોરસ્થાન છે ત્યાંજ એક સ્ટેશન છે તેપર લઈ જાય છે અને લોકો ત્યાં જઈ ઉતરી પડે છે. પછી એક બાજુપર ગાડી લઈ જઈને તેમાંથી પેલાં કર્નો ત્યાં રાખેલાં માણસો બાહાર કાઢાડીને એક જતની દાંચે ધસડવાની મુડાંની ગાડી (Barrow) માં તે કર્નો છુટાં છુટાં દાટવાની જગ્યાપર લઈ

જાય છે ત્યાં જુદા જુદા પંથનાં દેવજો છે ત્યાં લઈ જઈ દાટવાની
બદગી એક પાદરી પાસ કરાવી પછી સગાં વાદ્યવાંઓ સાથે જઈને
દાટે છે એ ટ્રેનમાંનું બધું લોક રોકાને લીધે તદન કાળાં કપડાં પેટે-
રીને રડતું ગાડીઓમાંથી બહાર નિકળે છે તે ધણે દયા ખેચવા જેવો
દેખાવ થઈ પડે છે એ દાટવાની ક્રિયા સારું બધા મળીને ખે કયાક
મળે છે તે પાછી તેજ ટ્રેન લોકોને લઈને હઠી વાગે ઉપડે છે તે
લડન સાડા ત્રણમા લાવી ઉતારે છે. આપણા જરથોસ્તીઓને દાટ-
વા માટે એક નાનો કકડો ઈલાના જરથોસ્તીઓનું એક ફડ છે
તેમાંથી વેચાતો લઈને હલાવધો ઝાડોની વાડથી ઘેરી લીધો છે
અને તેમાં આસરે વીસ ફીટ સમચોરસ એક નાનો બગસો બાધ્યો
છે જ્યાં રવાને લઈ જઈને ગેઢે સારે છે અને પછી કપાઝીડમાં
દાટે છે હમણા સુધી એ જગ્યા પર સને ૧૮૬૨થી ૧૩ રવાનેને
દાટેલા છે તેમાં એકજ ઓરત છે બાકીનામાં બે નાના બચ્ચા તથા
બે અણુજના શપ્સો છે ૧૧ ઘોરો પર નામ નીશાન છે પણ બે
ઘોરો ઉપર કશું નામ નીશાન નથી જે ઘોરોના પથ્થર મુકેલા છે
તે બધા સાદા પથ્થરના છે જેઓ અમો ધારીયે છીયે કે ઈલાની
કડી રત્ન વસ્ત્રે ધોનાઈને આગળ ચાલતા રહે થવાના છે. ફક્ત એકજ
ઘોર પર પાત્રીસ કાષેયો લાલ ઝેનાઈટનો પથ્થર છે તેજ મજબુત હોય
છે અમો જોઈને પણ દલગીર થયા હતા કે ઈલાના જરથોસ્તી
સાહેબો આપણી અવલમ જલ પોહોઆડવાની જગ્યા તથા તેના મકાન
ઉપર કશી દેખરેખ રાખતા હોય તેવું જણાતું નથી બધી જગ્યા પર ધાસ
જાગી નિકળ્યું છે તેને કાપતા પણ બરાબર નથી અને અમો ધારીયે
છીયે કે અમો લોકો જેવા જવાના તેની ખબર આગમજથી ત્યાના
રખેવાલને મળી હશે તેથી તરત જોમ તેમ ધાસ કાપી જરા જગ્ગ
સદાઈ કીધી હતી જો કે તે સાફ રાખવા સારું તે રખેવાલને વર-
સાન મળે છે તોમી દેખરેખ ન હોવાથી ખીસમાર હાવતમા રહે છે

વળી જે આસાએશ લેવાનું મકાન છે તેનેથી કોઈ સમાર-
કામ કરવું હોય તેવું માલમ પડતું નથી. તેની સીલોંગ જે
વનજી ઉપર ચુનો નીપીને છીધી છે તે બે ગમથી પડી ગઈ
છે અને દેવાસોમાં ફાટ પડી છે તથા છપફું ભેલ્યું મેલે
ગયું હોય તેથી અંદરથી સીલોંગ ખરાબ થઈ છે. અંદર
મુલેલી માખોના હગલા પડેલા હતા અને સાફસુફ રાખતા હોય
તેવું જણાતું નથી. આપણા જરથોસ્તીઓનું ઈહાં સાફ ફંડ
છે તેના ટ્રસ્ટી શેઠ દોરાજી પેસતનજી કામા ઈહાં છે બાકીના
એક શેઠ દોરમસજી ડાસાભાઈ કામા મુજઈ છે તે સાહેબોના
ધ્યાન ઉપર એ બાબત લાવવાનો વિચાર રાખીએ છીએ અને
જે દર ત્રણ મહીનેથી એક ફેરો ખારી એકાએક ત્યાં દોઈથી
જરથોસ્તી દેખરેખ રાખે તો આવી ખરાબ હાલતમાં એ જગ્યા
આવે નહીં. અમે ત્યાંથી પાછા સાડા ત્રણ વાગે લંડન
આવી પુઆ હતા.

તા. ૧૧ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે કાંઈ જોવાલાયક
જગ્યાપર ગયા હતા નહીં. રાતના સાડે દોળહાલસને ત્યાં દેશીઓને
ધનનોંગ પાર્ટી આપી હતી ત્યાં ગયા હતા.

તા. ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ક્વીન્સ
રોડ સ્ટેશન ઉપર મેટ્રોપોલીટન રેલવેમાં ગયા અને ત્યાંથી વેસ્ટમોર્ન
જાવ કરી જગ્યા છે ત્યાં વીલીયમ વીલીટલીની ગંજવર દુકાન છે તે
જોઈ હતી. એ દુકાન ધણી દુકાનોની એક જની હોય તેવી રીતે રાખી
છે અને તેમાં જે જોઈએ તે ચીજ મળી શકે છે. કાપડ, કોરીકામ,
ગવાસકામ, બ્રશ, કુટ, બોઇલમેન સ્ટોર, સેન્ટ, ફરનીચર, ગલીયા,
જુમર, આરસી, ખોરાકી, ખત્તાદી, જે બીજી ચીજો દરરોજના ખપમાં
આવે છે તે મળી શકે છે અને એકની અંદરથી એક એમ

દરેક જથ્થાસેને લગતી જુદી જુદી આવે છે અને જાણે જે મોટા લાંબા મોહોલા તેવી દુકાનોથી ભરી નાંખ્યા છે. એ સઘળાને ધણી એકજ જથ્થા મીઠ વીલીયમ વીલીટલી છે. એ દુકાનમાં ચોખામાં ચોછે પચાસ લાખ રૂપિયાનો માલ દશે. આજે જપોરના લંડનની વખણાયેલી નોર્થેશ્વક ઇડયન કલ્પના મેમબરોએ અમોને “લંચ પાર્ટી” આપી હતી, તાંહાં ગયા હતા. એ લંચ પાર્ટીમાં જે બનીઉ તેની વીગત હમે પોતે આપીએ તેના થાને ક્રોધ પરભારા શખશનાં બોલોમાં તે આપવાનું ધવારે દરશત ધારી તે Colonel W. F. B. Laurie ની sketches of some distinguished—Anglo Indians નાંમની ચોપરીમાં એની વીગત પાને ૩૦૭. મેં આપેલી છે તેનો તરજુમો નીચે સઘળરો ઉતારી લીધો છે.

નોર્થેશ્વક ઇડયન કલ્પને સર હીનશ પીટીટ ૧૦૦૦ પાઉંડની રકમની સખી દીલથી બેટ કરી તેની પીછાણ કરવા માટે મંગલવાર તા. ૧૨ મી જુલાઈને દીને એ કલ્પના મેમબરો તરફથી તેમના બેટા મીઠ દુરામજી હીનશ પીટીટને એક ખાતું આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાને અરલ આવ નોર્થેશ્વક જી. સી. એસ. આઈ. ખીરાજ્યા હતા, અને તેમના જમના હાથપર મીઠ પીટીટ બેઠા હતા. એ વેળા મોરવી, ગોડલ અને લીમરીવાળા કાઠ્યાવાડના રાજાઓ, કુમાર હરભમસીંગ, સર એમ. ઇ. ગ્રાફ ડફ, સર એમ. દેવીસ, સર એમ. બરન, મોરવીની કાઉનસીલના સમાસદો, આસામના વડા કમીશનર સર ચારલસ એલ્થમ, મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલના એજન્ટ સર લેપલ ઓફીસર, મીઠ આસામરનર, આનરેજલ દાદાબાઈ નવરોજી, જનરલ કલારક, જનરલ આગટ, મીઠ દી. પી. કામા, મીઠ કારમીકલ, મીઠ પી. છજીબાઈ વીજેર કલ્પના મેમબરો તથા બીજાઓ મળી કુમારે ૭૦ ગ્રહરયો હાજર હતા.

સભામાં હાજર થવાને નહીં બન્યું માટે મીં તી. એચ. ધાર-
 નટને લખેલું ૫૧ વાંચ્યા બાદ લાર્ડ નોર્થેન્બરગે બોલ્યા કે :—આજનો
 આપણો ભેગા મલવાનો હેતુ આપણા મીત્ર મીં પીટીટને મેળખાની
 આપવાનો અને તેમના પીતા સર દીનશ માણેકજી પીટીટ તે મુંબ-
 ઈના ઉગ્ર દરજ્જાના શેરીફ આ કદબને સખી દીવની મોટી રકમની
 બક્ષેસ કરી છે તે જાહેર કરવાનો છે. કદબના મકાનને માટે એક લાખ-
 એરી ઉભી કરવાને માટે તેવણે આ કદબને માયાપુષણે ૧૦૦૦ પાઉં-
 ડની ભેટ કરી છે. (હીયર, હીયર) મીં પીટીટ તરફથી મને મળેલાં
 એક પત્રમાં તેમની ખાહેશ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેવણની
 ખાહેશ એવી છે કે ચોપડીઓ ખરીદવા માટે એ રકમ ટ્રસ્ટીઓને
 નામે વ્યાજે મુકવી, અને જો કદબનું ભાંગી પડ્યું ત્યાં તો એ રકમ
 તેમને દરસ્ત દીશે એવાં કોઈથી ઉપલાંને મળતાં કામ પાછલ ટ્રસ્ટીઓ-
 એ પોતાની સારી સમજ મુજબ વાપડવી. એ બક્ષેસને તેવણ પોતાનું
 નામ આપવા ઇચ્છે છે કે જોયી જે કામ પાછલ તે ખરચવામાં આવે
 તેની સાથ તેની યાદગારી જલવાયલી રહે. એટલી સરતો સાથ એ
 બક્ષેસ કરવામાં આવી છે. પ્રજાના લાલની સઘળી બાબદોમાં સખી
 ગુરદો ધરાવવા માટે આપણી બાઈબધ પારસી કોમે કેવી પ્રખ્યાતી
 મેળવી છે તે તો આપણુ સઘળા જણીયે છીએ. સર જમશેદજી જીજી-
 બાઈની, કુરામણ કાવસજીની અને કામા ખાનદાનની સખાવતો આપણુ
 યાદ કરીયે છીએ. સર દીનશ માણેકજી પીટીટે પણ તેવુંજ નામ
 કાઢ્યું છે. તેવણે મુંબઈ ઈલાકાનાં જુદાં જુદાં પ્રજા ઉપયોગી ખાતાં-
 ઝોને ૧૫૦૦૦૦ પાઉંડ જેટલી રકમની નવાજેશ કરી છે. થોડોજ
 વખત યયો તેવણે મુંબઈમાં એક સ્ત્રીઓની કાલેજ સ્થાપવાને ૧૫૦૦૦
 પાઉંડ કાઢાડી આપ્યા છે. સર દીનશ માણેકજી પીટીટના બાબમાં
 મારે જણાવવું જોઈયે કે મુંબઈમાં કાપડ બનાવવાનો ધંધો આગળ
 વધારવાનાં કામમાં સૌથી મોટો ભાગ લેનારાઓમાંના તેવણુ એક છે,
 કે જે વધારાથી મુંબઈ રહેરને બધકે આખાં હિંદુસ્તાનને ધણો મોટો
 ફાયદો થયો છે; કેમકે, મારા વીચાર પ્રમાણે જે દેશમાં કોઈ મોટી

ઉપયોગી ચીજની બનાવતનો ઉલ્લભ દાખલ નહીં થયેલો હોય, તે દેશ જોઈએ તેવી સંપુરણ હાલતમાં નહીં કહેવાય. હિંદુસ્તાન છોડી આવ્યાને મને દશ વરસ ઉપર થઈ ગયા છે, અને તે વખત પછીમાં ફરી બનાવટમાં થયેલા વધારાની ગુવાહી આપનારા આકાશ મારું બહુ ધ્યાન ખેંચતા રહ્યા છે. ૧૮૮૬થી ૧૮૮૬ સુધીના અરસામાં, ૩ કાંટવાના સપીનડોની સંખ્યા ૧૦ લાખ ઉપરથી વધીને ૨૨૫ લાખની થઈ હતી, તથા નીકાશ કરેલા સુતરનું પ્રમાણ દશ ઘણું વધી ગયું હતું, એટલે કે ૬૨ ૪૦૦ રતલની ૨૮૫૦૦ ગાસડીની સંખ્યા વધીને એટલા અરસામાં ૨૨૦૦૦૦ ઉપર ગઈ હતી, પરંતુ તેથી કાંઈ ઇંગ્લેન્ડથી હિંદુસ્તાનમાં આયાત થયેલા કાપડના વેપારમાં જળુવાભેગ ઘટાડો થયો નહીં હતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે મુબમ્બા કાપડ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં થયેલા વધારાએ આપણા કાપડના વ્યાપારને નુકસાણ કર્યું નથી. મી. પી. ગિટને તેમના પીતાના સૌથી લાયક પ્રતિનીધી તરીકે આ કલમમાં આજે મેજબાની આપતા આપણને મોટી ખુશાલી પ્રાપ્ત થઈ છે. આપણાં મધેથી લાયકે એકબી જણના જુવી જવામાં આ વાત આવી હશે કે જે કલ્પ અને મડળીના આપણ મેમ્બર છીએ તેને સર બ્રેસ એવીસ અને સર આસવી ઇડનના મરણથી થોડાજ વખત થયો એ સખત ગોડા લાગ્યા છે, અને જે તેઓના સંબંધમાં હું થોડું વીવેચણ કરું નહીં, તો આ સભામાં તમારા મુખી તરીકે મેં મારી ફરજ બરાબર બજાવેલી કહેવાય નહીં. મારા ઓદાતી રહે હું ઘણા હીદી રાજ્યાધીકારી નરોના સંબંધમાં આવ્યો છું, પણ આ જે માનવત નરોના કરતા કોઈને વધારે હેશાનમદ જાન્યો નથી, અને કોઈને માટે મને વધારે આહ છે નહીં. મુબમ્બે લગતી સવાતોપર અને ખસુસ કરીને મેહેસુલને લગતી મધળી બાબતોમાં સર બ્રેસ એવીસ કેટલાક વરસો થયા એક સર્વેથી મોટી સત્તા ગણવા લાગ્યા. જ્યારે હું હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેણે પાંચ વરસ સુધી ગવર્નર જનરલની સલાહના એક મેમ્બર હતા. ઈલા તેવણે રાજકારણને લગતી ઉંચા પ્રકારની શક્તિ બતાવી આપી હતી, અને તેમની મલાહ તેમના

ગોઠવાએને ધણી ફીમતી થઈ પડતી તેવજુ તેમની પાકટ સાદી અક્ષય માટે અને ચાહ ઉત્પન્ન કરે એવા અને દીલસોજી ધરાવનારા તેમના ખવાસ માટે જાણીતા હતા, કે જ્યેથી કરીને તેવજુ પોતાના જાતભાઈએનો તેમજ હાંદના સધળા વરગના દેથીએનો ચાહ મેલવી શક્યા હતા તેમના ઉચા ગુણોની ખુશ્કાં દીલથી પીછાંજી કરવાની શક્તી તેવજુ ધરાવતા હોવાથી તથા તેમના સર્વેથી ઉત્તમ ગ્વારં આગલ વધારવાની તેમની ચાહુ ખાહેશને લીધે, તેવજુ જીજ કામો બેગા આપણી કલ્પનાં કામકાજમાં ચાલાક ભાગ લેતા રહ્યા હતા, અને તેમનાં મરજુથી જાણે આપણને જાતી તુકશાણુ ગયુ હોય તેમ લાગશે તેમનાં એકઠીકયુટર મીં બેરોએ મને ખબર આપી છે કે સર બેરો એલીસ નોર્થબ્રુક ઈંડયન આસોસી-એશનને બેઠ આપવા માટે ૫૦૦ પાઉંડની રકમ તેમનાં વશીયતનામામાં લખી ગયા છે, તથા કલ્પની લાઇસેરીમા ઉમેગવાને ચોપડીઓ બેઠ કરી ગયા. ■ અહરથો, હીદી સીવીલ સરવીસ ધણાં માહીતગાર રાજકારોખાર ચલાવી જાણુનારા અહરથોની બનેલી છે, પણ હું નહોં ધારતો કે કોઈખી હાંદી ગખસ આ વાતમાં મારી સાથ એકમત થવાને આચકા કરશે કે છેલ્લા કેટલાક વરસો થયા આપણે સર આસથી ઈંડનના કરતા કોઇ વધારે ખાદોશ રાજકારોખારી નર જોયો નથી જ્યારે હું હિંદુસ્તાનમા દગે ત્યારે તેવજુ વાઇસરાયની કાઉનસીલના મેમબર અને ક્ષીટીશ બરમાદના વડા કમીશનર હતા; ઉપયો છેલ્લો ઓહો બજાવતાં તેવજે નાણાં સબધી બાબદની મોટી કુશળતા બતાવી આપી હતી. બંગાલમા જ્યારે દુકલ યડ્યે ત્યારે બરમાદ દેશમાં અતી મોટા જગ્યામાં ચોખાની ખરીદી કરી બગાલ ખાતે મોકલી આંપવાનું અવશય થઈ પડ્યું હતું. એ કામ સર આસથી ઈંડનને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેવજે તે ધણી સ.સ રીતે બતાવીને, દુકાવમાયી બચાવ કરવાનાં કામને કુતોદમદ બનાવવાને ધણી અગતની મદદ આપી હતી. પણ હિંદુસ્તાનમા તેવજે પોતાનું નામ તો ખસુસ કરીને તેવજુ જ્યારે પાક-જથી બગાલનાં લેફ્ટેનન્ટ ગવરનર થવા પામ્યા ત્યારે કાટ્યુ હતું. પાચ વરસની વાત પર જ્યારે તેવજુ કચકના છોડી આવ્યા ત્યારે તેમનાં મા

નમાં એક મોટી સભા બેઠી મળી હતી, જ્યાં તેમની યાદગારી કાવ્યમ રાખવાને એક બાવડું ઉજું કરવાનો ઠેકાવ થયો હતો, અને ગયા એપ્રેલ માસમાં બંગાલના હાલના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર. સ્ટુઅર્ટ બેલીએ એ બાવડું ખુલ્લું મુકવાની ક્રીયા કરી હતી. એ બેઠે પ્રસંગેએ સર આસલી તરફના હેશાનના અને તેમના જાયા પ્રકારના મુલોની પીછાંધુના જે શબ્દો કલકત્તાની સમક્ષી વર્ણના લોકો તરફથી ઓચરાયા હતા તે ધણા નોંધી લેવાનેગ હતા. એક બાબદને કુડપથી ધ્યાનમાં હિતારી લેવા માટે, પાકત વી-આરો માટે, પોતાના વીચારો અમલમાં મુકવાની મનમુતાઈ ધરાવવા માટે, અને પોતાના હાથ નીચેનાઓનો વીઆસ મેલવી લેવાની શક્તી ધરાવવા માટે સર આસલી ઇડન જાણીતા થયા હતા. કલકત્તાની મોટી સભામાં બોલાયું હતું—અને ધણું વાસતવીક રીતે બોલાયું હતું—કે તેમના એ સમક્ષા મુલો “મળના સમક્ષા વર્ગના લોકો માટેની તેમની ઉદાર દીલની અને જાણીતી દીલસોજીથી” વીશેજ કીમતી ધર્ષ પડ્યા હતા. બંગાલમાં ધણાં વરસની વાત પર મુલોની પેદાશના બાબમાં જે મોટી ગડબડ ઉઠી હતી તે આપણામાંના કેટલાકોને યાદ હશે. મુલોની પેદાશના જુના ધોરણથી ધતી ખરાબીનો સુધારો કરવાની પેદલ કરનાર શબ્દસ સર આસલી ઈડન હતા. મી. પરીનસેપે કહ્યું હતું તેમ “ખુદ પોતાની કારકીદીને કેટલેક દરજ્જે એખમમાં મેલીને તે ખરાબી ટાલવા માટે તેવણુ હીમતથી બાહેર પડ્યા હતા, અને સાથી ગરીબ વર્ગોને છુટાપણું અને તેમને જેમ ગમે તેમ કામ કરવાનું સવતંત્ર પણું અપાવી શક્યા હતા.” સર સ્ટુઅર્ટ બેલી પોતાના ભાષણમાં એક બાબદ વીશે બોલ્યા હતા તે એટલી તો સાચી અને તેજ વખતે આ કદબની તેમને એટલી બધી અનુસરતી છે કે હું તે અંગે જણાવવાની હીમત કરીશ તેવણુ બોલ્યા હતા કે “સર આસલી ઇડનની કારકીદીની સરખાતમાં જે દેશી ગ્રહસ્થો સાથે તેમને મીત્રાચારી થઈ હતી અને જેઓએ કારકીદીની આખર સુધી તેમને વળગી રહ્યા તેમને માટેની સાચાં દીલની અને દીલસોજીખરી મીત્રાચારી તેમનાં ફતેહમંદ કરોબારની

આખી મુદતમાં જેટલી કામ લાગી શકી હતી તેટલી બીજી કોઈ મીન લાગી હશે નહીં; અને એ બાબદમાં તેણે એવો દાખલો આપ્યો હતો કે જેનો લાભ સીવીલ સર્વિસના જે જુવાન ઓફિસરો તેમને પગલે ચાલવાને આતુર હોય, તેઓ લેશે એવી હું ઉમેદ રાખું છું.” એ બે પ્રખ્યાત રાજદવારી નરો ધણાં વરસો સુધી હોદ્દાના વડા વજીરની કાઉન્સિલના મેમબરો પણ હતા; અને મારી ખાત્રી છે કે તમે મારી સાથે એકમત થશે કે આપણને તેમનાં મરણથી જે અંગત તુકથાન થયું છે તે માટેજ આપણુ દલગીર છીએ જેટલુંજ નહીં પણ જે બે નરોનાં હોદ્દો સવાલો બાબેનાં મત વજીરદાર ગણાતાં હતાં, તેઓની શેવા બોલોવા માટે પણ આપણુ વીલાપ કરીએ છીએ. હવે જે દુઃખદાયક પણ અવશ્યની બાબદ વીશે બોલવું પડ્યું છે તે છોડીને આપણાં આજના મેળાવડાની ખરી મહસદ ઉપર આવતાં હું તમોને આપણાં મીત્ર મીઠા પીટીટની સલામતી લેવાની, અને તેમનાં માન પામેલાં પીતાએ જે ઉદાર દીલની બક્ષેસ કરી છે તેમનો અંત કરણથી ઉપકાર માનવાની દરખાસત કરું છું. આ કલ્પની સ્થાપણાને આધાર હોદ્દો રાજવંશીઓ અને હોદ્દો મહસદો ઉપર રદગો હતો, અને તેના ટેકાને આધારખી હમણાં તેઓ ઊપરજ લટકેલો છે. હોદ્દો રાજવંશીઓ અને મુખ્ય કરી બાવનમરનાં ઠાકોર સાહેબ જેવલે એક લાખની બક્ષેસ કરી ન હતે તો આપણુ આ મહંજુ લાખ શક્યા ન હતે તથા આ કલ્પ સ્થાપી શક્યા ન હતે; તેઓ સલ્લાની સખાવત વગર આજે આપણુ અત્રે ભેગા મળી શકે નહીં. તમે સારી રવેશે બોલો છો કે આ કલ્પનો હેતુ એ છે કે દરેક બની શકતી યોગ્ય, દીલપસંદ અને કુરબાનકારક રીતે દેશી અને ઇંગ્રેજ મહસદોને એક બીજાના સમાગમમાં લાવવા. એ હેતુ પાર પાડવાને જે એક ધોરણ રાખવામાં આવ્યો છે તેથી આપણુ કદી વેગળા ગયા નથી; તે ધોરણ એ છે કે આ કલ્પ સાથે કોઈપણ હોદ્દો યા વીટીશ રાજદવારી બાબદોને આમેજ યવા દેવી નહીં; અને મારે જણાવવું જોઈએ કે આ કલ્પની સ્થાપણાં યવા પછી જોકે અવારનવાર એવા સવાલો ઉભા થતા રહ્યા છે કે જેણે આપણું મહું

ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જે બાબે આપણુ વચ્ચે બીટીશ તેમજ હિંદી રાજદવારી બાબદો ઉપર મતોરે પડ્યો હતો, તોપણ કલ્પની એકદીલીમાં ખલલ થઇ નથી. આપણે વખતે વખત હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ રાખનારા ઈંગ્લેન્ડ તેમજ દેશી જાણીતા નરોને મેળાબાનીઓ આપી છે, તેઓ જે જોઈયા તે આપણે સાંભળ્યું છે, અને આપણે તેમના કામ માટે દીલસોજી જાહેર કરી છે તથા તેમની સેવાઓ માટે હેરાન માન્યું છે. આપણુ ઉમેદ રાખીએ છીએ કે આપણા જુવાન મીત્રો જેઓ ઈંગ્લેન્ડમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને આ કલ્પ ઉધોગી થઈ પડી છે, અને અત્રે તેઓ એવાં આસાંમીઓના સમાગમાં આવે છે કે જેઓ સાથે લેલાયાથી તેમને ફાયદો થાય. હું ધારું છું કે જે આપણા હિંદી મીત્રો જે યુનીવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને એ કલ્પ ખરુસ કરીને ઉધોગી છે; જ્યારે તેઓ લંડન આવે છે ત્યારે તો એ કલ્પમાં તેઓ છુટથી લેલાઈને રહે છે. એ બાબદે દેખાય છે તો નાની, પણ મને લાગે છે કે જેઓ હિંદી બાબદોમાં ખરેખર લાભ લેતા હોય તેઓનો અને હિંદુસ્તાનનાં જે દેશી ગ્રહસ્થો લંડનમાં આવીને વસે, અથવા આજે અત્રે હાજર રહેલાઓના બાબમાં જેમ બન્યું છે તેમ, જેઓ હિંદુસ્તાનથી આપણી મુલાકાતે યોડો વખત માટે આવે તેઓ સાથે મેલાપ કરાવવાને માટે એક ચોક્કસ જગ્યા હોય એ જેમ ઇંગ્લેન્ડનાં તેમ હિંદુસ્તાનનાં મોટા ફાયદાની વાત છે. એટલાં માટે, આપણે ખરેખર રસ્તે જઇએ છીએ એવું આપણાં મનમાં માનીને, સર દીનરામ માણેકજી પીટીટ આપણી કલ્પ માટે હમણાં કરતાં વધારે સારું પુરતકખાતું લેવાની જોગવાઈ કરી આપવાને બાહેર પડ્યા તે માટે આપણુ તેમનાં બારે આભારી થયા છીએ. તેમની સખીવશ્તુદ બહેસને કલ્પને ફાયદો થાય એવી રીતે ઉધોગ કરવાને, અને તેમનું નામ એ બહેસ સાથે હમેશનું જોડેલું રાખવાને આપણુ સંભાલ લઈશું. હવે હું મી. પીટીટની સલામતી લેવાની, અને તેમના પીતાની મોટાં દીલની બેઠ માટે, અને તેમ કરીને આપણી મહેનતની જે ડહાપણમરી રીતે તેવણે પીછાંણુ કરી છે તે માટે કલ્પ તરફથી ઉપકારની લાગણી જાહેર કરવાની હું રજા લઈ છું.

એ સલામતી ધણું હરખ સાથ લેવામાં આવી હતી.

મી० પીટીટ એ સલામતીનો ઉપકર માનતાં બોલ્યા કે :—હાર્ડ નોર્થેશ્વર, અને ગ્રેડરથો, આજ દીને તમેએ મને આ કલ્પમાં મેળવ્યાની આપી, મારા પીતા સર દીનશાજીએકજી પીટીટ તરફ જે મમતા અને માન દેખાડ્યાં તેનો પુરતી રીતે આભાર માનવાની મારામાં શક્તી નથી મને એક વેપારીને લાલકની તાલીમ આપવામાં આવી છે, અને અચ્છો 'સ્કાલર' હોવાનો આ ઇંગ્લેન્ડ બારા જેવી જોઈને તેવી જોલવાનો હું ફાંદો રાખતો નથી, પણ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે સખ્તોની કોઠાઈ તે મારી આભારી લાગણીની કોઠાઈ સમજવી નહીં. હાર્ડ નોર્થેશ્વર, તમેએ અને આ કલ્પના મેમબરોએ મારા પીતાને જે માન આપ્યું તે વીશે જ્યારે હું તેવજી ઉપર લખીશ ત્યારે તેવજીને જણીને ધણી ખુશી ઉપજશે કે જાહેર રીતે જે કાંઈ થોડું કરવાને તેવજી સમ્મિતવાન થયા છે, તેની નોર્થેશ્વર કલ્પ જેવાં પંક્તિલાં ખાતાંએ પીઠાંજી કરી છે, કે જે કલ્પમાં હિંદુસ્તાનમાં નામ અને કીરતી મેળવી આવેલા સધળા માનવંત ગ્રેડરથો સાથ મેલાપ થઈ શકે છે. મારા પીતાજીએ કેળવણીને લગતા સધળા સવાલોમાં મોટો લાભ લીધો છે, અને તેનો વધારો કરવાને તેવજી પોતાની નાધલી શક્તી મુજબ જોઈજી અને એટલું કર્યું છે. તેવજી અને ખીજ સંખ્યાબંધ દોદી ગ્રેડરથો આ કલ્પને એક ધણું ઉપયોગી ખાતાં તરીકે લેખે છે, કે જે હિંદુસ્તાનથી આવતા સખ્તોને માટે એક બહેસ જેવી થઈ પડી છે. અમે જ્યારે ઇંગ્લંડમાં પેદેલા આવ્યા ત્યારે અમને આ કલ્પ કેવી ઉપયોગી થઈ પડી હતી અને જે ઇંગ્લેન્ડ તથા દેશી મીત્રોને અમે કદી બેટી શકતે નહીં તેમની સાથ આ કલ્પનાં મહાન-માં અમને મેલાપ થયાથી અમારાં દીલમાં ફેરવીજી ખુશી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે તો હું મારા પોતાના અને કેટલાક મીત્રોના અનુભવ ઉપરથી જાણું છું. અમે દીલીવાને આ કલ્પ સ્થાપવા માટે તમે હાર્ડ નોર્થેશ્વર સાહેબના, તેમજ તેને પમલર કરવા માટે સર જમારજી બરડોડ, મી० શ્રીદાસ જીરાજી અને કમીટીના ખીજ ગ્રેડરથોના અતી ઉપકારી

અને કરબદાર બન્યા છીયે. આ કલ્પ હવે જેવી જોઈયે તેવી દાલ-
તમાં આવી છે, પણ હું આશા રાખું છું કે લાંબો વખત ગયા અગાઉ
તે પોતા માટે એક જુદું મકાન ધરાવવાને સામરથવાન થઈ શકે, કે
જેમાં આ દેશની મુલાકાતે યોડે વખત માટે આવતા મુસાફરો સારું
રહેવાની સગવડ થઈ શકે. ઇંગ્લેન્ડ અને હોંદીવાનો વચ્ચે પરસપર
વેહેવાર માટે આ કલ્પ જે સેહેલાઈ કરી આપે છે તે માટે તેમજ
હોંદના જુવાન વીધાર્થીઓના વીધાઅભ્યાસમાં નોર્થપુક સોસાયટી
મોટી મદદ કરે છે તે માટે સામતી રીતે હિંદુસ્તાન આ ખાતાનું
આભારી થયું છે, અને હું બરોશા રાખું છું કે આ બાબદમાં ભાવ-
નગરનાં નામદાર ઠાકોર સાહેબે સખીવજી દીલથી જેવો ટેકો આપ્યો
છે તેવોજ ખીબ જાણીતા દેશી રાજવંશીઓ પણ આપશે. સર ખેરો
ઈલીસ, જેમનાં ઓર્વાંતા મરજુથી આપણુ સધલા દલગીર થયા છીયે,
અને જેથી આ કલ્પે તેમજ સંખ્યાબંધ ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી ગ્રહસ્થોએ
એક મોટો મીત્ર ખોલ્યો છે, તેવજુ વીશે હું જે બોલ બોલવા માંડું
છું. આપણુ સઘળાઓને તેવજુ સાથ મુંબઈમાં પીછાંજુ થઈ હતી, અને
તેમનાં ખુશ અને માયાકુલ સ્વભાવને લીધે જેઓળી તેમનાં સંબંધમાં
આવતા તેઓ સઘળાનાં તેવજુ મીત્ર થઈ પડતા. તેવજુ સાથ આપ-
ણને મોટો મીત્રભાવ હતો, અને તે માટે તેમનાં અકાલ મરજુથી
આપણને ધણો ખેદ લાગવોજ જોઈયે. મારા લાર્ડ નોર્થપુક, અને મારા
ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી મીત્રો, આજે તમેજે મારી જે માયાજુ રીતે પરોણા-
ગત કરી છે, અને મને આવકાર દીધો છે, તે માટે હું તમારો ફરીથી
ઉપકાર માનું છું.

તા. ૧૩ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ઠલાક
૧૧ વાગેને વીક્ટોરીયા સ્ટેશનપરથી આગમ્મડોમાં પેરીસ શેહેર જવા
સારું ઉપડ્યા હતા. અમો લંડન આવ્યા ત્યારે જે શેહેરમાંથી ફક્ત
પસાર થયા હતા તેથી હમણું વખત હાથમાં હોવાથી તે જોઈ આવ-

વાનો ઠેરાવ કીધો હતો. અને આવતી કાલે તે સાર્ ઉપડવાના હતાં પણ અમેાએ ગઈ કાલે સાંજે સાંભળ્યું કે પેરીસમાં બ્રેસપતવારે ફ્રેન્ચ પ્રજાસ્તાક રાજની વરસ દીનની “નેશનલ ફીટ” (National fete) છે તેની ધામધુમ જોવા સાર્ સાંજેજ નિકળ્યા હતા તે ડોવર ક્લાક ૧ વાગે તથા કોલે ક્લાક ૨૫૫ અને પેરીસ ક્લાક ૮ વાગે રાતના મુખ્યા હતા અને આંડ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. Channel આજે ધણો-જ ઠંડો હતો.

તા. ૧૪ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬—આજે ફ્રેન્ચ લોકોનો “નેશનલ ફીટ” નો દિવસ હતો. સને ૧૭૮૯ માં પેટેલ વેહેનું પ્રજાસ્તાક રાજનું મંડાણ તા. ૧૪ મી જુલાઈએ થયું હતું તે દિવસ ઇલાના લોકો ધણી ધામધુમથી પાલે છે. ગઈ કાલે રાતથી લોકોનાં ટાળાંઓ થઈને વાજ સાથે મારસેલ્સ “લીમ” ગાતા મોહોલાઓમાં ફરતા હતા અને આજે સહવારથી લોકોનાં સરખસો થઈને પલે ડી લા કોનકોર્ડ તરફ જતા હતા. એ જગ્યાપર ફ્રાંસનાં “પ્રોવીનસોને રેપ્રીઝેન્ટ” કરવાનાં પુતળાં મુકેલાં તેમાં આસબર્ગનુળી પુતળું છે જે આલસેસ તથા લોર્ન પ્રગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એ પ્રગણાંઓ ઉઘી ફ્રેન્ચ તથા પ્રુશીયાની લડાઈમાં પ્રુશીયાવાલાઓએ લખ લીધાં છે ત્યારથી એ પુતળાંને કપડાંથી ઢાંકી રાખ્યું છે કે જ્યારે એ પ્રગણાંઓ પાછાં લીધે ત્યારેજ તેને ખુલ્લું પાછું મુકે. હવે એ પ્રગણાંમાંથી ધણું લોક જ્યારે તે જરમનીને હસ્તક ગયાં ત્યારે છોડીને ફ્રાંસમાં જાહુકતું આવી રહ્યું છે. તે લોકોના ટાળાંઓ આજે સહવારથી વાજાંઓ સાથે સરખસરોકાં આકારમાં સાથે કુલોના તોરા તથા દારો તથા કાળા નેટનાં ખનાવેલાં તાંજે કફન ઉપર મુકે તેવા આકારનાં લઈને જતા હતા. એ કુલોના દારો ઇલાદી ચાર લાકડાંના કઠકડાંઓ ઉપર ખુરસી યા પીછા બપકાની બેઠકા શણગારીને તે ઉપર મુકી ચાર માણસો તેને ઊંચકી અને સાથે ફ્રેન્ચ પ્રજાસ્તાક રાજના વાવટાંઓ લઈને લોકો આલતાં હતાં જેમાંનાં કોઈ સરખસ તો અરધાથી પોણા મેલ નેટલાં

લાખો હતાં અને મુગાં મુગાં જાણે પાવદસ્તો જતાં હોય તેમ ગંભીર દેખાવથી મરદો, ઓરતો તથા છોકરાંઓ ચાલતાં હતાં. તેઓ "પ્લે ડી લા કોનકોર્ડ" માં જઈને આજે આસપાસનું પુતળું ખુલ્લું મુકેલું હતું. તેની ઉપર એ શોખની નીશાણીઓ જાણે કોઈ અતલગતું સર્જું મરી ગયું હોય અને તેની ધોર ઉપર મુકે તેમ મુક્તતા હતા તથા તેનાં ગણાંમાં એક મોટો ખીલા ગોઠાનાં જેવાં કુલનો હાર પેહેરાઓ હતો તે જોવા સારું એટલું તો લોક એકઠું થયલું હતું કે આખો એ ચોક ભરાઈ ગયો હતો અને સરખસને આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો રાખવો સારું સોલજરોની ઓછી સંખ્યા હતી. અમે તે જોઈને પછી (Madeleine) નું દેવળ તથા પેલે રાએલ જોઈ આવ્યા હતા જેની વિગતો સને ૧૮૮૧ ની ઝાંખરીમાં આપેલી છે. બપોરનાં કલાક ૧ વાગેને આજે નેશનલ "ફ્રીટ" ની ખુશાલીમાં ફ્રેંચ લસ્કરની કવાયદ બોમ્બડી પુલોનાં પાર્કમાં હતી તે જોવા ગયા હતા જેને સારું બેઠકોની, ટીકીટના ૧૫ ક્રાંક લેખે આપવા પડ્યા હતા. એ જગ્યાની આસપાસ અતી મોટી બીડ લોકોની મળી હતી, અમે ધારીયે છીયે કે દોઢથી બે લાખ માણસો જોવા મળ્યું હતું. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દુર વેરથી કીડીની માફક લોક ઉભાજ નવું હતું. એ કવાયદની જગ્યા ધારવા મેલે શરતવાળા રસ્તાપર હતી અને ત્યાંનાં ઝાંક સ્ટેન્ડપર ઇલાંના પ્રજાસ્તાક રાજનો વડો પ્રમુખ ગ્રેવી તથા પ્રધાન મંડલની જગ્યા સંખ્યા હતી જેને માથે ફ્રેંચ વાવડો લાલ, બચુ તથા સફેદ પટનો ઉડતો હતો.

ગ્રેસીડટ આવ્યો ત્યારે તેને તોષો ફ્રેડીને તથા હુરેના પોકરોથી માન આપ્યું હતું અને ચાર વાગેને કવાયદ "માર્ચપાસ્ટ" રાફ થઈ હતી તેમા પેદલ ઘોડેસવાર તથા આર્ટીલરીનાં આસરે ૨૫૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. મોંઠ ફેરો જે લડાઈને લગતો વજર છે તે તથા "સ્ટાફ"નાં માણસોએ "માર્ચપાસ્ટ" રાફ કીધી હતી તે વખતે હાજર થયેલું તમાશગીર લોક ઘણું ઉસ્કેરાઈ ગયું અને બુલાંગે (Boulangier) કરીને મોટે મોટે ખુબ પાડવા લાગ્યું હતું એ નામનો

જેનરલ છેલ્લાં પ્રધાન મંડળમાં લગાડીને પ્રધાન હતો અને તે જરમનીનો કટો દુરમન હોવાથી લગાડ કરવાની ઉશકેરની તથા તરફેણ કરતો હતો તેને નવી “ખીનીસી” હમથા બદલાઈ મેંડ્રીને બદલે મેંડ્રી રીવેર વડે પ્રધાન થયો ત્યારે જો જોયો પાછો નહોતો આવ્યો અને બાહારના પ્રોવીન્સના લશ્કરનો વડો બનાવી તેને દુર કાઢ્યો છે તેથી છતાંનું અનુની લોક તે જેનરલ જુલાંઝેની પક્ષમાં ધણું થઈ ગયું છે અને જ્યારે તે પેરીસ છોડી ગયો ત્યારે દોઢ લાખ માણસ તેને રેશનપર મુકવા ગયું હતું. છતાં પ્રધાનોને ધણી ધાસ્તી હતી કે રખેને દુષ્ક થાય પણ તેને દુર કરવાથી લોક પાછું નરમ પડી ગયું હતું તે આજે રીજમીટાની કાયદે હતી ત્યારે પાછું તેને યાદ કરવા લાગ્યું અને જ્યારે તેની બદલીનો જેનરલ ફેરો લશ્કરને મથાણે આપ્યો ત્યારે લોક ઉશકેરાઈ ગયું અને જુલાંઝે, જુલાંઝે કરી બધેથી અવાજો નિકળવા લાગ્યા હતા. એ વખતે દુષ્ક થવાની પાછી ધણી ધાસ્તી સરકારને હતી અને તે સારું કાનરેખ્યો ઉપાત્ત સોલજરોની રીજમીટા તૈયાર રાખેલી હતી પણ સારા લાયકે કંઈખી માઠો બનાવ બન્યો હતો નહોતો અને વળી એજ મુજબ આજે નેશનલ “ફ્રીટ” હોવાથી જરમનો ઉપર પણ તોફાન વીટવાની ધાસ્તી હતી અને તે સારું જરમનીથી છાંડીને જરમન રેહેવાસીઓ ઉપર હુકમ આવ્યો હતો કે એ દીને (આજે) કોઈખી જરમને દુકાણો યા આશીસો ઉંઘાડી રાખવી નહોતો અને બહાર રસ્તામાં પણ જવું નહોતું કે તેથી શીસાદ થતો અટકે. અમોએ જે રીતે લોકોને ઉશકેરાયલા જોયા હતા તે રીતે અમો ધાર્યે કે જો રસ્તામાં કોઈખી જરમન ફ્રાંસની કાંઈપણ વિરૂધ બોલતે તો તેનો કચડાંધણુ કાઢાડી નાખતે. આજે આખાં પેરીસમાં વાવટાઓ ઘેરે ઘેર ટાંગેલા છે તેમાં જો એકખી જરમન વાવટો હતો તો તે ઘરનાં બારી બારણાં લાજી નાખ્યા વગર રહેતે નહોતો કાંઈ વગર ગણત્રીના વાવટાઓ જે ટાંગેલા હતા તેમાંના ધણા ખરા રૂઝ પ્રજાસાક રાજના વાવટાઓ (સફેદ, જલુ તથા લાલ પતા-

ના) હતા બાકીનામા અમેરીકન વાવડા અને છુટાછાયાના બંધાં ઇંગ્રેજ
 દુકાનો તથા આશીસો હશે ત્યાં ઇંગ્રેજ વાવડાઓ હતા બાકીના બીજા
 કોઈપણ પ્રગ્નના વાવડાઓ કેટલે દેખાતા હતા નહીં. અમેરીકની “માર્ચપાસ્ટ”
 કલાક સવારે શરૂ થઈ તે કલાક સાડાપાચ વાગેને પુરી થઈ હતી
 અમેરીકના મોટા બાગનો પોશાક પેદાશનો બહુ ઘેરા રંગનો ડાંગલો તથા
 લાન પાટલુન અને કાળી તોપીપર લાલ કુમરતિનો હતો ધોડેસ્વાર
 અમેરીકના પોશાકમા માથાપર લોખંડની ચળકતી કાનાઈ હતી તે ઉપર
 બહુ ઓરતોનો છુટો ઓઠલો બાવનો લટકતો હોય તેમ પીછીરેકી
 પુછડીઓ માથાથી કમર સુધીની લટકતી હતી, બદનપર લોખંડના
 ચળકતા બખ્તરો હતા અને કાળા કપડાપર લાલ પતીના પાટલુનો
 પેહેરેલા હતા સોલજરોનો દેખાવ ઇંગલેડના સોલજરો જેવો
 કદાવર નહીં લાગતો હતો પણ બધી રીતને સોલજર થવાની
 ફરજ હોવાથી કીંગના તથા પતના કદના સોલજરો ધણા દીસતા
 હતા અને “માર્ચ” કરતી વખતે જો કે એક પગલે હારબધ ચાલતા
 પણ તેની સાથે ડાબો હાથ પણ હીનવતા હતા જેથી સોનજરી
 (લગાવક) દેખાવ તેઓનો લાગતો હતો નહીં “માર્ચપાસ્ટ”
 ઝડપથી પેદાશ રીનખીટાએ કીધી હતી અને “કેવલરી” તથા
 “આર્મીલરી” ના ઘોડા દોડતા ગયા હતા પણ જો ઇંગ્રેજ ધોડેસ્વાર
 અમેરીકના ઘોડાઓ એક હારમા ચાલતા હતા તેમ ૬મું ધોડેસ્વાર અમેરીકના
 ચાલતા હતા નહીં પણ જરા વાકા દીકા ચાલતા હતા ફરેક રીન-
 ખીટના જેનરો રીનખીટને મથાળે આવે કે લોકો પાછુ ખુસાએ
 ખુસાએ કરીને ખુબ પાડતુ હતુ એમો જે જગ્યાપર હતા ત્યાં
 લોક દીકાટા લઈને આવેતુ હતુ તેઓ અલબત્તે ધણા દલકા માથુસો
 નહીં હતા તેઓ તેઓની રીતભાવ અમાવની હતી અને આગળની
 હારતુ લોક ઉછુ થઈને કાચક જોતુ હતુ તેઓને બેસી જવા સાફ
 “સીત સીત” કરી ખુબ પાડતુ અને પાઠવથી ઝઝકાઓનો વરસાદ
 ખુબ વરસાતુ હતુ જેથી મડખોને જીવી જાનાડીને તેનો બચાવ કરવો
 પડનાથી ધણોખરો દેખાવ બધ થઈ જતો અને તેથી લોકો વધુ

ઉશકેરાઈને જથ્થાખંધ કાંકરાઓ ફેંક્યા લાગ્યા હતા તેથી આખરે આગળ ઉભાં રહેલાં લોકોને બેસવાની ફરજ પડી હતી. “માર્યપાર્ટ” પુરી થઈ કે ઘોડેસ્વાર લસકર પ્રેસીડન્ટની સામે સફસમારીને એકદમ ઘોડા દોડાવતું સામે આવીને ઉભું હતું અને પ્રેસીડન્ટની ગાડી ત્યાંથી પસાર થયા પછી વીખરાઈ ગયું હતું. હવે પાછા ફરતી વખતે લોકોનાં પાછાં ટોળાંઓ થઈને ગીતો ગાતાં પેરીસ તરફ ચાલ્યાં અને અમો હતા તે જગ્યાનાં બે બારણાં હતાં તેમાંનું એક ખંધ રાખ્યું હતું જેથી લોકોને બાહાર નિકળવાની અમલક ધણી પડી અને ભયગાફયડી ખુબ આલવાથી તથા બારણું ઉઘાડવા કાનરેબમેને કહ્યા હતાં તેઓએ ઉઘાડ્યાં નહીં તેથી લોકો ઉશકેરાઈ જઈને બારણાંઓને ઢીલવીને ભાંજીને ઉઘાડ્યાં હતાં અને ધસે રીજમીટ તથા કાનરેબમેને હતાં તેઓની કશી દરકાર કીધી નહીં અને આવું તોફાન જોઈને તે લોકો જાણે જાણતા નહીં હોય તેમ અખાડા કરી જઈ બારણું ઉઘાડી આપ્યું હતું. એમ જો હિંદુસ્તાનમાં થયું હોય તો પોલીસ ધામધુમ કરી ગરીબ લોકોને પકડી લઈ જતે પણ લોકોમાં સંપ ધણે હોવાથી આવાં તોફાનો વખતે પોલીસ તથા લસકરના માણસોને વડીક અખાડા કરવા પડે છે. હવે લોકો બહાર રસ્તાપર પડ્યું કે ટોળાંઓ થઈને વાવટાઓ તથા જાકની કાંખથીઓ લાકને આખા રસ્તાઓ ઘેરીને ચાલવા લાગ્યું અને ગાડો ઘોડાને જતાં અટકાવ થયો પણ રસ્તામાંથી બાજુએ ખસે નહીં અને કોઈની કશી દરકાર કરે નહીં તેથી ગાડીનું જાણે પાછળ સરખસ બની ગયું અને તેઓને પાછળ ચલાવવી પડી અને બીજા આગ રસ્તાઓ આવે ત્યાંથી લોકોની જવા લાગ્યા હતા એ મુજબ અમને ત્રણ ચારગમ ટોળાંઓ મળવાથી આડે રસ્તે જતું પડ્યું હતું. રસ્તામાં એટલી તો બીડ હતી કે નજીક ત્રણ મિલનો તે રસ્તો ચીકાર લસાઈ ગયો હતો અને ગાડીઓની તો મોટા રસ્તાપર આડની દાર ચાલતી હતી. અમો સાનના સાન વાગે હોટેલમાં આવી પુઆ હતા અને પાછા જમીને શેઢેરમાં રોશની કાપેલી હતી તે જોતા નિકળ્યા પણ ગાડી ઘોડાની આવ-

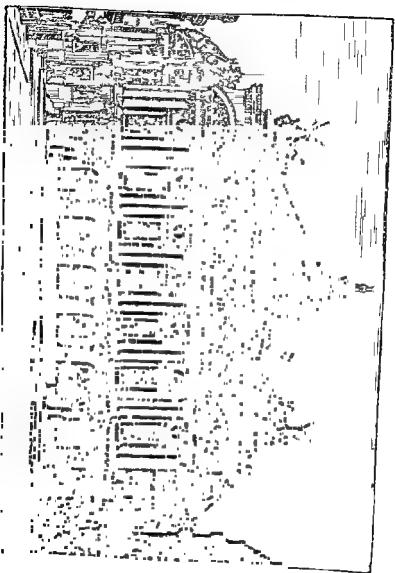

ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤ

જવ બધ કીધેલી હોવાથી પણ ફરીને થોડીએક જોવાલાયક જગ્યા જોઈ હતી, જેમાં “પેલે ડલા કોનક્રેટ” તથા “આર્ક ડ ટ્રાયમ્ફ” અને ટુધીરીસની ગારડનની સામે સીન નદીની ઉપર રેશની જોઈ હતી, જે ધણી સરસ બધી જોવાલાયક હતી. અમારાં હોટેલવાલો મોહોરો Boulevard Des Capucines બુલ્વર્ડ ડ કાપુસીન બધો રેશની-થી ભરેલો હતો તે છેક મેડીલેનના દેવળ સુધી હતો; તે દેવળને મધ્યે પણ રેશની હતી. ત્યાંથી સીધા મોહોરોમાંથી “પેલે ડ લા કોનક્રેટ” માં ગયા જ્યાંથી ફરતી હવેલીઓપર રેશનીની હારો કીધેલી હતી અને એ મોટો ચોક જાણે જેસવાઈટના દડાની તોરણથી ઘુંઠી લીધો હોય તેવો બનાવેલો હતો. વચમાં ધણી રેશનીના ખુંટાઓ અને તેની વચમાં દડાની રેશનીની તોરણો હતી તથા તેની બહાર રસ્તાની ખીજ બાજુએ જેસની મસાલો પાંલણોપર બળતી હતી. એ ચોકની સામેની બાજુપર નદીને ખીજે નાકેની ધમારતો પણ રેશનીથી ભરપુર હતી અને વચમાંના પ્રલો ઉપર હજારો હજાર કાગળોનાં ફાણસોની બતીઓ હતી તથા નદીમાં નાની બોટો તથા રડીમરો તદન રેશનીથી ભરી નાખેલી દોડતીઓ હતી અને નદીના બેઉ કીનારાઓપર તથા ત્યાંના ઝાડોપર બધે જ્યાંખી જગ્યા મળે ત્યાં એજ ફાણસોની ખીન ગણતરીની રેશની કીધેલી જેનો એમ્બલ પાણીમાં પડે અને ફાણસોની રેશનીથી તેની કીનારીઓ ભરી નાખેલી બોટો ડાહ્ય સુધાંની આવજાવ આસ્તે આસ્તે કરે તેથી દેખાવ જાણે આજે દુનિયાનો નહોં પણ ફરેશતાઈ દુનિયાનો દેખાતો હતો.

નદીના પ્રલોખી જાણે ફાણસોની રેશનીનાજ બાંધેલા હોય તેવા નજર પડે ત્યાં સુધી દેખાતા હતા. એ ચોક મુકીને “શાં ઈલીઝ” નો આખો રસ્તો જેસની બેઉ બાજુએ તોરણથી ભરી નાખેલો હતો તથા તેની આસપાસનાં, બધાં ઝાડો પર કાગળના ફાણસો લટકતાં હતાં તેથી જાણે એ રેશનીનાંજ ઝાડો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એ સધ-જો દેખાવ ધણેજ જોવાલાયક હતો અને એરી રેશની આજ સુધી

અમોએ કુઠે જોઈ નથી. તેમાં નદીપરનો દેખાવ કાંઈ ઓરજ તરેહનો લાગતો હતો. વળી જંગલો મોહોલાઓના ચોકમાં તથા મેદાનોમાં માચડા ફરીને વાળાંઓ ખેસાડેલાં હતાં અને તે જગ્યાપર ગમે તે લોકો “બોલ” (નાચ) કરતા હતા. અમારાં હોટલની પડોશમાં જોપેશ દાઉસની સામેના ચોકમાં પણ તે મુજબ આખી રાત નાચ ચાલુ રહ્યો હતો. ઇંદાની બધી નાટકશાળાઓ આજે દીસના નાચ લોકોને મુશ્કત જેવા સારું ઉંઘાડી રાખી હતી તે જેવા સારું લેકે સહવારના પોહોરથી એ નાટકોના ધરોની આહાર જઈ ઉભા રહ્યાં હતાં કે જે પેહેલાં અંદર જાય તેને જગ્યા મળે. બાકીના ઉભાં રહેતાંબી જે અંદર જગ્યા બાકી નહી હોય તો પાછા ફરવું પડે. એ મુજબ બીજી ખુશી જગ્યાઓપર નાચો થતા હતા અને બધે રમત ગમતમાં લોકો રોડાઈ ગયું હતું, અને અમો સતના સાડાબારવાગેને હોટલમાં પાછા આવ્યા તોબી બધા મોહોલાઓ લોકોની બીડથી ભરપુર હતા અને “બોલ” (નાચ) ચાલુ હતા તથા દારની ડુકાનો તથા ઢેરે સપજાને આજે આખી રાત ઉંઘાડાં રાખવાની છુટ હતી તેથી તે જગ્યાઓની પગડીઓ પર લોકો ખુરશીઓપર બેસીને દાર યા કાશી પીતા યા “રીફ્રેશમેન્ટ” લેતા હતા અને તેઓની સામે ગીત ગાનારાઓ તથા આરગીન વગડનારાઓ ગાતા તથા વગડતા હતા. આજે બીખારીઓને પણ જેવા મેચે બીખ માંગવાની છુટ મળી દરે, કારણકે રસ્તા પર તેઓ પણ હલાઈ જતા હતા અને જાતજાતની મુક્તિઓ પૈસા મેળવવાની કરતા હતા. એક બીખારી એક દાધે હુડે હતો તે બીજા દાધે નાની આરગીન ફૂગીથી વગડતો હતો ને આરગીનની ઉપર એક કુતરાને નેનાં મોટોડાંમાં નાની ટોપથી આખી મુજા હતી જેમાં લોકો પૈસા નાંખતા હતા ને પેલા કુતરાની વધાવારી વખાણવા તેને પસવારતા હતા જેસ ચોડા વણ્યા પૈસા તે ટોપટીમાં એકમ થયા કે બીખારી સાહેબ તેને ખાલી ફગી નાંખતા કે લોકો તે માંથી જોઈ પૈસા વધુ નાંખે. મોઈ રસ્તામાં વચમાં બેસીને સારંગી વગડે. કાંઈ ખેત શાવું, કાંઈ નચ કરવું, એ પ્રમાણે જંગલો

ભીખારીઓ હતા જેઓની લોક દયા પણ ધણું ખાતું ને ગરીબ માણસો કાંઈતું કાંઈ તેઓને આજે ખુશાલીનો દીવસ દેવાથી આપતું હતું. આજે આખી રાત લોકોની આવજાવ રસ્તાઓપર આકુળ હતી.

તા ૧૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે ઇર્લાંડું વખણાયતું હુવર મેહેલતું મ્યુઝીયમ જોવામાં દિવસ નીકળી ગયો હતો તેની વિગત આગળ આપેલી છે. રાતનાં “હીપોડોમ” કરીને સરકસના જેવી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ઘોડાની તથા માણસોની કસરતો જોઈ હતી. તેમાં એક હાથીનાં બચ્ચાંને ઘોડાની માફક કેળવેલું હતું જે વાજાંની બરાબર ટાઈમ આપીને જેમ ઘોડાઓ સરકસમાં ચાલતા તથા દોડતા જોઈએ છીએ તેમ ચાલતું હતું, તથા તેને સુવા કહે ત્યારે સુઈ જતું તથા પાછળા પગ પર જેમ કુતરું બેસે છે તેમ બેસતું. પણ સૈથી નવાઈ જેવું તો તેને આગળા બે પગ ઉપર ભોંયપર માથું ટેકવીને ઉઘું ઉઘું રાખ્યું હતું જે દેખાવ એ ગંભીર જાનવરનો ધણો સરસ લાગતો હતો. ખીજી રમતોમાં ગાડીઓમાં ચાર ઘોડા જોડીને તેવી ત્રણ ગાડીની સરતો તથા માણસોની પગે દોડવાની સરતો હતી એ ઉદ્ધામાં દોડવાની જગ્યાની વચમાં ઢળાવો, કુદવાનાં લાકડાંઓ, બાકસો જેવા મોટા પેટારાઓ તેનાં હાંકણાં એક માણસ જઈ શકે તેટલાં નાનાં હારખંધ મુકેલાં તેમાંથી પસાર થવાનું તથા જમીનથી એક કુટને આસરે જાયે આડું લાકડું મુકેલું તેને તળીએથી પસાર થઈને છેક છેલ્લે છુટા છુટા મોટા ખાંચાઓની ઝુટેલી ઉબી તથા આડી નેટની ઉપરથી પસાર થવાનું હતું. એ મુજબ દોડતાં ઉપલી સઘળી વિગતો પસાર કરીને જાય તેને ઈનામ આપતા હતા તેમાં છેલ્લી નેટમાંથી પસાર થવાનું ધણું મુશ્કેલ હતું એના ખાંચાઓમાં પગે છેક ઉપર મુઠી પેસી જતા જે પાછા ઉચકવા જાય કે ખીજે પગ ખીંચ ખાંચામાં પેસી જાય એ પ્રમાણે મેહેનતનું કામ હતું અને જોવાની મજા ધણી લાગતી હતી.

તા ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે મેંટ યુસ્તાશ (Eustache) નું દેવળ જોવા ગયા હતા તે તથા નોટ્ર ડામ (Notre

Dame) નું દેવળ, સેંટ સુલ્પીસ (St. Sulpice) નું દેવળ, મેંટ શાપેલ (Sainte Chappelle) નું દેવળ, કોર્ટ ઓવ નસ્ટ્રીસ, પાનડીયન (Panthéon) તથા કેટેકોમ્બ્સ (Catacombs) જોઈ આત્મા હતા. એ સધળાની વિગતો આગળ આપેલી છે. પાનડીયનમાં હમણાં ત્રીજે સાલ વીક્ટર હ્યુગો કરીને એક ધણો દુશિયાર લખનાર મરી ગયો હતો તેને દાટ્યો છે. ઇહાં તેની મુઠ્ઠાંતી પેટી એક બાજુ “વોલ્ટ”માં અલરાઈ ઉપર મુકી છે જેની ઉપર ન્યાયજી કુલનાં તથા દાણાનાં તાળો મુકેલા છે તથા બાકીના વધેલા દારોને ઉપરના વચલા દોલમાં ચાર ખુનાપર દગલાઓ કરીને મુક્યા છે. એ ધણી જે ગરીબ માણસોની તરફેણ ખેંચનાર હતો તેની પાપદસ્ત ત્રણ મેલ લાંબી હતી અને તેને પસાર થતાં બે કલાક લામ્યા હતા. ન્યારથી એ વીક્ટર હ્યુગો (Victor Hugo) ને ઇહાં સને ૧૮૮૫ માં દાટ્યો છે ત્યારથી સરકારના ફરમાનથી વળી એ દેવળને “પાનડીયન”નું નામ આપ્યું છે અને વખણાયેલાં માણસોને દાટવાની જગ્યા દાખલ ગણવાનો હુકમ થયો છે. એ મુજબ ત્રણ ચાર વખત ન્યારે પ્રગ્નસ્તાક રાજ થાયછે ત્યારે એને “પાનડીયન” અને પાદશાહી રાજ થાય છે ત્યારે સેંટ જીનીવીવું દેવળ દાખલ એ વપરાતું આવ્યું છે. ઉપલાં દેવળો ઉપ્રાંત ઈહાંની સેન્ટ્રલ મારકીટ તથા ગોમલીનટસનું ટેપેરટ્ટી બનાવવાનું કારખાનું જોયું હતું. એ છેલ્લું કારખાનું કુલ ૧૪ માએ સને ૧૬૬૨માં સ્થાપ્યું હતું અને ત્યાં અસંખ્ય બનાવતા આવેલા ટેપેરટ્ટી (બરતકામ) ના નમુનાઓ રાખેલા છે જે ધણા જોવાલાયક છે અને હમણા પણ એ ભરતકામો નવાં બનાવે છે તેથી ધણા સરસ જાણે ભરતકામને બદલે “ઓઇલ પેનટીંગ્સ” હોય તેવાં ધણા નજદીક જોઈને જોઈએ છીએ તેથી દીસે છે. એ બનાવવા સારું પેહેલાં ઉભી સાક્ષના દોરાઓ ઉપર જે પાડવાનું હોય છે તે ચીતારે છે અને પછી તે અસલ ચીતાર જે રંગીન હોય છે તે નમુના દાખલ તેની ઉપરથી ટાંચે છે અને તેમાં જોઈને જેવા રંગ જોઈએ તેવા રંગીન દોરા યા ઉન જેમ કેનવાસ પર દોરા ચણીને ભરેછે તેમ તેમાં આંકરીઓથી

ગુટે છે અને પછી તેને લોખંડના ક્રીષ્ણ સલીયાએ ઢાંકે છે (યાને ઢાંક આપે છે) કે પેલી સાલના દોરા ઉપર હેઠે કરી તેને પકડમાં લીસો કે ખીજ દોરાથી ભરત ચલાવે છે તથા રંગ મેળવવા તેના “શેડસો” ને દરેક રંગના “શેડસો” ના દોરા ઘણા તપાસીને વાપરવા પડે છે અને ભરતકામ કરનારાઓ ઘણા રંગની બાબદમાં ચીતારાઓની માફક બાપદાદે તેજ ધધેા ‘કરવાથી હુશિયાર હોય છે જેથી જાણે આબાદ “ગ્રોબલપેનટીંગ” હોય તેમ દોરાથી ભરત કરી શકે છે. એ ભરવાનું જાંબી ગમથી છે યાને ભરનારની સામે ઉધો અને ખીજ બાબુએ સીધો ચીતાર પડે છે. એવું કામ કરવા સારું રોજ ૭ ચોરસ ઇંચજ હુશિયાર આદમી કામ કરી શકે છે. ઈંદાં જિંયા ગક્કીયાઓ પણ એજ પ્રમાણે ઉભી સાલપર ગુટે છે પણ તેના ઉતના દોરાને સાલના દોરાઓમાં ભરીને પછી માંક ખારી દે છે અને ઉપરથી જરા કુમતાં જેવાં રાખીને કાપી નાંખે છે અને એક હાર લાંબી તરાંહની ચઈ કે પેલા દોરાનાં કુમતાંઓને છેક બેઠાં કાતરે કાપે છે કે જાડો ગલીઓ બને છે. એની તરાંહ પણ ઘણી સરસ પાડી શકે છે. એ ગ્રોબલીનસ (Grobblings) નું ભરતકામનું કારખાનું ફ્રેંચ સરકારનેજ હસ્તક હમેશાં ચાલે છે અને તેના પાકનારાઓમાં ફ્રેંચ બોડો હુશિયાર હોવાથી તેઓનું કામ ધણું પુરોષમાં વખણાય છે અને તેની નહોં મનાય એટલી કીમત ઉપજે છે. આજે રાતના (Eddon) ઇડન ફીચેટરમાં ગયા હતા જ્યાં હાથ ચાલાકીનો તથા કસ-રતના ખેલ ઉપરાંત “સીલ” જાતનાં જનવરોનો ખેલ તથા “એલેટ” (નાચ) કરી બતાવ્યો હતો જે માફકસરનો જેવાજોગ હતો, પણ એની ઇમા-રત ઘણી સરસ છે તે મોરીસ ધપપર ચાલદામખાને અંદરથી મળતો બાંધેલો છે અને તેમાં ખુબ નક્કી, ગીલીટ તથા રંગ વાપરેલો છે. ફીચેટરની બેઠે બાબુપર મોટાં દીવાનખાનાઓમાં ઘર તથા “રી-ફ્રેશમેન્ટ” ની જગ્યાઓ રાખી છે તથા દરવા દરવાની મોટી બેઠરી રાખી છે.

તા. ૧૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે “નેશનલ ટ્રેટ” ગઈ તેની ખુશાલીમાં વરસેલીસ (Versailles) ના મેહેલમાં ઘણી ધામ ધુમ કરવાના હતા તે જોવા સારું સહવારનાં કલાક સાડા નવ વાગેની ટ્રેનમાં પેરીસથી નિકળ્યા હતા. તે સેંટ ક્લૉડ (St. Cloud) નાં ગામમાં ૧૦ વાગે ઉતરી હતા અને સાંને વખણાયેલો મેહેલ જોઈ મનમાં ખંડી-યેર હાલતમાં છે તે તથા સાંને પાર્ક જોયો હતો. મેહેલ અસલ ધણે સારો હોવો જોઈએ પણ પૃથ્વીની લગાઈ વખતે સવળો તોપોના મારા-થી ભાંગી ગયેલો હજી તેવીજ હાલતમાં પડેલો છે. આગમાં કુવારાનાં (Cascades) કાસકેડો તથા છેક કુંગરને મધાજેથી જુદે જુદે તપે એકની પછી એક ધાસનાં “લોન્સો”ની વચમાં છેક નીચાંજુની નદી સુધી લઇ ગયા છે. જે ધણા જોવાલાયક છે. પાર્કનાં આડો ધણાં મોટાં ઉગેલાં છે અને તેની હેઠલ સફાઈ જમીન રાખી છે જ્યાં આજે આતવાર હોવાથી ગામતું લોક ગોજ કરવા ઉતરી પડેલું હતું અને આડોના છાપડા હેઠલ (જ્યાં અમો ધારીયે છીયે કે તડકું તો કદી પડતું નહીં હશે એવાં ગીચ પણ હારખંધ આડો ઉગાડેલાં છે) સાં બેસીને ત્રાજા મારતા હતા તે જોઈને પાછા આગગાડીમાં કલાક ૧૨ ને અમલે બેસીને નિકળેલા વરસેલીસના મેહેલવાળાં રેશનપર જઈ પુચ્યા હતા. બધો મલ્કીને પેરીસથી ઉઠાં આવવાને ૪૫ મીનીટ થાય છે. અમો પેહે-લાં (Grand Trianon) આંડ ટ્રાયનોનો મેહેલ જે રાત્રી લુધ ચાદમાં એ પોતાની રાખેલી ઓરત મેડમ ડી મેન્ટોનો (de Maintenon) સાફ વરસેલીસની સાથે આંધો હતો તે જોવા ગયા હતા. એ એક નાનો જેવો મેહેલ છે અને અંદરથી ધણાં જાયાં અસલી ફરનીયરથી શણગારેલો છે અને તે હેલાએધો હોવાથી ઉપલો રાત્રી લુધ ચાદમાં ઉપ્રાંત ત્યાર પછીનાં એનાં ખાનદાનના બીજા રાત્રીઓ લુઈ પંદર તથા સોલમાં ઉપ્રાંત નેપોલીયન બોનાપાર્ટ પણ એમાં રહેવાતું પસંદ કરતો હતો અને વરસેલીસનો મોટો મેહેલ જાહેર દિયાઓ માટે વાપ-રતા હતા. એ ટ્રાયનોમાં આપણાં મદારાંણી વિઠેટરીયા જ્યારે ત્રીજા નેપોલીયનના વખતમાં ઇહાં આજ્યાં હતાં ત્યારે ઉતરી હતાં જેઓવાળા

ઝોરાતું ફરનીચર ઘણું સરસ છે. તેમાંની રામના પોપે નેપોલીયન સાર્ બેટ મોકલેલી “મોઝાક વર્ક” ની ટેબલ છે તેનીજ કીમત ફક્ત ૧૦ લાખ ફ્રાંક યાને ચાર લાખ રૂપિયા ત્યાંનો મોઝિયો કહેતો હતો. એ જોઈને પંડાશમાંની પાઠશાળી ગાડીઓનો તમેલો જોયો હતો જેની વિગત ૧૮૮૧ માં આપેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા વરસેલીસના પાર્કમાં ગાડીમાં ફરીને પછી મેહેલમાં ગયા હતા. એ પાર્ક ધણોજ મોટા ઘેરાવાનો છે તેમાં જગર ગણનીનાં “એવેન્યુસો” (હાડોની વચ્ચે ધણા લાંબા રસ્તાઓ સીધાને સીધા હોય છે તેને એવેન્યુસો કહે છે) કીધેલા છે અને દરેક “એવેન્યુસો” ની વચમાં દુવારાઓ મુકેલા છે જેઓ તરેહ તરેહની રીતના બનાવેલા છે. એક ગમતો જાણે નાનો જેવો ગોઠો (Cavle) કરી તેમાં સંગે-મરમરનાં પુતળાંઓ મુકી તેની હેઠલથી દુવારાના ધોધો પડતા કીધા છે. એકગમ ૨૮ મોટાં આરકાંઓનો ઘેરાવો કીધો છે અને દરેક આરકાંની વચમાં મોટા એક એક પધ્ધરના વાસીસો દુવારા સાથનાં મુકેલાં છે અને વચમાં ઘોડાં પુતળાં મુકેલાં છે. એ સઘળું સંગેમરમરના પધ્ધરનું છે. તે સીવાય મેહેલને લગતા બાગમાં દુવારાઓ તરેહવાર ખેસુમાર મુકેલા છે જેઓને અમોએ આમે વખ્તે ઉડતા જોયા હતા. દર મહીને મેહેલે આતવારે એ પ્રમાણે દુવારાઓ ઉડે છે, પશુ આજે “ફેટ”નો દિવસ હોવાથી દરમવામાં આવ્યા હતા જે દેખાવ તેના પુતળાં-ઓમાંથી, જમીનમાંથી બાજુઓપરથી એવી રીતે દુવારાઓ ઉડી તેની પાછીની તારાંહઓ બને તે જોવાલાયક હતું. અમોને એ મેહેલ તથા તેનાં સંગ્રહ જોતાં છેક સાજ પડી હતી (જેની વિગત ૧૮૮૧માં આપેલી છે) ત્યાંનાં બાગમાં આવે તેહેવાર હોવાથી હજારો હજાર લોક એકઠું યજુ હતું અને બાગમાં “વાજુ” વાગતું હતું ત્યાં બધે દુવારાઓ ઉડતા હતા તેની મજા લેતું હતું. રાતનાં બાગની અંદરના ક્યારાઓમાં જમીન ઉપર રાસની કીધી હતી જેનો બપોરો મણો જોવાલાયક હતો. બધા દુવારાઓની બાજુપર પણ રાસની હતી અને દુવારાઓ રાતના પાછા ઉગ્યા ત્યારે તેની આસપાસની તથા પાછીની ઉપર વિગળીની રાસનીનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી દેખાવ ધણોજ રળીયામણો

લાગતો હતો. રોશની જે કાંધી હતી તે તેલની બતીઓની દોવાથી દીવા કળકળતા ધણી દેતા. રાતના નવ વાગેને આતશબાજ શરૂ કાંધી તે કાંઈ ધણી જોવાલાયક ન હતી અને તેનો મોટો ભાગ જાનો જરાડવામાં કાંધી હતો પણ રોશની જોવાલાયક હતી. આજે વરસેભના આખાં ગામમાં પણ રોશની કાંધી હતી જે ઘેરોની બાહરનાં કાંડોપર ચીનાઈ દાણુમોથી તથા ગાસલાઈટથી ધણું નોખતું હતું અને મોટાં ચીજોમાં માચકાઓ ફરી તોંવાળાંઓ વાગતાં તે સાથે ભોકો નાચતું હતું અને આખું ગામ આજે ખુશાલીમાં આવી ગયું હતું. અમી તે સુધળું જોઈને રાતના ૧૧ વાગે પેરીસ પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૧૮ મી જુલાઈ. સરે ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં મોંટ મારટર (Mont Martre) નામનો એક પેરીસના શહેરની બાહાર કુંગર આવેલો છે. ત્યાં એક કુર ૬ અસસ (Eglise catholique de Joug) નામનું એક મોટું દેવળ બંધાય છે. તે જોવા બધા દેવળનો પ્રયોગ કુંગરની બહારની જગ્યા મોઝી તથા કુદા કાંકરાની દોવાથી એક ૬૦ ફીટ ઊંડો કરવો થયો છે અને કુંગરની બહાર બોયર દોવા તેમ જ એક ભાગ દેવળનો હોંલમાં બાંધી તૈયાર થાય છે અને તેનું મધ્ય કુંગરની સપાટી સુધી લઈને તેની ઉપર બીજું દેવળ બાંધે છે અને પ્રયોગ સને ૧૮૭૫માં નાખેલો છે અને હજાર ભાગે અરધું બંધાયું હોય તેટલાં સુધીમાં એની ઉપર ૬૦ ફાંખ ફાંક ખરચ થઈ ચુક્યા છે. તેની એક બાજુપર હાથ આલટર કરીને સામેથી અર્ધ જોળ આકારમાં સાત એપલો બાંધ્યાં છે. એ દેવળની દેવાલો વિગેરે સધળું ધણું જ મોટું અને મજબૂત કાંધેલું છે અને જે કુંગર ઉપર એ બંધાય છે તે વખણાયેલા પેરીસના પ્લાટરના પથ્થરો તથા કાંકરાના દોવાથી એજ પ્લાટર પથ્થરના સાંધાઓની બાહાર પુરી લઈ સફાઈ બનાવે છે. એ મોંટમારટર કુંગર ઉપરથી પેરીસ શહેરનો દેખાવ ધણેજ સરસ જોઈ પેનેરામાં જોતા હોઈએ તેવો દીસે છે. સને ૧૮૭૧માં કચ્છનીરોએ એજ કુંગરપર તોપો પેરીસ શહેરને તોડવા ગાંધી હતી

અને તેને ફિલ્લેબર્ગી પણ કરતા હતા, જ્યાંથી તેઓનો મારો પેરીસ રોહરને તેની હેમલુમાંજ આવેલું છે તેપર સેહેવાઈથી ચલાવી શકાય છે. ત્યાં ઉપર જવા સારું એક ગમથી ગાડીનો અને ખીજી ગમથી સીડીના રસ્તા કીધેલા છે. જે તરફથી (૨૩૦) ટપ્પા સીડીના ચઢતા મહે-છે. હાલ એ ફુંગરપર ધરો બધાઈને વસ્તી ચમકી છે. ત્યાંથી નિકોલા ગરીબ માણસો સારું બનાવેલા બાગ Parc Buttesd'Ess Chomont પર ગયા હતા. એની વિગત આગળ ૧૮૯૧માં આપેલી છે. ત્યાંથી પેનોરામા ડી બેરટાઈલ જોવા ગયા હતા જ્યાં અસલ બેસ્પીસનું વખણાયલું બંદીખાનું ૧૭૮૯માં રેવોલ્યુશન થયો ત્યારે ખાળી નાખ્યું હતું તેનો ચીતાર પેનોરામાં બતાવે છે જે એવું સરસ બનાવેલું છે કે જાણે ખરેખર તે બનાવ બનતો હોય અને આસપાસથી હજારો મોકાએ ધિરી લાંબને-સલગાવી યુગ્મ હોય તેવા દેખાવ નજરે પડે છે. એ દેખાવનો ચીતાર હાંધ કાચમાંથી જોવાનો નથી પણ કરતી. દેવાસ-મર ફેનવાસ યુદ્ધ તેપર પાડેલો છે. ત્યાંથી છતાંની વખણાયેલી પીઅર લા એક (Pere La Chaise) નામની દાકવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા જેની વિગત આગળ આપેલી છે ત્યાંથી નિકોલા (Champs de Mars) સાંપ ડી મારસવાળી જગ્યામાં સને ૧૮૮૯ ની સાલનાં એક્ઝીબીશન સારું જે ફ્રાન્સમાં સૌથી મોટા મીનારો બધાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મીનારો ૧૦૦૦ ફીટ ઊંચો થવાનો છે. તે તરફ લોખંડનો બધારો તેનો પાયો હમણાંજ તૈયાર થયો છે તે આસરે ૧૦૦ સખ ચોરસ ફીટ દશે (૧૦૦ ફીટ પોહોજો અને ૧૦૦ ફીટ લાંબો) અને તે પાયો જમીનમાં હજાર બાંધ્યો નથી પણ જાણે આગ દેશ આપવાના હોય તેમ આડકટરો બાંધેલો છે અને ચાર આડકટરો પાયાની વચ્ચે લાવીને તે મીનારો ઉભો ધરો. તે મીનારાપર જવા સારું લીફ્ટ કરવાના છે. એક્ઝીબીશન સારું છાપ-ડાંચો લોખંડનાં સળીયાનાં નખાવા માડ્યાં છે અને તે પછી ગોટી જગ્યા રોકે છે. એ જોઈને એની સામેજ સને ૧૮૭૮ના સાલના એક્ઝીબીશનનાજો રાખેલો બાગ છે તે જોવા ગયા હતા. એની તથા

એના કુવારાઓ તથા બામની વિગત આગળ આપેલી છે પણ આજે વખતે તેમાં આરુઢીયા તથા અમેરીકાના અસલી જંગલી રહેવાસીઓને લગતું મુશ્કેલીમ કાઢેલું છે જેમાં તેઓનો પેહેરવાસ, હથિયારો, વાસણો કત્તાદીનો સંગ્રહ સારો કાઢેલો છે તે જોયું હતું. અમેરીકાનાં પીટ દેશમાં હમણા મળીસો મળી આવે છે જે ઇન્ડિયન માફક હજારો વરસની જુની હશે એવું ધારે છે તે થોડીએક ઈલાં જેવામાં આવે છે. એ સુકવેલાં મુડાંઓને પગની અમરેલી પેટ તરફ વાલી તે પગની આસપાસ તેઓના હાથ વીટાલીને બેઠાં ઘટ્ટેલીઓ છે પણ તેને બરોબર સુકવેલી ન હોવાથી તેના માહેના આકારો ઇશ્વરપણીન મમીસના જેવા આખા રંગ નથી પણ ખવાઈ ગયા છે. એ જંગલી લોકોમાં ઘટવા સારું નાના ઓરડાના જેવી “વેલટો” કરીને તેઓની સાથે જનનવરો, વાસણો તથા જીવતાં માથુસોને મારીને તેઓને પેલી જોડાન કામ લાગવા સારું ઘટતા હતા તેમાંની એક બે થોડો સધળો સામાન મુઠાં-ઈલાં લાવી રાખી છે. આરુઢીયાના જંગલીઓ પોતાના નીચલા હોઠની અંદર એક મોઢું કાંણું પાડીને તેમાં લાકડાના ગોળ કકડા એ આસરે હોઠથી બે ઈંચ બાસના ખોસે છે, તે તથા માલની અંદર કીણા કાંણાં પાડીને જેમ કનમાં કાંઈ નાની કડી પેહેરીએ છીએ તેમ માલમાં બટનરોકી કડીઓ તથા નાનાં હાથમાં તથા મોટા જનનવરોના હાંતો ખોસે છે તે સધળાનાં પ્રતજાંઓ બનાવી તેમાં એ જથ્થો પેહેરાવી બતાવેલી છે. એ લોકોને આગળ લેખકના હથિયારો માલમ ન હોવાથી પથ્થરનાં હથિયારો વાપરતા હતા, તે તથા પીછનાં તથા પાછાંનાં કત્તાદી જાતનાં પેહેરવાસો સધળું મુકેલું છે. એ જંગલીઓ ઉપાંત યુરોપના જુના પેહેરવાસો, ચીન તથા હિંદુસ્તાનના રહેવાસીઓના પોશાકો કત્તાદીનો સંગ્રહ સારો કાઢેલો છે. તે જોઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા અને રાત્રી અંતેલું વખણાવ્યું એપેરા કાઢીને જેવા ગયા હતા (જેની વિગત આગળ આપેલી છે) બ્યાં Aintin (એપિટા) નો એપેરા પલો સરસ રીતે જાળવતાં સાંભળ્યો હતો તથા સીનરીએ પણ પળી જેવાલાયક હતી.

તા. ૧૯ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮—૨૦ મીનીટે પેરીસ છેડ્યું હતું તે કલાક દોઢ વાગે કેલે તથા કલાક પોણા ત્રણે ડાવર અને કલાક છ વાગે લંડન પુગ્યા હતા અને પાછા હોતલ મેટ્રોપોલિસ ઉતારો લીધો હતો. અમોએ છેલ્લું પેરીસ શહેર સને ૧૮૮૧માં જોયું હતું તેનાં કરતાં કંઈ ઘણો જાણવાજોગ ફરક ત્યાં પડ્યો નથી. ફક્ત વસ્તી હમણા સને ૧૮૮૬ની ગણતરી મુજબ ૨૩૪૪૫૫૯ ની યજ છે તેથી ઈમારતો આસપાસ નવી બાંધાતી જાય છે. હમણા દોઢ મહિનો થયો વરસાદ આવતો નથી કરાના કુવાઓ Artésien Wells માં પાણી ધરી ગયું છે તેથી સીન નદીનું પાણી સાફ કરીને મેટ્રો લાગ વપરાય છે અને બામના ધાસોની લીલોતરી હતી તે સઘળું સુકાઈ ગયયું લાગે છે. રાતનાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ઠીયેટરમાં ડોરેથીનો ખેલ જોવા ગયા હતા જે અચ્છી રીતે બજાવતાં જોયો હતો. એમાંનો એક ખેલાડી એટલોતો રમુજ હતો કે આખો વખત પોતાના રમુજ જોલવાથી લોકાને ધુમ હસાવતો હતો.

તા. ૨૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે કંઈ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં. બપોરના મી. ૦ ઝંડોલોવીસ્કી કરીને કારીગર છે તેને ત્યાં ધવનીંગ પાર્ટી હતી ત્યાં ગયા હતા અને જ્યાં હિંદુસ્તાનનું થોડાએક દેશીઓને નોતરેલા હતા ત્યાં ગાવા વગડવામાં વખત સારે કાઢ્યો હતો.

તા. ૨૧ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેનો વખણાયેલો ફીરદોસ પેરેસ જોવા ગયા હતા. એની બધી વિગતો આમજ આપી ગયા છીયે. ત્યાં આજે રાતનાં રોશની ઘણી સરસ યજ હતી. એની એક બાજુને બધી જાતજાતના રંગની ગેલાસની રોશનીથી ઘણી મરસ રીતની કારીગરીથી સીનમારી હતી. ત્યાંના જામમાંનાં વાજાંનાં ચયે તથા મ્યારાએ પણ દોડેથી ઉપર સુધી રોશનીથી શણગારેલા

હતા. નદીપર એક પુલ લંડન-રોડેરની નદીપર ટાપર ખીજ કરી
 હમણા ખંધાય છે તેની નકલનો ઉભો કીધો છે તેને આખો રેશનીથી
 એવોતો, સરસ કીધો હતો કે જાણે હીરા - વથા પાના અને માણેક
 તેમાં જડી લીધાં-હાય તેવોજ ધણો રળિયામણો લાગતો હતો. ખંધી
 રીતે એ રેશની જેવાલાયક હતી. તે, ઉપર, ૬૦૦૦૦ ગેસની
 ખતીનો શણુગાર કીધેલો કહે છે. રાતના, છ વાગેતે આતરાખાજ રાહ
 કીધી હતી. એવી આતરાખાજ ખીજે કેડે થતી નથી એવું કહીયે તો
 માલે. ખાતો હજારો ઉઘી તેમાંથી પાછા નીચે પડતી વખતે જાતજાતની
 તરાંહો આપણે કહી જોઈ નહીં હોય તેવી નિકળે છે. કાંઈથી તો જાણે
 આસમાન સોનાની દીલીઓથી ભરી લાંબું હોય તેવું અને તેની સાથનાં
 ખીજાં ખાતો કુટે તેમાંથી મોટા દડાઓ આતરાખાજ - જોળાની નાકે
 તેમાં રમતા રહે. કાંઈથી જાણે આતરાખાજ કચ્છનો (hawl) વરસાદ
 વરસતો હોય તેવું લાગે. (Set pieces) સેટ પીસીસ - દાખલ
 પેરીસનું વખણાયલું કાચમણ આર્ય હતું જેની ઉપર આતરાખાજથી
 દીપી નિકળી આતરાખાજનીજ જાણે રેશનીની તોરણો તેની આસપાસ
 કીધી હોય તેમ એક નાકેથી ખીજે નાકે, સલગાવી એ સેટ
 પીસીસમાંથી જે કુખાડો નીકળે તેની અદર વળી ખીજ આતરાખાજ
 ઉઠારી જાણે વાદળમાં વિજળી દોડતી હોય તેમ તે આતરાખાજ
 દોડતી હતી. આતરાખાજ પુરી થતી વખતે હેલ્થે એક હજાર ખાતો
 એકી વખતે 'આસમાનપર ઉઠારી જાણે આતરાખાજ ગંજવર તુરો
 આસમાનપર જનાવી દીધો હતો અને તે વખતે એ ચોકમાંના
 કુવારાઓ બધા ઉઠારી તેની આસપાસ ફરતા બપોર્યાઓ સલગાવાથી
 જાતજાતની રંગીન તરાંહોના તે કુવારાઓ ઉઠાતા હોય તેવું લાગતું
 હતું. હેલ્થે એક ઘણું મોટા વખવાપરથી આતરાખાજ ધોધ વરસે
 તેમ આતરાખાજ કરી એ ખલાસ-કીધું હતું. એવી આતરાખાજ
 અમેજો આગળ પણ ફિસ્ટલ પેલેસમાં દીડી નથી. આતરાખાજ
 પુરી થવા પછી જ્યાં રેશની કીધી હતી ત્યાં ખુધી હવામાં (Ballet)
 ગાય કરાવ્યો હતો જે આપેરાખા જોઈયે છીયે તેને ધણો મળતો હતો.

એ સારું તપ્તાના ઉપર છુટા છુટા જમીનપર 'ચુંકવાના' પડ્યાંઓ, હતાં એ પોતાની એલે ફરી જઈને અંદરથી પુતળાંઓ સંગેમર મરનાં જુદા જુદા આકારમાં હાંસાં રાખેલાં બતાવ્યાં હતાં પણ તે કાંઈ પથ્થરનાં પુતળાંઓ નહીં હતાં, પણ જીવતી ઓરતોને સફેદ પોશાક પહેરાવી બાલ, મોઢાંને ધણું જ સફેદ બનાવી દીધેલું તેથી આખા સંગેમરમરનાં પુતળાંઓજ હોય તેવાં જણાતાં હતાં અને પેહેલાં બે એ તેને પુતળાંઓ જ સમજ્યા હતા એવાં સ્થીર તેઓ હાંસાં રહેલાં હતાં. પણ તેટલાં જાણે એક પુતળાં ધડનારે ત્યાં આવ્યો અને તેણે તે સંખળાઓને હુકમ કરીને નાચવા કહાથી તેઓ બાગળ આવી આવીને જાણે ચરત જીવતાં તેના હુકમથી થયાં હોય તેમ 'બેલેટમો' નાચ કરવા સાચ્યાં હતાં અને તે બેલેટમાં તરેહ તરેહના ઢપથી જાણે જાણીતાં પુતળાંનાં જગાવ બની જતાં હતાં અને બીજી વખતે હાથમાં પથ્થર બાંજવાના હથેડાઓ લાવી બીજા મોટા પથ્થરપર "ચુક્રીક ટાઇમ" આપી થોડા જણા વળગતા અને બીજાઓ નાચતા હતા તેમાં નાના છેકરાંઓ પણ ફેાપતો લાપગે આઠ નવ વરસનાં હોય તેઓબી નાચમાં મળેતો. બાગ' લઈને બચ્ચાંઓનાં તથા ફરેતા તથા કામદેવનાં જમાવ બની જતાં હતાં એ સંખળું ધણું જોવાલાયક હતું. ક્રીસ્ટલ પેલેસમાં આવી મોટી રમતો કીધાથી તથા રાસની તથા ગમતોથી ધણો મોટો અરચ પાલ છે ને હમણું એ વરસ થમાં એની કંપનીના બાગીદારોને તેથી બાજ મળતું નથી, જોકે આજની માફક આતરાગાજને દીને તો ૫૦,૦૦૦ માણસો ત્યાં જોવા આવે છે જેઓ પાસથી ચીક્કામ એક એકે લીધે છે અને આડે દીનેબી ધણું લોક જોવા જાય છે તોબી અરચ પુરતો નથી ને જો કાંઈબી ઓછું કીધું તો લોક ઓછું જવાથી ધણી મોટ જાય છે તેથી સાંભળવા મુજબ એ કંપની જાંધ યજ જશે તેથી ખારે છે કે બાગીદારોને ચાપણુ જે સવા કરોડ રૂપિયાની છે તેને ખદલે પોણા કરોડને આસરે પાળ મળશે ને તેબી એ એકોની જગ્યા

ધણી મોટી છે તેની કામતથીજ મોટા ભાગે મળશે ને જો કંપની બધે થઈ તો પછી એ કામના મેહેલને બાંજ નાખશે તેથી છતાંની એક ધણી મોટી ગમત ગરીબ લોકોને ખોદાવી પડશે.

તા. ૨૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે આલબર્ટ પેલેસ કરીને બીજી એક ગમતની જગ્યા ફીટલ પેલેસની માફકની છે તે જોવા ગયા હતા એ મેહેલ નદીને પેસે કાંઠે બેટરસીપાર્કમાં આવેલો છે ને તે ફીટલ પેલેસ સાથે સરખાવતાં કુચ ખીસાદમાં નથી ને ત્યાં લોક પશુ મંઈ હતું નહીં. ભાષણે ૫૦ માણસોની હોય ને તેઓની સામે આખો વખત એક નાટકનો તખ્તાપરથી આવે તથા બીજા જેણે દમ વગરના કરીને મન રીજવતા હતા ને કથું જોવાલાયક હતું નહીં. મેહેલ એક ધણી લાંબો હોલ હોય તેવો છે ને તેમાંના સત્રદમાંથી મંઈ દમ નથી ને બીજું કથું જોવાલાયક નહીં હોવાથી પાછા લાંબી નિકળી ગયા હતા ને આતશબાજી થવાની હતી તથા નાચ પશુ થવાનો હતો તે મંઈ જોવા રહ્યા નહીં કારણ કે જેવી મેહેલની ગમત દોસલી હતી તેવી રાતનાંથી દમ વગરની હોવી જોઈએ.

તા. ૨૩ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે મહારાણીજીની જીખીલીની ખુસાલીની છેલ્લી ધામધુમ દાખલ પેટ્રંસમાઉન્ટના દરિયામાં ઇંગ્રેજી મનવારોની કવાયદ હતી તે જોવા ગયા હતા. એ જોવા સારું અમેને એડમીરલટી તરફથી ઇજનના કોર્ડે આવ્યા હતા કે ઇનડીયન દુપટીય મલબાર (Malabar) ને એ ધામધુમમાં રાણીજીનો સર-ધસ સાથે સામેલ થઈ કવાયદમાં ફરવાની છે તે ઉપર આવીને સરધ-સમાં સામેલ થઈ કવાયદ જોવી પણ તેની સાથના પ્રોગ્રામમાં લખેલું હતું કે પાણીની ઓટને લીધે એ કવાયદ પુરી યાવ કે સાંજના ૭ વાગે બધાએને કીનારે લઈ જઈ ઉતારવામાં આવશે ને આજે સધળી મનવારો તથા બીજાં વાહાણો ઉપર રોસની તથા આતશબાજી હતી તે જો ઉપર મુજબ અમે સરધસમાં જઈએ તો જોવાને બને નહીં તેથી

તેમાં સામેલ થયા હતા નહીં, પણ જુદી જુદી ધણીયાલી સ્ટીમરવાળાઓ પોતાની સ્ટીમરો દરિયામાં કવાયદ જોવા તથા રોશની અને આતશ-બાજી દેખાડવા ફરવાની હતી તેમાંની એક “ પ્રિન્સેસ બીયેટ્રીસ ” પર ટીકાટ મેચાલી લઈને સાઉથહેમપટન ગયા હતા. એ દરેક ટીકાટનો ભાવ ત્રણ ગીની હતો તેમાં લગ્ન તથા ડીનર અને લંડનથી સાઉથહેમપટન સુધી જવા આવવાની આગગાડીની ટીકાટનો ભાવ સઘળું સમાયતું હતું અને ત્યાં જવા સારું ખાસ ટ્રેન મારેલી હતી તેમાં આસરે બસો જણાઓ સહવારનાં સાઘસાત વાગે વોટરલુ થીડજ સ્ટેશનપરથી બેસીને નિકળ્યા હતા તે પોણા દસ વાગે સાઉથહેમપટન જઈ પુગ્યા હતા. વોટરલુ થીડજ સ્ટેશનથી સાઉથહેમપટન જતાં હેલાં ગામમાંથી રેલવે પસાર થવાથી તેનો થોડો ભાગ પણ જોયો હતો જ્યાં નાનાં નાનાં બે માળનાં ઘરો ધણાંખરાં સ્ટોટની દેવાલ તથા છાપડાંનાં બાંધેલાં દોસતાં હતાં જે જરા નવાઈ જેવું લાગતું હતું. કિનારેથી જરા દુર આગની ગાડી ઉભી રહી અને અમે ત્યાંની પાણીની ગોદીમાં અમારીવાળી સ્ટીમર હતી તેપર ગયા હતા. એ જગ્યાપર ગામના લોકોની ખુબ દહ અમે લોકોને તથા ખીજ અમારી માફકની સ્ટીમરો ધણી મંડાયલી હતી તે જોવા સારું મળી હતી. એ સાઉથહેમપટનની ગોદી ધણી મોટી છે અને ત્યાં ધણાં મોટાં બારકસો સમાન લે ઉતાર કરવા ઉમેલાં હતાં. અમે ત્યાંથી ક્યાંક ૧૧ વાગેને ઉપડ્યા હતા. સ્ટીમર “ બીયેટ્રીસ ” ઇલાંનાં લોકોને આપણે જોવ વાહીટ તરફ ફરવા લઈ જવા સારું (Ferry Steamer લખલ) બાંધેલી છે તેની સંખુન મજેની મખખતની બેઠકોથી શણગારેલી છે તથા દુટકપર ફરતી બધે બેઠકો કાંધેલી છે જેથી એમાં ૪૦૦ ઉતારઓ સેદેલ કરવા એકો વખતે જઈ શકે છે, પણ અમે ૨૦૦ જણાં હતાં તેથી સગવડ સારી માલમ પડી હતી. બધાઓ સેદેલાઈથી બધું જોઈ શકતા હતા. સ્ટીમર ઉપર અમલ સારું હેમ્પશાયર પાલનરીપરતું વાંચું આખો દિવસ વાગતું હતું. અમેને સ્પીટહેડ (Spit-head) કે જ્યાં એ દરિયાઈ કવાયદ થવાની હતી ત્યાં જતાં દોઢ

અમારી સ્ટીમરમાં લેવા માગ્યા (એ બેઠ સ્ટીમરો એકબે કંપનીની હતી) પણ અમારી સાથવાળા ઉતાર્યોએ તોફાન મચાવીને તેઓને લેવા દીધા નહીં. તે વખતે આમનસામન ખુબ બોલાચાલીથી મઝા પડી હતી. આખરે નજદીક બે કલાક તકરાર છીધા પછી સામા અમારામાંના ચોડા ઉતાર્યો પેલી સ્ટીમરપર ગયા અને અમારી સ્ટીમર હંકારી હતી. અમે મનવારો આગળ ગયા ત્યારે તરતજ રેશની થવાની નીશાણુ થઈ હતી અને એકદમ જાણે જાડુઈથી બધી મનવારો સળગી ઉઠી હોય તેમ દરએક ડાલ તથા ફરતી બાજુઓ ઉપર બપોરીયાની રેશની થઈ હતી અને દુરની મનવારોપર જાણે તારાઓ ચલકતા હોય તેમ દીવાઓ જણાતા હતા. તે રેશની બુખપ તેટલાં બધી મનવારોપર ફાણીની રેશની એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ડાંચો સુધાં થઈ હતી અને તેની છીનારીઓ રેશનીથી દીપી નિકળવાથી કાંઈ અજળજળ દેખાવ થઈ ગયો હતો. દરેક મનવારનાં ડાંચોની વચમાં રાણીજીનાં છીનાયલ અક્ષરો V R રેશનીથી બનાવેલા દીસતા હતા. એ વખતે આસમાન ઉપર વાદળનો ઘેરો થયો હતો અને વાદળાંઓ મધ્યાકાશ પર એટલાં તો નજદીક આવી ગયલાં હતાં કે બધી બતીઓનો ઓળખ તેની ઉપર પડવાથી જાણે આસમાન પર રેશની થઈ હોય તેમ ઉગસ લાગતો હતો. બતીઓ બધી સળગી રહી કે પછી આતશબાજી શરૂ થઈ જેમાં જે કે ધણીખરાં બાતો તથા ઉડતા દડાઓ જેને રોમન લાઈસો કહે છે તે હતા. પણ આતશબાજી ગંજવર હદની હોવાથી તથા મનવારો ચારથી પાંચ ત્રેલ સુધી સફ સમારી ઉભેલી હોવાથી તે ઉપરની આતશબાજી જાણે ધણુ ત્રેલ જેટલી જગ્યાપર થવાથી દેખાવ અતિ ધણો સરસ લાગતો હતો.

બાતો ઉડાડે તે જથ્થાજથ્થે દરેક મનવારપરથી ઉડતા અને જ્યારે ઉપર ગયા કે વાદળમાં જેપ થઈ જતા અને વાદળાંની ઉપર જઈને પછી ફાટતા હતા તેથી વાદળાંઓ રંજગેરંગી હોય તેવાં બની જતાં

હતાં અને જાનો ઉપર ફાટે તેથી વાદળ ગાળતું હોય તેવા અવાજો આવતા હતા અને બધી મનવારોપર આતશબાજીના દડાઓ વગર ગણત્રીના ઉડ્યા કરતા હતા તેથી એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી તે ઉડતા આતશના જોળાઓથી જાણે જગ્યા ભરાઈ ગઈ હતી અને આવી ગંજવર, પાંચ મૈલ સુધીની આતશબાજીથી અને વળી વાદળાં થઈ આવેલાં તેપર પડતા તેના અગકાટ તથા જાનેથી કાંઈ એવી તો અજબ રીતનો દેખાવ નજરે પડતો હતો કે અમે તેનું વર્ણન આપી શકતા નથી. આતશબાજીના જાનો વાદળાંઓમાં ઉડે અને વાદળો જાતીથી શણગારેલાં નીચે વચમાં દીસે અને તેની હેઠલ દરિયાનાં પાણીમાં તે બધાનો પડછાઓ પડે તેથી જાણે બધી દુનિયા અજવાળાં તથા આતશબાજીથી ભરાઈ ગઈ હોય તેવો દેખાવ દીસતો હતો અને અમે મનમાં અમેને ખરા લાગ્યશાળી સમજી પરવરદેગારનાં શુકાના કરતા હતા કે આવું જોવાનું અમેને સરખાથી અમેએ ગયા દશ દિવસમાં જેવી રોશની તથા આતશબાજી પેરીસ, વારસેલીસ, ક્રીસ્ટલ પેલેસ તથા આજે જોઈ તેવી કદી આગળ જોઈ નથી. દરેક એક એકથી સરસ લાગતી હતી. આતશબાજી અસરે સાડાદશ વાગેને ખલાસ થઈ હતી અને અમારી સ્ટીમર પાછી સાઉથહેમપટન ખાતે વાગે આવી અને અમેને લંડન હોટલમાં જતાં સહવારના ત્રણ વાગી ગયા હતા, જે વખતે એટલોતો ઉગસ પડતો હતો કે મુજબમાં સહવારના છ વાગેલા હોય તેવો હતો. અમેને સ્ટીમરપર આતશબાજી જોતી વખતે ધારતી લાગતી હતી કારણકે તોફાન તથા વરસાદ થાય તેવો દેખાવ બની ગયો હતો પણ પાછું સમજું લંડન આવ્યા આગમય શાંત થઈ ગયું અને કશું તેવું બન્યું નહીં.

તા. ૨૪ મી અને તા. ૨૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—એ બે દિવસોપર કાંઈપી જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં.

તા. ૨૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે અમે સાઉથ કેનર્સિંગટન મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા, જેની વિગત આગળ અમે

આપેલી છે. અમોએ છેલ્લું એ મ્યુઝીયમ જોયું ત્યાર પછી તેમાં ખીજી દુકાનને લગતી ચીજોનો ઉમેરો થયો. યથા છે અને જુની તથા દુકાનને લગતી ચીજો જેને આપણુ નજીવી જેવી ગણીએ છીએ તેની કેવી કિંમત ઈલાં આવે છે તેના નમુના દાખલ, અમોએ વીનીશીયન ગલાસનાં નાના તથા ઈંચ બિયાઈનાં કપના પાણીડ ૨૬૦, જે ડીકો એન્ડ કાચની જે આસરે એક કુટ લાંબાઈની, છે તેનાં એકની, પાણીડ ૧૧૪૬ અને ખીજાનાં પાણીડ ૮૨૭, એક નાની નીમખદાની પાણીડ ૧૮૭ એ લીધેલી હતી તે લોખંડપર એનેમલ કાઢી છે. એક મેવાની રકાખીના પાણીડ ૩૦૦ આપેલા છે. એ સંઘળી જથ્થો સોલમી સદીની બનાવતની તથા સારી કસીગીરીની હોવાથી આવી કિંમતો આપે છે. એન્ડ બનાવત જેને લીમોગિસ એનેમલ (Lemogis Enamel) ને નામે ઓળખે છે તેના જે રીટ જેટલી રકાખીના પાણીડ ૨૦૦૦ આપેલા છે. એ ઉપરાંત નવા સંઘળો જે લોકો બેઠ આપી જાય છે તેમાં કાષ્ઠ મીઠા જોન્સ કરી મહસ્યે પોતાનું સંઘળ કાઢેયું આપેયું છે જેનાથી નાની જેવી એ હિમારતની એક બાજુ બરી નાખી છે. એ સંઘળ થઈ કિંમતી અમો ધારીયે છીએ અને એકથી દોઢ લાખ પાણીડની કિંમતનું તે હશે. એમાં સોનાની મીનાંની તથા કવેરાતની દાખરીઓ, અસલી કવેરાતની વીટીઓ, કિંમતી પથ્થરો તેમાં મોટાં નજો હીરા પાનાં, માણિક, શનિશરો, પેખરાજ કપ્તાદી જેટલી જાત કિંમતી પથ્થરની આવે છે તેનો સંઘળ છે અને તેથી સારા સોજા રંગના પથ્થરો છે. સેવેરીસ જાતનું કોરીકામ જેના એક એક દોઢ કુટની બિયાઈના વાસીસના ૫૦૦૦ પાણીડની કિંમત ઉપજે છે. તેમજ અસલી જાતના મોટાં ઘડીઓ, ઓખલ પેન્ટીંગ્સ, પુતળાંઓ, ફરનીયર, હાથીદાંત, અખતુસ તથા સીપની બનાવટના કુખીનેટો જેમાં હાથી જાતના પથરો જેવાકે મેલેકાઇટ, પેરીફરી, લેપીસલેઝુલી, કપ્તાદી જડેલા અને તેથી સારા કદના, હાથીદાંતની ખુરસીઓ, તથા ટેબલ જે ટીપુ સુલતાનનું અસલ કહેવાય છે તે, બરતકામ, બાનુઓને વાપરવાની નાની પેટી (Ladies' Companion) જેપર હીરા જડી

લીધેલો એવી ધણી 'કિમતી તથા નવાઈની' ચીજોનો 'સંગ્રહ' એ ધણીએ કીધેલો આપી ગયો છે. એ સઘળું ઘણું જોવાલાયક છે. અસલની ઇમારતમાં ખંડુ' ને વધતું જાય છે તે ન રહેવાથી એમાંથી સુવેલાં જાનવરોનો જે મોટો સંગ્રહ હતો તે તથા ખણીજ પદાર્થોનો 'સંગ્રહ' સઘળું કહાડીને એ ઇમારતથી થોડે દુર ખીજી ગંગાવર ઇમારત બાંધી છે ત્યાં લઈ ગયા છે અને તેનું નામ સાહક કેનસીગર્ટન મ્યુઝીયમ નેચરલ હીસ્ટરી બ્રાન્ચ (Natural History Branch) આપેલું છે અને અસલ ઇમારતને (Art and Science) હુમર તથા વિદ્યાનું નામ આપ્યું છે. અમો એ છેલ્લું મ્યુઝીયમ જોધને પછી નેચરલ હીસ્ટરીવાળું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત જાણે એક મોહોલો હોય તેટલી મોટી અને ધણી રોણકદાર બાંધેલી છે જેમાં સુવેલાં જાનવરોની 'હાડપીંજરો' ધણી મોટા સંગ્રહ કીધેલો છે, જેની વિગત સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. એમાં 'બેલર્મતા' નવો હમેરો યથો હશે પણ એટલી તો ચીજો ત્યાં મુકેલી છે કે અમો તે પિછાણી શક્યા હતા નહીં તથા અમોને વખત પણ હાથમાં બાકી રહ્યો નહીં કે સઘળું જરાબર જોઈ શકીએ અને જો કે આખો દિવસ એ એ મ્યુઝીયમમાં કાઢાડ્યો હતો તોખી સઘળું દોડાદોડથી જોધું હતું. જો જરાબર વિગતવારે વાચીને તે સઘળું જોધ્યે તો અમો નધી ધારતા કે એક અઠવાડ્યામાંખી તે પુરું કરી શકાય એવો મોટો એ સંગ્રહ છે.

'તા. ૧૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે પરચુટલું કામમાં શેડબાંધી કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

આયરલેન્ડની મુલાકાત.

તા. ૨૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સતનાં કલાક ૮—૨૦ મીનીટ ઈસ્ટન સ્ટેશન પર આગગાડીમાં બેસીને 'લંડન શેહેર હોલ' હતું અને અમેરીકા ખંડ પર જવા આગમ્ય આયરલેન્ડ દેશના વખણાવણા "કીંગ્સલીલેક્સ" જોવા નિકળ્યા હતા. તે વેલ્સ દેશનું

હોલીડેઝ કરીને બંદર છે ત્યાં પાછળી રાતનાં કલાક ૩—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી ૩૫૬મીન જવા સારું સ્ટીમરમાં બેસીને આધરીશ ચેનલ પસાર કીધો હતો. એ વખતે એ ચેનલ જરાક તોફાની હતો તેથી સ્ટીમર ઘણી ડોલ્યા ખાતી હતી અને ઉતારાઓને મોટો બાગ માદો પડ્યો હતો. સ્ટીમર ફેરીબોટની જાતની માફકસર મોટી હતી અને બધે ખાંચાઓ કરીને સજુન સુધામાં ઉતારાઓને સુવાની “બૅઠો” મજેની મખમલની ગાદી તકીયા સાથની કોપેલી હતી, પણ કેખીનો ઘણી યોડી હતી. અમેને ડાઈનીંગ સજુનમાં ઉપર મુજબની બે ખુશ સુવાના ખીજાના મળ્યાં તે ઉપર સુઈ જવાથી અમેને કાંઈ દરિયો ધણો લાગ્યો હતો નહીં, પણ જેઓને બોટના હીલવાથી આંચકા ધણા લાગ્યા અને જોધ નહીં આવી તેઓમાંના ધણા જણા આજરો થયા હતા. અમેએ આજે લંડનને છેલ્લી સલામ ત્યાં બે મહિના મોજમજમાં ગુજરીને કીધી હતી લંડન શહેરની બધી વિગતો આગળ અમે સને ૧૮૮૧માં લખેલી છે ત્યાર પછી એની વસ્તીમાં વધારો થતો ચાલુજ છે અને હમણા લોકો તે પચાસ લાખની ધારે છે. અમે જે હોટલ મેટ્રોપોલિસમાં ઉતર્યા હતા તે મોહોલો નોરધમખરલેંડ એવીન્સમાં આગળ જે માફકસરનાં ઘરો હતાં તે આ વખતે સઘળાં તોડી પાડીને ગંજવર હવેલીઓ કલબો તથા હોટલો સારું બધાઈ છે અને આજો મોહોલો જણે એજ કારણસર બાંધ્યો હોય તેવો છે. એમાં અમારાવાળું તથા ગ્રાંડ હોટલ તથા અમે આજે વખતે આજ્યા પછી જીંધાડેલું વિક્ટોરીયા હોટલ આવેલાં છે અને તે કેવાં મોટાં હોવાં જોઈએ તેના ખ્યાલ દાખલ અમારાવાળું હોટલ જે આસરે ૪૦૦ શીટ પોહોળું અને તેટલુંજ લાંબું અને નજદીક સાતથી આઠ માળનું છે તે બાંધવા ઉપર તથા શણગારવા ઉપર એક કરોડ રૂપિયા (દશ લાખ પાંચાડ) બેઠા છે. તેના દાસો, ડાઈનીંગ રૂમો, રમોડીંગ રૂમો સઘળું જાતજાતના રંગીન સંજેમરમરનું દેવાલ,

યાંમલા, જમીન સુધાં બનાવેલું છે અને દીવાનખાનાઓમાં તે દેવાઓની અંદર જાયું ભરતકામ તથા મોટા મોટા જોવાના કાચો તથા ખીજાં આઇલપેનટીઓ મુકેલાં છે.

એ મેટ્રોપોલિટ હોટેલની કમારતમાં ૭૫૦ ઉપર ઓરડાઓ છે અને રાણીની જુબીલીની વખતે તેમાં ૮૦૦ માણસોને અગવડ સગવડે રાખ્યા હતાં જે વખતે ધમાલની શું વાત કરીયે ? જ્યાંથી હોટલમાં ફરીયે ત્યાં રહેનારાઓના ઢગલાને ઢગલા માત્રમ પડતા હતા. માળપર જવાની બે લીફ્ટો હતી તેમાં ખાઓખાય લોકો બરાબર ઉપર હેઠે આંધો જાય દર બે મીનીટે કરતું હતું. બે જમવાના ઓરડાઓ છે તેમાં એકી વખતે આસરે ૪૦૦ માણસો જમવા બેસતું. એ આટલું બધું લોક રહે તેઓની સખળી મેનીજ કરવી, તેઓનાં કમળને આવે તે પોહોચાડવાં, તેઓને બાહારથી લોક મળવા આવે તેઓ સારું શોધી કાઢાડવાં ઇત્યાદી સખળું તારીફલાયક મેનીજ હોટલવાળાઓ કરી શકતાં હતા. એ હોટલમાં આટલા બધા ઓરડાઓ તથા ત્રણ મોટા દીવાનખાનાં, અને ખીડી પીવાના ઓરડા ઉપરાંત બે ખીલીપડ રૂમો તથા વળી ખાણાંઓ સારું બાહારના લોકને ખાટે બે ત્રણ હાલો જુદા રખેલાં છે. એવું મોટું એ હોટલ તથા તેની ઈમારત છે. એ તથા ઓંડ હોટલ એકજ કંપનીનાં છે. ગમે સાલ અમારાં હોટલે દસ ટકાનુ વ્યાજ આપ્યું હતું. હોટલમાં અમે દરેકને રાજનો ૧ પાઉંડ આસરે ખરચ લાગતો હતો તેમાં ઓરડાની ૧૦) શીલીંગ, મેકરેની ૧ શીલીંગ, નારતાની ૨) શીલીંગ લંચની જેમ લેવો તેમ આસરે ૨) શીલીંગ અને ડીનરની ૫) શીલીંગ લેખે પડતી હતી. એવાં મોટાં હોટલો લંડનમાં ઘણાં છે અને મોસમમાં એ સંધળાં બરાબર જાય છે તે વખતે જગ્યા પણ મળી શકતી નથી. અમે એ આમળ લખ્યું છે તેમ જુબીલીના દિવસોપર વિક્ટોરીયા હોટલ ને અમારા હોટલ નેટલુંજ મોટું છે તે ઉંઘડ્યા પછી બે દિવસમાં તેનું ચીકાર બરાઈ મળું હતું. લંડનમાં ખીજા નવા રસ્તાઓ પણ બેરો

ભાંડને અમોએ બનાવેલા જોવા દતા અને આસ્તે આસ્તે એ પ્રમાણે ઘણી ગમ કામ ચાલે છે. અમોએ લંડન ઘણી દલગીરી સાથે ત્યાં બોગવેલી મોજમેઝા પછી હોડયું હતું.

તા. ૨૯ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક સાડાસાત વાગે કીંગ્સટાઉન કરીને ડબલીન રોડેરની પડોરાના બંદરપર પુઆ દતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને ડબલીન રોડેરમાં કલાક ૮ ને અમને પુઆ દતા. એ રોડેર અમોએ આગળ જોયલું હોવાથી આમે વખ્તે જોવા રહ્યા નહોં દતા, પણ અમો જ્યાં આગગાડીમાંથી ઉતર્યા તે સ્ટેશનથી અમો ને ખીજી કંપનીની ટ્રેનમાં જવાના દતા તે સ્ટેશનપર જવા સારું રોડેરમાંથી એક નાકેથી ખીજે નાકે જવું પડ્યું હતું તેથી થોડું ઘણું જોયું હતું જેમાં કાંઈ નવો ફેરફાર થયો જણાતો નથી. અમો ડબલીનથી કીલારની ગામ જવા સારું કલાક ૬ વાગેને ટ્રેનમાં નિકળ્યા દતા તે કીલારની ગામના સ્ટેશનપર સાંજના ૪—૨૦ મીનીટે પુઆ દતા અને (Lako Hotel) લેક હોટલ ને કીલારનીના સરોવરને માથેજ છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. સાંજના વખત હાથમાં હોવાથી ત્યાંના ગામડામાં ફર્યા દતા ને માફકસરતું સરોવરથી આસરે બે મૈલ દુર આવેલું છે અને ત્યાં નાનાં પણ સારી બાંધણીનાં ઘરો આવેલાં છે તે સિવાય કાંઈ જોવાલાયક નથી, ત્યાંથી અર્ધે આવ કીનમેર કરી ઉમરાવ છે તેનો હોમપાર્ક કરીને મોટો બાગ છે તે જોયો હતો. એ પાર્ક ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે અને તેમાં ઝાડો સારાં રોપેલાં છે તેથી તથા ઘાસની લીલોતરીથી સારો લાગે છે. ઇહાં અમો કુતરાઓથી સસલાંનો રોકર કરતાં ગામડાંના માણસોને જોયાં દતાં એ લોકો દરમાંથી સસલાંને હાંકી કહાડીને પછી કુતરાઓ તેની પાછળ છોડીને તેઓને પકડાવે છે તે વખતે સસલું બિચારું ચીચારીઓ મારતું બને તેમ દોડીને કાંઈ ખીજા ખાણ ચા દરમાં બરાઈ જાય છે તો બચે છે, નહીં તો કુતરાઓ તેને પકડી લીધે છે કે માણસો આવીને

તેને પોતાને હસ્તક લીધે છે. એ માણસો પોસે કાંચળોએ બેરીને એ મુજબ પકડેલાં અને જોયાં હતાં. એ પાર્કમાં એક સરોવરમાં નાનું જેવું ટાપુ છે જેને (Ross Island) રોસ આયલેન્ડ કહેવાય છે, જ્યાં આગળ ત્રાંખાની ખાણ મળી હતી તે ખણેલી હજી દીસે છે પણ હમણા તે ચાલતી નથી. એ સમજું જોઈને પાછા હોટલમાં સાત વાગે આવ્યા હતા. આયરલેન્ડમાં આવ્યા પછી વળી સને ૧૮૮૧ ની માફક ઈલાંની જોરતો અમારાં સામલાં મોઢાં જોઈને (જે કે અમે ઇંગ્લેન્ડ તોપી પેહેરીયે છીએ તોખી) ખુબ મોટે મોટે અમારાં મોઢાંપર હશે છે તથા પોતાના મોઢાંના એન ચાળા કરી ખુશ મસ્કરીઓ કરે છે. અમે આજે રેલવેમાં ડબ્લીનથી કીલારની સુધી આસરે ૧૮૦ મૈલની મુસાફરી કીધી તે બધી જગ્યા ખુદરતી દેખાવોથી ભરેલી જોવાલાયક છે. વચમાં મોટું મેદાન જ્યાંથી અમારી ગાડી દોડતી હતી તેની દુરથી નાની ટેકડીઓ તદન લીસેતરીથી ભરેલી દીસતી હતી અને વચમાં છુટી છવાઈ ખીજ ટેકડીઓ હોવાથી ખુશનુમાં લાગતું હતું, પણ એ જગ્યાનો ધણો મોટો ભાગ જાનવરોને ચરવાની જગ્યા દાખલ રાખેલો દીસે છે. ખેતીવાડી તથા ચરતી પણ ધણી જુબ દીસે છે અને સમજું વેરાન પડેલું હોય તેવું લાગે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં જેમ નજદીક નજદીક ગામો આવતાં હતાં તેવું કશું દીસતું નથી અને લોક પણ પેહેરવે ઓઢવે તથા દેખાવે કંગાલ દીસે છે. આજે સાંજના ધણે દિવસે અમોને ઠંડી મલી હતી અને રાત પડતાં સરોવર અમારા હોટલની અડોઅડ હોવાથી યાંથી પવનની બેહેમી ધણી ઠંડી આવતી હતી.

અમારાવાળા હોટલપરથી કીલારની લેકસનો દેખાવ ધણો સરસ દેખાતો હતો. એ સરોવર નાના નાના પાહાડોની વચમાં આવેલો છે અને આસપાસની લીસેતરીથી તેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. વચમાં નાના નાના ટાપુઓ આવેલા છે. ફરતા પાહાડોની પાછળ ખીજ પાહાડો જરા જિયા આવેલા છે. એ સરોવર જરોખર જોવા સારું

તા. ૩૧ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૭—૧૦ ની ટ્રેનમાં બેનદ્રીથી નિકળેલા કોર્ક શહેરના સ્ટેશનપર કલાક ૧૦—૪૫ મીનીટે આવી યુગ્મા હતા અને ત્યાંથી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને શહેરમાં યઇને બીજું રેલવે સ્ટેશન છે ત્યાં ગયા હતા. એ કોર્ક શહેરનો જે ભાગ અમોએ જોયો તે પરથી શહેર મોટું લાગે છે અને ત્યાં ધણું વાહાણો નદી લી (Loe) ઉપર ઉભેલાં દીસતાં હતાં તેથી ત્યાંનો વેપાર સારો હોય તેવું લાગે છે. એ નદી ઉપર બે પુલો પારનલ તથા પેટ્રીક બ્રીડજ નામના અમોએ પસાર કીધા હતા તે ધણા સારા બાંધેલા છે. અમો ત્યાંથી બીજા સ્ટેશનપર આવીને કલાક ૧૧ વાગે નિકળેલા કુવીન્સ ટાઉન કરીને બંદર છે ત્યાં કલાક ૧૧—૧૫ મીનીટે આવી યુગ્મા હતા. એ બારાંમાંથી આધરીશ લોકો અમેરીકા ખાતે મોટા જથ્થામાં દર સાલ નિકળી જાય છે અને અમેરીકા તથા ઈંગ્લંડ વચ્ચે આવજવ કરતી સ્ટીમરો બધી ઈંદાં આવે છે તેથી ઈંદાંની વસ્તી દીનપરદીન વધતી જાય છે. એ શહેરનું નામ આગળ Cove of Cork કરીને હતું. પણ રાણી વિક્ટોરીયા સને ૧૮૪૫ માં ઈંદાં આવ્યાં હતાં તેઓના માન ખાતર તે નામ બદલીને કુવીન્સ ટાઉન આપ્યું છે. એ શહેરનો મોટો ભાગ ટેકડી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર બંધાયલાં ચઢ ઉતર ધરોથી દેખાવ સારો લાગે છે. ઈંદાંથી છેક કોર્ક સુધી નદી “લી” ગયલી છે અને મોટાં વાહાણો તેમાંથી છેક કોર્ક શહેર સુધી જાય છે. અમોને આગમોડીએ છેક કિનારે લાવીને એક નાની સ્ટીમર “જેકસ” (Jackal) નામની કુનાઈ લાઇનવાલાનીજ છે તેની નજદીક ઉતરી હતા. અમો તે ઉપર સવાર થયા હતા ત્યાર પછી આસરે ૧૨ વાગેને મેલ ટ્રેન ઈંગ્લંડથી મેલ લઈને આવી તે લઈને ઉપડી તે અમોને કુનાઈ લાઇનની સ્ટીમર “સર્વીયા” (Servia) જેમાં અમો ન્યુયાર્ક (New York) જવાના હતા તે પર લઈ ગઇ હતી જેપર અમો સવાર થયા પછી બપોરે સવા વાગે એ સ્ટીમર ઉપડી હતી અને અમોએ યુરોપને છેલ્લી સલામ કીધી હતી. એ કુવીન્સ ટાઉનનું બારું ધણું મોટું છે અને તેમાં રહે છે કે

ઈંગ્લેન્ડ બધી મનવારો ઉભી રહી શકે એટલી જગ્યા છે. અમેરોને એને લગતી જમીન એક બાથુપર પસાર કરતાં નજદીક તથુ કલાક લાગ્યા હતા અને ત્યાર પછી આટલાંટીક માહિસાગરમાં પેકા હતા. આજનો આખો દિવસ દરિયો ધણો થંબ હતો અને અમારી સ્ટીમર “સરવીયા” અત્રેની મોટી સ્ટીમરોમાંની એક ગણાય છે, જે આસરે ૮ હજાર ૮૦ હપરની અને ૫૦૦ શીટ લંબાઈની તથા સારી પોહોળાઈની હોવાથી દરિયાના મોજાઓની દરકાર કરતી ન હતી. એ સ્ટીમર ઉતારાઓને લઈ જવા સારું જ મહેતી ગોઠવણથી બાંધેલી છે અને તેમાં ૧૦૦૦ ઉતારાઓ લઈ જઈ શકે છે. તેમાં ૫૦૦ પેહેલા વર્ગ (જેને સ્ટેટ રૂમ્સ કહે છે તેમાં) અને ૫૦૦ બીજા વર્ગના ઉતારાઓને લઈ જવાની જગ્યા છે. એમાં ૧૨) લાઈફ બોટો રાખેલી છે અને સ્ટીમરની આસપાસ પાણીના (watertight compartments) કંપાર્ટમેન્ટસો રાખેલા હોવાથી અડચણની વખતે તેમાંજ પાણી ભરાય છે અને અંદર આવતું અટકાવે તેથી સ્ટીમર ડુબવી ધણી મુશ્કેલ પડે છે. અમારી સાથે આસરે ૧૫૦) પેહેલા વર્ગના તથા બીજા વર્ગના ૨૦૦) ઉતારાઓ હતા.

તા. ૧ હી આગસ્ટ અને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ દરિયો જરા જોરમાં હોવાથી અમેરોને કેર આવ્યા કીધા હતા, કારણકે સ્ટીમર ડોલતી હતી. ગ્રહ કાલ અને આજે બપોરનાં ૧૨) વાગાની વચમાં સ્ટીમર ૩૭૮) નોટીકલ મેલ આવી હતી, સ્ટીમરપર ઉતારાઓની પી. એન્ડ એ. કંપનીની સ્ટીમરો કરતાં ખાનાપીનાની તથા બીજા માવજત સરસ થાય છે. હાર્લનીંગ સેપુનમાં એકી વખતે ૨૦૦ જણા બેસી શકે તેવી ચાર હારની ટેબલો ગોઠવી છે અને મ્યુઝીક, રમોકીમ, લેડીસ સપુનો જુદાં જુદાં તથા સારા શણગારવાં છે તથા વિનળીની બતીઓ બધે કેબીનો સુધાંમાં બે છે. એમાં તથુ ધરે કેબીનો હારબંધ બનાવેલી છે તથા બધી રીતે સગવડ છે. આજે આખો દિવસ ઠંડી સારી પડતી હતી.

તા. ૧૨ જુલાઈ ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જપોર સુધી વરસાદ યોડો યોડો પડ્યા કરતો હતો. અને દરિયો જોકે જોરમાં હતો અને મોજાઓનો ઉછાળો ધણો હતો તોથી સ્ટીમર પર ગઈ ટાવના જેવા ડોલો લાગતા હતા નહીં. તેનું કારણ અમોએ સાંભળ્યું કે જોરમાં તેલ મોજાઓને આરે છે તેમ વરસાદના પાણીથી મોજા જોર મારતા અટકે છે, જપોરનાં આસરે એક કલાક સુધી ધ્રુમસનો જરા જોર થઈ આવ્યો હતો અને તેથી દર મીનીટ આખો વખત સ્ટીમર પરથી ધ્રુમસની સીસોડી વજાડ્યા કાઢી હતી. એ ધ્રુમસ કાંઈ ધણો નહીં હતો તોથી ૧૦૦ વારને છેટે કચુંબી દેખાણું હતું નહીં અને વખતે બીજી કોઈ સ્ટીમર આવીને અહીં નહીં પડે તેને ચેતવવા સારું સીસોડી વજાડ્યા કાઢી હતી, પણ એક કલાકમાં ધ્રુમસ પાછો નિકળી જવાથી તે બધું કાઢી હતી. આજે જપોરનાં ૧૨ વાગા સુધીના ચોવીસ કલાકમાં અમારી સ્ટીમર ૪૦૮ નોટ ચાલી હતી. કવીન્સ લેંડ છોડ્યા પછી અમારી સ્ટીમર આઠમણુ તરફ હંકારે છે તેથી દરરોજ વખતમાં નજદીક ગામ કલાકનો ફેર અમોને પડે છે. અમારાં ધડીયાલમાં આપરલંડના ટાઈમ (જે લંડનના ટાઈમ કરતાં ૨૫ મીનીટ ઓછો હતો) નો જપોરનાં પોણા વાગ્યો હતો ત્યારે સ્ટીમર પર સોમવારે ૧૨ નો ટાઈમ સુરજપરથી મેરીડીયન લઈને કાઢ્યો હતો અને મંગળવારે પણ પોણા કલાક અમે ખોદ્યો હતો એટલે લંડનનો દોઢ વાગે ત્યારે સ્ટીમર પર બાર જપોરના થયા હતા. એ મુજબ દરરોજ અમે આઠમણુ તરફ જવાથી પોણા કલાકની ઉપરનો ફેર પડે છે અને અમારો દિવસ ૨૪ બદલે ૨૪.૫૫ કલાકનો થાય છે. આજે જપોરનાં સ્ટીમરના ૧૨ વાગા ત્યારે અમારાં ધડીયાલમાં જો આપરલંડનો ટાઈમ રાખ્યો છે તેમા ૧—૩૭ મીનીટ થઈ છે અને એટલો વખત જે દિવસમાં અમોએ ખોદ્યો છે અને એ મુજબ અમો ત્યારે આઠમણુ તરફ મુસાફરી કર્યા જઈશું અને દુનિયાની આસપાસ ફરીને મુંબઈ આવીશું ત્યારે એક આખો દિવસ અમોને ખોવો પડશે. આજે જપોર પછી દરિયો ધણોજ મજાનો

ઠંડો હોવાથી ઉતાડ્યોમાં ગાવાનું, વળડવાનું તથા કુદવાનું, દોરડાંપર ટીંગાઇને ચઢવાનું તથા બીજી કસરતની રમતો આખો વખત ચાલી હતી. રાતના ૧૧ વાગા સુધી ગાયન ચાલ્યું હતું. આખો દિવસ સુરજ તદ્દન દેખાયો નહીં હતો અને ઠંડક મજબૂતી માફકસરતની હતી.

તા. ૩ જી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે દરિયો જરા જોરમાં હતો અને ઠંડી જરા વધારે પડતી હતી. સ્ટીમર આજ બપોરનાં ૧૨ વાગા સુધી ૨૪ કલાકમાં ૪૦૨ નોટ ચાલી હતી તથા વરસાદ વારાફરતી પડ્યા કરતો હતો અને સુરજ તદ્દન જોવામાં આવ્યો હતો નહીં. આજે ઉતાડ્યો મોઢાંમાં ચમચી લઈને તેમાં એક ઈંડું મુકી ડોડવાની સરત રમ્યા હતા તથા એક એક ઉપરથી કુદી જવાની (Leap Frog) રમત તથા ડોલના દોરડાંઓપર હાથે ટીંગાઇને ઉપર ચઢવાની કસરત રમ્યા હતા અને ગમત સારી મળી હતી.

તા. ૪ થી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે બપોર સુધી ૨૪ કલાકમાં સ્ટીમર ૪૦૩ નોટ ચાલી હતી. વાદળ તદ્દન ખુલ્લું થઈને સુરજ પ્રકાશતો હતો પણ ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ કોસ્ટોની નજદીક (Bonks) બેંકસ કરી કહે છે તે જગ્યાપર અમારી સ્ટીમર આવી લાગ્યાથી અમારેથી આસરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ ગ્રેવ દુર (Ice Berghs) આપસના અનેલા તરતા પાહાડો એ ન્યુફાઉન્ડલેન્ડના કિનારાપર ખુદી એસવાથી ત્યાંની તરફનો પવન ખુલ્લા દરિયાપરથી ધણોજ ઠંડો જરફના જેવો આવતો હતો તેથી હમેશના કરતાં ઠંડી ધણી વધારે લાગતી હતી અને જો કે સુરજનું તડકુંબી જોરમાં પડતું તેની ગરમી માર્ગપર પડવાથી માયું દુઃખી આવતું તોખી એ ઠંડો પવન એવો તો ઘીલ ઉપર લાગતો હતો કે હાથ પગ જાણે આપસમાં મુક્યા હોય ને ઠંડીથી સુન મારી જાય તેમ લાગતા હતા. અમે આજે દરિયાના જે ભાગમાં હતા તેની હેઠાણમાં જમીન ધણી ઉપર સુધી ઉપસી આવેલી છે અને તેથી કરીને વાહાણો લગર પણ એ માહસાગરમાં કરી ગકે છે તે

જમીનને ન્યુક્લિયસ બેંકસ કરીને કહે છે અને દરિયો તેને બીધે છાલકો થાય છે. એ ઉપર લખેલા બરફના પાહાડો ઉત્તર ધ્રુવ (North Pole) તરફ જ્યારે બંધાયેલું આઈસ ગરમીથી પીગલે છે ત્યારે તેના મોટા ગંગાવર ડુંગરો જેવા મોટા ટકડાઓ છુટા પડીને દરિયામાં તરતા થાય છે. અને હજારો મિલ સુધી તેઓ તરતા દક્ષીણ તરફ જાય છે અને આસ્તે આસ્તે પીગલીને નાણુદ થઈ જાય છે. એ આઈસના તરતા ડુંગરો કોઈ કોઈ તો બે ત્રણ મિલ જેટલા ઘેરાવામાં આસરે ૨૦૦ થી ૨૫૦ ફીટ ઉંચાઈમાં અને જેટલા પાણી બાહાર દીસે છે તેથી બેવડા યા તેવડા મોટા ઊંડાઈમાં પાણીની અંદર તરે છે, તેઓના થોડા ભાગો પિગળતા આવ્યાથી તેની ઉપર દેવળના મિનારાઓ, કિલ્લાઓ ઈત્યાદી જેવા આકારો બની જાય અને તેવા ૨૦ અથવા ૨૫ પાહાડો જ્યારે એકે વખતે દરિયામાં તરતા મળે છે ત્યારે તેઓની ઉપર પડતા સુરજના પ્રકાશથી બીજોરી કિલ્લાઓ તથા દેવળો હોય તેમ ચળકે છે, અને દેખાવ સાંભળવા મુજબ ઘણાજ સરસ અનુભવ જેવો લાગે છે. અમેને કાંઈ એવા પાહાડો મળ્યા હતા નહીં પણ ધણાખરા મે જુન મહિનામાં આટલાન્ટીક માહસાગરમાં જથ્થાબંધ મળે છે, તે વખતે સ્ટીમરોને ધણી તપાસીને ચલાવવી પડે છે, નહીં તો કે જે હુમસ થઈ આવે અને એક એવા પાહાડ સાથે અડકી તો તેના કુરચેકુરચા ઉડી જાય છે. આજે અમારી સ્ટીમરની આસપાસથી સાંજનાં પાંચ વાગેને મગરમચ્છોનું એક મોટું ટોણું આસરે એકસો ઉપરનું નજદીકથી પસાર થયું હતું જેઓ પોતાનાં મોઢોડાંમાંથી જથ્થાબંધ પાણીના કુવારાઓ લીધે હવામાં ઉડારી ગમત કરતાં ઝડપબંધ પસાર થઈ ગયાં હતાં. એમાંના કોઈ કોઈ તો ૫૦ થી ૬૦ ફીટની લંબાઈનાં હતાં એમ ધારે છે, અને સ્ટીમરની બેઠ બાજુપરથી આસરે ૧૦૦ ફીટ દુરથી પસાર થઈ ગયાં હતાં. અમારી સ્ટીમર આજે ગરફ સ્ટીમમાં દાખલ થઈ હતી. એ ગરફ સ્ટીમ ગરમ પાણીનો મોટો ઝરો યા નદી છે જે મેક્સિકોના અખાતમાંથી શરૂ થાય છે, અને ખુદરતની નવાઈ દાખલ એ ગણાય છે. ખુદરતે ગણે

હુનિયાંની હવા સમઘાત સખવા સારૂં તેને બનાવ્યો છે. એ નદી જે ધણી મૈલ જેટલી પોહોણી છે તે મેક્સિકોના અખાતમાંથી શરૂ થઈને આટલાંટીક માહસાગરમાં જાય છે અને પોતે તે સમુદ્રનાં પાણીથી તદન અલગ રહી તેની વચમાંથી માર્ગ કરી છેક આયરલેન્ડના કોસ્ટા સુધી જાય છે અને ત્યાંની હવા જે ધણી ઠંડી હોય છે તેને એ નદી જે પોતે ગરમ પાણી છે તે ગરમી આપી સમઘાત કરે છે અને એ ગદ્દ સ્ટ્રીમની ખુશીથીજ ઇંગલેન્ડ, આયરલેન્ડ, તથા સ્કોટલેન્ડમાં લોકો વસી શકે છે, નહીં તો ઠંડીથી ત્યાં માણસ રહી શકે એમ કહે છે. એ બાબદસર અમેરિકનોએ એક હસવાનો દુચકો સૌથી કાઢાડ્યો છે કે જો ઇંગલેન્ડવાળા અમારી સાથે જરજેરી કરે તો અમે અમારો ગદ્દ સ્ટ્રીમ ત્યાં જતો બંધ કરીશું તો તદન ઉજડ થઈ જશે. એ જરો આયરલેન્ડ સુધી જઈને ત્યાંથી ધણી ઠંડી પોતામાં ઉમેરી લાવી તે ઠંડો થયેલો જરો નીચાણમાં ઉતરી છેક રપેન સુધી દક્ષિણે જાય છે અને ત્યાં ઠંડી હવા પાંચરી આફ્રિકાના કોસ્ટાની ગરમીને નરમ પાડે છે. ત્યાંથી પાછો મેક્સિકો તરફ ઠંડી હાલતમાંજ આવી ત્યાંની એહદ ગરમીને ઠંડક આપે છે, અને પાછો પોતે ગરમ થઈને આયરલેન્ડ તરફ ઉતર-જાય જાય છે, તે પ્રમાણે આખો વખત ગાળને ગાળ આટલાંટીક માહસાગરમાં ફરીને જધે ગરમી તથા ઠંડીનાં સાંધણો આપે છે. એનાં પાણી આટલાંટીક માહસાગરનાં પાણીથી નજદીક ૨૦ થી ૩૦ ડિગ્રી વધારે ગરમ રહે છે અને ખુદરતે જાણે ઘરિયાની અંદર એની હલાવધી નદી વેહેતી કાંધી છે. એ ગદ્દ સ્ટ્રીમને લીધેજ આજે જોકે બરફ જેવો ઠંડો પવન અમેને લાગતો હતો તોયી પાચની સીસી ૫૫ ડિગ્રીની હેઠાંજ ગમ્મ હતી નહીં. અમારી સાચના અમેરિકન ઉતારએ સારી રીતે વર્તે છે અને આખો વખત હિંદુસ્તાનની તથા આપણા જરયોસ્તી ધર્મની બાબદની વાતો પોતે આવી ઝાળખાણુ કરીને પુછે છે. પોતાનાં રહેઠાંણો ઉપર આવવા સારું ઈજનો કરે છે. મીં મેકે (Mackey) કરીને અમેરીકાના વખલાવલા કરોડપતીએથી પોતાની સેના તથા રૂપાંની ખાતો જોવાનું અમેને નોતરું દીધું હતું. કોઈ એક

વેચાઈ જશે. એ લોંગ આયરલૅન્ડની દરિયા કિનારાપરની જમ્યા ન્યુયોર્કનાં લોકોને હવા ખાવા સારું વપરાય છે. ત્યાં છુટાં છુટાં મોટાં હોટલો તથા નાના બંગલાઓ બંધાઈ ગયા છે. કોની આયરલૅન્ડ (Concy Island) થી જરાક દુર એક જણે પોતાનું ઘેર એક હાથી જનવરનાં આકારમાં આબાદ બાંધેલું છે અને આકાર તેવોજ કાઢે છે, સ્ટીમરપરથી તે જણે ખરેખર એક જીવતો હાથી ઉભો હોય તેમ તેની અંબારી મુખાં દેખાતો હતો. આગળ વધતાં દરિયા સાંકડો થતો આવ્યો અને કિનારા તરફથી હાલકો થવા માંડ્યો, તે જમ્યાને બાર (Bar) કરીને કહે છે તે બાર વાગાની આગમ્ય પસાર કરવો જોઈએ, નહીં તો પાણી ધરી જવાથી સ્ટીમરને બાહર ધોળવું પડે. પણ અમેએ તે વખતે પસાર કાઢે અને પછી ન્યુયોર્કના બારમાં પેલા જેની દાખલ થવાની જમ્યાપર જમીન ધણીજ નજદીક આવે છે. ત્યાં અમારી સ્ટીમર યોગ્યાવીને તે ઉપર ડાકટર ઉતાર્યોને તપાસવા આવ્યો કે કાંઈ ઉડતો રોગ હોય તો તેને આગળ વધવા દીધે નહીં. ને એની નજદીક એક નાનું ટાપુ છે જેને કુવારેનટાર્ડન આયરલૅન્ડ કરી કહે છે ત્યાંજ બિતરવા કહે છે. ડાકટર સ્ટીમરપર આવ્યો કે સજીનના ઉતાર્યોને કાંઈ તપાસ્યા નહીં, તે બાએ સ્ટીમરના ડાકટરને પુછ્યું હતું પણ ત્રીજા વર્ગના ઉતાર્યો જેઓ બધા ઈલાં વસવા આવેલા હતા તેઓને ડાકટરની સામે એક પછી એક રીજમીટની માફક ચલાવી લઈ ગયા હતા, જેઓ નજદીક ૪૦૦ માણસો હશે. એ મોટાનો મોટો ભાગ ધણાજ ગરીબ હાલતનો હતો અને આફરીશ લોક તથા પોલૅન્ડના યાહુધીઓનો ભાગ મોટો હતો. છેલ્લા શખ્સો સ્ટીમરપર બજરમીના હાથનું રાંધેલું ખાતા નહીં હતા, પણ પોતે તરફરી તથા માછલી છુટી લઈ સમારીને પોતાના વાસણમાં તેનું હેચપોચ કરી પાણી નામીને પોતાના હાથે ચુલાપર મુકી પકાવતા હતા અને આગળ આવ્યો વખત બિના રહેતો હતા કે રખેને કાંઈ તેને હાથ લગાડે. અમે ધારીયે છીએ કે એ લોકોનાં ધર્મના ક્રમમાં મુજબ હુકમનું ગોસ દરામ છે અને ઈલાંની સ્ટીમરપર એ જાતનું ગોસ વપરાતું હતું તેથી રખેને

તેઓને તે ગોસ ખાધામાં આવે કરી આટલી તપાસ લેતા હતા. ડાક્ટરે સધળાને તપાસ્યા પછી સ્ટીમરપર કર્ટમ હાઉસવાળાઓ પણ આવ્યા હતા અને દરેક જણ પાસે થું સામાન છે તેના વ્યાકસેની વિગત એક કાગળપર લખાવી દરેક ઉતારની સહી તેપર લેતા હતા, અને પછી કાગળપર અકેદે નંબર તેઓને આપતા હતા. અમેને નંબર ૧૬ આપ્યો અને તે નંબર ઉપર પોતાનાં લીસ્ટમાં કેટલા અમારા દાગીના હતા તે લખી લીધા હતા કે પાછળથી ખરાબર છે કે નહીં તે કર્ટમ હાઉસવાળાને માલમ પડે. એ સધળું થવા પછી અમારી સ્ટીમર આગળ વધી હતી. ન્યુયોર્ક ઈલાંથી આસરે ૭ મૈલ દુર છે અને તેના ખારામાં એક નાના ટાપુ ઉપર (જેને બેડ્જો આપ્પ કહે છે) સ્વતંત્રતાનું પુતળું જે ફ્રેન્ચ રૈયતે એઓને થોડુએકપર આપેલું તે મુકેલું દેખાવા લાગ્યું હતું. એ પુતળું ૧૫૧ ફીટ લંબાઈમાં છે, તેની બેઠક ૧૫૫ ફીટની મળી ૩૦૬ ફીટ સધળું મળી ગિચું છે. તે એક ઓરતનો આકાર ઉભેલો પાડી તેનાં માથાંપર પુલનું તાજ મુકેલું છે અને હાથમાં બળતી મસાલ આપેલી છે, અને ટાપુની વચમાં આવ્યાથી બધી ગમથી તે દેખાઈ શકે છે. ન્યુયોર્ક શહેર જાણે થોડાની નાજની વચમાં એક લાંબો પાતો નિકળી આવ્યો હોય તેમ સ્ટીમરપર લાગે છે. ખારામાં પેસતાં જમણાં હાથ ઇપર બ્રુક્લીન (Brooklyn) અને ડાખા હાથ ઉપર જરસી (Jersey) નાં શહેરો આવે છે અને તેઓની વચમાં નદીઓથી હલાએલું પડેલું ન્યુયોર્ક શહેર આવેલું છે. પણ દુરથી તે સધળાં જાણે મલી જઈને થોડાની નાજનો આકાર પડે છે. બાઈ જેમ અંદર જતા ગયા તેમ કુસાદે અને પોહોળું થવા માંડે અને તે એટલું તો મોટું છે કે ત્યાં હજારો મોટાં વાહાંઓ અયવા મનવારો રહી શકે છે. એ જગ્યાનો દેખાવ ઘણો રળિયામણો તેની આસપાસની લીસેતરીથી ભરેલી જગ્યા તથા તેની ઉપરનાં છુટાં છુટાં ઘેરાથી લાગે છે, અને વળી એ ખારાંની અંદર છુટાં છુટાં ઘણાજ નાના ટાપુઓ આવેલા છે જેઓ ઉપર કાંઈ ને કાંઈ ઇમારતો હોવાથી વધારે ચોખે છે.

એ ન્યુયોર્કનાં બારાં જેવાં ધણાંજ થોડાં બારાં દુન્યામાં કેહેવાય છે. એ દરિયાનું બારું પસાર કરીને પછી દલસન નદીનાં મોટાડાંમાં અંદર ગયા હતા. એ નદીમાં પેસતાં ન્યુયોર્ક શહેર જમણાં હાથપરથી શરૂ થાય છે અને તેની ગંગાવર ઇમારતો દારબંધ દુરથી અંદર આવેલી દીસે છે અને તેઓ ધણી ખરી લાલ રંગની છંદ દીસતી રાખવાથી દેખાય છે. સાથી પેહેલી ઇમારતો દીઠાં એક-એકનજ છે અને તેની પડોશમાં સાધરસ શીલડ કરીને આશીસો સાડ એક ગંગાવર ઇમારત ૧૨ માળની આવેલી દીસે છે. તેની પેલી બોરકુપર “ઇસતરીવર” નામની નદી છે જેની ઉપર બરફથીન શહેરમાં જવા સાડ દુન્યામાં સાથી મોટા મુજનો પુલ આવેલો છે તે દીસતો હતો. એ પુલ એટલો જોયો પાણીથી ખાંધેલો છે કે ગમે એટલું મોટું વાહાંજુ યા સ્ટીમર પોતાનાં ઉભાં રાખેલાં જાયાં ડાલે સુધાં તેની હેલથી પસાર થાય છે. અમો બારાંમાં પેલા કે આજે આતવાર હોવાથી ન્યુયોર્કનાં રેલેવાસીઓ મોજ કરવા સ્ટીમરોપર ફરવા નીકળી પડેલા જગેજગ દીસતા હતા. એ પસેકર કરવાની સ્ટીમરો જાણે દુટકની ઉપર ત્રણ માળની હવેલી હોય તેવી દીસે છે અને તેઓને વાવટાથી શણગારેલી રાખે છે તથા લાકડામ ઉપર બધે ગીલીટ તથા રંગથી ધણી શોભછતી દીસે છે. એવી કાંઈ વગર ગણત્રીની મોટા એણી ગમથી પેલી ગમ જતી આવતી દીસતી હતી અને તેમાં ખીચોખીચ લોકો બેઠેલું હતું. નદીમાં પેલા પછી જમણાં હાથ ઉપર દારબંધ ઉભા (Wharves) ડંકાઓ આવવા લાગ્યા. એ દરેક ડંકો એક જુદી જુદી સ્ટીમરની કંપનીઓને લગતો હતો. એ મુજબ ૩૯ ડંકાઓ પસાર કીધા પછી ૪૦ મો ડંકો (તેનાં નંબર પાંચેલાં હોય છે) અમારીવાલી સ્ટીમરની કંપની કુનારડ લાઇનવાલાનો આવ્યો હતો. જ્યાં અમારી સ્ટીમરે લંગર અટોઅઠ નાંખ્યું હતું અને ઉતારો ફરફ કડાસના (ઇલાં તેઓને સવુન ઉતારો કહે છે) ને ઉતરવા દીધા હતા અને અમો બધાઓને ત્યાંનાં એક મોટાં છાપડાંમાં અમારો સામાન તથા

કાયલાઓ આવે તેને વારતે યોગ્યું પડ્યું હતું. એ કાયલાઓ નીચે લાવતાં એક કક્ષાક ઉપર ઘર્ષ ગયો હતો. બધા કાયલાઓ સ્ટીમરનાંજ માથુસો લાવ્યા અને પછી તે છાપડાંમાં તપે તપે બે બાજુપર “એ—બી—સી” એવા અક્ષરો મારેલા હતા ત્યાં તેવા ધણીઓનાં નામ મુજબ લાવી તેઓના દાગીનાઓ મુક્યા હતા. હવે એ મુજબ દાગીનાઓ ગોઠવવા સાફ સ્ટીમર પર આગળથી આપણાં નામો પુછીને નામ પ્રમાણેનો એક મોટો અક્ષર કાગળપર છાપેલો કાયલાઓ ઉપર મારે છે તેથી મજુરો તે અક્ષર મુજબ લાવી સામાજ્ય મુકે છે. અમારા કાયલાઓ સાફ અમે F ના અક્ષર આગળ ઉભા હતા ત્યાં અમારા કાયલાઓ આવ્યા પછી કસતમ હાઉસના આર્ષીસરોએ આવી દરેક કાયલા તથા બીજાણાં સુધાં તપાસ્યાં હતાં કે તેમાં ડ્યુટી લેવા ભેગ હોય તો ડ્યુટી લીધે. અમેરિકાની સરકાર જોકે પોતે છુટાંપણાં રાજ ગણાય છે તોખી બહાર દેશાવરથી બનાવટની ચીજો આવે છે તેપર ધણી મોટી ડ્યુટી લે છે તે એટલા સુધી કે કોઈ કોઈ જથ્થાસ જેવું કે રેશમી કાપડ, ઉનની બનાવટ, રૂપાકામ કત્તાદી ઉપર તો સેંકડે ૭૫ ટકા ડ્યુટી લે છે. એને એ લોકો (Protective) પોતાના બંધાવની ડ્યુટી કરી કહે છે. એમ કીધાથી માલ બહારનો આવતો અટકે તો પોતાની રૂપતનો બનાવેલો માલજ ખપે અને તેથી લોકોને કામ મલે અને સાફ કમાય તો સુખથી જીંદગી ભોગવે અને વળી સરકારને એની મોટી આવક થવાથી રૂપત ઉપર બીજો કર તેટલો ઓછો પડે. એ મોટી ડ્યુટીથી સરકારને છેલ્લી સીવીલવોર (લડાઈ) વખતે જે કરજ થયું હતું તે ધણું ખર્ચ શીતાડી નાંખવા આવ્યા છે. અમારા સામાજ્ય સઘળો તપાસ્યા પછી અમે એ જે નાંધેલો સામાન જેવાકે પાવડીના બાકસો, હેડ બેગસો, બીજાનાં, ઈલાદી હતાં તેને એક મોટા બાકસ સાથે લાવેલા હતા તેમાં ભર્યા હતા. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે ઈલાં મજુરી ધણી મોંઘી છે અને અધેર નગરી ને ચોપત રાજની કહેવત મુજબ તમારા જેટલા દાગીના હોય તેટલા દીઠ (પછી તે ચાર શીટનો હોય ના એક કુટનો હોય તોખી) પચીસ દોકડા લે છે

(ઈંદોં ડાલરનું ચલણ છે જે ૪.૮૩ ડાલરનો એક પાઉંડ ગણાય છે અને ડાલરના ૧૦૦ વીભાગ કીધા છે જેને સેંટ યા દોકડા કહે છે) અને તે અમેને આગળથી ખચર હોવાથી એક મોટો બાકસ લાકડાંનો લંડનથી સાથે લાવેલા હતા કે તેમાં નાના કોયલાઓ બરવાથી મજુરી ધણી પડે નહીં. અમેને લેવા સારું લંડન તથા મુંબઈવાલા શેઠયાઓ દાદાભાઈ અધરસના ભાભ્યા મીં ૨૨૨૨૨૨૨૨ સ્ટ્રીમરપર-આવ્યા હતા. એવણુ ઇંદોં પાંચ વરસ થયાં રહે છે અને બીજા દેશો સાથે એવણુની પેહેડી હસતક વેપાર ચલાવે છે અને અમેરિકામાં આટલો વખત રહેવાથી એવણુ પોતાની ખુશીથી અમેરિકન સીટીજન થયા છે, અને રીપબ્લીકન થતી વખતે હવેથી કોઈપણ પાલસાહી રાજને એવણુ પસંદ કરે નહીં તેવા સોગંદ લેવા ઇંદોં પડે છે તે મુજબ એવણે સોગંદ લીધા છે અને અમે ધારીએ છીએ કે આપણા જરતોસ્તીઓમાં એવણુજ પેહેલવેહેવા રૈયતના રાજમાં સામેલ થયલા હાગે છે અને અમેરિકન સીટીજન થયા છે. અમે સામાન સંધણું લેખને શેઠ ફસતમશીએ ઘોડાની ગાડી પકી આપી તેમાં બેસીને “હાફમેન હાઉસ” નામનું હોટલ શીફ્ટ એવેન્ચુમાં છે ત્યાં ગયા હતા. ઇંદોંના ગાડીવાલાઓ અણુમના લોકોને ખુબ દગે છે અને જો પડ્યા વગર બેઠા તો એકનું પાંચગણું બાડું પાછળથી લીધે છે. અમેએ સામાન સંધણું સુધાં લઈ જવાના હઠી ડાલર પડ્યા હતા. જો તેમ પડતે નહીં અને અમારા દાગીના જો છુટા હોતે તો દરેક દાગીના દીક ૨૫) દોકડા બાડાંના જુદા લેતે અને અમારી ખાસથી ગાડીમાં બેસવાનાં બાડાંના લેતે તે જુદા. પણ અમારા દાગીના ચાર હતા (તેમાં પેલો મોટો દાગીનો જે એક દાખલ ગણાતો તેમાં છ સાત બીજા નાંધલા હતા તેથી હતો અને જેણે આખો કોયલાકસ રોજી નાંખ્યો હતો) તેથી બધા મળીને હઠી ડાલરે પત્યું હતું. ઇંદોંનું ગાડી બાડું ધણુંજ મોણું છે. એક મિત્રની અંદર ગાડીમાં કોઈપણ જાણે તો એક ડાલર લીધે છે (જે આજનો વટાવ ગણતાં મુંબઈના ૩ રૂપિયા થયા જાય છે) અને એ તો જરાજર બાડું ગણાય અને જો પડ્યું નહીં તો ૩ યા ૪

ડાહરખી લીધે. એવું છે. અમે જ હોટલમાં ઉતર્યા હતા. તે ઇલાં સૌથી સરસ ગણાય છે અને તે ધાતુંજ સરસ શણગારેલું છે તે મેડીસન સક્રેટરી સાંમે જરાડવે કરીને ઇલાંના સૌથી સરસ મોહાલામાં આવેલું છે. એ હોટલની અંદરનો શણગાર ધણેજ સરસ છે તેમાં જ્યાં જાતનાં મોદી કિંમતો આપીને લીધેલાં પીકચરો તથા પુતળાંઓ રાખેલાં છે. એ હોટલ યુરોપીયન ઢપર રાખેલું છે. એટલે કે એના ઓરડાઓનું વાપરવાનું બાકું લે છે અને ખાવાપીવાનું (a la carte) જેને તમોને પડવડે તથા પસંદ પડે તેમ વેચાતું ઇલાંજ લઈને આવે. એથી ઇલાં દરવા આવનારાને ફાપદો છે, કારણકે આપણે જુદી જુદી જગ્યા જેવા જઈએ તો પાછા ઇલાં જમવા આવવાનાં થાને તેજ જમ્યાનાં એકું “રેસ્ટરાં” માં જમીએ જેથી વખતો બચાવ ધણો થાય છે, ઇલાંનાં બીજાં કોષ કોષ હોટલો અમેરિકાની ઢપનાં રાખેલાં છે તેઓ ઓરડો તથા ખાતું સુધાનો દરેક દિવસનો ઉચકો લીધે છે પછી તમે ત્યાં જમો યા નહીં. એમાંનું સરસ “શીફ્ટ એવીનીયુ હોટલ” ગણાય છે. એખી હોટલ ગંજવર છે. તેનાં બાકાંનાં ફક્ત વરસ દાહડે સાડા ચાર લાખ રૂપિયા આપે છે પણ તેના અરધાઅરધ નીચેની દુકાંઓના બાકાં દાખલ પાછા ઉપજે છે. એમ કહે છે કે અમારાવાલું હોટલ એ હોટલથીખી અને ઇલાંનાં બધાં હોટલો થાને સરસ છે પણ તેલું શું બાકું છે તે ખબર પડતી નથી. હોટલવાલા યુરોપીયન ઢપનાં રાજનાં બેથી પાંચ યા સાત ડાહર સુધી ઓરડાના લે છે. અમેરિકન ઢપવાલાઓ ખાંનાં સુધાંનાં પાંચથી દશ બાર સુધી જેમ ઓરડાઓ ઉપર હેઠળનાં માળના લેવે તેમ લીધે છે. હોટલો જે ધણાં માળનાં હોય છે તેઓ બધાંમાં ઉપર જવાની “લીફ્ટો” છે જેને ઇલાંનાં લોકો “એલીવેટર” (Elevator) કહે છે. અમે આજે સાંજના હોટલમાં જરા વીસમો લઈને પછી ઇલાંની હવા ખાવાની જગ્યા (Manhattan Beach) મેનહાટનનીચ જેવા ગયા હતા. એ જગ્યા ન્યુયોર્કથી આસરે ૨૬ મૈલ દુર છે. ઇલાંનું લોક ગરમીનાં દિવસોપર રહેવા તથા ફરવા જાય છે જે સાફ સંખ્યાગણ ૨૨ મૈલ

ત્યાં આવળવ કરે છે. અમો તે મુજબ એક સ્ટીમસોંધમાં ગયા હતા. એ સ્ટીમરો વધુ માળની બાંધી હોય તેવી છે અને તેઓને સારી રાશુઆરેલી છે તેમાં નજદીક ૧૦૦૦ ઉતારો એકી વખતે બેસી શકે છે. એ સ્ટીમરે ઈંદાનાં બારાંમાં યઈને (Bay Ridge) બે રીડજ નામના કિનારા પર અમોને ઉતાર્યા હતા. બારાંનો દેખાવ ધણો સરસ છે તેમાં છુટા છુટા ટાપુઓ આવેલા છે તેમાંના એક ઉપર લીબરટીનું પુતળું ફ્રેંચ લોકોએ અમેરિકનોને આપેલું મુકેલું છે તે બરાબર દીસતું હતું તેની નજદીકમાંથીજ અમારી સ્ટીમર પસાર થઈ હતી. એ પુતળાને (Bartholdis Statue) બારનોલ ડી સ્ટેચુ કરીને કેહે છે અને બેલ્ગો નામના ટાપુપર આવ્યું છે અને દુન્યામાં જાણીતાં થયેલાં યોડાં એક પુતળાંમાં સીધી મોડું એ ગણાય છે. તેની ઊંચાઈ ૧૫૧ ફીટની છે અને બેઠક સુધાં ૩૦૬ ફીટ ઊંચું છે. એ પુતળાને અક્ટોબર સને ૧૮૮૬ માં ધણી ધામધુમ સાથે ઈંદાં મોકલ્યું હતું.

બે રીડજનાં કિનારાપર ઉતરીને પછી આગની ગાડીમાં બેસીને અરધા કલાકે “મેનહેટન બીચ” પર પુખ્ત હતા ન્યાં જવા આવવાના બધા મળીને ગા ડાલર બાકું આપવું પડે છે. એ “મેનહેટન બીચ” દરિયે કિનારે કોની આવલંડ પર આવેલું છે, ત્યાં એક કંપની ઉભી થઈને નાહવાની જગ્યા બનાવી છે અને તે જગ્યાપર ૨૭૦૦ કોચડીઓ તે સાફ બાંધેલી છે જેમાં લોકોને કપડાં બદલવા કામ લાગે છે. ઈંદાં દરિયે કિનારે તે લોકોને નાહતાં જોવા સાફ બેઠકો કાઢેલી છે જે ગોળ નાટકશાળા આકારમાં બાંધી તેપર ૨૦૦૦ બેઠકો કાઢેલી છે. દરિયાને નાકે રસ્તાઓ બાંધી બેઠકો મુકી છે અને તેની પાસે બામ મહેનો બનાવ્યો છે, તથા બે હોટલો બાંધેલાં છે. તેમાં એકમાં રેસ્ટરોં છે જેમાં એકી વખતે ૧૫૦૦ માણસો છુટી છુટી ટેબલોપર નિચલા ભાગમાં ત્રણ ચાર મોટા ચોરડાઓમાં બેસીને ખાવ છે અને આખા દાહાડામાં એ હોટલમાં કોઈ વખતે ૩૦૦૦૦ માણસો જમે છે એડું મોડું હોટલ તથા “રેસ્ટરોં”

એ છે અને દુનિયામાં મોટામાં મોટું એ “રેસ્ટરો” ગણાય છે. અમે ગયા ત્યારે ત્યાં એક સોંધી ટેબલ અમોને મળી શકી નહીં. જેમ હવાઈબાગમાં ન્યાતમાં લોકો જમવા સાફ ખાનારની પાછળ તપી રહે છે તેમ સોડા ટેબલપરથી કોઈ ખાઈને ઉકડું કે દોઝદોઝ કરીને તેપર જેસી જવું હતું એટલી ત્યાં ખાવાની ગીરદી સતવા સાત વાગે હતી અને એટલી ગીરદી છતાં ખાવાપીવાની તજવીજ ધણી સારી હતી, અને એક દિવસમાં ૩૦૦૦૦ માણસોને ત્યાં જમાડી શકે તેની ગોઠવણ કેમ કરતા હશે તે અનન્ય જોવું લાગતું હતું. ખાતું ગમે તે જુદી જુદી કિંમતે મળતું હતું. દરેક વાણીની કિંમત એક કાગળપર માંડેલી હતી અને જથ્થાબંધ વાણીઓ લખેલી હતી. દરેક વાણીની ઓછામાં ઓછી કિંમત ૨૫ સેન્ટથી દોઢ ડાલર સુધીની છે. એક વાણી મંગાવે તોમાં બે જથ્થા ધણી મળેની રીતે ખાઈ શકે છે અને લોકો તેમજ કરે છે જેથી ત્રણ ચાર તેવાં જુદી જુદી જાતનાં પકવાનો તેઓ લઈ શકે છે, નહીં તો એક જથ્થાને તે ખાવાને ધણું યવા ઉપ્રાંત પૈસા પણ ધણા બેસે છે. એ જગ્યાપર આખરદાર લોકો આવે છે, પણ એનેથી એક ચૈલ દુર આપકન કરીને ખીણ એવી હવા ખાવાની જગ્યા આવેલી છે ત્યાં જરા ઉતરતું લોક જાય છે અને વળી તેનેથી એક ચૈલ દુર વેસ્ટ આપકન કરીને ત્રીજી જગ્યા છે ત્યાં ધણું ગરીબ તથા હલકા માણસો જાય છે અને ખાતુંપીતું તેજ મુજબતું મળે છે. એ બધી જગ્યાઓપર નાહવાની કોઠડીઓ તથા ફરવાના ખાગો, વાજાઓ, આતશબાજીઓ તથા રોશની રોજ રાત રાતના ચાય છે. એ રોશની ધણી શોભાવમાન રીતે ગોઠવેલી તથા ખીન ગણતરીની કરે છે, તેથી રાતે દેખાવ ધણો સરસ મેલો સુંધી દુરથી લાગે છે. ન્યુયોર્કમાં હમણાં ગરમીની મોસમ છે, અને ત્યાં ગરમી સખ્ત પડે છે. કોઈ વખતે તો ૧૦૦ ડીગ્રીની ઉપરથી પારો છાયડામાં જાય છે તેથી લોક ઈલાં સાંજનાં ફરવા નિકળી પડે છે, અને હોટલોમાં તથા નાના જંગલોમાં આવીને વસે છે. એવી હવા ખાવાની જગ્યા કાંઈ સંખ્યાબંધ ન્યુયોર્કની અડોશપડોશમાં

રાખેલી અને ત્યાં લખેા: લોકો રોજ આવજાવ કરે છે, યા ગરમીના દિવસોમાં! રહે છે. એ સધળું જોઈને આવતાં અમેને રાતના બાર વાગ્યા હતા અને જોમ ગયા તેમજ આગગાડી તથા સ્ટીમરને મારો પાછા આવ્યા હતા. બે રીડજથી આગની ગાડી જે “મેનહેટન પીચ” કુધી જાય છે, તેની ગાડીઓ મુખ્યની ટ્રામની ગાડીઓને મળતી પદ મોટી હોય છે અને તેમાં બેઠાથી ખુલ્લી હોવાને લીધે આસપાસનો દેખાવ મજેથી જોવાય શકાય છે. તેની બેઠકો પાટીયાંની શોભાથી કીધેલી છે. અમેરિકામાં પેટ્રોલ તથા બીજા વર્ગની ગાડીઓ રાખતા નથી પણ બધા જથ્થા એકજ જાતની તથા બાવની ગાડીઓમાં બેસે છે, પણ “પુલમેન્સકાર” જેમાં મખમલની ખુરશી તથા કાચોની બેઠક હોય છે ને ઘણી શજુગારેલી હોય છે તેમાં ટીકીટના પૈસા ઉપરાંત વધુ દામ લઈને બેસાડે છે. રૈયતનું રાજ ઈંદા હોવાથી પેટ્રોલ તથા બીજો વર્ગ કાપથી બોલાતું નથી પણ બધા સરખા ગણાય છે. તેઓને મન સમજવા સાઈ સારા આબરુદાર લોકોને છુટા બેસવાની ઉપર મુજબ તાલ કીધી છે. “મેનહેટન પીચ” ની હવા ઘણી મજેની ને ઠંડી હતી ને ન્યુયોર્કને એની વચમાં ૧૦ કીમી હવાનો ફરક રહે છે.

તા ૦ ૮ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી ઈંદાની એલીવેટેડ રેલવે (Elevated Railway) માં બેસીને શહેર જોતા, ઈંદાનાં વખણાયલાં સેન્ટ્રલ પાર્કમાં ગયા હતા. એ એલીવેટેડ રેલવે રસ્તાઓ પર હાથા એક માળ જેટલા થામળાઓ કરીને તે ઉપર બાંધેલી છે જેની અંદર લોકો શહેરનાં બધા બાગોમાં (લંડનના રસ્તા નિચેની રેલવેની માફક) જાવઆવ કરી શકે છે. તમે ગમે ત્યાં જાવો તેનું પાંચ સેન્ટ બાકું લીધે છે, પછી ગમે તો ૦ મૈલ યા પાંચ મૈલ સધળાં એકજ ભાવ રાખ્યો છે વળી જ્યાંથી તમે બેસો તેજ સ્ટેશન પર પ્લાટફોર્મ પર જતાં દરવાજાની બાજુ પર એક કાયની પેટી હોય છે તેમાં તે ટીકીટ નાંખો ને પછી પ્લાટફોર્મ પર જાવો ને

તે ટીકીટ નાંખે છે તે જોવા સાફ એક માણસ જાયુક ત્યાં બેસી રહે છે. એથી કુરી વખતનો અગ્યાત ધણો થાય છે ને લોકોની અગવડ પણ મટી જાય છે. જે દરેક જણની ટીકીટ ગાડીમાંથી ઉતારતી વખતે લીધે ને ક્યાં સ્ટેશનની છે તે તપાસે તો હજારો માણસ આવજાવ કરે તેથી વખત ધણો નિકળી જાય પણ એકજ લાવ રાખવાથી ટીકીટ બેસતી વખતેજ પેડીમાં નાંખે એટલે પછી ટીકીટ ઓછી થાય છે. આગની ગાડી દર ત્રણ મીનીટે આવ્યા કરે છે અને તેમાં ચારેક ગાડીઓ જોડેલી હોય છે જેઓની વચ્ચે ગેપલરી હોવાથી તેમાં એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી જવાઈ શકાય છે. દર બે ગાડીની વચ્ચેની ગેપલરી પર એક ગાડી ઉભો રહે છે જે સ્ટેશનો આવે છે ત્યારે તેનું નામ પોકારે છે અને લોક જેવું ઉતરું કે ઘેરી તાણી ધનજનવાળાને ચેતાવવાથી ગાડી ચલાવે છે. ગાડીમાં મહેતી બેઠકો દરગાતની કામેલી છે અને દરેક દેનમાં ૨૦૦ ઉતારાઓ બેસી શકે છે. એવી ચાર જુદી જુદી કંપનીઓની લાઇનો જુદા જુદા લાઇનો તથા મોહોલાઓમાં દરે છે અને તેમાં લખો માણસોની આવજા થાય છે. એ “એલીવેટડ રેલવે” થી રસ્તાઓનો છાક ખિમડી ગયો છે. કોઈ રેલવે રસ્તાની બેઠ આજુપરથી અને કોઈ રસ્તાની વચ્ચેથી થાંભળાંઓ ઉપર બાંધેલી જેથી દુકાનવાળાઓને હવા તથા અજવાળાંની બાબત અડચણ પડે છે અને રસ્તામાં નિચે ઉભા રહીને જોઈએ છીએ તો બધા થાંભળાંઓ દેખાય છે. આગગાડીની હેઠાંજીમાં ટ્રામની ગાડીઓ ચાલે છે. અને તેની આસપાસ ગાડી ઘોડા જવાના રસ્તાઓ છે અને વળી મોટા ટુટ પાઠો છે તે જુદા, “એલીવેટડ રેલવે” માંથી આપણે બેઠા બેઠા લોકોની ધરનાં પેહલે માળના ઓરડાઓ સંધળું જોઈ શકીએ છીએ તેથી તે રેલનારાઓ ધણાંજરા બારીઓ પર પરદા રાખે છે જેઓની બારી ઊંધાડી હોય તેઓના ઓરડાઓ અંદરથી બરાબર દીસે છે. અમો સેન્ટ્રલપાર્કમાં ગયા ને ત્યાં એ પાર્કને લગતી ઘોડાની ગાડીઓ દરે છે તેમાં બેસીને બધા પાર્કમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગાડી મોટી એક (Break) છે ને તેમાં ૧૨) જણા એક વખતે બેસી શકે છે.

જેઓ પાસેથી બધે ફરી આવવાના રહ્યા સેંટ બાકુ' લીધે છે. જેસતી વખતે એક ટીકીટ આપે છે જે ઉપર પાર્કમાંની જોવાલાયક જગ્યાનાં નામો લખેલાં હોય છે તેથી તમે જ્યાં ગમે ત્યાં ગાડીમાંથી ઉતરી તે જગ્યા જોવો ને બીજી ગાડી આવે તેમાં પાછા તેજ ટીકીટથી જેસીને બીજી જગ્યાપર જવો એમ જ્યાં સુધી બધી જગ્યા જોવો ત્યાં સુધી ફરવાની છુટ છે, પણ એક વખત બધે ફરી જ્યાંથી ઉપડ્યા ત્યાં પાછા આવો કે ટીકીટ લઈ ચુકે છે. જેવડી વખત એક જગ્યાપર નહીં જવો તે સાફ જ્યાં ઉતરવાની જગ્યા આવે છે ત્યાં એક માથુસ ઉમેરું હોય છે તે સઘળાંઓની ટીકીટપર તે જગ્યાનું નામ હોય છે તે ભાગ કાપી નાંખે છે કે તરત માલમ પડે કે તે ટીકીટવાળો એ જગ્યાપર આવી ગયો છે, પછી તમારે ગમે તો ત્યાં ઉતરો ના નહીં તે તમારી ખુશીપર રહે છે. એવી ગાડીઓ દર પાંચ મીનીટે પાર્કમાં આખો વખત દોડ્યા કરે છે તેથી જોવા આવનારાઓને સવળ પડે છે.

આ સેન્ટ્રલ પાર્કની બાહર બીજી બાકુતી ગાડીવાલાઓ ઉભા રહે છે તેઓ અણુજના સપ્તેસોને ચાર ડાહર લઈને પાર્કમાં ફરવી લાવે છે અને જોવાલાયક જગ્યાપર ઉતારતા પણ નથી. તેથી ઉપલી પાર્કની ગાડીમાંની સવળતા સસતી પડે છે. અમારી પાસે પણ બાકુતી ગાડીવાળાએ ઉપલો ભાવ માંગ્યો હતો, પણ અમે પાર્કની ગાડીમાં જેસવાના છીએ કરી કહ્યું ત્યારે બાકુતી ભાવ ઓસારીને ચારપરથી બે અને પછી એક ડાહરપર આવ્યો હતો પણ અમે માછડ ચુકપરથી જાણતા હતા કે એ ગાડી લીધામાં ફાયદો નથી તેથી ના પાડી પાર્કની ગાડીમાંજ જેસીને બધે ફરી આવ્યા હતા. એ પાર્ક ધણો મોટો છે અને તે ૮૪૦ એકર જગ્યા રોકે છે અને તેમાં પાંચ લાખ ઉપર મોટાં 'ઝાડો રોપીને તથા ધાસનાં લોન્સો, ફુલના ક્યારાઓ, મોટા સરોવરો, પુલો, રોક વર્કમે, ચુકાઓ, કુવારાઓ, પુતળાંઓ, ચારખરો, (arbour) તેરેસીસીસો (Terraces) થી રાણુગારીને ઘટ્ટાન રળીયામણો

મનાવેલો છે. લોકોને બેસવા સાઈ ૧૦૦૦૦ માણસો બેસે એટલી બેઠકો છુટી છુટી કીધેલી છે. એની અંદર લંડનનાં હાઇડ પાર્કની માફક લોક ગાડી ઘોડા-માં ફરવા નિકળે છે તે વખતે ગાડી ચલાવવાની જગ્યા મળતી નથી એટલી ગીરદી થાય છે એમાં નવ માઈલ જેટલા ૪૫ થી ૬૦ શીટ પો-હોળા રસ્તાઓ, ગાડી ઘોડાના ચેટન રો દબાવના પાંચ માઈલના અને પગે ફરવા સાઈ ૨૮ માઈલના રસ્તાઓ. ગાડપાનોની વચમાંથી કીધે-લા છે તે તે સઘળા ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલા છે. જેઓને ઇલાં નાં પૈસાદાર લોક તથા સારા ગાડી ઘોડા જોવા હોય તેા ઇલાં સાં-જનાં ફરવા જહું જોઈયે. એ પાર્કમાં ૪૮ પુલો છે જેમાંના ૧૨ પુલો જાહેર રસ્તાની સાથે તેને જોડે છે જેઓની સરાસરી લંબાઈ ૬૨ પુલની ૧૧૯ શીટની છે અને પોહોળાઈ ૪૦ શીટની છે. એ પાર્કમાં મોલ (Mall) કરીને જગ્યા છે ત્યાં વાજુ' દર આતવારે વાગે છે. જી-વતાં જનવરોનો સંગ્રહ ઇલાં સારો કીધેલો છે તે ઉપરાંત રીફ્રેશમેન્ટ ના રેસ્ટરાંઓ પણ છે જેમાં "કેસીના" કરીને છે તે સૌથી મોટું છે જેની અંદર પુતળાંઓ તથા ચીજો ગોઠવેલાં છે. અમે પાર્કની ગાડી-માં બેઠેલા ફરતા ફરતા "મ્યુઝીયમ ઓવ નેચરલ હીસ્ટરી"વાળી ઈમારત પર ઉતરી હતા. એની ઇમારત પાર્કની બહાર રસ્તાને બીજી બાજુ પર આવેલી છે તે મજની કુસાદે ચાર મજલાની ચણકદાર બાંધેલી છે તેમાં મુલેલાં જનવરોનો સંગ્રહ ઘણા સારો કીધેલો છે, પણ અલખતાં લંડનનાં એવાં મ્યુઝીયમની બરાબર નહીં આવે. એમાં થોડાંએક હમારોં નહીં જોવામાં આવેલાં જનવરો જોવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં કાન્ઝ ધાતુના રંગની ધણાં મોટાં કદની તરફી મેકરીફોનાં જંગલમાંની હતી જેનાં પીછાં સોનાંની માફક રંગ બેરંગી રંગથી ચળકતાં હતાં. પાર્ટ્રીડજો (Partridge) ઘણી જાતનાં હતાં તેમાં કોઈનાં માથા પર એક લાંબું સલી જેવું પીછ ઉભું ને ચાંચ તરફ ઉપરથી વળેલું, કા-ખના પર તેવાં બે પીછાં માથાંની બેઉ બાજુ પર લાંબાં લટકતાં કાંધનાં ઉલાંજ એવી રીતના હતાં. એક પખેર ધણાજ સરસ લીલા ચળકતા રંગનું હતું જેનાં માથા પરની તોપ તથા મોઢાં પરનાં પીછો એવાં તે

હતાં કે તેની ચાંચ તથા મોઢું જલ્દી દીસેજ નહી. ખડં ઓવ પેરેડ-
 ઇઝ જનવર આત્માર સુધી અમે એકજ જાતનું પીલાં બદનવાળું જોયું
 હતું પણ ઈલાં તો એક ડજન જુદી જુદી જાતનાં એ ખુશ્મરત પં-
 ખેરાં હતાં. કાષ્ઠના રંગ તદ્દન લીલા ને લાલ પાંખ ને પુછડું સફેદ,
 કાષ્ઠનું ગોલાખી બદન, સફેદ પાંખ ને કાઠું પુછડું એવા જુદા જુદા
 રંગના તથા માથાંપર તોપવાળાંખી હતાં. એઓના ખુશ્મરત દેખાવની
 અમે તારીફ કરી શકતા નથી. કાષ્ઠ પંખેરાં જલ્દી કાલી ચળકતી મ-
 ખમલનાં હોય તેવાં હતાં, કાષ્ઠ પતલાં સઘી જેવાં લાંબાં પીછપી
 ભરી નાંખેલાં હોય તેવા તરેહ તરેહના આકારોથી વળેલાં પીછેનાં
 રંગીન હતાં. એક વાંકરો (Probosces Monkey) હતો
 તેનું નાક ત્રણ ઈંચ લાંબું, સીધું બાહાર નિકળેયું હતું. મોરટોડન ના-
 મનાં અસલી વખતના રાક્ષસી જનવરોનાં હાડપંજરખી જોવાલાયક
 રાખેલાં છે તેમાં હાથીને મળતાં જનવરોના દાંત તથા દાઢ બધાં અ-
 છીંદાર હતાં કે જેથી તેઓ ઝાડની ડાંખલીઓ લાંછ શકતાં એમ
 કહે છે. હમણાંના હાથીની દાઢ તો ચપતી સપાટ આવે છે તેથી મો-
 રટોડન દાંતના ફરકથી પરખાય છે. તેઓના આગલા દાંત સાત શીટ જેટલા
 મોટા હતા. એ જનવર ૧૮ શીટ લંબાઈમાં ને ૮ શીટ ઉંચાઈનું ઈલાં મુઢે-
 લું છે. એક હરણ (Sargu Antelope) નું નાક સુઢનાં જેવું
 વાંકું આસરે ૬ ઈંચ જેટલું નીચે વળી ગયલું હતું. એવાં
 ખીજાં ઘણાં જોવાલાયક નવાં જનવરો હતાં. એ જનવરો ઉપરાંત
 ઇજીપ્શીયન તથા અમેરિકાના પીરવીયન તથા ખીજા અસલી
 લોકોની મીસો પણ ઘણી હતી તેમાં ઓરીગન (Oregon) તરફનાં
 લોકોમાં માટી બપ્પેર તથા ઓકર મળી ત્રણ જથ્થેને એકજ કપડામાં
 લપેટી મીસ જનાવેલાંના નમુનાઓ હતા. ઇજીપ્ટની મીસો હમેશાં
 દરેક જથ્થેની છુટી આવે પણ ઈલાંતો ત્રણ મુદ્દાંને સાથે મીસ
 કરેલાં હતાં. માછલીઓ, સાંધો તથા ખીજાં જનવરોનાં, જંગલી
 માણસોના (તેમાં અમેરિકાને લગતા ઇન્ડિય-મેનો મોટો ભાગ) ને
 લગતા પેહેરવાસો, હથિયારો, કેનોસો (બોટો), તેઓનાં દેવોનાં પુતળાંઓ
 અસલનાં દટાવેલાં લોકોની ઘોરોમાંથી મળેલા સોના રૂપાના વાસણો

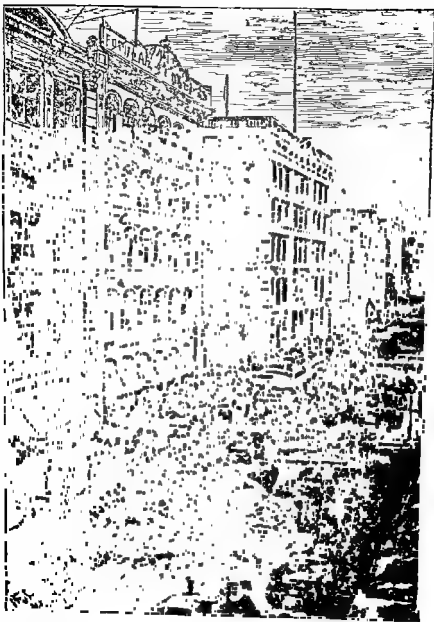
તથા જથ્થો, મોઢાંપર પેહેરવાના ખુરખાઓ (Masks) છત્તાદીનો, રોમન તથા ગ્રીક વખતનાં વાસણો, અસલના પથરનાં હથિયારોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો હતો. એ મ્યુઝીયમપર વરસ દાહાડે ૨૫૦૦૦ ડાલરનો ખરચ છે જેમાં ૧૫૦૦૦ સરકાર આપે છે બાકી ઉદ્યોગશાળામાંથી તથા મેમબરોની ધીમાંથી પુરા કરે છે. એ સમજું નેહને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને ફેસીનામાં ગયા હતા. ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લઈને પાછા પાછા બીજી ગાડીમાં બેસીને મ્યુઝીયમ આવ્યા આઈ જે એ પાર્કની અંદરજ છે તે જોવા ઉતર્યા હતા. એને મેટ્રોપોલીટન મ્યુઝીયમ આવ્યા આઈ ફેફ છે. એની હમારતબી ઘણી સારી છે અને તે પર સરકારે પાંચ લાખ ડાલર (૧૫૦૦૦૦ લાખ રૂપિયા) ખરચ્યા છે. એ સને ૧૮૬૯ માં પેહેલી જીબી કીધી છે તેથી જો કે પોતાના બચપણમાં છે તોબી સંગ્રહ લેલો સારો પુતળાંઓ તથા ચીત્રો તથા આઈને લગતી બનાવટોનો હમણુનો તથા અસલી વખતનાનો કીધેલો છે. એમાં આપણા ઈરાનને લગતા પુરાતમાં કોલરકમો તથા તખ્તીઓબી રાખેલી છે. મ્યુઝીયમનો મોટો ભાગ સાઇપ્રસ (Cyprus) ની અસલી ચીજોને લગતો છે જે યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો ત્યાંનો એલચી જનરલ ડી કસનોલા (de Cassola) ત્યાં હતો ત્યારે જમીનો તથા ધરો ખોદીને કીધો હતો અને ૩૦૦૦૦ જથ્થો ત્યાંથી છઠાં લાખી પોતે આપી દીધી છે. એમાં અસલી ખીલોરકમ, સોના રૂપાની જથ્થો, વાસીસો, કુંળઓ, ખરણીઓ ઈત્યાદી ચીજો જમીનમાંથી દટાવલી યા ઘોરોમાં સુકેલી ખણી કાઢેલી મુકી છે. એ જિખાંત અસલી અમેરિકાના રહેવાસીનો લગતી તથા યુરોપ અને અમેરિકાની બનાવટોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. ચીત્રો પણ અમેરિકન તથા યુરોપીયન ચીતારાઓને લાવના પાંચ સાત ચોરસઓ લરીને સંગ્રહ કીધેલો છે, તેમાંના કોઈ કોઈ ઘણા નેવાલાયક છે. એ સમજું નેહને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને અસલ બ્યાંથી નીકળ્યા હતા ત્યાં આવ્યા હતા. સાંજનાં ન્યુયોર્કની સામે (Staten Island) સ્ટેટન આયલંડ કરીને બારાંની પેલીગમ ટાપુ છે ત્યા સ્ટીમરમાં બેસીને ગયા હતા બ્યાં રાતના (Fall of

Babylon) “ બેબીલોન શેહેરનું છત્તુ ” એવો નાટક તથા દેખાવ
ખતાવેલો જોયો હતો. એ નાટક સારૂ ખુલાં મેદાનમાં મોટા ગંગલવર
તખ્તો આસરે ૪૦૦ શીટની પોલોનાઈનો કીધેલો છે અને તે ઉપર
લાકડાંની બનાવતનું બેબીલોન શેહેર પાડેલું છે, જેમાં અસલનાં એ
વખણાયલાં શેહેરનાં દેહેડાંઓ, મીનારાઓ, મેહેલો તથા હુંગીંગ
ગારું-સોનો દેખાવ ઘણો સરસ કીધો હતો. એ શેહેર આપણા ધરાનના
અસલી રાજ સાર્ધરસે છત્તું હતું, તે બધી વિગત કરી ખતાવી હતી
જે સારૂ લશ્કર તથા રહેવાસીઓ દાખલ ૧૦૦૦ માણસ તે તખ્ત
ઉપર નાટક બજાવતાવતું હતું અને બેસેટ થયો હતો તે આખા
તખ્તવાની પોલોનાઈ સુધીનો નાચ કરતી ઓરત તથા ખરદોથી બરી
નાખયો હતો અને તેઓનો પોશાક તરેલવાર ચઢ ઊતર રંગનો
હોવાથી તેઓ નાચતી વખતે એકએકમાં બેલાર્થ જઈ જુદી જુદી ધપ
અને આકારોમાં ઊભા રહેવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. અમે-
રિકનો બધું ગંગલવર કરે છે, અને બોલે છે તેમ આમે બેસેટ પણ
ગંગલવર હતો. એટલો મોટો નાટકનો તખ્તો તથા નાચનાર બીજો
કુદો અમે જોયા નથી. એ લોકોનાં કપડાંઓપર ફક્ત એક લાખ
અને બીજા બધી બનાવત તથા પરદાઓપર મળીને પાંચ લાખ ડાલર
(પાંચ ૧૫ લાખ રૂપિયા) નો ખરચ કીધો છે, એમ તેનો ધણી છપાવે
છે અને થયોખી હોય તેમાં નવાઈ નથી, અને એવા ખરચનો બહોળો
સારો વક્તો હશે કારણકે રવીવાર સિવાય દરરોજ એનો એજ નાટક
આજે મહિનાઓ થયા માત્ર ૬ તોખી આજે ઓછાંમાં ઓછા ૧૦૦૦૦
ઉપર જોનારાંઓ દાખર હતાં, અને ટીટીટની બાા ડાલરની કિમત
તે મુજબ ૭૫૦૦૦ ડાલરની આવક રોજ એના ધણીને થતી હશે. ઉલ્લે
સાર્ધરસે શેહેર છત્તું ત્યારે તેમાં આગ લાગી હતી તેનો દેખાવ ઘણો
અચ્છો કરી ખતાવ્યો હતો. તેમાં અંદર મોટાં બજતાંઓ તથા બપો-
રીયાઓ કરીને જાણે ખરેખર આગ લાગી હોય તેમ કીધું હતું, અને
ધરો બળીને પડી જતાં હોય અને ધાંભળાઓ તથા દેવાજ ઊભી
રહે તેમ સવલો દેખાવ આબેહુજ કીધો હતો અને સખળી રીતે તે

નેવાલાયક હતું. અમો તે બેઈને ૧૦ વાગે પાછા સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા તે વખતે એ ટાપુની સામેની બાજુપર મેનહેટન તથા બ્રાઇટન-વાળી હવા ખાવાની જગ્યાનો દેખાવ તેની બિપરની વગર ગણતરીની રાશનીયી ધણે નેવાલાયક લાગતો હતો, અને જાણે એક મોટાં શહેરમાં રાશની કીધી હોય તેવું તેના ત્રણ માઇલના બીલીયી બારી નાખેલા કિનારાથી લાગતું હતું.

તા. ૯ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે બપોર સુધી ન્યુયોર્ક શહેરના જુદા જુદા મોહોલાઓમાં ફર્યા હતા. એ શહેર એક ટાપુ જેવું છે, તેની બે બાજુપર ઉગમને ધસ્ટ રીવર તથા આઠમણે હદસન રીવર અને દક્ષિણે દરિયાનો અખાત (Bay) આવેલો છે તે લંબાઈમાં ધણુમાધર્ણ ૧૬ માઈલ અને પોહોળાઈમાં ધણુમાંધર્ણ ૪ માઈલ છે પણ ધણી ગમથી સાંકડું થયું છે. એના બધા મળી ૪૧૧ મોરસમાઇલ જગ્યા ધાને ૨૬૫૦૦ એકર છે. આટલું નાતું છતાં એની વસ્તી હમણા નબદીક ૧૫ લાખ માણસોની કહેવાય છે, અને જો નદીને બીજે કાંઠેની વસ્તીઓ સુકલીન તથા જરસી શહેરોની તથા પરાંઓની ગણીયે તો ૨૫ થી ૩૦ લાખની ગણી શકાય એવી મોટી વસ્તી એ શહેરની છે. જગ્યા ધણી થોડી હોવાથી ધરે ધણુ મજલાનાં જગ્યાં બાંધવાં પડે છે, કોઈ કોઈ જગ્યાનાં ધરે તો બાર માલ સુધીના છે. ન્યુયોર્કનું અસલ શહેર (ઇએન્નેના હાયમાં હતું તે વખતે) નદીની તરફથી વસેલું હતું તેથી તેના મોહોલા આડા અટાડા તથા નામ સાથના છે. ત્યાર પછી પ્રજાસ્તાક રાજ થયું તે વખતથી મોહોલાઓનાં નામ આખ્યાં નથી પણ નંબરે કીધાં છે તે મોહોલાઓ સરખા વેહેચીને બાંધ્યા છે. ઉતરથી દક્ષિણ સુધીના સલંગ મોહોલાઓને (Avenues) એવીન્યુસ કરી કહે છે તેવા ૧૨) એવીન્યુસે લંબાઈમાં છે. આઠમણ અને ઉગમલુની વચમાં જલા ધાને એવીન્યુસોથી આડા મોહોલાઓ ટપે ટપે કીધા છે તેને (Street) મોહોલાના નામથી ઓળખે છે. હવે કોઇનું ધર શો-

ધનું હોય તો વિચારો કે અમારૂં દોટલ જે પાંચમાં એવીન્યુ અને પચીસમાં આઠમણ બાજુના મોહોલામાં છે તે પ્રમાણે પાંચમાં એવીન્યુના રસ્તા પર ચાલ્યા કે બટ્ટીના કાણુસો ઊપર નંબરો મારેલાં હોય છે તેથી જ્યારે ૨૫) માં મોહોલા પર આવ્યા કે આઠમણ બાજુ પર વળ્યા કે દોટલવાળો મોહોલો આવે છે પછી ધરેનાં નંબર મુજબ તે શોધા દાદાડણું સેલેલ પડે છે. એ બધા મોહોલાઓમાં દેશી સરસ અને મોટા મોહોલો ચોડવે (Broadway) કરીને છે જે સાઉક ઈસ્ટથી નોર્થ વેસ્ટ તરફ બધાં એવીન્યુસોને આડકટરો કાપતો જાય છે. એ ઉપર મુજબ ઉતરથી દક્ષીણ સુધીના લાંબા એવીન્યુસો ૧૨ છે અને ઉગમણથી આઠમણ સુધીના મોહોલાઓ ઘણા છે. અમે એ ૧૪૦ નંબર સુધી સાંભળ્યા છે પણ તેથીબી વધારે દરે તે અમને ખબર નથી. એ નવા શેહેરની આસપાસ જુના શેહેરના ભાગો નદી કિનારે આવેલા છે તેઓને જુની ડુનિયાના ભાગની માફક નામો આપેલાં અસહનનાં છે તેજ રહેવા દીધાં છે. ઈહાંની ઈમારતો ઘણી ખરી મોટી અને ઊંચી છે અને તેમાં ટપ્પે ટપ્પે વાસ ફરતી ઘણી મંજલ વર ઇમારતો આવ્યા મોહોલા જોટલી મોટીબી છે અને જુદી જુદી ટપની મળેલી બાંધેલી છે. આવાં મંજલ વર ધરે બીજાં કોઈ પણ શેહેરમાં (લંડન સિવાય) આવેલા જગ્યામાં હશે નહીં. ધરેની બાંધણીમાં આગળા ભાગ પર ભાગે સુધાં ચાંલળા દેખાઈતા જલ જલતની દેખતા રાખ્યા છે અને તેઓની વચમાં બારીઓ આવ્યા કાચની તથા કોઈ કોઈ ધરની તેવી બારીઓને ફરતી કુલની ચા બીજી તરફની નકલી તથા બાહારથી લટકતી બારીઓ આગળ નાની લોખંડની ગેસરીઓ ધરે હોવાથી ઘણાં ગાભે છે. ઈહાંની કોઈ કોઈ ઈમારતો એવી મોટી છે કે તેમાં (જેમ કે સાધરસ શીલ્ડ નામની ઇમારતમાં) બે હજાર લાકીસો રહે છે અને ભાડાંઓ પણ અમે આગળ પાંચમા એવીન્યુ હોટલ વિષે લખ્યું છે તેમ ઘણા મોટાં તેવી ઇમારતોનાં જોખન છે. ઉપલી સાધરસ શીલ્ડ ઇમારતના બાર ગાળ છે, અને દુરથી જાણે મંજલ વર કિલ્લો જોઈઓ હોય તેવી લાગે છે. કોઈ કોઈ ઈ-

સાડવે - ન્યુ માર્ક

મારતો (તેમાં વીમાની કુંપનીઓની ખસુસને) સંગેમરમરની ચાર પાંચ માળની બાંધેલી છે જેનો દેખાવ રાતનાં રાશનીની વખતે બાહારથી ઘણાં સરસ લાગે છે. એવાં જ્યાં ધરોપર આગની વખતે નાસી જવા સાફ બધા માળોની બારીપરથી એક લાંબી સાંકડી લોખંડની સીડીઓ ઉપરથી હેડે સુધીની રાખે છે કે આગની વખતે છેક ઉપરના માળોપર રહેનારાઓ ને નીચેના માળો પર આગ લાગી હોય અને દાદરોપરથી નીચે અવાઈ નહીં સકાય તો તે રસ્તે રસ્તાપર ઊતરી જાય. એવી સીડીઓ છેક ધરમાં મથાળેથી પેહેલા માળ સુધી જડી લીધે છે બાકીની વાલીને ઉપરજ રાખે છે જે ગરજની વખતે નીચે ઉતારી દે છે. ઉપર રાખવાનું કારણ અમે ધારીયે છીયે કે ચોરોને બાહારથી માળપર જવાનું સવલ નહીં પડે અને વળી રસ્તાના રાહદારીઓનેથી અડચણ થાય નહીં. ઈલાંની ઇમારતોનો મોટો ભાગ ઈટ તથા ચુનાની બાંધણીનો છે જેઓની ઈટાની સાંધમાં સીમેન્ટ ભરીને બાહારથી ઈટ દેખાઈતી વગર કહ્વાતે રાખે છે તેથી ધરોનો દેખાવ લાલ દીસે છે. એ ઈટાની એક બાજુ ખનાવતી વખતેજ સફાઈ રાખે છે જે બાહારના દીસતા દેખાવના ભાગમાં મુકવાથી સફાઈદાર દેવાલે દેખાય છે અને કહ્વાતનો ખરચ ખમી જાય છે. વળી બીજી ધણી ઇમારતો જેમાંનો મોટો ભાગ ગંજલવર ઇમારતોનો છે તે એનાઈના સફેદ યા જરા પીળા રંગના પ્રધરની છે તે સારી શોભે છે અને આસરે એકસો ઇમારતો સંગેમરમરના પ્રધરની બાંધેલીઓ હશે. ધરોના ભાડાંઓ બીજી સઘળી ચીજોની મફત ઇલાં ધણાં મોંયાં છે તેથી આખા ધરોમાં સારા મોહોલાઓમાં પૈસાદાર ભાડાંને પણ રહેવાનું પરવડતું નથી. હમણાં જે ધરો જમાય છે તેના માળો એવી રીતે બાંધે છે કે દર માળપર એક કુટુંબ વગર અડચણે જાણે અગાદેડું રહેતું હોય તેમ રહી શકે છે. એવાં માળોપરના એક કુટુંબના ઓરડાઓનું ભાડું ઓછામાં ઓછું વરસ દલાડે ડાહર ૬૦૦ (આજના પટાવ મુજબ ૨૧૮૦૦) ને કાલે કેઈના ૭૦૦૦ ડાહર થાને ૨૨૧૦૦૦ સુધી લે છે. ઘણાં સરસ મોહોલાઓના ધરના ભાગો ૧૦૦૦

ડાયરની હેડેન્ગની શકતા નથી. એ ઓરડાઓમા એક સુવાનો તથા ટ્રેસીંગરૂમ ઉપરાંત એક અનાહેદો નાનો હોલ મળે છે જ્યાં પોતાના પરોણાઓને મળી શકે છે. ધણી મોટા લાડવાળા ઓરડાઓ ધણી મરમ શણગારેલા રાખે છે તેના ધરોમા ધગ્ધણીને હસામે એલીવેટરો (elevators) માં ઉપર લાવ લઈજનર કરવા રાખે છે અંગ્રી આવનાર પ્રુશને જવાબ આપવા સારૂ એક માણુમ પણ રાખે છે જે મળવા આવનાર ધણીના નામો એક નક્ષીથી જોને મળવા આવ્યા હોય તેને જણાવે છે ને પેલાને અદર દાખત કરી એલીવેટરથી જે માળપર મોકલાવાનો હોય છે ત્યાં ઉતારે છે કે ઓરડા રાખનાર ધણી અદર બેઠો બેઠો એક ચાપ દામે છે કે બાહારનું તેનું બાસણ પોતાની મેજ ઉપર ધડી પેતા પરોણાને અદર દાખત કરે છે જેથી બારણું ડાંધાડનાર માણુસોનો બચાવ થાય છે એ ઓરડાઓમા રહેનારાઓ ધરમા રાધી ખાતા નથી પણ રેસ્ટરૂમોમા ખાય છે જે ઠારણુને લીધે ઇલાં રેસ્ટરૂમો ઊભાધ જાય છે અને દરેક મોટોનામા દશ પદર રેસ્ટરૂમો હોય છે ન્યુયાર્ક રોહરમા છેલ્લી ગણુની મુજબ ૧૦૧૭૩૫ નાના મોટા ધરો, વખારો, આશીસો ઈત્યાદી મળીને છે જેમા લોખંડે રહેવા દાખત ૭૭૨૩૫ આશીસો અને વેપારને લગતા ૨૪૫૦૦ ધરો છે જેમાના ૮૨૫૧ ધરો ચાર માળની ઉપરના છે એ બધા ધરોમા ૩૦૪૮૮ ધરોમા એક એક કુટુંબ અને ૬૮૭૮ ધરોમા એકથી વધુ કુટુંબ રહે છે ૧૬૬૫૭ કુટુંબો એક એક છુટા માળ ઉપર અને ૧૯૬૦૮ એક માળપર એકથી વધારે કુટુંબો રહે છે એ બધી ખમારતોની તપાસ સારૂ આગતું ખાતું રાખેલું છે તે ઉપર વરસ દહાડે સતર લાખ ડાનર ખરચ બેસે છે તે સારૂ ૮૪ રૂગર ફાયર એનજનો, બે તરતા એનજનો, અને ૭૧ ગાડી નવીઓ સારૂ રાખેલી છે અને ૧૧૩૯ માણુસોને તે સારૂ જાણુક પગારદાર રાખી મુકે છે તથા ૭૩ છુટા છુટા ધરો જુદા જુદા લતાઓપર એ બુબાઓ રાખના રાખેલા છે એ બધા ઉપર ત્રણ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટસો ૫૦૦૦ ડાયરના વરસાણના રાખેલા છે આઠવી તપાસ છતાંબી આગથી ધણુ મોટું નુકશાન થાય છે. સને ૧૮૮૫ ના સાનમા આગે શેહ

રમાં ૨૪૭૫ આગે લાગી હતી અને તેથી ૩૮ લાખ ડાલરનું નુકશાન થયું હતું. આગે શેહેરનાં ઘરો તથા મોહોલાઓ મોટા અને કુર્સોદે છે તોપણ તેનાં રસ્તાઓ ધણીજ ખંરાખ હાલતમાં રખેલાં છે એવા ખંરાખ રસ્તા આગે મોટાં શેહેરોમાં બીજા ક્યે જોવા નથી. રસ્તાઓ પથ્થરથી મંદી લીધાં છે પણ તેઓની અઠાઅઠ સાંધ મેળવીને નહી કીધાથી તેઓનાં વચમાંનું સીમેન્ટ બા મટાકું ધોવાઈ ગયું છે તેથી પથરા છુટા છુટા થઈને વચમાં ખોંચા પડી ગયા છે, અને વળી કેટલી ગમતો મોટા ખોડાઓ પહોં પડ્યા છે જે ઉપર ચીમેને પગે ચાલવાની અડચણ ધણી પડે છે અને જોવા વગર ચાલીએ તો પગ ખચીત જોખમાંથી વર્ગદં રહે નહીં ને ઈહાંના ગાડી ધોડાઓ કેમ ચાલતા હશે તે સંમણ ચંકેતો નથી.

વળી રસ્તાઓ આવા ખરાબ (સાથી સરસ મોહોલાના રસ્તાથી એવાજ છે) અને તેમાં વળી એલીવેટડ રેલવેના ધામળાઓ તથા ટ્રામ ગાડીના પાતાઓથી બહુ અડચણ પવી જોઈએ. રસ્તાઓ ધણીખરા વધારે પોહોળા છે, તેમાં જેક બાગુપર ઘરોની અધોઅધ મોટી પગથીઓ મજેની સફાઈદાર રસ્તાની રાખી છે. (જે ઉપર માણસોને ચાલવાને સવલ પડે છે, અને કથી અડચણ પતી નથી) તે પગથીઓની વચમાંના રસ્તાપર ચાર પાતા ટ્રામ કારના નાખેલા છે અને ગાડી ધોડા તે પાટા તથા પગથીની વચમાંનાં સાંકડાં રસ્તાપર ચલાવે છે. એલીવેટડ રેલવે રેલ્વેના વરગના મોહોલાઓમાં દોડવા દેતા નથી, અને જો બાંધવા માગે તો રેલેનારાઓ સામા થઈ વચ પોહોંચાડી અટકાવે છે. આજે બપોરનાં શ્રુકલીનનો વખણાયેલો પુલ જોવા ગયા હતા. એ પુલ ઝુલતો છે, અને ન્યુયોર્ક અને શ્રુકલીન શેહેરની વચમાં ઈશતરીવર નદીની ઉપર બાંધેલો છે. એવો ઝુલતો મોટો પુલ દુનિયામાં બીજા ક્યે નથી એમ કહે છે. તે બાંધવાનો સને ૧૮૭૦માં રાફ કીધો હતો, અને ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ ને દીને ખુલ્લો મેળ્યે હતો. એને ત્રણ લાગમાં વેહેંચી નાખ્યો છે, તેના રેલ્વેના લાગના બે

છે. મોટાભાઈના ઘરની ઉપર થઈને કિનારાઓના રસ્તાઓ પર આવેલા છે. ત્યાંથી જાયો થતો ઢળાવ કરીને નદીને બેઠે કાંડે મોટા પાયા નાખીને ખીજો ભાગ તેની ઉપર ઢળાવનોજ કાંધો છે, જે છેક નદીની અધવચ સુધી જાય છે. જ્યાં બે જાયા મીનારાઓ બાંધેલા છે, જેઓની વચમાં ત્રીજો ભાગ આવેલો છે. એ મુજબ છ ટેકાઓ ઉપર એ પુલ બધો મળીને બાંધેલો છે, એમની વચ્ચે કુલતો ભાગ બેઠે મીનારાઓની વચમાં ૧૫૯૫ શીટ લાંબો કાંઈખી ટેકા વગરનો રાખેલો છે જે તે ૧૩૫ શીટ બરતીનાં પાણીથી જાયો દોવાને લીધે ગમે તેવી મોટી સ્ત્રીમરો તેની હેથાનમાંથી જઈ શકે છે. એ પુલ ૮૫ શીટ પોહિળા છે જેમાં બે રસ્તા એ પુલ પર દોડતી રેલવે સાર, બે રસ્તા તેની આસપાસ ગાડી ઘોડા સાર અને ૧૩ શીટનો એક રસ્તો રાહદારીઓને વાસ્તે કાંધેલો છે. એ પુલ ૧૫૫૫ ઇંચ જાડા લોખંડના તાર ઉપર લટકે છે જે તારના છેડાઓ પેલા છ ટેકાઓ સાથે જોડાયેલા છે અને એક નાંકથી ઢેળાવની માફક ખીજ ટેકા સુધી તેઓ જાયાર્થએ જાયો પુલ જાયો થતો જાય છે તેમ જાય છે જેની ઉપર લોખંડના સળિયાઓ લટકતા જડીને તેઓની વચ્ચે લોખંડના ખીજો મુકી તેની ઉપર પુલનો રસ્તો બાંધ્યો છે. પુલ જાયો કરવા સાર વચમાંના બે પુસ્તાઓ જે કાંધા છે તે એક ગમથી ૪૫ શીટ ને બીજી ગમથી ૭૮ શીટ ૫૫ છીની સપાતીથી નીચે સુધી બાંધેલા છે. એ પુસ્તાની ઉપરના મીનારાઓ જે ઉપર પુલનો વચ્ચે અને સૌથી જાયો ભાગ લટકે છે તે પાણીની સપાતીથી ૨૭૨ શીટ જાયો કાંધા છે કે પેલું તારનું જાડું દોરડું તેની ઉપરથી બરાબર ઢલાવ લઈને પુલને તે પર કુલતો રાખી શકે. એ મીનારાનો પાયો દરેક ૧૪૦ x ૫૦ લ'વાઈ પોહિળાઈમાં કાંધેલો છે ને છેક મધ્યજે જતાં તેઓ ૧૨૦ x ૪૦ ના થાય છે એ લોખંડના તારોની લ'વાઈ જુમલે ૩૫૭૨ શીટની છે ને તેઓ ૧૨૨૦૦ ટનનો વજન ખમી શકે તેવા મજબુત કાંધા છે એ તારનો વજન દર કુટે ૧૨ રતલ જેટલો છે. એ તાર સારૂં ૫૨૯૬ નાના તારોનો જુમ-જો કરી સીધાને સીધા સાથે મેળવી લઈ તેઓ ઉપર લોખંડનું ૫૩

સીકીનડરનાં જેવું કરી લીધું છે. તારોને દોરડાંની માફક જેમ બીજી
 ગમ ગુઠી લીએ છે તેમ ઇલાં કીધું નથી. એ પુલ બાંધવા બપર
 ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ડાલર ચાને નજદીક ૫ કરોડ રૂપિયા બેઠા હતા. એની
 પરથી શુક્રવીન શહેર પર જવા સારું લોકોની આવજાન વધીજ
 મોટી છે, જે સારું એક શુક્રવીન પ્રીક્ટર રેલવે બાંધેલી જેને એન-
 જીનો બેજી નાકેથી તારની આરકતે લાવલખજાવ કરે છે. એ પર જવા-
 ની શી દર માણસ દીઠ પાંચ સેન્ટ રાખી હતી તે મુજબ બાંધડયા
 પછી આઠ મહિનામાં તેપન લાખ માણસોએ આવજાન કીધી તેના
 ડાલર ૨,૬૬૦૦૦ ઉપજ્યા હતા પણ તાં ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૫થી
 એ લાવ એસારી ત્રણ સેન્ટનો હમણા સુધી રાખેલો છે અને રાજ
 ૫૦૦૦૦ માણસો તેમાં આવજાન કરે છે. પગે ચાલી જનાર
 માણસો પાસેથી એક સેન્ટનો દર અને નાના પેકેજ દીઠ ૧/૫ સેન્ટનો
 લાવ હમણા રાખેલો છે. એ પુલ બેંકને નદીને પેલે કંઠિના શુક્રવીન
 શહેરમાં ફર્યા હતા. એ શહેરની ધણું મોટું છે અને તેમાં સાત
 લાખ માણસોની વસ્તી છે અને ઘણાં બેંક મોટાં અને સારાં છે, તેખી
 ન્યુયોર્કવાળાં ઘેરાને પુગે નહીં. એ શહેરની ગોદી ધણી મોટી છે તે ૪૦
 એકર જમ્યા પાણીમાં રોકે છે અને ૨૫ શીટ પાણી તેમાં જાક
 રહે છે, તેમાં ૫૦૦ વાહાંઓ એકી વખતે રહી શકે છે તેનો
 કનકો બે માઇલની લંબાઇ નેટલો જુમલે છે એ ગોદીની
 આજુબાજુ મોટી બે થી પાંચ માળની વખારો બાંધેલી છે જેઓ ૨
 એકર નેટલી જમ્યા રોકે છે અને તેમાં અનાજ વાહાંઓમાંથી લાવી
 ભરવા સારું નવ રટીમ ઝેન એલીવેટરો રાખેલાં છે, જેમાંનો સૌથી
 મોટો ૩૦૦૦ પુશલ અનાજ એક કલાકમાં વખારમાં લઈ જઈ શકે
 છે. એ ગોદી (Atlantic Docks) એટલાંટીક ડાક્સને નામે
 ઓળખાય છે. એ ઉપરાંત બીજી નાની ગોદીઓ (Docks) ત્યાં
 યોડીએક જુદી છે. શુક્રવીન શહેરની નેટલો અનાજ બહાર દેશાવરો
 ખાતે જાય છે તેટલો અનાજ દુનિયાનાં કોઈખી બારાંમાંથી જતો હશે
 નહીં એમ સંભળાય છે એ શહેરનો ટાઉનહાલ (જેને ઈલાં City

Halli કહે છે) બાધવાપર ૫૫૦૦૦૦ ડાલર ભેટા છે તે, ધણો મોટો
 અને સરસ છે. એક મ્યુઝીક હાલની ઈમારત બે લાખ ડાલરની
 બાંધેલી છે. એ પ્રમાણે થોડીએક સારી અને મોટી ઈમારતો ત્યાં
 આવેલી છે. એ શહેર જોઈને પછી અમો આગગાડીમાં બ્રેસ્લીને
 રોકવેબીચ (Rochway Beach) કરીને હવા ખાવાની જગ્યા
 આસરે ન્યુયોર્કથી વીસ માઈલ દુર છે ત્યાં ગયા હતા. ઈંદાંબી દબરો
 લોક ગરબીના દિવસોપર દરિયે કિનારે લોગ આવડાંડ પર આવ્યાથી
 જાય છે, અને તે સારું ધણા દોટલો ત્યાં બાંધેલાં છે તથા તરવાની
 જગ્યા પણ ધણી છે એ જગ્યા થોડા વરસ બપરે વેરાંન પડેલી
 હતી તે કોઇએ ધણી સસતી (સાંજળવા મુજબ ૨૦૦ ડાલરે) પડાવી
 લીધી હતી અને પછી તેને સુધારી છે અને હમણા તેની કંપની
 રોકવેબીચ કમપ્રવમેટ કંપનીને નામે કીધી છે અને ત્યાં લોકડાંના
 પીચરો અને રસ્તાઓ બાંધી દોટલો રેસ્ટરાંટો કુત્યાદી કાઢું છે. એ
 કંપનીએ એક ધણું મોટું દોટલ થોડે દુરથી બાંધ્યું છે જેનો મુખડો
 દરિયાની સામેનો ૧૧૪૦ ફીટનો. યાને નજદીક ના બાંધેલો છે,
 અને પાછળનો ભાગ ૬ ના જેવો કીધો છે તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડાઈમાં છે
 તે પર ૮ માળ કીધેલા છે જે પર જવા ૪ એલીવેટર કીધેલાં છે. એ આક્રમો
 માળ એક ટાવર પર છે જે ૧૫૩ ફીટ સુધીની ઊંચાઈમાં છે તેમાં બધા
 મળીને ૧૨૦૦ આરડાઓ છે તેના ડાઈનીંગ રૂમની ચીલીંગની ઊંચાઈ
 ૨૧ ફીટની છે અને તેમાં ૬૦૦૦ માણસોએકી વખતે જમી શકે તેવું
 છે. એ દોટલને લગતી ૨૦૦૦ એકર જમીન આસપાસ રોકી રાખી
 છે. જે કે એ બધાઈને તૈયાર થયેલું છે પણ કંપની પામે આવા મોટા
 ખર્ચો કીધાથી પૈસા ધટી ગયાથી જોઈતો તેમા સરસામન લાવી શક્યા
 નથી તેથી કોઇની દિવસે હજી તે વાપરવામાં આવ્યું નથી. એવું
 મોટું દોટલ અમો નથી ધારતા કે દુનિયામાં બીજે કયે દોય. એ
 રોકવેબીચ હવાડયા પછી મેનહેટન તથા વાઈટન તથા બીજી હવા
 ખાવાની જગ્યાઓ ન્યુયોર્કની નજદીક બેઠવાથી તે પડો લાગું છે
 અને તેથી કંપની ખરાબ હાલતમાં આવી ગઈ છે. અમોને ત્યાં

જવા કારણ એ હતું કે(Rock way beach) ઉપર એક અમેરિકન બહુનમાં ૫૦૦૦ શીટ સુધી ઊંચે આસમાન તરફ ઉડીને પછી તેમાંથી એક કપડાંની છત્રી (Parachute) ને આધારે તેમાંથી કુદકા મારી જમીન પર આવશે એવું ઇલાવેલું હતું તે જોવાનું હતું.

એ જગ્યા લોંગ આયલંડ પર ખીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓની માફક આવેલી છે. અમો ત્યાં જરા આગલથી ગયા હતા અને આસપાસ ફરીને જોયું હતું. સાંજના પાંચ વાગેને પેલો અમેરિકન બહુનમાં બેસીને હવાપર ઊડ્યો હતો. પેહેલાં બહુનને દોરડાંએ બાંધી રાખ્યું હતું, પણ જ્યારે ખસોએક શીટ ઉપર ગયો ત્યારે પોતે એક છત્રીથી દોરડાંનો પોતાની તરફનો છેડો કાપી નાખ્યો કે બહુન જે મળતું મોટું હતું તે સપાટાબધ તેને લઇને ઉપર ઉડી ગયું અને જ્યારે ઘણું ઉપર ગયું (ઓછામાં ઓછું બે કે ત્રણ હજાર શીટ તો હશેજ) ત્યારે એ બહુનની સાથે પેલી કપડાંની છત્રી જે એક તાંબુનું કપડું તૈયાર આવે છે તેવી રીતની સીવેલી તાંબુ નેટલીજ મોટી વગર દાંડાની હતી, તેને તાંબુના જેમ દોરડાં બાંધેલાં આવે છે તેમ દોરીએ ફરતી છુટી છુટી બાંધી તે દોરીના છેડાઓ એક કડાં સાથે બાંધેલા હતા, તે કડાંને પોતે વળગીને (છત્રીનું મથાળું એક ધણીજ નાજુક રસીથી બહુન સાથે લટકાવી રાખેલું હતું) બહુનમાંથી કુદકા માર્યો કે પેલી છત્રી બહુનથી તુડીને છુટી થઈને પછી તેના કપડામાં હવા પોતાની મેજે જેમ પેલો ધણી નીચે આવતો ગયો તેમ બરાઈને છત્રી તદ્દન ખુડી આપણે વાપરીયે છીયે તેમ છત્રીની માફક આબાદ થઈ હતી પણ છત્રીના દાંડાને બદલે પેલી રસીઓથી બાંધેલું પેલું કડું તેની હેઠલ દીસતું હતું, જે ઉપર પેલો શમ્સ કાચથી ટંગાઈ રહ્યો હતો. છત્રીમાં પવન ભરાવાની આગમજ તે ધણી જરા જોરમાં જમીન તરફ નીચે આવવા માડ્યો પણ તરત પવન બરાઈને છત્રી ઉધડી કે આસ્તે આસ્તે પવનના અટકાવથી નીચે આવતો ગયો હતો ને બહુ ગંધીને જ્યારથી બહુનમાં ઊડ્યો ત્યારથી સાત મીનીટમાં પોતે અમારી પડોશમાં આસરે બા માઈલ દર દરિયાનાં બચકાં પાણીમાં પડ્યો

હતો. એ મુજબ સલામત નીચે આવ્યો હતો. સુધળો બનાવ ધણે ધારતી ભરેલો તથા અજબજ લાગતો હતો કે એ અમેરિકને આટલી હાંમત કરીને બેથી ત્રણ (એ તો પાંચ હજાર બોલે છે) હજાર શીટ પરથી કુડકો માર્યો હતો. એણે આટલો બધો નેબમ ખેડીયો પણ તમાશગીર લોક ને હજારો હજાર હતું તેઓ પાસેથી તે જોવાનું કરા પૈસા યા દીકરીયે તેણે લીધી હતી નહીં, અને જાણે અમથે મહત્ત લોકોને દેખાડવા કીધો હોય તેમ લાગતું હતું. પણ લોકોના બોલવા ઉપરથી સમજાયું પડી કે એ તમાશો જોવા હજારો લોકો આવવાથી આગની ગાડીવાળાને તથા ત્યાંના રેસ્ટરો તથા હોટલવાળાઓને ખુબ તગડો પડ્યો હતો. તેથી એવું સમજીને આગળથી તે લોકોએ એને કાંઈ રકમ આપવા કહીને એ તમાશો મહત્ત કરાવ્યો હતો. એખી કમાવાની ઠીક તાલ વાપરી હતી. બહુન છુટું પડ્યા પછી પેહેલાં અમારા માથાપરજ હડયા કીધું હતું અને જ્યારે ધર્ણજ જાંચે ગયું અને એક નાના લીંબુ જેવું દીસવા લાગ્યું ત્યારે ખીજીગમ ધસડાઈ ગેપ ધયું હતું. એ જોઈને અમે પાછા ન્યુયોર્ક આવ્યા હતા. અમે ને રસ્તે ગયા (Fifth Avenue ના સ્ટેશનપરથી) તેનો થોડો બાગ ગામના મોહોલાની વચમાં કટેરા ભરી લીધેલા હતા તેની અંદરથી અમારી વાળી આગગાડી દોડતી હતી અને તેની આસપાસ ખીજ ગાડી-ઘોડાઓ તથા રાહદારીઓ આવજાવ કરતા હતા અને ત્યાંનું રેહેનાર લોક બધું ધરોની બાહાર ખુરસીઓ ઘડાડી બેઠેલું હતું તે દેખાવ નવાઈ જેવો લાગતો હતો. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે ગાડીમાં બેસનાર લોકોને પુછીને ગાડીમાં પાછા ઉપલા ફ્લેટખુશના સ્ટેશનપર આવવા નિકળ્યા પણ તે સ્ટેશન કોણ જાણે ક્યારે પસાર કરી ગયા તે કાંઈ માલમ પડ્યું નહીં અને જ્યારે વાહાંણો તથા સ્ટીમરો દીસવા લાગી ત્યારે અજબ ઘઈ પુછતાં માલમ પડ્યું કે અમે તો ખીજી ગમ નિકળ્યા આવ્યા હતા પણ ઘેલાં જ્યાંની જાણે ત્યાંથી પાછા ન્યુયોર્ક જવાનું સેહેલ પડે છે. તે મુજબ એક સ્ટીમર ત્યાંથી ઉપડતી હતી તેમાં બેસીને થોડા વખતમાં ન્યુયોર્કમાં ઉતરી હતા એ સ્ટીમફરી હતી

અને તેમાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લોકો આવજાવ કરે છે જેમાં ગાડી ઘોડા જેડેલા વટીક લાવલઈજાવ કરે છે અને વળી નદીને પેલે કાંઠેની સામન લાવેલી આગની ગાડીઓની આખી ટ્રેનો પણ તેને વારતે બતાવેલી સ્ટીમએટોમાં એનજીન સુધાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લાવલઈજાવ કરે છે તે જેવાનું સાફ લાગે છે. તે સાફ ઘોઠની નજદીક આગની ગાડી લાવી તે ઘોઠની ઉપર પાટા ફાંપ છે તે પર ચઢાવી લાવે છે. બીજે કિનારે તેજ માફક પાછી ઊતારી ગાડી આગળ જ્યાં જવું હોય છે ત્યાં જાય છે.

તા. ૧૦ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે ધણોખરે દિવસ દિહાની જેવાલાયક ઇમારતો બેઠ હતી. અમે પેહેલાં બોડવેમાં આવેલી ઇક્વીટેબલ લાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ કંપનીની હવેલી જેવા ગયા હતા, જે બાહારથી ઈનાઈટ પથ્થરની બાંધેલી છે પણ અંદરથી બધે જાતજાતના સંજેમરમરથી શણગારેલી છે. એ ઇમારત ધણી જાંજવર એક આખો મોહોલો (જેને ઇહાં block કહે છે) રોકે છે અને આઠ મજલાની છે. તેની સીડીઓ, થાંભલા, દેવાલ તથા સીલીંગ સવળું મોટા મોટા સંજેમરમરના પથ્થરનું કાંપેલું છે જેથી લપકા ધણો લાગે છે. ઇહાંની મોટી ઇમારતોમાં એવી બીજી ધણી યોડી હતી. એ ઇમારતના ધણા ભાગો (Wings) અંદરથી કાંધા છે અને તેમાં જવા સાફ આઠ માળ સુધીની છુટી છુટી લીફ્ટો કાંધી છે જે આખો વખત ઉપર હેડે આવજાવ કર્યા કરે છે. તોખી તેમાં લોક ખીચેખીચ ભરાય છે. અને તેમ થાય તેમાં નવાઈથી નહીં, કારણકે એ ઇમારતમાં બધી મળાને નાની મોટી ૨૦૦૦ ને આસરે આસીસો છે તેથી આવજાવ ધણી મોટી થવી જોઈએ. ઘેરનો ધણી, એ લીફ્ટ ચલાવવાનો તથા ઘરમાં બધે નડીઓ મુકી તેમાં ઠંડીની રતુમાં ગરમી પુગાડવાનો તથા ઓરડાઓ સવળું સાફસાફ રાખવાનો ખર્ચ પોતે કરે છે. જે એમ નહીં કરે તો પછી આઠમાં માળપર બાહુત ફાણ રહે? આસીસોના પોરટમાં નાખવાના કાગળે સાફ દરેક વીંચમાં મોટી કબજો તદ્દન નાના નાના ખાનાની મુકેડીઓ છે જે ઉપર દરએક તે વીંચના ઓર-

ડાંગોનાં નંબર મુકેલાં હોય છે, અને તે નંબરોવાળા ઝોરડાઓમાં કંઈ આશીસ છે તેનું મોટું પાટિયું પડોશના ઝોરડામાં મુકેલું હોય છે, તે બિપરથી આશીસો ક્યા માગપર તથા ઝોરડામાં છે તે માલમ પડે છે અને વળી તે પાટીયાં આગળ ઘેરધણીને દિસાએ એક માણસ બધુક બેસી રહે છે, તે અંજણા ધણીઓને આશીસો ક્યા છે તે કહે છે તથા કેઈ લીફટમાં બપર જવું તે જણાવે છે. પોસ્ટવાળો સીપાઈ આવે તે પેલાં ખાનાઓ જેની એક માધારણ કુચી તેની પાસે રાખે છે તેથી બધાડી સઘળાં કાગળો કાઢી જાય છે અને આશીસો બંધ હોય છે ત્યારે ધણી ધણીઓનાં કાગળો આવેલાં તેમાં મુકે છે. વળી એ ઇમારતમાં રેસ્ટરોં પથુ રાખેલું છે જેમાં લાંના રહેનાર આશીસવાળાને બપોરનું જમવાનું પથુ સેહેલ પડે છે અને બધી રીતની જોગવાઈ સારી કાઢેલી છે. એ ઇમારતના નીચલા ભાગમાં ફરતી દુકાણો છે જેનાં બાકાં પથુ ધણાં મોટાં આવે છે. એમાંના એક ભાંય-તળિયાના ભાગમાં ખરકનટાર્છલ સેફ ડીપાજીટ કંપનીની આશીસ તથા તીજેરી છે જે અમો જોવા ગયા હતા અને એવું અમો બીજે કુચે જોવું નહીં. એ કંપનીએ પોતા સાઈ ઘેરધણી પાસે એક ધણો મોટો ઝોરડો તદ્દન આગથી બળે નહીં એવો બંધાવ્યો છે ને તેની અંદર કાંઈ સંખ્યાબંધ અલ્લરાઈઓ ફરી તેના ખાંચાઓમાં એક એક તીજેરી જોવો બાકસ રાખેલો છે જે જુદી જુદી કદના એક કુટથી પાંચ ચોરસ ફીટ સુધીના હોય છે. બધા મલી ૪૦૦૦ બાકસો અથવા ખાંચાઓ છે. જે લોકો પોતાનું કબેરાત, મોટા, શેસે તથા ઝોચરિયાંઓ સહી સલામત રાખવા સારૂ છતાં રાખવા માગે છે તેઓને જોવો જોઈએ તેવાં કદનો પેલાંમાંનો બાકસ આપે છે જેની વરસ દીને શી કદ મુજબ કાલર ૧૫ થી કાલર ૪૦૦ સુધી લીધે છે. તેમાં તે ધણી પોતાને ગમે તે રાખે છે. એ બાકસને બે કુચી હોય છે. તેમાંની એક બાકસમાં ઝોચરિયાં મુકનાર ધણી પાસે ને બીજી લાંના રખેવાલ પાસે રહે છે. જે રખેવાલ કુચીથી કમાન દાખે તોજ પેલી ધણી વાલી કુચી અંદર ફરે છે તેથી બે જણા સાથે હોવા વગર કદી તે બા-

કસ ઉધડી શકતો નથી. એ સધળા બાકસોની સાથે વીજળીના સંચા-
ઓ લાગુ પાડેલા છે તે દીસનાં ચાંપથી છુટા કરે છે, પણ સાંજનાં
તીજેરી બંધ કરતી વખતે ચાંપ ખીસાડી નાખ્યાથી દરેક બાકસ
સાથે તે જોડાઈ જાય છે અને પછી એ કોઈખી ધણી તે બાકસને
જરાખી ઊંચકવા જાય છે અથવા આંચકા લગાડે તો પેલી વીજળીને
લીધે પોલીસ ચોકાપર ધાંટ વાગે છે જ્યાંથી તરત સીપાઇઓ દોડી
આવી તે ચોરને પકડે છે. એ ચોકાઓ મોહોલે મોહોલે હોય છે તેથી
નજદીકમાં હોવાથી તથા વીજળીથી ઝ્યાં પોલીસની ગરજ છે તે ધરને
નંબર પડવાથી તેઓ તરત લાં જઈ પોહિંચે છે. વળી એ બંધાવ
ઉપાંત તીજેરીના ઝોરડાનાં બેજ બારણાં છે તે ધણીજ મજબુત લો-
ખંડનાં બનાવેલાં છે. તે બારણાની કલ ધણી ઊંચી છે. તે ઝીવી
રીતની ઘડીઆલના સંચાની માફક કલાથી કીધેલી છે કે બંધ કરતી
વખતે જ કલાકે તમો તે કસની એક ક્ષણ છે તે પર માંડે,
તે પ્રમાણે ખીછ સંધારે તેજ કલાકે સંચો અંદર ફરતો હોવાથી,
કુચીથી તે કલ ઉધડી શકે છે. સવારના ૧૦ વાગે ધારા મુજબ એ
કંપનીની આશીસ ઊઘડે છે તેથી ૧૦ વાગાનો રાષ્ટ્રમ કાયદા પર રાખ-
વાથી સવારના ૧૦ વાગા પછીજ તે કલ ઉઘડે છે. તેની
આગમજ ગમે તે ફાંફાં માથે પણ કદીખી ઉઘડે નહીં. ઝીવી કલા
વાપરી છે કે બારણાને લાંબવાખી ધણાં મુસ્કેલ છતાં રાતના તેની
સાથે પણ વીજળીનો સંબંધ રાખેલો હોવાથી પોલીસને તરત કાષ્ટ લાં
તેવું કરતો હોય છે તો માલમ પડે છે. એવાં વળી એક પછી એક
બે બારણાઓ પસાર કરે તોજ અંદરના તીજેરીવાલા ઝોરડામાં જ-
વાય છે તેથી ચોરી થવી મુશ્કેલ છે. તે બધું આગથી બળે નહીં.
એવું હોવાથી આગથી પણ નુકસાન થવું મુશ્કેલ છે અને વળી ઓચરિયાં
મુકનાર ધણીની સધળી નામ નીશાની લીધે છે અને તેના આંગપર
કાંઈખી નીશાની હોય છે તે નોધી લીધા ઉપાંત તેને ગમે તે પાસવર્ડ
પોતે એક આપી જાય છે તે એક ચોપડીમાં નોધી રાખે છે. એને
લીધે વખતે કાંઈ બલતા ધણીના હાથમાં તેના બાકસની કુચી જાય

તો તે નીશાણીથી તથા પાસવર્ડ તે નહીં જાણવાથી પકડાઇ આવે છે અને જો અંદરથી ગયો તો રખેવાણની કુંચી વગર તે બાકસ પણ જાણી શકે નહીં. એવી સરસ મોકાશી ત્યાં રાખવાથી ધણું લોક ત્યાં પોતાની જાણસો તથા ઓચરિયાંઓ સહી સલામતી સાફ રાખે છે. ત્યાં તેઓને બેસવા અથવા સામાન કાઢાડવા સારું છુટા છુટા નાના ઓરડાઓ છે જ્યાં પોતાનો બાકસ લઇ જઈને કોઈ જોય નહીં તેમ ગમે તે કાઢાડ મુક તેમાંથી કંઈ છે ને બાકસ પાછો મુકી જાય છે. એવી ત્રણ ચાર કંપનીઓ વેપારના જુદા જુદા હતા તથા મોટોલાઓમાં રાખેલી છે, જ્યાં લોકોને ધણું સવલત કરવા બ્રિટીશ તેઓનો જીવ નિર્મિત રહે છે. એ જોઈને પછી મયુચુઅલ લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીવાળી ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પણ સંગેમરમરની બાંધેલી છે. જોની અંદર લાલ રંગનો સંગેમરમર વાપરેલો છે એની સીલિંગ લોખંડની ફ્રેમ કરીને તેમાં સંગેમરમરની લાડીઓ જડીને ઉપર તથા હેઠે બેઠે ગમ તે દેખાઈતી કાઢી છે, એ ઇમારતના ૯ માળે જે તેની અગાસી ઉપરથી ન્યુયોર્ક શહેરનો દેખાવ ધણું સારો દીસે છે. એ બેઠે ઇમારતો (Nassau) નામના મોટોલામાં આવેલી જે ઈલાંતી જીંદગીના વીમાની કંપનીઓમાં એ બેઠે કંપનીઓ સરસ ગણાય છે. તેઓની અસલ બરાબરી યાપણ દરેકની આસરે અઢી લાખ ડોલરની જે પણ તેના રીઝર્વ ફંડ પચાસ લાખ ડોલર સુધીના થઇ ગયાં છે તેથી તેની ઉપજ કરવા આરંભે આવી મોટી ઇમારતો બાંધી તેનાં બાડાં ખાવાથી સાત ટકાની ઉપર વ્યાજ તેનું ઉપજાવે છે ને વીમા ઉતરાવનારાઓ જોની મોટી તથા સરસ ઇમારતો હોય છે ત્યાં વધતો વીમા ઉતરાવે છે. તેથી એ બે કંપનીઓમાં ઇમારતો બાંધવાની જાણે સરસાઈ આવે છે ને એકે એક બાંધી તો ખીજે તેથી મોટી બાંધે તો ફરીથી પેહેલો તેની અસલી ઇમારતને વધારે બપકાદાર બનાવે એમ કર્યા જાય છે. એમાંની પેહેલી કંપનીના શેરો ત્રણ ચાર જાણ્યા પાસે છે તેઓને ગમે એટલી કિંમત આપવા

માગેછે પણ શેરો વેચતા નથી અને સાંભળવા જાય શેરોનું વ્યાજ દર મહિને શેરવાલાને આપે છે.

એ જોઇને પછી સરકારી ટીલેરીની ઈમારત જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત તદ્દન સફેદ સંજોગરમરની બાંધેલી છે અને તેનો બાહારનો દેખાવ મુંબઈના ટાજિનહાલને મળતો આવેછે. એ ઈમારત ૨૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૦ ફીટ પોહોળી અને ૮૦ ફીટ જાંચી છે. તેને બાહારથી ૧૨ મોટા ૩૨ ફીટ જાંચા અને નજદીક ૬ ફીટ વ્યાસના પાંખળા કાંધેલાછે. તે થાંભળાની બેઠક પણ મોટી એક એક પથ્થરની કાંધેલીછે. તેની અંદર એક મોટો ગોળ ગુમબજ ૧૬ થાંભળા ઉપર કાંધેલો અને પાછળથી પાછો બાગળા. આટલા માફક મોટા થાંભળા તથા જાંચી અને ઘણી પોહોળી સીડી કાંધેલીછે. એ ઈમારત એઠનસના પારથનોની ઈમારતની દૃષ્ટિએ બાંધેલી અને હેઠલ સોનું તથા રૂપું રાખવાની મોટી વેલટો કાંધેલી. અસલ એ ઈમારતવાળી જગ્યાપર ફીડરલ હાલ (Federal Hall) હતો જ્યાં જનરલ વોશીંગ્ટને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓવ અમેરિકાના પેહેલા પ્રેસીડન્ટ દાખલ સોગંદ લીધા હતા અને જે જગ્યાપર જિમો હતો તે પથ્થર હજી ત્યાં જાલવી રાખ્યો છે, અને તે ઉપર તા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૭૮૯ નો લેખ દોતરેલો છે. તેની આગળ એ જનરલનું આજ્ઞા ધાતુનું એક પુતળું મુકેલું છે તે ૧૩૫ ફીટ જાંચું ૧૪ ફીટ જાંચી બેઠક પર મુકેલું છે. એ ઈમારતનો એક છોડા નેસો અને બીજો છોડા વોલ સ્ટ્રીટમાં આવેલો છે ત્યાંથી નિકળેલા મેનહેટન કંપની (Manhattan) નામની બેંક છે તે જોવા ગયા હતા એથી ઈમારત સંજોગરમરની બાંધેલી છે તેમાં તેના માળપર જવાની સીડી ઘણી મોટી અને જોવાલાયક કાંધેલી છે. તેનો નીચેનો હાલ રંગીન સંજોગરમરનો કાંધો છે તેમાં ઉપલી સફેદ પથ્થરની સીડી ઘણી શોભે છે. તેની દેવાસે સવળી સંજોગરમરની બનાવેલી તથા ત્રેનાઈટનો રંગીન પથર વાપર્યો છે તેથી ચગકતો પાકીશ કાંધેલો દોવાથી સારી શોભે છે. એ ઈમારત વોલ સ્ટ્રીટ (Wall Street) કે જ્યાં બધી મોટી વેપારી-

ઓતી પેહડીઓ, બેકા ઇત્યાદી આવેલી છે ત્યાં છે. એજ મોહોલામાં આવેલી કસ્ટમ હાઉસવાળી ઈમારત જોવા ગયા હતા જે ત્રેનાઇટના ગંગાવર પથ્થરની બાંધેલી છે તેને બાહારથી બાર ૩૭ ફીટ ઊંચા અને ૪૫ ફીટ વ્યાસના એક એક પથ્થરના પાંચળા મુકેલા છે જેની હાજની બેઠક ૮×૮×૮ કીયુબીક ફીટના એક એક પથ્થરની છુટી મુકેલી છે. એના અંદરનો ભાગ સખદેઝરીની ઈમારતની માફક ગોળ કીધો છે ને ચાર ચાર થાંભળાઓ ચોરસાઇએ મુકી બાહુ ગોળ કરી લીધી છે. એ ઈમારતને બાંધવા પાછળ ૧૮ લાખ ડાલર બેકા હતા. એ કસ્ટમ હાઉસ જોતાં ઈંદાની જગાત વિશે ખબર કાઢાડતાં માલમ પડે છે કે સૌથી વધતી જગાત નીચે મુજબના માલ પર લે છે:—જનની બનાવતના કાપડ ઉપર દર રતલે ૫૦ સેન્ટસ તોલ્લું પર ઉપરાંત તેની કિંમત ઉપર ખીજા ૪૭ ટકા લે છે, ચોરસોના રેશમી પોશાકો ઉપર ૬૦ ટકા, કીદના હાથનાં મોજાં ઉપર ૫૦ ટકા, છુટા હીરા તથા ઝવેર ઉપર ૧૦ ટકા, જડેલા હીરા ઉપર ૨૫ ટકા. એ પ્રમાણે બાહારની બનાવતો પર જગાત લે છે ત્યાંથી નિકળેલા સ્ટોક એક્સચેન્જ (અહીંના દલાલોનો હોલ) જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત ઘણી સોલખતી બાંધી છે ને તેની અંદર એક ઉભો અને એક આડો એમ મોટા હાથો બાંધેલા છે તે ગોલીઠ તથા ચીતારમમથી ખુબ શણગારેલા છે. એ ઈમારત સફેદ સંજેમરમર તથા પાલીશ કીધેલા રંગીન ત્રેનાઇટ પથ્થરની પાંચ મળલાની બાંધેલી છે તે ૧૬૨×૭૦ ફીટની છે ને તેનો હોલ ૧૪૧×૫૩ ફીટનો છે. બાકીની દલાલોની આશીસોથી ઈમારત ભરાઈ ગઈ છે ને આગળ જે સેફ ડીપાજીટ બેંકની વોલ્ટ વિષે લખ્યું છે તેથી ઓચરી-યાંઓ મુકવાની એ ઈમારતમાં પણ વોલ્ટ રાખેલી છે એ બાંધવા સા-રું દલાલોની એક કંપની જભી થઈ હતી તેઓ ૧૧૦૦ જણા હતા તે-ઓએ ૧૧૦૦ શેરો એના આસરે ૫૦૦૦ ડાલરની કિંમતના દરેક લીધા હતા અને તે વેચવાનો હક રાખ્યો હતો પણ એ એક્સચેન્જમાં જેની પાસે શેર હોય તેને જ વાંદે છે અને સધળું નોટાનું તથા મોટી કંપનીઓના શેરોનું કામકામ ઈંદાંજ થાય છે તેથી તેમાં જવાના હક

સાઈ દર શેર આજે ૩૦૦૦૦ ડાલરે મંગાવ છે તોળી વેચતા નથી. એ,એમબરો પાસથી દર સાલ સપ્સક્રીપ્શન લીધે છે અને બ્યારે તે- માંનો કોઈ ધણી મરણ પામે છે ત્યારે તેના વારસોને એનાં ફંડમાંથી ૧૦૦૦૦ ડાલર મળે છે અને શેરનો હક રહ્યા તે જુદો એટલો ફા- મદો શેર રાખનારને થવા ઉપરાંત ચોક્ક દલાલો હોવાથી તેને દલાલી પણ સારી મળે છે અને ઇલાંના લોક જેવું સડો રમનાર બીજો કોઈ નથી તેથી દલાલોને તડાકો પણ ધણો પડવાથી તેઓ પૈસાધર થઈ ગયા છે. જો કોઈ એમાંનો દલાલ નાદાર થાય તો તેને બ્યાં સુધી માગનારા- એનું પટાવે નહીં ત્યાં સુધી પાછો અંદર આવવા દેતા નથી અને તેમ નહીં પટાવે તો ચોક્કસ વખતમાં તેનો શેર તેના માગનારાઓના હાથમાં સાઈ લીલાંજી કરી વેચી નાખે છે. ઇલાં દરરોજ કરોડો ડાલરની ઉત્પાદન થાય છે. અમો ગયા ત્યારે જ્યોરજી એક વાગ્યો હતો, પણ તેટલાં એટલાં તો સાટાં થયલાં હતાં કે તે સાટાં પતાવેલાં તેના કાગળનાં પુટકાઓ આખા હોલમાં પથરાઈ ગયા હતા અને ત્યાં દલાલો કામ કરતા હતા તેઓનો ઝોઘાટ જાણે કાનના બેહોર ફાડી નાખે તેવો ઈમારતની બાંધણીથી લાગતો હતો. દલાલો સિવાય બીજા કોઈને પણ તે હાલમાં જવાનો હુકમ નથી. જો કોઈ દલાલને મળવા આવે તો તેની આશીસ જે તેજ ધરમાં હોય છે ત્યાંથી તાર દાખે કે દલાલોના હાલમાં ફરતા તખ્તા જડેલા છે તેમાં તે દલાલનો નંબર બાહાર નીકળી આવે છે, અને દલાલો હંમેશાં પોતાનાં નંબર તરફ નજર કરતા રહે છે તે જોય છે કે પોતે તેને બાહાર મળવા જાય છે. અમો યોડો વખત ઉપર ગેલરીપરથી દલાલોનો મેલાવડો જોતા હતા તેટલાંમાં કોઈ વગર ગણત્રીના ઉપલા નંબરો ઊપાડ બંધ થતાં હતાં જેની પરથી કેટલું લોક ખારનું ત્યાં કામ કરાવા આવે છે તે જાણાય છે. દરેક કંપની યા સરકારી જુદી જુદી નોટોને લગતી જમ્યા જુદી જુદી હોય છે બ્યાં એક ચાંલજાપર તેના સ્ટાફને લગતું પાટીયું મારેલું હોય છે અને ત્યાં તે શેરો યા નોટોના દલાલો વેચવા યા લેવા હિત રહેવાથી કામ સેફ્ટ થાય છે અને વેચનાર લેનાર શોધવા જવા પડતા નથી.

જેવો કાંઈ મોટો મોટો થયો કે તે દાસની આસપાસ તાર ઠરનારાઓ
 બેઠેલા હોય છે તેઓને જણાવે છે કે તે તાર તરત ખીજ શેઢેરોના રોક
 એક્ષમેન્તેમાં જાય છે અને બધી ગોઠવણો સારી રાખી છે. ત્યાંથી
 નિકળેલા પોસ્ટ આશીસની ધમારત જોવા ગયા. એ ધમારત બે
 રસ્તાની વચમાં આવેલી છે અને ઈંદાંની મોટી ધમારતોમાંની
 એક ગણાય છે જેની બાંધણી પણ સારા ઢપની કાંધી છે ને
 છાપડાંઓ ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ કાંધાથી ઘણી શોભે છે
 તેમાં તેના મુખડાપરના મોટા થાંભળાઓ તેને વધારે દીપાવે છે.
 એ ધમારત મેનાઈટના પથ્થર તથા લોખંડની બાંધેલી છે ને તે
 ઉપર સાદાઈ સીતેર લાખ ડાલર (આજના વડાવે સવા બે કરોડ
 રૂપિયા) ખેડા છે એવી સરસ તથા મોટી એ ધમારત બાંધેલી છે.
 એ પોસ્ટ આશીસમાં ૧૭૦૦ માણસો રાખેલાં છે ને વરસ દહાડે એની
 આવક ૪૩ લાખ અને ખર્ચ ૧૫ લાખ ડાલરનો છે જેથી ૨૮ લાખ
 ડાલરનો નફો સરકારને એનેથી થાય છે. એ પોસ્ટ આશીસને લ-
 ગતી ૧૭ સ્ટેશન આશીસો અને ૧૨૦૦ પોસ્ટના થાંભલાઓ એ શેઢેર-
 માં છે ને દિવસની ૧૨ થી ૨૫ વેલિંગ્સણીઓ થાય છે. ઈંદાંના પુ-
 નાઈટક સ્ટેટસનો પોસ્ટેજ દર ૦.૧૧ આઉસે ૨ સેન્ટ અને યુરોપ, હિંદુ-
 સ્તાન તથા ખીજાં બાહાર દેશવરોના ગામોનાં ૫ સેન્ટ લે છે ને દર
 ૦.૧૧ આઉસે ખીજાં એટલાને દિસાબેજ લે છે. અમો ત્યાર પછી છઠ્ઠા
 એવેન્યુના ૧૪ માં મોહોલાનાં જ્યાં મોટી ઓરત લોકોનેખરની દુકાનો છે
 ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં જાણે ઓરત લોકોનો મેલો ભરાયો હોય
 તેમ ઓરતો બપોરના પોશાકમાં તે રસ્તા બાજુ ઉભાઈ જતી હતી અને
 રોજ એજ મુજબ યા મોંસમની વખતે એથીજી ઘણી વધતી ઓ-
 રતો એ મોહોલામાં સામાન ખરીદવા તથા ફરવાહરવા નિકળી પડે છે.
 ઈંદાંની દુકાણો પણ અમેરિકાનું જાણુ જેમ મોટી ઢપપર છે તેમ
 ગાંભવર છે અને ઘણી દુકાણો દરેકજણુ આખા મોહોલાઓ નેટલી
 ઈમારતો પાંચથી સાત માલ નેટલી જાંચાઈની રોકે છે.

અમોએ સને ૧૮૮૧નાં સાલની મુસાફરી વખતે પેરીસની

બોમારસી તથા મેગેજન ડી હુવારની દુકાણોની વિંગતો લખી છે તેવી
 યા તેથીબી સરસ ધહાંની મોટી દુકાણો છે. કોઈ કોઈ દુકાણોમાં
 બધી જાતનો સામાન કપડા, પુતળાં, તસ્વીરો, ધસાદી વેચવા ઉપરાંત
 ઝવેરાત પણ વેચે છે તેમાંની એક અમે જોઈ હતી. તેનો ઝવેરાતને
 લગતા દાખડાઓએ ૫૦ શીટ લાંબો ફેલ લરી નાખેલો હતો એટલો જથ્થા-
 બધ તથા કિમતી સામાન તેઓ વેચે છે. અમે બીહીતાબીહીતા
 કહીએ છીએ કે એક એક આવી દુકાણમાં ચાર પાંચ કરોડ રૂપિયાનો
 માલ પડી રહેતો હશે. ઈહાંની સૌથી મોટી દુકાણોમાં ઈ. જી. ડેનીંગની
 કંપની આરનોલ્ડ કાનરટેબલની કંપની તથા બીજી ઘણી એવીઓ છે.
 અમેએ એક બે દુકાણો એવી જોઈ હતી જેમાં ઘણી નવાઈની તથા
 કિમતી ચીજો મુકેલી છે અને તેમાંનાં કિરીકામની કિમત નહીં મનાય
 એવી હતી. ફરેટ ખાવાની રકાખીનાં સડો હાથનાં જોયા ચીતાર
 પાડેલી જોયા કોરીનાં હતા, તેની એક એક રકાખીના ૨૦૦ ડાલર યાને
 ૨૬૦૦ હતા. તેજ મુજબ ચીનીકામનાં તથા (Severes) સેવેરીસના
 ફલાવરવાસો હજારો ડાલરની કિમતનાં દરેક હતાં. ઝાડો ખુદરતની અ-
 સરથી પથ્થર (Petrified) બની જાય છે તેના પથ્થરો તથા ચાંબળાં
 એ વેચવા મુકેલા હતા, જે દરેકની કિમત ૮૦૦ થી ૨૦૦૦ ડાલરની
 હતી. પુતળાંઓ, ચીત્રો ઈત્યાદી સઘળું હજારો ડાલરની કિમતનાં હતાં
 અને વળી ખખર કાઢાડવા મુજબ એના ખરીદનારાઓ પણ ઘણા મ-
 થી આવેછે. એ સઘળું ઝડપમાં જોઈને પછી (Iron steam boat)
 આયરન સ્ટીમ બોટ કંપનીની એક સ્ટીમરમાં બેસીને વેસ્ટ વ્યાર્હટનના
 કિનારાપર જવા સાફ નિકળ્યા હતા. પેહેલાં વેસ્ટ વ્યાર્હટન ઉતર્યા હતા
 જ્યાં એક ઘણો મોટો ડોકો લોકોને ફરવા સાફ ટાંચે છે તે ૧૦૦૦
 શીટ ઘરિયામાં જાય છે. એ જગ્યાપર દુકાણો રેસ્ટરં, ચકરીઓ ધસાદી
 જાણે મેલો લયો હોય તેમ હમેશાં રાખેલું છે તથા એક લોખંડની
 વેધરાગા કીધેલી છે, જે ૩૦૦ શીટ જગ્યામાં છે અને તે જાપર લી-
 ફ્ટથી લોકોને લાવ લઈ જાય કરે છે. ઈહાં એક જણે પોતાનું ઘેર એક
 ગંગાવર હાથીના આકારમાં, (જે અમેએ સ્ટીમર સરતીયાપરથી ન્યુ-

જેવો કાંઈ મોટો સોદો થયો કે તે દાવની આસપાસ તાર કરનારાઓ બેઠેલા હોય છે તેઓને જણાવે છે કે તે તાર તરત ખીજ શેઠેરાના સ્ટાક એક્સચેન્જમાં જાય છે અને બધી ગોઠવણો સારી રાખી છે. ત્યાંથી નિકળેલા પોસ્ટ આશીસની ધમારત ભેવા ગયા. એ ધમારત બે રસ્તાની વચમાં આવેલી છે અને ઈંદાની મોટી ધમારતોમાંની એક ગણાય છે જેની બાંધણી પણ સારા હપની દીધી છે ને છાપડાંઓ ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ દીધાથી ઘણી શોભે છે તેમાં તેના મુખડાપરના મોટા ચાંબળાઓ તેને વધારે દીધાવે છે. એ ધમારત ત્રેનાધટના પથ્થર તથા લોખંડની બાંધેલી છે ને તે ઉપર સાદાઈ સીતેર લાખ ડાહર (આજના વટાવે સગા બે કરોડ રૂપિયા) બેઠા છે એવી સરસ તથા મોટી એ ધમારત બાંધેલી છે. એ પોસ્ટ આશીસમાં ૧૭૦૦ માણસો રાખેલાં છે ને વરસ દહાડે એની આવક ૪૩ લાખ અને ખર્ચ ૧૫ લાખ ડાહરનો છે જેથી ૨૮ લાખ ડાહરનો નફો સરકારને એનેથી થાય છે. એ પોસ્ટ આશીસને લગતી ૧૭ સ્ટેશન આશીસો અને ૧૨૦૦ પોસ્ટના ચાંબલાઓ એ શેઠેરમાં છે ને દિવસની ૧૨ થી ૨૫ વેહેંચણીઓ થાય છે. ઈંદાનો મુનાઈટડ સ્ટેટસનો પોસ્ટેજ દર બા આઉસે ૨ સેન્ટ અને યુરોપ, ઈન્ડિસ્તાન તથા ખીજાં બહાર દેશાવરોના ગામોનાં ૫ સેન્ટ લે છે ને દર બા આઉસે ખીજા એટલાને દિસાબેજ લે છે. અમો ત્યાર પછી છઠા એવેન્યુના ૧૪ માં મોહોલાનાં જ્યાં મોટી ઓરત લોકોનેબરની દુકાનો છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં જાણે ઓરત લોકોનો મેસો ભરાયો હોય તેમ ઓરતો બપોરના પોશાકમાં તે રસ્તા ઉપર ઉભાઈ જતી હતી અને રોજ એજ મુજબ યા મોંસમની વખતે એથીબી ઘણી વધતી ઓરતો એ મોહોલામાં સામાન ખરીદવા તથા ફરવાહરવા નિકળી પડે છે. જુલોની, ફુલો, પપ્પુ, અગ્રેસ્થિલું બધું જેમ મોટી દપ્પર છે તેમ ગંજાવર છે અને ઘણી દુકાણો દરેકજણ આખા મોહોલાઓ જેટલી ધમારતો પાંચથી સાત માલ જેટલી ઊંચાઈની રોકે છે.

અમોએ સને ૧૮૮૧નાં સાલની મુસાફરી વખતે પેરીસની

લાખ ડાલર ખર્ચ થયો છે. એ જગ્યાની સામે અમારી સ્ટીમરના ડાખા હાથ ઉપર (Rockland Lake) રોકલેન્ડ લેક આવેલો છે જેના પાણી ઠંડીની રૂઠુમાં બંધાઈ આપસ થાય છે તે આઈસ બરી રાખવાની મોટી વખારો કીધી છે, જેમાંથી આપસ આપું વરસ ન્યુયોર્કને પૂરું પાડે છે, તે એટલુતો સસતું વેચાય છે કે તેને લખલુટની રીતે લોકો વાપરે છે, અને જ્યાંથી આપસનું પાણી મળે ત્યાં મુદત આપું ટમખલર આઈસથી ભરીને આપે છે. સાંભળવા મુજબ એક સેનટના બે રતલ મલે છે. એ ક્રોટન બે (Croton Bay) માં હડસન નામના વહાડા દરિયો ખેડનારે પેહેલાં ન્યુયોર્કવાલું ટાપુ શોધી કાઢ્યું હતું તે ધણીએ આખે બેમાં લંગર નાખ્યું હતું અને પછી તેની ઉપર નદીમાં પેવસ થઈ એ બાબુની શોધ કીધાથી તે નદીનું નામ એ ધણીપરથી હડસન રીવર ડય લોકોએ આપ્યું હતું. (ન્યુયોર્ક સને ૧૬૦૯ માં એણે શોધી કાઢ્યું હતું) એ બાબુપર ક્રોટન તથા હડસન રીવર આગળ આલતાં મળી જઈને એક મોટો સરોવર બની ગયો છે જેને (Tappan Zoo) તેપાંન ઝી કરી ડયોએ નામ આપ્યું છે તે ૧૦ x ૪ માઈલ જેટલો છે અને તેની આસપાસનો ફરતો ગોળ દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. ઈહાંથી હવે મોટા પાહાડો જેને ઈહાં હાઈલેન્ડસ (Highlands) કહે છે તે દીસવા લાખ્યા હતા અને વળી આગળ વધતાં એક ખીલ બે (Haverstan Bay) માં દાખલ થયા હતા. ઈહાં પાહાડો નજદીક ફરતા આવી ગયાથી તથા લીલોતરીયી બરપુર હોવાથી દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો હતો અને બારે માનવીજ થાય છે ત્યારે ગાજવાનો અવાજ એ પાહાડોની અંદર ગોળ દોડવાથી પડ્યા ધણો થાય છે તેથી અસલના ઈહાંના ઈડયન રહેવાસીઓ એ જગ્યા ઉપર સેતાન વસે છે કરી કહેતાં. ને એ પાહાડનું નામ ગગડાટનો પાહાડ (Thunder Mountain) આપેલું હતું. ઈહાંથી આગળ જતાં વેસ્ટ પોઈન્ટ નામની જગ્યા આવે છે જ્યાં પાહાડનું એક ખુલ્લું પાણીમાં બાહાર નિકળી આવેલું છે તેહાં અમેરિકાના લરકર સાફ આશીસરો બનાવવા લોકોને શીખવાની નિશાળ (Academy) છે.

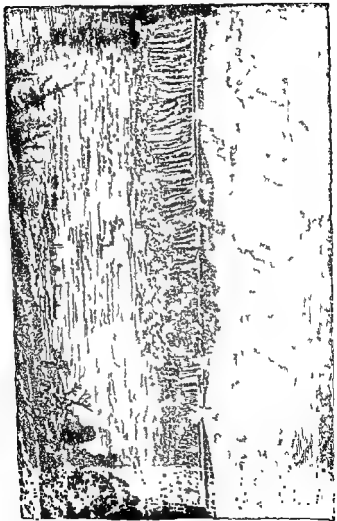
અમો આવજેનીથી સધળુ જોઈ તથા ત્યાના પાર્કમા ફરીને રા તના ૧૦ વાગે આગની ગાડીમા બેઠા હતા, જે કપની ન્યુયોર્ક અને હસન રીવર રેલરોડને નામે ઓળખાય છે એની ગાડીઓમા પેલેસ કારસ નામની મોગી સુરાની ગાડીઓ મળેદની નજીગારેલી રાખેલી છે ને બધી ગાડીઓ એક એક સાથે જોડી જણે એકજ મોગી ગાડીની આખી ટ્રેન હોય તેમ કીધી છે ને ટ્રેનને એક નામથી બીન્ડા નાકા સુધી તેમા જવાય છે એ ગાડીને એક ઊંડે રીફ્રેસમેન્ટ લેવા ડાઈનીંગ મેનુનની ગાડી જોડેલી રાખે છે, જેમા રેસ્ટરાની ખાદ્યક ટેનલ તથા ખુરસીઓ જમવાને સારૂ ગોઠવેલી તૈયાર રાખે છે તેથી પાસીનજરોને આનતી ગાડીએ ખાવા પીવાનુ મળી રાકે છે તથા બધી એવી સ્પીર્સિંગ કારસોમા ફરાગતની તથા હાથ મોડા ધોવાળી જમ્યાઓ રાખેલી છે. જેથી પાસીનજરોને ગાડીમાથી નીચે ઉતરવાની કવી ગરજ પડતી નથી. ઈલાના ધારા મુજબ અમોએ રેલવેની ટીકીટો લીધી હતી, પણ એવી ગાડીમા સુવા સારૂ ૧૫ ડાનર દરેક જનને જુદો આપવો પડ્યો હતો, પણ તેથી સુખથી ઉધાવાનુ મન્યુ હતુ મર્જેદના બિલાણા, તકમા તથા સુવાની બર્થની બાહુર પડદાઓ નાખ્યાથી જાણે ઓરડાઓમા સુતા હોઈયે તેમ (Privacy) લાગે છે એક એક ગાડીમા એવા ૧૨ બર્થ છે, જેઓ દિવસના મઝેની જખમખની બેઠક દાખલ ફેરવાઈ રાકે છે આને આખી રાત ગાડીમા મુજરી હતી

તા. ૧૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આને સવારના ૬ વાકે ૬૫ વાગેને અમારી ગાડી જફેલો નામના ગામપર ઉભી રાખી હતી, જ્યા બીજામથી ગાડીઓ આવી તેમાના ઉતારોએ ફેરફાર કરતા નજીક દોઢ કલાક કાઢાડ્યો હતો અને ત્યાર પછી આડી ઉપડી હતી તે લેક એરી (Lake Erie) ને કીનારેથી યઇને અમારી ગાડાં પસાર થતી છેક નાયગરા ફોલ્સના ગામ તરફ કલાક ૮૫ વાગે પુગી હતી ને અમોએ કવીફ્ટન હાજિસ નામના હોટલમા ઉતારો લીધો હતો જફેલો ગામ ત ૨૬ અમારી ગાડી ફેરફાર કીધી હતી જેમા અમો સુતા હતા તે ગા-

ડીવાલી ટ્રેન બીજે રસ્તે નાયગરા તરફ જવાની હતી ને તે ગાડી અમારીવાલી ટ્રેનમાંથી હોડી બીજી ટ્રેન જે જુદે રસ્તે નાયગરા જવાની હતી તે સાથે જોડી હતી. અમે પેહેલાં સમજ્યા કે ગાડી કાંઈ શનદીંગ કરવા છુટી કીધી હશે, પણ એક કલાક સુધી પાછી તે ગાડી નહીં આવ્યાથી અમારી ગાડીમાં મેનીજર કરનાર માણસને પુછતાં માલમ પડ્યું કે તે તો બીજે રસ્તે છુટી જશે તેથી અમે બીજી ગાડીમાં બેઠા હતા, નહીં તો આગળ પાછળ ટ્રેનો નાયગરા પુગતે તો અમરથો ગભરાટ થતે કે અમારામાંનો એકજણ પાછળ રહી ગયો. અમે બેઠું જનાને એક ગાડીમાં સુવાની “બર્ક” મળી ન હતી તેથી જુદી જુદી ગાડીમાં (પણ એકજ ટ્રેનમાં) સુવું પડ્યું હતું. અમે આજે સવારે નાયગરા પુઆ ત્યારે અમારી ગાડી સાથે અમારા કોથલા તથા બીજાણા લાવેલા અમે મુકી આવ્યાથી તે ગાડીમાં રહી ગયાં હતાં પણ તે પાછળથી આવશે કરી અમે જે હોટલમાં ઉતર્યા તે હોટલવાળાને તેની રસીદ જે એક લેખાંડની નંબર સાચની ટીકીટ હોય છે તે આપ્યાથી તેનો બધું નકી કરી અમેને કોષ્ટી મેહેનતમાં નાખ્યું, વગર હોટલમાં પેહોંઆડી આપ્યાં હતાં. અમે જે હોટલમાં ઉતર્યા તે ઇંગ્લેશ કોનેડાની સહતનતમાં હોવાથી કસ્ટમ લાઉસવાળાઓ અમારો સામાન તપાસવા હોટલમાં આવ્યા હતા, પણ અમેએ કપડાંજ પેહેરાવાનાં છે કરી કલાથી કોથલાઓ ઉઘાડ્યા વગર પસાર કીધા હતા. અમારાવાલું હોટલ નાયગરાના ધોતની બરાબર સામે હોવાથી એ ધોતો-ધણી સરસ રીતે અમે જોઈ શકતા હતા, અમે હોટલવાળાનીજ ગાડી લઈને બધે ફરવા સાઈ નિકળ્યા હતા. એ નાયગરા નામની નદી ધણી નાનીછે ને લેક એન્ટેરીઓ (Lake Ontario) અને લેક એરી (Lake Erie) ની વચ્ચેમાં આવી બધેને જોડે છે એ લેકમાંથી રાત્ર થાય છે જ્યાંથી તે પોજો નૈલ પોહોળી અને ૪૦ થી ૬૦ ફીટ જાંડી જેટલી બહાર પડે છે ને ૩૬ માઇલ સુધી જઈને લેક એરીમાં પડે છે. પણ તેની આગમજ ૨૨ મૈલ દુર યાને ઓન્ટેરીઓથી ૧૪ માઇલ ગયા

એનો મોટો ધોત જે દુનિયામાં વખણાયેલો છે તે ઉપરથી નીચે
 એ નાયગરા નદી કોઈમ સાતથી આઠ મૈલ જેટલી મોટો-
 થાય છે તે તેમાં ઘણા ટાપુઓ આવેલા છે જેમાંનું એક માંડ,
 આયલ્ડને નામે ઓળખાય છે. તે ૧૨ મૈલ લાંબુ તે સાત મૈલ
 પોહોણું (આપણા મુળમના ટાપુ કરતાં મોટું) છે. હવે એ પાણીનો
 ધોત પડે છે તે કાંઈ ઉપર લખેલા એમલા એરી સરોવરના પાણીનો નથી,
 પણ તે સરોવરમાં બીજા ત્રણ સરોવરો (Lakes Superior Michigan
 and Huron) ના પાણી ઉપલા લેક એરીમાં યઈને એ રસ્તે બહાર પડે
 છે તેથી પાણી ઘણું જોરમાં તથા જમ્યાજમ આવે છે ને તે પાણી
 જ્યારે એ ૧૬૦ ફીટ જાંચા ધોત યઈને પડે છે ત્યારે તેનો અવાજ
 ગામડા યુક્તા કહેવા મુજબ સારી હવા હોય છે તો ૧૫ મૈલ સુધી
 સંભળાય છે એ નાયગરા નદી અમેરિકા તથા કેનેડાની વચમાં દ્વ
 લખેલ ગણાય છે ને એના બે મોટા ધોત છુટા છુટા થોડે છેડે પડે
 છે. તેમાંનો એક અમેરિકાની હદમાં અને બીજો જે નાયરોકો છે તે
 કેનેડા(ઇંગ્લેન્ડ)ની હદમાં આવેલો છે એ ધોતોની વચમાં એક ગોટ (Gulf)
 આયલ્ડ કરી ટાપુ આવ્યું છે જે આંસરે ૭૫ એકર જેટલી જમીન
 રોકે છે અને નદીને બે ભાગમાં એ ધોતોની આગળ વેહેતી નાખી
 છુટી પાડે છે. એ ધોતોમાંનો અમેરિકન ધોત જે સરખો એક લીટીમાં
 પડે છે તે ૧૨૦૦ ફીટ પોહોણો અને ૧૬૩ ફીટ જમો છે. કેનેડાનનાં
 હદનો ધોડાની નાલરોકો પડતો ધોત ૨૪૦૦ ફીટ. પોહોણો અને ૧૫૮
 ફીટ જમો છે અને એ ધોતોમાંથી ગણતરી મુજબ દર કોરોડ ટન પાણી
 એક કલાકમાં પડે છે. એ પાણીનો જોર (Rabids) ધોતોની એક મ-
 જા ઉપરથી શરૂ થાય છે અને ધોત આગળ આવ્યા આગમજ તેને
 ૫૭ ફીટનો ટળાવ મળવાથી તે ઘણું જોરમાં કલાકના ૨૪ મૈલને
 દિસાબે દોડતું આવી ધોત યઈને એકદમ પડે છે અને તેથી કરીને

सिद्धार्थ

તો, હોય તેમ હડતા છેક નીચાણમાંનાં વાઢાંઓ સુધી જતા જોવા હતા. તેઓ નીચાણમાં ઘુસી જતા અને જાણે રનાં, પોહોયાં હોય, તેવા હોય છે, પણ જેમ હવામાં ખડકને મથાણે આવે છે તેમ, પાતળા ધુમાડા નેવા થઈને, આસમાન સુધી ઊંચે જઈ વાઢાં, જે નીચાણમાં હોય છે તેમાં ગોચા મળી જાય છે અને બાજુનો જવન હોય છે ત્યારે, અમે, એટલા દુર હોવા રહીને ધોત જોઈએ છીએ, તોળી તેના છાંય આપણને બીનવે છે. અગોએ એ ધોતો બધી ગમ્મથી દૂરીને બરાબર જોતા આજો દિવસ માંજો, હતો. અગો પેહેલે (Rapids) જોરથી દોડતું, પાણી જોવા ગયા હતા જે ધોતથી આસરે એક માઈલ દુર છે ને, સાં ધોતતુ પાણી જોરથી આવીને ખાડા, ખડકો તથા સંકડાસને લીધે, ધણું જોરમાં દોડે છે ને તેથી કરીને બહુ શીનશીન થઈ જાય છે ને પાણી સામેના ખડકોપર અથડીને પાણું આવે છે જેને ઇઝીઝમાં (Eddies) એડીસ કરી કહે છે. એ મુજબ ધોતપરનાં દોડતા પાણી સાથે એ સામું એડીસતું પાણી મળે છે ત્યારે પાણીના મોટા મોળ માફક પાણી ઊંચકાય છે અથવા પાણીની અંદર ચકરડું પડીને વંટોલીયો (Whirl pool) થાય છે. એ બાજુપર વરસ ચારેકપર કપડાન વેબ કરીને એક અથગ તરનારો એકતરથી બીજેતર તરવાની શરત બકાને તરવા ગયો હતો. તેને બધાઓએ ના કહ્યું પણ તે સમજ્યો નહીં ને પોતાના તરવાના હુનરપર મુસ્તાક રહીને અંદર પડ્યો હતો અને પોતે પાણીના રોહો (Rapids)ની સાથે તરતો સામી બાજુએ ગયો પણ ચોડા ગયો, નહીં તેટલાં ધારવા મુજબ તે પાણીના રોહોમાં ધસડાઈને એક ખડક સાથ તેનું માથું અફડાવાથી તે ડુબી ગયો હતો. એ મુજબ અગો નધી ધારતા કે કોઈની શખ્સ આવા જોરપર રોહો કે જે એક માઈલ પોહોળા પાણીના ધોત ૬૦૦ ફીટમાંથી પસાર થાય ને તે ધોત, વળી ૧૬૦ ફીટ ઉપરથી પડીને પર્ષ તેના જોર સાથે આટલો સાંકડો થાય તેમાં તરી શકે. અમે તેવી મોટી સ્ટીમર પણ એમાં તરી એક નાકેથી બીજે નાકે જઈ શકે નહીં. એ બાજુપર જાણે પાણી ગરમ થઈને મોટા કકરાઓ ઉઠે તેમ જોસમા ચઢડતું હતું ને એક એક

સાથે મોગન માફક અથડાવું હતું. એ સેદો જોવા મારું એક પ જાંધેયું છે જ્યાં ઇન્કસાર્કન રેલવે છેક ઉપરથી નીચે મુખી જવાની ૫ મીનિટ દળાવવાથી જાણે ઉભીજ દોષ તેવી જાંધી છે તેને પાણીથી જ રેલી ગાડીઓથી પોતાના ભારે નીચે એક ગાડી જાય તો નીચે પાણી ખાલી કરી નાખેલી ગાડી ઉપર આવે તેવી રીતની ચલાવવાનું કામ છે તેમાં જોનારાઓને અરથો ઘણે લખેને બેસાડી છેક દેવ પાણીની સપાનીથી જરા ઉપર મુખી લઈ જાય છે જ્યાં પ્લાટફાર્મ કાપેલે છે તે પરથી ઉપસો લખેયો પાણીનો રેપીડસ જરાખર જોવાઈ શકાય છે એ જાણુનું પાણી કલાકના ૨૪ માર્કલને હીસાબે દોડે છે એવી ગણતરી કાઢાડેલી છે ને તે પાણીના અથડવાનો અવાજ દરિયાના મોટા જોળનજો કરતાંબી ધણો વધુ લાગે છે. દોષ જમ તો પાણી સામા સામા અથડવાથી ઉચકાય છે ને પોત માફક યજ્ઞને પાણું ખીટું ગમ પડે છે.

સાથી નિકળેલા (Great Whirlpool) વાને મોટા વટાલીયાવાલી જગ્યાપર ગયા હતા જ્યાંથી ઉપર લખેલી વિગત પ્રમાણે પણ તેનેથી મોટા આકરમાં પાણી ચડડવાથી વટાલીયાઓ ધાય છે. એ જગ્યાપર જ્યાં પાણીનો નદીનો રાહ દોડે છે ત્યાં જરાખર સામે વધારે પોહોળી જગ્યામાં મોટા ખડક આવેલા છે તેની સાથે રોહનું પાણી જોરથી અહડીતે તે પાણું હઠે છે ને ખીટું ગમ જમીનની ખાણુપર નદીને જવાનો માર્ગ છે ત્યાં પાણી દોડતું જાય છે. તેની સાથે પેનું ખડકથી અફલાયતું પાણી પાણું હઠી આવી અહઠે છે ને ગોળને ગોળ તે પાણીને જાણુએ ખસાડી મુકવાથી ફરીને મોટા વટાલીયો આવસરે હજાર શીઠના ઘેરાવાનો થતો હશે, ઉપરથી તેનું પાણી ધણું યોડું ખજરાયતું માલમ પડે છે. પણ અંદરથી તેનો વટાલીયો ધણો જોરમાં ફરે છે. ત્યાંથી નિકળીને એ નદી ઉપર મુલતો પુલ બાંધેલો છે તે તરફ ગયા હતા. હમણા એ પુલની પડોશમાં એક લોખંડનો તાર, નદીને એક નાકિથી ખીજે નાકે આડો નાખે છે જે ઉપર આવતી કાલે કોઈ ચક્રમ અમેરિકન નાની સામાન ધસડવાની

ત્રણ પર્ઈડાંની ગાડી (Wheel Barrow) માં બેસીને પસાર થવાનો છે, જે તેવણુ જરાબી ચુક્યા યા/બાલાંસ ખોહયો તો પાછા હેડે ગય-
લા ઉપર આવવાની આશા નથી, કારણ કે પાણીના રોહોમાં ધણું જોર
છે ને ધોધની ધણે થોડે દુરથીજ એ જગ્યા આવેલી છે. એ જગ્યા
પર, અસલ (Blondin) બ્લોનડીન નામનો રાખસ તારપર ચાલીને
એક ગમથી બીજી ગમ જતો હતો ને તેમ ધણી વખત તેણે ફતેહથી
કામ કીધું હતું, પણ આખરે એક વખત દોરકું તુટાથી તેવણુનો જન
ગયો હતો. એ ત્રણ વખત બીજા અમેરિકનો એક પીપમાં બેસીને
એ રોહોમાંથી એક નાકેથી બીજે નાકે પસાર થયા છે ને તેઓને
તેથી એવું તો ખમવું પડ્યું હતું કે ફરીથી તેમ કરવાની હિમત કરતા
નથી. તે પીપે પાણીનાં વમલમાં ધણું જોરથી ચક્કર ખાધાં હતાં
ને, અંદરવાસો તદ્દન તેથી ધણો મલરાટમાં પડતો હતો. ને બે-
શુધ થવાની નજદીકમાં આવતો હતો, પણ પોતે વાલવ (valve)
રાખેલી તેથી ઊપરનો ભાગ કાઠ વખતે ઉઘાડી પોતાનું ડાકું જરા
બાહાર કાઢાડી તરત અંદર પાછું ખેંચી લેતો. તે મુજબ થોડા વખ-
તમાં પીપ આગળ ધસડાઈ નદીને કિનારે ગયું ત્યારે નજદીક બેભાન
હાલતમાં તેવણુને બાહાર કાઢડ્યા હતા. ઝેરી રીને ખુદરતની સામે
થવા વારાફરતી ચકડોલો નિકળી આવે છે તેને ઈંદાંની સરક્કર અ-
ટકાવે તો સાર થાય, જાડી એકબારગી પોતે માથે લીધેલાં કામમાં
ફતેહથી થાય તેમાં તેને તથા બીજાઓને કશો ફાયદો થતો નથી.
ત્યાંથી નિકળેલા ઈંદાંનું મ્યુઝીયમ જે ઈંગ્રેજ હદના દોરસ શુ ફ્રાન્સની
નજદીકમાં છે ત્યાં ગયા હતા, જ્યાં સારો સમય જનવરોનો રાખેલો
છે, પણ નવાઈનું કાંઈ તેમાં જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. અમે ત્યાંથી
પાણીનો મોટો ધોધ જે પડે છે તેની હેઠલ જરા સાર અમારાં કપડાં
ઉપર તારપાડીનના બીજા કપડાં પેહેધાં હતાં અને સાથે માછલું લઈને
દોર્સ શુ ફ્રાન્સ જે સાથી મોટો અને મંજાવર દુનિયાનો ધોધ છે તેની
હેઠલ ગયા હતા. ત્યાં જરા સાર એક લાંગા મીનારા જેવું ધર રી-
ડીનું બાંધેલું છે, તેપરથી આસરે ૧૨૫ રીડ નીચે ગયા હતા અને

ધોધ જે પડતો તેના ટળાવ (curve) ની નીચે અમે ખાકને અથ-
ડતા અર્પડતા ગયા હતા એ ધોધનો અવાજ કાનના બેહેર ફાડી નાખે
તેવો એ વખતે લાગતો હતો અને તેના છાંટા (Spray) અમારી
ઊપર ધણી જોસમાં પડતા હતા. અમે તે ધોધની જરાબર દેદશ ઉભા
રહીને અમારે માથેથી કાંઈપી અટકાવ વગર તેનું પાણી ફોડીને આ-
ગળ ૧૦ ફીટ દુર પડતું હતું તે જોવાનું ધણું સરસ લાગતું હતું.
જાણે આપણે પાણીથી બનેલાં એક મુજબમાં જમા છીએ અને ઉપર
તથા સામે અને બાજુપર પાણીની દેવાલો તથા સીલીંગ બની ગઈ છે.
જેમાંથી આસપાસનું એકબાજુ સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું હતું નહીં,
પણ સુરજની રમલ તથા ઊજરડુંજ દિશ્તું હતું. એ દેખાવ ધણેક
જોવાલાયક છે ને આપણે જો કે ધોધની હેઠે ઉભા રહીએ છીએ પણ
પાણી પોતાના જોરથી એટલું દુર બાહાર પડે છે કે તેની નીચે ઉભા
રહેનાર પર એક ટીપુબી પાણી તેમાંથી પડતું નથી, પણ આસરે દશ
યા વીશ ફીટ દુર પડે છે. ફક્ત પાણીના છાંટા પવનના જોરથી યા
પાણી જમીનપર પડે તેના ઉછાવાથી ઊડતા અમેને તદન બીજીથી
નાખતા હતા પણ અમેને તારપાલીનના કપડાં આયાથી પગ સુધીનાં
પેહેરાવેલાં તેથી અમારું આગ યા કપડા તદન સુકાં રહેલાં હતાં. એ
કપડાં પેહેરાયાથી અમારું દેખાવ જાણે લેપસેડના રહેવાસીઓ એસક્વી-
મે (Esquimaux) આવે છે તેવો લાગતો હતો. અમે એ મુ-
જબ પાણીના ધોધની હેઠે થોડોવાર ઉભા રહીને પાછા ઊપર આવ્યાં
હતા ત્યાંથી પાછા હોટલમાં આવી લંચ (ઈંદાં તો બપોરના બાજુને
ડીનર કહે છે તેજ મુજબ બરપુર ખાણું આપે છે તે) લેઈને પાછા
નિકળેલાં પુલો વાશફરતી ખસાર કરીને એ જો મોટા ધોધોની વચમાં
જે જોડ આંધળું કરી જઈયા છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં પેહેલાં અ-
મેરિકન બાજુના પડતા ધોધની ઊપરની બાજુપર ગયા હતા તે
નહી ત્યાંથી ફોડતી જઈ નીચે પડે છે તેનો ધોધ જોયો હતો. જે વ-
ખતે ત્યાંથી એ કાંટા નદીના થકને ધોધ ૧૨૦૦ ફીટની પોહોળાઈનો
૧૬૩ ફીટ નીચાઈમાં પડે છે. તેનો અવાજ જાણે વાદળ મગડું

હોયં યા ગંગાવર મીલે આલતી હોય તેવો ત્યાંથી સંભળાતો હતો. ને દેખાવ ધણોજ સરસ લાગતો હતો. નીચાણમાં જોઈએ તો પાણી જ-
મીનપર પડતું દીસે નહીં, પણ તે ઉછલીને તેના છંટાથી જાણે રૂના
પોહોળાં બની બધે હવા બરી નાખી હોય તેવું લાગતું હતું એટલા
જોરથી પાણીના છંટા પાછા ઉપર સુધી ઉડતા હતા છતાં જુદી
જુદી જગ્યા પરથી જુદા જુદા દેખાવો ધોધના દીસતા હતા. ત્યાંથી
આગળ વધીને પછી નાલરોકો ધોધ (Horse shoe fall) જે સૌથી
મોટો છે તેનો ધોધ ૨૪૦૦ ફીટ પોહોળો નીચે ૧૫૮ ફીટ સુધી પડે
છે તેને ઉપરથી જોયો હતો. એ તરફનો નદીનો ભાગ જાણે બધો
ફીણનો ખનસો હોય તેમ હતો અને પાણી એટલાં તો જોરમાં આવતા
હતાં કે તેના ડુંગર જેવા મોજા થતા હતા અને તેવાજ જોરમાં હેઠ-
ણમાં ધોધ થઈને પડતું હતું અને તેના છંટા (Spray) અને આગળ
લખ્યું છે તેમ છેક વાલના સુધી ઊંચે જતા હતા. અમો ફાઈબી રીતે
એ ગંગાવર ધોધોની તારીફ કરી શકતા નથી અને માણસ જ્યારે
એને નજરે જોય ત્યારેજ તેની ખુબી માલમ પડે છે કે નાયગરાના
દુનિયાના વખણામલા ધોધ તે શું છે. અમો ત્યાંથી નિકસી ધી ધ્રી
સીસ્ટર્સ આયલંડ (The Three Sisters' Island) જોવા ગયા હતા.
એ ત્રણે નાના ટાપુઓ ધોધની જરા ઉપરથી નદીના ફાટાથી બન્યા છે.
અને તેઓને ત્રણ પુત્રોથી જોડેલા છે જ્યાંથી નદીનું દોડતું પાણી ધો-
ધમાં પડવાની જરા આગમજથી ધણું સરસ દીસે છે. ત્યાંથી નીકળે-
લા જરા આગળ વધતા નદી ઇંદા જે એકથી સવા માંધલ પોહોળી
પાય છે તે જોઈ હતી અને પછી પાર્કમાં ફરીને હ્રેટલમાં આવ્યા હતાં.
પાર્કમાં કાંઈ ધણું જોવાવાપક નથી, ફક્ત ઝાડો મોટાં રોપેલાં છે.
અમો જ્યારે બે ધોધની વચમાં ઘોટ આયલંડ ઉપર હતા ત્યારે સુર-
જની રજાલ તે ધોધ ઉપર પડતી હતી, જેને લીધે વરસાદની કમાન
માફકે ત્યાં યજ્ઞ આવી હતી જે ધણી જોવા લાવક હતી. એ ઉપલા
બે ધોધોની જરા આગળ એક મીલ અનાજ દળવાની ઊભી કાંધી છે
જે ધણી મોટી છે અને તદ્દન પાણીના જોરથીજ ચલાવે છે ને ખાડીનું.

પાણી કાઢાડી નાખે છે તેના અદાર નાના નાના ધોધો થઈને પડે છે તે મજેના લાગે છે. ઉપલા બે ધોધોની જાગ્રુધી એક નાની સ્ટીમર આખો વખત ભોકોને લાવ લઈજવ કરી તે ધોધોની સામે દુરથી ઉભી રહીને બતાવે છે ને એવી રીતે સ્ટીમર ચલાવે છે કે પાણીના શેટાથી દુર રાખ્યાથી તેને કશી અડચણ થતી નથી. જો કે આપણને જાણે હમણાં તે રોહોમાં ધસડાઈ જશે એમ જાગે છે. નાયગરાના ધોધ જોવા બીન ગણત્રીનું લોક રોજનું જુદી જુદી ગમથી આવે છે ને આખો વખત બધે જોનારાઓનાં ટાળાં મળે છે.

તા. ૧૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં પોહોરમાં ઉઠીને પાછો ધોધ હોટલપરથી જોયો હતો. જે વખતનો દેખાવ પરીધીયાંને લીધે મળતો લાગતો હતો ને પાણીના છાંટા (sprays) વરાલ છુટતી હોય તેવા સફેદ અને જડા લાગતા હતા. ધોધનાં પાણીનો અરધો ભાગ જાણે લીલા પાનાં જેવો લાગતો હતો અને જુદાજ દેખાવ જેવું લાગતું હતું. જો અમોથી જનતે તો ઈંદાં એક અઠવાડિયું રહીને એ ધોધો જોયા કરતે પણ ધરાતે નહીં. આખરે ફલગીરીથી એ જગ્યા અમોએ છોડી હતી. અમો આગની માડીમાં બેસીને નાયગરા, ધોધથી સવારના ૬ વાગે નિકળેલા ૧૫ માઇલ દુર પોર્ટ ડેલાઉઝી કરીને લેક ઓન્ટેરીઓને કિનારે એક નાનું ગામ, જે લાં ગતયા ને ત્યાંથી એમપ્રેસ આવ ઈડયા સ્ટીમશીપ લાઈનની સ્ટીમર “એમપ્રેસ આવ ઈડયા” માં કલાક ૧૦ વાગે બેઠા તે લેક ઓન્ટેરીઓને પસાર કરીને ટોરાંનટો કરીને કેનેડાની હદનું ગામ જે ત્યાં કલાક ૧૧ વાગે ઉતર્યા હતા. લેક ઓન્ટેરીઓ પસાર કરતી વખતે જરા તેના પાણીમાં ઉછાલો હોવાથી સ્ટીમર થોડી થોડી ડોલતી હતી તેથી થોડાક ઉતાવળો માઘ વચા હતા અને અમોને પણ થોડા દેર આવ્યા હતા. એ સરોવર લંબાઈમાં ૧૮૦ માર્ડલ અને સરાસરી પોહોળાઈ ૪૦ માઇલનો કહેવાય છે. એનો વિસ્તાર જુમત્રે ૬૭૦૦ ચોરસ માઇલનો છે એવો મોટો એ સરોવર છે. ટોરાંનટાનું શહેર ઇમેજ

હદ કેનેડાના સ્વાધીનમાં છે અને ઓન્ટેરીઓ જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. અમેરોને વખત નહીં હોવાથી તે અંદરથી તે જોઈ શક્યા હતા નહીં, પણ ત્યાંથી પાછા રીડેલો એન્ડ ઓન્ટેરીઓ નેવીગેશન કંપનીની સ્ટીમર “કારીનઠીયનમાં” બેઠા હતા અને તે બે વાગતે હંકારી હતી. એ શહેરની વસ્તી સને ૧૮૩૨માં ૨૮૦૦ માણસોની હતી તે સને ૧૮૮૧ નાં સેનસસ પ્રમાણે ૮૬૪૪૫ ની થઈ છે એટલું જલદી એ શહેર વસી ગયું છે. એ શહેરમાં ધમારતો સારી દીસતી હતી ને અમારી સ્ટીમર શેક ઓન્ટેરીઓપર એને કિનારેથી જતી હતી તેથી શહેરનો દેખાવ જોઈ શક્યા હતા. પોંટ હેમીલ્ટનથી એ શહેરમાં આવ્યા તે આ સરોવરને રસ્તે ૩૫ માઈલ દુર હતું. અમારી સ્ટીમર હવે કિનારેથી ચાલતી તેથી જોવાનો દેખાવ સારો મળતો હતો. એક ગમ કિનારો બધા લીલોતરીનાં વાસથી બરેલો હતો ને બીજી ગમ સરોવર જાણે મોટો સમુદ્ર હોય તેમ વ્યાં નજર કરીએ ત્યાં પાણી અને આસ્માન દીસતું. આજની આખી રાત સ્ટીમરપર એ સરોવર પસાર કરવામાં ગુજરી હતી ને સ્ટીમર મજેહની થંબ ચાલતી હતી. સ્ટીમરમાં આસરે ૫૦ કેપીનો છે ને સારી મજેની શણગારેલી છે, પણ ઉતારોનો ધણા હોવાથી એ બધી કેપીનો જેમાં ૧૦૦ બીજાણાં હશે તે બરાબ ગઈ ને બીજા ઉતારોને બાહાર કાઢોપર સુલુ પડ્યું હતું. અમે જોવા સ્ટીમરપર ગયા, તેવીજ કેપીન રોકાયાથી બે બંદની એક કેપીન બે ડાહર વધારે આપીને લીધી હતી.

તા. ૧૪ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ઉઠવા ત્યારે ઈહાંની વખણાયલી નદી સેન્ટ લોરેન્સમાં ચાલુ થઈ ચુકા હતા. એ નદી કેપ વીનસેન્ટ નામની જગ્યા છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. ને છેક મોન્ટ્રીયલ સુધી જાય છે અને તેમાં ડીંગસ્ટન કરી ગામ જે ઊપલા ગામથી ૧૮૨ માઈલ દુર છે ત્યાંથી ધણી જોવાલાયક છે. ઈહાં નદી ધણી પોહોળા થાય છે અને તેમાં વગર ગણતરીના (૧૮૦૦ને આસરે) નાના મોટા ટાપુઓ વીખરાઈ ગયલા છે અને તે ૫૦ માઈલ સુધી મજે

છે જેઓ બધાપર ઝાડ પાન જોવાં છે અને કોઈ કોઈપર નાના
 જંગલાઓ તથા બાગો કીધા છે. કોઈ ટાપુ થોડા વારતુલ અનેક
 અને કોઈ એકરો જમીન રોકે છે. તેઓ જલે નદીમાં ઝવેરાતના
 નજી જડયાં હોય તેમ છુટાં છુટાં આનીગમ પેલીગમ જ્યાં નજર કરીયો
 સાં દીસે છે અને આપણી સ્તીમરની સામે જલે જમીન ટાપ તેમ
 દુર દીસે પણ આગળ વધ્યા ને જરા વણાંણ લીધી કે વળી નદી
 આગળ દેખાવા માટે છે અને તે દુરથી પાછી નદી ખતમ થઈ હોય
 તેમ લાગે છે. એ મુજબ તે બાજુ ઉપર આવ્યા કે વળી એક ફાંટો
 નદીનો નિકળા આવી એક મોટો સરોવર નજરે પડે છે જેમાં પણ
 નાના મોટા ટાપુઓ ઝાડ પાનથી ભરેલા દીસે છે. અને કિનારાઓ
 ઉપર વારફરતી નાના મોટાં શેહેરો તથા મામડાંઓ મળે છે. કોઈ
 ગમ ટાપુઓ એટલા તો નજદીક આવે છે કે તેઓની વચમાંથી સ્તી-
 મર પસાર થાય છે ત્યારે બેઠ ગમના ટાપુ ઉપર પથ્થર ફેંકી રાખીયે.
 કોઈ ટાપુઓ ઉપર કલઓ ઇંગ્લેન્ડની ઉધાડેલી છે, કોઈપર અમેરિકનના
 મજા મારવાના ઝુકામો તથા રહેવાના જંગલાઓ બાંધેલા હોય છે
 અને કોઈ ખાલી ઝાડ પાનથી ભરેલા હોય છે. સ્તીમર ઉપરથી એ
 બધાનો દેખાવ જેમ કલોડોસ્કોપ (Caliodoscope) માં બદલાય
 છે તેમ બદલાતો હતો અને એક એકથી સરસ દેખાતા હતા. એ પ્રમાણેના
 ટાપુઓથી ભરેલી નદી દુનિયામાં બીજે કયે નથી અને ધણીજ જોવા
 લાયક છે. એ નદી અમેરિકા અને કેનેડાની વચમાંની હદ છે તેની ઉતર
 બાજુ પર કેનેડીયન ટુમીનીયન અને દક્ષિણે (અંગ્રેજી ઉગમણ તરફ જઈએ છીએ)
 અમેરિકન સ્ટેટસની જગ્યા છે. તેઓના વારાફરતી બેઠ બાજુ પર શે-
 હેરો આવે છે. તેઓની ઉપર ચોતાના વાવટાઓની નિશાણો હોય છે.
 તે નદીની વચમાંના ટાપુઓ પણ એ મુજબ વેહેંથી લીધા હોય તેમ
 એક ટાપુ પર ઇંગ્લેન્ડ તો બીજા ટાપુ પર અમેરિકન વાવટાઓ દીસે છે.
 એ મુજબ બેઠવીલ કરીને ઇંગ્લેન્ડ કેનેડયન હદનાં ગામ, સુધી, આવ્યા
 ત્યાં સુધી સરોવરો તથા ટાપુઓ મળ્યા હતા અને પછી બધી નદી મળી

હતી. બધા મળીને એટલા ૫૦ માઇલમાં ૧૮૦૦ ઊપર ટાપુઓ આવેલા છે એમ કહે છે. એ ટાપુઓ પસાર કીધા પછી (Long Salt) લોંગ સોલ્ટ કરીને પાણીનો રોહો આવે છે ત્યાં આવી પુગ્યા. એ જગ્યાપર સરોવર જેવી નદી યાદને પછી એક નાની ખાડીમાંથી આગળ વધે છે તેથી બધાં પાણીને અંદર એકદમ જગ્યા ખુલાસાથી મળતી નથી અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવે છે તેથી પાણી તે ખાડીમાં જતી વખતે સંક્રામણને આસપાસથી ઉંચકાઈ જાયું થઈ વચમાં ખાડો પડી જાય છે, કારણ કે વલાણુ તે વખતે નદી લે છે તેના પાણીનું જોર તે વખતે બાણુઓપર ધણું જાય છે તેથી એક તરફથી જાયકામ છે અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવ્યાથી વચમાં પાણી તેની સાથે અચડીને તેના જોરથી પાણું ફરે છે એટલે આમન સામન નદી દોડતી હોય તેમ લાગે છે અને તેઓના પાણી અચડવાથી જાણે કે તોફાન થતું હોય તેમ પાણી જોસમાં આવી કકરા પડતા હોય છે તેમ હીલે છે. એ વખતે બોટ ઉપરના સુકાનપર ચાર માથુસો ઉભાં રહે છે, નહીં તો એક જથ્થાથી સુકાન ફેરવી શકાતું નથી એટલું જોર પાણીમાં ત્યાં આવે છે ને વળી ત્યાંના પાહલટ તેઓને શી રીતે હંકારવું તે જતાવે છે તેથી પાણીના આવતા મોજ તથા રોહોમાં તેઓ તપાસીને રોહોની સાથે બોટ ચલાવે છે. રોહોની સાથે નહીં ચલાવે તો આડા મોજથી આમબોટ જાંધી વળી જમ્યા વગર રહે નહીં એવી રીતના રોહો એ નદીમાં આગળ ચાલતાં અમેને ચાર ઉપર મળ્યા હતા. એ રોહો કલાકના વીરા માઇલને હિસાબે દોડે છે તેથી તેમાં આવે ત્યારે સ્ટીમર ધનજન ચાલતું બંધ કરે છે ને પાણીનાં રોહોની સાથેજ ધસડાઈને ચાલે છે. એ વખતે અમારી સ્ટીમર પાણીની વચમાં ચાલે ત્યાં પાણીમાં ખાડો પડી ગયો હોય તેમ હોય છે ને આસપાસનાં પાણી અમારી સ્ટીમરવાળા પાણીથી વધુ ચાર ફીટ જાંચાં રહે છે, ને જાણે હમણાં તેઓ સ્ટીમરપર દોડી આવે તેમ લાગે છે પણ વચમાંનો રોહો એટલો જોરથી જાય છે કે તેઓને પડવા દેતો નથી ને તે એક ગમ-

નાં પાણી જિયાંનમાંજ ચાલે છે ને વચમાંનાં ખાડમાંથીજી સધળું પાણીની. ચાલે છે તે ધણું નવાઇ જેવું લાગે છે કે પાણી પોતાની સપાટી 'હમેશાં જલવી શકે છે તેમઈલાં થતું નથી. એકગમ જ્યાં જોરાવર રોહો છે ત્યાં જો નદી તથા એક નાહું સાથે તથા જુદી ગમથી. આવી મળે છે ને તેનાં પાણીને જવાની જગ્યા ત્યાં નાની હોવાથી એજ મુજબ રોહો પણ ધણે જોરાવર થાય છે ને ત્યાં તો પાણીનો નાનો જેવા ધોધ પડે છે તેની સાથેજ સ્ટીમર હેલાંજીમાં જતરે છે. તે વખતે આસપાસનાં પાણી જેવાઝાયક રીતે જોસમાં ચઢે છે ને સ્ટીમર જાણે હમણાં આગળી તરફથી ઉઠાઇ જાય તેમ ઉભી થાય છે ને બધા ઉતારઓને પકડીને ઉભા રહેવું પડે છે એટલા આંચકા સ્ટીમરમાં આપે છે. કોઇ વખતે તો પાણી એક ગમ જિયું હોવાથી બીજી ગમના નીચલાં પાણી તથા તેની અડાઅડ ચાલવાથી સ્ટીમર એકગમથી વાંકી વળી જાય છે તે વખતે કોઇ ઉતારઓ ખુરસી ઉપર ઉભા રહીને બીડને લીધે મજાહ જોતા હોય છે અને કંઈ ચીજ પકડેલી નહીં હોય છે તો ઝીંકાઇ જાય છે ત્યારે મજાહ ધણી પડે છે. દરરોજ એ પ્રમાણે ધણી સ્ટીમરો એ રોહોથી પસાર થાય છે અને હજુર સુધી કોઇ અકસમાત થયો નથી તેથી લોકો તેની મજાહ જેવા રોહોથી પસાર થાય છે પણ એ ખુબી સધળી પાછળટોની છે જેઓ સધળા રોહો, તથા મોજાઓ તથાસીને સ્ટીમર ચલાવે છે, નહીં તો જરા સુકયા તો સ્ટીમર જાંધી વલતાં કાંઈ વિલંબ લાગે નહીં. એક ગમ પાણીની વલાંજી જ્યાં બીજું નાહું મળે છે ત્યાં ડી ની માફક થાય છે તે ધણું મજેદારું લાગે છે. અમોને મોનટ્રીપલ જ્યાં અમો જવા સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા ત્યાં પુગવા આગમજ અહીંનાં જંગલી ઇન્ડીયનોનાં જે સંસ્થાન મળ્યાં હતાં જેઓ હજી કાંઈ ખેતીવાડી કરતા નથી પણ કેનેડીયન સરકારે તેઓને ચોડા ટાપુઓ જુદા કાદાડી આપ્યા છે ત્યાં રોકાર કરીને રહે છે ને સરકાર તેઓને દર સાલ માણસ દીઠ કપડાં તથા ખોરાકોનો કાંઈ લવાજમ આપે છે. એ લોકોને અમે 'ચોડા જાણીને જેવા હતા જેઓ ઇંગ્લેન્ડ ચોરાક ચેહેરે છે અને કાંઈ જંગલી

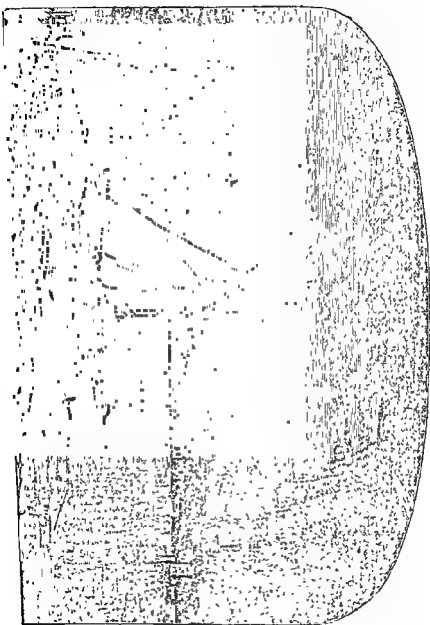
જેવા માલમ પડતા નથી. તેવોને દારૂ ખીવાનો ધણો ખરાબ લખ
 છે અને દારૂ સાફ જેવી કહો તે કરવાને તૈયાર હોય. છે અને દારૂ
 ખીને છાકટા થાય છે ત્યારે જંગલી ખવાસ તેઓમાં પાછો ઉભરાઈ
 આવે છે અને સેન્ટલરશોને (યુરોપીયન રહેવા આવેલાઓને સેન્ટલર્સ
 કહે છે) મારફાડ કરે છે તેથી દારૂ તેઓને વેચવાનો હુકમ નથી. જો
 કોઈ વેચતાં પકડાયતો તેને દર જાટલી દીઠ ૪૦૦ ડોલરનો દંડ થા કેદ-
 ખાનાની શિક્ષા વડીક થાય છે. અમારી સ્ટીમરે એ. સુજખા મ્યાર પાંચ
 રોહો તથા સરોવરો મોટા મોટા પસાર કીધા હતા ને છેલ્લો
 સરોવર સેન્ટ લુઇસ પસાર કીધો કે મોન્ટ્રીયલ શહેર દીસવા
 માંડ્યું હતું. એ શહેરને બીજા કિનારા સાથે મેળવવા સાફ સેન્ટ લોર-
 ન્સ નદી ઉપર એ મુલો નાખેલા છે જેમાંનો એક હમથાજ બંધાઈને
 તૈયાર થયો છે જે મોન્ટ્રીયલને “કાગનાવાગા” (Coughnapaga)
 નામનાં જંગલી ઇન્ડિયોના ગામ સાથે જોડે છે તેની હેલ્થથી અમારી
 સ્ટીમર પસાર થઈને વળી બીજો રેલવેનો પુલ વિકટોરીયા નામનો છે
 તેની પશુ હેલ્થથી પસાર થઈ હતી. એ છેલ્લો પુલ આગળનો બાંધે-
 ભો છે ને તેની તારીફ ઘણી થાય છે. તેપર જુગલાં રોકા રસ્તો બંધ
 રીતનો કીધો છે તેમાંથી આગનીગાડી પસાર થાય છે એ બે માઇલ
 લાંબો છે તેમાં નદીની ઉપરનો ભાગ સવા માઇલનો છે ને દુનિયામાં
 સૌથી મોટો પુલ એ કહેવાય છે અને ૨૪ થાંભલાઓ ઉપર એ નવી-
 રોક્કા બાંધેલો છે તે ઉપર ૬૩ લાખ ડોલર ખર્ચ બેઠો હતો ને સને
 ૧૮૫૯ માં બાંધાયો હતો તેની કિંયા પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સે ઈ. ઈ. ૧૮૬૦
 માં આવ્યો હતો ત્યારે ધામધુમથી ફરીથી કીધી હતી. અમે રાતના
 ૭ા વાગેને કિનારે મોન્ટ્રીયલ (Montreal) ને કેનેડિયાનું મુખ્ય શે-
 હર ગણાય છે ત્યાં જીતયા હતા. આજનો દિવસ ઘણોજ મજેદને,
 ઠંડો ગયો હતો ને જે દેખાવ અમેએ ટાપુઓના નદીમાં હળરો હ-
 ન્નરનો જોયો હતો તથા રોહોનાં પાણીઓ જોયાં હતાં તે વીસરી રા-
 કાય નદી તેવો સરસ હતો. અમેએ સેન્ટલોરેન્સ હોટલમાં બિતારો
 લીધો હતો. રાતનું ખાણું ખાઈને ઇંદાનાં પાઈમાં જો કે આજે આ-

સંજેમરમર તથા પાલીશ કીધેવા એનામટની ઘોરો મુદ્દેની હોવાથી શોખે છે ત્યાંથી આગળ વધીને છેક પાહાડને મથાલે ગયા હતા, જ્યાંથી એનટ્રીયલ શહેરનો તથા આસપાસનો દેખાવ ધણે સારો દેખાતો હતો. પાહાડની નીચે એ શહેરની ઇમારતો તથા દેવળોના મીનારાઓ તથા મોટાવાના રસ્તાઓ સઘળું દેખાતું હતું ને શહેર ફરતી આવેલી લોરસ તથા ઓટાવા નદીઓથી એને ટાપુ બનાવી દીધેલો હતો તેથી નજરે પડતું હતું તથા ગઈ કાલે અમે લેક સેટ લુહસમાંથી જે પાણીના રોહો પસાર કીધા હતા ત્યાં સુધીને દેખાવ દીસતો હતો એ સઘળું જોઈને પછી પાછા તે પાહાડ ઊપરના પાર્કમાં ફરીને હેઠાણુમા આવ્યા હતા એ પાર્કમા મોટા ઝાડોના જંગલ કીધા છે તે સિવાય ખીજું કશું નથી હેઠાણુમા આવીને હમણા વિક્ટોરિયા રક્વેરમા સેન્ટપીટર નામનું દેવળ એજ નામના રોમના વખણાયમા દેવળની કપ ઉપર બાધે છે તે જોવા ગયા હતા. હજી સુધ્ધ તેનું બોમ્બુજ તૈયાર થયું છે અને ગુબજ પણ બાહારથી બધાઈ સુદ્ધ છે જે ૨૫૦ ફીટ ઊંચાઈમા છે અને બાહારથી રોમના દેવળ સેન્ટપીટરને મળતું આવે છે, પણ કદે તેથી અરધો અગ્ધ નાનું છે અને શણગાર કશો હજી કીધો નથી. ઈલાની ખીજી ઈમારતોમાં એ નનરી (Grey Nuncery) તથા મઠો છે, પણ તેમા કંઈ અંદરથી દમન હોવાથી અમો ગયા હતા નહીં, પણ બાહારથીજ જોઈ હતી તે મોગી શારી બાધણીની ઇમારતો છે. ખીજું ઈલાંના એ પુલો રેલવેવાળાએ બાધેલા છે તે સિવાય કશું જોવાલાયક ન હોવાથી અમોએ સાંજના આગની ગાડીમાં માઉન્ટરીયલ શહેર છોડ્યું હતું. માઉન્ટરીયલ શહેરનું નામ (Mount Real) બાદશાહી પાહાડ, ઊપરથી ફ્રેંચ લોકોએ પાડેલું છે. તે કેનેડાનું મુખ્ય સૌથી વસ્તીવાલું તથા મોટું શહેર છે એની વસ્તી રોડ લાખ માણસોની છે, તે એક ટાપુ છે અને ૩૦ માઈન લાંબુ તથા ૧૦ માઈન પોહોળાઈમા છે અને એને ફરતી સેન્ટ લોરન્સ તથા ઓટાવા નદીઓ આવી છે એ શહેર મધ્ય દુળવત હોવાથી તેને કેનેડાના બાગના નામથી ઓળખે છે એ શહેરવાળી જગ્યા પેહેલ વેહેલી સને ૧૫૩૫ મા

જેક કાર્તિયર (Jaques Cartier) નામના ફ્રેંચમેને શોધી કાઢી હતી જ્યાં ઇસાક વાઇસ નામના ઇન્ડિયનેનું નાતું ગામ હતું. અને સને ૧૬૪૨ માં ફ્રેંચ લોકોએ વસાવ્યું હતું. સને ૧૭૫૯ માં ઇંગ્લેન્ડે કેનેડા જીત્યું ત્યારે મોન્ટ્રીયલ પણ તેઓને અસ્તક થયું હતું. તે વખતે તેમાં ૪૦૦૦ આશુસોની વસ્તી, જેમાંની યોડી ઇમારતો હજી સલામત છે ને ભોખિયાઓ ખતાવે છે. જે કે એ શહેર સમુદ્રથી ૮૦૦ માઇલ અંદર છે તોથી એની ઉપર આવેલી સેન્ટ લોરન્સ નદીથી મોટાં વાહાણો છેક તેના ડંકા સુધી આવી શકે છે ને ઇંહાં મોટો વેપાર ઇન્કાંડની સાથે ચાલે છે. ઉપલી નદી અહીં દોઢ માઇલ જેટલી પોહોળી છે. એ શહેર ટેકડીઓ ઉપર બાંધેલું છે. તેના હેઠાણ ના ભાગમાં ફ્રેંચ લોકો જે અસલી રહેવાસીઓ છે તેઓ રહે છે. ને ઉપરના ભાગમાં પાછળથી રહેવા આવેલા ઇંગ્લેન્ડે વસે છે પણ વસ્તીનો પોણો ભાગ ફ્રેંચ છે ને તેઓ હજી પોતાનીજ બાપા બોલે છે ને સરકારી કામકાજ સર્વે ફ્રેંચ તથા ઇંગ્લેન્ડ એ બેઉ બોલીઓમાં થાય છે. એ શહેર કેનેડાના દુમીનીયન સુધાં ઉત્તર અમેરિકા તરફ ફ્રાંસની “મેટ્રોપોલિટ” માં આવેલું છે તોથી અહીં અતિથણી ઠંડી પડે છે થીયાલાના દિવસોમાં ઠરમાઠીટર ઝીરોથી ૩૦ ડીગ્રી નીચે જાય છે, જેથી એનો લગતી નદીઓ તથા સરોવર સમગ્રું બરફથી બંધાઈ જવાથી અકટાબરથી તે એ સુધી બધો વેહેવાર પાણીનો માર્ગનો બંધ થઈ જાય છે. નદીમાં પાંચ ફીટ જાડું આઈસ બંધાય છે અને માડી ઘોડાને બદલે સ્લેડ્જોથી કામ લેવું પડે છે. ઇંહાં દર પાંચ વરસે કારનીવેલ નામનો તેજવાર શીયાલાની રીતમાં પાલે છે તે વખતે બરફના મેહેલો તથા દેવજો બાંધે છે અને સમગ્રું બરફનું જનાવી તેમાં રોશની કરે છે તેથી તે ખોલારના મેહેલ જેવાં ચલકે છે અને તેમાં માણસો જઈને મોજ મઝા કરે છે, અને તેને પીગલી જવાની તદ્દન ધારતી રહેતાં નથી એટલી સખત ઠંડી પડે છે. ખબર કાઢાડતાં માલમ પડે છે કે ઇંહાંથી પેલો વજાણલો ગર્લ્ડ સ્ટીમ પસાર થતો નથી. એ કેનેડાનું સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તાબે છે અને તે ધણું

મોટું છે, તેમાં ચાર મોટાં રોડેરાં ઝોટાવા, કુવીએક અને મોન્ટ્રીયલ તથા ટોરાંન્ટો આવેલાં છે, પણ પાપતખ ઝોટાવામાં રાખેલું છે, જો કે ત્યાંની વસ્તી મીતેર હજારની કહેવાય છે. કેનેડા નામનું જ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તાબે છે અને ત્યાં એક ગવર્નર જેનરલ તેઓ મોકલવા સિવાય બીજો કશો હાકમીનો દાવો કરી શકતા નથી. એ લોકોની પોતાનીજ પાર્લામેન્ટ છે અને પોતે ધારણો બાંધી તથા કરો નાખી પોતેજ રૈયતનું રાજ હોય તેમ ચલાવે છે, અને ટપછપ સુધળી અમેરિકા-સોને મળતી આવે છે. ઈંદાં ધરો (મોન્ટ્રીયલના) નાં મો-હોલાઓ ફ્રેંચ તથા ઇંગ્લેન્ડમાં વેહેંચાઈ ગયલા છે અને તેમાં જલ્દે જુદાં સંસ્થાનો હોય તેમ તેઓ છુટા રહે છે, અને ધરોની ટપ ફ્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડને મળતી આવે છે અને જોકે ધરો તથા મેટ્રોપોલિટન ના જેવા ધણા મોટા અને શોભઈતા નથી તોજી ઈંદાંના રસ્તાઓ ઇંગ્લાંડની માફક ધણા સારા અને સફાઈદાર ન્યુયોર્કથી ધણા સરસ રાખેલા છે. માણસોને ચાલવાની પગથીઓ લાકડાંના નાના ખુંટાઓ કરીને તે ઉપર પાટિયાં જડીને કાપેલી છે, જેથી નીચે ખાલી જગ્યા રહેવાથી અમો ધારીયે છીએ કે શીયાલાના દિવસોમાં તેપર ચાલવાને લોકોને સગવડ પડતી હશે. અમો સાંજનાં કલાક ૪ વાગેને મોન્ટ્રી-યલ રોડેર છોડ્યું હતું અને આગની ગાડીમાં બેસીને પ્લાટસબર્ગ કરી ને મુનાઈટ્ઝ સ્ટેટસનું ગામ છે ત્યાં રાતનાં કલાક ૭—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને રાતનાં Frontenac House નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ ગામ નાનું છે અને કાંઈ જોવાલાયક નથી, પણ સહવારના ઈંદાંથી લેક શેમપ્લેપર સ્ટીમરમાં જવાના હોવાથી આજે રાતના રહેવું પડ્યું હતું.

તા. ૧૬ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પ્લો-ટસબર્ગથી સ્ટીમર “ચેમ્પ્લો” ખાં બેસા હતા અને સેંડ સેમ્પ્લે (Sands of Champlain) તેમાં જોતા જતા પસાર કાપી હતો. એ લેક આસરે ૧૨૬ માઇલ લાંબો છે અને ૧/૮ થી ૧૪ માઇલ પોહોળો છે. અમે પસાર

કીધો તે લાગ થયો પોહોળો ન હોવાથી તેની આસપાસનો ખુદરતી દેખાવ થયો સારો દીસ્તો હતો જે જોવાલાયક છે. કિનારેની જમીન લીલાતરીથી બરેલી સપાત હતી. તે ઉપર લીધું ઘાસ તથા અનાજ રોપેલો હતો અને તે સપાત જમીનની વચમાં નાની નાની ટેકડીઓ ખુદરતી છુટી છુટી નિકળી આવેલી હતી તેથી જાણે એક બાગમાં ગેકવર્ક્સ માણસે પોતાના શોખ સાર ખનાવ્યા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. એ દેખાવ કાંઈ બાબુપરની જમીનનો હતો, પણ જમણી બાબુએ મોટા મોટા ડુંગરો પાણીમાંથી નિકળી આવ્યા હોય તેમ હતા અને તેઓ બધા મથાળા સુધી ઝડોથી બરપુર હતા અને સરોવરની વચમાં વારા ફરતી નાના તથા મોટા ટાપુઓ મળ્યા કરતા હતા. ટાપે ટાપે નાનાં તથા મોટાં ગામો આવતાં હતાં તેમાં બરલીંગટન કરીને મોડું ગામ હતું, જે વરમોટ પરગણાનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. એ પ્રમાણે એ સરોવરપરનો દેખાવ જોતા જોતા કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે ટીકોનડેગાના કિલ્લાપર આવી કિનારે ઉતર્યા હતા. અમેએ જે સ્ટીમરમાં એ લેક રોમપ્લે Champlou પસાર કીધો હતો તે જો ક જુની છે તોખી ધણી સરસ બાંધેલી તથા શણગારેલી છે. એનું સેલુન આખી સ્ટીમરની લંબાઈનું તથા પોહોળાઈનું ઉપરના તુટક ઉપર કીધેલું છે અને તેને મજેનું શણગારેલું છે તથા તેને ફરતી તથા તે જે છેડાપર અગાસીઓ કીધી છે જ્યાંથી લોકો બેસીને આસપાસનો દેખાવ મજેથી જોઈ શકે છે. સ્ટીમરપર નાસ્તો તથા બપોરનું ખાણું જેને હીનર ઈલાં કહે છે તે એક કાસર દીઠ મળતું હતું અને જગે જગ આઈસના પાણીથી ભરેલાં પાણીનાં શીશટરો મુક્યાં હતાં અને બધી રીતે એ સગવડવાલી સ્ટીમર હતી. અમે ટીકોનડેગા ઉતરીને ત્યાંથી લેક જોર્જપર જવા સાર આગની ગાડીમાં બેસીને આસરે ૫ માઇલ જેટલી દુરની જગ્યાપર મથા હતા. તે જગ્યાને (Baldwin) બાલડવીન કરીને કહે છે, જ્યાંથી લેક જોર્જમાં જવા સાર “હોરીકોન” નામની સ્ટીમરપર બેઠા હતા અને લેક જોર્જ પસાર કીધો હતો. એ સરોવર ઈલાના ખીખ સરોવર કરતાં ધણો નાનો

છે પણ તેના દેખાવની બરાબરી ઇલાંના બીજ સરોવર કરી ગઈ નથી. તે આસરે ૩૬ માઈલ લાંબો અને એકથી ચાર માઈલ પોહોળો છે. એનું અસલ નામ ઇડીયનોએ હોરીકાન યાને રૂપેરી પાણી આપ્યું હતું. એનું પાણી ઘણું જ નિર્મળ છે. એની હેઠાણમાં જે હવા સાફ હોય છે તેા છેક નીચે સુધી કિનારેથી જોવાઈ શકાય છે. અમે યોડા આગળ વધ્યા નહીં તેટલાં વાદળ ઘેરાઈ આવીને જોરાવર વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો અને આસપાસનો દેખાવ કશો દેખાયો નહીં. પણ યોડા વખતમાં તે પાછો જીંધડી ગયો હતો. એ સરોવરની આસપાસ પેઢલાં મોટા મોટા પાહાડો એથી અઢી દુનર શીટ જાયા આવે છે તેથી તેઓનો છાયો પાણીમાં પડવાથી તથા સરોવર સાંકડો એ જગ્યાપર હોવાથી દેખાવ જુદો જ તરાં હતો લાગતો હતો. અમે એ પેઢલાં રોજરસીસ સલાખડ કરીને પાહાડ પસાર કરીએ હતો, એ જગ્યા પર કપટાન રોજરસ કરીને લશ્કરી અમલદાર હતો, તેની પાછળ જંગલી ઇન્ડીયનસો લાગ્યા હતા. તે નાહસ્તો નાહસ્તો આ પાહાડના મથાળાપર આવી લાગ્યો ને પોતે અક્કલ દોડાવીને પોતાના આખસ પર ચાલવાનાં બુટ (snow shoes) કાઢાડીને ને જાધા પેહેરી, પોતે પાછો બીજી ગમ થોડે સુધી બીજી છે પર ગયો ને પછી ત્યાંથી એક ખાદી હતી તેમાં ઉતરી પડ્યો હતો ને જ્યારે ઇન્ડીયસો ત્યાં આવ્યા ત્યારે પગલાં બધાં પેલાં મથાળાપર આવી અટકી પડેલાં દીકાં તારે સમમન્યા કે એ જણાઓ એ જગ્યાપર આવી નીચે પડી ગયા હશે તેથી તેઓ પાછા ફર્યા હતા ને જ્યારે બીજી ગમ ગયા ત્યારે તે ખજાડની હેઠાણમાં સરોવરના પાણી જે બંધાઈ આખસ થઈ ગયું હતું તેપર દુરથી તે મેજરને ચાલતો જોઈ સમન્યા કે એને કોઈ મોટા દેવતાએ જ બંધાવ્યો હશે કરી તેની પુઠ મુકી હતી. તે દિવસથી એ પાહાડનું નામ (Rogers Slide) કરી આપ્યું હતું ને જ્યાંથી તે સરી પડી નીચે આવ્યો હતો તે ભાગ પથ્થરનો સફાઈદાર છે તે હજી બતાવે છે. વળી કેટલીએક ગમ આગળ ફ્રેચ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે અને ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકન વચ્ચે સડાખજો થઈ હતી તે જગ્યા તથા કિલ્લાઓની નિશાનીઓ

એ બપલા બેઠ સરોવરો પર જતાવે છે. સરોવરની વચમાં ઘણા ખરા બાગપર ટાપુઓ જાત જાતના આકારના નાના તથા વચગાલેની મોટાકાના મળતા હતા ને તે બધાં પર ઘરો તથા અંગણાઓ બાંધેલા દેખાતા હતા ને કિનારે વળી મોટાં મોટાં હોટલો ટપ્પે ટપ્પે મળતાં હતાં, જ્યાં સઘળાં તરેહ તરેહની બાંધણીનાં હોવાથી તથા તેઓના પડછાયા કાઢપાન સાથે પાણીમાં પડવાથી તથા ટાપુઓના તરેહવાર આકારો (જાણે ઝાડો કાપીને તેના દડાઓ, મીનારાઓ છલાદી બનાવ્યું હોય તેવા ઝાડથી બનેલા આકારો એ ટાપુઓના હતા) ત્યાં મજા કરવા નિકળી આવેલું ન્યુયોર્ક તથા બીજા ગામોનું લોક બેટાંમાં ફરતું હોવાથી તથા કિનારે બહાર રહી અમારી સ્ટીમરના બિતાડ્યોને સ્વીઅરસો આપવાથી ને ફરતા બધે મોટા પાહાડો આવ્યાથી જાણે અમે લોકો કોઈ મજા કરવાના બાગના તલાવમાં ફરતા હોઈએ તેવું લાગતું હતું. વળી એક ગામથી ત્યાંની ઉદ્યોગશાળાના છોકરાઓ અમારી સ્ટીમરમાં બેસા હતા. તેઓ સાથે પોતાનું વાગું લાવેલા તે વગડે તથા છોકરાઓ ગાય તથા કોઈ પીઆનો વગડે તેનાં મીઠા સરોહોથી તથા બિતાડ્યોથી સ્ટીમર બરપુર હોવાથી તેઓની હસવાની વાતચીતની ગમતોથી જીવ ધણેજ ખુશ થતો. ખરેખર યુરોપ તથા અમેરીકાના લોકો શી રીતે મજા કરવી તે પુરેપુરી સમજે છે, એ લોક જ્યોર્જ બધા સરોવરોમાં ખુબસુરત ગણાવાથી ઈલાં લોક ઘણું ફરવા તથા હવા ખાવા સાથે કિતરી પડે છે અને વળી સરોવરમાં જાત જાતની માછલીઓનો શોકાર પશુ લોકોને કરવાને મળવાથી બધાં હોટલો બરેલાં રહે છે તથા પૈસાદાર લોકો જુદા જુદા ટાપુઓના માલિક થઈને ત્યાં ઉત્સાહમાં રહેવાની હવા ખાવાની જગ્યા બાંધેલી છે, નેઓ રાજકુદાર બાંધણીનાં છે તથા ઉપર જવાની સીડીઓ તથા બાજોથી સઘળું શોભાવમાન લાગે છે. સરોવરમાં એ જગ્યા પર નજદીક નજદીક સખ્યાબંધ ટાપુઓ આવે છે. તેના કિનારાને હરેડ આયલંડ (Hundred Island) યાને સો ટાપુનું નામ આપેલું છે. ઈલાંથી આપણી સ્ટીમર જાણે જમીનથી

ધેરાઈ બઈ હોય તેમ લાગે છે અને મુદ્દલ રસ્તો દેખાતો નથી તથા ટાપુઓને આડી આડી સ્ટીમર ચલાવીને તેઓની ધણીજ નજદીકથી પસાર કરવી પડે છે. જ્યાં કિનારે સ્ટીમર ગામોનાં ઉતારોએને લે કરવા ઉભી રાખે ત્યાંના પાણી ધણીજ સાફ દેખાતાં હતાં અને નીચાણમાં જમીન પર પડેલા પથરા તથા સફેદ રેતી દેખાતી હતી. એ પ્રમાણે સધળું, જોતાં જોતાં એ સરોવરને છેડે કોલ્ડવાલ (Cold-water) ક્ષેત્ર ગામ છે ત્યાં કિનારે ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને સારાટોગા (Saratoga) નામનાં શહેરમાં ઉતર્યા હતા. રાતનાં સવા ૭ વાગેને યુનાઈટેડ સ્ટેટ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ સારાટોગા શહેર ઉંચી જગ્યા પર આવ્યાથી ઉનાલાના દિવસોમાં તેમાં ખસુ-સ કરીને જુલાઈ તથા આગસ્ટમાં ન્યુયોર્ક બોસ્ટન તથા બીજાં મોટાં શહેરોના ધણી લોકો એમાં ઝરાઓ આવેલા હોવાથી આવી તે પાણી પીવા પશુ રહે છે. શહેર પોતે જોકે નાનું છે, પણ તેમાં આવી વખતે બીજા વીરા હજાર માણસો આસરે રહેવા આવે છે તેથી ઇલાં ગંજલવર હોટલો બાંધેલાં છે અને તે સમજાનો ધણી મોટો ભાગ એડવે નામના મોહોલામાં આવેલો હોવાથી જાણે એ મોહોલો હોટલોનોજ હોય તેમ લાગે છે. અમે રાતના જમીને ગામમાં ફરવા નિકળ્યા હતા, જ્યાં બધા મોહોલાં હોટલોમાં તેઓના રાખેલાં વાજાઓ વાગતાં હતાં અને લોકો નાચ કરતા હતા. કોનસર્ટ નામનો પાર્ક જે એ મોહોલાને મધ્યે આવેલો છે ત્યાં પણ રાતના ૮ વાગ્યાથી ૧૦ વાગ્યા સુધી ફરેરાજ વાજું વાગે છે તથા કોનસર્ટ યાય છે અને બધે વિજળીની બતીઓ કાંધેલી હોવાથી લોકો ત્યાં બેસીને તે પાર્કમાં આવેલા દવાખાની ખસલતના ઝરાઓના પાણી જેમ રેસટરાંઓમાં દારૂ પીવા બેસે છે તેમ બેસીને પીએ છે.

મોહોલાંઓમાં દુકાનો પણ સારી મોટાં શહેરોને મળતી આવેલી છે તે જીપર ખુબ રોશની યાય છે તથા રસ્તાપર હોટલમાં રહેનારાઓ જાણે બાગમાં ફરતા હોય તેમ ફરવા નિકળે છે તથા બધાં હોટલોના મોગ મોટાના લોકોનાં જીત્તાઈ જતા રહે છે. તે સધળો દેખાવ

એ બ્રાડવે મોહોલામાં ધણો સરસ લાગે છે. અમે એજ મોહોલામાં ફરતા ફરતા ટાલિન હાલ છે ત્યાં જઈ પુખ્ત ન્યાં કાંઈ એલ યતો હતો તે જોવા ગયા હતા એ ટાલિન હાલ માફકસરનો છે અને તેની અંદરના નિચલા ભાગમાં નાટકશાળાનો તખ્તો કીધો છે ન્યાં ગાયણુ તથા સરત અને હાયચાલાકીની તથા સોગોની રમુજ થતી હતી તે જોઈ હતી. અમે ૧૧ વાગે પાછા હોટલમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંનું લોક એનાં મોટાં દીવાનખાનામાં જાણે એક મોટા બોલ હોય તેમ એકઠું થયલું અને કોઈ કોઈ ડેન્સ કરવું હતું, જોએ સારું ઓરએસટ્રાલું વાગ્યું ઓટલા ઉપર બેસીને વળડવું હતું. એ હોટલમાં ૫૨૦૦ ઉપર માણસો ઉતરેલું છે. તેઓ સધળાં બપોલ દાર પોશાકમાંજ (બર્ધરાંઓ સાંજનો ઓરફી પોશાક તથા ઝવેરાતો-પેહેરીને) ફરે છે તેથી તથા દીવાનખાનામાં બધું લોક બરાબ ગયલું હોવાથી દેખાવ બપોલદાર લાગતો હતો. એ મુજબ દરરોજ રાતનાં હોટમાં નાચ થાય છે અને વાળંઓ રાતનાં તથા સહવારના એ હોટલનાં ચોકમાં વાગેછે. જ્યાં મળેનો બાગ કીધો છે અને ત્યાં બેંડસ્ટેન્ડ બાંધેલું છે તથા લોનટેનીસની તથા બીજી રમત ગમતની જગ્યાઓ બનાવેલી છે. અમારંવાલું હોટલ ઈલાંના બીજાં બધાં હોટલોમાં ધણું મોટું અને સરસ ગણાય છે. તેમાં મોટા ફાઈગ રમસો તથા વાંચવા લખવાના ઓરડાઓ ધણા સરસ શણગારેલા છે. ડાઇગરમ એટલો તો મોટો છે કે, તેમાં ચાર ચાર દાર બેઠકોની કીધી છે તોજી બોલ કરવાની જગ્યા વચમાં રહેછે અને એકી વખતે તેમાં ઓછામાં ઓછું ૫૦૦ માણસો બેસી શકે છે. એનો જમવા બેસવાનો ઓરડો પણ એજ મુજબ ધણો મોટો છે જ્યાં ૫ દાર ટેબલની પોહોળાઈએ મંડાય છે અને આસરે ૭૦૦ ઉપર માણસો એકી વખતે ખાઈ શકે છે. હોટલની છમારતો બે માળની છે પણ તે ધણી મોટી ત્રણ બાજુની જગ્યા શકે છે અને તેની વચમાં મોટા ચોકમાં બાગ બનાવેલો છે, ફુવારાઓ હોં છે અને દરરોજનું વાગ્યું પણ ત્યાંજ વાગે છે, એ હોટલની તથા બીજાં ઈલાં મોટાં હોટલોની

ઈમારતોને આગળથી તથા પાછળથી બેટી અમાસીઓ દીધેની મેલ છે, અને તેની ઉપરના ચામળા છેક છાપડા સુધી જાયે લઈ જાય છે જેથી બોયતળિયુ અને છાપડાની વચ્ચેમાં બધા માટે ખોલના આગળથી ત્યાં વરસાદ પાણી તથા તડકાનો જવાન થયો ઉગ્રાત બધા માગના રહેનારાઓ રસ્તાનો દેખાવ જોઈ તકે છે ઇકા દોટનવાનાઓ માણુમ દીક રોજના ૫ ડાનર માફકમર ઓરડાના તથા ખાનાપીનાના લે છે તેમા સનારના ૬ થી ૧૦ વાગા સુધી નારતો, ૧ થી ૫ વાગા સુધી ડીનર, ૬ થી ૭ વાગા સુધી ચાહે બીસફીટ અને રાતના ૮ થી ૧૧ વાગા સુધી સપર આપવાને ડાઈનીંગ રૂમ ખુલ્લો મુકે છે પછી તમારે ગમે ત્યારે ને ગમે તેટલી વખત આવીને ઉપર મુજબ જમી જાઓ.

તા. ૧૭ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના અમે ઇકા (સારાટોગા) ની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઈ આગળ દતા પેહેલા કોનગ્રેસ પાર્ક જે દોટનની પડોશમાજ છે તેમા ગયા દતા જયા અદર જવાની શી ૧૦) સેટ લીધે છે એ જગ્યાપર સહવારના ૮ થી દશ અને રાતના પછુ ૮ થી ૧૦ વાગા સુધી વાળ વાગે છે ત્યાં કોઈ વખતે કોનગ્રેસ થાય છે પછુ ઇકા લોક કાષ તે જોવા આવતુ નથી ઇકા ખુદરતી દવાઈ ખસનતના ઝરાઓ આવેલા છે તેતુ પાણી પી તદરોસ્તી મેળનવા આવે છે અમે ત્યાના દરવાજાની જમની બાજુપર (Hathorn) હેઝર્ન નામના ઝરાપર ગયા દતા એ ઝરાઓ જમીનની ૩૦૦ યા વધતા ઓછા ઉડાણુ સુધી નળી મુકીને ઉપર લાવે છે ઉપરો હેઝર્ન ઝરા તે બધાઓમાં લોકો ધણો પસંદ કરે છે તેને ૪૦ શીટ જાડી નળી મુકીને ઉપર લાવેના છે જેમાથી ત્યાં જનારને ગમે એટલુ પાણી પીવાની છુટ મુકી છે એ પાણીમા લોખંડ તથા સોડીયમ (Bicarbonate of Iron & Sodium) આવેલુ છે તેથી રોગીક દાખલ કામ આવે છે ને નબળાઈ થઈ હોય અથવા બુખ નહીં લાગતી હોય તેને અસરકારક છે તેની દબારો ખાતનીઓ ઝરાઈને દુનિયાના બાગોમા જાય છે એ ઉપરના નાલાના ડાના

હાયપર આસરે ૧૦૦ વાર દુર ખીને એક ઝરો (Congress Spring)
 કોનગ્રેસ સ્પ્રિંગ નામનો આવેલો છે તેનો સપાટ જરા ખારાસ પર છે તે પીત
 (Billions) વાના માણસને કાયદો કરે છે એ પાણીને ગરમ કરીને
 લોકો માગે તેને પીરા આપતા હતા એમા ઝરો સાફ આવવાની ખુમી
 છે ઈંદા ધણુ લોક ટેબલો પર મેમીને આ પાગી આરતે આસ્તે વાતચીત
 કરતા કરતા પીતુ હતુ એ જગ્યા અને પાર્કની વચ્ચેમા મોટો ટુવારો
 છે તેની અંદર વાળતુ રોટ આધેલુ કે તે પર પુલોથી જવાય છે.
 બધે ધાસના લોન્સો તથા ટેકડી ઉપર ટેરેસીઓ કરી સખ્યાન ધ ખુર-
 શીઓ લોકો સાફ ગોઠવી છે અમો ગયા સારે સ્થા વાળુ નાગતુ હતુ
 અને ધણુ લોક દુરવા આવેલું હતુ એ જોઈને પછી અમો ગાડી
 મા (Wood Lath) ઉડ લોન કરીને એક પાર્ક જેવી જગ્યા જડજ
 હડસન કરી શખસની છે તે જોના ગયા હતા જે આસરે સવાથી દોઢ
 માર્કલ કોનગ્રેસ પાર્કથી દુર છે, એ જગ્યા પર બધે ધાસના લોન્સો
 કરી તેના કીયારાઓમા છુટા છુટા સગેમરમરના પુતળાઓ ગોઠવેના
 છે તે ટેરેસીસની માફક જગ્યા કીધી છે એ પાર્કમા ઝાડોખી ધણુ
 રોપેલા છે તથા જે બગવા સારી બાધણીના છે જેમા જડજ હડસન
 તથા તેનો જમાઈ છુટા રહે છે એ મીનકટ અસલ એક મીં
 સ્ટુઅર્ટ કરીને કરોડપતીનો હતો તે ધણીની ન્યુયોર્કમા પરચુ-
 ટણુ સામાન કાપડ, ઝવેરાત, પુતળા ધણી વચવાની દુકાન
 હતી તે ધણીને સ્થા બિપલા મીં હડસન જે વકીલ હતો તે તેની
 મીલકતની દેખરેખ કરવા રહેલો હતો મીં સ્ટુઅર્ટ મરણ પામ્યો
 સારે સઘળુ પોતાની બેરીને હોકરા નહી હતા તેથી આપી ગયો
 અને મીં હડસન તેણીની વગી પણ કામ ચલાવવા લાગ્યો હતો અને
 જ્યારે મીસીસ સ્ટુઅર્ટ મરણ પામી સારે સઘળી પોતાની ગન્નવર
 દોલત એ મીં હડસનને આપી ગઈ છે જે બાજે તેણીના પરના
 સગાઓએ હાલ વાધો કાઢ્યો ■ અને કોર્ટ લડે છે ઉપલો મીં
 હડસન હમણા જડજ થયેલો છે અને તેને મીસીસ સ્ટુઅર્ટથી મલેલી

દોલત ઈંદાંના લોકોના બોલવા મુજબ ૧૭ કરોડ ડાલરની કહેવાય છે. એ ધણીની મીલકત ધણી જ તેમાં સારાટોગામાં જ આંડ મુનીયન હોટલ છે તેજ ફક્ત અમો ધારીયે છીયે કે ૫૦ લાખ રૂપિયાનું હશે, એવી ગંનવર તેની ઈમારત છે. ન્યુયોર્કમાં એની દુકાન હતી તે હમણા કાઢ મી. ડેનીંગે લીધી છે, તે સૌથી મોટી લાં ગણાય છે વાન્ટે તેમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ ૭ કરોડ રૂપિયાનો માલ તથા તે ઇમારતની કિંમત હશે તેથી એની આવી મોટી દોલત હોય તો નવાઈ જેવું લાગતું નથી. કૃપણે ઉડ લેનનો પાર્ક ટેકડીપર આવ્યાથી તેની હેઠાં છુમાંનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે. અમો લાંથી નીકળીને સારાટોગાથી આસરે બે માર્શલ દુર (Goyser Spring) કરીને સારાટોગાના વખણાયલા ખુદરતી ઝરામાં સૌથી સરસ ઝરો છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઝરો ધણો જોરમાં જમીનની ઉપર ધુવાસની માફક આખો વખત ઊઠ્યા કરે છે. તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડી નહીં જમીનમાં મુકી લારે સને ૧૮૭૧ માં મળ્યો હતો. એને આખો દિવસ ઊડતો તથા થોડા ધણો વખત અટકાવી રાખે છે પણ સાંજ પછી છોડી મુકે છે લારે ૬૦ ફીટ ઊંચો તે હવામાં ઉડે છે. એના પાણીમાં કારબોલીક એસીડ ગેસ ધણી છે તેથી સોડાવાટરની માફક તેના પાણીમાં પરપોટા તથા જોસ આવે છે અને સોડાવાટરની માફક તેનું પાણી પરપોટાથી મળકે છે. એ પાણી ખુકાના (રિતીના) દરદ બદલજી તથા નખજાઈ અને સુસતીપર ધણું અસરકારક છે.

એ પાણી પણ ખાટલીઓમાં લરીને તેના બાહો દેશેદેશ મોકલે છે. લાંથી જરા તેની નજદીકમાં (Carlsbad Water) કાર્લસબાદ વોટર સ્પ્રિંગ છે તે જોવા ગયા હતા. એનું પાણી જો કે ધણું ઊંચું ઊડતું નથી પણ તેમાં જોસ ધણો છે. પાણી નહીંમાંથી બાહર આવે છે લારે રીમ છુટતી હોય તેમ અવાજ કરે છે. થોડે થોડે વારે તે પાણી જલે સાખુનું શીન હોય તેમ શીનથી ભરેલું બાહર આવે છે, પણ તરત તે શીન નરમ પડીને સોડાવાટરના જેવું થઈ જાય છે. એ

પાણીથી પીતથી દુખતુ માથુ, બુકના દરદો, લીવરકમ્પ્લેન્ટ તથા બદ-
 હજમી અને રમેગીઝમના દરદો સારા થાય છે એની ૪ ડઝન મોટી
 બાટલીના ઇલા ૬ ડાલર અને બે ડઝનના કેસના ૪૫ ડાલર કિંમત
 છે ત્યાંથી વળી જરા સામેથી આગળ વીચી (Vichy Spring)
 નામનો પાણીનો ઝરો આવેલો છે ત્યાં ગયા હતા એને શોધી કાઢ્યાને
 ૧૫ વરસ થયા છે એના પાણીમા ખાર (Alkaline) આવે-
 લું છે જેમકે લીડીયા સાંજ, મેગનેશીઆ, મુનો ઈત્યાદી એ
 પાણીથી લોહી સુધરે છે, ખાણુ હજમ થાય છે અને હોઝરીને કૌનત
 આપે છે તેથી લોકો એ પાણીને ખાતી વખતે સોડાવાટરની માફક
 પીયે છે એ પ્રમાણેના બધા મળીને આસરે ૮ ઝરાઓ શુદ્ધ
 શુદ્ધ ઠેકાણે સારાટોગામા આવેલા છે, તેઓના નામો નીચે મુજબ છે -
 કોનગ્રેસ એમપાયર, ગેસર, હેટોર્નના બે અને હાર્થરોફ, વીશી અને
 સ્ટાર સ્પ્રીંગ એમોએ ત્યાંથી પાછા ફરીને શેહેર જોયું હતું, જ્યાંનો
 બ્રાડવે નામનો મોહોલો સોથી સરસ છે રસ્તાઓ સારી હાલતમાં
 રાખેનારે એમો ફરતા હતા તે જાણે એક મોટા મેલો ભરાયો હોય
 તેમ એ બ્રાડવેનો આખો મોહોલો ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ગીરદી
 થી ઉભાઈ જતો હતો અને વળી આસપાસના મોટા હોટલોના મોટા
 બોટલાપર હજારો લોકો બેઠેલું તમાસો જોતું હતું હોટલોમા વાળઓ
 વાગતા હતા અને બધી રીતે ધામધુમ જેવું લાગતું હતું એ મોહો-
 લાના આસરે અરધા માઇલ જેટલા ભાગમા ઈલા હવા ફેરફાર કરવા
 આવેલું ૧૫ થી ૨૦ હજાર માણસ સમાયલું છે તેથી તે ભર-
 પુર લાગે છે તેની પછી છુટા છુટા મળેની સોવામણી બાધ-
 ણીના નાના બગનાઓ આવેલા છે અને તેઓ સઘળા ઝાડો હેઠલ
 બાધેલા હોવાથી મહાખલેશ્વરના બગલાઓ માફક (પણ નજદીક) બાધેલા
 દીસેછે તેઓ જિયાણુમા આવેલાછે, તેથી તેઓની પાછળ ખીણોનો
 દેખાવ સારો દીસે છે સારાટોગામા બીજું કાંઈ નવાલાયક નહી
 હોવાથી એમો બપોરના કનાક સનામેની રેનમા નિકળ્યા હતા તે મોસ્ટ
 ન (Boston) કરીને મેસેચુસેટ સ્ટેટની રાજધાણી શેહેરછે ત્યાં રાતના

૯—૩૦ ખીનીટ આવી પુઆ હતા અને (Parker House) પારકર
 હાઉસ નામનાં હોટલમાં ઉતારે લીધે હતો. સારાટોગાથી ખો-
 : ૨૦૮ માઈલ દુર છે. તેના રસ્તાનો મોટો ભાગ પાહાડોની વચ-
 : આવેલો છે તથા વચમાં નદી નાધાંઓ ધણું મળેછે, તેથી દેખાવ
 ધણો સરસ લાગતો હતો. મેમેચુસેટ્સ અને ન્યુયોર્ક રેલ્વેની હડપર
 (Hoosac) નામનો મોટો પાહાડ આવેલો છે, તેમાં ટનલ ખોડીને
 આગની ગાડીનો રસ્તો કીધો છે. જેને પસાર કરતાં અમોને
 આઠ ખીનીટ લાગી હતી અને તેમાં ટપ્પે ટપ્પે વિજ્ઞાની બતી
 કીધેલી હતી. ટનલ પોણાપાંચ માઈલ લાંબોછે અને સેન્ટ ગોઠાર્ડ
 તથા માઉન્ટ સેનીસનાં ટનલોજ એથી મોટા કહેવાય છે. એને
 બાંધવા પર એક કરોડ અને સાઠ લાખ ડોલર ખર્ચ બેઠોછે. આ
 તરફની આગની ગાડીઓનાં ઐનજીનમાં એક બતનો કોલસો બાળેછે,
 જે નાના પથ્થરની ખડી જેવા કકડા કરીને વાપરે છે અને તેમાંથી
 ઝીણો જુકા ધુમાડાને રસ્તે આખો વખત હોડે છે, જેથી ગાડીઓના
 મધાળાંપર તે પડે છે ત્યારે પતરાનાં છપરાં પર વરસાદ પડતો હોય
 તેવો અવાજ આવ્યા કરે છે અને ગાડીનાં બારી બારણાં બંધ રાખવા
 છતાં ઊપરની બાજુની બલીઓમાંથી તે જુકા અંદર આવે છે અને
 બધે ભરાઈ જાય છે એ જુકાથી કપડાં ખરાબ થતાં નથી; કારણકે તે કાંચ
 કાંકરા જેવો રહે છે અને પખોડી શક્ય છે. આગની ગાડીઓમાં
 દરેકમાં આઈસનાં પાણીથી ભરેલાં શીશટરો રાખે છે અને બેઠકો બધી
 એકજ વર્ગ ગરીબ તથા તવગર સાફ છે. તેમાં મખમલ જડેલી
 હોય છે અને આડી બેઠકો બેબે જણાઓ બેસે તેમ ગાડીની બેઠ
 બાજુપર ફરી વચમાં જવા આવવાનો રસ્તો રાખે છે. પણ અમો
 ઘડિયાં જ્યાં ગામો પસાર કરીએ છીએ ત્યાંનાં કોસીંગ્સો, ખુલ્લાં
 ને ધણાં અજળ, તથા દિલગીર છીએ. ગાડી આવે છે ત્યારે
 ત્યારે પર મોટા ઘાંટ હોય છે તે એ વખતે વળડયા કરે છે કે
 જેઠાં સાં જાય નાનાં બચ્ચાંઓ જે ત્યાં હોય (અને ધણી વખતે
 એનજીન પર શીશટરો વચમાંથી આગગાડી પસાર થાયછે) તો તેઓ

શું સમજે કે ખસી જાય. અમેએ આ અઠવાડીયામાં બે ગમ ઘોડાની ગાડીઓ આગની ગાડીઓ વચે આવી જવાની વિગતો ન્યુસમાં વાંચી છે તેમાં એકમાંતો વલાંચુપરથી આગગાડી આવતી હતી તે પેહેલાં ઘોડાની ગાડી (જેમાં લોકો મજા કરવા દરા બાર બારુંઓ સાથે બેઠાં હતાં) 'વાલાએ જોઈ નહીં' અને ગાડી પાટાપર આવી કે તરત જરા દુરથી આગગાડીનું એનજીન આવી લાગ્યું અને ઘોડાની ગાડીમાંની એરતોએ ગલરાઈને ગાડીમાંથી કુદાવી દધ કોઈ બાહાર રેલની બાજુ પર અને કોઈ રેલની વચમાં પડ્યું. તેઓને આસપાસ બીએલા લોકોએ રેલવેપરથી બેચી લીધી કે તે એનજીન પેલી ગાડી લાંજીને ચાલી ગયું હતું. બીજો અકસ્માત આજનાં ન્યુસમાં વાંચ્યો તેમાં તો ચાર જણા એક ગાડીમાં બેસીને પસાર કરતા હતા તેઓ આગગાડી હેઠલ આવી ગયા ને બધાઓ કચ્છાઈ મુવા હતા. એ મુજબ કાણુ જાણે કેટલાએક અકસ્માતો થતા હશે, પણ અજબ છીયે કે કાર્સીસ પર દરવાજાઓ કરવાની તથા મોહોલામાંથી જ્યાં આગગાડી પસાર થાય ત્યાં આસપાસ કંટોરા બરવાની જાપતી સરકાર રાખતી નથી. સારાટોગાથી બોસ્ટન આવતાં રસ્તામાં એક પુલ ધોવાઈ મયલો જોયો હતો. એ પુલ નદીને માથે છે અને તેની બાજુનો પાયો પથ્થરના મોટા ઠકડાઓ ગોઠવી રેતી પુરીને ડીધેલો જણાય છે, જેથી નદીમાં પાંચ દિવસપર પુર આવ્યાથી તે પુરણી ધરી ગઈ પુલ નદીમાં પડ્યો છે. અમારીવાળી ટ્રેન તેની પડોસમાં એક કામચલાઉ પુલપરથી પસાર થઈ હતી. રસ્તામાં આઈમોંટ કરીને સ્ટેશન છે તેની પડોસમાં એક પાહાડમાંથી પથ્થર મળે છે જેમાંથી મધકનો તેજબ દાહાડવાના ઠારખાના બિલાં ડીધાં છે. એ પથ્થર ઘણો ભારી અને ધાતુની માફક ચળકતી રેતીના જેવો બનેલો છે. તેમાંથી ૨૩ ટકા બિપલી સલ્ફ્યુરીક એસીડ કાઢાડે છે. એ બાજે અમારી ગાયે બેઠેલા એક અમેરિકન જતારએ વાત ડીધી હતી ને જેવી ટ્રેન હતી તેવો તે સપ્સ યોને હિનરી દોડી જઈને ત્યાં પડેલા પથ્થરના ટગલામાંથી બે પથરા અમેને લાવી આપેઆ હતા.

એવા ઇલાંના લોક નમનતાઈવાળા તથા માયાતુ દ્રાઈ દ્રાઈ અમેને વારા ફરતી મળે છે.

તા. ૧૮ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સાંજ મુધીમાં અમે બોસ્ટન (Boston)ની એવા લાયક જગ્યાએ જોઈ આવ્યા હતા. અમે પેટેલા ઇલાંની પોસ્ટ આશીસ એવા ગયા હતા. એની ઇમારત ધણી મોટી છે. તેનો વચક્ષે હોલ યામળાઓ પર બાંધ્યો છે. જે યામળાઓ સીસીલીના સગેમરમરના છે. એ હોલમાં કાગળો છુટાં કરીને વેહેંચવા મેહેતાઓ બેસે છે, અને તે હોલની ત્રણ બાજુપર ફરતી લોખંડની ફરેકાર કીધી છે અને ફરેકારની અંદર પાંચ સાત થરના બારણાઓ કરી તેઓની પાછળ નાના ખાંચાઓ રાખેલા છે અને દરેક ખાંચાવાળા ખાણની કુંચી જે પોસ્ટ આશીસમાં પોતાના બાક્ષે રાખવાની રી આપે છે તેની પાસે હોય છે અને તેઓના કાગળો બાહારથી આવે છે ત્યારે ખાંચામાં મુકેલા હોય છે તે તેઓના માણસો કાઢાડી લઈ જઈ પોતે બાકાર મોકલવા લાવેલા કાગળો તેમાં મુકી જાય છે અને કુંચી તે ધણી પાસેજ રહે છે. એ દરેક ખાંચાને બાક્ષ કરી કહે છે અને તેને નંબરો આપેલા હોય છે, અને તે બાક્ષ રાખનાર ધણી પોતાનું સરનામું લખે છે ત્યારે પોતાના એ પોસ્ટ બાક્ષનો નંબર સાથે લખે છે. જેમકે શેક ફલાણા પોસ્ટ આશીસ બાક્ષ નંબર ૪૫૪ તો તે બાક્ષમાં પોસ્ટવાળો કાગળ નાખી રાખે છે કે પેલા ધણીના માણસો જ્યારે ગમે ત્યારે લઈ જાય; નહીં તો પોસ્ટ વેહેંચતી વખતે પોસ્ટનો સીપાઈ તે તેની આશીસમાં યા થરમાં પોહોંચાડે છે. ત્યાંથી નિકળેલા કસ્ટમ હાજિમવાળી ઇમારત એવા ગયા હતા. એની ઇમારત ઈંગ્લેંડની સ્ટ્રીટના છેડા પર આવેલી છે. (અમે એ આજ મુધીમાં યુરોપ અને અમેરિકાની મુસાફરીમાં હિંદુસ્તાનનું નામ પેટેલ વેહેં. લુંજ મોહોલાને આપેલું સાંભળ્યું હતું) એ ઇમારત એનાઈટ પથ્થરની ધણી મોટી બાંધી છે ને તે ૧૦ લાખ ડાલર ખર્ચીને સને ૧૮૪૭— માં બાંધાડી હતી એની વચમાં મોટા ગુંબજ આવેલો છે ને ફરતા

એક એક પથ્થરના મોટા ચામળાઓ આવેલા છે જે દરેક ૪૨ ટન વજનનો કહે છે સાથી નિકોલા (State Street) સ્ટેટ સ્ટ્રીટને મથાને જુનુ સ્ટેટ હાઉસ આવેલું છે તે જોયું હતું. એ જગ્યા પર અસલ પેટેલુ સ્ટેટ હાઉસ સને ૧૬૫૭ મા બાંધ્યું હતું પણ હમણા જે ઈમારત છે તે પાછળથી ૧૭૪૭ મા બાવી હતી ઈસાયા અમેરિકાને મળેલું છુટાપણું પેટેલ વેટેલુ એ શહેરમા જાહેર કીધું હતું એ બાહારથી કાર્સ ઘણું જોવાલાયક નથી ને નવું સ્ટેટ હાઉસ બધામા પછી તે આશીમો દાખન વેપારીઓ વાપડે છે સ્કોલ્લી સ્ક્વેર (Scollay Square) મોહોવામા જોન વીનકાપનુ ઓન્ડ ધાતુનુ પુતળુ જોઈ મીટી હાથ (મ્યુનીસીપલ હાન્ડ) પર ગયા હતા જે ઈમારત પ) લાખ ડાહર ખરચીને બાધી છે પણ અદરથી કાઈ ઘણી જોવાલાયક નથી સાથી નિકોલા બોસ્ટન મ્યુઝીયમ પર ગયા હતા એ જગ્યા પર સારો સમ્રહ જુદી જુદી ચીજોનો કીધો છે તથા નાટકશાળા પણ એજ જગ્યા પર જુદા ભાગમા બનાવેલી છે એ નાટકશાળાની દરેક મોહોલામાની બારી ઉપર વિજળીની બતીના ફાણુસો લટકતા હતા જેથી દેખાવ મળેનો લાગતો હતો સાથી કોમન્સ (Commons) કરીને એક નાનો જેવો પાર્ક છે સા ગયા હતા જ્યા ફ્રેમ સ્ટાર્ક હીલ કરીને ટેકડી છે તે ઉપર મેયનરો જે લડાઈમા માર્યા ગયા તેઓનો સ્થલ મુકેલો છે તે પુતળાની બેઠકની આસપાસ ચાર ખુણે (Place) મલાહ, (History) તવારીખ, Army) ૧૨૩૦ અને (Navy) દરિયાર્થ લરકરી બાનદને બતાવનારા ચાર મોટા પુતળાઓ ઓન્ડ ધાતુના મુમ્મા છે ને તેઓની વચમા એજ ધાતુ પર લડાઈને લગતા બનાવો ઘણા ઝીણા આકારોમા ઝાતરેના કીધા છે તેઓની ઉપર ૭૦ ફીટ એકન્જ પથ્થરનો ચામળો મુખી તેની ઉપર અમેરિકાને તપાસનાર ફ્રેસ્ટા (Gentles of America) નુ પુતળુ ઉચું સમ્યુ છે એ યાદીના બના પુતળા ઉપર ૭૫૦૦૦ ડાનર ચાને દોઢ લાખ રૂપિયા બેઠા છે અને તે સને ૧૮૭૭ મા ખુડ મુક્યું હતું એ પાર્કની આસપાસ ઈંકાના તરંગ રેલુનામીએ ન પેરો આપેન છે જેએ ઘણા મારી બાધ

હીનાં ઈંગ્રેજ ટપનાં બાંધેલાં છે તેઓ દરેકને જરા જાણ્યાં છે અને મજેની સીડીઓ તેપર જવાની મુદ્દી છે તેને મથાગે નાના “પોર્ટિકા” કીધા છે જેઓના ચાંમજાઓ ધણા ખરા સંગેમરમર યા પાલીશ કીધેલા રંગીન ગ્રેનાઇટના છે અને તે સીડીઓની પડોશની જગ્યાપર બાગો નાના નાના ફુલપાંનના બનાવેલા છે. એ પ્રમાણે નજદીક એક માધ્યમ સુધી એવાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી તેઓના દેખાવ ધણા લખકાદાર તથા સોલખદો લાગે છે. એ મોહોલો બીકન (Beacon) સીટના નામથી ઓળખાય છે. ઇંદાની જગ્યા લંડનના હાઇડપાર્કની આસપાસની ઇમારતોવાળી જગ્યા માફક દેશનએગલ ગણાય છે અને તેથી તે ધણી કિંમતી કહેવાય છે. ત્યાંથી તેજ મોહોલાના બીજા નાકાની સામે એક જાહેર બાગ આવેલો છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ ૨૩ એકર જગ્યા રોકે છે તે ફુલપાંનથી ધણા સંરસ શીંગારેલો છે તથા જગેજગ મોટા તળાવો તથા તે બપર મજબુત પુલો તથા પુતળાંઓ ગોડવરી ધણી શોભાયમાંથી જગ્યા બનાવી દીધી છે. જેણે અમેરિકાને ઈંગ્રેજોના હાથથી છોડવી પોતે પેહેલો ગ્રેસીડન્ટ થયો હતો તેનું પુતળું ઘોડાપર બેસાડેલું છે. તે પુતળું ૨૨ ફીટ ઊંચુ છે અને ૧૬ ફીટની બેઠક ઉપર તે ગોઠવેલું છે તે સને ૧૮૬૯ માં ખુલ્લું મુખ્ય હતું. એ બપરાંત એક બીજું બેન્કનું પુતળું એડવર્ડ એવરેટનું પણ મુકેલું છે તથા બીજાં બે ત્રણ પુતળાંઓ ધ્યાં ગોઠવેલાં છે. ત્યાંથી નિકળી નવો સ્ટેટ હોલ જોવા ગયા હતા. એ હોલ ઉપર લખેલા બીકન સીટને બીજે નાકે આવેલો છે તેની ઉપરનો ગુબજ ધાતુનાં પતરાંથી હાંકી મીલીટ કીધેલો હોવાથી બોસ્ટનના બધા જાણા બાગોપરથી તે દીસે છે. તે બીકનકીધ ઉપર બાંધેલું છે અને તેની આગળ બાગ તથા સીડીઓ મજેની ફરતી કીધી છે તે સને ૧૭૯૮માં ખુલ્લો મુખ્યો હતો. ઇંદા મેસેચુસેટ્સ (Massachusetts)નાં રાજને લગતી રાજદુવારી સભા તથા સેનેટ મલે છે. એનો નિયતો હોલ ચાંમલાઓપર બાંધેલો છે ને તેની આસપાસ ગોખલારોડાં આરકાંઓ કરી તેમાં વખણાયલા પુરોના પુતળાંઓ મુકેલાં છે જે પુતળાંની આસપાસપરદાની માફક રીજમીટના

વાવટાઓ ગોઠવેલા છે ને એ ગોખલાઓને બાહારથી એકેકો મોટો કાચ
ખેડી લેઈ બંધ કીધેલા છે. હોલની સામે વચમાં એક ઓરડો છે
તેમાં જેનરલ વારીંગટનનું મોડું બાવલું મુકેલું છે ને તેને પણ વાવ-
ટાઓથી શણગારી આગળથી તે ઓરડાને કાચથી બંધ કરી લીધો છે.
એ ઇમારત ૧૭૩ શીટ લાંબી ને ૧૧૦ શીટ તેના ગુંબજના મથાળાં
મુખી જાયી છે. એને ઇલાંનાં રાજનાં પાર્લામેંટ હાઉસ (જેને અમેરિકનો
સ્ટેટ હાઉસ કહે છે) ઘખલ વાપરે છે. એના બાગમાં બે જાણીતા
લોકાના પુતળાંઓ મુકેલાં છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઇલાંનો સાથી પોહળો
રસ્તાવાળો મોહોલો જેને કામનવેલ્થ એવેન્યુ કહે છે ત્યાં ગયા હતા. એ
મોહોલો ૨૫૦ શીટ પોહળો છે તેમાં વચમે લાંબોને લાંબો બાગ કીધો
છે ને તેની આસપાસ બે રસ્તા ગાડી ધોડના તથા બે રસ્તા રાહદારીઓનાં
કીધા છે ને તેઓની બાજુપર હારબંધ એકજ ઢપનાં ઘેરો બાંધેલા છે
તેથી શોભે છે ને તે ૧૫ માઇલ લાંબો સીધોને સીધો આવેલો છે.

ત્યાંથી અરધો મોહોલો ચાલ્યા પછી વેસ્ટચેસ્ટરપાર્ક કરીને બીજો
મોહોલો આડકટરો એ મોહોલાને પસાર કરે છે તેમાં ગયા હતા. એ
રસ્તો ૯૦ શીટ પોહળો છે ને તેની વચમાં પણ લાંબોને લાંબો બાગ
કીધો છે જેમાં દુલના રોપાઓ તરેહવાર ક્યારાના આકારમાં કીધેલા છે
કોમ્બે એવેન્યુના તો મોટા જાડોનો પાર્ક વચમાં છે પણ આજે ચેસ્ટર
પાર્કના મોહોલાની વચમાં તો બામ કીધો છે એટલો ફરક છે (ને તેથી
એ સાંકડો પણ રાખેલો છે) ને આસપાસ ઇલાં પણ એકજ ઢપનાં કટેરાથી
ઘેરી લીધેલા નાના બાગો સાથનાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી ઘણોજ સરસ
લાગે છે. એ ચેસ્ટર પાર્કને છેડે વળી એક બે પાર્ક નામના
મોહોલામાં છેડાપર આવેછે ત્યાં જઈને ત્યાં આવેલું હુમર કા-
મોનું પ્રદરશણ જોયું હતું જ્યાં અસલનાં રોમન તથા ગ્રીસના
બનાવતોનાં પુતળાંઓ, ઇજીપ્શીયન મમીસો, આપણા અસલ ઈરાન
શહેનશાહાતના વખતના ખીલારોજા અક્ષરની તખ્તીઓ તથા કોતરકામે
ઈત્યાદીનો ઘણો સારો સંગ્રહ કીધો છે. એ ઉપાત આઈલ પેન્ટીંગ્સો
તથા જમીનમાંથી ખણી બાહાર કઢાડેલી અસલી બનાવનો ઈત્યાદીનો

એ સપ્તગુણ, લેઈને પછી બીજું કાંઈ લેવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજના ૬ વાગેને આગની આડીમાં બેસીને બોસ્ટન શહેર છોડ્યું હતું.

બોસ્ટન શહેર ઉત્તર અમેરિકામાં આટલાં-ટીક મહાસાગરને મધ્યે છે અને આગળ એ ખડનું સૌથી મોટું વેપારી બંદર ગણાયું હતું અને હજીખી જોકે એનો વેપાર સારો છે તોખી ન્યુયોર્ક એને તોડી નાખ્યું છે. એની વસ્તી આસરે સાડાચાર લાખ માણસોની કહેવાય છે. એ શહેરવાલી જગ્યા વીલીયમ બ્લેકસ્ટન નામના એક ઈંગ્લેન્ડ પાદરીએ સને ૧૬૨૩ માં શોધી કાઢાડી હતી અને પાછળથી મેસેચુસેટ્સ બે કોલોની(Massachusetts Bay Colony) વાળાઓએ તેને ૩૦ પાંખડની કિમતે ઉપલા પાદરી પાસેથી વેચાતી લીધી હતી અને તે કંપનીના વડા જોનસન અને ક્રાટનના અસલ ઇંગ્લેંડના વતન બોસ્ટન શહેરપરથી એ જગ્યાને બોસ્ટનનું નામ આપ્યું હતું અને જોન વરનહ રોપ નામનો પેટ્રોલો ગવર્નર એનો સને ૧૬૩૦ માં થયો હતો. ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આહ પર જગાત ધણી વધારી તેથી ઈંદાં બલવો થયો હતો અને બોસ્ટનના લોકોએ આહ વેચાતી લેવાની યા તેપર જગાત આપવાની પોતામાં બંધી કરી અને તેના વાહાંણો જે બારમાં તેને લીધે પડેલાં હતાં તે ઉપર ક્રેટલાએકો જંગલી છીડીયતોનો વેશ લેઈને ગયા અને તેમાંની આહની પેટીઓ દરિયામાં ખાલી કરી નાખી હતી. રેવોલ્યુશનની શરૂઆત ઇહાંથી થઈ હતી અને આખરે ઇંગ્લેન્ડે એ શહેર સને ૧૮૭૬ માં ખાલી કરી જવું પડ્યું હતું. ત્યાર પછી એ શહેર વેપાર તથા વસ્તીમાં ધણું આગળ વધી ગયું હતું. સને ૧૮૭૨ માં એ શહેરમાં ધણી મોટી આગ લાગી હતી જેથી ૬૫ એકર જેટલી જમીનપરનાં ધરોનો નાશ પામવાથી આહ કરોડ પ્રજાસ્ત્રી નુકસાની ગઇ હતી; પણ ત્યારપછી મજેનાં પથ્થરની તથા ઈંટ ચુનાની બાંધણીનાં ધરો શોભઈતાં બંધાયાં હતાં ને તેથી તેના મોહોલાઓ સરસ અને ધરો મજેનાં રો. છુકદાર દમણાં દીસે છે. ધરોની બાંધણી લંડન શહેરને તથા તેનાં ગામડાંઓને ધણી મજાતી આવે છે. કોઇ કોઇ ઇમારતો તદન સંજે

મરમરની બાંધેલીઓ છે અને ધરો સારું ધણા મોટા ઠંદના પથ્થરો વાપરેલા છે. અમો સાંજના છ વાગેને આગની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે ફાલ્કરીવર કરી જમ્યા છે ત્યાંની Old Colony Steam Boat Company ની સ્ટીમર ખોસ્ટલ ઉપર બેઠા હતા તે સાડા છ વાગે તે હંકારી હતી. એ સ્ટીમર નદીઓમાં ફરતી બધી સ્ટીમરો કરતાં મોટી અને સરસ શણગારેલી છે એ ધણી લાંબી છે અને તેને ફરતી ત્રણ ધરમાં ઉપર હેઠે મલીને ૨૫૦ ફૂટીનો છે તે તેની વચમાં લાંબાંને લાંબાં બે માલ સુધીનાં દીવાનખાનાં કાંધા છે, જોને ધણા સરસ જાણે મેહેલ શણગારો હોય તેમ શણગારેલાં છે. બધેબધે, ફૂટીનો સુધાં વિજળીની બતીઓ જથ્થાબધ કાંધી છે, હોટલ માફક ખાનાના રેસ્ટરોંઓ કાંધાં છે તેમાં ધણું સરસ બેંડ રાખેલું છે અને બધી રીતે સારી જોગવાઈ કાંધી છે. એ કંપનીની સ્ટીમરોની તારીફ અમે ઇંગ્લાંડથીજ સાંભળતા આજમા હતા તે તેથીજ બોસ્ટનથી આગગાડીને બદલે એમાં જવાનો ઠરાવ ધણા જણાઓની બલામણુપરથી કાંધો હતો તે જ મુજબ અમે સર્વે સરસ રીતની શણગારેલી તથા ભપકાદાર સ્ટીમર એ જોઇ છે. એની સીડીઓ મેહેલની સીડીઓ હોય તેમ પોહોળી છે. ફરતી બધે ગેલરીઓ છે જ્યાંથી ખુરસીઓ ઉપર બેસીને પોતાની ફૂટીનેની સામેથી ફરિયો યા નદીનો દેખાવ જોવાય છે. દીવાનખાનાની ઉપરની બાજુ પર પણ ફરતી ગેલરી કાંધી છે અને તે ઉપરથી જ્યારે દીવાનખાનું ભરાઇ ગયું હોય છે ત્યારે ફૂટીનમાં રહેનારાઓ બેસીને કોનસર્ટ તથા મ્યુઝીક વાગતું સાંભળે છે. આજે મોટી રાત સુધી એ મુજબ વાજતું વાગતું હતું અને લોકો મોજ ભોગવતું હતું. આ સ્ટીમર ૩૦૦૦ ટનની તથા ૩૭૦૦ ઘોડાના બળની છે અને ૧૦૦૦ ઉતારોઓ લઇ જઈ શકે છે. તેમા ૭૦૦ પેહેલા વર્ગનાને ફૂટીનોમાં બેઠે મળે છે અને બાકીનાઓને બાહાર બિહાણા કરી આપે છે. એને સને ૧૮૬૭ માં બાંધી છે પણ તેમાં વારા ફરતી સુધારો કર્યા જાય છે અને જાણે નવી બાંધી હોય તેમ ફરનીયર સુધાં

લાગે છે. તે કલાકના ૧૭ માઈલને દસાને દોડે છે અને બોસ્ટનથી ન્યુયોર્ક ૧૮૬ માઈલ છે તે ૧૧ કલાકમાં પસાર કરે છે.

તા. ૧૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—સહવારના ઉડ્યા ત્યારે

૧. મર બેઉ બાજુથી જમીન વચ્ચે 'ચાલતી હતી. પેદેલાં ધુમસ હોવાથી દેખાવ બેઈ શક્યા નહીં હતા પણ સાત વાગે ધુમસ બધરી ગયો હતો તે વખતે લોંગ આયલંડ અને મેન લેન્ડ (Main Land) ની વચ્ચે અમો હતા, આ વખતે લોંગ આયલંડ ઝાળા હાથપર હતું અને અમારી સ્ટીમર કુકલીન શહેરની ખીજી ગમથી ન્યુયોર્ક તરફ જતી હતી. એક બાજુપરથી એક કિલ્લો જેને સકારસેટ ફોર્ટ કહે છે તે પસાર કીધો હતો જે ઉપર ઘણી તોપો ગોડવેલી છે તેની થોડે આગળ આકાશ કે હેલ ગેટ (Hell Gate) નામની જગ્યા આવે છે, જેની વચ્ચે એક મોટો ખડક આવેલો છે તે તરફ પાણી આગળ ધણું છાળકાં હતાં અને ધણું વાહાણો ત્યાં ખસામે અથડીને ભાગતાં હતાં પણ થોડાંએક વરસપર એ ખડકને દારૂથી સુરંગ મારીને ઉરાડી પાણી જોડા કીધાં છે અને હમણા ત્યાંથી ચપલી ખાડીમાંથી ગમે એટલી મોટી સ્ટીમરો જવઆવ કરે છે પણ હજી સધળો ખડક ઉડાવવા સાર ખીજી ધણી મોટી સુરંગ ખણાય છે અને તે ઉડાર્યા પછી રસ્તો તદ્દન ખુલ્લો થશે. તે પસાર કીધા પછી એક ગમ (જમણી બાજુ) ન્યુયોર્ક અને ડાબી બાજુ કુકલીનનાં શહેરો મળ્યાં હતાં અને ધણા લાંબા ટપ્પા મુધી તે મુજબ અમારી સ્ટીમર ચાલી હતી એને બેઉ બાજુપર ડંકાઓ તથા ગોદીઓ મળતી હતી. એકમમ આગળ યુનાઈટેડ સ્ટેટસની મનવારો 'બંધાવા માંડી હતી પણ લગાઈ બંધ થવાથી ધરોઓને અધુરી નાખી મુકેલી હજી ત્યાં પડેલી છે. અમો નોર્થ રીવ-ત્યાંમાં પેદા પછી બોટોની તથા નાની મોટી સ્ટીમરો અને વાહાણોની બંધાવો મોટી આવજાવ મળી હતી. કોઈ વખતે અમારી સ્ટીમરની ચારે શુકદાર હપી તેઓ આંગ ઉપર આવતી હોય તેમ લાગતું હતું. હમે ગામડાંઓને કુએકો વખતે ૧૨ નાની મોટી સ્ટીમરો એ બાજુ ચાલતી

હતી અને તે મુજબ આખો વખત મળ્યા કીધી હતી, એમાંનો મોટો ભાગ ફરી સ્ટીમરોનો હતો જેઓ જિતારઓ તથા ગાલ નદીને એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે લાવ લઈ જાય કરતી હતી. અમે આજે સહવારે ૮ વાગેને ન્યુયોર્કના કિનારાપર જિતારીને પાછા હોદ્દામેન હાલસ હોટલમાં જિતારો લીધો હતો. એ હોદ્દામેન હાલસ નામનું હોટલ એ ધણીનું છે અને તે આખા ન્યુયોર્કમાં સૌથી સરસ ગણાય છે તેની અંદર ૭૦૦ ઉપર ઝોરડાઓ છે પણ તેનો હોલ તથા આંધો ઈત્યાદી ધણું સરસ શણગારેલું છે. એના ધણીઓએ મોટી કિંમત ખરચીને જાયા ઝોમ્લેન પેન્ટીંગસો, પુતળાઓ તથા ભરતકામ ખરીદી ધંદાં મુક્યું છે અને જાણે કાંઈ કરોડપતીનો મેદલ હોય તેમ શણગારેલું છે. એમાં પાંચ સાત ઝોરડાઓના સેતસો (Set of Rooms) કીધા છે, જેમાં દરેક સેતના જમવાનો, બેસવાનો તથા સુવાનો. ઝોરડાઓમાં ધણું જ જીયું ૧૨નીયર મુકેલું છે અને તેઓમાં કાંઈને ધરાતી, કાંઈને મોરીસ અને કાંઈને તરકીશ, ચીનાઈ, જાપાનીસ, ઈન્ડીયન એવી જાતનાં નામો આપેલાં છે. અને તેઓને તે રીતના ફરનીયરોથી શણગારેલા છે. એવા એક ભાગના રોજ ૭૫ ડોલર ભાડું લે છે એવા ઝોરડાઓ કરોડપતીઓ યા ઈલાંની કાનગ્રેસના મેમબરો યા જાંચી પદવીની ગાનારીઓ તથા નાટક કરનારાઓજ વાપરે છે. બીજા હાલોમાંથી ધણીજ જાંચી સાદીન તથા મખમલના ગીલીટ કીધેલા કાંચો, ખુરસીઓ તથા દેવાલપર ખરદાઓ કીધેલા છે. કાંઈ દેવાલોપર સાદીન ઉપર ઉપસાવેલાં ભરતકામો જડી લીધાં છે, આરસીઓ પણ તેવીજ જાંચી જાતનીઓ છે અને ગાંધીયાઓ એટલા તો જાણ છે કે પગ જાણે અંદર દુબી જાય તેવા જાંચી કિંમતના છે. તે સવળી રીતે ધણું સરસ એ હોટલ શણગારેલું છે. આજે આખો દિવસ કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા ૧૦ ૨૦ મી આગસ્ટ ૧૮૮૭—આજે અમેજે ન્યુયોર્ક શહેર છોડ્યું તેની આગમય સવારનાં સંદેશ્ય ઝોવ લીબરટી નામનું જે પુતળું ઇલાંના બારામાં બેલ્લોસ ટાપુ (Bedloes Island) ઉપર

મુકેલું છે તે સ્ટીમ ટગમાં બેસીને જોઈ આવ્યા હતા. એ ટાપુ ધણે નાનો એક બાગ હોય તેવો છે ને તેમાં એક મોટી બેઠક ઉપર એ બરાબર ધાતુનું બનાવેલું પુતળું મુકેલું છે, જે એટલું ગંભીર છે કે તેની વીગત અમોને એક છુટા કાગળ ઉપર ત્યાં મલી હતી તે બહુવાજોગ બધી નીચે ઉતારી લખ્યે છીએ:—

	શીટ.	ઇંચ.
પુતળાંની ઉંચાઈ બેઠકથી તે હાથમાં મસાલ ધરેલી છે ત્યાં સુધીની	૧૫૧	૧
પીડેસટલના પાયાથી તે મસાલ સુધીની ઊંચાઈ.....	૩૦૫	૬
પગની એડીથી હાથનાં મથાળાં સુધી	૧૧૧	૬
હાથની લંબાઈ પોંદોંચાની	૧૬	૫
હાથના અંગોળાની પાસનાં આંગણાંની લંબાઈ	૮	૦
તેનો ઘેરાવો ખીખ સાંધા આગળનો	૭	૬
હાથના નખની લંબાઈ ..	૧	૧
હાથના નખની પોંદોંચાઈ	૦	૧૦
હુડીથી બોપરી સુધી માથાની લંબાઈ.....	૧૭	૩
બેઠક કાનની વચમાં માથાની પોંદોંચાઈ	૧૦	૦
બેઠક આંખોની વચમાંની જગ્યા	૨	૬
નાકની લંબાઈ	૪	૬
આખા હાથની લંબાઈ	૪૨	૦
હાથની બાજુનો ઘેરાવો	૧૨	૦
કમર બડાઈમાં	૩૫	૦
મોઢાની તથા હોઠની પોંદોંચાઈ.....	૩	૦
બેઠકની ઊંચાઈ.....	૮૯	૦
બેઠકની ચોરસાઈ દરેક બાજુની પાયા આગળથી	૬૨	૦
બેઠકની ચોરસાઈ મથાળાં આગળ.....	૪૦	૦
કદાર બધી તેજરનો મરીશીયન થાંભલો	૭૨	૦
મઝાંઓને એકી તપ્પી મારેલી છે તેની લંબાઈ	૨૩	૫

શીટ. ઈન્ચ.

બેઠકની ઊપર તપ્તી મારેલી છે તેની પોહોળાઈ.....	૧૩	૭
બેઠકની ઊપર તપ્તી મારેલી છે તેની જડાઈ.....	૨	૦
પાયાની જિંડાઈ.....	૬૫	૦
પાયાની બાજુઓ ચોરસાઈમાં નીચેથી.....	૮૧	૦
પાયાની બાજુઓ ચોરસાઈમાં જમીનની ઊપરથી	૬૬	૭

પુતળાંનું પોતાનું વજન ૪૫૦૦૦૦ રતલ ધ્યાને રરપ ટન છે. તેમાં ખાંજ ધાતુ વાપરી છે, તેજ ફક્ત ૨૦૦૦૦૦ રતલ છે, એના માથાની અંદર ૪૦ માણસો મઝેથી જિભાં રહી શકે છે અને એના હાથમાં જે બળતી મસાલ છે તે એટલી મોટી છે કે તેમાં ૧૨ માણસો જિભાં રહી શકે છે. એ પુતળાંમાં ઊપર જ્યાં સાડ અંદરથી સીડી કાઢી છે તે બેઠકથી તે માથા સુધી ૧૫૪ ટપ્પાની છે અને તેનો જમણો હાથ જેમાં મસાલ ધરેલી છે તેમાંની સીડી હાથની અંદર છે તે ૫૪ ટપ્પાની ગોળ છે, એવું ગંજલવર એ પુતળું છે. તેને કાંઈ આખું એકદમ ઓતેલું નથી, પણ લોખંડની ફ્રેમ પોકલ ઉભી કરીને તેની ઊપર ફરતી ખાંજની પટ્ટીઓ જડી તે ખાંજ ઊપર સધળો ધટમ કાઢે છે અને જ્યારે તે ગોઠવ્યું ત્યારે એ પ્રમાણે પેહેલાં ફ્રેમ ઉભી કરીને તેની ઊપર ખાંજ જડવું હતું એ ધણું લોક રોજ જોવા જાય છે તે સાડ કીનારેથી સ્ટીમરો ધણી ત્યાં આવ જાય કરે છે. જેમાં તેની શીના આવવા જવાના મળી ૨૫ સેંટ લે છે. વળી એ બેડલો-ઓના ટાપુ ઊપર એક રેસ્ટોરાંબી છે, જ્યાં લોકો મોજ કરવા તથા પીકનિક કરવા ઉતરી પડે છે તથા એ ટાપુ ઊપર યોગ્ય એક લશ્કરી માણસો તેની તપાસ કરવા રાખેલા છે. કીનારેથી ત્યાં જતાં ફક્ત ૧૫ મીનીટ લાગે છે અને બધું મળીને પોણા કલાકમાં જોઈને પાછું અવાઈ શકાય છે. આજે સાંજના ૫ વાગેને શીલાડેલરીયા જવા સાઈ ન્યુયોર્ક છોડ્યું હતું. ન્યુયોર્ક શહેર બધી રીતે જોવાલાયક છે. એની વીગતો વારા ફરતી અને બની તેમ લખતા ગયા છીએ તેથી વધુ લખતા નથી. અસલ એ શહેરની જગ્યાને ઇઠાંના ઈડીયનસો (Manhattan) મેનહેટન વાને એક જગ્યા કે જ્યાં બધાં જણાં જાકટાં ધાય છે

કરી કહેતા હતા તેને ૧૫૨૪ નાં સાલમાં વેરાંનઝાની (Veranzani) નામનાં ફ્લોરેન્સ શહેરનાં રહેનારે પેટ્રુવેલેલું શોધી કહાડ્યું હતું, પણ ધણીઓ એ માન મીઠું હડસન નામનો એક વલ્લદો જે કય ઇસ્ટ ઈન્ડીય કંપનીનો એક વાહણ નેવિગેટર (Navigator) હતો તેને આપે છે એ ધણીએ સને ૧૬૦૯નાં સાલમાં ન્યુયોર્કનાં બે (Bay) માં હાલ મુન (Half Moon) નામનાં પારકસમાં લંડન નાંખ્યું હતું અને પાછળથી ત્યાંની નદીમાં આગળ વધ્યો હતો તેથી એ નદીનું નામ એ ધણીનું હડસન રીવર કરી છે. એને ઈલાનાં અસલી રહેવાસીઓએ સારો આવકાર આપ્યો ને તેવોની આગળ જો મોરાં માણુમો ઈલાં રહેતો તેઓ ખુશી ધાય એવી મરજી બતાવી તેને એક ગાયનાં ચામડાં નેટલી જગ્યા તેનાં માગવાથી આપવાની કબુલાત આપી. તેથી મીઠું હડસને તે ચામડાંને એક છેડેથી ધણીજ ઝીણી પટ્ટીમાં લાંબીને લાંબી કાપી કે જેથી ધણીજ મોટી જગ્યા ઘેરી શકાય. તેની આવી તાલ જોઈ જઈ ગઈઓ અજબ તથા ખુશી થયા ને તેને ગમે એટલી જગ્યા લેવા દીધી.

ડેલા શ્રીલાડેલફિયા (Philadelphie) ને ૯૦ મૈલ દુર છે ત્યાં રાતનાં
 ૮—૫ મીનીટ પુખ્ત અને કોન્ડીનેનટલ હોટલમા ઉતારો લીધો હતો.
 એ શ્રીલાડેલફિયા વાળી જગ્યા સને ૧૬૩૭ માં સ્વીડીશ લોકોએ શોધી
 કાઢાડી હતી અને વસાવી પણ હતી જેઓના દેવળ તથા થોડીક વસ્તી
 હજી ઇહા છે પણ થોડા વખતમા તેને વનદાઓએ જીતી લીધી
 હતી અને તેઓ પાસેથી ઇન્ડિયનેસ જીતી લઈને ત્યાં પેહેલુ સંસ્થાન
 સને ૧૬૮૨ માં તેઓએ ઉજી કીધું હતું અને અમેરિકનો જ્યારે
 છુટા પડ્યા ત્યારે એ પણ તેઓમા સામેલ થયુ હતુ અને ન્યુયોર્ક શહે-
 રને સાથી પેહેલુ યુનાઇટેડ ગ્રેટસલુ પાયતમ્ત શહેર કીધું હતુ. તે
 પછી બદલીને શ્રીલાડેલફિયાને સને ૧૭૯૦માં પાયતમ્ત બનાવ્યું ને
 વળી ઇહાંથી સને ૧૮૦૦ના સાલમાં તેને વોર્શીંગટનમાં લઈ ગયા
 હતા ને હજી સુધી તે પાયતમ્ત શહેર ગણાય છે શ્રીલાડેલફિયા
 શહેર ધણું મોટું છે અને તે ૨૮ x ૧૩ મૈલ જેટલી જગ્યા રોકે છે અને
 તેમા ૧૨ લાખ આદમીની વસ્તી હમણા કહે છે. એ શહેરની ઉગ-
 મણ તથા આઠમણે બે નદીઓ (Delaware અને Schuylkill)
 દીવાવર અને સ્કુલક્રીવ નામની આવી છે ને તે બેઉ નદીઓ દખલ
 તરફ મળી જઈને શહેરને ત્યાંથી ઘેરે છે. ફક્ત ઉત્તર તરફથી આ
 શહેર જમીન સાથે જોડાયલું છે અમે હોટલમાથી તરત શહે-
 રમા ફરવા નીકળ્યા હતા અને અમારા હોટલવાળો મોહોનો જેને
 (Cheesnut Street) ચેસનટ સ્ટ્રીટ કહે છે તે મોહોવાની એક બા-
 જીપર ફર્યા હતા અને અમેને જોવાલાયક થોડી જગ્યાઓપર એક
 અમેરિકન ને ઉપના હોટલમા હતો અને ઇહાનો રહેવાસી તે પોતે
 ફરવાને મસે લઈ ગયો હતો ને બધી વિગતો મહેની સમજાવતો હતો.
 રાત પડી જવાથી જોકે દુકાનો સધળી બંધ (કાંઈજ ઉઘાડી) હતી
 તોજી તેઓમાનીના મોટા બાગમા અદરથી રોશની ઘણી રખી હતી
 તેથી કાચની બારીઓમાથી સધળું અંદરનું દીસતું હતું

અમે પેહેલા પોસ્ટ આશીસવાળી ઇમારતે અમારું ધ્યાન ખેંચુ
 ત્યાં ગયા હતા ને ઉઘાડી હતી, તેથી અદર જઈને જોઈ હતી. તેની

તથા તેની પડોશનાં મારકેટ સીટમાં જોઈ હતી: એકાગ્ર એક ધરમાં
 ચોથા માલથી સામે બીજા ધરની દેવાલ ઉપર કપડું નાખી તે ઉપર
 મેજીક લેનટર્ન (Magic Lantern) થી જાતજાતની જાહેર ખજાનોનાં
 ઝોળાઓ પાડતા હતા ને દરેક મીનીટે એક જાહેર ખજાનો તે ઉપર તે
 ઝોળાથી પડતી હતી, જે રસ્તામાં રાહદારીઓ હોમા રહીને જોતા હતા.
 એ જાહેર ખજાનો કોઈ સાદા અક્ષરથી લખેલી ને કોઈમાં ચિત્રોથી આપેલી
 હતી, તેથી લોકો પેલા ચિત્રો તથા દેખાવા જોવા હોમા રહેતા કે પેલું
 જાહેર ખજાનો વાહું આંતરે આંતરે આવે તેથી તેને જોવાની દુરુજ પડે.
 અમો થોડો વાર હોમા હતા તેમાં રહેવાલાઓની જાહેર ખજાનો કોઈ
 સારી જગ્યા પરથી તેઓની ગાડી પસાર થતી હશે તેના દેખાવો પડતા
 અને તેની હેઠલ તે રહેવું નામ પડતું. કોઈ કુવાસ વેચનારે તેના
 દેખાવ કુવારો હોતો હોય તેમ તેને કલાથી ચલાવતા હતા. વળી કોઈ
 કાપડની દુકાનવાળાની સાદી જાહેર ખજાનો પડતી ત્યાર પછી કોઈ નાટકનાં
 એકટીંગનો દેખાવ પડતો, કોઈ ધડિયાળીનાં ધડિયાળનો સાંચો ચક્ર
 સાથે ચાલુ હાલતમાં પડતો અને જિંદર કાંઈ ખાવા આપે તેની પાછળ
 બિલાડી એકદમ નિકળી આવે કે જિંદર નાંહાસી જાય. સુઓલોજીકલ
 ગાર્ડનની જાહેર ખજાનોમાં ઘણી જાતનાં જાનવરોની હાર ચાલે અને
 તેઓને મધાસે પંખેરો હોડે એ પ્રમાણે જાહેર ખજાનો પડતી હતી.
 જાહેર ખજાનો આપનારાં અમેરિકનોની ખજાનો બીજો કોઈ દેશ નહો
 હશે. કોઈથી રીતે લોકોનું ધ્યાન તે ઉપર ખેંચવું તે સાદું રાતના
 મોટી જાંચી માલપરની દેવાલોપર જાહેર ખજાનો લખીને યા તેને મલતા
 ચીતારો પાડીને તે દેખાવા સાફ આખી રાત તેની સામે વિજળીનો
 જતીના પડછાયા પાડી રાખે છે. કોઈનું ઘર બેઠાં ધરની પાસે જાયું
 બાંધેલું હોય તો તે જાણુની ખાલી દેવાલપર ગંજવર અક્ષરે જાહેર
 ખજાનો પડેલીજ હશે. આગની ગાડીની રસ્તાની જાણુના કટેરા ઉપરથી
 એકસોથી બસો શીટ લંબાઈથી એક એક જાહેર ખજાનો તથા બીજી મણુની
 વગરની નાની ખજાનો જોશે, એવી ઘણી રીતે ઈલાં જાહેર ખજાનો
 કરે છે.

તા. ૨૧ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજ આખો દિવસ શીલાડેલફિયાની જોવાલાયક જગ્યા જોઈ આવ્યા હતા. પેટ્રેલાં અમે જીરાડ કાલેજ પર ગયા હતા. એ કાલેજ આખા અમેરિકામાં સૌથી મોટી છે. તેની ઈમારત એજ નામના રસ્તા પર સગેમરમરની બાંધેલી એક ટેકડી ઉપર આવેલી છે, તેને સાડે ધણી મોટી જગ્યા ઘેરી લીધી છે અને છુટી છુટી ઈમારતો કાઢી છે તેમાં તેનાં પ્રેફિસરો તથા માસ્ટરો રહે છે. એ કાલેજમાં હમણાં ૧૧૦૦ છોકરાઓ શીખવા જાય છે. આસરે ૭૦ વરસની વાત ઉપર મી. (Gerrard) જીરાડ નામનો શમ્સ પોતાનાં વીલમાં એ કાલેજ સ્થાપવા ૨૦ લાખ ડોલરની મોટી રકમ આપી ગયો હતો, જે મીલકતોમાં રોકેલી હોવાથી હમણાં તેની કિંમત ધણી વધી જઈને ૫ કરોડ ડોલરની થઈ છે તેથી તેની ઉપજળી ધણી મોટી છે ને ખર્ચ કરતાં આવક વધે છે. તેમાંથી નવી મીલકતો લેવા જાય છે, તે પ્રમાણે આખા ગામડાઓ તથા શીલાડેલફિયાનાં મોહાલાઓ એ ખાતાને હસ્તક થયા છે એને સાડે સરકાર ટ્રસ્ટીઓ ઠરવે છે તે પોતે સંવળા વહીવટની દેખરેખ રાખે છે. એ મી. જીરાડે ઉપલી રકમ આપતી વખતે જોલી કાઢી છે કે એ કાલેજમાં કોઈથી જાતનો ધર્મ શીખવે નહીં ને પાઠરીઓને અંદર દાખલ કરવા અથવા આવવા દેવા નહીં પણ છોકરાંઓને નીતી-બધી રીતે શીખવવી. એ જોઈને પછી (Fairmont Park) ફેરમોન્ટ પાર્કમાં ગયા હતા. એ પાર્ક જોયો મોટો પાર્ક અમેરિકામાં શું પણ યુરોપમાં પણ નથી એમ કહે છે. એ પાર્ક ૨૯૯૧ એકર જમીન રોકે છે. એની સાથે યુરોપના બીજા પાર્કસો, નીચે પ્રમાણે સરખામણી કરવા લખ્યાં છે:—વીડસર પાર્ક ૧૮૦૦, બોઈડબોલો (પેરીસનો) ૨૧૫૮, (Prater) પ્રેટર ૨૫૦૦ અને રીચમંડ (ઈંગ્લંડનો) ૨૪૬૮ એકરનો છે. બીજો ફેરમોન્ટ પાર્ક ૬ માઈલ પોહોળો અને ૫ માઈલ લાંબો છે ને તેની અંદર શીલાડેલફિયાને પાણી પુગાડવાનાં તલાવો જે ઉપર પુંવારાઓ તથા પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે તે આવેલા છે, તથા જીવતાં જન-વરોનાં સંગ્રહનું મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા હતા ત્યાં ધણી જ-

તના જનવરો રાખેલાં છે તેમાં (Anoconda) એનોકોન્ડા નામનો ધણો મોટો સાંપ આવે છે તે હતો જે એક મોટા હરણને આપ્યું ગલી જઈ શકે તેવો મોટો છે અને અમેરિકાના જંગલોમાં મળે છે. ખીજો એક સાંપ જેને રેટલ સ્નેક (Rattle snake) કહે છે તે હતો જેની પુછડીપર છેડેથી નવ દશ ગાંઠો જેવી હોય છે તેને જે વખતે અમો હતા ત્યારે કાષ્ટએ છેડવાથી તે ઉસ્કેરાઈને પોતાના ધુધરા વળ-ડવા પડી ગયો જેનો અવાજ એક મોટો તીર જનવર અવાજ કરે છે તેને મળતો આવતો હતો તે વખતે પેલી પુછડીના ગાંઠો ધણી ઝડપથી હીલવતો હતો અને તેમાંથી ઉપલો અવાજ ધણો લંબાણુ વખત સુધી કાઢાડીને પોતાનું ડાકું જાંચું કાષ્ટપર મારવા સારૂ તૈયાર રાખી મુકતો હતો. એ સાંપ આસરે ત્રણુ શીટ જોડેલાં લાંબો અને એ ઇંચ પોહોળો આવે છે અને તેનું ઝેર ધણું જોરાવર નાગની માફ-ક કહે છે.

મ્યુઝીયમમાં ટીબેટ દેશનું (Yak) ઇએક નામનું બલની જાત-નું જનવર હતું જેનાં બદનપરના બાલો છેક ભોંય સુધી લાંબા હતા ને આંગ જરા ઠીંગણું પણ ધણું લાંબુ તેનાં પ્રમાણુ પ્રમાણુ હતું તથા ખીજાં ધણાં જનવરો, પંખેરાંઓ છત્વાદી જોવાલાયક હતાં. એ જુઓલોજીકલ મ્યુઝીયમ એક ખાનગી મહસ્થનું છે જેને પાર્કમાંની જગ્યા મફત આપી છે કે જેને લગતાં ધરો તથા પાંજરાઓ બાંધીને લોકોને દેખાડે ને તેની શી ૧૫ સેંટસ લે છે પણ કેટલાંએક વર-સની મુદત પછી એ સઘળું પાર્કનાં ટ્રસ્ટીઓ અસ્તક ધરો પાર્કની ખીજામ શીલાડેલક્રિયાનું સેંટીનેનટલ એકઝીબીશન બરાબર હતું તેની યાદદારતા દાખલ મેમોરીયલ હોલ મ્યુઝીયમ બાંધેલું છે. તે જોયું હતું. એની ઇમારતખી સજેમરમરનાં સફેદ તથા રંગી-ન પથ્થરની બાંધી છે તે ઉપર ૧૫ લાખ ડાલર ખર્ચ બેટો હતો. તેમાં દુનરને લગતી ધણી બનાવટોનો સારો, માફકસરનો સંગ્રહ કીધેલો છે. તેમાં પુતળાંઓ, ચિત્રો, ભરતકામો તથા દુનિયાનાં ખીજા ધણાં લાગેલી બનાવટોનાં નમુનાઓ રાખેલા છે. ઇહાંનો “ ઇન-

ડીપેનડન્સ' હોલ કરીને ઈમારત છે તેનો નમુનો જરમન સીધવર ધાતુનો તથા સોનાં રૂપાનો 'ધોર ચઢાવેલો બનાવી મુકેલો છે, જે આસરે શીટ જેટલો લાંબો પોહોળો હશે, તેમાં તે ખેદેલની બનાવત આવે.

કાઠી છે. તેનો મીનારો તથા તે ઉપર ચાતુ ધડિયાળ તથા દીવાનાના, ઝોરડાઓ ઉપાંત તેઓમાંનું ફરનીયર કોચો, ખુરશી, હુમર અને ઓછાપેનટીંગસો વટીક જેમ તે ઇમારતમાં હશે તેમજ સઘળું બનાવી મુકેલું છે તે જોવાલાયક છે. તેમાંના ' ૧૬૦ ચિત્રો અસલના વખણાયેલાં અમેરિકન રાજસલાના પ્રમુખો તથા સેનાધિપતિઓના છે. એ ઉપાંત એ પાર્કમાં મોટાં બનાવતના સરોવરો, તલાવો, ફુવારાઓ કાઠી છે તથા નદીને પણ એજ પાર્કમાં લીધી છે જે એ બાગને ઘણા ભાગોમાં વારા ફરતી વેહેતી નાખે છે, અને તે ઉપર મઝેના પુલો બાંધ્યા છે તથા કિનારે ગાડીમાં ફરવા જવા સાફ મઝેના રસ્તાઓ ઝાડપાનના છાયા છે હેઠળ કાઠી છે. તે ઉપાંત એમાં ઝાડપાનની વિધાને લગતાં હોયસો તથા કાચના ઘરો તથા બીજી એવી ઇમારતો તો છુટી છુટી આવી છે. એ બાગનો થોડો ભાગ જેમને પછી મુનીવરસિટિની ઇમારત જોવા ગયા હતા તે ડારબી (Darby) એવી-ન્યુમાં આવેલી છે, અને છુટી છુટી ઇમારતો લીલા રંગના સંજેમરમરની બાંધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ જુદોજ લાગે છે. તેમાં હાલ ૧૦૦૦ હોકરાઓ રીએ છે તે સાફ મઝેની ઇમારતો જુદા જુદા આકારની મોટી બાંધેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઇન્ડીપેન્ડન્સ હોલ (Independence Hall) જોયો હતો જે એસ્ટાટ ઓફિસમાં આવેલો છે. એમાં અમેરિકની યુનાટેડ સ્ટેટ્સની ખેદેલી કાનગ્રેસ ભરી હતી. ' એની સીડીપરથી છુટાપણું પેહેલું બહાર કાઢું હતું અને એમાંજ તે બાગેનો છુટાપણનો ઢટરો ઇલાં તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૭૭૬ માં વાંચ્યો હતો તે વખતના ઝોરડાનું ફરનીયર સઘળું તેવીજ હાલતમાં રાખી મુક્યું છે અને ઇલાં પણ વોર્શિંગટનને બધાં લશ્કરનો વડો કરાવ્યો હતો. એ વિશે ઇલાંનું લોકો એ જગ્યાપર ધણું પ્યાર તથા મગરૂરી બતાવી લોકોને દેખાડે છે. એનોજ નમુનો

અમોએ મ્યુઝીયમમાં ધાતુનો બતાવેલો ભોયો હતો એની બાહાર
 વિવેચનાગટનનું પુતળું મુકેલું છે જે અમેરિકામાં બધેનંધ થયના ઉવરા
 છામાથી જેમ બીજા રોહોરેમાં મુક્યા છે તેમ હહા પણ મુકેલું છે
 જે ફડ સાર (Washington Monument Association)
 નામની કમીટી તે વખતે થઈ હતી અને તેના ફડમાંથી ઘણા પુતળા-
 ઓ ઉભા કીધા હતા ત્યાંથી નિકળેલા ઇલાની બધી ઈમારતમાં
 સરસ ઇમારત જે નવી જાહેર ઇમારત તથા સીટી હોલને નામે ઓળ-
 ખાય છે તે જોઈ હતી એ ઇમારત બરોદશ્રીદ અને મારકેટ સ્ટ્રીટની
 વચ્ચેમાં છુટી ચારે બાજુથી જોાલી આવેલી છે તે તદ્દન સંગેમરમરના
 પથ્થરની બાધેલો છે અને એક આખો મોહોલાનો ગાયો રોકે છે તે ૪૭૦
 ફીટ પોહોળી અને ૪૮૬ ફીટ લાંબી ઇમારત છે જેની વચ્ચેમાં એક
 મોટો ૨૦૦ ચોરસ ફીટનો ચોક રાખેલો છે ને તે ચોક નહી ગણતા
 સાકાચાર એકર જમીન એ ઈમારત રોકે છે તેનો બાહારનો દેખાવ
 ધણોજ લપકાદાર નકશી, પુતળાઓ, ચાલણાઓ, આરકાઓ
 તથા બીજી રીતે શણગારીને કીધો છે ને ચાર મજલા જેટલી ઉંચી
 બાધી તેની વચ્ચેમાં એજ પથ્થરનો મિનારો બાધે છે જે હજી અધુરો
 છે જે બ્યારે પુરો થશે ત્યારે ૫૩૫ ફીટ જાયો થશે એવો જાયો
 મિનારો બીજો કેયે નથી. સેટપીટર મેમોનું દેવળ છે તેનો મિનારો
 આજ સુધી મૌધી જાયો મણાય છે તેનેથી પણ થોડા ફીટ એ જાયો
 બાધવાનો છે ને તે મિનારાને હમણા સુધી બધાબધો છે તે દેખાવે ઘણો
 ખુમસુરત લાગે છે એ ઇમારતનો પાયો સને ૧૮૭૨ મા નાખ્યો હતો
 પણ તે હજી બધી પુરી થઇ નથી તેથી તેમાં આશીસો કશુ આવેલું
 નથી એની ચારે બાજુપર વચ્ચેમાં નાના મિનારાઓ છે તથા તેજ
 માફક ચારે ખુણે જેઠ બાજુપર બીજા મિનારાઓ ઉભા છાપડારોકા
 કીધા છે અને સઘળા મિનારાવાળા લાગે ઘણી સરસ નકશી તથા
 પુતળાઓથી મઢી લીધા છે એની મરસ બાધણીની ઈમારત જવનેજ
 ભોવામાં આવે છે એની ઉપર બે કસોડ ડાનર ઉપર ખરચી મુકા છે
 અને ત્યારે તે પુરી થશે ત્યારે નજદીક મવા મે કસોડ ડાનર ઈમાને

વળી તેને એકથી તરત હલી રાખી શકે છે. એવી સારી તાલ કીધાથી ધોડાના ખરચનો બચાવ થાય છે ને વળી સ્ટીમથી ગાડી ને ચલાવે તો રસ્તે જતાંરનાં ધોડાઓ મસ્તી કરે તેનોખી બચાવ થાય છે. ફક્ત ગાડી દોડ્યા કરે છે ને એક એનજીનનોજ ચલાવાનો ખરચ થાય છે. મુંબઈમાંથી જો એમ હોય તો ટ્રામ કંપનીવાળાને ધણો ફાયદો થાય ને દર સાલ ગરમીની મોહોસજીમાં તેઓમાં સંખ્યાબંધ ધોડાઓ મરવાથી જે તુકશાની થાય છે તે બચે. અમો એવી ગાડીમાં બેસીને ફૂંકા દતા ને શહેરથી 'જોધું' હતું. ઇહાં જોવા મેલે સંગેમરમરનો પથ્થર ધણોજ સમતો છે તે થોડે દુરથી આવે છે. પેનસીલવેનીયાનું સંસ્થાન જેમાં ફીલાડેલફિયા શહેર આવેલું છે તેના સંગેમરમરના પથ્થર વખણાય છે. અમો કાંઈથી મોહોલામાં ફરીએ ત્યાંના મોટા ભાગના ધરોની સીંદડાઓ, ટપ્પા તથા બારી બારણાની બરસાણો સંધળું એજ સંગેમરમરનું બનાવેલું દીસે છે. તેઓની વાટાઓ વઢીક સંગેમરમરના છે ને દર મોહોલામાં કોઈ કાંઈ ધરો તો તદ્દન સંગેમરમરનાંજ બાંધેલાં દીસે છે. તેમાં અમારાં હોટલવાલો મોહોલો ચેસ્ટનટ ઓટમાં વગર ગણત્રીની સંગેમરમરના પથ્થરની ઇમારતો દીસે છે તે જાણે એનોજ મોહોલો હોય તેમ 'લાગે' છે. એનીટનો પથ્થરથી એજ કિમતે થા સામો વધારે મોઘો મળે છે. એ પથ્થર લાલ રંગનો તથા રેતીની માફક ચલકતો છે તેથી 'તેની' ઇમારતો પણ શોભે છે. કાંઈ ઇમારતો સ્લેટના રંગના સંગેમરમરની ને દોષજ નવલે લીલા રંગના સંગેમરમરની છે. પણ મોટો ભાગ નીચેના 'વાટા સિવાય (જે સંગેમરમર થા એનીટની 'રાખે' છે) લાલ ઇટની બાંધેલી છે. ઇહાં જાહેર ઇમારતો ધણી છે ને તે મુજબ અમેરિકાના ધણા ખરા મોટા શહેરોમાંથી હોય છે. જોધામેલે આ શહેરોની મ્યુનીસીપાલીટીઓ એવી ઇમારતો ઉપર મોટો ખરચ કરે છે ને તેનેજ લીધે બધી ગમના રસ્તાઓ ધણી બિરમાર હાલતમાં રહે છે. ફીલાડેલફિયાના રસ્તાઓ ન્યુયોર્કના જેવા દેશ ધરીઆના તથા ખાસ અમેરિકાના છે. એ શહેરમાં બીજું કાંઈ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજનાં ૫ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને તે છોડ્યું હતું

ને વાશીંગટન (Washington) ને, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાણી શહેર છે. ત્યાં રાતના ૧૦ વાગેને જઈ પુર્યા હતા. અમેને રસ્તામાં દેખાવ સારો મળ્યો હતો. જગ્યા વારા ફરતી ઉપસેલી તથા નાની નાની ટેકરીઓ, ઝાડોથી ભરેલી તથા નદીઓ વારા ફરતી મલતી હતી. ॥ બાલકીભોર કરીને શહેર છે ત્યાં રાતનાં ૮ વાગે અમારી ટ્રેન પુગી હતી. એ જગ્યાપર એક મોટી નદી જેવી ખાડી આવેછે તે ઉપર પુલ બાંધ્યો નથી પણ “સ્ટીમ ટગ” સખી તે ઉપર અમારી આખી ટ્રેન ઉતારી મુકાં તેરવીને બીજે નાકે લઈ ગયા હતા જે નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ રેલ બાલકીભોર એડ ઓહાઇઓ રેલરોડ કંપનીની હતી અને બીજી એ કંપનીઓની ટ્રેનો પોતાના જુદા રસ્તાઓથી શીલાડેલફિયા અને વાશીંગટન તથા બીજા ગામો તરફ દોડે છે. અમેરિકામાં એ મુજબ એક એક જગ્યા પર બે ટ્રેન કંપનીઓ બની યજ્ઞ અને લાઈનાથી અમેરિકાનાં બધા ભાગો ઉતર તરફના ભરી નાખ્યા છે અને તેઓ વચ્ચે દરીદ્રાઈ ધણી ચાલવા લાગી હતી અને ખોટ જવા લાગી હતી પણ થોડુંક થઈ તેઓએ સંપ કરીને એકજ ભાવ માધ્યમે રાખ્યોછે અને ખરચ બાદ કરતાં જે વધે તે સધળા કંપનીઓ પોતાના માધ્યમે પ્રમાણે વેહેંચી લીધેછે હમણાં મુખી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એક લાખ પાંત્રીસ હજાર માધ્યમ જેટલી રેલવેની લાઈનો નાખેલી છે અને હજી નવી લાઈનો બાંધાયા જાય છે. કોઈ સાલ તો સને ૧૮૮૨ ની માફક ૧૦૦૦૦ માધ્યમ એક વરસમાં ઉધાડે છે. અમેએ વાશીંગટનમાં (Riggs House) રીગ્સ હાઉસ નામના હોટલમાં બિતારો લીધો હતો.

તા ૦ ૨૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પેહેલાં વાશીંગટન શહેરનો વખણાયેલો કેપીટોલ (Capitol) નામનો મેદેલ જ્યાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની કાનગ્રેસ યાને પાર્લીમેન્ટ ભરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેદેલ જળે ત્રણ મેદેલનો એક મેદેલ કીધો હોય તેમ બાંધેલો છે અને તે ટેકરી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર જવા

આજના વટાવે છ કરોડ રૂપિયા ખરચાઈ રહેશે, એવું ગંજાવર ઝે કામ છે. એ જોઈને એનીજ સામે મેસોનીક હોલ છે તે જોવા ગયું હતા. એ ઈમારત ઘણી શોભાવતી અને મોટી છે. તેની ઉપર એક મોટો મિનારો કીધો છે અને અંદર મેસોનીક કપ પ્રમાણે દીવાનખાનાઓ તથા ઓરડાઓ સઘળું બાંધી શણગારેલું છે. એ ઈમારત સને ૧૮૭૩માં ૧૩ લાખ ડાલર ખરચીને બાંધી હતી તે સારૂ ડીઝેનયરો મેસનઓએજ લીધા હતા અને હમણા મહાખરા તેની આવકમાંથી અપાઈ જવા આવ્યા છે. એવી મોટી મેસોનીક ઈમારત અમે કયે જોઈ નથી. એ જોઈને પછી કસ્ટમ હાઉસ જેની સંગેમરમરની ઈમારત છે તે જોઈ હતી. એને બાહરથી મોટા યાંલજાઓ મુંબઈના ટાજિન હાલ માફક કીધા છે તે ૫ લાખ ડાલર તે ઉપર ખરચીને સને ૧૮૨૪ માં બાંધી હતી, તે જોઈને પછી કારપેન્ટરસ હાલ, ટંકસાલ છત્તાદી જેવાલાયક ઈમારત બહારથીજ જોઈ હતી. આજે શવિવાર હોવાથી સઘળું બંધ હતું તેથી અંદરથી જોવાઈ શકાયું હતું નહીં. અમે ઉપર મુજબ બધે ફર્યા તે વખતે શહેર પણ સાચું જોતા ગયા હતા. એ દીક્ષા-ડેલફીયા શહેર બરાબર ગોઠવીને સરખા લાગેમો બાંધ્યું છે ને મોહોલાઓ સીધાને સીધા ૮ થી ૯ માર્કલ લાંબાં રાખ્યા છે ને તેને આડા રસ્તાઓ તથા મોહોલાઓ પણ એવાજ મોટા કીધા છે. ઘેલાં મોહોલામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતાં મોહોલાઓને નામ આપેલાં છે તેમાં વચમાંના મુખ્ય મોહોલાને (Market Street) કહે છે ને ઉગમણથી આગમણ બાજુએ જતા રસ્તાને નંબર આપેલાં છે. હવે એ રસ્તાઓ એક એકને ઓડે આવીને કાપે છે. તેની વચમાંની ઈમારતોને “બ્લોકસ” કહે છે ને તે દરેક “બ્લોક” ના ધરોને નંબર હોય છે ને તેઓ એકથી ૧૦૦ મુધીનાં રાખેછે. તેમાં એક બાજુ એકીનાં નંબર (જેમકે ૧-૩-૫-૭) અને બીજી બાજુનાં ધરોને બેકીના નંબર (જેમકે ૨-૪-૬-૮) એમ રાખે છે. હવે એક ઘેર ૧૩ માં મોહોલામાં ૫ માં નંબરનું જોઈયે તો તેનો નંબર ૧૩૦૫ કામજમાં લખે તો ૧૩ માં મોહોલાનો નંબર ૫ એ સમજે છે. એવા

ધણા મોહોલા છે જેઓનાં ઘરો દર મોહોલે તેનાં નંબર સાથે મુકે તે સમજાણુ દાખલ પેહેલાં ઘેરોના નંબરો ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધી, બીજા નંબરના મોહોલાના નંબર ૨૦૧ થી ૩૦૦ સુધી, ત્રીજાનાં ૩૦૧ થી ૪૦૦ સુધી એમ છેલ્લે ૪૨ મા નંબરના મોહોલાનાં ઘરોના નંબર ૪૨૦૧ થી ૪૩૦૦ સુધી એમ કીધા છે, જેથી ઠેકાણું તરત માલમ પડી આવે છે. દરએક બ્લોકના મોહોલામાં કાંઈ ૧૦૦ ઘેર આવનાં નથી પણ જેટલાં હોય તેટલાંને નંબર કરે છે. બાકીના સુકી દીયે છે. જેમકે એક મોહોલામાં ૮૦ ઘરો બેઠ બાજુ મળાને છે ને તે મોહોલાનો નંબર ૫ મો છે તો ૫૦૧ થી ૫૮૦ સુધી તેનાં ચાલુ નંબરો મારે છે—,,—બાકીનાં રહી જાય ને ત્યાર પછી છઠો મોહોલો આવે તેના ૬૦૧ થી શરૂ કરે છે. કોઈની મોહોલામાં ૧૦૦ ની ઉપર ઘેરો છેજ નહીં તેથી વધુ નંબરની જરૂર હોતી નથી. દર માઈલે ૨૦ મોહોલાની સરેરાશ આવી છે. મોહોલાઓ મુકેઆ પછી હારખંધ નાલા નાલા બંગલાઓ આવેછે.

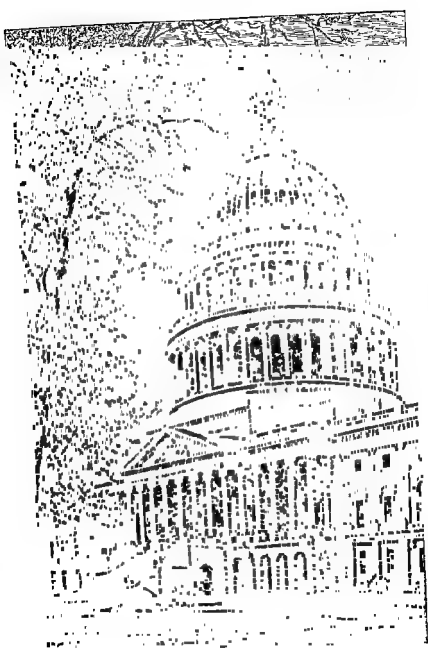
મોહોલાઓમાં ઈલાં (Cable Car) ફળલકર દોડે છે જે મુખ્ય-ખના ટ્રમ્વે જેવી ગાડીઓ પાટાપર વગર ધોડા યા એનજીને જાણે જાડુધથી દોડતી હોય તેમ લાગે છે. પણ તેના પાટાઓની વચમાં ખાંચો રસ્તામાં સીધો કીધેલો છે, તેમાં તારકું દોરકું આખો વખત ગોળને ગોલ દોડીયા કરે છે જે દોરકાંને રસ્તાઓ પરથી ફેરવીને જ્યાં-થી શરૂ થયું હોય ત્યાં આવીને પાછું એ મુજબ ગોળને ગોળ ધણા મોહોલાઓનો ચક્રાવેલ લખને આવ્યા કરે છે. તે દોરકાંને એક છેડે એક સ્ટીમ એનજીન રાખેલું છે જેથી તે દોરકું ચાલ્યા કરે છે. હવે ટ્રમ્વી ગાડીનાં બે પૈડાંની વચમાંથી ગાડીની હેઠલ એક જાતની લાંબી ચાંપ રાખે છે જે ચાંપ અલગી હોય ત્યારે દોરકાંને અથડતી નથી તેથી ગાડી ઉભી રહે છે પણ ચલાવવી હોય ત્યારે ઉપરથી એક માણસ તે ચાંપને દાબે છે કે તે ચાંપ પેશ તારનાં દોરકાંને મજબુત પકડતી માફક પકડે છે તેથી પેશ દોરકું જે દોડીયા કરે છે તેની સાથે ગાડી ખસુ દોડે છે ને જ્યારે ગાડી ઉભી રાખવી હોય છે ત્યારે ચાંપ છોડી દીધી કે ગાડી છુટી ચવાયી દોરકું ચાલે તોખી ગાડી ઉભી રહી જાય છે ને

વળી તેને એકથી તરત હલી રાખી શકે છે. એવી સારી તાલકીયા ઘોડાના ખરચનો બચાવ થાય છે ને વળી સ્ત્રીમથી ગાડી ને ચલતો રસ્તે જતારનાં ઘોડાઓ મસ્તી કરે તેનોખી બચાવ થાય છે. ફાગાડી દોડ્યા કરે છે ને એક એનજીનનોજ ચલાવાનો ખરચ થાય. મુંબઈમાંથી જો એમ હોય તો ટ્રામ કંપનીવાળાને ધણો ફાયદો થાય ને દર સાલ ગરમીની મોહોસજીમાં તેઓના સંખ્યાબંધ ઘોડાઓ મરવાઈ ને નુકશાની થાય છે તે બચે. ખુમો એવી ગાડીમાં બેસીને ફર્યાદત ને શહેરની જોયું હતું. ઇલા જોવા મેલે સંગેમરમરનો પથ્થર ધણોજ સસતો છે તે થોડે દુરથી આવે છે. પેનસીલવેનીયાનું સંસ્થાન જમ ફ્રીલાડેલફિયા શહેર આવેલું છે તેના સંગેમરમરના પથ્થર વખણાય છે. બમો કોઈની મોહોલામાં ફરીએ ત્યાંના મોટા ભાગના ધરોની સીલડીઓ, ટાપા તથા બારી બારણાની બરસાખો સંધ્યું એજ સંગેમરમરનું બનાવેલું દીસે છે. તેઓની વાટાઓ વટીક સંગેમરમરના છે ને દર મોહોલામાં કોઈ કોઈ ધરો તો તદ્દન સંગેમરમરનાંજ બાધેલાં દીસે છે. તેમાં અમારા હોટલવાલો મોહોલો ચેસ્ટનટ છીટમાં વગર ગણત્રીની સંગેમરમરના પથ્થરની ધમારતો દીસે છે તે જલે એનોજ મોહોલો દિય તેમ લાગે છે. એનીટનો પથ્થરની એજ કિમતે થા સારો વધારે મેધિા મળે છે. એ પથ્થર લાલ રંગનો તથા રેતીની માફક ચલકતો છે તેથી તેની ધમારતો પણ શોભે છે. કોઈ ઈમારતો સ્કેટના રંગના સંગેમરમરની ને કોઈજ જવલે લીલા રંગના સંગેમરમરની છે. પણ મોટા ભાગ નીચેના વાટા સિવાય (જે સંગેમરમર થા એનીટની રાખે છે) લાલ ઇટની બાધેલી છે. ઇલાં જાહેર ધમારતો ધણી છે ને તે મુજબ અમેરિકાના ધણા ખરા મોટા શહેરોમાંથી હોય છે. જોયામેલે આ શહેરોની મ્યુનીસીપાલિટીઓ એવી ઈમારતો ઉપર મોટો ખરચ કરે છે ને તેનેજ લીધે બધી ગમના રસ્તાઓ ધણી બિરમાર હાલતમાં રહે છે. ફ્રીલાડેલફિયાના રસ્તાઓ ન્યુયોર્કના જેવા ટેકા ધરીઆના તથા ખાડા ખબોચિયાના છે. એ શહેરમાં બીજું કંઈ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજનાં ૫ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને તે છોડ્યું હતું.

ને વાશીંગટન (Washington) ને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાણી શહેર છે. આ રાતના ૧૦ વાગેને જ્યાં પુખ્ત હતા. અમેને રસ્તામાં દેખાવ સારો મળ્યો હતો. જ્યાં વારા ફરતી ઉપસેલી તથા નાની 'નાની' ટેકરીઓ ઝાડોથી બરેલી તથા નદીઓ વારા ફરતી મલતી હતી. આનંદપૂર્વક કરીને શહેર છે આ રાતનાં ૮ વાગે અમારી ટ્રેન પુગી હતી. એ જ્યાંપર એક મોટી નદી જેવી ખાડી આવે છે તે ઉપર પુલ બાંધ્યો નથી પણ "સ્ટ્રીમ ટગ" રાખી તે ઉપર અમારી આખી ટ્રેન ઉતારી સુધાં તેરવીને ખીજે નાકે લઇ ગયા હતા જે નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ રેલ બાલકોનાં એક ઝોડામાં રેલરોડ કંપનીની હતી અને ખીજા એ કંપનીઓની ટ્રેનો પોતાના જુદા રસ્તાઓથી પ્રીક્ષાઉલ્લેખિયા અને વાશીંગટન તથા ખીજા ગામો તરફ દોડે છે. અમેરિકામાં એ મુજબ એક એક જ્યાં પર એ ટ્રેન કંપનીઓ બીજી થઇ અને લાઈનોથી અમેરિકાના બધા ભાગો બિતર તરફના ભરી નાખ્યા છે અને તેઓ વચ્ચે હરીફાઈ થઈ ચાલવા લાગી હતી અને ખોટા જવા લાગી હતી પણ થોડુંક થયું તેઓએ સંપ કરીને એકજ ભાવ માપે રાખ્યો છે અને ખરચ બાદ કરતાં જે વધે તે સંપાદિત કંપનીઓ પોતાના માપબેજ પ્રમાણે વેહેવી લીધે છે હમણાં સુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એક લાખ પાંત્રીસ હજાર માપલ જોટલી રેલવેની લાઈનો નાખેલી છે અને હજી નવી લાઈનો બાંધવા જાય છે. દોઢ સાલ તો સને ૧૮૮૨ ની માફક ૧૦૦૦૦ માપલ એક વરસમાં ઉપાડે છે. અમેરિકા વાશીંગટનમાં (Riggs House) રીગ્સ હાઉસ નામના હોટલમાં જિતારો લીધો હતો.

તા. ૨૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પહેલા વાશીંગટન શહેરનો વખણાયેલો કેપિટોલ (Capitol) નામનો મેહલ જ્યાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કોંગ્રેસ યાને પાર્લીમેન્ટ ભરાય તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ જાણે ત્રણ મેહલનો એક મેહલ કાંધેલાય તેમ બાંધેલો છે અને તે ટેકરી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર જવા

સાર મહેની જાતી સીડીઓ બાંધી છે અને મહેલની સામે એક મોટો ચોક રાખેલો છે, જ્યાં લશ્કરની કવાયદ થાય છે તથા નવો પ્રેસીડન્ટ થાય છે ત્યારે એ મહેલની સીડીના ઉપરના ટપ્પા ઉપર તેને ઉભો રાખીને પોતાના ઓધાના સોમદ આપે છે ત્યારે રૈયત એ ચોકમાંથી જમી રહીને તેને જોય છે. એ મહેલની વચમાંના બાગોપર એક મોટો ગુંબજરોકો (વેલાતના સેંટપાતના દેવજને મળતો) મિનારો કાઢે છે, જે તદ્દન લોખંડનો બાંધીને ઉપર સફેદ રંગ કાઢે છે અને તેની ઉપર ફરતા થાંભળાઓ કાઢે છે તેથી ડામ ચોભે છે. એ ડામની ઉપર “હુદાપણુ” પુતળું ૧૯ ફીટ અને ૩ ઈંચની જાચાઈનું બોન્ડ ધાતુનું મુકેલું છે તે મળીને સપ્તજી જાચાઈ એ મિનારાની ૩૦૭૫ ફીટની છે. એ કુપીટાલની બધી જમારતના બપોરાંપર ત્રાંચુ જડી લીધેલું છે. અમે એ કુપીટાલના વચલા બાગમાંથી અંદર દાખલ થયા હતા જે બાગ પેલા ગુંબજની હેઠલ આવેલો છે. એના દાખલ થવાના બારણા બોન્ડ ધાતુના ૧૯ ફીટ જાચાઈના છે તે ઉપર દરેક બારણામાં પાંચ થડમાં ધણી સરસ નક્શીનું કામ કાઢેલું છે. તેમાં એકમાં કાલમમ-સની છાંદગીનો હેવાલ અમેરિકા શોધી કાઢાયું તે બાબેનો કાતરેલો છે અને એવા બે દરવાજાઓ હુગમણુ તથા આયમણુ બાગુના દાખલ થવાના બાગોમાં મુકેલા છે તેઓને મ્યુનીક્યી બનાવીને ઈંદાં લાવેલા છે. તેમાંની નક્શી ધણી સરસ બધા માણુસોના તથા જનવરોના પુતળાં સપ્તજાં જાળે છુટા છુટા હોય તેવી રીતે કાતરીને બનાવેલાં છે. એ દરેક દરવાજાની ૩૦૦૦૦ ડાલર કિંમત બેઠી છે. એ દરવાજામાંથી એ ગોળ હોલ જેને “રાટન્ડ” કહે છે તેમાં ગયા હતા. તે ૬૬ ફીટ વ્યાસનો છે અને તેની શીલીંગ જે ગુંબજની બનેલી છે તે ૧૮૦ ફીટ જાતી છે. એ ગુંબજરોકી શીલીંગને ફરતો બધે ચીતાર પાડેલો છે જેમાં અમેરિકાને લગતા બધા બાગો શોધી કાઢાયા તથા શી રીતે જંગલીઓ સાથે તે બાગે મીલાપ થયો તેની વિગતો ચિતા-રેલી છે અને હજી થોડો બાગ રહ્યો છે તે ચીતારવાનું કામ ચાલે છે, એની ગુંબજરોકી શીલીંગપર પણ એક ધણો મોટો ચીતાર

डेपीटाय—वासिंगटन.

૧૦૦ થાંભળાઓ છે. એ ઈમારત ૭૫૦ ફીટ લંબાઈમાં છે તે બાંધવા ઉપર ૧૧ કરોડ ડાલર (પાને વગર વડાવે ત્રણ કરોડ રૂપિયા) ખેડા છે ને સને ૧૮૨૧ માં એનો વ્યવસ્થા બાગ પેહેલો બાંધ્યો હતો ને પાછળથી બે બાજુની પાંખો સને ૧૮૫૧ માં બાંધી હતી. એની જુની ઈમારતનો પાયો વોશિંગ્ટનને પોતે ૧૭૯૩માં નાખ્યો હતો, પણ તે ઈમારત ઇંગ્લેન્ડે વોશિંગ્ટન લીધું હતું ત્યારે બહી ગઈ હતી. એ ઈમારત બંધી રીતે જોવાલાયક છે. એ ઈમારતમાં જે હાજિસ આવે સેનેટ મળે છે તે હાજિસના હાજિસ આવે લોડસને મળતી આવે છે, તેમાં દરેક રાજ્ય બે પ્રતીનીધી મોકલાવે છે, અને તે મુજબ હમણાં ૩૮ રાજ્યો જોડાયેલા છે તેના ૭૬ સભાસદો બેસે છે અને દરેક ડીસ્ટ્રિક્ટ (સ્ટેટ) ડીસ્ટ્રિક્ટમાં વેહેચામણ છે જેમકે મુખ્ય પ્રેસીડેનસીમાં સુરત, અમદાવાદ, પુના, ઇલાહી છે તેમ) બે પ્રતીનીધી મોકલે છે. જેઓ આવે ૩૩૪ છે, તેઓ સધળા પેહેલું ધારા તથા સ્ટેટસોનો વહીવટ પસાર કરીને તે સેનેટમાં જાય છે પણ સાં પસાર થાય છે. તેપર ફક્ત પ્રેસીડેન્ટ સહી કરે છે. સાંથી નિકલીને પેનસીલવેનીયા એવેન્યુમાં થઈને વોશિંગ્ટન સ્થળ જોવા ગયા હતા. એ એક ધણી જાણે ૫૫૫ ફીટનો કલીઓપેટ્રાની નીકલને મળતો સ્થંભ કાઢ્યો છે, તે સને ૧૮૪૮ માં રાફ કાઢ્યો હતો તે ત્રિનાઈટનો બાંધીને તેની ઉપર ફરતો સફેદ સર્ગેમરમર જડી લીધો છે અને તેની હેઠલ એક મોટો ચોરડો છે જેમાં દેશદેશના મોકલાવેલા પથરા મુકલા છે અને તેવા કાંઈ કાંઈ કક્કાઓ ક્યાંથી આવેલા તેની વિગતો કાતરેલી છે. એ સ્થંભ થાંભલાને મથાલેથી એલ્યુમીનિયમ કરીને ચોનાના જેવી મોઢી ધાતુ આવે છે, તેને મઢી લીધો છે જે ૧૧૨૫ આંહિસ વજનમાં છે. એ બાંધવામાં ૫૦૦૦૦ તન સર્ગેમરમર વપરાયો છે અને બધો ગલીને તે ઉપર ૧૧ લાખ ડાલર ખર્ચ ખેડો છે. મથાલે જવા સાફ એલીવેટર રાખેલું છે, પણ હમણા તે ઉપર કાંઈને જવા દેવા નથી, કારણ કે લોકો ઉપર જઈને પોતાનાં નામો અંતરિને તેને ખરાબ કરે છે. સાંથી નિકળેલા તીબેરી ખાતાંની ઈમારત જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત અગ્રે ઉત્તર ધીરે તે

હોટલની સામેજ પેનસીલવેનીયા એવેન્યુ પંદરમાં સ્ટ્રીટમાં આવેલી છે અને ગ્રેનાઇટ પથ્થરની ૫૮૦ X ૩૦૦ ફીટની બાંધેલી છે, તેને બાદ-રથી મળેના મોટા થાંભલાઓ આવ્યાથી એ ઇમારત સારી શોભે છે. અંદરથી એની મોટી સીડી તથા આરીસોને હેઠલની બાજુથી રંગીન સજેમરમર જડી લીધો છે. અંમોને લાંબા (Cash Room) કે ન્યાં રોકડ નાણું રાખે છે તે ઝોરડા તથા નોટો રાખવાની જગ્યા સધળું બતાવ્યું હતું, તથા ઈલાંની બેંકોને પોતાને ચાલુ નોટો કાઢાડવાનો હક આપે છે, તે હક આપવા આગમજ તે બેંકો સરકારી વ્યાજની નોટો ઈલાં ડીપાઝિટ મુકે છે અને તેઓને તે બપર સેંકડે નવું ટકા જેટલી નોટો કાઢાડવાનો હક આપે છે. ઈલાં લોકો નોટો ફાટી જાય છે તથા રદ થવા આવે છે તે બદલવા મોકલે છે, તેની તપાસ રાખવા સાઈ ધણી ઝોરતોને કામે રાખે છે, જેઓ પેહેલાં તે ખરી ખોટી છે તે તપાસે છે, પછી તે નોટોના યોગ હપર તે ઝોરત પોતાની નામ નિ-શાણી મુકી ખરી નોટો છે કરી લખે છે ત્યારે તેનાં નાણાં આપે છે. તે જો ખોટી નિકળી તો તેનો નંબર ફાટી નાખાને તેનાં બનાવનાર ધણીને પાછી આપે છે, પણ જો ખોટી નોટ પસાર થઈ તો (પાછળથી તેના બે ભાગ કરીને વળી બીજી ઝોરતોને છેલ્લે તપાસવા આપે છે, તેઓ જો શોધી કાઢાડે તો જો ઝોરતે પેહેલાં તપાસી હોય છે, તેની પાસથી તેનાં નાણાં બરી લીધે છે. એ સધળું જોઈને પછી તેની પડોશમાં મુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રેસીડન્ટને રહેવાનું મકાન જેને (White House) વાહીટ હાઉસ કરી કહે છે જેવા તે ગયા હતા. તે સફેદ પોચા પથ્થરનું બાંધેલું છે, તે ૧૭૦ ફીટ લંબાઈમાં છે જેની અંદરના ઝોરડાઓ તથા દીવાનખાનાંઓ સારાં શણગારેલાં છે અને ઝોરડાઓને જેવા એક રંગના ફરનીચરથી શણગારેલા તેવા રંગના નામથી 'જેમકે સફેદ' ઝોરડો, લાલ ઝોરડો એમ પિછાણે છે. એ મેહેલમાં અસલના યજ્ઞ ગયલા બધા પ્રેસીડન્ટોની તથા તેઓની બાનુઓની સ-ખીઓ ટાંગેલી છે. એ જોઈને પછી એની સામેની બાજુપર, રાજ્ય તથા લગાઇખાનાં અને હરિયાઇ ખાતાંની ગંભીર ઇમારત આવેલી છે.

તે જોઈ હતી, તે સઘળી આગથી નહીં. બલે એવી બાંધેલી છે અને ૫૬૭ શીટ લાંબી તથા ૩૪૨ શીટ જડી છે, તે જિપર ૫૦ લાખ ડાલર બેઠા છે. એમાંના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તથા એલચીઓના ઓરડાઓ સારા શણગારેલા છે, તથા, એક પાંખમાં લગાધને લગતી બાબદોનું મ્યુઝીયમ કીધું છે, જ્યાં અસલની લગાધના વખતની તોપો, બંદુકો, ઈલાદીનો સંગ્રહ સારો કીધો છે. હમણાં નવી જાતની તોપો અમેરિકામાં શોધી કાઢાડી છે તે ઇંદાં રાખેલી છે, જેથી ફરીને ૧૦૦૦ ગોલીઓ એક મીનીટમાં મારી શકાય છે, એમ લાંબો બોમ્બો કહેતો હતો. પછી તે અમેરિકન ગંધીની તોપો હોય તો કોણ જાણે. એ જોઈને, પછી ઇંદાંની પેટન્ટ આફીસ (Patent Office) જોવા ગયા હતા.

એ પેટન્ટ આફીસ' ઘણી શોભતી તથા મોટી ચાર મજલાની બાંધેલી છે અને (F. Street) એક. સ્ટ્રીટનાં સાતમાં મોહોલામાં આવેલી છે. અમેરિકા નવી નવી શોધો કરવામાં ઘણું મશકુર થયેલું છે, તેના દાખલો એ ઈમારતમાં જ પેટન્ટ લેવા મુકેલા નમુનાઓ છે તેથી માલમ પડે છે. કોઈ વગર ગણુત્રીના કાચના મોટા કેશમાં ગંજાવર ઈમારત બરીને પેટન્ટસોના નમુનાઓ મુકેલા છે, જેઓ જિપર વિગત તથા નંબરો મારેલાં છે, તેમાં અમોએ ચાલતાં ચાલતાં એક લાખની ઉપરનો નંબર મારેલો જોયો હતો અને તેથીબી વધતો હોય તો નવાઈ નથી. એની ઇમારત સંગેમરમર તથા સફેદ સેન્ટરોનની બાંધેલી છે. લાંબી નિકળીને પેસ્ટ આફીસ જોઈ હતી, એથી સંગેમરમરની ઘણી સરસ અને મોટી હવેલી છે અને તેને બાદારથી મોટી પોહોળી રીડી તથા ચાંબલા હોવાથી શોભે છે. તે ૩૦૦ શીટ લંબાઈમાં છે અને બાંધવાની સને ૧૮૩૯ માં શરૂ કીધી હતી તે સને ૧૮૬૫ માં તૈયાર થઈ હતી. પણ ઇંદાંની Dead Letter Office જે કાગળોના ધણી નહીં મલે તે રાખવાની આફીસ ઘણી જોવાલાયક છે અને લોકો પોસ્ટની મારફતે છું છું તથા કેવી ચીજો મોકલાવે છે તે એ જોવાથી આપણને વિચાર આવે છે. દર સાથ એનાં કાગળો તથા પેકેટોની સરાસરી ૪૮૮ લાખની આવે છે, યાને રોજની ૧૫૬૭૩ ની સરા-

સરી આવે છે એ કાગલો આખા મુનાઈટડ સ્ટેટસનાં જાણવાં, કેમકે આખા સ્ટેટસની વડી પોસ્ટ આશીસ ઇલાં રાખેલી છે. એમાંનાં ૧૪૧૩૪ કાગળો ઉપરતો સરનામાંજ તદ્દન લખેલાં હતાં નહીં, પરચુટલુ કાગળના પેકેટો એવા વગર ધણીયાતાં ૬૯૬૯૭ હતાં. એવાં કાગળોમાંથી ૩૩૭૭૦ ડાક્કરની મોટા મળી હતી તથા ટુંડી અને ચેકો તથા મનીઆરડર નજદીક ૧૫૭૬૯૪૮ ડાક્કરની કિમતના તેમાં હતા એમાંના મોકલનાર ધણીઓના પટા મળ્યા તેઓને તેનો મોટો ભાગ પાછો પોંદોંયાડ્યો હતો. પૈસા ન આપેલા પેકેટો તથા વગર ધણીનાં ખીજાં તેવા પેકેટોમાંથી કોઈ કોઈ વખત ધણી નવાઈની ચીજો નિકળે છે અને તે દેખાડવા સાફ તેવું એક મ્યુઝીયમ ત્રણ કબાટો ભરીને છોડે છે તેમાં છવ્વતા સાંપો, માણસનાં ડોકાંની ઘુમરી, એક માણસનો કાન છુટો કાપેલો, કોઈનું આંગળું, ડાખેમાછટ ઉડારવાના ધડિયાળ જેવા સાંચાઓ ગોલીથી ભરેલી બંદુકો તેની સાંપ ચડાવેલી સુધાં, માણસને ડરાડી મુકે તેવી કાંઈ મેળવણીની કાત્રીડજો જેના પેકેટને જો પાણી યા યુક લાગે તો તો ઉડીને ખરાખી કરે તેવી એ ચીજો ઉપ્રાંત ભરતકામ, રોમાસો, રેશમી કાપડ ઈલાદી જેની ઉપર ઇલાં જગાત ધણી મોટી છે, તે બચાવવા પોસ્ટની મારફતે મોકલેલું તે પકડાઈ આવેલું. એવી ધણીજોવા લાયક ચીજો હતી, કોઈનો સુનાનો ભુકો બે ત્રણ ગમથી આવેલો તેખી લાં દીસે છે. એ જોઈને પછી ઇલાં જો કે મ્યુઝીયમો તથા આર્ટગેલેરી તથા તેવાં ખીજાં મકાનો જેવાનાં હતાં, પણ એ ખાતાંને લગતું કોઈ મરી ગયું હતું, તેથી સમજું ત્રણ દિવસ બંધ હતું તેથી તે જોવાની તક હાથ લાગે નહીં કરીને બપોરના ૩—૧૫ ની ટ્રેનમાં વાર્શીગટન છોડ્યું હતું. વાર્શીગટન શહેર વરજીનીયાના સ્ટેટમાં આવેલું છે અને આખાં મુનાઈટડ સ્ટેટ ઓવ અમેરિકાનું પાયાતમ્મ શહેર કહે છે. એની વસ્તી આસરે ૫૦૦૦૦ માણસોની છે, પણ જગ્યા ધણી મોટી રોકે છે. આગળ ચાલતાં વસ્તી ઘણી વધી જવાની આશા રાખીને મોહોલાઓ ધણી લાંબા અને મોટાં બોળ્યા છે. એ પોટોમૅક (Potomac) નદી પર આવેલું છે અને એ જગ્યા જેનરલ વોર્શીગટને પોતે જોઈને પસંદ

કીધી હતી અને સને ૧૭૯૦ માં તે શેહેર પેહેલું વસાવી સને ૧૮૦૦ ના સાલમાં પાયતપ્ત લાં લાવ્યા હતા. એના મોહોલાઓ પણ અમેરિકાનાં બીજાં શેહેરોના મોહોલાઓ માફક સીધા તથા આડા કીધા છે અને આડકટરા મોઢા રસ્તાઓ કરી તેને એવી-યુસનાં નામો આપેલા છે અને તેઓને મુનાઇડેડ સ્ટેટનાં તે વખતનાં ૧૫ સ્ટેટસો હતાં તેના નામથી ઝોળખે છે. તેમાં પેનસીલવેનીયા નામનો એવીન્યુ સીધી સરસ છે અને તેમાં સધળી સરકારી ઇમારતો આવી છે. એના મોહોલાઓ કંપીટાલથી શરૂ થાય છે અને તેઓને એ., બી., સી.ના નામથી બોલાવે છે. કંપીટાલથી પેહેલાં ત્રણ મોઢાં એવીન્યુસો નિકળે છે, જેને ઊત્તર, દક્ષિણ તથા ઉગમથુના કંપીટાલ સીટથી બોલાવે છે અને બીજા મોહોલાઓ જે ઉગમથુ તથા આઠમથુ તરફ જાય છે તેને મુળાક્ષરનાં નામો આપેલાં છે અને દર અક્ષરના બે મોહોલા છે, જેમકે પેહેલા મોહોલાને A સીટ નોઈ અને બીજા મોહોલાને A સીટ સાઉથ એમ જે બાજુપર આવ્યા હોય તે તેમ તેને પિછણે છે. મોહોલાઓ ૭૦ થી ૧૦૦ ફીટ પોહોળા અને એવીન્યુસો ૧૩૦ થી ૧૬૦ ફીટ સુધીના પોહોળા છે અને રસ્તાઓ જેપર અમે ૬૫૫ હતા તે એસક્સાલ્ટના કીધેલા હોવાથી મજેદના લાગે છે અને અમેરિકામાં આવ્યા પછી એજ શેહેરના રસ્તાઓ સારા સફાઈદાર બેધા હતા. અમોએ વૈશીંગટન શેહેર સાંજના ૩—૧૫ મીનીટે છોડ્યું હતું અને આગની ગાડીમાં આખી રાત ચુમરી હતી.

તા. ૨૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના સીન-સીનેટી નામનાં સ્ટેશન પર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી હુઈસવીલ જવા સાર એક સ્ટેશનપરથી ઘોડાની બસમાં બેસીને શેહેરને બીજા નાકે બીજાં સ્ટેશન પર જવું પડ્યું હતું. એ શેહેરથી સાર મોટી મોટી માફકસરની ઇમારતો બાંધેલું છે. અમો ત્યાંથી પાછા કલાક ૮—૧૫ મીનીટે બેઠ્યા હતા તે હુઈસવીલનાં શેહેર તરફ કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે આવી પુઆ હતા અને ત્યાંથી એક કલાક પાછા ઉપડેલા મે. નયકેસ જઈશન કરી સ્ટેશન થી જ્યાંથી અમેરિકાના વખબુપલા

એમથના ગ્રહ ક્ષત્રી—અમરી ।

લાગે છે. ઝોની તપાસ' ક્રીધા 'મુજબ' ગમે તેટલી ઠંડી યા ગરમી બાહાર જમીન ઉપર પડે પણ એ ઝોની અંદર હમેશાં ૫૫થી ૫૬ 'ડિગ્રી' જેટલી હવા રહે છે. 'ઠંડીના દિવસો' 'પર' ઈલાની 'જમ્યા' થર પારો બ'ધાઈ (Zero) તેનીબી હેઠલ' ૩૦ ડિગ્રી ઠંડી ચાપ છે તે ગરમીનાં દિવસોપર ૧૦૦ 'ડિગ્રી' સુધી 'પરિ' ચડે છે, પણ એ 'પોર્માં' 'ઉપર' મુ. જમ્યા એક જ રીતની હવા રહે છે. 'પોર્માં' અંદર પેલા કે જાણે એક મોટી ગલી હોય તેમ લાંબો ને લાંબો રસ્તો આસરે ૫૦ વાર સુધી મળે છે તે પછી ત્યાંથી પોહોળો ધણે ચાપ છે. એ પોર્માંથી (mantel) નાઈટર જાતનો ખાર હાય લાગ્યો હતો તેમાંથી મુરખાર બનાવવાના મોટાં લાકડાંનાં પેનાઓ (Pats) બનાવેલાં તથા તેમાં મટાકું તથા એમાં પાણી ભરવા સારું બાહારથી લાકડાંની નક્કી મુકી લાવેલા છે તેથી સધણું જેમણું તેમ પડેલું છે. ઈલાં સુધી રસ્તો જરા ધેકાધરીયાનો મળે છે, પણ ત્યાર પછી જેમ અંદર જતા ગયા તેમ રસ્તો ધણોજ ખરાબ આવે છે જહાં મોટા મોટા પથરાઓ પડેલા છે જેના દગલાઓપરથી ધણું તપાસીને આપણને ચાલવું પડે છે.

ભોંયરાંમાં ગવા પછી રસ્તાની સીલીંગ ૬૦ ફીટ સુધી જમી ચાપ છે અને મોટાં મોટાં દીવાનખાનાંઓ હોય તેમ ખાંચાઓ નિકળી આવે છે. જેઓની સીલીંગ તદ્દન સફાઈ જાણે પાલીશ દ્રાક્ષી હોય તેવી છે તેમાં કોઈ તદ્દન ચપટી અને કોઈ તદ્દન 'ગોળ' આવે છે, અને વચમાં તેને જોકે કરોડે ટેકો નથી તોખી આસપાસના ખડકની ફેવાળ ઉપર તે ટકી રહે છે. એવા મોટા ઓરડાઓને જુદાં જુદાં નામો તે કોઈ આકારને મળતાં હોય તેમ આવે છે. જેમકે એક ગમ એક ઓરડો ૮૦ ફીટ લાંબો તથા પોહોળો અને ૪૦ ફીટ જાંચો છે, તેની વચમાં જાણે જંદગી કરવાની બેઠક (Pulpit) હોય તેમ છે, તેથી તેને ફેવજ (Church) કરી નામ આપ્યું છે. એક ગમ આગળ વધતાં એક ધણે મોટો પથ્થર મુડાંની પેડીના આકારનો પડેલો છે, તેથી તે (Grand's Coffin) રાક્ષસની મુડાંની પેડી નામ આપ્યું છે. તે પથ્થર ૪૦ ફીટ લાંબો, ૨૦ ફીટ પોહોળો અને ૮

શીટ ઊડા છે. અંદર જાંત જાતના ચથરોના આકારો એ પ્રમાણે પડેલા છે જેઓ કાઈ હાથીને, કોઈ કચળાને, કોઈ સ્ટીમરનાં મુકાબુવાલા ભાગને મળતા એ પ્રમાણે હોય છે તેમ તેને તે મુજબ નામો આપેલાં હોય છે. એ જોહમાં છેક ઉપર શીટ સુધી નિચે જવાય છે, તેથી અધાર એટલું તો પડે છે કે અમારી સાથે નજદીક ૪૦ મરદ ઘોરતો બતી સાથે હતાં તોખી ન્યાં અમો હોખ્યે ત્યાંજ થોડા ઊભાસ પડતો, બાકીનો રસ્તો કે કુંગરના પથ્થર અથવા ખડક કાંઈ નહીં હોય તેવું લાગે છે. એક ગમથી ખડકની અંદર મોટી ક્ષાત પડેલી છે, તે જ્યાં પર ગયા તેની આગમજથી એક બોમિયાએ તેની પાછળ જઈને ત્યાંથી બતીનો ઉભાસ કીધો અને અમારી સાથના બોમિયાએ તે ઊપર અમારી નજર પાડી કહ્યું કે જુઓ પેલું વોર્શિંગટનનું પુતળું છે, તો આખાદ જાણે પુતળું હોય તેમ તે ક્ષાતની વચમાં ઊભાસ હોવાથી તેના જેવો આકાર દેખાતો હતો અને આસપાસ અધાર હોવાથી જાણે તે પુતળું અલગ હોય તેમ દેખાતું હતું. એક મમ સ્ટાર (Star) ચેમજર કરીને છે, ત્યાં અમને લઈ જઈને પછી અમારી પાસથી સઘળી બતીઓ લઈ લીધી અને અધારમાં મુકીને બોમિયાઓ એક ગમથી બાજુપર લરાયા અને ઉભાસ ફક્ત સીર્સિંગ પર નાખ્યો તેથી જાણે જોહા જોહા ગયો હોય અને આસમાન તથા તારા દીસતા હોય તેવું લાગતું હતું. એ બાજુની સીર્સિંગ પર લેખકને કાઠ બધાય્યો છે તેની વચમાં છુટા છુટા સફેદ ખાંચાઓ રહ્યા છે, જેથી બતી દુર લઈ જાય છે ત્યારે તે સીર્સિંગ જે ધણી ઊંચાણમાં છે તે આપણી આંખે જોઈ શકતા નથી અને જાણે વાદળ હોય તેમ તેનો દેખાવ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે દેખાડીને પછી બોમિયા ત્યાંથી જતો રહ્યો કે અમો અધારમાં રહી ગયા જે વખતનું અધાર એવું તો હતું કે આખની આગળ આંગળી યા સફેદ કપડું ધરીયે તોખી કાંઈ દીસે નહીં. પછી આસ્તે રહીને દુરથી જાણે સુરજ ઉગતો હોય તેમ પરાદિયાના જેવો ઉભાસ પડવા માડ્યો અને પેલા બોમિયાઓ મરવા તથા બીજા નાનપરોની બોલીઓ બોલવા લાગ્યા અને જાણે

આસમાનપર વાદળાં ચતાં હોય તેમ સીર્લિંગ દેખાવા લાગી અને કાંઈ દેખાવ ધણે સરસ દીસવા લાગતો જેની વિગત અમે અતરે સમજાવી શકતા નથી. કોઈ ગમ પાણી એકઠું ચઢ્યું તેને સરોવરનું નામ આપેલું, કોઈ ગમ પાણીનો અરધા ઈંચ જેટલો ઝરો પડે તેને (Cascade) કેસકેડનું નામ આપેલું એમ દેખાડતા અમેને આસરે ત્રણથી ચાર માઈલ જેટલા અંદર તે ખોદોમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એક ગમ સાઈટસ રોટેન્ડા કરીને હોલ છે જે ૪૦૦ ફીટ ઘેરાવામાં અને ૧૦ થી ૪૫ ફીટ જાંચામાં છે. જેને કશા ધામલા જેવું હતું નહીં અને તે કમ થોભ્યો હશે તે અનુપમ લાગે છે. એકગમ પાણીની અંદરના ખારથી બધાયલા પથરા જેને રોલેક્ટાઇટસ કહે છે તેના ઝુમખાઓના ઝુમખાઓ લટકતા હતા, જેઓ ઉપર બતીનો જિજસ પડે ત્યારે ચળકે તથા કોઈની પાછળ બતી ધરેતો જિજરડુ તેમાંથી દીસે એવા હતા. ત્યાં બપોરિઆની રોશની કરી અમેને બતાવ્યાથી તેનો દેખાવ ધણે સારો લાગતો હતો અને તેને (Fairy Grotto) પરીમાંનું રહેઠણ નામ આપેલું છે. એક ગમ બે એકર જેટલું મોટું મોંપર છે તેને (Chief city) મુખ્ય શહેર કરી નામ આપેલું છે. એકગમ લાંબીને લાંબી ગેલરી જેવું દેવાલની બાજુપરથી ઉપરથી બનેલું છે અને જાણે કોઈ દીવાનખાનામાં ફરતી ગેલરી હોય તેમ બનેલી છે. એકગમ આસરે ત્રીશ વરસની વાતપર દશ ખઠીથી રીખતાં માણસોને ઇંદાં ખોદોની અંદર નાના પથ્થરનાં ધરો બાંધીને લાવીને રાખ્યાં હતાં, કે ઇંદાંની ઘણી સાફ દવાથી તેઓને સાફ થાય. એ ખોદોમાં પવન તદ્દન નહીં હોવાથી ધુળની રજકન કચી ઉડતી નથી અને દવા ખુદરતી રીતે ઘણી સાફ અંદરથી રહે છે, પણ તે આજની માણસોમાંનું એક તો જે દીને આંખું તેજ દિને તથા બીજા બે ચાર દિવસોમાં બીજાઓથી મરણ પામ્યાથી પાછા બાહર તેઓને લઈ ગયા હતા. બોમિયાન્સ કેહેવા મુજબ તેઓ મરણતોલ હાલતમાં હતા, ત્યારેજ છેલ્લા ઉપાય દાખલ છતાં લાવી તેઓને રાખ્યા હતા તેથી મરણ પામ્યા હતા. એક મીઠી મીઠી

કરી શપ્સ ઈલાં ખોદામાં પ) મદિના રહો હતો, તેથી આખર એમ દરદથી મરણ પામ્યો હતો, પણ તેવો શાર કોઠરીઓ બાંધેલી તેજ દાક્ષતમાં પડેલીઓ છે. કોઈ ગમ જાંડ ખોદો કુવાની માફક જમીનની અંદર પડેલા છે અને તેજ માફક આપણે જિભા રહીને તે જોઈએ છીએ તેને મધાલેખી આવેલા છે જે બધા મળીને આસરે ૩૦૦ ફીટ જાંડાથુના હશે જેમાં બળતા કાગળના કકડા તેલમાં ખોલેલા નાખે છે ત્યારે તેને અંદરથી ધણે સારો દેખાવ લાગે છે. કોઈ ગમ પાણીનાં તીપાવાથી તેના ખારના બધાપલા ઉપરથી હેઠલ આવેલા સ્ટેલેકટાઇટસ (Stelactites) અને હેઠલથી બધાઉ ઉપર ચડતાં (Stalagmites) સ્ટેલેગમાઇટસો મળી જઈને થામલાઓ બની ગયા છે અને તેઓ મોટા હોલોમાં હોવાથી સારા શોભે છે. એક ગમ રેજીસ્ટર હોલ કરીને મોટો ઓરડો છે તેપર ત્યાં જોવા જનારાઓનાં હજારો નામો બધેબધે લખેલાં છે તથા કેટલાએકો તે પોતાના નામના કોડો પથ્થરના ઢગલાઓ પર મુકી ગયા છે. એ પથ્થરના ઢગલાઓને જુદા જુદા યુનાઈટેડ સ્ટેટનાં શહેરોના તથા સ્ટેટસના નામો આપેલાં છે અને તે ઉપર તે સ્ટેટનો કોઈ રહેવાસી જોવા આવે છે તે એક પથરો મુકી જાય છે જેથી તેના ઢગલાઓ છેક ૧૦ ફીટ સુધીના જોવા ધઈ ગયા છે, તે દરેક ઢગલા ઉપર લાકડાંનાં પાટિયાં પર સ્ટેટસનાં નામો લખી રાખેલા છે. એ પ્રમાણે જોઈને પાછા ફર્યા હતા, તે સત્તાં ૧૦—૩૦ મીનીટ ખોદોની બાહાર આવ્યા હતા અને બોમિયાના કેહેવા મુજબ આંક માઇલ એ તાના રસ્તાથી અંદર એ ગોદાઓમાં ફર્યા હતા.

તા. ૨૪ મી. ઓગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૯ વાગેને મેં મધ ગોદાઓના મોટા રસ્તા પર અંદર ગયા હતા. ચોડા વાર ગઈ કાલનેજ રસ્તે “રાક્ષશના કફન” સુધી ગયા પછી તેની પાછળથી રસ્તો લાંબો છે ત્યાં ગયા હતા. એ વખતે અમેને ચાલવાની ધણી મુશ્કેલી નડી હતી. રસ્તો આજ અતાડા મોટા નાના પથ્થરના ઢગલાઓનો હતો અને ‘મધાલેખી’ સીલીંગ લાગે ચાર ફીટ જોડી હોય તેથી કમરે વાંકું

વળીને ચાપવાનું ધણું લારી પડ્યું હતું. એ જગ્યાનું નામ બસાવર રીતે (Valley of Humility) નમનતાઈની ખાલી કરીને આપેલું છે. આસરે દોઢસોએક વાર સુધી એમ ચાલ્યા પછી સીલીંગ હમી ઋણ તથા ખુશી યાદને લેખા યાદને આગળ ચાલ્યા કે વળી ખીજામાં પડ્યા. તે રસ્તો આડો અતાડો અને ધણેજ સાંકડો હોવાથી અમેને તેમાંથી પસાર થવાની ધણી મેહેનત પડી હતી અને દુબાઈ થાંપાઈને તેમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. એ જગ્યાને પણ વાજખી નામ (Flatman's misery) દોંગા માણસનું દુઃખ કરીને આપેલું છે.

|| એ જગ્યાનો રસ્તો આસરે ૧૮ ઇંચ પોહોળાઈમાં અને ૨૩૬ ફીટ લંબાઈનો છે તેમાં ૮ ખાંચાઓ સાંપની ચાલની માફક પડેલા છે. એ પસાર કાંધા પછી આગળ વધ્યા હતા અને જાતજાતના હોસો તથા આકારો પસાર કરતાં એકા રીવર (Echo River) કરીને નદી છે ત્યાં જઈ લાગ્યા. એ નદી પોહોળા માફક લાંબી છે અને તેમાં જોઈમાં બેસીને પસાર કરવું પડે છે. એવી જાડી જગ્યામાં નદી થી રીતે યજ હશે તે માલમ પડતું નથી અને એવું પાણી જોહોમાંથી યાદને ધારવા મુજબ જોહોની બહાર શ્રીન રીવર કરીને નદી છે તેમાં જાય છે. એ નદી આસરે ૨૦ થી તે ૨૦૦ ફીટ સુધીની પોહોળા અને આસરે ૧૫ થી ૩૦ ફીટ જાડાં પાણીની છે તેમાં નવાઈ જેવું એ છે કે માછલીઓ પેદા થયેલી છે, પણ તે સધળી માછલીઓને આંખ નથી, ફક્ત આંખને બદલે ખાલી પરદો હોય તેમ છે. તેઓને નાની જાલમાં સેહેલાઈથી પકડી શકાય છે, પણ તેઓ એવી હુશિયાર રહે છે કે જો ઝડપથી પકડી નહિ હોય તો તેઓને ધારી મેલે પવનના હિલવાથી માલમ પડે છે તો નાસી જાય છે. એ માછલીઓ આસરે એથી ૭ ઇંચ જેટલી લાંબી છે, તે રંગે તદ્દન સફેદ છે, તથા કાંઈ ખીલોરના જેવી પારદર્શક (Transparent) છે. એ માછલી ઉપ્રાંત કાલમી જેવી નાની ઝીણી ખીજા માછલી પણ ધણાં તેવીજ વગર આંખની તથા સફેદ રંગની તથા ખીલોર જેવી મળે છે. તેઓને બહાર હવામાં લાવીને રાખે છે અને પાણીમાં રાખે છે તોખી એક

અહવાડિયાંથી વધારે જીવતી નથી. જોડતાલાની ખુદરત મુજબ એઓ અંધારામાંજ જન્મી અને રહેવાથી આંખનું કશું કામ તેઓને પડતું નથી. તેથી ધણું વરસો પછી આંખ જતી રહે છે અને તે દોતી નથી. અમારા ભોમિયાએ એક માછલી જલથી પકડીને ઉપરના જેવી બતાવી હતી. અમે ચાર મોટામાં (આસરે ૪૦ જણાં આજેથી હતાં) બેસીને નદી પસાર કીધી હતી. તેમાં પેહેલાં તો ખડક ધણું નિચો હોવાથી અમે બધાએને તદ્દન એક કબરેથી વાંકુ વળાને ઘોડા વતો પસાર કરવો પડ્યો હતો. ખડક બાયગે ૪ શીટથી જોટથી જિંચો હશે. આગળ ચાલતાં ખડક પાછો ઉચો થયો અને પછી મળેથી નદી પસાર કીધી હતી. ઈહાં નદીને મયાસે તથા વ્યાજીપર ટનજરોડો ખડક હોવાથી પંડ્યા ધણું સરસ થાય છે તે બતાવવા સારૂ અમારા ભોમિયાએ ગાયનના બેચાર બોલો બોલી સંભળાવ્યા કે જેણે પડવાથી બધો નદીને લાગ જરી નાખીને જણે ધણું જણાંઓ ગાયન સાથે ધણું મીઠાં અવાજ ગાતાં હોય તેવો લાગતો હતો અને ગાયનના સમજા સુરો બરાબર રીતે મેળવાથી જેવો સુસ્વર પેદા થાય તેવો તેમાંથી નિકળતો હતો. પાણી પર હલેસુ જોરથી માર્શું તેનો અવાજ જણે તોપો કુટતી હોય તેઓ બધી ગમથી દોડતો હતો અને જો તે હલેસુ જોટની ઉપર અક્ષેતો જણે વાદળ ગગડતું હોય તેમ અવાજ થતા હતા. વળી અમારી સાથવાલી મડમેએ જોટમાં બેસીને ગીતો ગાયાં હતાં તેથી ધણું મધુર લાગતાં હતાં. એ પ્રમાણે મગ્ન કરતા નદીને પેલે કાઠિ ઉતર્યા હતા. નદીના બેઠ કાંઠાપર દરિયાની રેતી જેવી ધણું લાંબાણુ સુધી રેતી મળે છે, અમેને નદીમાં પેદા આગમજ ધણું મોટો હોલ મળ્યો હતો જેને મેમથડોમ (Mammoth Dome)નું નામ આપેલું છે. તે હોલ આસરે ૪૦૦ શીટ લાંબો, ૧૫૦ શીટ પોહોળો અને ૮૦ થી ૨૫૦ શીટ સુધીનો જિંચો હતો. એની અંદર બધામલા ચાલવાઓ ૮૦ શીટ જિંચાઈમાં અને ૨૫ શીટ વ્યાસના હતાં. એ ચાંગલા (Gray Oolite) એ ઉલાઈટ નામના પથ્થરના બનેલા છે અને તેની ઉપર રહેલેગમાછટ પીળા રંગનો બધાઈને જણે નક્કીકામ કીધું હોય તેવા દીસે છે. ઉપલી નદી

પ્રાંત એક ખીજ નાની નદી જેને (Styx) સ્ટીક્ષ કહે છે, તે મળી હતી. જે ૪૦૦ ફીટ લાંબી છે અને ૪૦ ફીટ પોહોળી છે તેની ઊપર ખુદરતી પુલ બંધાયેલી છે જે ઊપરથી પસાર થવું પડે છે. એ પુલ બાયગે ત્રણ ફીટ પોહોળો હશે તેથી તેની બેઠ ખાજુપર કટેરા ભરી લીધા છે. એ છેલ્લી નદી પછી એક સરોવર આવે છે તેથી એ નદી જોડેલો મોટો છે. એ બધામાંથી માછલીઓ આંખ વગરની જોઈ છે એ પ્રમાણે જોતા જોવા એક મોટા દીવાનખાનામાં જઈ લાગ્યા જ્યાં અમારી સાથે લાતિયું બાંધી આપ્યું હતું તે બધાઓએ ભોંપપર પથ્થરોની બેઠક કરી બેસીને ખાધું હતું અને ખુબ મજાદ કીધી હતી. તે પુરું કીધા પછી અમોને આજે સાંજના ૫ વાગાની ટ્રેનમાં જવાનું હતું તેથી અમો પાછા ફર્યા, પણ અમારી સાથવાલાઓ હજી આગળ ખીજ પાંચ માર્મલ જવાનું છે ત્યાં ગયા હતા. જો એ મોટે રસ્તે ફરી આવે તો બધા મળીને ૧૬ માર્મલ જોડેલું ચાલવું પડે છે. અમો આસરે જ્યાં માછલ અંદર ગયા તેટલાં ૧૨ ઉપર વાગી ગયા હતા તેથી હુકે રસ્તે પાછા ફર્યા જેથી બે માર્મલને બંચાવ થયો હતો, પણ એ હુકો રસ્તો જેને કોઈકે કહે છે તે આસરે ૩૦૦ વાર જોડેલો તખ્તો ધણોજ ખીકત હતો. કોઈ ગમ તો આંગ માથ નહી તેટલી જગ્યા અને વળી બાયગે સાથે ત્રણ ફીટ ઊંચાણમાં હોય તેથી વાકું ચાલવું પડે અને રસ્તો નહી હોવાથી પથરા ઉપર ટીંગાઈને જાણે ઊપર ચડવું પડે એટલા ટપ્પા ઊંચા હતા અને પથરાઓ પગની હેઠલ અલગા તે ખસી જાય એવી રીતનો રસ્તો હતો અને અમો જો કે નજદીક આઠ નવ માર્મલ આજે જોડેલોમાં ચાલ્યા તો ચાક્યા નહી, પણ આટલા નાના રસ્તાએ અમને વદન ચાકવી નાખ્યા હતા. જો ખખર હતે કે રસ્તો આવો ખરાબ છે તો અમો લંબાણુ રસ્તે જતે પણ છતાં જતે નહીં. અમે એ મુજબ તે પસાર કરીને જોડેલો મોંઘાની નજદીકના નિકળ્યા અને જોડેલોની બાહાર બપોરના ૩ વાગે આવ્યા દતા. અમો એ મુજબ જોડેલોમાં નજદીક ૬ કલાક વદન અંધારામાં રહેવાથી જ્યારે પેટેલી રોરાની અંદરથી નિકળવા ફરથી જોઈ ત્યારે ચાંદવું પડવું હોય

ખણે કે વળી પાછા ટનલો જોતાં ગેલરીઓ (Galleries) કહે છે તે આશુખાશુ ખણવા માટે છે, અને જ્યાં ખાનની નસના દોરા આવ્યા હોય ત્યાં સુધી ખણીને તે ખાન સાથના પથ્થરો કાઢાડી લે છે અને જ્યારે એ પ્રમાણે ઊંડાણમાં આગળ વધે છે ત્યારે ત્યાં કાઢાડી લીધેલા પથ્થરની જગ્યા ઉપર લાકડાંના ટેકાઓ આપીને ઉપરની જમીન તે ઉપર ટેકવે છે. એ લાકડું ધણું જાડું ૧૨થી ૧૫ ઈંચ ચોરસ લે છે, તોખી ઊપરથી ભારનું ખાશુપર દબાવ્યું એટલું તો કોઈ ગમ થાય છે કે તેને પણ ભાંજી નાખીને પેટું બાહર કાઢાડે છે, પણ તેમ થવા આગમજ તેની નિશાણી માલમ પડે છે તેથી તરત ખીજા ટેકાઓ આપે છે અને વળી એ ટેકા એટલા નજદીક નજદીક આપે છે કે, તેની દેવાસજ બની જાય છે. ખણવાની આગમજ એ મુજબ ચોરસ આરકાં માફક ખાશુ ઉપરથી કુંગરને ખણીને ટેકા આપીને પછી તેની વચમાંના ભાગમાં સુરંગ ખણી દારથી તેને ઉગારે છે. એ પ્રમાણે પાંચ દશ ફીટ સુધી જાડી તેની નેસ હોય છે તે કાઢાડી લીધી કે તે ગેલરી રફ થાય છે અને વળી પેલો મેનશાફ્ટ નિચે ખણીને ઊંડાણમાં પાછી ગેલરીઓ ખણ્યા જાય છે. એ સોનાં રૂપાંની ખાણની નેસ આડકટરી ઉપરથી નિચે ઉતરતી જાય છે જેમ થવા પેહેલાં ૧૦૦ ફીટ મળી તો પછી આડકટરી તેનેથી નિચે ૨૦૦, ૩૦૦ એમ ચાલુ નિચે જતી જાય છે, તેથી પેહેલો શાફ્ટ કોઈ વખત એમ નિચેથી આડા જવાને લીધે દુર પહોં પડી જાય છે, ત્યારે ચપાળેથી પેહેલા શાફ્ટથી જેટલો જોઈએ એટલો દુરથી ખીજો નવો શાફ્ટ પેલી નિચે ગયેલી ખાન સુધી જોડા ખણે જ અને તેમાંથી કામ ચલાવી કોઈ વખતે તે બેઠ શાફ્ટના ટનલો સાથે મેળવી નાખે છે. જે રીઠ પથ્થરો નિકળે છે તેને ખાનની બાહાર નાખીને તેના ટેકડાઓ બનાવી દીધા છે. અમો લખનાં જુલો ગયા કે એ ખાનવાલું ગામ 'વરજીનિયા સ્ટીટી દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે અને 'હુટ્સ હુટ્સ' વગર આડખાનનાં ઉજડ કુંગરોનું બનેલું છે જેમાંથી સોનાં રૂપાંની ખાન મળે છે. હવે પથ્થરો ખણીને તેને લીફ્ટથી બહાર લાવ્યા કે નેને પડોશમાં પથ્થર

બાંજવાની મીલ હોલ છે ત્યાં લઈ જઈને મોટા લોખંડનાં ખાંડણી પર હોય તેવા હારખંધ સાંચાઓમાં તે નાખે છે જેમાં પાણી સાથે તે બેળાને ખાંડણી પરથી (જેને સ્ટામ્પ Stamp કરી ઈલાં કહે છે) છુંદીને ભુકા કરે છે, અને તે ભુકા પાણી બેગો નલીઓમાં થઈને પડોશની બીજી ઈમારતમાં જાય છે જ્યાં મોટી પાણીની ટાંકી હોય છે તેમાં ધોવરોકા તે પડે છે ત્યાંથી વળી તે બીજા દલવાના જેવા સંચાથી ચુરોભુકા થાય છે, અને પાણીની સાથે પડોશની બીજી ટાંકીમાં જાય છે એ ચુરખ છેક મેદા જેવો તેને ભુકા એવી પાંચ સાત ટાંકીઓમાં ચવા પછી છેલ્લી એક ટાંકીમાં મટોડા જેવું થઈને તે પાણી પડે છે.

તે ટાંકીમાં જીવતો પારો નાખેલો હોય છે તે પેલી પથ્થરની અંદરના ધાતુના ભુકાને પકડી લે છે અને પારો જાતે બારી હોવાથી તે ટાંકીની હેઠલ બેસી જાય છે અને પેલું 'કચરાનું' પાણી ઉપરથી વેહેતું જાય છે. તે વેહેતું પાણી કાઢાડી નાખતા નથી પણ પાછી બીજી ટાંકીઓમાંથી પસાર કરી તેમાંથી રહી ગયેલી ધાતુ પારાથી બંધી કાઢાડી લે છે. હવે પારા સાથે મળેલી ધાતુ જે પારાના જેવીજ પાણી જેવી બેળાઈને યાય છે, તેને એક કાચળી કપડાંની હોય છે, તેમાંથી નલીએ કરી પરબારી પેલી ટાંકીમાંથીજ પસાર કરે છે કે પારો જે વેહેતો હોય છે તે પેલી કાચળીનાં કપડાંનાં દોરાઓમાંથી નિકળી પડી નિચે ટાંકી હોય છે તેમાં એકઠો યાય છે, અને તેને ખાણો પવન અથવા પાણીના જોરથી ભુકા થયેલો ધાતુ સાથેના પથ્થરવાલી ટાંકીમાં પાછી ધાતુ કાઢાડવા મોકલે છે. હવે પેલી કાચળીમાંથી છુટો પારો નિકળી જવાથી પેલી ધાતુ જે બીજા પારા સાથે મળગેલી રહે છે તે કાચળીની હેઠલ એકડી થાય છે અને તે ઝીણી રેતીના જેવી લાગે છે પણ પારો ઉપર હોવાથી રૂપાંના જેવો લાગે છે. હવે, એ ધાતુને એક લૂટીમાં લઈ જઈને તેને ગરમ કરે છે જેથી પારો જે પ્રવાહી રૂપનો છે તે સ્ટીમની સાથે ઉપર ઉડી જાય છે અને પેલી ધાતુ સાદુ નિચે પડી રહે છે, અને પારાથી છુટી યાય છે પણ

પેલા બાદની સાથના પારાને રદ થવા દેતા નથી. તે સ્ટીમની સાથે
 'બપર' જાય છે તે સ્ટીમ એક નદીમાંથી પસાર થઈને હેઠાણમાં ઠંડ
 પાણીથી પાછી પાણીના આધારની (Condense) થાય છે કે પેલા
 બાદરોકો પારો પાછો પોતાના અસલી આધારમાં આવે છે, અને કાગ
 લાગે છે. એ જીવતો પારો ધણો કિંમતી ટોવાથી તેને કાંઈખી રીતે
 રદ થવા દેતા નથી. હવે પેલી ધાતુ જે રહી તે બેળસેળ સોના તથા
 રૂપાંની હોય છે, તેના તેવીજ હાલતમાં લાયા બનાવે છે, અને બજારમાં
 વેચે છે જે લેનારાઓ તેમાંથી પાછળથી બેઠ ધાતુ છુટી પાડે છે, પણ
 એ બેળ ધાતુના લાયામાં કેટલા ભાગ સોનું તથા કેટલા ભાગ રૂપું
 હોય છે તથા તેમાં વખતે બીજી હલકી ધાતુ જેવું કે ત્રાંધું તથા
 લોખંડ હોય છે તે જાણવા સાર પેલા લાયા બનાવતી વખતે તેમાંથી
 ચાર પાંચ આંકસ ધાતુ પેહેલાં જુદી કાઢાડી લઈને તેને તમાસ કરે
 છે, અને બધી ધાતુ છુટી પાડે છે, તે કરવા સાફ પેહેલાં એક નાની
 પિયાલી હાડકાંની બાજેલી રાખની બનાવેલી આવે છે જેમાં પેલી ધાતુ
 મુકીને તે પિયાલી લાટીમાં મુકીને ધણી લાલ ગરમ કરે છે. હવે એ હાડ
 કાંની રાખમાં એવી ખુબી હોય છે કે, સોનાં રૂપાં સિવાય બીજી હલકી
 ધાતુને બ્યારે ગરમ થાય છે ત્યારે પોતાની અંદર ચુસી (absorb)
 લીધે છે અને બાકીની સોનાં રૂપાં બેળી ધાતુ એક ટાંચનીના માથા
 નેટલી બની વચમાં રહે છે. હવે એ ધાતુને પાછી છુટી પાડવા
 સાર નાઈટ્રીક એસીડમાં નાખે છે જેમાં એવી ખુબી છે કે સોના
 સિવાય બીજી કાંઈખી ધાતુને તે ખાઈ જાય છે, એટલે રૂપાનો ભાગ
 પોતાની અંદર ખેંચી લે છે અને બાકી સોનું નક્કર રહી જાય છે.
 એ પ્રમાણે પેહેલાં જે ધાતુ નાખે છે તે તોલેલી હોય છે, તેમાંથી
 કેટલા ટકા સોનું નિકળ્યું તે પાછું તોલીને કહી શકે છે તથા રૂપું
 જુદું કીધા આગમય બેઠનો વજન સાથે કીધાથી તે નેટલું હવું
 તેમાંથી સોનાનો વજન બાદ કીધો કે રૂપું તેમાં કેટલા ટકા હોય છે,
 તેથી માલમ પડે છે અને તે ગણતરી મુજબ પેલા બેળ ધાતુના
 લાયાઓ બજારમાં વેચે છે તે દરેક લાયા સાથે કેટલા ટકા સોનું

તથા રૂપું તેમાં છે તેની જામીનગીરી આપે છે અને તે લાયામાંથી એક આંજિસ નેટલી પેલી ધાતુ એ ખાનના ધણી રાખે છે, અને જો વરસ લઘુકામાં કાંઈ પેલા લાયામાંથી ઓછું વધતું સોનું રૂપું નિકળવાની દ્રવિયાદ આવે ■ તો તેમાંથી રાખેલી એક આંજિસ ધાતુની પાછી તપાસ કરી જોય છે અને જો દરકે માલમ પડે તો પાછી કિમત દરકની ભરી આપે છે. પણ એક વરસ પછી તેનો જવાબ દેતા નથી અને કારભારીના કહેવા મુજબ કોઈ વખતે જવલેજ એવી દ્રવિયાદ આવે છે. એ ધાતુમાં બે ભાગ રૂપું અને એક ભાગ સોનું સરેરાસ નિકળે છે. ખાનમાંથી ધાતુ સાયના પથ્થરો જે કઢાડે છે તે સફેદ તથા ઘેરા ધુ રંગના બેળસેળ આવે છે, અને આપણે અંજના ધણીઓ તેને જોઈએ તો અંદર સોનું કે રૂપું છે તે માલમ પડતુ નથી પણ ખાલી પથ્થર જેવા લાગે છે. એ પથ્થરની અંદર પાતળા કાળા રંગનાં પડ રહે છે તે એ ધાતુ છે અને વધતા ઓછા ભાગ મુજબ તે પથ્થરમાંથી ધાતુ નિકળે છે અને પેહેલાં ખાન ખણી કે પથ્થરની તપાસ કરી જોય છે અને જો તેમાંથી દરેક ટને ૧૫ ડાલરની કિમત ઉપરનું સોનું રૂપું નિકળે છે તોજ તે ખાન આગળ ખણે છે, નહીં તો ૨૬ નાખે છે કારણ કે દરટન પથ્થરે ખરચ ૧૫ ડાલરનો ધાતુ કાઢતાં બધો મળીને થાય છે. તે નિકળે તોજ નફા કરે, નહીં તો ખોટ જાય છે. એ ખાનમાં હમણા ૮૦ માણસો કામે લગાડેલા છે જેઓ દરેકને રોજના આઠ કલાક કામ કરવાના ૪ ડાલર આપતા હતા, તે હમણા કમાઈ ઓછી થવાથી ૧૦ કલાક કામ લઈને તેટલોજ લવાજમ આપે છે. તેઓ રોજ ૪૦૦ ટન પથ્થર ધાતુ સાયનો કાઢે છે અને તે સાફ જખરી મેહેનત તેઓને કરવી પડે છે. અમોએ તે લોકને ફક્ત પાટલુન ઉપરજ કામ કરતા જોયા હતા, અને પસીને ગરકાવ હાલતમાં હતા. તેઓ થોડો વખત કામ કરે છે અને થોડો વખત ચાક લઈને પાછું કામ કરે છે. અમોને બધે અંદર ન્યાં કામ ચાલતું હતું ત્યાં ફેરવીને દેખાડ્યું હતું અને ન્યાં નજર કરીયે ત્યાં સોનાં રૂપાંની ખાનના પથ્થર બેઠે બાજુ ઉપર તથા

પગની નિચે વટીક દેખાતા હતા. અમેને અંદર ગરમી ધણી પડવા લાગી હતી (જોકે પવણનાં સંચાથી ત્યાં બધે સાફ હવા ફેલાવેલી હતી.) તેથી અમે ચોડા ભાગમાં ફરીને બાહાર આવ્યા હતા. એવી ગેલરીઓ અંદર સેંકડો માર્શલની બણી છે અને તેમાંથી ધાતુના પથ્થર કાઢાડીને રફ નાખેલી હતી તે પાછી હમણાં ધાતુ કાઢાડવા ચાલુ કીધી છે. તેમાંથી ધાતુ, પથ્થર, સારા જથ્થામાં મળવા લાગી છે. અંદર જો-જો મીનખતીઓ, બગતી હતી અને આઈસનાં પાણીનાં વાસણો મુકેલાં હતાં. એ ખાનમાંથી પાણી બાહાર કાઢાડવાની એક જુદી કંપની છે, જે બધી ઈંદાની ખાનોમાંથી પાણી બાહાર કાઢાડીને દર દને કાંઈ લવાજમ (આસરે એક ડાહર, ધાંડું છું) લીધે છે. આ કંપનીને (Suez Tunnel) સુદો દનલ કંપની કહે છે અને જો કે તેને ઉપલી એક કંપનીમાંથી ગયે સાલ ૧૦૯૦૦૦ ડાહર મળ્યા હતા અને તે મુજબ બીજી કંપનીઓની ખાનોમાંથી બીજા છે તોબી અસલ તેની કાપણુ દનલો બણીને પાણી બાહાર કાઢાડી લઈ જવામાં એટલી રોકાઈ ગઈ કે કરજ કરવું, પડયું હતું અને સાંભળવા મુજબ તેના માગનારાઓએ કંપની બંધ કરાવી વેચાવી નાખવા માગે છે, એવી ખસણ હાલતમાં કરજને લીધે આવી ગઈ છે. અમેને વરજનિયા કોનસોલીડેટેડ માર્શલન દિસાખની ચોપડી સને ૧૮૮૬ ની તા. ૧ લી અક્ટોબર, સુધીના, એક પુરાં થયેલાં વરસની મળી છે તેમાંથી જાણવાલાયક રકમો નિચે મુજબ ફક્ત યાદી દાખલ બિતારી લીધી છે.

પથ્થર સુધાની ખાન કાઢાડી ૯૮૮૩૪ દન તેમાંથી ૧૨૯૭૮૮૩ ડાહરની ધાતુ નિકળી, જેમાં ડાહર ૬૫૯૬૪૭૫ સોલું અને ડાહર ૬૩૮૨૭૪૫ રૂપું નિકળ્યું હતું અને દર દન પથ્થરે ડાહર ૧૩ ૧૭/૧૦૦ જેટલી ધાતુ મળી હતી. એ ઉપસંત બીજી, પરચુટણ, કમાઈ જેવું, કે દાખેલી કીધેલી હવા, સામાન ઈલાદી, બીજી કંપનીઓને પુરૂં પાડયું તેના સ. મળાને જુમલે ડાહર ૧૪૧૮૦૦૦ની ઉપજ થઈ હતી. ખરચની મેટી રકમમાં પગારના ડાહર ૨૭૪૮૪૩, હથિયારના ડાહર ૧૯૧૫૭૩, સુદો-દનલને પાણી કાઢાડવાની મેહેનતના ડાહર ૯૮૮૩૪, પથ્થર ભાંજીને.

ધાતુ કાઢાડવાના ખરચના કાલર ૬૦૪૭૮૬, બુલિયનના કીસમગિટના કાલર ૧૧૧૨૪૫ એ મુજબના મોટા તથા નાના ખરચમાં બાલવાના લાકડાંના કાલર ૫૦૧૪૧ અને ટેકા આપવાના લાકડાંના કાલર ૮૭૬૩૪ આઈસ કાલર ૭૧૬૮૬, મીનગતી કાલર ૭૦૧૭ની, ગનપાગિદર કાલર ૨૦૮૪૪નો, એ મુજબ બીજા પચ્ચીસ ખરચ બાદ કરતાં શેરદેસરેને ફક્ત કાલર ૬૪૮૦૦ વીવાજ આપ્યું છે, પણ દિસાબ જોતાં હાથમાં આગલા સાલની બાકી પેદેશાં કાલર ૭૮૦૦૦ની હતી તે ફક્ત હમણાં ૪૪૫૦૦ની છે, તેથી સામી વેહેચણી આપવામાં આગળા બાકીના લેવા પડ્યા છે. બાકી ખરો દિસાબ ગણતાં આસરે કાલર ૩૧૦૦૦ નફો થયો છે અને તેથી આગળ બાવ જે ધણા શેરોના બેસી, ગયા હતા તેને ટેકા મળ્યો છે. હમણા જે લાકડાં બાળીને સંચાક્રમ સ્ટીમ પાવરથી ચલાવે છે તેને બદલે પાણીના પાવરથી ચલાવવાની ગોઠવણ થાય છે, અને હજીક મહિનામાં તેમ ચાલશે તો લાકડાંમાંથી નજદીક અરધા અરધ બંચાવ થશે એમ કહે છે. અમો ખાનમાંથી બાહાર આવ્યા પછી અમારી માવજત ધણી સારી છાધી હતી અને અમેને ગરમ પાણીમાં નદવાડ્યા હતા કે પસીનો પડેલો સાફ થઈ જાય. અમો વરહનિવાસી ગામમાં ફરીને પછી આગનીગાડીમાં સાંજના ૫—૧૫ મીનીટે એ શેહેર છોડ્યું હતું. એ શેહેર આગળ વધારે વસ્તીવાળું હતું પણ ઈંદાંથી ધાતુની આવક વાસ્તે વાસ્તે ઓછી થવા માંડ્યાથી લોક તે ગામ છોડી ગયું છે, અને હમણા બાયગે ૧૫૦૦૦ માણસોની વસ્તી ઈંદાં દશે. શેહેરમાં કાંઈ જોવાલાયક નથી. નાના નાના કામચલાણી લાકડાંના ઘરોના મોહોલાઓ બનેલા છે. અમો ઈંદાંથી નિકળેલા રાતનાં રીતોનાં સ્ટેશન પર કલાક ૮ વાગે આવીને ત્યાંનાં સ્ટેશન હોટલમાં જ રહ્યા હતા.

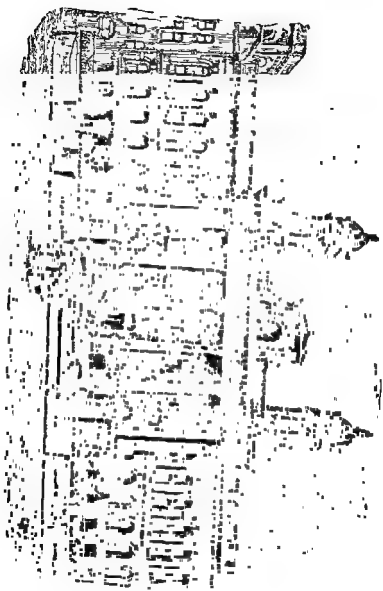
તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર સુને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૬—૩૦ મીનીટે રીતો સ્ટેશન પરથી આગનીગાડીમાં બેસીને નિકળેલા બપોરના બે વાગેને સેક્રેમેન્ટો નામની જગ્યા પર પુચ્યા હતા. અમો,

નિકળ્યા ત્યારે હવા ઘણી ઠંડી લાગતી હતી, અને 'દરમામીટર ક્લાક' ૮ વાગે ૪૭ ડિગ્રીપર હતો. રસ્તામાં પાહડોનો દેખાવ સારો મળ્યો હતો, અને સીરા નીવાડ (Sierra Nevada) ના પાહડોને મથાળે પુઆ ત્યારે આસરે ૭૧૦૦ ફીટ દરિયાની સપાટીથી જાણી દતા અને ઈંદાંથી પણ આસપાસના તેથી જાણી પાહડો તથા સરોવરો તથા નદીઓ અને ખીનોથી દેખાવ ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. કોઈ કોઈ ખીનો તો એટલી જાડી હતી કે નિચે આપણે જોઈ પણ સમીચે નહી, પણ જેમ એ પાહડની જાંચણ જળ્યાની નજદીક આવતા ગયા તેમ ખરફ પડતો આટકાવવાનાં છપડાંઓ છુટાં છુટાં મળતાં હતાં. છેક મથાળાંપર તો એમાંના એક છપડાંને પસાર કરતાં એથી હઠી કલાક લામ્યા હતા, એટલું લાંબુ છપડું ટનલની માફક સાંભળવા મુજબ આલીશ માઈલ ગિપરતું લાંબું છે, જેમાં બાજુપરથી વારાફરતી ખાંચાઓ કાંધેલા હોવાથી આસપાસનો ખુદરતી દેખાવ દીસ્તો હતો અને એ છપડાંમાંથીજ ટરનર સરોવર પણ જોયો હતો. એ સરોવર પર આસરે ૧૫ વરસ થયા મીં ટનર તથા ચોડાક મિત્રો ખાવા પીવા આવ્યા હશે તે વખતે આગગાડી કાંઈ ઈંદાં હતી નહીં, પણ એકાએક તોફાન થઈ આવ્યું અને ખરફનો વરસાદ એટલો તો જોરમાં પડ્યો કે રસ્તો સધળો ઢંકાઈ ગયો અને તેથી તેઓ જુલા પડ્યા અને જુખના માર્ગે એક એકને મારીને માણસોનાં ગોસપર શુજરાંણુ કાપી હવું તે દિવસથી એ સરોવરનું નામ લેક ટરનર કરીને આપ્યું છે, અને તે મુજબ ઈંદાં ખરફનાં તોફાનો વારાફરતી અને ઘણાં સખત થાય છે, તેથી આવાં ગોટાં "રનો શેડસ" ખાંધેલાં છે. અમે સેક્રેમેન્ટો આવીને ચોખ્યા હતા અને સાંજનાં પાંચ વાગેની ખીજ દેનમાં બેસીને (Lathrope) લેપનાં સ્ટેશનપર કલાક આઠ વાગેને જતર્યા હતા. ઈંદાં જતરવાલું કારણ એ હવું કે આ સ્ટેશનપરથી ચેસોમેટી વેલી (Yessomite Valley) કરીને જળ્યા ઘણી વખણાયલી છે, જ્યાં ૩૦૦ થી ૫૦૦ ફીટ જાણી અને ૯૦ ફીટનાં ઘેરાવાના ઝાડો જોવાં છે, તથા ખીનનો દેખાવ અને પાણીના ધોધો ઘણા જોવાલાયક

છે, તે જોવા જાયે પણ ઈહાં ખબર કાઢ્યાથી પકી ખાતરી મળી નહીં કે તે ખીણ જોઈને સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો જતાં કેટલા દિવસ લાગશે તેથી લાંબું માડી વાલીને રાતનાં તેજ સ્ટેશનનાં હોટલમાં રહ્યા હતા અને વિચાર કીધો કે જો બનશે તો આવતી કાલે સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોથી એ ખીણમાં જઈ આવીશું.

તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૬—૪૫ મીનીટની રેલમાં બેસીને લેડપથી નિકળેલા સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો (St. Francisco) બપોરના કલાક ૧૧ વાગે પુર્યા હતા. રસ્તામાં બધી સપાટ જમ્યા મળી હતી પણ તે ધણીજ ફલવંત કાળા રંગની મટોડીની હતી અને તે ઉપર મોઢો લાગ બહાની રોપણી થાય છે, જેની હમણાં કાપણી થઈ ચુકી છે, અને પાછી જમીન ખેડાતી હતી. એ જમીન ખેડવાની પાંચ દશ હોરની એક હોર હોય તેમ જુદા જુદા તેને ઘાંતા કીધેલા છે, અને તેને ચાર ઘોડા બેડીને તેને જમીન ખેડે છે. જે મુજબ એક માણસ એવી હોરથી ધણા એકરો એક દિવસમાં ખેડી શકે છે. એ બહાની વાવણી ઉપરાંત આખા રસ્તાપર વારાફરતી ફરતનાં ઝાડો તથા દરાખના વેળાઓનાં ખેતરોનાં ખેતરો દેખાતાં હતાં. જે ઉપર જત જતની દરાખના મોટા ઝુમખાઓ લટકતા હતા. તે ધણા જોવાલાયક હતા, અને તેજ મુજબ પીચ, પુલુમસ-સફે ઈત્યાદી જત જતનાં ઝાડોથી જાણે મેવાથી ખુલાખ પડતાં હતાં. એવી ફલફલાદી બરેલી જમ્યા જવલેજ આપણા જોવામાં આવે છે, અને સાંભળવા મુજબ કલ્લીફારનિયા કે જેમાં સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો આવેલું છે, તેમાં દરાખનો દારૂ એટલો હમણું બનાવે છે કે ફ્રાન્સની પણ તે બાળે બરાબરી કરી શકે છે. આગળ ચાલતાં તે દેશને એ બાળે ટકર મારશે. અમોએ ઈહાંનો બનાવેલો વાર્ડન આખ્યો હતો, જે અમોને ઘણીજ સ્વાદ્દાર માલમ પડ્યો હતો. સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોની આવવાની એક કલાક આગમજથી સેક્રેમેન્ટો નામની નદી મળી હતી, જેને કિનારેથીજ આખો બાકીનો રસ્તો પસાર કીધો

હોતો. નદીપર પાણીમાં એટલે આવેલાં છે, જેનાં ખંદરપર મોટાં
 દાણી વાહણો વાસ કરતાં હતાં. ઉભેલાં જમ્યાન પહેલાં દતાં. એ
 પરથી વાહણો ભરીને (ફ્રીફ્રુટ તથા દારૂ બીજા અમેરિકાનાં દે-
 માં જાય છે, અને તે ઉપર શીટ ધરાવત એજ ખંડના હુગમણુ બા-
 આગગાડીઓ ભરીને મેવો લઈ જાય છે તે જુદી. એવી આગમ-
 (Fast Fruit Train) ઝડપમાં કે નિમ્ને ફરત ભગડે તે આગમન
 આડી આવે છે. ઇંદોની ફરત જમ્યા વળણુ પર 'વેચાય છે
 ઘણી મોટાં કદની તથા સ્વાદદાર અને મીઠાં ફુલથી અમો ધારીયે
 હિંદુસ્તાન કરતાં પણ સસ્તી મળે છે. અમેરિકાનાં 'મારી' દેન નદીને
 ઉભી રહી હતી, અને ત્યાંથી સ્ટીમ ફરીમાં જતાં સાંજ 'એક્ટીવે'
 સેંટ ફ્રાન્સીસકો શહેરમાં જતાં હતા, અમે ત્યાંના પેલેસ હોટલમાં ઉતરી
 લીધે હતા. એ હોટલ અમેરિકાના 'સાથી મોટા હોટલોમાં' એક
 ગણાય છે, અને આખા એક મોહોલાની ચારે બાજુ પોતાની ઈમાર-
 થી ઘેરે છે, અને તેને સાત માળ છે. વચમાં એક મોટા ચોક છે, તેને
 ફરતી મજેની શામણતી બાંધણીના ચામળાઓ ઉપર ઇમારત બાંધેલી
 છે, અને તે ચામળાઓની વચમાંના આરકાઓમાં ફરેકમાં વધુ
 વિજળીની બતીઓ છ માળ સુધીની સુકેલી છે. તે ચોકને મધ્યે
 એક મોટું કાચનું બાપડું કાંધેલું છે જેમાંથી ઉજરું પડવા ઉપરાંત વરસાદથી
 બચાવ થાય છે, જેથી હોટલમાં રહેનારાઓ ત્યાં બેસે છે અને મોજ
 મારે છે. જમીનની ફરસજી સંગેરમરની છે, અને એકની ફરતી ગેલરી-
 ના ૬ માલ સુધીના ચામળાઓ સઘળા એવા તો સરસ સફેદ રંગના
 રંગેલા છે કે, જાણે બધી ઇમારત અંદરથી સંગેરમરની હોય તેવી લાગે
 છે. એ હોટલમાં આસરે ૭૫૫ મોટા ઝોરડાઓ છે, અને એક વખતે તેમાં
 ૨૫૦૦ માણસો રહી શકે છે. મોટા લામના ઝોરડાઓ મળેના
 કુસાદે છે, અને તેઓની સાથેજ નાહવાના તથા બીજા પરચુટણુ
 કામના ઝોરડાઓ કાંધેલા છે, જે સુખ્ય કાર્બન હોટલોમાં જોવામાં

ՀԱՅ ԵՐԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԶԱՅԻՆ.

આવે છે. હોટલોમાં મોટા મોટા હોલો છે, તે ઘણા સારાં ચિત્રો તથા ફરનીચરથી શણગારેલા છે, અને બધી રીતે સરસ હોટલ દીસે છે. એની ઈમારત બધી મળીને આસરે ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. અમો એ હોટલમાંથી લંચ લઈને પેહેલાં ચોસીમેલીની ખીણ જોવા સાર ખબર કાઢાડી હતી, પણ બહુને દિલગીર થયા કે ત્યાં જઈને પાછા દોગદોડ કરતાંખી આવતાં ત્યાં ૧૦મીની સહવારના ૧૧ વાગશે, અને અમો ચોકોદામાં જવાના છીએ તે સ્ટીમરખી તેજ દિને ઊપડવાની હોવાથી અમોને માંડી વાલ્યું પડ્યું હતું. બપોરના ઇલાંના મોટોમરી તથા મારકેટ સ્ટોટમાં ફર્યા હતા, જે મોહોલાઓમાં ઇલાંની બહુતી આપીસે, બેકો તથા વિમા કંપની તથા હોટલોની ઈમારતો મોટી મોટી અને રણકદાર બાંધણીની આવેલી છે. ઇલાંની ઇમારતોમાં જે મોહોલાને છેડે ઇમારતો આવે છે તેઓ ઉપર ઘણા ખરા મોહોલાઓના નાકની બાજુ ઉપર મિનારાઓ જાતજાતના કીધેલા હોય છે, તેથી દેખાવ મોહોલાઓનો સારો લાગે છે, અને ઇમારતોની બારી ત્રણ પુણીની બાહારથી જુદાવેલી અને તેઓની આસપાસ ધાલ-જાઓ હોવાથી પુરી રણકદાર ઇમારતો લાગે છે. રસ્તાઓખી ધણાજ પોહોળા છે જે ઉપરથી ચાર લાકડાંનો ટ્રામ તથા કેબલ કારસોની દોડે છે, અને બાકીની બાજુઓ ઉપર ઘોડાની ગાડીઓનો અને તિની બાજુ ઉપર મોટા કુસાદે કુટપાડો આવેલા છે. સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોનું શહેર જાણે ટેકડીઓની વચમાં આવ્યું હોય તેમ છે, અને ઊપર લખેલા જેવા મોહોલાઓ પસાર કીધા કે, (જેઓ સપાટ જમીન ઉપર આસરે બે માઈલ જેટલા લાંબા હશે) ટેકડીઓ ખચીત જ્યાંખી જાવો ત્યાં મળે છે, જે ઉપરના મોહોલાઓના રસ્તા ધણાજ ઢળાવદાર રાખેલા છે, તેમાં બધે કેબલ કારસ (તારના દોરખંથી ચાલતી ચીકોગો અને શીલેડેલફિયાના શહેરો જેવી ટ્રામો) દોડે છે, અને કાઈ વખતે એટલી ટળાવવાથી જગ્યા આવે છે કે, ગાડી જાણે ઉભી થતી હોય તેમ લાગે છે.

અમે ઉપલા મોહોલાઓ જોઈને પછી (Height Street) હાઈટ સ્ટ્રીટને નાકે ચાલડન ગેટ પાર્ક (Golden Gate Park) છે તે જોવા ગયા હતા. એ જાગ સોફ્ટરને નાકે ટેકડીપર આવેલો છે. તેનો મોટો ભાગ અમેરિકાના જાગો માફક મોટાં ઝાડો તથા ગાડી ધોડાના રસ્તાઓનો બનેલો છે, પણ થોડો દરવાજા આગળનો ભાગ મંજેનાં ફુનપાન તથા ધાસના ક્યારાઓનો કાંધેલો છે, જેમાંના ક્યારાઓની ગોડવણુ ધણી તારીફ લાગે છે, અને તેમાં કાંઈ જાતજાતની રંગીન ગધીયાઓ જેવી તારાંદો તથા કિનારીઓ બનાવી છે. તેઓની વચમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના છેલ્લા માથો ગયલા પ્રેસીડન્ટ ગાર્ફીલ્ડનું પુતળું મુકેલું છે, તથા એક જાણુપર ટેરેસીસ બનાવીને ઝાડનું કાચનું મોટું ઘર (Conservatory) બાંધેલું છે, જેમાંના ઝાડો કાંઈ ધણાં જોવાલાયક નથી. ફર્નસો તથા પામ્સ અને એવા ગરમ દેશનાં ઝાડો ત્યાં ઉગાડેલાં છે. આજે રાતના અમારા હોટલ આગળથી એક ધણું મોટું સરઘસ વાજાંઓ સાથે ખાટકીઓનું ગણુ હતું, પેદલાં થોડા જણાં પગે ચાલતા હતા જેવો દર એકના હાથમાં એકકી મસાલ હતી અને દોષ કાઢના હાથમાં મોટા વાવટાઓ હતા. તે ઉપર ખાટકીઓની મંડળી અને તેઓ પાસેથીજ ગોસ વેચાતું લેજો અને ચીનાઓ પાસે ચીનાઈ ગોસ ના લેતા એમ વારાફરતી લખેલું હતું. તે પગે ચાલનારાઓની પાછળ ગાડીનું સરઘસ હતું જેમાં એકથી તે ચચાર ધોડાનીથી ગાડીઓ હતી, જેમાં ખાટકીની મોટી દુકાન રાખનારાઓ લપકામાં બેઠેલા હતા અને સાથે પોતાની નામો અને આગળ જણાવેલાં લેખના વાવટાઓ લીધેલા હતા અને મોટાંમાં તંબાકુની બીડીઓ પીતા ઠંડે પેટ બેસીને આસપાસ જોતા હતા. એ સરઘસને Butchers' League (બુચર્સ લીગ) કરીને કહેતા હતા. સેન્ટ ફ્રાન્સીસ્કોમાં ચીનાઓનું જોર ધણું વધી પડ્યું છે, અને તેઓ ચીનથી દર સાલ સંખ્યાબંધ ઈલાં આવવા લાગ્યા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ધણાખરાં સોફ્ટરમાં તે લોકો લાગુ પડી ગયા અને પોતે જાને કરકસરથી રહેનારા હોવાથી અમેરિકનો યાને જીવસો ધણી સરતી.

સાન ફ્રાન્સીસકોનો એક મોહલો.

ખનાવીને વેચવા માડી તથા સુથાર, લુહાર તથા કસીગરીને લગતી બીજી મજૂરી તથા ખેતીવાડી તથા બીજી બધી બાબતોમાં સસ્તે ભાંખે કામ કરવા લાગ્યાથી અમેરિકાનોને બારી પડી ગયું અને તેઓના કામદારો જે મોટા રોજી કામ કરતા હતા તેઓને કામ મેળવવા સાફ-ઓછા રોજ લેવો પડ્યો અને તેઓની રહેવાની રીતભાત જરા છુટા હાથની તથા ખરચાણ હોવાથી આવક તથા ખરચના તાંટીયા મેળવવાનું મુશ્કેલ પડી ગયું તેથી ઈંદાના લોકોએ અમેરિકન સરકારને એ બાબે અરજીઓ કીધી તેમાં એવી દલીલ લાવ્યા કે ચીનાઓ એવીતો નજી-સાત રીતે તથા કંગાલ હાલતમાં રહે છે કે તેથી શહેરોની તંદરો-સ્તીમાં બિગાડો થાય અને તેઓ વળી ચીનથી ઈંદાં આવી કમાઈ કરી પૈસા મેળવ્યા કે પાછા પોતાને દેશ જતા રહે છે તેથી અમેરિકાનો પૈસો ભાં બધો તણાઈ જવાથી અમેરિકાનોને ધણું ખમવું પડે છે, અને પડશે અને મજૂરીનો ભાવ તેઓએ ઝાસારી નાખ્યાથી અમાને કુખે મરવું પડશે ઈત્યાદી. એવાં એવાં બાહાનાં કાદજ્વાં અને પછી તો તોફાન મચાવી ચીનાઓની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યા અને ધણા જણાઓ એવી મારામારીમાં મરી પણ ગયાથી આખરે યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારે ધારો બાંધ્યો છે કે જે ચીનાઓ ઈંદાં જનમેલા હોય અથવા ધણા વરસના રહેલા હોય તેઓએજ ઈંદાં રહેવું અથવા પોતાને દેશ જવઆવ કરવું, પણ નવા ચીનાઓને ઈંદાં આવવાને હોકમ નથી. જેથી ચીનાઓ જે જથ્થાજંથ ઈંદાં આવવા માથા હતા તે બધું યથા છે, પણ હજી તે લોકો તાજ તત્તાવતથી થોડા ધણા આવ્યા જાય છે. જેઓ ઈંદાંના રહેવાસી છે તેઓ ચીન જાયછે ત્યારે તે લોકોને એક જાતની પાસ આપે છે કે તેને લીધે તેઓ પાછા આવી શકે. બધાઓને ધણીખરી એવી પાસો આપે છે, જેઓ પોતાના દેશમાં રહેવા જઈને તેજ પાસમાં નવા ચીનાઓને ઈંદાં મોકલે છે. અને સામી તે પાસ તે નવા ચીનાને વેચવાથી સારી રકમ મેળવે છે. ઈંદાં બધા યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં એક લાખ ઉપર ચીના છે તેમાં મેંટ દાનસીરકોમાં ૪૦૦૦૦ છે, જેઓ ધણી જાતનો ધધા કરે છે, તેમાં

ખાટખીઓનોખી છે અને સસતું જોસ વેચે છે, જ્યો ઉપલા ખાટખી-ઓએ એસોસીએશન કીધી છે અને સરખસો ક્લાડી લોઢાને સમજાવે છે કે ચીનાઓ ખરાખ અને રદી જોસ વેચે છે તેથી તેઓ પાસેથી ના લેવો; પણ પોતાના હમદેશીઓ પાસેથી લેવો કે તેઓને મદદ મળે અને એજ મુજબ ખીજ ધધાદરીઓખી કરવા લાગ્યા છે, અને ચીનાઓખર અમેરિકનોનો ડોળો ધણો કડવો દજ છે તેથી જ્યારે ચીનાઓ ખાખે વાત થાય ત્યારે જાણે તેઓ જાનવર હોય તેમ તેઓને વીશે ધિક્કરીને જોડે છે. અમો ધારીયે છીયે કે કોઈ વખત એ ખાખે બેઠી જાતમાં મારામારી મોરી થવાની છે. ચીનાઓખી સખીલા ધણા છે. અને જાને લાં સુધી એકએકને મદદ કરે છે. તેઓમાંખી મંડળી ઉભી થજ છે અને કાંઈખી વાંકમાં આવે છે તો એકએકને પૈસાની મદદ કરી બચાવ કરે છે, અને મારામારીમાં ટોળાંને ટોળાં ઉતરી પડે છે. એ લોક બધા રોહરના એક બાગમાં હેલાએદા રહે છે, તેમ સેંટ ફ્રાન્સીસદોમાંખી ચીનાજી રોહર(Chinese Town)કરીને હેલાએદી જગ્યામાં એ ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે.

તા. ૬ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે પેહેલાં ઈંદાના પૈસાદાર લોઢાને રહેવાનો મોહોલો (California Street) કલ્કશિર-નિયા સ્ટીટમાં ફરી આવ્યા હતાં. એ મોહોલો ધણા દળાવવાજો નાની નાની ટીકડીઓખર બધાયલો છે, અને તેખર જવા સાર કેબલ-કાર ચાને તારથી ચાલતી ટ્રામ દોડે છે. લાંના ધરોનો ધણો મોટો બાગ લાકડાં તથા પાટિયાંનો બાંધેલો છે પણ બધી હવેલીઓ ધણી રોણુકદાર જાત-જાતની ટપની અને નકરીથી જરખુર જનાવેલી છે, અને તેઓને દર વખતે નવી રંગવાથી તેઓ નવી ધમારતો હોય તેમ દીપે છે. ધણીખરી ધમારતોનાં છાપડાંઓ તથા જારીનાં મયાળાંઓ મનારારોડા કીધા છે અને થાંજળાઓ જાદાર દેખાતા રાખવાથી તેનો દેખાવ સારો આપે છે. એ મોહોલો આસરે હદી માધલ જેટલો ચડડ જાતરનો આવેલો છે અને ધરો છુટાં છુટાં નાના નાના ડુલખાન

તથા ધાસના લોન્સના બાજો વચ્ચે બાંધેલાં છે તથા ઝાડને બચાવવા માટે કાચના ધરો પડોસમાં રાખેલાં છે. ત્યાંથી નિકળેલા માંઠગોમરી સ્ટીટમાંથી જતા (Western Grain and Stock Exchange) વેસ્ટર્ન ગ્રેન અને સ્ટોક એક્સચેન્જ નોયો હતો. એ ઈમારત મહકસરની છે તેમાં ઈલાં (જુગારી લોક કહીયે તો ચાલે) લોકો અજબ રીતનો સટો રમે છે. એક માટો હોય છે ત્યાં જાણે નાટ-કલાળામાં જેવા બેદા હોય તેમ સેંકડો લોક હારખંધ ખુરશીઓપર બેદા હતા અને પોતપોતામાં સટો રમતા હતા. તેઓની સામેની બાજુપર માટાં પાટિયાંઓ મારેલાં હતાં અને તેની એક બાજુપર એક જાતનો વિજળીથી ચાલતો સંચો હતો જે સંચાની અંદર જુદા જુદા આંકડાઓ માટેલાં કાગજ નાખેલાં હતાં જે કાગળોને વિજળીનો સંચો અંદર ખુબ દિલ્લવીને પછી એક કાગજ એક દેખઈતાં ખાંચા પર બાહાર લાવતો. જે ઉપર આંકડા માટેલા અને પેલા સટો રમનારાઓની જાણ માટે ત્યાં જોમાં રાખેલાં માણસો તે આંકડા પેલા માટાં પાટિયાં ઉપર માંડે ને પછી સટો રમનારાઓ જે બાવે પોતપોતામાં વેચ લે કીધી હોય તેનો હિસાબ ઉપલા આંકડાનાં બાવ મુજબ કરીને વધાર ધટાડાની આપ લે કરતા હતા. ધારો કે એક જાણે ધજીનો લાવ ૬૮ દોડડા ઠેરવીને ૧૦૦૦ સેનતાલ (૧૦૦ રતલનો એક સેનતાલ ધજીનો ઈલાં કહેવાય છે) માલ માટેથી લીધો, હવે પેલો વિજળીના સંચાવાલો આંકડો જો ૬૯ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી ને વેચનાર ધણી ૧ દોડડા લેખે હજાર સેનતાલ પર લાવ બરી આપે, પણ જો ૬૭ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી વેચનારને એક દોડડા લેખે બરી આપે. એ પ્રમાણે દરેક મીનીટે તે વિજળીનાં સંચામાંથી બાવ બાહાર દેખાયા કરે અને આજો વખત જુગાર અપવા સટો ચાલુ રહે છે. પણ ઉપલા આંકડાઓ છે તેમાં ધણામાં ધણા જે દોડડા જેટલો ફરક રાખ્યો છે અને ઝાણમાં ઝાણો નંબર ૬૫ તો વધતામાં વધતો નંબર ૬૭ નો રહે છે, તેની વચમાં દોડડાનાં સો લાગમા વેહેંચી નાખેલાં છે. જે જોઈને અમા ધણા દિલગીર અને અજબ થયા હતા કે ઈલાંની સરકાર આ મુજબ

લોકોને ઉઘાડે છે. જુગાર રમવા દીધે છે પણ એમાં રમનારાઓને મોટો ભાગ બિચારા ગરીબ કામદારો તથા વચ્ચે વાંધેનાં લોકોને છે, જેઓ પોતાની સકમાર્થ આવી રીતે ખોઈને હરજવાર ચર્ચ બચ છે.

એ જોઈને પછી (Woodward Gardens) જડવડ ગારડન

કરીને એક બાગ છે ત્યાં જોવા ગયા હતા. એ જોઈને એક નાકે આવેલો છે, બ્યાંનો બાગ તેના પુલપાનોના કિયારા તથા ઝાડોથી તથા પાણીના નાના તળાવો અને પુલોથી રણગારેલો છે, તથા તેમાં એક મજેની શોભીતી મસીદ જેવું રેસદરં બાંધેલું છે, બ્યાં વાળું વાગવાની તથા લોકોને ફરવા હરવાની જગ્યા રાખેલી છે, પણ ઈંદાં જોવાલાયક તે મુવેલાં અને જીવતાં જનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે છે. જીવતાં જનવરોમાં ખીજાં જોઈરોના સંગ્રહ માફક સીંદ, વાઘો, બાસારીંછ, હરનો, લામાસ અને મુખર્ષના જોડા એવાં જનવરો અને પંખેરાંઓ છે. મુવેલાં જનવરોનો સંગ્રહ પણ માફક સરનો છે પણ તેમાં એક કબૂતમાં ખુદરતના ઢંગના નમુનાઓ જોવાકે કદરૂપો અને કુદરતથી ઉલટાં જનમેલાં જનવરો છે તે જોવાલાયક છે. જેમાં એક કુક્કરું બચ્ચું છે તેનું મોડું વાંદરાંના જેવું છે, મરઘીનું પીકું છે તેની પીક પર પુછડી આગળથી ખીજા બે પગ ઊંધા ઉગેલા છે, મેંદાનું બચ્ચું છે તેની ડાક જલે ઊંધી હોય તેમ તેની આંખ, નાક કાન સઘળું ડાકના નિચેના ભાગમાં છે અને મોડું તદ્દન નથી, એક બિલાડીનાં બચ્ચાંને પાછળા પગજ નહીં મળે, એક કુત્રાનાં બચ્ચાંને ડાકમાં એકજ આંખ ફક્ત વચમાં છે, મોડું, નાક કશું મળે નહીં, બે કુક્કરના બચ્ચાં પીઠની ઉપરથી એક એક સાથે વલગેલાં, બકરાનાં બચ્ચાંને એક બાજુપર હારબધ ખીજા ચાર પગ ઉગેલા. એ મુજબનું જોવાલાયક તે કબૂતમાં જોડેલું હતું. એ ઉપરાંત એક ૪૦૦ શીટ ઊંચા ઝાડ જેને જંગલના બાપ (Father of the Forest) કરીને કહે છે તેની ઊંચ આસરે ૯ ઈંચ જાડી મુકેલી છે. કબૂતન કુક જલે દુનિયાની સફર કરીને ધણાં તાપુઓ શોધી કાઢ્યા હતાં તેને હાવાઈ (Hawaii) ના ટાપુપર ત્યાંના જંગ

માણસોએ એક કાવાનત (Cavanaut) નાં ઝાડ હેઠળ મારી નાખ્યો હતો, તે ઝાડનું થડ ઈત્યાદી મુકેલું છે. ઇહિંના બાગમાં એક ગોળ તળાવ છે જેની અંદર મેલામાં ફરવવાની ચકરી આવે છે, તેવી ચકરી પાણીમાં તરતી રાખી છે, જેને મથાળે સર કાંધેલા છે તેથી પવને તે ચકરી લોકોને બેસાડીને ફરવે છે. એ સઘળું જોઈને પાછા હોટલમાં આવીને રાતનાં જમીને ચીનાઈ શહેર (Chinese Town) જોવા સારું એક બોમિયો જે તેઓની બોલી તથા રીતભાત સઘળું જાણે છે તેને લઈને ગયા હતા. એ ચીનાઈ શહેર સેનફ્રાન્સીસ્કોનો એક ભાગ છે, અને ત્યાં આસરે ૧૨ માહોલાઓમાં ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે, તેઓ સિવાય ખીજું કોઈ ત્યાં રહેતું નથી. અને અમા ત્યાં બધે ફર્યા તે જાણે ચીનમાં ફરતા હોય તેવું લાગતું હતું જે કે ઇહિંનાં ઘરો અમેરિકન ઢાંચર બાંધેલાં છે તોખી તેઓ ધણાખરા ચાટી ચેહેલીઓ હોય તેમ અંદરથી જોડાં અને નાની નાની કોયળીઓનાં બનાવેલાં છે, અને યોડાંએક ચીનાઈ દેવજો સિવાય તે બધાંના ધણીઓ અમેરિકનોજ છે. અમા પેહેલા યંગ વો (Young Wo) નામની એક ચીનાઓની મંડળી છે, તેનાં મકાનમાં મથા હતા. ઇંયા મંડળીને લગતી સલાઓ સારું એક હોલ સારો ચીનાઈ ફરનીચરથી શણગારેલો છે, જ્યાં બધી રીતની પોતપોતાની ખટપટ તથા મારામારીનો ફડો તેના વડાઓ કરે છે, અને કોઈમાં જતા નથી. એ લોકોમાં બોટલો-સપ છે કે અગરજો એક ચીનાએ ખીજા ચીનાનું ખુન કીધું હોય અને તેમ કરતાં તેને ખીજા ચીનાઓએ જોયોખી હોય તો તે સરકારને જાણાવતા નથી, અને ધણીખી તજવીજ સરકાર કરે અથવા ઈનામખી છપાવે પણ તેઓને જાહેર પાડતા નથી. પણ પોતપોતામાંજ તેનો ઈનસાફ છુપો કરે છે, અને જો તક્સીર પુરવાર થઈ તો તેને મોટો દંડ કરે છે, તે જો પેલો ખુની આખી શકે તો તેમ, દંડ નહી તો તેની મંડળીવાલાઓ પોતપોતામાં ઉધરાણું કરીને તે દંડ આપે છે. જે મરનાર ધણીનાં બધરી છોકરાં નહી હોય તો સગાંઓને મળે છે. એ પ્રમાણે ઇનસાફ કરવાનાં કારણમાં ચીનાઓ જાણાવે છે કે ખુન

થયું અને માણસનો જીવતો ગયો હવે તે કાંઈ પાછો જીવતો થવાનો નથી અને જો ખુનીની તપાસ થાય અને દેદ જાય તેમાં મરનારના સગાંવાહલાંને શું કામદો તેથી બેહેતર કે તેઓને પૈસા મળે તો તેઓ સુખી થાય અને દુઃખમાં ઉમેરો નહીં થાય. એ પ્રમાણે જો એક ચીનાએ મારામારીમાં ખુન જાણી જોઈને નહીં કીધું હોય તો તેને બંધાવી લે છે, પણ જો વારા ફરતી તેજ ધણી ખુન કરે છે તો પછી તેને સરકારને સ્વાધીન કરી દે છે. એ મંડળીને લગતું દેવળ એજ મકાનનાં માલપર છે, જે હેલોગ' કરીને આગળ એઓનો મોટો શેહેનશાહ થઈ ગયો છે, તેને દેવતા બનાવીને તે સારું બાંધેલું છે, જેમાં તેની મુરતી એક જ્યાં તખ્ત ઉપર બેસાડી છે, અને તેની આસપાસ બે તેના સહલાકાર વજીરો બેસાડેલા છે જેઓની એ લોકો બંદગી કરે છે. એની સામે એક દીવો રાત દિવસ બળતો મુકેલો છે, તથા એક જાતનું અફરગાનું છે, તેમાં સુખડ બાલેલી રાખ મુકી અગરખતીઓ બાલે છે. ચીનાઓ બધુવા આવે છે, ત્યારે એક સાદરીપર પડીને લલે છે અને મીનબતી લાવેલી સજાગાવે છે, જે સારું ત્યાં ધાતુના વાસણો રાખેલાં છે, અને પછી સાથે લાવેલાં બંદગીના કાગળો બાલે છે, કે બંદગી હવા સાથે આસમાનપર દેવતાને પુજે. એ ખુટ-ખાંઓની આસપાસ ખોટાં ટુલો કસખી તથા કાગળોનાં બનાવેલાં મુકેલાં છે. બધે ચીનાઈ કાણુસો લટકાવેલાં છે, અને દેવાલપર આસપાસ મોટાં પાટિયાંઓપર કોઈ મરી ગયેલા ચીનાઓનાં સગાંઓએ મુકાવેલા લેખો દાંગેલા છે. જેમાં તે મરનારનું નામ લખે છે અને તે ત્યાં મુકી રાખવા સારું પૈસા આપ્યા જાય છે. મુરતીની સામેથી ભાલાઓ મુકેલા છે, જેથી શેહેતાંન આવતો અટકે છે. દેવળમાં ભક્તિ કરનારાઓ જે બક્ષેશ આપે છે તેની જિપજ દર સાત તીલાંજીથી વેચાય છે અને તે લેનાર ધણીના સ્વાધીનમાં દેવળ રહે છે, તેની જિપજ ઉપલી મંડળી પોતાના વપરાસ સારું રાખે છે તથા દેવળપર ખર્ચ પણ તેમાંથીજ કરે છે. એ જોઈને બીડી બનાવનારાઓની મંડળીના ધરમાં ગયા હતા. જ્યાં પણ ઉપલા યંગ વાડ જેનીજ સમજી વિગતો

છે. તેનું દેવળ Kwang Tai કુવાંન ટાઇ નામના લગાયક સેનાપતીને અર્પણ કરાયેલું છે, તેનું ધૂતળું આપણા રસ્તમ પેહેલવાનની સખીઓને મળતું આવે છે. એ કુવાંન ટાઇ સાફ કહે છે કે તેના જેવો લગાયક પેહેલવાન દુનિયામાં (અલખતાં ચીનાઈ દુનિયા ગણવી) કંઠે થયો નથી, તે ઉપરથી આપણને શક જાય છે કે આપણા ધરાની રસ્તમ તો એ કુવાંન ટાઇ નહીં હોય? ત્યાંથી નિકળેલા એક ઘેરમાં ગયા હતા જેને અમેરિકનો ઘેરસ્તાનના નામથી પિછાંચે છે. એ ઘરમાં ચીનાઓ મરણ પામે છે, તેના મુઠાંને લાંબા દિવસ એક બોયફ્રેં છે, તેમાં રાખતા હતા અને તે કોહાવા માટે કે પછી પાણીમાં તેને નાખી મુલાપર ખુબ ઉકાલી તેનું માસ હાડકાંઓપરથી સઘળું ઓખવી કાઢાડતા હતા. તે હાડકાંઓને એક નાના દાળણમાં બંધ કરીને તે મરનારનું નામ નિશાંચુ તે ઉપર લખી રાખતા હતા અને પછી ચીન જતી સ્ટીમરોમાં તેને ચીન દાટવા સાફ મોકલારી આપતા હતા, પણ અમેરિકન સરકારે ચાર પાંચ વરસ થયાં મુઠાંઓને એ ધામાં રાખવાનું તથા તેનું માસ ઉકાલવાનું બંધ કરાવ્યું છે. તેઓને દાટવાનો દુકમ કરીએ છે તોખી તથા વરસ પછી જો કોઈની ખુશી હોય તો સરકારમાં ફી ભરીને તે મુઠું પાછું ખણી કાઢી તેના હાડકાંઓ ચીન મોકલાવે છે. એ મુજબ દર મેલ સ્ટીમરે ધણા ગાળા એ હાડકાંઓના હજી પણ ચીન જાય છે જ્યાં દટાવાની ચીનાઓની ઘણી ખુશી છે કારણકે દર સાલ તેઓના એવા તહેવાર આવે છે કે તે વખતે તેઓનાં છોકરાંઓ અથવા સગાંવાદલાંઓ ઘેરસ્તાનમાં જઈ તેઓની ઘેર આગળ બંદગી કરે અને ખોરાકી મુકે. કોઈજ ધણા નાચાર હોય છે તેનાજ હાડકાં અમેરિકામાં રહે છે. બાકીના બધાનાં ચીનજ દટાવા જાય છે. એ બિપલાં ધરનું મુઠાંનાઈ બોયફ્રેં લમણા બંધ કરાવેલું છે, પણ ચીનાઓ ત્યાં વસે છે અને આગળ પણ તેજ મુજબ એમાં વસતા હતા. એવાં એવાં એટલી જેવાં ધરોમાં ૨૦૦૦ ચીનાઓ એક એક ઘરમાં રહે છે, તેઓ નાના નાના ઝોરણોમાં અમરાઈના ઘરોની માફક બિછાણાઓ કરીને સુવે છે, અને ઘણા નજીસાતથી રહે છે.

તેઓના ઓરડાઓમાં તો આપણાથી નાક ધર્મ વગર ઉભા રહેવાય નહીં, તેઓના બખરચીખાનાંથી નાનાં અને ચુકુલાઓથી બરી નાખેલાં છે. અમેરિકન ચુલાઓ ધુમાડો જવાની ચીમની સાથના હોવા છતાં તેમાં રાંધતા નથી પણ નાના લોખંડના પૈડાંવાલા ચુલાઓ પર રાંધે છે અને તેથી બખરચીખાનામાં ધુમાડો એટલો થાય છે કે ખમાતો નથી તોખી તેની દરકાર ચીનાઓ કરતા નથી. કાંઈ કાંઈ ગમતો બખરચીખાનાની બરાબર સામેજ સંદાસ રાખે છે તેથી લાંબી બો ખમાતી નથી, પણ ચીનાઓ કાંઈ ખરેખરજ નજીસ દેખું, તેની સામેજ રાંધીને ખાય છે. એવી એક એહેલી શાકું ધર જેને અમેરિકનોએ ઠાઠામાં (Palace Hotel) પેલેસ હોટલ નામ આપ્યું છે તે અમાએ જોયું હતું, પણ અંદર તેના નાના ચોકમાં ગયા કે ઉભા રહી શકીયા નહીં અને તરત પાછા બાહાર આવ્યા હતા. એવી એહેલીઓ પર જવાની ગળાઓખી બાયજે ત્રણ ચાર શીટ પોહોળા હશે. અમ આમજ આસતાં એક મોહોલામાં ધર જોયું હતું જે ખાલી બધ પડેલું છે, તેને સાફ કહે છે કે આસરે દંસ મહિના થયા એના ધરધણીએ ચીના રહેનાર ઉપર બાકું વધારવા માગ્યું જે પેલા ચીનાને બારી પડવાથી ના પડ્યું, તેથી તેને જોરથી કોટના હુકમ ખાલી કરાવ્યું હતું, પણ ચીનાઓએ તેનો ખાર લેવા એ ધરને કાઢખી બાડે નહીં લે કરી સપ ઠાપો છે જેથી હજ તે ખાલી પડેલું છે. એ ધરમાં કાંઈ અમેરિકન તો કરી રહે નહીં અને કાંઈ બીજા ચીનો લેખી નહીં, તેથી આખરે અસજ રહેનાર ચીના સામેજ સમજુતી કરીને ધરધણી તેનેજ બાડે આપશે તો ધર બરાબે, નહીં તો બીજાને ગમે એટલું સરતે બાડે આપે તોખી કાંઈ લે નહીં. એ સપ અહીવાંના ચીનાઓમાં છે. સાંથી ચીનાઓનું સાંથી મોડું દેવળ ઘુ-લેત ફા કરીને તે જોયું હતું. એ દેવળનો મોહોલો આઠમણ તરફ આવેલો છે, પણ ચીનાઓ દેવળ ઉગમણ તરફ મોહો કરી બાંધે છે, તેથી આઠમણ તરફ તેની પીઠ કરીને એક નાની ગલીમાંથી તે રસ્તે અંદર જાય છે, જ્યાં ઉગમણ દેવળનું મોડું ઠાકું છે. અને તે ઘુ લેત ફા

(Tu let Fo) નામના શહેનશાહને અર્પણ કીધેલું છે. એમાંની મુરતીઓ માણસના કદના આકાર નેટની મોટી છે, અને જલ્દે શહેનશાહની દરબાર ભરી હોય તેમ તેઓને પસાંથી વાળીને હારખમ ચઢડ ઉતર બેસાડેલી છે ચીનાઓમાં ડાખા હાથ ઊપર બેસાડે તો તે માનની જગ્યા ગણાય છે તેથી શહેનશાહના ડાખા હાથ ઊપર તેને સલાહ આપનાર વજરને બેસાડેલો છે અને જમણા હાથ ઊપર તેથી ઉતરતી પદવીનો પલ્લુ બીજા બધા વજરોથી ચઢનો કેળવણીખાતાનો વજર છે, જેની પાસે લડાઈનો વજર બેસાડેલો છે એ ધણી ધણો લડાયક હતો, અને આખી જીંદગી લડાઈઓમાં દેશદેસ ચુલ્લરી હતી તેની આમડીનો રંગ શામલો થયો હતો, તેથી તેને કાલા રમનો તથા ખુની આખનો પાડેલો છે એ દેવળમાં બધે ભાકડાંના કાતરકામ તથા નકશીના પરદાઓ ધણી સરસ કારીગરીના બનાવી મુકેલા છે, જેમાં આખા એક એક ભાકડામાં ઊપલા શહેનશાહની જીંદગીના હેવાલો સહગ મુતળાઓ સાથના કાતરેલા છે, અને બધી રીતે બપહાશર એ દેવળ બનાવેલું છે એ દેવળ ટેકડી ઊપર (આખુ ચીનાઈ શહેરખી એજ માફક ટેકડી ઊપર) છે લાથી શહેરનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે લાથી નિકળેના ચનદુલખાણા ઉપર ગયા હતા. જ્યાં લાખા લાખા બાજતો ઊપર ચીનાઓ પજા પજા અશીમ ખાલીઓમાં મુકી તેને સવગાવી નનીઓને રસ્તે નેનો ધુમાડો લેતા હતાં જેમાંના કોઈ કોઈ તો લાજ કેદ ચશાથી હાથમાંથી પેલી નથી પડતી મુકી પડી રહેલા તરેહવાર દપમાં દીસતા હતા એ અશીમ મેહેતાજીની નિશાળમાં આગલ ખજા વાપરતા હતા તેવા ખજાપા ભરે છે પછી તેની અદર બાજુથી છેદ પાડી તેમાંથી નની પસાર કરે છે અને મોઢાપર બનાવેલું અશીમ મુકી તેને દીવાપર ધરે છે અને પછી તેનો ધુમાડો નની વાને મોઢામાં લે છે. એ સાર દરેક જગ્યાની આગળ નાના ફાનસોમાં બની રાખે છે પીનારાઓ સાર એક ભાકડાનો તકિયો મુકેલો હોય છે, તેપર માથું મુકીને સુઈને અશીમને ધુમાડો લીધે છે ધણી અશીમ પીનારાઓના હાલ હાડકા પાસરાં જેવા થઈ

રહે છે, તોખી એ લખ તેઓ છોડી શકતા નથી. ત્યાંથી નિકળેલા યીનાઓના ક્રીમેસનનાં દેવળમાં ગયા હતા. અમો સાંભળીને અત્યંત યયા કે, યીનાઓ ક્રીમેસન કપે દહાડે યાય છે, પણ ખખર કહાડતાં માલમ પડ્યું કે, એ લોકોમાંથી ૨૦૦૦ વરસ યયાં એક જાતની મેસનરી નેવીજ મંડળી છે, જેમાં મરદોનેજ લે છે અને એક બીજાને નિશાણીઓથી પિછાણે છે તથા અંદર સામેલ થવાની ક્રીયા સધળું કરે છે, પણ તે જુદીજ રીતની છે અને ક્રીમેસનરીને મળતી નથી. એ સોદાના દીવાનખાનાંમાં હારખંધ યીનાઈ ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે, અને ફરનીચર સાઈ છે, પણ બીજું કશું પણ દીસ્યું નથી. એ દીવાનખાનમાં નવા સામેલ થનાર ઉમેદવારને કાંઈ ક્રીયા કરીને પછી ખડોશના ઝોરડામાં એક દેવળ છે ત્યાં લખ જઈને એ દેવળમાં મેસનરી પેઢેલાં એ લોકોમાં ઊભી કરનારની સુરતી છે, જ્યાં કાગળે તથા અગરબત્તી અને સુખડ બાગી તેને સોગંદ આપે છે. ત્યાંથી નિકળેલા દિહાંની ગલીગુચીઓમાં જ્યાં જુગારખાનાઓ બેસમાર છે, ત્યાં ફરીયા હતા. એ જુગાર રમવાનું સરકાર અટકાવે છે, તેથી યીનાઓ ને ધરોને જુગારખાના દાખલ વાપરે છે તેની દેવાલ લોખંડની જાડી બોર્ડલરોની પ્લેટની બનાવે છે, દર બીજું કે ત્રીજું ધર એવા માહોશમાં આવી રીતનાં જાડાં લોખંડના બાંધેલાં દેખાતાં હતાં. હવે જે પોલીસનો દોઈ અમલદાર ત્યાં આવે તો, દર ધરની બાહાર બારથું આગળ એક માણસ ઉમેલું હોય છે તે તરત પેલું બારથું બંધ કરીને અંદરવાલાઓને જાણાવા દોડી જાય છે અને પેલો અમલદાર ધર આગળ આવીને ગમે એટલું હથોડીથી બારથું તથા દેવાનપર ઠોકે પણ તે તરત લાંછ શકતો નથી અને અંદરથી આવી યીનાઓ બારથું ઉઘાડે તે આગમય નાની જાડીમાંથી તેને પુછે છે કે તું કોણ છે, શું કામ આવ્યો છે એમ કરીને વખત કાઢે છે, તેટલાં ઉપર મળેલા જુગારીઓ જુગારનો સધળો સામાન લાંછ બાળી નાખે છે કે પેલા અમલદારો જ્યારે અંદર આવે ત્યારે તેઓ પાસે કશી સાહેદી જુગાર રમવાની મળતી નથી અને જાણે ખાલી અમયા માન

કરવા મળ્યા હોય તેમ બતાવે છે. પોલીસવાલાઓ એ બધી તાલ
નરૂં છે, પણ નાચાર છે કે ઉપતી તાલને લીધે પકડી રાખતા નથી.
અમા એ મોહોશમાં ફરતા હતા ત્યારે ઝપાઝપ એવાં પ્યારણાંઓ અમેને
વખતે છુપા લેવાસના અમલદારો હોય કરી સમજીને બધ કરી નાખતા
હતા. ત્યાંથી પાછા મોટા રસ્તાપર આવીને ચીનાઈ નાટકશાળા જોવા
મયા હતા. અંદર જવાની જે ધણી અરધો ડાહર શી આપે છે તેને સ્તેજ
ઉપર તથા પરદાઓની પાછળ જવાની છુટ છે. બાકીનાઓ પાસથી પા
ડાહર સેછે તેઓ નાટકશાળામાં બેસીને જોયછે. નાટક દરરોજ રાતના થાએ
છે તોમી આપું ધર ચીનાઓથી બરાબ મયું હતું. નાટકશાળા એક લાંબા
હોલ જેવી છે, જેને છેડે તખ્તા ઉપર નાટક થાય છે, પણ તેને પરદા સીનરી
કશું મળે નહીં. બેઠકોને મયાળે મેલરી છે ત્યાં ઝોરનો સાર જુદો બેઠકો
છે, જ્યાં ધણી ચીનીઓ બપોડાદાર પોશાકમાં ખુલ્લે માટે બેઠેલીઓ
હતી. અમે સ્ટેજની પાછળને રસ્તે અંદર બધા નાટકીઓને જોઈને નાટક
કરવાના તખ્તા ઉપરજ ખુસીઓ આપ્યાથી બેઠા હતા. નાટકીઓ બધા
મરદોજ છે, ઝોરનો નાટક કરતી નથી, નાટકમાં કાંઈ દમ જેવું હતું
નહીં. અમે આસરે અરધો કલાક થોભ્યા તેટલા વખતમાં બે જણાઓ
ઝોરનો પોશાકમાં ગીતના આકારે આમનસામન વાત કરતા હતા.
જેનો સાર પુછતાં એમ માલમ પડ્યું કે એક ચેહેનશાહની ઝોરતની
બેન ધણી ગરીબ હાલતમાં હતી તેનો બાઈ જે ઠોભ્યા જેવો હતો, તે
પોતાની બેઠ બેનોની પાસે આવજીવ કરી પેલી ચેહેનશાહ થમકી બેન
પાસથી જીયુસ તથા રૂપિયા લાવી ગરીબ હાલતની વિધવા બેનને
આપતો હતો, અને તે મેળવવા ચેહેનશાહબાનું પોતાના ચેહેનશાહ પરને
પટાવી સમજાવીને કાંઈનું કાંઈ મેળવતી હતી. એ પ્રમણેના નાટકની
ગમત અમે અરધા કલાકમાં જોઈ હતી. પણ તેમાં એકટીંગમાં કે
ગાયનમાં કશો દમ હતો નહીં.

ઝોરતના પોશાકના નાટકકારોનો સાદ ઝોરતના જેવો જીણો હતો.
પણ ગાયનનો રાગ એકજ જાતનો હોય તેવો લાગતો હતો. મરદો-
ખી બને ત્યાં સુધી જીયો અને જીણો સાદ કાઢાડવાં હતાં. જનજમાં

એક સારંગી એક તારની મુખ્યમાં ગોપીચંદ રાગના ગીતો ગાનારા-
 એ વખતે છે તેને આખાદ સાદ તથા દેખાવમાં મળતી હતી અને
 વળી આખાં એડમાં દોલ, પીપોડી તથા હમજનિયાં મુખ્યનાં ટકાર-
 ખાનાને મસતું હતું. ગાયન અચકા અચકાને ગાતા હોય તેવી હપડું
 હતું. અમેને તો એ જોઈને કંટાળે આભાષી પાછા જલદી સાંધી બા-
 હાર નિકળ્યા હતા. એ નાટક રોજ સાંજનાં પાંચથી રાતનાં બાર વાગ્ય
 સુધી ચાલે અને હેરેર જુદી જાતનાં નાટકો ચાલે. અમે લખતી
 જુલી ગયા કે એનાં એકઠીંગમાં લગાઈપર જવાની તૈયારી સારું સોલ-
 જરો તૈયાર થયલા રટેજના પરદાની પાછળ અમે જોયા હતા જેઓ
 મોઢાંપર રંગ જાતજાતનાં લગાડી શેહેતાન થા દેવના જેવા કદરબીહા-
 મનાં દેખાવના તૈયાર થયલા હતા જે ધણી હસવા લાપક લાગતા હતા
 આગળ ચીનની લગાઈઓમાં એ માફક સોલજરો વેશ પેહેડી જાણે
 સામા ધણીને બિહીવડાવના હતા. નાટકશાળામાંથી નિકળીને ચીનાંઓનું
 અહીંયાં સાંધી સરસ રેસટરાં છે, લા ગયા હતા. એને ધણું સારી
 રીતે ચીનાઈ ફાશીન શબ્દગારેલું છે. પરદાઓ તથા ફરનીચર સમજી
 ચીનાઈ સીસમી તેમાં સીપ ઈનસેક કાપેલાં છે તથા ચીનાઈ પરદાઓ
 નકશીના બનાવેલા છે. ઈહાં બાહાર દેશાવરોથી આવતા અમેરિકનો
 તથા યુરોપિયનો ચીનાઈ રીતનું રંધેલું ખાવા આવે છે. સાંભળવા
 મુજબ એક વખતે એક ટેબલપર ૫૦ જાતનાં પકવાનો સુધી ઈહાં
 આવે છે. અમે ગયા સારે યોડાએક ચીનાઓ તથા ચીનીઓ લ.
 વાજી સાથે ગાયણુ કરી પોતપોતામાં મોજ કરતાં હતાં. ઓરતોને
 સાદ મજેનો ઝીણો હતો પણ અમે ગાયણુ નાટકશાળામાં સાંભળી આવ્યા
 તેના રાગને મળતું હતું. અમેએ ચાહ માગવાથી તે તથા યોડીએક
 ચીનાઈ સુકી ફરત અને મુરજો અમારી આગળ મુકેલો હતો. ચાહ
 પણી જગી અને સારી બનાવટની આપી હતી પણ તેમાં દુધ કે ખાંડ
 કશું નાખેલું હતું નહીં. તે આખીને જો કે સ્વાદદાર હતી તેથી ખાંડ
 દુધ વગર પીવા ગમી નહીં. અમારી આગળ એ લોકો ચોખામાંથી
 આમસ નામનો દારૂ બનાવે છે તેથી ચાખવા સારૂ લાવી મુકેલો હતો.

ને ધણોખરો મુબદ્દમાં છાસ્તીમાં તારનો દાર (જિરાખ) બનાવે છે તેને મળતો આવતો હતો. હોલમાં વચમાં ૧૫ જણા સાર ટેબલ બિછાવેલી તૈયાર હતી, જેપર એક એક મુસલમાનોને લઠયારખાંનામાં ખાવાનાં ખાલાં આપે છે, તેવા ઘટમનાં ખાલાં તથા નાની નાની બજે રક્ષાગ્રીઓ મુકી હતી અને તેમાં એકમાં તરખુચ અને ખરખુચાનાં બીજો જુજોલાં મુકેલાં હતાં અને તેમાં જોયા મેથે ચીનાઓ અને ધણુ પસંદ કરતા હશે કારણકે દરેક છુટી છુટી મુકેલી ખુરસીઓની આમ-લખી ટેબલો ઉપર એ ચીજોની રક્ષાગ્રી મુકેલી હતી. એ રેસ્ટરોનું નામ, બન, સન, લો Bun, Sun, Low, કરીને આપેલું છે. સાંધી નિકળેલા એક ચીનાઈ આંધલી ઓરત આજે ૪૫ વરસ ધયાં એકજ ઓરડામાં પડી રહી છે જેને ઈહાં સાધુ કરી કહે છે, લાં ગયા હતા. લાં જોવાનું કાંઈ નથી. પણ માણસ જાત કેવી નજીસ રીતે બિલાડી તથા કુતરાંઓ સાથે રહી શકે છે, તેનો એક એ નમુનો હતો. ઓરડા બાયગે ૬ ચોરસ ફીટ રકબેર હશે તેમાં તે બુધી અને એક બીજો ખરફ ૧૦, ૧૫ બિલાડી તથા કુતરાં સાથે રહે છે, તે જગ્યા એવી તો નજીસ વાસ આવે છે કે અમો વધનો વખ્ત લાં થોખી શક્યા નહીં. સાંધી ગામના બીજા લાગોમાં ફરીને ૫૫૫ હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૮૭—આજે ઈહાંથી ત્રણ માઈલ દુર ગોલ્ડન ગેટ પાર્કની પડોસમાં સરતના રસ્તાપર જાનવરોનું પ્રદરણુ તથા ધોડાની સરત હતી તે જોવા ગયા હતા. જાનવરોમાં માય, ગોદા અને ધોડાઓ હતા જેઓમાં કાંઈ કાંઈ જાનવરો ધણાં સારાં હતાં. ગાય ગોદાઓનું કદ કાંઈ તો રાક્ષી હતું અને તેવી ગાયો ત્રણ મણુ સુધી દુધ આપી શકે છે. એક ગોદાની કિંમત એક હજાર ડોલર સુધીની હતા. ધોડાઓમાં બે ચાર ધોડાઓ ધણા દેખાવજા તથા સારા બાંધના હતા. બાકીના કાંઈ ધણા દમવાલા હતા નહીં. ધોડાની સરતથી તેવીજ દમ વગરની જેવી હતી અને જેમ સરતમાં દમ નહીં તેમ બીડ પણ ધણીજ થોડી બાયગે ૫૦૦થી ૭૦૦ માણસોની હશે,

જ્યાં સરત દોડાવે છે ત્યાં ફરતી જગ્યા બધે ઘેરી લીધી છે, તેથી પૈસા આવે તોજ અંદર જવાય જેથી ગીરદી હતી નહીં. સરતના ધોડાઓખી માફકસરના હતા, અને ચાર સરત દોડવાની હતી. તેમાં પેહેલી બે વાગેને શરૂ થઈ અને અગ્રે પાંચ વાગે સાંધી નિકળ્યા. સારે ચોથી તો થવાની હતી. એટલે વચમાં વખત કાઢાડતા હતા. પણ છતાં સરતના જુમાર જિપ્રાંત એક ખીજે જુમાર પણ ચાલતો હતો તેમાં એક લાકડાંના નાના ધાબળા સાથે નખરો માટેલી ચકરડી હતી જે ફરતીને જે નંબર તેમાં રમનારાઓએ કબજા કીધાં હોય તે નંબર જે આવે તો તેઓને ચોક્કસ રકમ સરત રમનારાઓએ અંદર મુકેલી રકમ માફક મળે. ખીજીગમ એક જાળ ચકરડાંપર નાના રમકડાના ધોડાઓ સરત રમતા હોય તેમ આપ દાખી તે ધોડાઓ કમનના જોરથી દોડે છે અને તેમાં રમનારાઓ તે ધોડાઓમાંથી એક એક પસંદ કરે છે ને જે પેહેલો આવે તો તેનેખી અંદર રમતમાં એકઠી થયેલી રકમમાંથી કાંઈ મળે છે. એ મુજબ બેટીંગ જિપ્રાંત જુમારી રમત પણ ચાલતી હતી. અગ્રે ધારીયે છીયે કે અમેરિકન લોકો જેવા જુમારી તથા સટોલીયા લોક ખીજે ફટ્ટે હશે નહીં. તેમાં ગરીબ લોક જિપર મુજબની તથા સેન ક્રાનસીરફોના એક્સચેન્જમાં ચાલે તેવી રીતે નાનો જુમાર તથા સટો રમે છે ને કરોડપતીઓ કરોડો રૂપિયાનો સટો જીતીને જિપર જેવા ગરીબ અને વચ્ચેવાંધેનાં લોકની કમબખ્તી કરે છે. એવા લોકો તથા ચાર જગ્યા મળી જઈને એક બાબદ જેમકે શેરોનો સટો એક કંપનીનો જિતે છે. તેઓ શેરો પેહેલાં હરસે બને સાંસુધી વેચાતા લઈ પોતા પાસે પૈસાના જોરથી એકઠા કરે છે ને પછી વાપરો કાઢાડી શેરોનો ભાવ જિપર લઈ જઈ પોતે લોકો પાસથી વેચાતા લેવા જાય છે. હવે કંપનીના શેરો જે ૫૦૦૦૦ હોય છે, તો એક લાખ શેરો સુધી તેઓ એકના બેવડા થા તેવડા ભાવ સુધી વધારીને વાપરના પેચોતા લે છે ને લોકો આવો મોટો ભાવ વધી જાયલો જોઈને આંગપર વેચ્યા જાય છે પછી જ્યારે વાપરો પાડે છે સારે શેરો આપી શક્તા જુથી ને શેરોનો મોટો માગ્યો ભાવ પેલા સટોલીયાએ

કાપી લે છે ને પોતે મોટો તડકો મારી ગરીબ લોકોને ખાયમાલ કરે છે. એ મુજબ હમણા બે મહિનાપર યોગક પૈસાદાર વેપારીઓએ ધર્મનો સટો ઊઠાવ્યો હતો અને બાવ વધારી એક હાથ કરવા ગયા અને બ્યારે વાપદો પાકો સારે આગે વખતે ન ધારેલો પાક મોટો થવાથી તથા ધર્મનો બાવ ઈંદિયાં વૃદ્ધી જવાથી બીજા દેશાવરોથી એટલો તો ધર્મ આગમીમાં વધુ તુર આપીનેથી લાવ્યા, કે પેલા સટો ઊઠાવનારાઓ કરોડપતી હોવા છતાં અને બેકોમાં માલ મુકી તે બપર થોડી છુટ રાખવા છતાં માલ હપાડી શક્યા નહીં અને આખરે દીવાલું કાઢકયું હતું અને પછી ધર્મનું બજાર થોડા દિવસ લોકોનાં ગભરાટથી એટલું તો ઓસરી ગયું કે તેના ખરા બાવથીથી ઓછું થઈને પેનીક થઈ ગઈ હતી. એ મુજબ અહીંયાંનાં લોકો સટો ઊઠાવી પોતે ખરાબ થવા બપરાંત ગરીબોનેથી ખરાબ કરે છે. આજે રાતનાં (Bush Street) બુશ સ્ટ્રીટ નાટકશાળામાં ગયા હતા જ્યાં ગાયન સાથેના નાટક સારી રીતેના બજાવેલો જોયો હતો પણ અમો ધારી છીએ કે ઈંગ્લેંડ તરફના નાટકોને પુણે નહીં.

તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે (Cliff House) ક્લીફ હાઉસ કરીને સેન ફ્રાન્સીસ્કોથી આસરે પાંચ મૈલ દુર પેસીફિક મહાસાગરને કાંઠે એક ટેકડી છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં અહીંનું ધણું લોક સાંજના કિનારે ફરવા જાય છે. એ જગ્યા પર સમુદ્રની અંદર કિનારેથી આસરે ૧૦૦ વાર દુર ત્રણ ચાર નાની ટેકડીઓ આવેલી છે, જે બપર સીલ જાતની માછલીઓ કાંઈ સેંકડો રહે છે અને તેઓ આજે વખતે તે ટેકડીઓની બપર તથા પાણીમાં રમત ગમત કરે છે, તેને લોકો જોવા સારૂ ખામખા જાય છે. એ સીલ જાતનો ને આગળથી બે પાંખરોઝ ખગ રહે છે પણ પાછળથી માછલીના પુછડાં જેવું બદન વગર પગલું હોય છે. તેઓ જેમ પાણીમાં તેમ જમીન બપર રહી શકે છે અને વળી ફસડાતાં ફસડાતાં જમીનપર તથા કુંગરની ટેકડીઓપર ચાલી તથા ચઢી શકે છે. એઓ આજે

વખ ખુમ માર્યા કરતાં હતાં, જેઓનો સાદ ગમેડું ધીરે સાદે ખુમ મારતું હોય તેને મળતો આવે છે. એ કિનારાપર દરિયાના મોળાઓ ધણી જીછળે છે તેથી કુવારાની માફક તેઓ અહીંને જીડે છે, તે મળેડું લાગે છે અને હવા પણ ધણી સારી હોવાથી લાં હોટલો તથા રેસ્ટરૂં ધણી કાઢેલાં છે. સેન ફ્રાન્સીસ્કોથી લાં જવા સાથે કેમલકારની ગાડીમાં મોલડન ગેટપાર્ક સુધીમાં પાંચ સેન્ટમા જવાય છે અને સાંધી સ્ટીમકાર (ટરામની ગાડીને એનજીનથી ચલાવે છે, તેને સ્ટીમકાર ઈંદાં કહે છે) માં પણ એટલાજ સેન્ટ આપવાથી છેક કિનારે સુધી પોંહોંચાડે છે અને ફર પાંચ મીનીટે એવી ગાડીઓ લોકોને લાવ લઈ જાવ લાં કરે છે. સાંધી નિકળેલા (Battle of Chattanooga) ચેટ્ટુગાની લડાઈનો પેનોરામા જોવા ગયા હતા જ્યાં જીપ્સી છેલ્લી ઈંદાંની માહો-માહેની લડાઈ સને ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ સુધી ચર્ષ હતી તેમાંની લડાઈની વિગતનો ચિતાર ધણી સરસ રીતનો બનાવેલો દેખાડે છે. એ લડાઈમાં ૩૦૦૦૦ માણસ એ ટલાકમાં માર્યું ગયું હતું તે લડાઈનો દેખાવ આબેહુબ જણે ખરા બનતો હોય તેમ દીસે છે, અને જોવા-લાયક હતો.

તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે ઈંદાં મીકની-કસતું એક્ઝીબીશન હતું તે જોવા ગયા હતા. એ એક આર્ટ ગેલરીની ઈમારત ૩૩ કે જ્યાં અમેરિકાની બનાવતો તથા પેદાશને લગતો સંગ્રહ ધણી સારો અને જોવાલાયક કાઢેલો હતો જેમાં બેલીવાડીને લગત હથિયારોનો સંગ્રહ ધણી જોવાલાયક હતો. જાતજાતની દોરો પોતેજ ખણીને મટાડીને છુટી પાડે, બીજી દોરો ખાગ્યો પાડી તેમાંથીજ અનાજ વપાતો જાય, ત્રીજી જાતના સાંચાઓથી અનાજનાં કનસ કપાઈને તેનાં છાંત્રાં તેમાંજ નિકળી જઈ પાછળથી કાઠળાઓમાં ભરાઈને તૈયાર થાય એવી રીતના ધણી જાતનાં જોવાલાયક હતાં. દરિયાના મોળાના પાવરથી સાંચાકામ આવે તેવો સાંચો જેને (Warre Motor) વેવ મોટર, કરી કહે છે, એથી સમુદ્રના મોળાઓ કામે લગાડી શકાય

છે. ધાતુની ખાંણના પથ્થર ભાંજવાના નવા સાંચાઓ જેમાં એકજ સાંચો સઘળી ખાન ભાંજી બધી રીતે પસાર કરી ધાતુ છુટી પાડી આપે છે. સોનાં તથા બીજી ધાતુની ખાનોના પથ્થરોના નમુનાઓથી ઈંદાં ધણી જાતના હતા. એમાંનો એક સોનાનો લાઠો બનાવેલો છે, તેમાંનો એક નમુનો મુંકેલો હતો, જેનું વજન ૫૧૨ રતલ છે, તેની કિંમત અસલ માલની ૧૩૫૦૦૦ ડાલરની છે. એ સોનું ખંક ખાન-માંથી ૨૫ હજારમાં કહાડયું હતું. ફરનીયરકામથી ધણી સરસ જાતનું નવી નવી કલાનું હતું. એ સઘળું જેવાલાયક હતું, પણ સઘળાંથી સરસ તો આ (California State) કેલિફોર્નિયા સ્ટેટના ખાગોમાં જિગતી ફરટના નમુનાઓ હતા, જેથી અરધો લાગ સંઘડસ્થાનનો ભરેલો હતો. ઈંદાં જેવાં મોટા કદની ફરટો અમે જોઈ છે તેવી બીજી કેટકે અમારા જેવામાં આવી નથી. સેફા તાનાં પપેનાંસ જેટલાં, પીચીસો મોટાં મોસાંબી જેટલાં, દરાખનો એક એક ઝુમખો સાત રતલની જિપરનો, એક દરાખનું થડ આસરે બે શીટ જિયું હતું, તેપર નહીં દશે તો ૨૦થી ૩૦ રતલ દરાખના ઝુમખાઓ જાણે હાથથી તદન તેડુંજ શક બનાયું હોય તેવો હતો. કાઈ કાઈ ઝુમખાતો મોટી રકાખીઓ ભરી નાખે એટલા મોટા હતા. બીટફટ વજુ શીટ ઘેરાવામાં અને અઢી શીટથીજી જિપર લાંબા, મુળા પણ તેવાજ મા તેથીજી મોટાં કદના, ગાજરોખી તેટલાંજ મોટાં, કારેલાં વજુ શીટ લાંબાં, સલગમ બે શીટના ઘેરાવાના, કહીકલાવર ચાર શીટ ઘેરાવામાં, કાંડા છ ઈંચ મોટા, કાખી બે શીટ પોહોળી (વગર પાતરાંએ ફક્ત દરાજ) પ્લુમ્સ જાતની ફરટ એટલી તો જિંજેલી કે કાંખળી વટીકે દીસે નહીં, એજ માફક બીજી ફરટો પણ જિગાડેલી હતી. વેંગણાં જાણે મોટાં જાલ સાયનાં નાળિયર જેટલાં, મકાઈદારાના સાંચા ૨૦ શીટ જિયા, ધજીના સાંચા તેથી યોડાજ આજ એવા મોટા સાંચાઓનો ખેતરો જિગાડેલાં છે. જેમાંથી દરેક એકરે ૮૦ ખુશલ એકસ, ૪૦ ખુશલ ઘડ, ૬૦ ખુશલ મકાઈદારાં, એ પ્રમાણે પાક જિતારે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ જાત જાતની ફરટ તથા તરકારી અને અનાજના બેમુમાર નમુ-

નાઓ ત્યાં મુકેલા હતા. કેલીફોર્નિયામાં એટલી તો ફરટ ઉગે છે કે તેના જેટલી બીજાં દેશોમાં કેટલે જગતી હશે નહીં, અને સરતી પણ તેમજ છે. સૌથી મોટી ફરટ બધે પીચીમ હોય છે, તેવી ફરટના ૧૦૦ નંગના એક મળેના બાક્ષના ૫૦ સેંટ (મુંબઈના ૧૧ રૂપિયો) કિંમત છે, અને જ્યાં તો બાક્ષ તથા પેકીંગના ખર્ચના ૨૦ સેંટ ખર્ચ થાય છે, તે બાદ જતાં ફક્ત ૧૦૦ નંગના ૩૦ સેંટ યાને ૧૫ પેન્સ ઈંગ્લેન્ડના પૈસા જેટલા જીપજે છે. જે ઈંગ્લેન્ડનાં એવાં મોટાં કદનાં પીચ લેવા જાય તો સસતામાં સસતા વખતમાં અને તેથી ગામડાંમાં જ્યાં તે જીગે છે ત્યાં એક નંગ યા બે નંગની એટલી કિંમત આપવી પડે છે, એજ પ્રમાણે બીજી ફરટો ધણીજ સસતી છે. આ એક-ઝીબીશનમાં ઓઈલ પેનટીંગના ચીત્રો પણ ધણાં અને જેવાલાયક હતાં. રાતના અમો Alcazer નામની નાટકશાળામાં The Stranglers of Paris નો ખેલ હતો તે જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત ધણી સારી બધી ગીલીટ અને નકશીથી શણગારેલી છે, અને સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોની બધી નાટકશાળામાં એ “આલકાઝર ડીયેટર” સરસ ગણાય છે. ખેલ માફકસરનો હતો, કાંઈ ધણો દમ જોવો નહીં હતો. અમે આવતી કાલે અમેરિકા ખંડ છોડીને પેસીફીક મહાસાગરને રસ્તે જાપાન તરફ જવાના છીએ તેથી અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને લગતી થોડી એક જાણવાજોગ વિમતો લખીએ છીએ. એ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ૩૮ મોટા સ્ટેટો અને દેશોની સરકારો મળીને એક મોટું પ્રજાસ્તાક રાજ બનેલું છે. જે લોકો દરેક સ્ટેટમાંથી બે સેનેટરસો ચુંટીને સેનેટમાં મોકલે છે, તેથી એ સ્ટેટની સેનેટ (જે ઈંગ્લેન્ડના હાઉસ ઓવ લાર્ડ્સને મળતું આવે છે) ૭૬ જણાથી બનેલી છે. એથી જિતવું હાઉસ જોતે હાઉસ ઓવ રેપ્રીઝેન્ટેટીવ કરી કહે છે તેને દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ ચુંટી કાઢાડે છે. એવા ૩૧૬ પ્રતીનીધીઓ એટલા ડીસ્ટ્રીક્ટોના છે. દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ વસ્તીના પ્રમાણ મુજબ ગણાય છે. જેમ વસ્તી વધતી જાય તેમ તે પ્રમાણ વધારે છે. આગળ દર ૧૪૩૦૦૦ માણસની વસ્તીની એક ડીસ્ટ્રીક્ટ ગણતી હતા, પણ ચાર પછી છેલ્લી ચુંટણી

વખતે કોનગ્રેસમાં ધારા પસાર કરીને ૧૫૩૦૦૦ માણસની વસ્તી દીઠ એક ડીસ્ટ્રિક્ટ વસ્તી વધી ગયાથી બનાવી છે. એ મુજબ એક સ્ટેટ-માંથી બે સેનેટરો (પછી ગમે એટલી તે સ્ટેટની વસ્તી હોય) અને તે સ્ટેટની વસ્તી પ્રમાણે દરેક ડીસ્ટ્રિક્ટ અને દર ૧૫૩૦૦૦ માણસે એક પ્રતીનીધી હાઉસમાં મોકલે છે, જે બધાઓનું બેથું નામ કોનગ્રેસ કરીને કહે છે. વળી દરેક ડીસ્ટ્રિક્ટ પોતાનામાંથી એક ઇલેક્ટર (Electoer) ઠેરવે છે, જેઓ બધા ઇલેક્ટરો એકઠા મળીને એક પ્રેસીડન્ટ તથા વાઇસ પ્રેસીડન્ટ ચુંટી કાઢાડે છે. પ્રેસીડન્ટનો ઓધો ચાર વરસનો છે, સેનેટરોનો ઓધો છ વરસનો અને પ્રતીનીધીઓનો ઓધો બે વરસનો છે. તે મુદત પછી નવા મેમબરો ચુંટી કાઢાડે છે, અને જુના મેમબરો ચુંટી કાઢાડવા લાયક ગણાય છે. એ કોનગ્રેસ બધા યુનાઇટેડ સ્ટેટસને લગતા ધારા બાંધે છે, તથા પસારખી કરે છે, તેથી તેને Legislative Body (ધારા બાંધનારી સભા) કરીને કહે છે. તે પસાર કીધા પછી અમલમાં લાવવા પ્રેસીડન્ટ તે જાપર સહી કરે છે, તેથી તેને (Executive Body) એકત્રીકયુટીવ બોડી કહે છે.

હવે એ ધારા પસાર કરવામાં એ રાજનાં બધાણુથી ઊલટું હોય છે તો ઈહાંની વડી કોર્ટના ૯ જડજ હોય છે તેઓ પોતા સામે તે ખીલની તકરાર કરી તેને રદ કરી શકે છે જેને (judicial Body) જુડીશીયલ બોડી કહે છે. એ મુજબ ત્રણ ભાગમાં ઈહાંની સરકાર વેહેંચાયેલી છે. એક ખીલ નિચલા હાઉસવાલાએ પસાર કીધું તો તે જાપલા હાઉસ (senators) માં પસાર થવું જોઈયે અને તેજ મુજબ જાપલા હાઉસનાં ખીલો નિચલાં હાઉસે (Representatives) પસાર કરવું જોઈયે. બેહમાં પસાર થયા પછી પ્રેસીડન્ટ તે જાપર સહી કરે કે ખીલ પસાર થયતું કહેવાય, પણ જો પ્રેસીડન્ટ ખીલ પસંદ નહીં કરે અને દસ દલાઝમાં સહી નહીં કરે તો ખીલ પાછું બેગ હાઉસમાં ફરીથી જાય છે અને ત્યાં બે ત્રતીયાંજિસ લાગથી જો પસાર પાછું થાય છે તો પ્રેસીડન્ટની દરકાર વગર તે ધારામાં પસાર થાય છે, પણ જો જાપણાં વધુ મત નહીં મળે તો તે ખીલ જડી જાય છે. પ્રેસીડન્ટનો

કરોડો ડાલરની કિંમતની કાદાડી છે અને હજી કાઢે છે. એ ખાણો યાત્રે છે તેમાંની ફક્ત એક ખાણ જેને કોમસ્ટોક લોડ (Comstock Load) કરી કાઢે છે તેણે સને ૧૮૭૭ ના સાલમાં ટાલા કરોડ ડાલરની કિંમતની ધાતુ કાદાડી હતી. લોખંડની ખાણોની ઈંદાં કાંઈ ઠાગ નથી. ફક્ત આયરન માઉનટન અને પાઇલટ નોબ (Iron Mountain and Pilot Knob) ના પાદાર્થોમાં ૫૦ કરોડ ટન લોખંડ સૌથી જાંથી જાતલું સમાયેલું કહે છે. કલ્કાષની ખાણ મીસુરી સ્ટેટમાં ૫૦૦૦ મેલની જગ્યા રોકે છે તેમાંથી સને ૧૮૭૭ માં સાદાજી કરોડ રતલ કલ્કાષ કાદાડી હતી. ત્રાંબું જે સ્ટેટસ સિયાય બધાં સ્ટેટસોમાંથી મળે છે. ગંધકના તો જાણે આખા પાદાર્થો છે, હાહોના સ્ટેટના એક પાદાર્થમાંથી ૮૫ ટકા ગંધક મળે છે. હુસીયના સ્ટેટમાં ગંધક ૧૧૨ શીટ જેટલા ધરોમાં અને ટંકણ ખાર (Borax) નિવાડા સ્ટેટમાંથી એટલા મળે છે કે ઇનિયાને પુરો પાડી શકે, વાયોમીંગના સ્ટેટમાં સોદાનો ખાર (Sulphate of Soda) લાંના સરોવરમાંથી ૧૫ શીટ જેટલા જગ્યા ધરોનો મળે છે એ પ્રમાણે એ સ્ટેટસ બધી રીતે જરૂર છે, અને તે બધી દરમ્યાની દોષત કહાડવાને મહેનત કરે છે તો આજે ઈંદાંતું લોક ઇનિયાના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં પૈસાવાલું ધણું ચાં મળું છે. જ્યાં સાંભળીયે લાં કરોડાનીજ વાત છે, લાખો તો કાંઈ જાણે બિસાદમાં જ નથી. હમણા જમીન સાફ દોડાદોડી આઠમણના ભાગ તરફ ધણી યાય છે, જિગમણ તરફનો ભાગ આગળ આવેલાં લોકોથી વસી ગયો છે અને તેઓએ સરસ જગ્યાઓ ચુંટી લીધાથી હવે આઠમણ તરફ બહુ બહાર ગામોથી આવતું લોક વસવા લાગ્યું છે અને તેથી લાંનો વેપાર ધણી વધી ગયા ઉપરાંત જમીનની કિંમત પણ દીનપરદીન ધણી વધતી જાય છે. જે કોઈની મેહેનતું માણસ અહીંયાં થોડા પૈસા લાઇ આવીને ઉદ્યમ કરે તો અમે ખચીત કહીયે છીયે કે તે ધણી ફાવી જાય, પણ તે આવનાર ધણી ઉદ્યમવાલો ઉપરાંત કિંમતવાન પણ બેઠયે. તેણે જંગલોમાં જ્યાં આસપાસ માછલો સુધી કાંઈ વસતી નહીં અને જંગલી

ઈન્ડિયનોની ધાર્તી ત્યાં રહીને જીવ્યમ કરવો પડે છે અને પછી થોડા વખતમાં તે ફાવી જાય છે. રેલ્વેથી બધેબધે હમણાં સગવડ પછું ધણી થઈ છે અને હજી પણ એ રેલ્વેઓ દર સાલ વધતી જાય છે. જ્યાં હજારો વરસનાં જંગલોથી જમીન એવી તો ફળવંત યયતી છે કે ત્યાં વરસો 'સુધી વગર ખાતર આપવે પાકો ઊતરી જાય છે. જનવરો સાથે ચારાની જગ્યા ભેંદિયે તેટલી મળે છે અને જ્યાં બારે માસ વરસાદ પડતો નથી, ત્યાં આરટીઝન કુવાઓ (Artisan wells) ધણાજ થોડા પૈસામાં બનાવી રાકાય છે, જેથી જમીનને પાણીથી ખસિયાર થોડે ખર્ચે મળી શકે છે અને વળી એ ખેતીવાડી ઊપરાંત કાંઈ ધાન તુની જગ્યા શોધી કાઢાડી તો પછી તેનો માલિક તે શોધનાર ધણી વગર કિંમત આપવે થઈ શકે છે. ફક્ત ત્યાંની સરકારને કાંઈ રોયલ્ટી (Royalty) આપવી પડે છે. ઈંદાં એવો ધારો છે કે, ગમે તે ધણીની જગ્યા હોય તે પર જો ખીજો પરભાડો રખાસ કાંઈખી ખાણ શોધી કાઢાડે અને પોતે તે ચલાવવા માગે તો તેને તે મળે છે અને કિંમત કશી આપવી પડતી નથી. અમેરિકાનું લોક ધણું ખર્ચે બેસરાજી છે અને આપણી સાથે કાંઈ ઝોળખાણ કરવાની વાત જોતાં નથી, પણ તરત બેળાઈ જાય છે. જેઓ 'પૈસાદાર અને સારી ટૂંલવણીવાલા છે તેઓ રીતભાતે સારા અને સ્વભાવે ઠંડા છે, પણ અભણ અને નવા આવેલા લોકો ધણા હલકા અને ઊતાવાળા સ્વભાવના છે. દરેક જણની પાસે રીવાજવરતો હશેજ હશે અને જરા વધારે તકશરમાં આવ્યા કે તરત તે બાહાર નિકળેલીજ છે અને એ મુજબ ધણાં ખુનો થાય છે પણ કોઈનેજ તે કારણસર ફાંસી દીધેલા સંભળાય છે. ઈન-સાફ જેવો બાદશાહી રાજ્યમાં સખત છે. તેવો ઈંદાં દીસતો નથી. છુટ ધણી મુકાય છે, તેવા ધણા ઘખવાઓ અમારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. એક સારા માભાવાલા રખસે કોર્ટમાં સાક્ષી આપતી વખતે તિરસ્કાર કાઢી હશે તેને ધણે સમજાવ્યો પણ તેવણ હીંચા હોવાથી આખરે તેવણને કેદ મોકલ્યા પણ તેવણ વગવાલા હોવાથી ગમે સારે જેલમાંથી બાહાર જઈને પોતાને ધેર છોકરાંઓને મળવાં જાય અને જોશ.

રસ્તાપર ગાડીધોડેખી ફરે તે બામે જ્યારે ન્યુસપેપરોમા ધણું છપાણું
 સારે તેની તજનીજ આસ્તે રહીને થઈ છે, અને તેવણુને આવી છુટ
 આપવા સાર કાઢખી સીક્ષા વગર પાછા કેદમા જવા ફરમાયુ અને
 તેના જોલરને જરા ધમખી આપી હતી એવતને મનગમતા માણસે
 એકબારગી ખુનમી ખાધું હોય તો રૈયત તેને જોવમાથી આપખુદીથી
 છોડવી લાગે છે પગી તેનો ઈનઆફ આસ્તે રહીને યાય છે, પણ
 રૈયતને અનગમતા લોખ જોવાકે સીધાઓ અને ચીનાઓએ જો કાઈ
 જોરા માણસતુ ખુન કાધું હોય તો તેને તરત નજદીકના ઝાડપર
 વગર ધનસાફ કરવે રૈયત લગ્નથી દે છે બધું લોક પોતપોતાના
 ધંધામા પડેલુ તેથી પોતાની સરકારને આપેવા કરોનો સી રીતે ખરચ
 યાય છે તેનીખી કશી દરકાર કાઈ કરુ નથી, અને જ્યારે ધણા કરો
 વધી જાય છે સારે તેની ખોલ કરવા નિકળે છે સારે હિસાબમા લખો
 ડાલરોના ગબારા માવમ પડે છે દરેક જણુને ચુટણીની વખતે મત
 આપવાનો હક હોવાથી જુદી જુદી મહણી યદ તેઓ પોતાના મતો
 જોઓ તેઓની બામદને લગતી તરફેણ થવાની કયુલ ત આપે તેઓને
 મત ગોચા વેચાતા આપે છે એ મુજબ હાલ આઈરીશમેનો તથા
 જરમનોનો જોર ધણો વધી પડ્યો છે તેઓ પોતાના મતો જોને આપ
 વા માગે છે, તેઓ પાસ આઈરીશમેનોને સરકારી ચાકરીઓ તથા
 ઓધા આપવાની કમુબાનો લે છે અને પછી મત તેની તરફેણમા
 આપે છે જ્યારે ચુટણીનો વખત આવે છે સારે અમેરિકનો પોત
 પોતાની તરફના ડીમાકરેગીક યા રીપબ્લીકન, લાખવનાઓને મત આપે
 છે, તેથી નજદીક સરખા મતો એ મેજી બાગુપર યાય છે, પણ પેતા
 થોડા આઈરીશમેનો જોઓ રાજદુવારી બામદોની કશી દરકાર કરતા
 નથી, તેઓ જે તરફવાગ્યઓ આઈરીશમેનને ઓધાઓ આપવાની કયુ
 લાત આપે છે તેઓની તરફ પોતાના મતો આપવાથી તેના વધુ મત
 યાય છે, અને તે સરકાર હાખીમા આવે છે, કે પછી આઈરીશમેનોનું
 કામ થઈ જાય છે એ આઈરીશમેનો કેઠનીક ધરમના દોવાથી તેઓના
 પાદરીઓ જેમ કહે છે નેમ તેઓ કરવાને બંધાયના છે તેથી તે પાદ

રીઓ એ બાબેની લગભ પોતાને હાથ રાખીને ગમે તેને એઓનાં મતો અપાવી કેટલીક ધરમ સાફ કાંપને-કાંપ ફાયદાબરેલું તેના બદલામાં લીએ છે. એ બાબદસર હમણા અમેરિકનોમાં ધણી નેશબરેલી તકરારો ચાલે છે, તથા ચોપડીઓ છપાય છે, કે એ પ્રમાણે ચાલવા દીધુ તો આગળ ચાલતા અમેરિકન યુનાઈટેડ સ્ટેટ કેલેબીકાના હાથમાં તદ્દન જતું રહેશે અને ધરમની છુટ જે હમણા છે તે સંપૂર્ણ બંધ થઈ જશે.

જરમનો ધરમની કાંઈ દરકાર કરતા નથી, તેમજ રાજદુવારી બાબદોનીથી દરકાર કરતા નથી, પણ એઓનો માટે ભાગ ધધાદારી હોવાથી, તથા દારૂ વેચનારાઓ તથા બનાવનારાઓ હોવાથી, એ બાબે જે તેઓને અડચણ નહી કરે તેઓને મતો આપી વધુ મત તેઓની તરફેણમાં કરે છે. ઈંદા દારૂનો ખર્ચ ધણે વધી ગયો છે, તે અટકાવવા સારૂ ધારા બાંધવાના બીલો આવે છે, પણ એ જરમનોના વગને લીધે તે પસાર થઈ શકતા નથી. વળી એજ પ્રમાણે ઈંદાના પૈસાદાર લોકોનોથી પૈસાના જોરથી વગ ધણે વધી ગયો છે, અને તેઓથી પોતાને મનગમતા ધારાઓ લાચ આપીને પસાર કરાવે છે. દાખલા દાખલ હમણા અમેરિકામાં રૂપાંતી ખાણ ધણી નિકળવાથી રૂપાના ભાવ ધણે પડી ગયો છે, અને ઈંદાની સરકારને સોનાતું ચંચુ કરવા સારૂ એ કારણને લીધે ધણી બનામણુ થાય છે, અને ધણી વખત બીલોની આવ્યા પણ પેલા રૂપાની ખાણના ધણીઓ ધણા પૈસાદાર હોવાથી ગમે તેવી રીતે પોતાનો વગ ચલાવી તે ધારો પમાર કરવા હેતા નથી તો નથી પણ સાચુ સરકારની તીજેરીને દર મહિને મોટી રકમનુ રૂપુ વેચાણુ લેવાના ધારા કહાડીને દરજ પાડે છે, અને તે સવળુ રૂપુ તીજેરીમાં એકઠું ચાલે છે, જે ઉપર દુડી યા સરડીશીકેટો આપી લોકો બાદારથી નાણું કહાડવી વેપાર કરે છે. વળી એજ મુજબ એક કંપની (જેને ઈંદા મીડીકેટ કરી કહે છે) બની ચક્રને રેલ્વે લાઈન બાંધવાનુ માગે લીધુ હવે તે ન્યા બાંધવાની છે ત્યા બીજી રેલ્વેઓની લાઈન છે તૈથી તેને લગતી સરકારી કમીટીના-

રસ્તાપર ગાડીધોડેળી ફરે તે જામે ન્યારે ન્યુમપેપરોમા ધણું છપાયું
 સારે તેની તળવીજ આસ્તે રહીને થઈ છે, અને તેવણુને આવી છુટ
 આપવા સાર કાઢતી સીક્ષા વગર પાછા મદમા જવા ફરમાવ્યું અને
 તેના જેલરને જરા ધમકાઈ આપી હતી રૂયતને મનગમતા માણસે
 એકબારગી ખુનતી કીધું હોય તો રૂયત તેને જેલમાંથી આપખુદીથી
 છોડવી લાવે છે પછી તેનો ઈનમાફ આસ્તે રહીને થાય છે, પણ
 રૂયતને અનગમતા લોભ જેવાકે સીવીઓ અને ચીનાઓએ જે માર્ક
 ગોરા માણસનું ખુન કીધું હોય તો તેને તરત નજદીકના જાડપર
 વગર ઇનસાફ કરવે રૂયત લગતી દે છે બધું લોક પોતપોતાના
 ધંધામા પડેલું તેથી પોતાની સરકારને આપેના કંગેનો શી રીતે ખરચ
 થાય છે તેનીખી કશી દરકાર માર્ક કરતું નથી, અને ન્યારે બધા કરો
 વધી જાય છે સારે તેની ખોન કરવા નિજે છે સારે હિસાબમાં લખે
 ડાહસોના ગખારા માનમ પડે છે દરેક જણને ચુટણીની વખતે મત
 આપવાનો હક હોવાથી જુદી જુદી મડળી થઈ તેઓ પોતાના મતો
 જેઓ તેઓની ખાનદને લગતી તરફેણ થવાની કજીલ ત આપે તેઓને
 મત ગોયા વેચાતા આપે છે એ મુજબ હાય આઈરીશમેનો તથા
 જરમતોનો જોર લણો વધી પડ્યો છે, તેઓ પોતાના મતો જેને આપ-
 વા માગે છે, તેઓ પાસ આઈરીશમેનોને સરકારી ચાકરીઓ તથા
 ઓધા આપવાની કજીનાનો લે છે અને પછી મત તેની તરફેણમા
 આપે છે ન્યારે ચુટણીનો વખ આવે છે સારે અમેરિકનો પોત
 પોતાની તરફના ડીમાકરેગીક યા રીપબલીકન, દાખતનાઓને મત આપે
 છે, તેથી નજદીક સરખા મતો એ બેજી બાજુપર થાય છે, પણ પેલા
 થોડા આઈરીશમેનો જેઓ રાજદુવારી ખાનદોની કશી દરકાર કરતા
 નથી, તેઓ જે તરફવાળાઓ આઈરીશમેનોને ઓધાઓ આપવાની કજી-
 લાત આપે છે તેઓની તરફ પોતાના મતો આપવાથી તેના વધુ મત
 થાય છે, અને તે સરકાર દાકતીમા આવે છે, કે પછી આઈરીશમેનોનું
 કામ થઈ જાય છે એ આઈરીશમેનો કેટલીક ધરમના ટોવાથી તેઓના
 જેમ કહે છે નેમ તેઓ કરવાને બધાથના છે તેથી તે પાદ

રીઓ એ બાબેની લગભગ પોતાને હાથ રાખીને ગમે તેને એઓનાં મતો અપાવી કેટલીક ધરમ સાફ કાંઈને, કાંઈ ક્ષમ્યતાબરેહું તેના બદલામાં લીએ છે. એ બાબદ્ધર હમણા અમેરિકનોમાં ઘણી જોશબરેલી તકરારો ચાલે છે, તથા ચોપડીઓ છપાય છે, કે એ પ્રમાણે ચાલવા દીધું તો આગળ ચાલતાં અમેરિકન યુનાઈટેડ સ્ટેટ કેલેલીકાના હાથમાં તદ્દન જતું રહેશે અને ધરમની છુટ જે હમણા છે તે સઘળી બધે થઈ જશે.

જરમનો ધરમની કાંઈ દરકાર કરતા નથી, તેમજ રાજકુવારી બાબદોનીખી, દરકાર કરતા નથી, પણ એઓનો મોટો ભાગ ધંધાદારી હોવાથી, તથા દારૂ વેચનારાઓ તથા બનાવનારાઓ હોવાથી, એ બાબે જે તેઓને અડચણ નહી કરે તેઓને મતો આપી વધુ મત તેઓની તરફેણમાં કરે છે. ઇહાં દારૂનો ખપ ધણે વધી ગયો છે, તે અટકાવવા સારૂ ધારા બાંધવાનાં બીસો આવે છે, પણ એ જરમનોના વગને લીધે તે પસાર થઈ શકતાં નથી. વળી એજ પ્રમાણે ઇહાંના પૈસાદાર લોકોનોખી પૈસાના જોરથી વગ ધણે વધી ગયો છે, અને તેઓખી પોતાને મનગમતા ધારાઓ લાંચ આપીને પસાર કરાવે છે. દાખલા દાખલા હમણા અમેરિકામાં રૂપાની ખાણ ધણી નિકળવાથી રૂપાના ભાવ ધણે પડી ગયો છે, અને ઇહાંની સરકારને સોનાતું ચત્રણ કરવા સારૂ એ કારણને લીધે ધણી ભત્તામણ થાય છે, અને ધણી વજ્ર ખીસોખી આવ્યાં પણ પેલા રૂપાની ખાણના ધણીઓ ધણા પૈસાદાર હોવાથી ગમે તેવી રીતે પોતાનો વગ ચક્ષાવી તે ધારો પસાર કરવા દેતા નથી તો નથી પણ સામુ સરકારની તીજેરીને દર મહિને મોટી રકમનું રૂપું વેચાતું લેવાના ધારા કડાકીને દરજ ખાડે છે, અને તે સઘણું રૂપું તીજેરીમાં એકઠું થાય છે, જે ઉપર દુડી યા સરડીરીકેટો આપી લોકો બાદારથી નાણું કદગવી વેપાર કરે છે. વળી એજ મુજબ એક કંપની (જેને ઇહાં સીડીકેટ કરી કહે છે) બીમા ધમને રેલ્વે લાઈન બાંધવાનું માયે લીધું. હવે તે જ્યાં બાંધવાની છે ત્યાં ખીજી રેલ્વેઓની લાઈન છે તેથી તેને લગતી સરકારી કમીટીવા-

લાઓપર અરજીઓ થવાથી ના પાડવાના હતા. પણ તે કંપની જિભી કરનારાઓએ તેઓને ઘણી મોટી લાંચો, સાંભળવા મુજબ લાખ ઉપર ડાહરની દરેક જણને આપીને તેની પરવાનગી મેળવી હતી. એ પરવાનગી મળવામાં કંપનીને ફાયદો એ છે કે, જ્યાં રેલ્વેની લાઇનો આવે તેની આસપાસ એક એકર જેટલી જાડી જગ્યા તે રેલ્વેને મફત ખેત્ર બાજુની મળે છે અને તે જગ્યામાં વસેલી જગ્યા હોવાથી અને રેલ્વેને તે પોતાના લાભ સાફ વેચવાની છુટ હોવાથી તથા લાઇન આવ્યાથી તેની કિંમત સામી વધારે થાય તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે, અને તે કંપની જિભી કરનારા પૈસાદાર રાખ્ખો શેરા પોતેજ રાખીને પછી જીપ્સી લાઇન બાંધવાની રજા મેળવી કે ગામમાં હોદ્દા કરી મુકી છે. શેરાનો બાવ એકદમ બજારમાં વધી જાય છે કે, પોતાના શેરા નફે વેચી ખામ છે. પછી જે 'થવાનું' હોય તે પાછળથી થઈ રહે. આવી રીતની લાંચ આપેલી હમણા પકડાઈ છે અને તે લાંચ લેનારાઓમાંના કેટલાએક નાસી ગયા અને કેટલાક પકડાયા તેઓને કદખાનાની સજા પણ થઈ છે, પણ પેલા લાંચ આપનારાઓ છુટા દૂર છે, તેઓને કોઈ પુછતું જી નથી. એ પ્રભાણે મોડું ઘણું અધેર ભાગવગથી છંદાં ચાલે છે. *Triumphant Democracy* by Andrew Carnegie નામની ચોપડી અમારા વાંચવામાં આવી છે, તેમાં સને ૧૮૭૮ ના સાલમાં મુનાઇટ્ડ સ્ટેટસની જગ્યામાં રોપણી કેઈ જાતની અને કેટલી જગ્યા પર દ્રોષેથી છે તે આપેલું છે, તે નિચે મુજબ છે:—

૩૭, ૧૯૧૬૦ માઇલ જગ્યા પર ૫૦૭૩૫૩૧ ગાંસડી, મકં ૫૦૧૭૦ માઇલ પર, ૪૨૦૧૨૨૪૪૦ ખુશલ મકાઈદોરા ૮૦૦૦૦ માઇલ જગ્યા પર ૧૩૮૮૨૧૮૭૫૦ ખુશલ, ઓટસ ૨૦૫૦૦ માઈલ પર ૪૧ કરોડ ખુશલ બારલી. ૨૮૦૦ માઇલ પર સવાચાર કરોડ ખુશલ, સુકો પેડો (Hay) ૪૨૦૦૦ માઇલ પર ૪ કરોડ ટન વજનનો, રાઇ ૨૪૩૫ માઈલ પર ૬૬ કરોડ ખુશલ, પપેટા ૨૭૭૬ માઈલ પર સાડાબાર કરોડ ખુશલ, બક પીલીન, (Black Wheat) ૧૦૫૧ માઇલ જગ્યા પર સવા કરોડ ખુશલની રોપણી જિતવો હતો. એજ ચોપડીની ગણતરી મુજબ મુનાઇટ્ડ

સ્ટેટસની દોલત નબદીક ૪૯ અબજ ડોલરની સને ૧૮૮૦ માં ગણે છે. ન્યારે ઇંગલંડનાં યુનાઇટેડ કીંગડમ ને યુરોપમાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે, તેની દોલત સને ૧૮૮૨ માં ૪૩૩૩ અબજ ડોલરની ગણાતી હતી. એ મુજબ થોડાં વરસમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પોતાની મે-હેનતની દોલતથી આજે દુનિયામાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે. ઇંદાં દરેક છોકરાંને શીખવવાની ફરજનો ધારો છે અને તેથી કરીને બધું લોક સમગ્રુ તથા શીખણું હોવાથી બધી રીતે પોતાનું કામકાજ વિચારી કરે છે અને તેથીજ અમેરિકા ધણું ફાવી નિકળ્યું છે. જે દેશાવરોથી લોક આવે છે તેઓમાનાંજ થોડા જણા અમલુ આવે છે, બધાઓને ઇંગ્લિશ બોલીમાંજ કેળવણી મળે છે, તેથી જો કે જુદી જુદી પ્રજાના લોકો ઇંદાં સમજાં છે, તોખી એકજ બોલીથી એક પ્રજા હોય તેમ થયલાં છે. વળી કેળવણીમાં લગાષને લગતી થોડી ધણી કેળવણી મળે છે તથા લોક બધું વેરાણુ જગ્યામાં રહેવાથી બંદુક તથા ખીજાં હથિયાર વાપરવાની તેઓને ટેવ છે, તેથી જાણે આખી મરદ રૈયત લડાયક હોય તેમ છે. અને જ્યારેખી અગત હોય સારે તેઓ પોતાના પસંદ કીધેલા દેશ સારું લડવા બાહાર નિકળી પડે છે અને હુમલાની ગણત્રી મુજબ એવા લડાયક માણસો સીતેર લાખ ૭ મહીનામાં તૈયાર થઇ શકે છે, જોથી અમેરિકાના જોડણું લશ્કર ખીજે કોઠે આખી દુનિયામાં નથી એમ કહેવાઇ શકાય. અને ઊપર મુજબ રૈયત પોતેજ લશ્કર હોવાથી ખરું લશ્કર આસરે ૨૫૦૦૦ માણસોનુંજ ઇન્ડ્યુમેન્ટે અટકાવવા અને દબાણમાં રાખવા તથા ખીજી તપાસ સારું રાખેલું છે તે ઊપર દર સાલ દરિયાર્ધ કાફલો મળીને ૧૬૩ કરોડનો ખરચ છે. સને ૧૮૬૦ માં જોલામોને છુટાપણું આપવા બાબે લડાઇ થઇ તે આગમજ સ્ટેટનું કરજ બાયજે ૩ કરોડ ડોલરનું હતું, પણ લડાઇમાં ખરચ ધણો થઇ ગયો અને બેક બાજુનું કરજ યુનાઇટેડ સ્ટેટસને માયે પડવાથી તે વધીને સને ૧૮૬૬માં ત્રણ અબજ ડોલરનું, થઇ ગયું હતું, જેનું બાજ કુલ ૧૫ કરોડ ડોલર દર સાલ ભરવું પડ્યું હતું, તેથી કરો ધણા નાખ્યા હતા, અને આવકના ઉપરનો કર

૫ ટકાનો પણ નાખ્યો હતો. એ વખતે ઉપલા કરોધી કરીને નજદીક ૫૬ કરોડ ડાલરની સરકારને આમદાની આવતી થઈ. (સને ૧૮૬૦માં તે ફક્ત સાડા પાંચ કરોડ ડાલરની હતી) અને તેમાંથી કરજ ઘણું જલદી અપાવા લાગ્યું, તે હમણા આસરે સવા અઘણ ડાલરનું રેલું છે અને બધા કરો (આવકનો કર એટલે (Income Tax) સુધા) કહાડી નાખ્યા છે, ફક્ત રિયલ્ટેને પોતાનો કર (Internal) દાર અને તમામ જીવરજ આપવો પડે છે, બાકીનો જમાતમા ડિપઝિત છે.

સને ૧૮૮૩ના હિસાબ મુજબ યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારને બધી આવક તે સાલની ૪૦ કરોડ ડાલરની છે, તેમા દાર અને તમામની આવક સાત કરોડ ડાલરની છે, ઉપની આવકમાંથી મોટા ખરચની રકમો નીચે મુજબ થાય છે—કરજનું બ્યાજ ૫ કરોડ ડાલર, લડાઈની વખતે જખમી થયલાઓ તથા મરી ગયલાઓના કુટુંબોને પેન્શન દાખલ ૬૫ કરોડ ડાલર, જીયુકના લસ્કર તથા દરિયાઈ કાફલા ઉપરખી ૬૫ કરોડ ડાલર, અસથી રહેવાસી ઈન્ડિયનો હમણા આસરે ૩૧૦૦૦૦ સલામત છે, તેઓને લવાજમ, ખોરાકી પોશાકી દાખલ ૬૨ લાખ ડાલર અને ગ્રેસીડટ તથા કાનગ્રેસના લવાજમના ૨૧ લાખ ડાલર આપે છે, બાકીનો ખીજો પરચુટણ ખરચ થાય છે અમેરિકામા નવાં શહેરો તેઓની વસ્તી તથા જમીનની કિમત શી રીતે થોડા વખતમાં વધી જાય છે તેના દાખલાઓ થોડા ટ્રાયમફ્ટ ડીમેન્ડેસી નામની આગળ જણાવેલી ચોપડીમાંથી ઉતાર્યા છે. ચીકગો શહેરમા સને ૧૮૪૦ મા ૪૫૦૦ માણસોની વસ્તી હતી તે ૧૮૫૦ મા ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૬૦ મા ૧૧૨૦૦૦ ની અને હમણા ૭૦૦૦૦૦ ની થઈ છે એનો વેપાર પણ એ મુજબ ડિપતા ૫૦ વરમમા ઘણો વધી ગયો છે. તેમા જનાવરોનો વેપાર આગળ એ ગામ અમોએ જોયું ત્યારે તેની વિગતમા લખેલ છે બાધકમમા લાકડું દર સાલ નજદીક બે અઘણ શીટ તથા છાપડાપર નવીયાને બદલે પાટિયા જેગ (Lumber) લાકડાના કકડા વેહેરીને ત્યા કારખાનાઓમા બનાવે છે, તેમા પાટિયા નેત્રુ કરોડ બનાવે કે અનાજ ૨૦ કરોડ ખુશયનો દર સાલ ત્યા

આવે છે, જે પાછો ખીજ દેશવરોમાં ત્યાંથી જાય છે. ત્યાં અનાજ ભરવાની ૨૮ એક્ષિવેટરોની વખારો છે, જેમાં એકી વખતે ૨૬૦ લાખ બુશલ અનાજ રહી શકે છે. જાનવરોમાં દર સાલ મુખ્ય કરી ગાય દોર ૧૦ લાખ અને ૫૦ લાખ ડુકરો આવે છે, જેની દરરોજની રાસ ૨૫૦૦૦ની આવે છે. લોખંડની રેલ (Steel) વરસ દહાડે પાંચ લાખ ટન ત્યાંનાં કારખાનાઓમાં જાતે છે. સેનફ્રાન્સીસ્કોની ધણુંજ વધી ગયલાં શેહેરમાંનું એક શેહેર ગણાય છે. એમાં સને ૧૮૪૪માં ૫૦ માણસો પેહલાં વસવા ગયાં હતાં, અને હાલ રાખી ૩ લાખ માણસની વસ્તી થઈ ગઈ છે. ૧૮૪૭માં ત્યાંની જમ્યાના બાગો કરીને વેચ્યા હતા ત્યારે તેના દર ભાગના ૧૦ થી ૨૦ પાણિડ ઊપજ્યા હતા. ૬ વરસ પછી ૧૮૫૦માં તેની કિંમત વધીને દર ભાગના ૧૬૦ પાણિડથી ૨૦૦ પાણિડ થયા, સને ૧૮૫૮માં તેના ૨૦૦૦ પાણિડ અને સને ૧૮૮૧માં તેવા એક ભાગના ૫૦૦૦૦ પાણિડની કિંમત ધઈ ગઈ હતી અને હવે તે કોણુ જાણે તેથીની ધણી વધી ગયલી હોવી જોઈએ. એ મુજબ ૩૭ વરસમાં જમીનની કિંમત ૨૦ પાણિડ ઊપરથી વધીને ૫૦૦૦૦ પાણિડ ઊપર ગઈ છે. જરસી જે ન્યુયોર્કની સામે છે, તેની વસ્તી ૧૮૪૦ માં ૩૦૭૨ જણની હતી, તે ૧૮૮૦ માં ૧૨૦૭૨૨ની થઈ ગઈ છે, પણ ન્યુયોર્કની બીજી મમના બુક્લીસ શેહેરમાં સને ૧૮૩૦માં ૧૨૦૦૦ની વસ્તી હતી તે સને ૧૮૮૦માં ૫૬૬૦૦૦ની થઈ ગઈ છે. Cleveland (ક્લીવલેન્ડ) કરીને Ohio (ઓહીઓ) પ્રગણ્યામાં શેહેર છે તેની વસ્તી સને ૧૮૩૦માં ૧૦૦૦ની હતી તે સને ૧૮૮૦માં ૧૬૦૦૦૦ની થઈ ગઈ છે. મીલીવાંકી (Milwaukee) શેહેરમાં સને ૧૮૩૪માં ફક્ત બે લાકડાંનાં ઘરો હતાં તે હમણાં ૧૨૫૦૦૦ની વસ્તીવાળું થયું છે. એમાં અનાજનો વેપાર ધણું ખીલી ગયો છે. સને ૧૮૪૧માં ત્યાંથી પેહલવેહેલો ધણ ૪૦૦૦ બુશલ દેશાવર ખાતે ગયો હતો. એ એક વરસનો વેપાર ૧૫ વરસમાં વધીને દરરોજના જોઈલો થયો (પાને રોજ ૪૦૦૦ બુશલ અનાજ ત્યાંથી દેશાવરો ખાતે જવા લાગ્યો) અને હમણાં દર કલાકે તેટલો

ધર્મ ત્યાંથી ચલે છે. હમણાં ત્યાં દર કલાકે ૭૦૦૦ બુદ્ધિવાળાં વાહાંજો તથા રેલ્વેનાં ગાડાંઓમાંથી ઉતારી વખારમાં લઈ જઈ તેને તોલી પાછો કાચગાંઓમાં ભરીને તૈયાર કાચગાં માણસના હાથ લગાડ્યા વિના સધળું સંચાલી ચાલે છે. “મીનીઆપોલીસ” અને સેન્ટ્રલ નામનાં મીનીસોટા પ્રગણનાં ગામે સને ૧૮૪૨ માં ૩૦૦૦ ની વસ્તી વાહાં હતાં અને સને ૧૮૬૪ સુધી તેઓ ઇન્ડિયનસોથી ધણા હેરાન ચતા હતા, પણ તેઓ વધીને પેટેજુ શહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૭૦૦૦ ની અને સને ૧૮૮૫ માં ૧૩૦૦૦૦ ની વસ્તીનું તથા હેલ્સુ શહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૧૦૦૦ અને ૧૮૮૫ માં ૧૧૧૦૦૦ ની વસ્તીનું થઈ ગયું છે. એઓનો લાકડાં તથા અનાજનો વેપાર ધણો મોટો છે, તેમાં મીનીઆપોલીસમાં ધર્મનો આટો ધણો મોટો જથ્થામાં બનાવી દેશાવરો ખાતે મોકલે છે. ત્યાંની આટાની મીલો દરરોજ ૬૦૦૦૦ બારનો યાને પીપો આટો કઢાડે છે, તેમાંની એક મીલ દરરોજ ૭૦૦૦ કઢાડે છે. વરસ દહાડે ત્યાં ૫૨ લાખ આટાનાં પીપો ભરી આટો બનાવ્યો હતો. વળી આટા ઉપરાંત ત્યાંની ખીજી બનાવટોનાં પણ કારખાનાં ધણાં છે, જેઓમાંથી વરસ દહાડે ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો માલ બને છે. કાનસાસ નામનાં શહેરની વસ્તી સને ૧૮૫૫ માં ૩૦૦ માણસોની હતી તે ૧૮૭૦ માં ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૮૦ માં ૬૩૦૦૦ અને ૧૮૮૫ માં ૧૨૫૦૦૦ ની થઈ છે અને ત્યાંની મીલકતોની ગણતરી કાંધેલી કિંમત સને ૧૮૮૪ માં ૩૬૮ કરોડની ગણાઈ છે, અને ત્યાંનો વેપાર ૩૩૬ કરોડનો દર સાલનો થયો છે. ઈંદાં પણ જનવરોને કાપીને ગોશ દેશાવરો મોકલવાનાં કારખાનાંઓ છે. દર સાલ ત્યાં ૧૨૧ લાખ ફુકરોનું પોર્ક બનાવે છે, અને ૧૫૦૦ ગાય દોરનું ગોશ દર અઠવાડિયે બને છે. તે ઉપરાંત જીવતાં જનવરોનો વેપાર પણ ત્યાં ધણો છે દર સાલ ૨૫ લાખ ગાય દોર, ફુકર, ઘોડા, ખચર અને મેદાં વેચાય છે. સને ૧૮૩૦ થી સને ૧૮૮૦ સુધીના ૫૦ વરસમાં આંધ્રી ની શહેરની વસ્તી ૨૮૦૦ થી ૭૯૦૦૦ ની, પીટસબર્ગની ૧૨૦૦૦ થી ૧૫૬૦૦૦ ની, શીલ્ડેસફિયાની ૮૦૦૦૦ થી ૮૫૦૦૦૦ ની, સીનસીનેટીની

૨૪૦૦૦ થી ૨૫૫૦૦૦ની, ડીટરોઇટની ૨૦૦૦થી ૧૧૬૦૦૦ ની એ પ્રમાણે બીજાં ધણાં શહેરોની વસ્તી વધી ગઈ છે.

તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સેનફ્રાન્સીસ્કોથી બેલ્કીડેટલ એન્ડ ઓરીએન્ટલ સ્ટીમશીપ કંપનીની સ્ટીમર “બેલજીક” (Belgian) માં સવાર થઈ અમેરિકાને છેલ્લી સલામ કીધી હતી આજે જા. વાગેને અમારી સ્ટીમરે બંદર છોડ્યું હતું, પણ અમા ભાગ્યે અરથો કલાક આગળ બારામાંજ વધ્યા નહીં તેટલાં ધ્રુમસ ધણાં જોરાવર થઈ આવ્યો અને ૧૦૦ વાર ફરતું કાંઈ દીસવા લાગ્યું નહીં. ત્યાં બારામાં ખડકો તથા ટેકડીઓ અને ટાપુઓ ધણા હોવાથી તેપર અથડી નહીં પડીયે કરી સ્ટીમરને પાછી લંગર કરવાની ફરજ પડી હતી અને આખી રાત ત્યાંજ ગુજારવી પડી હતી. આખો વખત સ્ટીમર પરથી ધાંટ વળડવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ બીજી સ્ટીમર આવીને ધ્રુમસમાં તેને અથડી પડે નહીં, અને તેજ ગુજળ દીવાદાંડીની ટેકડી ઉપરથી સીસોડીઓ પણ વારાફરતી વળડતા હતા, કે તેની ઉપર પણ કાંઈ વાહાણ અથડી પડે નહીં. સેનફ્રાન્સીસ્કોનું બાઈ ત્રણ ગમથી જમીનથી ઘેરાયલું છે, તેમાં જવાના રસ્તાને સોનેરી દરવાજો (Golden Gate) કરીને નામ બરાબર આપેલું છે. કારણકે ઈંદાંથી ફેલીફારનિયાના સ્ટેટપર બિતરવાનું બાઈ છે અને જોટલું સોનું ઈંદાંથી મળ્યું છે અને મળ્યે તેટલું બીજી જગ્યાએ બિપરથી કદાચજ મળે છે. બાર ધણું કુસાદે છે, અને તેમાં હજારો વાહાંણો સોહેલાઈથી લંગર કરી શકે, તેટલી જગ્યા છે. અમારી સ્ટીમર બેલજીક વાહીટ સ્ટાર લાઇનની કંપનીની છે, પણ અમેરિકામાં બેલ્કીડેટલ અને ઓરીએન્ટલ સ્ટીમશીપ કંપની ઉભી થઈ તેને એ ઉપલી કંપની તથા બીજી સ્ટીમરો ની કંપની જોએ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી તેઓની ચાર વરસની બેલ્કીએ સ્ટીમરો ચારટર કીધી છે. અને તે કંપનીને હિસાબે સેનફ્રાન્સીસ્કો અને યોકોહામા તથા હાંગકાંગ વચ્ચે આવજવ કરે છે. ઈંદાં અમેરિકન તથા યુરોપીયન ઉતારોઓની આવજવ એટલેન્ડીક

મહાસાગર જેવી નંધી તેથી કુખીનો સ્ટીમરોમાં યોડીજ રાખે છે અને વધતામાં વધતા ૫૦ ઉતારજોની ઉપર લઈ શકે નહીં. ઘુટક પરના (Steorage) ઉતારજો જેઓનો બધો ભાગ ચીનાઓનોજ છે. તેઓને આસરે ૧૦૦૦ સુધી એકી વખતે લઈ શકે છે.

એ ચીનાઓથી કમાઈ સારી હોવાને લીધે તેઓને બધી રીતની સારી નેગવાઈ તથા સગવડ કરી આપેલી છે. તેઓને સારા અશીમ પીવાના ઔરડાઓ કીધા છે, ખોરાકી આપે છે અને વળી એવી કબુલ્લાત છે કે જ્યારે કોઈ ચીનો ઉતાર મરણ પામે તો તેને ઘરિયામાં નહીં નાખે, પણ તેનું પેટ ચીરી તેને એમબાલ્મ (Embalmm) કરીને તેણે જે મઠકની પાસેજ લીધી હોય ત્યાં તેનાં રવાનને કિનારે જિતારે. એ મુજબ અમેરિકાએ બીજા કેટલાંક સાંભળ્યું નથી કે ઉતાર મરી જાય તો તેનાં રવાનને કિનારે લઈ જવા સ્ટીમરોપર રાખે. પેટ ચીરી તે કાઢી ન જાય તેવી વસ્તુઓ તેમાં ભરી કરવાના ૩૦ ડાહર લેવામાં આવે છે અને જો મરનાર ધણી પાસ તેટલા પૈસા નહીં હોય તો બીજા ચીના જિતારજો ઉધગાળું કરી તેને પુરા કરી આપે છે. સેનફ્રાન્સીસ્કોથી યોકોહામા જવાના પેહેલા વર્ગના ડાહર ૨૦૦ લેખે અને વહાણના આગલા ભાગ ઉપરની ઔરડીના ૫૦ ડાહર લેખે ઉતારજોના લીધે છે. માલની આવ-જવમાં સેનફ્રાન્સીસ્કોથી ધણિનો આટો જપાન, ચીન તરફ ધણો જાય છે. અમારી સ્ટીમર આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તે સધળી એનેથીજ જરેલી છે, અને ચીન તથા જપાનથી આવે તથા રેશમનો મોટો ભાગ તથા ચીનાઓ અમેરિકામાં રહે છે તેઓ સારા ચોખા તથા સુકી ખોરાકી અને પોચાક લાવે છે. ચીનાઓ અમેરિકાના ચોખા ખાતા નથી, પણ ચીનથી આવેલા ચોખા ખાય છે, તેની મોટી રકમની ત્યાં આવક છે. અમારી સાથ આસરે ૨૬ પેહેલા વર્ગના ઉતારજો છે, જેઓનો મોટો ભાગ પાદરીઓનો છે જેઓ જપાન તથા ચીન તરફના રહેવાસીઓને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા સારા જાય છે. એ ઉપરાંત આસરે ૪૫૦ ચીના ચીન વર્ગના ઉતારજો છે, જેઓ આખો દીવસ પાસા તથા પાનાથી ડોરેચોક જુગાર રમે છે, પણ બીજી રીતે ધણી મરીજ સ્વંભાવના છે.

તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ધુમંસ નરમ પડવાથી અમારી સ્ટીમરે કલાક ૬ના વાગે લંગર ઉચક્યું હતું અને સેનફ્રાન્સીસ્કોનું બાર તથા અમેરિકા ખંડ છોડ્યો હતો. આસરે કલાક નવ વાગેને દરિયો જરા જોર કરી રહ્યો હતો અને તે આખો દિવસ તેમજ રહ્યો હતો.

તા. ૧૨ મીથી તા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—દરિયા પાછો તા. ૧૨ મીથી નરમ પડ્યો તે ઉપજા સધળા દિવસો ઉપર ધણો નરમ હતો. કાંઈ વખત દરિયો જોકે ઉપરથી તલાવ જેવો થઈ દેખાતો હતો, તોપણ અંદરથી ખાજનો ઉઠાવ કાંઈ કારણસર મોટો હોવાથી સ્ટીમર ડોલ ખાતી હતી. આટલું છતાંખી બધા દિવસો મજેના પસાર થયા હતા.

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આપણા ચેહે-નશાહી જરૂરોસ્તી પારસીઓના નવાં વરસનો દિવસ અમારી ગણતરી મુજબ હતો. પણ આજે મુખ્યમાં બહુમત રોજ તેમજ તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બરનો દિવસ હોવો જોઈએ. અમે મુખ્ય છોડ્યા પછી અત્યાર કુદી આથમણ તરફજ (હિતરે હમણુ ગયા છીએ પણ ઉગમણ તરફ ગયા નથી) અમારી મુસાફરી આલું છે તે અમે મુખ્યથી આગળ વધતા ગયા તેમ અમે રોજ ૨૦ થા ૨૫ મીનીટ જોહતા ગયા હતા. એ મુજબ દર લેનજીટીયુડની એક ડીમી યાને ૬૦ માઈલે ચાર મીનીટનો ફરક પડે છે. મુખ્યની લેનજીટીયુડ લંડનથી ૭૨ દીમરી ઉગમણે હોવાથી મુખ્યથી લંડન જતાં અમેએ કલાક ૪ ને ૫૧ મીનીટ ખોષ હતી. યાને મુખ્યમાં જ્યારે સાંજના કલાક ૪ ને ૫૧ નો વખત હશે, ત્યારે લંડનમાં બપોરના ૧૨ વાગતા હતા, અમે લંડનથી નિકળેલા ન્યુયોર્ક પુચ્યા હતા, જ્યાંની લેનજીટીયુડ આસરે લંડનથી ૭૫ દીમરી આઠમણે હોવાથી કલાક ૪ ને ૪૫ મીનીટ અને ન્યુયોર્કથી વળી આઠમણે સેનફ્રાન્સીસ્કો ગયા જેની લેનજીટીયુડ ૧૨૦ લંડનથી આઠમણે હોવાથી યાને ન્યુયોર્કથી ૪૫ ડીમીનો ફરક હોવાથી ખીન આસરે

કલાક ૩ ને ૧૫ મીનીટ યોગ દતી. આજે અમે પેસીફિક મહાસાગરની માંહે લોનજીટીયુડ ૧૬૫ માં હોવાથી બીજા કલાક ત્રણ મેનક્રાનસીસ્કોથી જોવા દતા, જે મુજબ મુંબઈથી આજ દિન મુધી આસરે ૧૬ કલાક જોવા છે, યાને આજે અમે ઈહાં સ્ટીમર ઉપર સહવારના ૯ વાગે છીએ તો મુંબઈમાં તે વેળાએ રાતના એક વાગે હશે યાને પપેતી પુરી થઈ હશે તે ધ્યાનમાં રાખીને ગઈ કાલે મુંબઈની ગણતરી અને આજે ઈહાંની ગણતરીના મળી બે પપેતીના દિવસો મુજબ થતા. બીજી ગણતરી પ્રમાણે અમે આવતી પરમ દિને યાને તા. ૨૦ મીની રાતના ૧૮૦ મી ડીગ્રીની લોનજીટીયુડ પસાર કરીશું ત્યારે લંડનથી ૧૨ કલાકનો બરાબર ફરક પડશે તેથી દરિયાઈ નેવીગેશન (Navigation) ના ધારા મુજબ ત્યાંથી ઉગમણ ભાગ આપની પૃથ્વીનો શરૂ થશે અને તેની પછીનો બીજો દિવસ મુકા. દેવો પડશે એટલે તા. ૨૧ મી અને બુધવારનો દિવસ મુકાવીને તા. ૨૦ મી પછી એકદમ બીજો દિને તા. ૨૨ મી ગણાશે, કે જેથી કરી પાછા ત્યાંથી આઠમણે જ્યારે પુરે ત્યારે ત્યાં તે વખત બરાબર મળી રહે અને તેજ મુજબ બધા દેશનો પણ વખત બરાબર મળતો આવે છે. અગરજો કાંઈ ધણી લંડનથી જોગમણેજ મુસાફરી કરી પેહેલાં હિંદુસ્તાન તથા ચીન અને જાપાનને રસ્તે આવે બીજી ૧૮૦ ડીગ્રીની લોનજીટીયુડમાં આવતે તો દરરોજ વખત ઓસરવાને બદલે વધારો આવતે, અને લંડનથી ૧ કલાક વધારે ઈહાં તે ગણી રહેતે. વાસ્તે ઈહાં જે વાદાણો સફર કરે છે તેઓ બે દિવસનો એક દિવસ ગણે છે, કે તેને અમેરિકાને રસ્તે ઉગમણથી લંડન જતાં પોતાની મેળે વખત તથા દિવસ મળી રહે.

તા. ૧૯ મી અને તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—ઉપલા દિવસોમાં કાંઈ નોંધ લેવા જોગ બન્યું નથી. હેલા દિવસે રાતના બાર વાગેને “મેરીડીયન” ૧૮૦ ની ડીગ્રી પસાર થીથી હતી અને હુનિયાનો આઠમણનો ભાગ છોડી ઉગમણના ભાગમાં હવે અમારી સ્ટીમર ચાલવા લાગી હતી.

તા. ૨૧ મી અને છુલ્લવારનો દિવસ આવતી કાલે મુકી દેશે તા. ૨૨ મી અને બેસપતવાર ગણશે અને તેમજ રોજ સરેવર પણ છોડી દેશે પડશે.

તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—અમેરિકાએ તા. ૧૮ મીની નોંધમાં જુલાસો કીધો છે તેમ ગઈ કાલે તા. ૨૦ મી હતી તે તા. ૨૧ મી ચુકાવીને આજે તા. ૨૨ મી ગણવા માડી છે. અમારી-વાલી સ્ટીમર જમારે ચીનથી પાછી અમેરિકા જશે ત્યારે ૧૮૦ મી કીમીની “લોનજીટીયુડપર” પાછી એક તારીખ બે દિવસ ગણશે કે જેથી અમેરિકાનો વખત મળી રહેશે.

તા. ૨૩ મીથી તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—ઉપલા દિવસો પાસીફિક મહાસાગરમાં ગુળચી હતા અને કાંઈપણ લખવા ભેગ એ દિવસોમાં બન્યું નથી. અમે સેનફ્રાન્સીસ્કોથી નિકળ્યા ત્યારથી આજ સુધી એક પણ વાહાણુ જોવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લા બે ચાર દિવસો ઉપર વારાફરતી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો, અને માફ-કસરતી ગરમી આપ્યા કીધી હતી. સ્ટીમર દરરોજ કેટલા નોટ માને દરિયાર્ધ માર્છલ ચાલી તેની વિગતનું ખાટિયું મારે છે, તે પ્રમાણે આવતી કાલે અમારી એ સફર પુરી થશે ત્યાં સુધી જુમલે સેનફ્રાન્સી-સ્કોથી ચોકાહામા સુધી ૫૧૦૪ નોટસ તે ૬૦ નોટસના ૫૯ માર્છલને હિસાબે ૪૮૫૬ માઇલ પુરા થશે. દુનિયાના મહાસાગરોમાં એ પાસીફિક મહાસાગર” સૌથી મોટો કહેવાય છે, જે ૮ કરોડ માર્છલના વિસ્તાર જેટલો છે. લાંડનથી અમેરિકા જતાં આટલાંટીક મહાસાગર ૪ કરોડ અને ઇન્ડિયન મહાસાગર બે કરોડ માર્છલના વિસ્તારનો ગણાય છે.

તા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ૬ વાગેથી જામીન દેખાવા લાગી હતી. તે એક અલાયદો ડુંગર જેવો હતો, આસરે આઠ વાગેને દુરથી ચોકાહામા જે જાપાન દેશનું વેપારી બંદર છે તે દેખાવા લાગ્યું હતું અને અમે “તોફીઓ બે” માં ફાળલ

યયા હતી. એ વખતે આસપાસનાં નાલાં નાલાં અને લાંબી ટાંચ દરિયામાં નિકળી આવેલા પાહાડોથી બેઉ બાજુ દરિયાથી ઘેરાયેલી હતી, પણ આગળ આલતાં જમીન જમણી બાજુથી દુર ગઈ અને જાણે તે બાજુ ઉપર મોટા દરિયાજ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું હતું. આજ સહવારથી વાદળ ઘેરાઈ આવેલું તથા દબ જોરું હોવાથી દુરનો દેખાવ અમે ખરાબર જોઈ શક્યા ન હતા. “બે” માં પેદા કે ગણતરી વગરની માછીમારની બોટો જોને ઈલાં “સામપાન” કરીને ટહે છે, તે દિશા લાગી હતી. સાંભળવા મુજબ એ તોફાનો “બે” માંથી માછલી ધણી મળે છે, જેનો શેકાર કરવા સાર ઉપલી બોટો ઉપરાંત કયાં મગર-મચ્છોખી આવે છે. એ મગરમચ્છો હમેશાં મોટા સમુદ્રમાં જ વસે છે, પણ અમેએ આજે છુટા છવાયા એઓને આએ તોફાનોના અખાતમાં જોયાં હતાં, એઓ ગમત કરતાં તથા પાણી હવામાં ફુવારા માફક ઉડા-રતાં હતા. માછીમારોની બોટોના ડોલો તથા સડ-કાંઈ જીવીજ તરાહનાં અમેએ પેહેલવેહેલા અંતે જોયાં છે. તેઓ ઉભા ડોલ ઉપર સીધાજ સડ છેક મથાળેથી નિચે સુધી જાણે પરદાઓ હોય તેમ રાખે છે તેથી દરિયામાં બધે પરદાઓની દેવાલો તરતી હોય તેવો દેખાવ લાગે છે. એ લોકોના એવા સડોથી અમારા સાંભળવા મુજબ જે પીકનો પવન હોય તોજ બોટ ચલાવી શકાય છે. જે સામેનો યા આરો બાજુનો પવન હોય છે તો તે આવા સીધા સડોમા પકડી શકાતો નથી અને તેથી બોટવાલાઓ હેરીયાં પણ મારી શકતા નથી, અને તેવે વખતે સડ જીતારી પાડીને ત્યાં પડી રહે છે અથવા તો હલેસાંથી બોટ મલાવે છે. હલેસાં મારવાનું પણ સુધરેલા દેશો માફક નથી. પણ બે જણા મોટાં લાંબાં હલેસાં લઈ ઉભા રહીને તેનેથી આયકા આપી બોટો ચલાવે છે. બોટોનો દેખાવ મુંબઈની નાની ફતેહમારીઓને મળતો આવે છે. એ તોફાનેનો “બે” ધણે મોટો છે અને એમાંના પાણી ધણાં થંભ બાર વાગેત હોય તેમ જમીનના ઘેરાનથી લાગે છે. અમારી સ્ટીમરે દિનિયાનો આજોને બારાંમાં લંગર કીધું હતું. એ વખતે બોડે ફરવ-મર ^{જાણે} ^{તેમજ} બોટોથી સ્ટીમરની બાજુ બધી ઘેરાઈ હતી અને

જોટવાલાઓ સ્ટીમર ઉપર ચઢી આવવા લાગ્યા પણ ત્યાંના દાદર ઉપર એક અમલદારને હોયો રાખ્યો હતો ને યોગ્યોને આવવા દેતો હતો અને યોગ્યોને અટકાવતો હતો અને નાં કહેવા છતાં જો જોટવાલાઓ ઉપર આવતા તો તેઓને લાત મુકીના ધટ્ટલા મારી હેઠે પાછા ઉતારતો હતો, ને તે બિચારાઓ મુગા મુગા ખમતા હતા. એ ઉપરાંત બધા જણાઓ બાળુના દોરડાંપરથી તથા ખીજી આડકતરી રીતે સ્ટીમર પર ચઢી આવી ચીના ઉતાડ્યોને પોતાના ધરાક ઠરી લેતા હતા. યુરોપિયન જિતાડ્યો સાથે તો ચોકોહામાનાં આન્ડ હોટલની સ્ટીમ ટગ આવેલી હતી, તે પેલા જોટવાલાઓ જણુતા હોવાથી તેઓને હેરાન કરતા હતા નહીં, પણ ચીનાઓને તો જણુ પોતાનો માલ હોય તેમ પકડી ખેસતા હતા. અમેને લેવા સાઈ અત્રેની જણુતી પેહેડીવાલ મેસર્સ એડમસન ખેલેની કંપનીએ પોતાની આરીસનું માણુસ મોકલ્યું હતું, તથા મુખ્યવાલા હોરા શેઠ ધલરાહીમ આદમખલી ખંખાતી જ્વણુની ઈલાં પેહેડી છે તેવણુના સગા આખેદીન શેખખલી લેવા આવ્યા હતા, અને પોતાને ત્યાં જિતારો આપવાની અમેને બેંહોસ કીધી હતી. પણ અમે આન્ડ હોટલમાં જિતરવાના હોવાથી આભાર સાથે તે ના પાડી હતી. એવણુ શેઠ અમારી બધી મેનીજ સામાન કિનારે જિતારવાની પોતાને હસ્તક લીધાથી અમાએ પેલી યુરોપિયન પેહેડીવાલાઓને તરફી આપી હતી નહીં, પણ આભાર માની તેના માણુસને વિદાય કીધો હતો. અમે કલાક ૧૦—૩૦ મીનીટે કિનારે હોટલની સ્ટીમ ટગમાં જિતર્યા હતા. કિનારે કસ્ટમ હાજિસવાલાઓને જગાત સાથે અમારો સામાન દેખાડવા કાયલાઓ હોટલવાલાઓને સોંપીને હોટલમાં ગયા હતા. બંદર પર ઉતરવાના ડોક લાકડાંના માફકસર સારો બાંધેલો છે, અને ત્યાંથી છેક હોટલ સુધી જવાનો રસ્તો દરિયે કિનારેજ હતો. અમે બંદરપર જિતર્યા કે છનરીક્ષા નામની ઈલાં લાડુતી ગાડીઓ ફરે છે તેના માણુસોઓ અમેને ઘેરી લીધા હતા. એ છનરીક્ષા બચ્ચાંઓને ફરવવાની ગાડીઓ આવે છે તેને મળતી પણ એક માણુસ મજેની સગવડે ખેસે તેવી માદી આવે છે અને તે બે પેડાંની ધમન તથા પુલ સાથની

છે જેને એક માણસ આગળથી પુલને છેડે આડુ લાકડું પતી રોકું હોય છે તેપર આગ હથેલીને ધસડે છે અને તેઓ આખો વખત ગાડી લઈને આસરે ક્યાકના છ માર્છલને નિસાએ દોડે છે, એઓનો પોશાક તદ્દન મળાં કપડાનો અગર બેસતો બનાવેલો છે પણ ટોપી કાંઈ અજમ રીતની પેહરે છે, એ ટોપી સફેદ રંગની બહુ ચુનો મુકવાની ગમેલ આવે છે તેવા ઘટમની, તેના પોશ્ય ભાગમાં, કામથીની બનાવેલી માથાપટ રહે તેના ખાચાની આવે છે, બાહારથી તેનું કદ ગમેલના નેટકુંજ મોટું છે, પણ પેલો કામથીનો ખાચો કામથીના ટેકાઓ આપી તેની સાથે મળવી લીધેલો છે એ ટોપી સઘળી એજ જથ્થમની હલકી બનાવેલી છે ને તે કામથી ઉપર આમડું સફેદ ચોટાડી દીધેલું છે જેથી તડકું તથા વરસાદથી તેઓના માથાનો બચાવ થાય છે પણ દેખાવ બહુ લાંબી ગમેલ માથાપર મુઠી હોય તેવો લાગે છે એ જીનરીક્ષાવાલાઓ સઘળા મજાત બાધાના છે અને આખો દિવસ તમેને ગાડીમાં લઈ બેસી ગમે ત્યાં દોડતા ફરવે છે સાબળવા મુજબ એ લોકો દિવસના ૪૦ માર્છલ મુધી જઈ શકે છે અને કાકતા નથી અને બીજે દિને પણ પાછી તેટલીજ મજલ કરવાને તૈયાર થાય છે અમે કિનારાને રસ્તે હોટલમાં ગયા હતા એ હોટલ ફ્રેન્ચ ઢપપર રાખેલું છે ને બધી રીતે યુરોપના જેવી તેમાં આવજત થાય છે હોટલખી મજેનું દરિયે કિનારે કુશાદે એક માનનું બાધેલું છે ને ઓરડાઓ સઘળું સગવડથી બનાવેલું છે ને બધી રીતે યુરોપિયન ઢપપર રાખેલું છે ફક્ત મેનેજર તથા જીપરીઓ સિવાય સઘળા કામધરો બપોનીસો છે જેઓ ઝડપથી સઘળું કામકાજ કરે છે

હોટલના હજુરીયાઓ સઘળા કાળા કપડા પેહરે છે અને પગમાં મોજ પણ તેજ રંગના જુટ વગર હોવાથી તથા સઘળા બધે બેસતા કપડા ટોનાથી અને મોજનો અગોધવાનો ભાગ તદ્દન તેનાજ ઘટમનો છુટો હોવાથી તેઓનો દેખાવ કાંઈ ઘણો સારો લાગતો નથી અમેનું બધું તોફ એજ પ્રમાણે મોજ પેહરે છે અમે તેનો અગોડો છુટો રાખવાથી તેઓ જે ચપળરોકા જોડા પેહરે છે

તેને છેડેથી બે દોરી જેવું હોય છે તે અગોહાની આસપાસથી યાને અગોહો તેની વચમાં લાઇને તે દોરી પાછળા ભાગ સાથે ચંપલને-મળી જાય છે જ્યાં ચંપલના જેવીજ આડી દોરીઓ હોય છે જેમાં પગ ખો-સીને તેઓ ચાલે છે. એ ચંપલો અહીં જાતજાતની છે, કોઈતો ધા-સનાંજ ગુઢેલાં તળિયાં સાથે છે, જે એટલી તો સસ્તી મળે છે કે ઘડી ઘડી બદલવાને લોકોને ભારી પડતું નથી. અહીંનું ચલણ (Yen) ઈચ્છન કરીને છે જે મેક્સીકન ડોલરની યાને મુંબઈના સવાબે રૂપિયાની કિંમતની બરાબર ગણાય છે. તે ઈચ્છનના ૧૦૦ દોકડા કીધા છે જેને (Dien) સેન કરી કહે છે તેવા એક દોકડાએ બેપલાં ધાસનાં ચંપલ મળી શકે છે અને તે મુજબ બનાવેલાં હોવાથી જીન-રીક્ષાવાલાઓને પણ તે બે દિવસ સુધી જવાબ દીયે છે ત્યારે સાધારણ ચાલનારાઓને તે વધારે દિવસ ચાલતાં દશે. બીજાં ચંપલનાં તળિયાં ચામડાનાં વગર એડીનાં આવે છે, કોઈના કપાની દોરીનાં ગુઢેલાં આવે છે. વળી એ ચંપલો બેપરાંત લોકો લાકડાંની આપણા મોખેદો પેહેરે છે તેવી પાવડીઓ પેહેરે છે પણ અગોહાવાળી જગ્યા પર લાકડાંની ખુટીને બદલે બેપર લખ્યા મુજબ દોરીથીજ કામ લીયે છે. એ પાવડીનાં ત-ળિયાંની હેઠલાં વચમાંથી આસરે ત્રણ ઈંચને છેટે બે બેલાં લાકડાંની પટ્ટીઓ બેથી ત્રણ ઈંચ જોડી હોય છે જેથી તે પેહેરનારાઓને આ-વાની અમાસ જેવા મુજબ અગવડ ઘણી પડે છે. અમો નથી ધારતા કે તે લોકો ઝડપથી દોડી શકે. જિલ્લાઈ જ્યાં વગર રહે નહીં અને ચાલે છે તેની જાણ દોલતા ચાલતા હોય તેમ-લાગે છે, અમોએ ના-સ્તો કીધા પછી ગામમા ફરી આવ્યા હતા. એ ચોકોહામાં શેહેર જા-પાનની હેક ઉગમણે આવેલું છે અને જાપાનના ત્રણ ચાર બંદરો જે બાહરના દેશીઓને વેપાર કરવા ખુલાં મુકેલાં છે તેમાંનું એક છે અને સને ૧૮૫૯માં પેહેલવેહેલું તે ખુલ્લું કીધું. તેની આગમજ અહીં માંછીમારોનું નાવું ગામડું હતું પણ દમણા તે મજેનું આસરે ૮૪૦૦૦ માણસોની વસ્તીવાલું શેહેર થઈ ગયું છે. તેમાં સને ૧૮૮૫ ની સે-

જરા ખાઓ રાખીને કરે છે, આગળથી બાન પાછળ લઈ જતા જગ
કાન આગળથી તે નિચા લઈને તથા ઉપસાનીને લઈ જાય છે તેથી માથા
થાને બાન વણા જ ની ગમથી બહાર ઉપસેના જાણે ફરતા ચોટવાઓ ટોપ
તેમ લાગે છે પાછળથી ગરદન આગળથી બાન ઉપર લઈને ચોટતો બાધે છે
તેથી ઓરતોની ગરદન મોગી ટોપ તેમ લાગે છે અને તેઓને રોબાવે
છે જાપાનીસોના મોઢાનો ઘટમ ચીનાઓને મળતો છે પણ વધારે
ખુમસુરત છે રંગ પણ ધણીના જેવો યા મંદેદીપર છે તેથી ધણો
ખરો યુરોપના દખલ ભાગના રેટેવાસીઓને મળતો આવે છે આખો
વાકી બદામરોઢી છે અને ગાનના હાડકા ધણા બહાર નિખળતા નથી
પણ હંદાના લોકને અરીથુ ખાત્યાની મનાઈ ટોવાથી આગે બરેતા અને
તદરોસ્ત હોવાથી જરા નિખળતા ટોપ છે તે માનમ પડતા નથી
એઓ તો દેખાવે મજેના છે અને તદરોસ્તીની નિશાની દાખન ગાન
ઉપર રતાશ પણ ધણી ઓરતો તથા બચ્ચાઓને હીસે છે તેઓના
મરદો મરેન્ટુ હોવાથી તેઓનો બાધો મજબુત અને ખીતો લાગે છે,
જે કે મોટો ભાગ કદે ઠીંગણો છે અને યાજ્ઞ જવને પાચ શીટની
ઉપરના મળે છે જાપાનીસોની વસ્તી જેવા પ્રમાણે ધણી વધતી હશે
કારણ કે બ્યામી અમો ફરતા હતા ત્યાં છોકરાઓના ઢગલે ઢગના દી
સતા હતા અને વળી આઠ, દશ વરસની ઉમરની છોકરી ટોપ તેઓની
પીઠની પાછળ ખીંગુ બચ્ચુ એક વરસની ઊમરનું બાધેનું હોવાનું
જોઈએ છતાંની ઓરતો તથા મરદો સધળા કામ કરે છે તેથી તેઓ
પોતાની છોકરીઓને નાના બચ્ચાઓ સોંપી જાય છે પણ તે છોકરીઓને
બહાર ફરનાનો શોખ હોવાથી બચ્ચાઓ પીઠ પાછળ બાધીને જણે
કપડાની ગાસડી લઈ ચાનતા હોય તેમ લાગે છે ફક્ત તેનું ડોકું
બહાર દીગે છે ઓરતો પણ કામે જાય છે ત્યારે એજ માફક પો
તાને બચ્ચાને પીઠપર લઈને જાય છે આ મમ પણ તેમજ કરે છે
પીંગળી અને બગનમા લેવું એ સાર લાગતું નથી એમ ઈલા સમજે
છે ત્યાં બચ્ચાને એ મુજબની ટોપ હોવાથી જ્યાં સુધી ચાર વરસના
સુધી એજ માફક પોતાની મા અથવા બેનની પીઠ પાછળ

વળગીને ચઢી બેસે છે તેઓને બાધવાની યા પકડવાની જરૂર રહેતી નથી. એ દેખાવ રસ્તામાં ધણો નવાઈ જેવો લાગે છે.

મરદોના માથાપરના બાવ અસલી ફાલીનના રાખે છે તેઓ મુંબઈના મારવાડીઓ માફક આગળથી વચ્ચે લાગ બોડાવે છે અને પાછળથી કાપેલા બાવ ટુકા રાખી ચોટથી જેવું ગરદન ઉપરથી ઉપટાની માથાની વચ્ચે ચીટકાવી મુકે છે પણ હમણા જાપાનમાં જેવો યુરોપિયન ઢપ પ્રમાણે સુધારો એકદમ કરવા નિકળ્યા છે તેઓ યુરોપિયન માફક ટુકા કાપેલા બાવ બધા માથા ઉપર રાખે છે પણ તેઓ તેની તે પ્રમાણે તપાસ રાખતા નથી અને બાલ વધારે મોટા થવા દીધે છે તથા તેને ઠોરતા નહીં ઠોવાથી જાણે ખબરાયલા જેવા લાગે છે જાપાનીસોનો મોટો લાગ ઉઘાડે માથેજ ઓરત બચા સુધા ફરે છે પણ યુરોપિયન ઢપવાવા તેઓના જેવીજ નાની ટોપીઓ પેહેરે છે તથા પોશાક વટીક તેવો પેહેરે છે. કાંઈ તો જાપાનીસ પોશાક જીપર યુરોપિયન ટોપી પેહેરે છે તેથી ઘણા કઢગા લાગે છે જે જાપાનીસો ચાકરી હોય છે તેઓને ઘણું ધણીનો માણસ છે તે પરબાવા સારું મુંબઈમાં પતા આપે છે તેને બદલે તેના કપડા જીપર પાછળથી કાપેલા અક્ષરો તેના નામના રાખે છે, અને તે જાણે તરાદ પાડી હોય તેવી રીતથી કાળા કપડા ઉપર સફેદ રંગના પાડેલા હોય છે અમો તો પેહેલા તેને કાઢ તરાદ પાડેલી હશે કરી સમજ્યા પણ ખબર કઢાડતા તેતો તેઓના ધણીઓની નિશાન નિકળી આવી હતી એજ મુજબ મ્યુનીસીપાલિટીના કચરાપતીઓ, આગવાનાઓ, ઇલાદીને પણ દર માણસની પીઠ ઉપર નિશાનીઓ ગોળ ચક્રરડા પાડીને તેમાં કીધેની હતી અમો યુરોપિયન ટાઉનમાજ આજે ફર્યા હતા ને આખો દિવસ વરમાદ ઠોવાથી બીજી ગમ ફરી શક્યા હતા નહીં અમારો વિચાર જાપાનના અદરના ગામોમાં જવાનો હોવાથી ઇલાના ધારા મુજબ પાસપોર્ટ, કહડાવા શ્રીગીરા કોનશયુલેટમાં ગયા હતા ન્યાયી અમોને આવતી કાલે તે મોકલી આપવાની કમુવાત આપી છે અમો મુંબઈની પાસપોર્ટ સાથે લાવેલા છીએ પણ ઇલા તે ચાલતી નથી જાપાનીસ ધારા મુજબ પરદેલી-

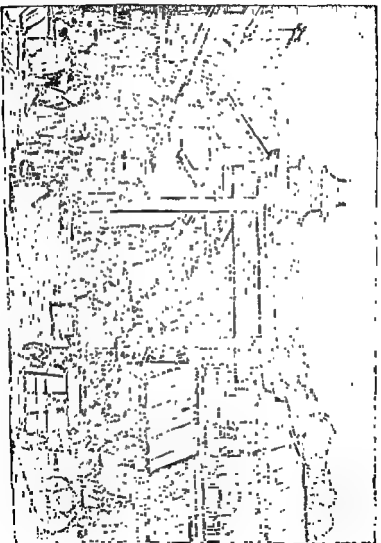
જાને મોઢાં શેહેરો તથા વેપાર સાઈ ખુલાં મુઢલાં બંદરોમાંજ ફરવાનો હુકમ છે પણ જેઓને અંદરનાં ગામોમાં જવું હોય તેઓએ પોતાના દેશના કોનસલ હસ્તક જુદી પાસપોર્ટ જપાનીસ અમલદાર પાસથી મેળવવી જોઈએ જે અહીંયાંવાલા, તોફાનો કરી જપાન દેશનું મુખ્ય શહેર છે ત્યાં મોકલીને ત્યાંનાં કોનસલ હસ્તક મંગાવી આપે છે. હિંદોનાં કેપુટી કોનસલ બાદાર ગયલો હોવાથી તેના હાથ નિચેનાએ અમેને તે પાસપોર્ટ મંગાવી આપવાની તથા તે સાઈ ખામખા એક માણસ તોફાનો મોકલવાની કબુલાત આપી હતી અને અમેને અહીં જોઈને હિંદુસ્તાનના રહેવાસી દાખલ તેને ધણી ખુશી બતાવી હતી ને કાંઈથી મદદ જોઈતી હોય તે આપવાની મરજી બતાવી હતી.

તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી વાદળ ખોલું હતું અને સુરજ પ્રકાશતો હતો તેથી આખો દિવસ જપાનીસ ટાઉન જેવામાં કાઢાયો હતો. હિંદો કાંઈ ઇમારતો મોટી અને જેવા લાયક નથી કે જોઈએ. અમેએ ગદ્દ કાલની નોંધમાં લખ્યું છે તેમ સધળાં બેઠાં ધરો છે, ફક્ત સરકારી ઇમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, ગવર્નરની આસીસવાલું મકાન, તાર અને પોસ્ટ આસીસ જરા મોટી ઇમારતો છે, અને એક બે ઇમારતોપર ધડિયાળ સાથનાં જપાનીસ ધપના મિનારાઓ છે. જપાનીસ ટાઉનના ધોરી રસ્તાઓ સારા છે, અને ત્યાંની દુકાનોમાંનો જપાનીસ બનાવેલો ધણી જાત જાતની મનપસંદ અને માફકસરની સસતી વેચાય છે. દુકાનદારો ધણાજ નમન-તાર્થવાલા હોય છે, તમે અંદર જવો તો ગુણ્ય આગળ બેઠેલા ધણી એકએકપર મુઠા વાંકા વળાંતમેને નમ્ર છે અને તમે માગો તે વીજે બાદાર કાઢાડીને બતાવે છે અને તમે કાંઈથી લીધા વગર ગમે એટલી મહેનત તેઓ પાસે કરાવી પણ ફરો તોળી તેઓ આગળની માફકજ પાછા નમીને તમેને વિદાય કરે છે અને જરા પણ કચવાયનું મોટું દેખાડતાં નથી, પણ આખો વખત હસતે મોઢેજ અને નમતા રહે છે. જપાનીસ જેવા નમનતાપવાલા લોકો ધણાજ થોડા દરો.

રસ્તામાંથી તેઓ એક એકને મળે છે ત્યારે જીપર લખવા મુજબ નમે છે અને સુધરેલા સાહેબો જો કે યુરોપિયન માફક તોપીઓ ઉતારે છે, તોપી આગળી ચાલ મુજબ તેઓ વાંકા વળી જાય છે. એ લોકોની દુકાનો તથા ઘરોમાં બેસવાની યુરોપિયન સારું ખુરસી થોડી રાખે છે, બાકીના જાપાનીસો તો જોમ મુસલમાન લોકો નિમાજ કરતી વખતે શુદ્ધુમઝીયે પાછળ પગ કરીને તેને એકગમ ફરવીને બેસે છે તેમ બેસે છે. સારી પદવીવાળાં માણસો (ઈહાં તો દુકાનઘરો પદવીવાળા છે) આગળ પેગામ લાવનારાઓ તથા એવી દલકી પદવીવાળાઓ આવે છે ત્યારે આખો વખત પેલો દલકી પદવીવાળો નમ્યા કરે છે ને વાંકાને વાંકા ઉભો રહે છે તે વખતે હાથની હોઠીઓ જોડી આગળ ધરી રાખે છે ને જો વખત વધતો લેવો હોય તો બોંયપર શુદ્ધુમઝીયે જીપર મુજબ બેસી જાય છે પણ સીધો ઉભો રહી રાકે નહીં. એ મુજબ અમો દુકાનોપર ફરતા હતા ત્યારે ત્યાં જોતા હતા જે મનેનું નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ જાપાનીસ ટાજીનમાં દુકાનો ધણી કાંઈ વગર ગણત્રીની ઈહાંની બનાવતોની છે જ્યાં (Lacquor Ware) લાખની બનાવતોનું વારનીશતું ફરનીચર તથા લાકડાં, હાપીદાંત, શીપ, અખનુસ ઇત્યાદી જોડવીને તરાંદો ધણી સરસ પાડેલી હોય છે. આજ પાત્રની બનાવતો પણ ધણી સરસ અને તારીફલાયક છે. પંખેરાંઓ તેનાં બનાવે છે તેનાં પીછે જાણે છુટાં હોય તેમ દીસે છે ને ઘટમ સઘળું મનેનું કરે છે. રેશમી કાપડની બનાવત ઈહાં રીન કરતાં પણ સરસ કહે છે, તે જીપરનું જાતકામળી ધણું સાફ રેશમ તથા કસબનું બનાવે છે તેમાં જાડો, પંખેરાંઓ, જનવરો તથા પુલોની તરાંદ ધણી અચળી રીતે પાડે છે વળી ઈહાંના ચિતારાઓ પણ કોઈ કોઈ ધણા હુશિવાર છે. રેશમી રોમાલ વા પરદાઓપર આપણી સખીઓ હાથે ધણી સારી અને આખાદ આકારની પાડી આપે છે. અમોએ ધણા નમુનાઓ ઇંગ્લેન્ડની પડાવેલી એવી રોમાલપરની સખીઓના જોયા હતા જે સારી રીતે લાઈટ શેડ આપીને પાડેલા હતા અને વળી તેની કાંઈ ધણી કિંમત લેતા નથી આસરે પાંચ ડાલરમાં એક સખી

તેવી પાડી આપે છે. યુરોપિયન ધપનું જેમી તમે 'પસંદ કરો તેની નકલ ઇલાંના દારીમરો ધણી સરમ કરી આપે છે અને કિંમત કાંઈ ધણી લેતા નથી. ઇલાનું દારીકામ ધણું જાણ્યું છે અને ગામડાઓ-માથી તે જની આવે છે તે ઉપર હાથના કાપેલા ચીતારો તથા ગીલીટો અને રંગ મળેના ટેન્ડરથી કાપેલા હોય છે અને તેની કિંમત જોતા ધણો સસતો વેવાતના ભાવો સાથે મગખાવતા લાગે છે. રેશમના ટાગવાના પરદાઓપર રેશમી જ તકામ ડિપરાન ખોટા કસબનું કસબી ભરતકામખી ધણું સરસ અને ઊપમાવેલી તરાહનું બનાવે છે એ ઊપમાવેલા ભરતકામપર માથુમો પાડે છે તેઓનો પોશાક કપડાંથીજ તે ઊપર સીવીને પેટરાવે છે તેથી જાણે ખરેખરા ધુતળાં ગોઠવ્યા હોય તેમ તેઓ દીસે છે. કસબી ભરતકામ રેશમી ભરતકામ કરતા સસતું બનાવે છે તેનું કારણ એ કે કસબ સવળો ખોટો અને કાગળપર વરખની માફક વળખાવેલો દોરા માફક કરી વાપરે છે તેથી તે ધણો સસતો થાય છે એ ઊપરાત રમકડાઓ તથા બીજી પરચુટણ બનાવતો ધણી જાતની હમારા જોવામાં આવી હતી જે બધાઓની કિંમત માફકસરની લાગે છે. દુકાનદારો ધણો વધારીને ભાવ માગતા નથી પણ થોડોજ ફરક રાખી માગણી કરે છે તેથી આપણને ધણા ઠગાવાની ધાસ્તી રહેતી નથી અને જોવા મેલે લોક દયાનતદાર લાગે છે.

ઇલાની દુકાનો મુજબની ગામડી મોડી દુકાનોને મળતી આવે છે. 'કાંઈજ દુકાત વેનાતી હજી ઉપર હજી જાપાનીસ ટાઉનની ઈમારતો જાપાનીસ હજી ઉપર બાધી છે. તેઓ ધણીખરી નીચે દુકાનો જરા જાણી હબરણીની બાધી તે ઉપર બેઠા થુણા અને મહાબલેશ્વરને મળતા મજલા બાધે છે, પણ એના છાપડાં જરા વધારે દળાવવાયા કરી તે ઉપર પાટિયા જડીને ચીકટ મટોડી પાધરી માગલોરી નલીયાં જેવા બેઠા નલીયાઓ તે ઉપર ચોટાડી દીધે છે. કે ફરીયા ચારવા પડે નહીં. પણ તે વધારે જાડા હોવાથી તથા મટોડી તેની નીચે હોવાથી તે ધણા ભારો જેવા લાગે છે અને વળી તેમા વધારો કરવા ખાપડાના મોભ તથા જોનીયા ઉપર ચુનાના તથા નલીયાના

न्यायनीति। लोक मोक्षयोगे।

મોટા બેથી ત્રણ શ્રીટ ઊંચા વાંટા ફરી લીધે છે, જે નક્શીના આકારમાં વારાફરતી એક એક ઉપર ગોઠવે છે, જેથી છાપડાંનો દેખાવ કાંઈ એક તરેહનો લાગે છે. ગોનીયા છાપડાંને છેડે આવ્યા કે તેને જરા અંદરની બાજુથી વાંક આપે છે તેથી છાપડાં શેઠે છે. ધરો બધાં લાકડાંના બાંધેલાં હોવાથી આગની ધાસ્તી અત્રે ઘણી છે અને બ્યારેબી આગ લાગે છે ત્યારે આખો મોહોલો થોડા વખતમાં બળી જાય છે. તે તારે દુકાનવાલાઓ જોકે અમલો લાકડાંનો બાંધે છે તોખી તેની આસપાસ ફરતી ઇંટ ચુનાની દેવાલ બાંધી લે છે અને બારી બારણાં જે લાકડાંના હોય છે તેની બાહ્યર બહાર દેવાલ રાખે છે, જેમાં લોખંડના બારણાં સેરવવાના રાખી રાતના તેનેથીજ દુકાનો બંધ કરે છે, અને આગની વખતે સઘળાં બારી બારણાં જે એવીજ રીતના બનાવેલાં હોય છે તે બંધ કરી નાખવાથી આગમાંથી તે ધર બચી જાય છે. ઇહાંની ઇમારતોનો વિષય તો કોઈ ઉતારેજ નહીં એટલી ધાસ્તી આગની વખત રહે છે, પણ આવી રીતની ઇમારતોનો તથા તેના સામાનનો વિષય ઉતારે છે. જાપાનીસ દુકાનો જોઈને પછી ચેહેરમાં ફરતાં ફરતાં જાનવરો તથા પંખેરાઓની દુકાનો ઉપર અમો ગયા હતા, જ્યાં વખણાયેલાં જાપાનીસ કુવાઓ જેઓ ઘણા નાના કદના તથા બેઠાં મોટાના આવે છે, તથા મરઘાઓ કોઈ ઘણાંજ નાના કદનાં અને કોઈ મોટા હતા, જે છેલ્લાઓની પુછડીનાં પીછે પાંચથો છ ફીટ સુધીના લાંબા હતાં, જે ઘણા જોવાલાયક છે. તેઓની પુછડી ખરાબ નહીં થાય તે સારું પીંજરાંઓમાં છ શ્રીટ ઊંચા રાખી હેઠલથી ખાંચાઓ રાખે છે જેમાંથી પુછડીના પીછે નિચે સીધા ને સીધા રહે છે. એવા મરઘાઓ દર જોડીનું ૨૦ ઇંચન અને ૩૦ રૂપિયા વેચાય છે. જાપાનીસોની બોક્ષી ઘણી ખરી હિંદુસ્તાનના ટેલ ની બોક્ષીને મળતી આવે છે અને સમજવા મુજબ તે જલદી શીખાઈ શકાય છે. અમે અત્રેના બજારમાં ગયા હતા, જ્યાં સારી ફરટ તથા તરકારી વેચાતી હતી, ફરટમાં પીંચીસ, સેક, દરાખ, અંજીર, ઉપરાંત ખાકી કરીને એક નવી જાતની ફરટ જોઈ હતી, એ ફરટ તામોટાના જેવા આકાર તથા રંગની આવે છે,

પંથુ' તેની અંદરનો આવો પ્લુમ્સ ફરટને મળનો છે તથા તેના ખીજ અંદુસના જેવા છે. એ બે જાતના આવે છે, એક જાત કંકણ આવે છે, તેનો સ્વાદ ગરેલીની છાલના જેવો પણ જરા મીઠાસા ઉપર છે. ખીજો પોચા ટામોટાં જેવા છે તેનો પ્લમ્સ જેવો સ્વાદ છે. એ ઉપરાંત તાજાં ઉનાઈ પણ ઈલાં વેચાતાં હતાં જે સુકાં જેવા સ્વાદમાં સારાં લાગતાં નથી. ઈલાની ગામડી દુકાનો ઉપર નિગાની દાખલ કાગજનાં જ્ઞાનસોપર અક્ષરોથી વિગત લખે છે. એક દુકાનની દુકાન ઉપર બાહાર મોટી કાગજની સીસી ખનાની ટાંગેલી હતી. હોંટમે પરખી મોટાં નામનાં ફાલુમો ટાંગે છે. નાટકશાળાઓપર લાંબાં અને પાતળાં કાગજના વાવઠાઓ વિગતો લખીને બેથુમાર બાહાર ટાંગે છે. જાપાનીસોને જોયા મેલે નાટકોનો તથા ખીજી ગમતોનો ઘણો શોખ હોવો જોઈએ કારણકે એ બાથુપર દર ખીજે અને ત્રીજે ઘેરે એવી ગમતોનાં મકાનો હતાં. એકગમ પાણીમાં તરવાની કસરત, ખીજીગમ અંગબલની કસરત, કોઈ ગમ છાંનપુતળાંનાં નાચની માફક તથા એ લોકોની ઓરતો નાચ તથા કસરત કરી બતાવે છે, અને કોઈ ગમ નાટકની માફક ખેલો થાય છે. અમોએ એક બે ખેલ અમથા જોયા હતા. નાટકરોડો ખેલ કરે છે તે આપણને જો કે સમજાયું પડતી નથી, તોખી એ લોકોનું આકર્ષક જોવા પ્રમાણે સારું લાગતું હતું અને ચીનાઓનો નાટક અમે સેંન જ્ઞાનસીફકોમા જોયો હતો તે કરતાં આ ખેલ ઘણો સારો હતો. નાચ કરનારાઓ નાટકના તખ્તાની પાછળથી ધારા પ્રમાણે આવના નથી, પણ તમારાગીરોની વચ્ચેથી એક બાથુપર નાનો રસ્તો રાખે છે તે રસ્તે તખ્તાપર જાય છે. નાટક સહવારથી ચત સુધી ચાલે છે, તે જોવા આવનારાઓ સારું જમીનપર બેઠકો કાઢી છે, જોઓ ભોંયપર સાદડીપર બેસીને જોય છે. કેટલાકો અમો ગયા ત્યારે ત્યાં પડ્યા પડ્યા ઊંઘાતા હતા, કેટલાકો પોતા સાથે ખોરાકી તથા ચાહે લાવેલા તે ખાતાપીતા હતા અને જાણે પોતાનાં ઘરમાં બેઠા હોય તેવી રીતે ઈલાં વર્તતા હતા, એક ખીજાઓ સાથે બેસીને વાનો કરતા હતા, ખીડી પીતા હતા અને પોતાનાં નાનાં છોકરાંઓ વડીકને ત્યાં લાવીને ઘરખાર માડી

બેઠા હતા. એ લોકોનાં નાટકશાળાના પરદાઓ બદલવાનું ઈહાં નથી, પણ તેને બંદરે નાટક કરવાનો આજો તખ્તો ને પૈસા ઉપર હોય છે તે ફરવે છે, અને પાછો જામ આગળ લાવે છે અને તેમાં નાચ કરનારાઓની સાથે તૈયાર હોવા રહેતા ફરે છે. આજો વખત એક ટોચ તથા નાની સારંગી ઉપર ગાયન વળજા તથા ગાયા કરતા હતા. અમોએ થોડો વખત એ નાટક જોઈને પછી બાહાર ગયા હતા. નાચમાં સંમંજસુ પડવા પ્રમાણેનો કોઈ સારાં માણસને પોતાની મોહોરદાર ઉપર ઈર્ષ બીજા શખ્સ સાથે દોસ્તી પડવાનો શક ગયો હશે અને તે મોહોરદાર પોતાનાં નાનાં બાલક (એ બાલક એક નાનું પુતળું પેટ દીધે ત્યારે અવાજ કરે તેવી જાતનું હતું) સાથે તેના ઓરડામાં હસતી હસતી ધણીને ખુશીથી મળવા આવતી હતી, પણ ધણીએ તેણીને એ બાબત ધમકાવીને ધરની બાહાર જવા કહ્યું તેથી તેણી એકદમ ફગાઈને રડી પડી હતી તેટલાં એક પડોશી મળવા આવ્યો, જે બારણાંની બાહાર જોઈને અંદરનું સધળું તોફાન જોતો હતો અને જોઈ પેલો ધરધણી પેલી ઓરડાને ધકા મારી બાહાર કાઢાડી મુકવા બંધ છે તેવોજ સામે આવીને તેને અટકાવીને કાંઈ તરેહતરેહની રીતે ઠગા મેશ્કરી સાથે સમજાવતો હતો. એ સધળું જાણે બરાબર બનતું હોય તેમ તેઓ બજાવતા હતા તેથી સમજસુ થોડી થોડી પડતી હતી. સાંથી નિકળેલા ઈહાંનું પાણીને લગતું બાંધકામ જોવા ગયા હતા. અત્યાર સુધી ઈહાં કુવાઓ બોલીને તેનું પાણી વાપરે છે અને થોડા શીટ જોડો બોલે છે તો મઝેનું પાણી મળે છે. પણ વારા ફરતી રોગો ફાટી નિકળવાથી ઉપહું બાંધકામ હાથ બંધાઈને તૈયાર થયું છે અને દુરંધી પાહાડનું પાણી લાવી ઈહાં તજાવ બાંધ્યો છે તેમાં પાણી ગાલીને પછી શહેરને પુરું પાડ્યો. એ તજાવ ડુંગર ઉપર બાંધેલો છે અને તે શહેરથી આસરે ૨૦૦ ફુટ ઉંચો હશે. સાંથી શહેરનો દેખાવ પણ સારો દીસે છે અને તે જાણે જે ડુંગરની વચ્ચે લાંબુને લાંબુ બંધાયેલું હોય તેમ લાગે છે. જાપાનીસો હમણા બધી રીતે સુધારા કરે છે તેમાં એ પાણીના પણ સુધારાથી દૈવતને મુખ ધણું થશે. અમો

શેહેરમાં ફરતા હતા ત્યારે જાપાનીઝો ધરમા બધું કામકાજ કરતા તથા સંધતા હતા, તે અંગ્રેજો સંધનું રસ્તા બપોરથી જોઈ જતા હતા એ લોકો પોતાના ધરોની બાહેર સેરનવાના બાગણુ રાખે છે, તથા દરેક અંદરના ઝોરડાઓની મેગરનાં પાનલના હોય છે દિવસે તે સંધળા ખીસાડી નાખીને જાણે એકજ ઝોરડાનું ઘેર હોય તેમ બનાવી દીધે છે, તેથી રસ્તાપરથી છેક ઘરના પાછળ ભાગ સુધીનું બધું દીધે છે રાતના પાછા તે પાનલો બંધ કરીને તેના છુગ ઝોરડાઓ બનાવી દીધે છે એ લોકોમાં ઝોરડા મગલો કમો મનાઈને નથી, અને રો-ટરના મોટોનામાં બમે નજુ નજુ હમામખાનાઓ હોય છે ત્યાં મરદો તથા ઝોરડો સંધળા બોલે છે એક એકને જોઈ શકે તેમ અંગ્રેજો કરે છે તેઓને અસલ એકજ તાળીમાં માથે અંગોન કરવાની ટેવ હતી, પણ હમણાં સુધારો આવે છે તે માટેનો અમલ કરીને જુદી જુદી પણ પાસે પાસેની તાકીઓમાં મરદો તથા ઝોરડો છુટા અંગોન કરે છે, પણ અંદર જતા આવતા તેઓ એકએકને જોઈ શકે છે અને રસ્તાપરથી તથા મારીઓના રંગીન પ્રયોગોમાં સહચારીઓ તેઓને અંગોન કરતા જોય છે તેની આ લોકો કશી દરકાર કરતા નથી.

તા. ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૧ વાગેને ચોકોદામાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને નીકળી શહેર છે ત્યાં જવા સારું નિકળ્યા હતા, ઈલાની આગની ગાડી નાના માપની કે પણ ગાડીઓ મળેલી બનાવેલી છે અને વેનાતની માફક તેના ત્રણ વર્ગો કીધા છે ત્રીજા વર્ગની ગાડી લામગની બેઠકોની આડી એક એકની પીઠ કરતી કીધી છે પણ બીજા અને પેહેલા વર્ગનો બેઠકો જમીને લીધી ગાડીની બાજુએ કીધી છે, અને તેના દરમિયાન ત્રણ ભાગ કીધા છે બીજા વર્ગની બેઠકો નેતરની અને પેહેલા વર્ગની લાન આમગની ગાડીની કીધેલી છે એ રેલવે ઈંગ્લેન્ડની એક કંપનીએ બાંધી છે, પણ સંધળો કારોબાર જાપાનીસોજ ચલાવે છે ગાડીઓ કયાકના આસરે ૧૬ મેલને દિસામે આવે છે આગનીગાડી સીનાબાવા કરીને સ્ટેશન છે

ત્યાં સુધી દરિએ કિનારેજ દોડતી હતી અને બધે ખેતીવાડી કીધેલી તથા જાણે ચાલુ ગામડાંઓ હોય તેમ વસ્તી દેખાતી હતી. ખેતી-વાડીમાં મોટા ભાગ ચોખાના પાકનો હતો, બાકીની તરકારીઓનાં બાગે કીધેલા દીસ્તા હતા. અમોએ ૬૬ માઇલની મુસાફરી આજે સાંજ સુધીમાં આગગાડીમાં કીધી અને ઊતસોનોખીયાં સુધી ગયા તેનો માટા ભાગ એવો મળ્યો હતો. જમીન પણ કાળી બમર જેવી અને છુટી મટાડીની જાણે ખાતરજ હોય તેવી દીસ્તી હતી અને તે ઊપર બરપુર રોપણી તરકારીની દીસ્તી હતી. ઈંદાં ખાતર ઘાખલ માણસનું નરખ માપરે છે તેથી તરકારી ઘણાં માટાં કદની યાય છે. અમાએ મુલા તથા શીટ જેટલા લાંબા જોયા હતા અને તેજ મુજબ બીજી તરકારી જમીનમાં થતી હતી. ઈંદાં બધાં શેહેરો તથા ગામડાંઓમાં હલાલ-ખોરો હોતા નથી, પણ ખેતીવાડી કરનારાઓ પોતાનાં માણસો રાખે છે જેઓ ઘરોમાં ખાડાની અંદર પીપો મુકી આવે છે અને તે દર વખતે ખાલી કરી જાય છે, અને બધેબધ નેહેરો હોવાથી તેનાં પીપો બરીને ખોટામાં લાધી તેનાં ખેતરો તરફ લઈ જાય છે. એ મુજબ ચોકોહા-માનાં અમાએ ખોટા નેહેરોથી પસાર થતી જોઈ હતી પણ તેના પી-પોના માહોડાં બંધ કીધેલાં હોવાથી અમાને જણાવ્યા વગર તે ખોટા એ કારણસરની છે એમ સમજ્યા હતા નહીં. આજે વાઢજ જોડે આખો દિવસ ઘેરાયલું હતું અને છુટા છવાયો વરસાદખી પડતો હતો તોખી હવા ખુફી હોવાથી દુરથી ધુળ્યામાંનો પાહાડ દીસતો હતો. એ પાહાડ જપાન દેશમાં સૌથી ઊંચો છે અને તેની ઊપર હમેશ બરફ પડી રહે છે. એ પ્રમાણેનો દેખાવ જોતા રસ્તામાં એ ગમ ગાડીઓ જંક્શન સ્ટે-શનોપર બદલીને સાંજનાં પોણાપાંચ વાગે ઊતસોનોખીયાના સ્ટેશનપર પુગ્યા હતા. ઈંદાં આગગાડી આગળ નીકે તરફ ચાલતી નથી તેથી રાતના રેહેવાનો દરાવ કીધો હતો કે કાલે સહવારનાં ઈંદાંથી નીકે ગામ ૧૮ મૈલ દુર છે ત્યાં જઈશું. અમા ધમગાયા નામના જપાનીસ હોટલ જેને ચાહનાં ઘેર કરી પિછાણે છે ત્યાં ઊતર્યા હતા. એ હોટલ જપાનીસો ચલાવે છે. સરકારના હુકમ પ્રમાણે બાહારના દેશીઓને બીતરના

ભાગમાં હોટલો ચલાવવાનો મા કાઈ ધધો કરવાનો હુકમ નથી અને તેને લીધેજ નેએ અંદરના ભાગમાં જાય છે તેઓને પાસપોર્ટ લેવી પડે છે. તેઓ શું દારણસર અંદરના ગામોમાં જાય છે તે જણાવવું પડે છે. અમા ઉત્તરો તે હોટલ એક માવનું માફકસરતું મોટું છે, અને તેમાં ઓરડાઓ મઝેના કુસાદે કાગળના પરદાઓ કરીને કીધેલા છે, પણ અંદર ગલીયા સિવાય બીજું કશું ફરનીયર રાખતા નથી પણ ઈંગ્લેન્ડે જ્યારે આવે ૪ ત્યારે એક ટેબલ અને એક ખુરશી તે ઓરડામાં ગોઠવી આપે છે. અમા હોટલમાં અંદર ગયા ત્યારે અમારી સાથે સપાટો લાવીને મુકી હતી કે તેમાં પગ બુટ મુક્યાં રાખીને અંદર જઈએ. જાપાનીસોનાં ઘેરમાં સાદડીઓ જડેલી તથા જમીનનાં પાટિયાં પાલીશ કીધેલાં હોય છે તેથી તે જિપર રસ્તામાં ચાલવાના બુટ સાથે કોઈને ચાલવા દેતા નથી અને એ કોઠા બધા પોતાના ધરોળી ધણી સફાઈથી રાખે છે, અમા તે સપાટ પેહેરીને મકાનમાં ગયા હતા. ઇંદાં અમેને દરેક ઓરડાના ૭૫ દોકડા બાડું આપવું પડ્યું હતું અને જાપાનીસ ખાવાનું આપણને ખાવા ગમે નહીં કારણકે તેમાં સંધણું રાંધે છે તેથી હોટલવાલાએ બીજીમથી યુરોપિયન ફાશીનનું ખાણું કાઈ બનાવતો હશે ત્યાંથી અમેને વેચાતું મંગાવીને આપ્યું હતું. અમારી સાથે એ હોટલમાં બીજા ત્રણ અમેરીકનો ગિતરેલા છે અને બધાએ પોતાના ઓરડાઓમાં ખાવાનું લાવી આપ્યું હતું. ખાણું માફકસરતું વગર મીઠાં તથા વગર સ્વાદનું રાંધેલું હતું, પણ તેની જિપરજ શુકાના કરવા પડ્યા હતા. અમારા ઓરડાઓ માત્રપર છે અને તેની અગાસીપરનું બારણું કાચનું અને સેરવવાનું છે. અમારી સાથે મીઠ ઈબરામજીની આવેલા અને અમે ત્રણે જથ્થાના ઓરડાઓ હારબધ પાસે પાસે છે તેની વચમાંથી સેરવવાના કાગળના પરદાઓ છે, જે ખુલા હોય છે ત્યારે આખો એક હોલ હોય તેમ થાય છે. રાતના અમેને જમીનપર મઝેનું મિજાના કરી આપ્યાં હતાં અને તકિયાને બદલે ઓઢવાની સુજ્જી રૂની બરેલી આવે છે તેવીને ગોળ વીટા કરીને લેવો પડ્યો હતો, કારણકે જાપાનીસો લોકડાના નાના ઓરડા

તકિઆઓ વાપરે છે, તેપર સુઈએ તો ખીજ દીને ગરદન રહી જાય. ઓઢવા સાર પશુ એવીજ સુજની આપી હતી અને કચની પરદારોઢી બારીમાંથી પવનની ટુક આવતી હતી તેથી આવી જાડી સુજની બહુ કામ લાગી હતી, અને ઠંડી માલમ પડી હતી નહીં.

તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮ વાગેને ઊત્તસોનોભીયાં (Utsonomia) થી નીકા (Nikka) જવા સાઈ જનરીક્ષાની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે લાંબાં બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુર્યા હતા. એ નીકા ગામ ઊત્તસોનોભીયાંથી ૧૮ મૈલ આસરે દુર છે. આજે રસ્તે વારા ફરતી વસ્તી મળતી હતી અને ગામ-જાંઓ પશુ આસરે એક યા બે મૈલને તફાવતે મળ્યા કરતાં હતાં. બરધા બરધ રસ્તે મઝેનાં ધણા મોટા ઝાડો રસ્તાની બેજી બાજુપર દારબંધ છેક નીકા મેદર સુધી રાપેલાં છે, જેથી જાણે કોઈ બાગમાં આપણે ફરવા નિકળ્યા હોય તેવું લાગે છે. એ ઝાડો ધણાં ઊંચાં આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલાં અને જાડાઈમાં પશુ ધણાં, કોઈ કોઈ તો નિચેથી ૨૫ ફીટ ઉપર ધેરાવાનાં અને તદન સરવ જેવાં સીધાં છે, જેઓની છેક મથાળેથી ડાહીઓ રસ્તાની વચમાં એકએકની સાથે મળી ગઈ છે તેથી સુરજના તાપથી સહાધરીઓનો બંચાવ સારો થતો હશે. અમાને તો, આજે આખો દિવસ ધેરાયદું વાદળ મળ્યું હતું તેથી સુરજ તદન જોયો નથી. ઈહાંના રસ્તાપરના ગામડાંઓનાં ઘરો ધણા ખર્ચ લાકડાંનાં છે પણ તેઓના છાપરાં ધાસના મહાબલેશ્વરના બંગલાઓનાં છાપરાં જેવાં જાડાં બનાવે છે અને કોઈ કોઈના તો લાકડાંની પટ્ટી બે દોરા જેટલી પાતળી આસરે બે ઈંચ પોહોળી અને એક ટુટ લાંબી નળીઆં 'માફક' એકએકની ઊપર ગોઠવીને ઊપરથી વનજની પત્તીઓ જાડી લીધે છે. એ પત્તીઓ દેવદારી લાકડાંની બનાવે છે. એ દેવદારી પાટિયાંની ચીર જેપાનીસે એટલી નો કોઈ વખતે પાતળી બનાવે છે કે તે કામજ લખવામાં વપરાઈ શકે છે. એવી જાતનાં કામજો તથા પરખીડાંઓ ચોકોહોમાની દુકાનોપર વેચાતાં જોયાં હતાં. અમે

નીકામાં સુઝુકીયા (Suzukia) મામના જાપાનીસ દી હાલિસમાં ઉતારે લીધે હતો. ઈંદાં રોજનાં માથુસ દીઠ જે ઇન્જન યાને ડાહર લીધે છે અને ખાવાનું મુરોપીયન ફારાનનું માફકસરનું સારું આપે છે, ઓરડા-ઓમાં ફરનીયર બિતસોતોમીયાનાં હોટલ માફકજ છે, પણ લાકડાંની પતીના કોચો સુવા સારું આપે છે અને સાંજના ૪ વાગેને હોટલથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર ડુંગર બિપર નીકાનો વાટરોહલ (જેને યાજી કરી કહે છે) તે જોવા ગયા હતા. ઈંદાં જવાનો રસ્તો ડુંગરો પર બીકટ દોવાથી લાંબી જનરીક્ષા માડી જતી નથી પણ એક જાતની પાલખીમાં જવાય છે. એ પાલખી ડોલીના જેવી છે. તેની બેઠક બેઝરોટી આપણે પલાડી મારીને બેસી શકીએ તેટલી છે જેને એક લાંબા બાંધુ બિપર લટકાવીને જે માથુસો બાંધપર બિચકાને ચાલે છે તેની બેઠક કાયાની દોરડીની જાલી જેવી વણતની છે તથા પાછળ અર્ધોગવાની પીઠ પણ તેજ જાતની બનાવેલી છે, પણ એને જાંચકનારા જાપાનીસો, ધારા માફક ઈંગણા દોવાથી બાંધુ ધણો નિચો બાંધે છે જેથી આપણને ડોકી એક બાજુએ રાખીને બેસવું પડે છે અને વળી બિપર જતી જેવું દોવાથી માથે પાઘડી પેહેરાઈ શકાતી નથી.

અમારે એક નદી જોનો ઝાટો બાગ સુકાઈ ગયો છે તે એક લાકડાંનાં પુલ બિપરથી પસાર કીધી હતી. એ પુલની પડોરામાં એક બીજો પુલ (Laquerware) જાપાનીસ લેકરવેરનો લાલ રંગનો બનાવેલો છે જે બિપર ચોડીએક ગીલીટ કીધેલી છે. એ પુલ દમિશાં બધ રાખે છે પણ જાપાનનો રાજા યા વડો પાદરી આવે છે ત્યારે તેનેજ પસાર થવા બિધાડે છે, જે બિપરથી ઈંદાંનાં એ લોકોનાં વખણાયલાં દેહેરાંઓમાં જવાય છે. એ પુલ પસાર કીધા પછી ડુંગરો પસાર થઈને નદીને બીજી વખતે એક તેમાંથી કીધેલી પગથીપરથી પસાર કીધી હતી જે ઉપરથી નદી જ્યારે પુર જોરમાં હોય ત્યારે જવાઈ શકાય તેવું લાગતું નથી. એ મુજબ આસરે એક મૈલ ગયા કે ચાક દેવાનું શુષ્કું આવે છે જ્ય

ચાહ રાહાદારીઓને પુછે છે. ત્યાંથી કુંગરો ઉપર ચઢીને ધોધ જોવાની જગ્યા ઉપર દોઢ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા. આજે આખો દિવસ વાદળ ઘેરાયેલું હતું ને અમો અરધે રસ્તે ગયા પછી વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો, પણ તે પુનામાં જેમ જોરમાં પડે છે તેમ પડવાથી અમોને કશી અડચણ પડી હતી નહીં પણ મતોડીની જગ્યા હોવાથી રસ્તો જે ઘણો સાંકડો હતો તે સડકનો ચઢ ગયો હતો. અમોને ધોધ બરાબર સામેથી પડતાં દીસતો હતો જે જોવા સારૂ એક ખજેનું ઝાપડું નાખેલું છે ત્યાંથી ચાહ પીવાની દુકાન હતી. અમો જ્યાંથી જઈએ છીએ અને ટૂંબી ટોબએ છે તો સાંવાલા નાનાં ખાણાંઓમાં ચાહ લાવીને અમોને તો ઘુ પણ કાઢીઓનેથી આપે છે. એ ચાહ પાણી જેવી વગર ખાંડ તથા દુધની હોવાથી અમોને પીવા ગમતી નથી પણ નામને ખાતર હોંકને લગાડવી પડે છે, નહીં તો ઈંહાંના ધારા મુજબ આપનાર ધણીને અપમાન કાઢેલું કહેવાય છે. ધોધ આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો લાંબો એ તપ્પે પડતો હતો અને કાંઈ ઘણો જોવાલાયક નથી. આસપાસનો દેખાવ ઘણો જોવાલાયક હોવો જોઈએ. અમો તો તેથી બરાબર ધુમસ અને વરસાદને લીધે જોઈ શક્યા હતા નહીં પણ જે દીસતું તે ઊપરથી કાંઈ સંખ્યાબંધ નાના મોટા કુંગરો હોવાથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. અમો તે જોઈને પાછા હોટલમાં આવતાં સાંજના ૬ વાગ્યા હતા. આજે ઠંડીનો પારો ૬૦ ડીગ્રી સુધી ઘણાખરો આખો દિવસ હતો, ઠંડી પવન નહીં હોવાને લીધે મનપસંદ લાગતી હતી, પણ વરસાદથી ઘણા હેરાન કરે છે અને જે એ પ્રમાણે રહેશે તો અમો જે સુસેનજીનો લેક જોવા જવાના ઈરાદાથી ઈંહાં આવ્યા છીએ તે વિચાર છોડી દેવો પડશે, કારણકે સાંચી આજે સાંજના એ ઈત્રિજી લેડી આવી છે તેના કેહેવા મુજબ સાં ધુમસ તથા વરસાદ એટલો છે કે, કરું જોઈ શકતા નથી અને એ દિવસ તે સાં લેકપર રહી, પણ ઉધાડ મલ્યો નહીં અને કાંઈ જોઈ શકી નહીં તેથી પાછી ફરી હતી.

તા. ૩ જી અક્ટોબર સને ૧૯૮૭—આજે નીકાનાં વખણાવલાં

નીકામાં સુઝુકીયા (Suzukia) નામના જાપાનીસ દી હાજિસમાં ઉતારે લીધે હતો. ઈહાં રોજનાં માણસ દીઠ એ ઇઅન યાને ડાલર લીધે છે અને ખાવાનું યુરોપીયન ફરનન્ટું માફકસરનું સારું આપે છે, ઓરડા-ઓમાં ફરનીયર બેસેનોમીયાનાં હોટલ માફકજ છે, પણ લાકડાંની પતીના કાચે સુવા સારું આપે છે અમે સાંજના ૪ વાગેને હોટલથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર હુંગર બપર નીકાનો વાટરફોલ (જેને યાકી કરી કહે છે) તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં જવાનો રસ્તો હુંગરો પર ખીકટ હોવાથી લાં જનરીક્ષા ગાડી જતી નથી પણ એક જાતની પાલખીમાં જવાય છે. એ પાલખી ડોલીના જેવી છે. તેની બેઠક બેઝારોફી આપણે પસાડી મારીને જેસી રાખીએ તેટલી છે જેને એક લાંબા બાંધુ બપર લટકાવીને બે માણસો ખાંધપર બેસીને ચાલે છે તેની બેઠક કાચાની દોરડીની બની જેવી વણતની છે તથા પાછળ અઠીંગવાની પીઠ પણ તેજ જાતની બનાવેલી છે, પણ એને બેસનારા જાપાનીસો, ધારા માફક ઠીંગણા હોવાથી બાંધુ ધણો નિચો બાંધે છે જેથી આપણને ડોલી એક બાજુએ રાખીને જેસવુ પડે છે અને વળી બપર છત્રી જેવું હોવાથી માથે પાધડી પેહેરાઈ શકાતી નથી.

અમારે એક નદી જોનો માટે બાગ સુકાઈ ગયસો છે તે એક લાકડાનાં પુલ બપરથી પસાર કીધી હતી. એ પુલની પડોશમાં એક ખીજો પુલ (Laquerware) જાપાનીસ લેકરવેરનો લાલ રંગનો બનાવેસો છે જે બપર થોડીએક ગીલીટ કીધેલી છે. એ પુલ હમેશાં બંધ રાખે છે પણ જાપાનનો રાજા યા વડો પાદરી આવે છે ત્યારે તેનેજ પસાર ચલાવે છે, જે બપરથી ઈહાંનાં એ લોકોનાં વખણાવલાં દેહરાંઓમાં જવાય છે. એ પુલ પસાર કીધા પછી હુંગરો પસાર થઈને નદીને બીજી વખતે એક તેમાંથી કીધેલી પગથીપરથી પસાર કીધી હતી જે બપરથી નદી બ્યારે પુર જોરમાં હોય ત્યારે જવાઈ શકાય તેવું લાગતુ નથી. એ સુજબ આસરે એક મૈલ ગયા કે થાક દેવાનું સુપડું આવે છે જ્ય

ચાહ રાહદારીઓને પુછે છે. ત્યાંથી હુંગરો ઉપર થઈને ધોધ જોવાની જગ્યા ઉપર દોઢ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા. આજે આખો દિવસ વાદળ ઘેરાયતું હતું ને અમો અરથે રસ્તે ગયા પછી વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો, પણ તે પુનામાં જેમ ઝોરમાં પડે છે તેમ પડવાથી અમોને કશી આડચાલ પડી હતી નહીં પણ મતોડીની જગ્યા હોવાથી રસ્તો જે ધણો સાંકડો હતો તે સડકનો થઈ ગયો હતો. અમોને ધોધ બરાબર સામેથી પડતાં દીસતો હતો જે જોવા સારૂ એક મહેતું છાપડું નાખેલું છે ત્યાંથી ચાહ પીવાની દુકાન હતી. અમો ત્યાંથી જઈયે છીયે અને કોઠેથી ઠોબયે છે તો ત્યાંવાળા નાનાં પાણીઓમાં ચાહ લાવીને અમોને તો શું પણ કાલીઓનેથી આપે છે. એ ચાહ પાણી જેવી વગર ખાંડ તથા દુધની હોવાથી અમોને પીવા ગમતી નથી પણ નામને ખાતર હોઠને લગાડવી પડે છે, નહીં તો ઈલાંના ધારા મુજબ આપનાર ધણીને અપમાન કાઢેલું કહેવાય છે. ધોધ આસરે ૧૦૦ શીટ જેટલો લાંબો એ તપ્પે પડતો હતો અને કાંઈ ધણો જોવાલાયક નથી. આસપાસનો દેખાવ ધણો જોવાલાયક હોવો જોઈયે. અમો તો તેથી બરાબર ધ્રુમસ અને વરસાદને લીધે જોઈ શક્યા હતા નહીં પણ જે દીસ્યું તે ઉપરથી કાંઈ સંખ્યાબંધ નાના મોટા હુંગરો હોવાથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. અમો તે જોઈને પાછા હોટલમાં આવતાં સાંજના ૬ વાગ્યા હતા. આજે ઠંડીનો પારો ૬૦ ડીગ્રી સુધી ધણોખરો આખો દિવસ હતો, ઠંડી પવન નહીં હોવાને લીધે મનપસંદ લાગતી હતી, પણ વરસાદજી ધણુ હેરાન કરે છે અને જો એ પ્રમાણે રહેશે તો અમો જે મુસોનજીનો લેક જોવા જવાના ઈરાદાથી ઈલાં આવ્યા છીયે તે વિચાર છોડી દેવો પડશે, કારણકે ત્યાંથી આજે સાંજના એક ઘંટિજી સેડી આવી છે તેના કહેવા મુજબ ત્યાં ધ્રુમસ તથા વરસાદ એટલો છે કે, કશું જોઈ શક્યા નથી અને એ દિવસ તે ત્યાં લેકપર રહી, પણ ઉધાડ મલ્યો નહીં અને કાંઈ જોઈ શકી નહીં તેથી પાછી ફરી હતી.

તા ૦ ૩ જી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે નીકાનાં વખણાવલાં

દેહેરાંઓ જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંઓને ઈલાં ઘાણુય તથા ઉત્તર કરી કહે છે. એ જિપર જ્યા આગમય ગઈ કાંલવાસો લેકરવેરનો બનાવેલો પુલ જોયો હતો. એ પુલ સને ૧૬૩૫ માં બાંધ્યો હતો અને તે ૮૪ ફીટ લાંબો અને ૧૮ ફીટ પોહોળો છે. એને ઈલાં એનેબી આસી કરી કહે છે અને નદી ઘાગાવા (Daigangwa) જિપર તે બાંધેલો છે. તે લાલ રંગનો, લેકરવેરનો બાંધેલો છે અને ધણું મજબુત છે. લાંબી આગમ આકાં રાન બુટ્સુ દો (Shan Butsu Do) નામનું દેહેરું છે તે જોયું હતું. એ દેહેરાંમાં જ્યા આગમય એક જાપાનીસ તથા ઇંગ્લેજ બોલીમાં મોટીસ ખારેલી છે કે, જેકાઈ ધણી એ દેહેરાંનાં ફૂંડમાં કાંઈ નાણું આપશે તેનાં નામો યાદગારી દાખલ રાખવામાં આવશે અને એ મુજબ દેહેરાના ફરવાળની બાહાર એક મોટો જિમો તખ્તો લાકડાંનો કીધો છે તેમાં કાંઈ વગર 'ગણુત્રીની' નાની નાની દેવદારી લાકડાંની પટ્ટીઓપર એવાં નાણાં લરનારાઓનાં નામો લખી મુકેલાં છે. એનો ફરવાળો નક્કી કરીને તે ઉપર હાપકું કીધેલું છે તેમાં ધઈને દેહેરાંપર જવાય છે જે ઉપર જ્યા મજેની પોહોળા સીડીઓ કીધી છે, ઈલાં અમારી પાસે બુટો કહાગવીને અમે સાથે આગમયથી સપાત લઈ ગયા હતા તે પેદરાવી હતી. જો એમ સપાત લઈજીએ નહીં તો ઈસતાકીન ઉપર આવવું પડે છે અને તેમની આસથે તો અંદર બધે મજેની સાદરી જડેલી છે તેથી તે ખરાબખી થતાં નથી. એ દેહેરું બહારથી બેવડાં હાપડાં એકની જિપર એક વચમાં આસરે ૧૦ ફીટનો ખાંચો રાખી બાંધેલાં છે. તેનાં હજીઆં ધણુજ બહાર કહાડેલાં છે તેમાં ઉપરનાં હાપડાંના હજીઆં નીચલાં થાંતે જરા નાંધણા છે. એ ફરવાળ સારૂ ત્રણ મોટાં બારણાંઓએ તેમાંથી એક મોટાં દીવાંનખાંનામાં જવાય છે એ દોલની દેવાલ તથા સીડીમ સધળું રંગીન લેકરવેરની ગીલોટ તથા નક્કીનું બાંધેલું છે તેમાંથી એક પીગ અંદરના હાલમાં જવાય છે જ્યાં ત્રણ ધણી મોટી મુખની મુર્તિઓ મુકેલી છે તેઓને એક માટી બેઠક ઉપર લોતસ

જાતનાં મોટાં ત્રણ દુસોની અંદર પલાંથી મારી બેસાડેલાં છે. એ પુતળાંઓ લોતસ ફલાવર સુધાં આસરે રૂઝ શીટ લેયાં હશે તેઓની પાછળ સઘળા ગીલીટની બેઠકા કાઢી છે. એમાંનું વચમાંનું પુતળું માણસનાં આકારનું છે. બીજું પુતળું ત્રણ માથાનું અને ચાર હાથનું છે. ત્રીજું પુતળું એક માથાનું અને ધણા હાથોનું છે. ઈંદાં અધાર જેવું હોવાથી અમે જરાગર એ પુતળા જોઈ શક્યા હતા નહીં. ઈંદાં જાપાનીસો ભણુત્રા આવે છે ત્યારે પેહેવાં સીડી જીપર એક લોખંડનો મોટો બાકસ મુકેલો હોય છે તેની સામે શુકળ મંડપે પડીને બેઠો હોયે એ વખત તાજા ફ્રેડે છે કે જ્યો એ લોકના ધારવા મુજબ દેવીનું ઘાન તેઓ જીપર ખેંચાય. તે પછી હાથ જોડીને થોડો વખત ભાયગે એક બે મીનીટ કાઈ ભણે છે અને પેલા લોખંડના ઇકસમાં જમ શુભસ હોય તેમ પૈસા નાખે છે પણ ધણાખરા એક, બે “રીંગ” કરીને ઈંદાંનો સૌથી હલકો પૈસો છે તે નાખે છે એવા એક હજાર રીંગનો એક ઈયન યાને ડાહર ચાય છે. એ પૈસા ભણુતા ભણુતા ઉડારીને નાખવાથી ધણાઓ બાહાર જમીન જીપર ત્રણ પડે છે જે જ્યારે કચરો વાલવા આવે ત્યારે ઉચકીને પેલા બાકસમાં નાખે છે ત્યાં સુધી જિવાડા પડી રહે છે પણ કોઈ તેને ઉચકી યા મોરી જતુ નથી. એ મુજબ બધી દેવીઓ તથા દેહેરાઓ આગળ અનાએ ધણુ પૈસા પડેલા જોયા હતા. એ જીપર મુજબ બણીને પછી અંદર દેહેરાંમાં જાય છે અને ત્યાંથી એજ માફક દેવીની સામે ભણે છે. કોઈ કોઈ કાગળે જીપર લખી લાવેલા ભણુવાની દુવાઓ દેવીની સામે ટાંગી જાય છે. કોઈ કાગળની કાપડીઓની તથા બાલોની પીટીઓ પણ એ મુજબ માનનાકીયેલી હોય છે નો ટાંગી જાય છે. એ લોકો ભણુવા આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ બારણા આગળ ઘાટો તથા મોગસો યાને યાત્રીઓ હોય છે તે મોટે મોટે વગડે છે. પુતળાંવાલા ઓરડાની બાહાર દીવાનખાનામાં એ લોકોના ગુરુઓ જોને બોઝા કરીને કહે છે તેની બેસવાની જગ્યા છે જોને મચાળે પીતળનું છત્ર કાઢ્યું છે.

ન્યા બારણાંની ઉપર કમળી કીનખામના પરદાઓ નાખેલા છે એ દેહેરાની પાછળ ખીજા ઓરડામાં દારમધે ઘણા પુતળાઓ ગોઠવેલા છે જે આગમના વખણાયેલા લોકોને ખોદાઈ આપેલા આપીને તેઓના બનાવી પુત્ત કહે છે જાપાનમાં બે જાતના ધરમ છે, તેમાં બુદ્ધનો અને શીન્ટો (Shinto) નો છે પેદેના ધરમમાં જોકે બુદ્ધજન પુતળાને માને છે તોની ઈદા અમતના ચીનટો ધરમ સાથે તે મળી જઈને ખીજા પુતળાઓ તેમાં મુકવા લાગ્યા છે સીનટોનો ધરમ અમલી જાપાનીસ ધરમ છે અને તેમાં વખણાયેલા તથા ધરમાતુ લોકોના પુતળાઓ તથા ખીજા માર્ગ દર્શક દેવતાઓની મુર્તિઓને પુજે છે, પણ પાછળથી ચીનમાં થઈને બુદ્ધનો ધરમ ઈદા લાગુ પડ્યાથી જો કે હમણાં શહેનશાહી સીનટો ધરમની તરફથી છે તોની બુદ્ધ ધરમ પાળનારાઓ ઘણા વધી ગયા છે અને જાપાનીસ રૂઝતનો ઘણો મોટો ભાગ બુદ્ધનો ધરમ માને છે બુદ્ધ ધરમના ગુરુઓ માથે બેરાવે છે, અને તેઓને ખોદ્યું કરી કહે છે સીનટો ધરમના ગુરુઓને "કાનપુસી" (Kannushi) કરી કહે છે બુદ્ધ ધરમની દેવીઓને હાતોકી (Hotoke) કરી કહે છે અને સીનટો ધરમની દેવીઓ જે ૧૪૦૦૦ ને આસરે છે તેઓને કામી (Kami) ને નામે ઓળખે છે જાપાનીસો ખેતીવાડી કરનારા તથા ગામડાઓમાં રહેનારાઓના મોટા ભાગ સીનટોના અને શહેરમાં રહેનારાઓ બુદ્ધનો ધરમ પાળે છે, બાકીના હમણાના સુવરેલા અને ચીખેના લોકો મેકની દરમન કરતા નથી ઈદા ખ્રીસ્તી ધરમનોની ફેલાવો ઘણો થાય છે અને હું લોક દર સાર વટલતા જાય છે અમો ઉપર ત્રણ બુદ્ધાતુ દેટેઈ જોઈને પત્રી તેની પડોશમાંના એકમાં બોન્ઝ ધાતુનો એક અખન ચાલસો છે તે જોયો હતો તે ૪૨ શીટ જાયો છે સને ૧૬૪૩ માં બોમો કીધો હતો એને સો—રિન—ટો (Soin To) કરીને કહે છે એ ચાલસો ગોળ છે અને તે ઉપર છુતી છુતી ઉપસેલી જાનવરોની તસવીરો પાડેલી છે, અને તેને મથાળે એક લાખ સળીયા ઉપર હમણીયા જેવું ઘાટ લકરતા

સાયતું ઊભું કીધેયું છે. એ બાળુનાં દરવાજાની આસપાસ અંદરથી બે બીજા બેઠા થયેા નકશીથી કાતરેલા એજ ધાતુના મુકેલા છે તે જાણને તેની પડોશમાં “ઈઆસુ” (Iyeasu) નામતું ઇલાંતું સૌથી સરસ દેહેડું છે તે જોવા ગયા હતા.

એ દેહેરાંની બહાર બીજા લોકો તેનાં સમારકામ કરવાનાં ફાંડમાં નાહું બરે તેઓના નામોની તપ્પીઓ મારેલી હતી જેમાં ઘણાં ઉગ્રેજો વડીકના નામો હતાં જેઓમાં કોઈએ ૨૫ તો કોઈએ એક ઇઅન બરે-લો હતો. એની પડોશમાં ઘણી મોટી રકમ ભરનારાઓનાં નામો જરા મોટા અક્ષરની પત્તીઓપર છુટાં લખેલાં હતાં જેમાં ઇલાંના ચેહે-નુશાહ જેને મીકાડો (Mikado) ના નામથી ઓળખે છે તેણે બે હજાર ઇઅન ભરેલા જણાવે છે. એ દેહેરામાં જવાની આગમ્ય એક પાંચ મજલાનો પેગોડા (મિનારા રોકું દેહેર) આવેલો જેને “તો” (To) કહીને કહે છે તે ૧૦૪ શીટ ઊંચાઈમાં છે અને દેખાવે ઘણો સારો લાગે છે. તે લાલ રંગનાં લેકરવેરનો લાકડાંના માથાપર બાંધેલો છે અને જાણે પાંચ મજલા હોય તેમ તેનાં પાંચ છાપરાંઓ તથા ગેલરીઓથી ઢીસે છે. એનાં છાપરાંઓ પહુ બાળુએ ૧૮ શીટ લાંબા અને દરેક છાપરાં જેમ ઉપરના માથાપર આવે છે તેમ તે જરા નાનાં થતાં જાય છે અને તે સરખી રીતે એ મુજબ થવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. એની અંદર ત્રણ પુતળાંઓ નિમ્નેના ભાગમાં બેસાડેલાં છે. એ મિનારાતું નામ ગો-જો-ન-યો કહે છે. તે સને ૧૬૫૦ માં એક ઉમરાવે (જેને ઘયેમીયો કહી કહે છે) બધાવ્યો હતો. એ મિનારો મુકીને ઇઆસુનાં દેહેરાંમાં જવાનો દરવાજો પેહેલો આવે છે. એ બપર બે મોટાં સીંદ જાનવરનાં ગીલીટ કીધેલાં પુતળાં બેસાડેલાં છે. ઇલાંના કમપાજીડમાં ઘણાં મોટાં પાઈન જાતનાં ઝાડો બેબે બાળુપર રોપેલાં છે જે ઘણાંજ જગ્યા અને મોટાં છે. એવાં ઝાડો જાપાનમાં ઘણા રસતાઓપર રોપેલાં છે. આજે ઝાડો આસરે દોઢસો શીટ ઊંચાઈમાં સીધા સરોવર જેવાં

જ્યાં બારણાંની ઉપર દસથી દીનખાખના પરઘઘો નાખેલા છે. એ દેહેરાંની પાછળ ખીજ ઓરડામાં દારબધ ધણાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જે આગળના વખણાયેલા લોકોને બોદાઈ આપે. આપીને તેઓનાં બનાવી પુંખ' કરે છે. જપાનમાં બે ભતનો ધરમ છે, તેમાં બુધનો અને શીનટો (Shinto) નો છે. પેટેલા ધરમમાં જોકે બુધનાંજ પુતળાંને માને છે તોખી ઈહાં અસલના શીનટો ધરમ સાથે તે મળી જઈને ખીજાં પુતળાંઓ તેમાં મુક્યા લાગ્યા છે. શીનટોનો ધરમ અફલી જપાનીસ ધરમ છે અને તેમાં વખણાયેલા તથા ધરમણુ લોકોનાં પુતળાંઓ તથા ખીજાં દાર્દ હળરો દેવતાઓની મુર્તિઓને પુંજે છે, પણ પાછળથી ચીનમાં થઈને બુધનો ધરમ ઈહાં લાગુ પડ્યાથી જો કે હમણાનો શેહેનશાહ શીનટો ધરમની તરફેણુ છે તોખી બુધ ધરમ પાળનારાઓ ધણા વધી ગયા છે અને જપાનીસ રૈયતનો ધણો મોટો ભાગ બુધનો ધરમ પાલે છે. બુધ ધરમના ગુરુઓ માંથુ બોરાવે છે, અને તેઓને બોદુ કરી કહે છે. શીનટો ધરમના ગુરુઓને “કાનુસી” (Kannushi) કરી કહેછે. બુધ ધરમની દેવીઓને હાતોકી (Hatoko) કરી કહે છે અને શીનટો ધરમની દેવીઓ જે ૧૪૦૦૦ ને આસરે છે તેઓને કામી (Kami) ને નામે ઓળખે છે. જપાનીસો ખેતીવાડી કરનારા તથા ગામડાંઓમાં રહેનારાઓનો મોટો ભાગ શીનટોના અને શહેરમાં રહેનારાઓ બુધનો ધરમ પાળે છે, બાકીના હમણાના મુધરેલા અને શીખેલા લોકો બેઢની દરકાર કરતા નથી. ઈહાં ખ્રીસ્ટી ધરમનોખી ફેલાવો ધણો થાય છે અને ધુ લોક દર સાથે વટલતા જાય છે. અમે ઉપગ્રું તથા બુધાનું દેહેરું જોઈને પગી તેની પડોરામાંના ઓકમાં બોન્ડ ધાતુનો એક અખન યાંભડો છે તે જોયો હતો. તે ૪૨ શીટ જાયો છે અને ૧૬૪૩ માં જીબો કીધો હતો. એને સો—શીન—ટુ (So rin To) કરીને કહે છે. એ યાંભડો જોળ છે અને તે ઉપર છુટી છુટી ઉપસેથી જનવરોની તસવીરો પાડેલી છે, અને તેને મયાલે એક લાંબા સળીયા ઉપર હમછમીયાં જેવું ધાંટ લકડતા

સાથનું જીનું કીધેનું છે. એ બાળુનાં દરવાજાની આસપાસ અંદરથી બે બીજા બેઠા પાંચે નકરીથી કાવરેલા એજ ધાતુના મુકેલા છે તે જોઈને તેની પડોશમાં “ઈયાસુ” (Iyasu) નામનું ઇંદાનું સૌથી સરસ દેહેડું છે તે જોવા ગયા હતા.

એ દેહેરાંની બહાર બીજા લોકો તેનાં સમારકામ કરવાનાં ફંડમાં નાણું બરે તેઓના નામોની તાપ્તીઓ મારેલી હતી જેમાં ધણાં ઇંગ્રેજો વડીકના નામો હતાં જેઓમાં કોઈએ ૨૫ તો કોઈએ એક ઇંચન બરેલો હતો. એની પડોશમાં ઘણી મોટી રકમ જરનારાઓનાં નામો જરા મોટા અક્ષરની પતીઓપર છુટાં લખેલાં હતાં જેમાં ઇંદાના શહે-નશાહ જેને મીકાડો (Mikado) ના નામથી ઓળખે છે તેણે બે ઇંચન ઇંચન બરેલા જણાવે છે. એ દેહેરામાં જવાની આગમ્ય એક પાંચ મજલાનો પેજોડા (મિનારા રોકું દેહેર) આવેલો છે જેને “તો” (To) કરીને કહે છે તે ૧૦૪ શીટ જાચાઈમાં છે અને દેખાવે ધણો સારો લાગે છે. તે લાલ રંગનાં લેકરવેરનો લાકડાંના માથાપર બાંધેલો છે અને જાણે પાંચ મજલા હોય તેમ તેનાં પાંચ છાપરાંઓ તથા ગેલરીઓથી દીસે છે. એનાં છાપરાંઓ પશુ બાળુએ ૧૮ શીટ લાંબા છે અને દરેક છાપર જેમ ઉપરના માથાપર આવે છે તેમ તે જરા નાનાં થતાં જાય છે અને તે સરખી રીતે એ મુજબ થવાથી દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. એની અંદર ત્રણ પુતળાંઓ નિચેના ભાગમાં બેસાડેલાં છે. એ મિનારાનું નામ ગો-જો-ન-યો. કહે છે. તે સને ૧૬૫૦ માં એક ઉમરાવે (જેને યામેમીયો કરી કહે છે) બધાઓ હતા. એ મિનારો મુકીને ઇંચાસુનાં દેહેરાંમાં જવાનો દરવાજો પેહેલો આવે છે. એ જાપર બે મોટાં સીંહ જનવરનાં ગીલીટ કીધેલાં પુતળાં બેસાડેલાં છે. ઇંદાના કમપાઉડમાં ધણાં મોટાં પાઈન જાતનાં ઝાડો બેજ બાળુપર રોપેલાં છે જે ધણાંજ જાયા અને મોટાં છે. એવાં ઝાડો જાપાનમાં ધણા રસતાઓપર રોપેલાં છે. આએ ઝાડો આસરે દોહસો શીટ જાચાઈમાં સીધા સરોવર જેવાં

એક ચોરસ બેઠક બપર રાખી મુકે છે તે ઘાંટ રોકાં છે. ઈહાં એ લોકો આખો વખત એક દીવા રાતદીસ બળતો રાખે છે અને કદી બુજવતા નથી તથા એક બતલું અફરગાનું રાખે છે, તેમાં મુખડ તથા એવી બીજી મુગધી લાકડાંની સઘીઓ કિયાને વખતે બાજે છે. એ લોકો ભક્તી કરે છે સારે આદમજો દારખંધ ગોળ કુંડાણમાં બેસે છે, અને હાથમાં દાનાની દારદી લઈને જેમ બને છે તેમ જલદીથી એઓની બોક્ષીમાં ખોરાયના યા જે દેવીને પુજતા હોય તેનાં નામો વગર થોબવે ખોસાજ કરે છે. એક જન ધોત્ર લઈને બેસે છે જે રેતીનાં ધડિયાલનાં ગલાસ આવે છે તેવા ધટમનાં હોય છે તે બપર જેમ બોલે છે તેમ દર બોલે ઠોકવો જાય છે. અમોએ એ મુજબ ભક્તી કરતાં ઉપલાં દેહેરાંઓની પાછળ બીજાં નાનાં દેહેરાંઓ છે ત્યાં બેસા દતા. એ લોકોના તેહેવારના દિવસોપર ભણવા સાર હાથનાં લખેલાં લાંબીપતી જેવાં પાર્થમેટ કાગળે છે જેમાંથી વાંચીને ગાયનની રીતે બજે છે. એવા પાર્થમેટોને ગોળ વીતા કરીને પેટીઓમાં મુકી તેઓને દીવાનખાનાઓની વચમાં રાખે છે. એ ઉપલી દેવીવાલી જગ્યાની પડોશમાં બેજી બાબુએ બે ચોરડા છે તેમાં એકમાં એને લગતા આદમજોને અને બીજી ગમ ઈહાંના શેહેનશા યા તેનાં ખાનદાનનાને ભણવા માર બનાવેલા છે ત્યાં અસલના વખણાયલાં લોકોનાં પુતળાંઓ ગોડવેલાં છે જેની માનતા કરે છે. એ મુજબ ઈહાંનાં દેહેરાંઓમાં બુધની તથા સીનતોની બેજી ધર્મની કિયાઓ બેજસેજ થઈ ગયલી છે. એ ચોરડાઓમાં ઇનશેડ કીધેલાં લાકડાંઓથી દેવાલપર બપસેલાં ઝાડો તથા પંખેરાંઓની તરોહ બનાવેલી છે જે જોવાલાયક છે. એ મુજબ આજે આખું દેહેરૂ આખાં જાપાન દેશમાં સરસ અને જોવાલાયક કેહેવાય છે. પણ અમો દલમીર છીએ કે તેની પુરતી વિગતો આપી શકતા નથી. ઈહાંનાં પંખેરાંઓની તસ્વીરો તથા કુલ, ઝાડપાન જે સધળું કાતરેલું તથા રંગેલું છે, તે ધણું આબેહુબ મળતું આવે તેવું છે. ઘાટઘટમ વગરનાં એવાં કાતરકામ હોય તેવું બેડાલ નથી. એ સધળું કાતરકામ તથા રંગ આજે ૨૫૦ વરસપર કીધેલું છે અને તે જાપાનનો કાઈ વખણાયલો કારીગર

નામે “હીદરીજન ગ્રામ” કરીને ડાબે હાથે કામ કરનાર હતો તેનું બનાવેલું છે તે ધણો હુશિયાર હોવો જોઈએ તેથી તેને સાઈ એક ઈંડાની લાકડા માને છે તેમ (નુકતો) વાર્તા સંલગ્ન છે કે એ ધણી વખણાયો તે આગમજ જાપાનનાં પાવતખ શહેર તોફાનીઓમાં એક ઓરત બિપર આશક પડ્યો હતો. પણ તે ઓરત મોટાં ખાનદાનની પૈસાદાર હતી અને પોતે ધણો ગરીબ હોવાથી તેની સાથે લગન કરી શક્યો નહી તેથી નાસીપાસ થઈને પાછો પોતાને વતન ગયો, પણ પેલી ઓરત એટલી તો તેનાં ધ્યાનમાં ઠસી ગઈ હતી કે તેની એક મુર્તી તેણે બનાવી જે એવી તો આબેહુબ હતી કે તેમાં પોતાની મેળે જીવ આવ્યો અને પેલા કારીગર સાથે તે પાછળથી સુખમાં રહી હતી.

અલખતાં એ કાંઈ બને તેનું નથી, પણ એ કાંઈની ઉપરથી તે કારીગર કોઈ ધણો હુશિયાર હોવો જોઈએ એવું માલમ પડે છે. તેના એક નમુના દાખલ એક બિલાડીનું પુતળું બપેલું દેહેડું છે, તેની પડોશમાંથી જેને વાસ્તે એ દેહેડું બાંધ્યું છે તેની ધોર બિપર જવાનો રસ્તો છે તેના દરવાજા મથાળે મુકેલું છે. તેની ધણી તારીફ યુરોપિયનો વડીક કરે છે અને ખરેખર ધણીજ આબેહુબ જાણે હમણા આલશે એવી બનાવેલી છે. અત્રે બપેલું દેહેડું જોઈને “ઈઆસની” ધોર જોવા સાઈ એ રસ્તે આસરે ૨૦૦ સીડીઓ ચઢીને ડુંગરને મથાળે ગયા હતા. એ સીડીઓની આસપાસની ખીણોમાં ઉપર લખેલાં જિયાં કાંડોનું જંગલ ઉગેલું છે. જેમાંના કોઈ કોઈ તો છેક નિયાધ્યમાં જિગેલાં એ ડુંગર કરતાં પણ જિયાં હતાં. એ ધોર એક નાનો કમખાજીઠ ધેરીને તેની વચમાં ૬ ખુણાની બેઠક ઉપર ધાંટ રોકું એક મોટું વાસણ મુકેલું છે, જેની અંદરથી ઓરડો હોય તેમ છે, અને તેની બાહાર બારણું મુકેલું સતળું જે છે તે આજ્ઞા ધાતુનું બનાવેલું છે. તેની સામે એક ટેબલ બિપર સારસની જાતનું પંખેઈ (Stork) આજ્ઞનું બનાવી તેના મોઢાંમાં મીનજતી મુકવાનો ખાંચો કીધો છે, તથા પડોશમાં એજ ધાતુનું બધર-ગાંધુ તથા ખીજું એક વાસણ લોટસ જાતના ફુલ (કમર કાકરીના

એક ચોરસ બેઠક બિપર રાખી મુકે છે તે ધાંટ રોકાં છે. ઈહાં એ લોકો આખો વખત એક દીવા રાતદીસ બળતો રાખે છે અને કદી ખુશ-વતા નથી તથા એક જાતનું અધરગાન્યું રાખે છે, તેમાં સુખ તથા એવી ખીજ સુગંધી લાકડાંની સઘીઓ કિયાને વખતે બાજે છે. એ લોકો ભક્તી કરે છે સારે આદમજો દારખંધ જોળ કુંડાલાંમાં બેસે છે, અને હાથમાં દાનાની દારદી લઈને જોમ બને છે તેમ જલદીથી એઓની બોલીમાં ખોદાયના યા જે દેવીને પુજતા હોય તેનાં નામો વગર થોખવે બોલ્યાજ કરે છે. એક જન ધોત્ર લઈને બેસે છે જે રેતીનાં ધડિયાલનાં ગણામ આવે છે તેવા ઘટમનાં હોય છે તે બિપર જોમ બોમે છે તેમ દર બોલે ઠોકયો જાય છે. અમોએ એ મુજબ ભક્તી કરતાં ઉપડાં દેહેરાં-ઓની પાછળ ખીજાં નાનાં દેહેરાંઓ છે સાં જોયા હતા. એ લોકોના તહેવારના દિવસોપર બથુવા સાર હાથનાં લખેલાં લાંબીપતી જેવાં પાર્યમેટ કાગળે છે જેમાંથી વાંચીને ગાયનની રીતે બણે છે. એવા પાર્યમેટોને ગોળ વીતા કરીને પેટીઓમાં મુકી તેઓને દીવાનખાનાઓની વચમાં રાખે છે. એ ઉપલી દેવીવાલી જગ્યાની પડોશમાં બેજી બાજુએ બે ચોરડા છે તેમાં એકમાં એને લગતા આદમજોને અને ખીજી ગમ ઈહાંના શહેનશા યા તેનાં ખાનદાનનાને બથુવા માર બનાવેલા છે જ્યાં અસલના વખણાયલાં લોકોનાં પુતળાંઓ ગોડવેલાં છે જેની માનતા કરે છે. એ મુજબ ઈહાંનાં દેહેરાંઓમાં ખુધની તથા સીનતોની બેજી ધર્મની કિયાઓ બેજસેજ યઈ ગયલી છે. એ ચોરડાઓમાં ધનસેડ કીધે-લાં લાકડાંઓથી દેવાલપર બિપસેલાં આડો તથા પંખેરાંઓની તરાંહ બનાવેલી છે જે જોવાલાયક છે. એ મુજબ આએ આખું દેહેરું આખાં જપાન દેશમાં સરસ અને જોવાલાયક કેહેવાય છે. પણ અમો દલગીર છીયે કે તેની પુરતી વિગતો આપી શકતા નથી. ઈહાંનાં પંખેરાંઓની તસ્વીરો તથા કુલ, આડપાન જે સધળું કોતરેલું તથા રંગેલું છે, તે ધણું આબેહુજ મળતું આવે તેવું છે. ઘાટઘટમ વગરનાં એવાં કોતરકામ હોય તેવું બેડોલ નથી. એ સધળું કોતરકામ તથા રંગ આજે ૨૫૦ વરસપર કીધેલો છે અને તે જપાનનો કોઈ વખણાયલો કારીગર

દાખલ જોવા લાયક છે. એ બધાં દેહેરાંઓ લાકડાંના આસરે પાંચથી છ શીટ ઊંચા માચડાઓપર બાંધેલાં છે, અને તેઓને જાણે એ મજલા હોય તેમ છુટાં બળે છાપડાં મિનારા રોડાં કીપેલાં છે. અમો આજે બપોરનાં નીકળતા ગામમાં ફર્યા હતા, એ એકજ મોહોલાનું બનેલું છે, અને આસરે એક મેલ જોટલું લાંબુ હતું, ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી. ફક્ત દુકાનોમાં જાપાનીસ બનાવતની જાત જાતની ચીજો વેચાય છે, તેના ભાવ ધણો મોઢો માગે છે. એ ગામ જાણે ત્રણ પાહાડોની હારની વચ્ચે આવેલું છે અને આસપાસનો દેખાવ સારો છે. ઈંદાના પાહાડોનું નામ નીકોઝડાન કરીને છે, તે બપરથી ગામનું નામ પણ નીકો કરીને પાડેલું છે. અમો આજ સુધાં એ દિવસ ઈંદાં રહ્યા હતા, પણ આખો વખ વાદળ ઘેરાયેલું તથા બપોર પછી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો અને હુમસ પણ ઘણી રહેતી હતી, તેથી આવતી કાલે યુસેનજીનો સરોવર જોવાનું માડીવાલીને તોકિયો જવાનું ઠેરવ્યું છે. આખો દિવસ ઠંડી પણ સારી ૫૫ અને ૬૦ ડિગ્રીની વચમાં રહેતી હતી પણ પવન નહીં હોવાથી તે માન્ય પડતી નથી. ગામડાંનાં ઘરો વડીક જાપાનીસો ધણાં સફાઈદાર રાખે છે, ગમે તેવું નાનું અને ગરીબનું યુક્કું જુવે તો તેમાંથી લાકડાની બેઠકો મજેની ચળકતી પાલીરા કીધેલી હતી અને તે ઉપર ચઢાઈ વચમાંના ભાગપર જડેલી હોય છે. એ જગ્યા ઉપર દિવસનાં તેઓ બેસીને કામકાજ કરે છે અને રાતનાં બિછાણાં પોંદરીને સુએ છે. રાંધવાતો સુલો ધરની બરાબર વચમાં એક ત્રણ ચોરસ શીટ જોડેલા ખાકો બાંધી લઈ તેમાં રાખ મુકીને કરે છે, અને તે ૫૨ રાંધે છે, અને આખો દિવસ તેનાં અંગાર બપર ચાહેની કીટલી ગી રાખે છે, જે આખો દિવસ તે સાકો પાણીને જલ્લે પીએ છે અને જેની મળવા આવે છે તેને નાની પાલીઆ પાય છે. એ સુલો આખો દિવસ રહેવાસીઓને ગરમી પણ આપે છે, અને તેની આસપાસ ઊંચી બેઠકો રાખેલી હોય છે. અમોએ આગળ લખ્યું છે તેમ રાતના ફરે-કારોમાં પરદા સેરવીને જુદા જુદા ચોરડાઓ બનાવી દે છે, પણ દિસના તો પરદાઓ કાઢાડી નાખ્યાથી આજુ ઘેર એકજ દીવાનખાનાનું હોય

તેમ બદારથી છેક અંદર સુધીનું ખુલ્લું દીસે છે. જાપાનીસો એક એકને મળવા અથવા કામકાજ આવે છે તારે છેક બોંય સુધી નમીને બેઠો આમનસામન નમસ્કાર કરે છે, પછી પરાણા આગળ ચાલતી પ્યાલી તથા અંગાર મુકે છે કે પરાણો તે ચાલ યોડી યોડી પીચે છે અને પોતાની પામે બીડી પીવાની નાની આસરે નવ આંગળની પીત-ળની નલી જેને છેડે એક અરધા ઇંચ જેટલી પ્યાલી રોકું માહોડું હોય છે તેમાં પોતાની પાસેથી એક પાકીટમાંથી ઝીણો દીધેલો તમાકુ મુકી પેલા અંગારપર સલગાવીને તે પીચે છે પણ તેમાં એટલો તો યોડો તમાકુ રહે છે કે એક બે વખત ધુમાડો માહોડાંમાં લીધો કે પુરો થઈ જાય છે પછી કામકાજ હોય તે કરે છે. જાપાનીસોની ઓરતો પરણ્યા પછી આંખના બવાં ટુપી નાખે છે તેથી બોડકાં જેવાં લાગે છે અને દાંત ને કાળા રંગે છે તેથી શેહામનાં માહોડાંને જમાડી નાખે છે પણ તે લોકો તેને ખુબસુરતીમાં ગણે છે. ઓરતો ઘણી ખરી પીઠ આગળથી જર, વાંકી વળેલી હોય છે કારણ કે બચપણથી જ નાનાં છોકરાંઓને પીઠપર બાંધીને વાંકાં ચાલે છે તેથી પાછળથી તે ઢપ રહી જાય છે. એ લોકો પગમાં હાંચી એડીની પાવડી પેહેરે છે તેથી ચાલતાં જાણે ડોલતાં હોય તેમ ચાલે છે તથા પગ બોંયપર ધસડીને ચાલવું પડે છે. અમારે આગળ એઓના પોશાક વિષે લખતાં એકજ જગો પેહેરે છે કરી લખ્યું છે. પણ તેની ઉપર નાનું વાસકુટ હોય તેમ બીજો પણ તદ્દન છુટો વગર કસ યા બટનનો કાટ પેહેરે છે તેની બોંય ઘણીજ માટી પોહોળી હોય છે. તે બોંયની અંદર કાચલી માફક નિચેથી સીવી લીધાથી તેઓના ગજવાં દાખલ કામ લાગે છે અને કાંઈથી લઈ જવું હોય તો ગજવાંને બદલે તેમાં મુકે છે અને હાથ નિચા રાખી ચાલે છે તોથી તે પડી જતું નથી પણ કાચલી માફક તેમાં લટકી રહે છે. જ્યારે ઠંડી લાગે છે ત્યારે એ લોકો પોતાના હાથ એ બોંયની અંદર ખેંચી લે છે તેથી પેલી બોંય ઉભી હાથના હુંદા હોય તેમ અને માથુસો વગર હાથનાં હોય તેમ લાગે છે એ પ્રમાણે હમણા ઈહાં ઠંડી હોવાથી જાણે બધા માથુ સો હુંદા હોય તેમ ફરતા હરતા દીસે છે. જાપાનીસો ઘણા હસમુખા સ્વ-

બાવના છે, કોઈથી રીતે કુંજરા હિસ્તા નથી. બ્યાંબી ફરોહરો ત્યાં લોક
હસતું અને ખુશ મીઝજ દીસે છે. તમે તેઓની મશકરી કરો તોથી
હસવામાં લે છે અને મીઝજ ખોતા નથી. બ્યાંબો વટીક હસતે
મુખડેનાં છે તેઓને રડતાંથી આપણે જોતા નથી. આગળ લખ્યું છે
તેમ છોકરીઓ નાનાં બચાને પીઠ ઉપર બાંધીને ફરે છે અને તે ઢગ-
ળાબધ મળે છે. પણ અમે એકથી છોકરું ધણું રડતું જોયું નથી,
જે કાંઈ કરણસર રડે છે તો જરાકમાં પાછું મુથું રહી જાય છે. તેઓ
છોકરીઓની પાછળ પીઠ ઉપર ડોકું ઝુલતું બાજુ ઉપર નાખીને મજેથી
ઉધાય છે અને કશી રીતે પોતાને ઉચકનારને અડચણ કરતાં નથી.
જે કોઈ જરા હસવાની વાત કરે તો એક પછી એક જાણે વા ઉડ્યો
હોય તેમ બધાઓ એક નાકેથી બીજો નાકે હસે છે અને ગમે તેવી
મશકરી કરો તોથી ખુશ મીઝજમાં લે છે. બપોલીસોના ગરીબોના
વટીક ધરોની પાછળ નાનો જેવો બાગ રાખે છે તેમાં નાની પાણીની
હોજ તથા જાત જાતની ઢપના ફુલનાં ઝાડો થોડાં ધણાં રાખે છે અને
જરા પૈસાવાલો હોય છે તો હોજોમાં સોનેરી માછલીઓ પણ છવતી
રાખે છે અને જેમ એ લોકો ધરખાર સાફ રાખે છે તેમ પોતાના
બદનનેથી રાખે છે અને બધા જાણુ દરરોજ અને કોઈ દિવસમાં બે
વખત નાહે છે જે સાર સંખ્યાબંધ હમામખાનાઓ રાખેલાં હોય છે.
ઓરતો જોઈ પોતે ખુબસુરત સફેદ માટાંની તથા ઠંડીને લીધે રતાશ-
વાલા માલની હોય છે તોથી મોટાં ઉપર પોદર નાખે છે અને રંગ
પણ કોસમેટીક જેવો કોઈ કોઈ લગાડે છે તથા હોદને કાંઈ દવા લગાડી
લાલ કરે છે. તેથી લોકો વીસ, પચીસ વરસની ઉમરના થાય છે
તેટલાં અધોર જેવાં બની જાય છે, અને બધી ખુબસુરતી ખોદી દે છે.

તા. ૪ થી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સન્વારના ક્લાક
સાચા વાગેને અમે જીનરીક્ષામા બેસીને નીકાગામ છોડ્યું દનુ અને જીન-
રીક્ષાવાલાને અમેજો જરા ધનામ આપવા કહી ઉતસેનેભીયાના સ્ટેશ-
નપર આમનીગાડી જે સવા દસ વાગે ઉપડવાની હતી ત્યાં વખસર લઇ

જ્યા કલાથી એ લોકોએ ત્યાં જવાના ૧૮ માઈલ ૩૩ કલાકમાં દેખતા પસાર કરી અમાને ત્યાં ૯—૪૫ એ ઉતાર્યા હતા. ફક્ત રત્નામાં પાંચ મીનીટ દાક તેઓએ લીધી હતી, બાકીનો બધો વખત એ લોકો દેખતા ૧૮ માઈલ પુરા કીધા હતા એવા સરસ એ જીનરીકાનાં કાલીઓ દોડે છે. એઓ ૬૨ માડીએ જે જણા હતા જેઓને દરેકને ૬૬ દોકડા (આસરે દોઢ રૂપિયો) મહેનતના આપ્યા હતા. અમે ઊતરેનોમીયાથી આગગાડીમાં સવા દશ વાગે નિકળેલા તોફિયો જે જાપાન દેશનું પાપતમ શહેર છે ત્યાં બપોરના કલાક જે વાગે પુઆ હતા અને ત્યાંના તોફિયો હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. એ હોટલ યુરોપિયન ૬૫ બપર જાપાનીસોએ રાખેલું છે પણ ઘણું મોડું ન હોવાથી અમે ગયા ત્યારે ચોરડાઓ બરાબ ગયા હતા તેથી અમાને ઉપરના હોલમાં પરદાઓ મુકીને ચોરડા કરી આપ્યા હતા અમે પીનો નામનાં સ્ટેશનપર ઈંદા આવવા સાફ જીતર્યા હતા જ્યાંથી ત્રણ માઈલ દુર એ હોટલ કિલ્લામાં આવેલું છે તે બધો ટાપો ધરોથી બરેલો હતો પણ ઈંદા ધરો બધાં બેઠાં યા એક મજલાનાં હોવાથી અને વસ્તી અગિયાર લાખ માણસોની બપર હોવાથી જ્યા જણી મોટી રોકે છે એ તોફિયો શહેર નવ માઈલ લાંબુ અને આઠ માઈલ પોહોણું જ્યાને ૭૨ ચોરસ માઈલ જ્યા રોકે છે. તેની વસ્તી સને ૧૮૮૫ ની સેનસસ મુજબ ૧૧૦૪૫૩૦ અને ૨૫૨૭૫૪ ધરાની છે. વસ્તીમાં ૧૯૭ પરદેશીઓ અને બાકીના જાપાનીસો છે. શહેરની વચોવચમાં મટાંગના ટેકડા કરી તેની બાહારની બાજુથી પથરા મોડવીને કિલ્લો કીધો છે જેની આસપાસની ફરતી ચર પાણીની કીધેલી છે, જેમાં પાણી એ શહેર દરિયે કિનારે હોવાથી તેમાંથી આવે છે. કિલ્લામાં યુરોપિયનોના રહેઠાંણુ તથા સરકારી આશીસો અને સોલજનગેની બરાબો આવેલી છે. કિલ્લો દણુ માટા ઘેરાવાનો છે પણ કોટનો મોટો બાગ દમણુ પાડી નાખ્યો છે. એ કિલ્લાની વચમાં બીજી ચર કરીને કિલ્લા જેવી દેવાલમા હતાનો શહેનશાહ જેને મીકાડો કહે છે તેનો મેહેલ તથા બાગ આવેલો છે જેથી ઘણી મોટી જ્યા રોકે છે. અમે બપોરના શહેરના ચોક્કસ બાગમા ફરી આવ્યા હતા, પણ

શેહેર અમારા હોટલથી ઘણું દુર હોવાથી થોડોજ ભાગ જોયો હતો. એ શેહેર અસલ સને ૧૬૦૪ ની આગમજ માઠીમારનું ગામ હતું પણ તેને ઈંદાનો વડો પાદરી જેને શોહગન (Shogun) કરી કહે છે તેણે પોતાનું રાજધાની શેહેર દાખલ વસાવ્યું હતું. એ વખતેથી સને ૧૮૬૮ સુધી થોડું ઘણું વધી ગયું હતું પણ એ છેલ્લાં વરસે જ્યારે જાપાન જે અસલ એ પાદશાહો હસ્તક (તાર્કકુન કરી ધરમનો પાદશાહ જેનો દોર ધણો આશતો હતો અને મીકાડો અસલનો ખરો પાદશાહ કરી બે જણા રાજ ચાલવતા હતા) હતું તે એકલા મીકાડો હસ્તક થયું ત્યારે એને આખા દેશનું પાયતખ્ખ બનાવી મીકાડો પોતે ઈંદાં રહેવા આવ્યા પછી તે ધણી ઝડપથી વધી ગયું છે અને ઈંદાં ધણો સુધારો થયો છે. આગની ગાડીઓ, ટ્રામકારસો તથા મજેના સફાઈદાર રસ્તાઓ બનાવ્યા છે અને રફતે રફતે યુરોપિયન ઢપપર લાવવા માડ્યું છે. અમા જે શેહેરના ભાગમાં ફરીયા તે ગરીબ લોકોને તથા વેપારીઓને વસવાનો છે તેથી ત્યાંના ધરો કાંઈખી જોવાલાયક નથી. બધાં ધરો નાનાં આસરે ૨૫ ફીટ જેટલાં પોહોળાં એક માલના છે અને તેખી બેઠા માલો છે અને તે બધાં ધરોની હેઠે પરચુટણ દુકાનો માડેલી છે. અમા ઇંદાં ધણા દુર જવાથી શેહેરનો સારો ભાગ છે તે જોઈ શક્યા ન હતા તે આવતી કાલપર રાખ્યું છે. આજેખી ઈંદાં સાંજ પછી ઝીણા ઝીણા વરસાદ પડ્યા કીધો હતો પણ રાતના તો ધણો જોરમાં વરસાદ વધી ગયો હતો અને આખી રાત તે આધુ રહ્યો હતો. કંડી “નીકો” કરતાં થોડી છે અને ૬૫ ડીગ્રીની નીચે જતી નથી.

તા. ૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ ધણો વરસાદ પડ્યા કીધો હતો તેથી બાહાર કડે ફરવા જવાયું નહીં હતું.

તા. ૬ થી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે દિવસ ખુસ્તો હોવાથી તોકિયો શેહેરની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. પેહલાં શીખા (Shibuya) કરીને ઈંદાંનાં વખણાવવા દેહેરંઓની ધેરી લીધેલી જગ્યા છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરંઓમાં જવા સાફ ત્રણ

દરવાજા પસાર કરવા પડે છે તે ઉપર મળેની નકશી તથા ગીલીટ કાઢેલી છે અને તેનાં બારણા ખુલ્લી આરપાર નકશીનાં બનાવી તે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ કાઢેલી હોવાથી તે શોભે છે. અમાને એ દેહેરાં દેખાડવા સારું ત્યાંનો એક ગોરશ સાથે આવ્યો હતો. દરવાજામાં પેહેલાં પેદા કે અંદરનાં ચોકમાં કાંઈ વગર ગણુચીના આખા કાળા પથ્થરની બેઠકો બાંધેલી છે જે ઉપર દીવા મુકવાની જમ્યા રાખે છે. એ ચોકમાંથી બીજો દરવાજો પસાર કરી બીજા ચોકમાં ગયા ત્યાં આગળનાં જેવા પણ આજઝ ધાતુની દીવા મુકવાની મોટી બેઠકો કાઢી છે જેથી કાંઈ સેંકડો દારખંધ અને જથ્થામાં મુકેલી છે. એવી દીવાની બેઠકો આસરે છથી સાત શીટ જેટલી જમ્યા છ ખુણાની હોય છે, તેમાંનાં બે ખુણામાં ખાંચા રાખી અંદર પોક્કલ ફાનસ માફક હોય છે, તેમાં મોટા દીવસોપર બતીઓ સજગાવે છે. એ દીવાની બેઠકો લોકોએ માનતા દાખલ તથા ઈલાંના આગળ મરણુ પામેલા શોહગન-સોનાં માન દાખલ તેને માનનારાઓ ચલાવે છે અને જેથી દેહેરાંઓ જાપાનમાં છે ત્યાં એવી દીવાની બેઠકો લોકની મુકેલી હોય છે.

બીજા દરવાજાપર પણ આગળા માફક નકશી છે તેની ઉપર ચાર ગોળ દોરડાંના વલ આપેલા જેવા ચાલલાઓને મધાને છાપડું કાપડું છે. એ ચાલલાઓપરથી ડ્રેગન જાતના સાંપની મુર્તિઓ ઉપસેલી તરાંદની કોતરેલી છે. એ મુજબ જણુ દરવાજા પસાર કાઢા કે, દેહેરું આવે છે જેના બારણાપર પતરાં જડીને નકશી કાઢેલી છે તથા અંદરથી ડ્રેગન જાતના સાંપો તરેહતરેહની નકશીમાં સીધાંગ તથા દેવાલો, બારણાબારી ઉપર પાડેલા છે અને તેપર ગીલીટ તથા રંગ કાઢેલા છે. ઈલાં મુર્તિઓ મુકેલી દેખાતી નથી પણ એક બંધ કબરોરોડું દેહેરું અંદરથી છે તેમાં રાખે છે. એની વીગતો “નીકા” ના દેહેરાંઓ અમે જોયાં તેને મળતી આવે છે પણ નકશીઓ જુદી તરાંદ અને ની ઉતરતી છે. એ દેહેરાંની પાછળ એક મોટો દાલ હોય તેમજ એ દેહેરું છે જ્યાં કાંઈથી પુતળાંઓ નથી પણ તેની સામેથી ૧૫૦

વરસપર મરી ગયલા એક મોટા શાહમનની ઘેર ૩ તેની સામે બધુવા
સાર એ દેહેર' બાંધેલું છે, જેની જમીન મજેની ચળકતા લેકરવેરનાં
લાંકાંની કાળા રંગની બનાવેલી છે અને દેવાલપર તથા સીલોંગપર
નકશીઓ માફકસરની કાંધેલી તે જોઈને પછી શાહમનવાલી ઘેરપર
ગયા હતા. જે સુના તથા પથ્થરની “નીકામાં” ઘેરા છે તેને મળતી
બાંધેલી છે તે કાંઈ જોવાલાયક નથી. એ જગ્યાપર તથા ચાર એવાં
દેહેરાંઓ છે તેમાં બપેલું લખેલું “શીખાજોજોજી” નામનું દેહેર' સૌથી
સરસ છે. એ જોઈને પછી તોફિયોનો વખણાયલો પાર્ક (Veno) વીનો
કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક માટી જગ્યા રોકે છે અને
વીનો કરીને નાનો ડુંગર છે તેપર આવેલો છે. એના બાગમાં મજેના
ક્યારાઓ ઝાડપાનના છાંયા છે અને વચમાં એક મ્યુઝિયમની એક
મજલની ઇલાંના હિસાબ પ્રમાણે મોટી ઈમારત આવેલી છે જે બે
તથા વરસ થયાં જોકે બધાડયું છે તોખી તેમાંના સંગ્રહ ધણો સારો
અને જોવાલાયક છે. જાપાન દેશની હુનરની બનાવટોનાં નમુના
ઈલાં ધણા ગોઠવેલા છે તેમાં કોરીકામ જે ધણું જાણુ અને મોટાં કદનું
બનાવે છે તે જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત લેકરવેર ધરોના તથા પુલો
અને વાહાણોના જાપાનીસ નમુનાઓ, અસલના પેહેરવાના કપડાં,
બખતરો તથા હથિયારો, પેટીઓ તથા બીજી બનાવટો, વાહાંઓ, તેમ
સારંગી પુલ હોય તેવી રીતની તથા બીજા આકારોની બનાવેલી, સીસો-
ડીઓ જાણે આરગનમાં નક્કીઓ ગોઠવી હોય તેવી રીતે ગોઠવી એક
ગમથી ટુક મારીને વજાડવાની, દેહેરાંમાં મુકવાની મોટી સોદીઓ તથા
પરધનો આસરે ૧૫ શીટ જેટલા જગ્યા એવી સઘળી જાપાનીસ બનાવટો
ગોઠવેલી છે. એ ઉપરાંત મુરોખને લગતી થોડી બનાવટોની ઇલાં
રાખેલી છે. જાનવરોના હાડપીંજરોનોખી સારો સંગ્રહ છે તેમાં જોવા
લાયકમાં મરધાઓ જેની પુછડીઓના પીછા ૧૨ શીટ જેટલાં મોટાં નિચે
ગુચકું વાળીને મુકેલાં છે. ઇલાં એક જાતના કસ્યલાંની માછલી આવે છે
જેઓનું આંગ આસરે દોઢ શીટ ઘેરાવાનું અને પગો દરેક ૫ શીટ જેટલા

પાંખા અને માથુસનાં પગનાં હાથકાં, નેટલા બાડા છે. એઓનો પમ પાંખા હરીને બરે છે ત્યારે ૧૨ શીટ નેટલા મોટા ભરાય છે. એવાં મોટાં કરચલાં અમે બીજી ગમ દેઠે જોયાં નથી. કારાઓનો સંગ્રહખી ધણો સારો છે તેમાં બાગમાં મુકવાના અણીતર અને અર્ધ ગોળ કારાઓ આવે છે તેવા કારા ૪ શીટ નેટલા પોહોળા અને એક કુટ ઉપર બાડા હતા. દરિયામાંથી પરવાલાં મળે છે તેનાં જાણુકે ઝાડો હોય તેવાં મોટાં ૪ થી ૫ શીટ નેટલા લાંબા અને તેટલાંબી પોહોળા હશે અને જાણુ વગર પાદડાંનું ઝાડ હોય તેવા લાંબા છે. અસલ જાપાનમાં વપરાતી પાલખીઓ ચોરસ બેઠકની માથુસ મજબૂત બેસી શકે તેવી મોટી અને આઠ હમાલો હચકે તેવા હાંડાની છે. હમણાં એમાની પાલખીઓમાં ચોરસો બેસતી નથી પણ આગળ તેમાંજ ફરતી હતી. તેની ચારે બાજુપર મજબૂત પદઓ છે અને જાપાનીસ લેકરવેરની કુલ ગીલીટની તરફની બનાવેલી છે. શેહેનશાહ સારૂ ગાડી સુરતની હમની જાતની ગાડીના જેવી પણ માથુસ અંદર બેસી રહી શકે તેટલી મોટી છે તેખી ઉપરના જેવી જાપાનીસ લેકરવેરની બનાવેલી છે અને તેમાં થોડાંઓ જોડવાનો પુલ છે. એ સિવાય થોડાંએક ચિત્રો તથા ધાતુઓના નમુનાઓ ધ્યાદીથી સંગ્રહસ્થાન બરેલું છે, તે જોઈને એની પડોશમાં જુઓતોછકલ ગારડન જોવા ગયા હતા જ્યાં થોડાંએક જીવતાં જાનવરોનો સંગ્રહ સારો કાપેલો છે પણ નવાઈનાં જાનવરો તેમાં કાંઈ જોવામાં આવતાં નથી. આપણી મુબઈ તરફની બેંસને ઈલાં નવાઈ દાખલ રાખેલી છે કારણ કે તે મળતી નથી. તે જોઈને પછી “આસાકીઆ” નામનાં શેહેરની અંદર દેહેરાંઓ સારૂ ઘેરી લીધેલી જ્યાં જોવા ગયા હતા. ઈલાં જ્યાં સારૂ એક ધણો લાંબો મોહોલો એકજ દપના ધરોનો પસાર કરવો પડે છે જેની હેલ કાંઈ વગર ગણતરીની દુકાનો મેલો ભરાયો હોય તેમ રમકડાં તથા મીઠાઈની માડેલીઓ છે અને હજારો લોક એ રસ્તે ઉપલા દેહેરાંમાં બંદગી કરવા જાય છે અને અમે ગયા ત્યારેખી જાણુ એક મેલો હોય તેમ લોક તે દેહેરાંમાં આવજાવ કરતું હતું અને બધો રસ્તો, તેઓથી ઉભાઈ જતો હતો. એ દેહેરાંમાં જવાના કમખાજીડના દરવાજા

જિપર એ ગંજવર કાગળનાં ફાણસો ટાંગેલાં છે જેઓ ૧૦ શીટ લાંબા અને ૭ શીટ ઘેરાવામાં હશે. કમળાજીડમાંથી કાંઈ વગર ગણ-ત્રીનાં નાના દેહેરાંઓ છુટાં છુટાં તરેહતરેહની બાંધતીનાં આવેલાં છે, પણ આસાકિયાનું દેહેરું સૌથી તેઓમાં મોટું છે. એ દેહેરાંમાં બધા લોકો જોડા છુટાં સુધાં જઈ શકે છે. એ દેહેરું બીજાં દેહેરાંઓને મળતું નકશી તથા ગીલીટથી ભરપુર છે પણ ઈલાં હળરો લોકો રોજ બહુવા આવે છે તેઓ સાડે એક ધણી મોટી લોખંડની પેટી પૈસા નાખવાની ભક્તિ કરવાની જગ્યા સામે સુકેલી છે જેમાં આખો વખ લોકો પૈસા નાખ્યા કરતા હતા અને ધારા મુજબ તાખરા ફેડી હાથ જોડી નમસ્કાર શુભ શુભર પડી કરતા હતા. ઈલાં સામે એક ચોરડો છે જે હમેશાં બંધ રાખે છે જેની અંદર તદન સોનાની બનાવતની આસરે હઠી ઈથ જેટલી મોટી પુતળી છે પણ તે કોઈને બતાવતા નથી ફક્ત મોટા ધર્મ શુરજ અંદર જઈ શકે છે. એ સિવાય વચમાં કાંઈ પુતળી નથી પણ હાર-બંધ એક ઊંચી જગ્યા જિપર ફાણસો તથા બીજાં વાસણો ગોઠવેલાં છે જેની સામે લોકો ભક્તી કરે છે પણ એ દેહેરાંમાં બીજી છુટી છુટી મુર્તિઓ ધણી નાના નાના દેહેરાંરેહી બેઠકામાં સુકેલી છે, તેમ જમણા હાથ જિપર એક જોર આપનારી દેવી છે જેને બધા બહુવા આવનારાઓ તેના મોઢાં, પીઠ, પેઠ, પગ તથા હાથોપર પોતાના હાથ ફેરવી તેવાજ પોતાના બદનના ભાગ ઉપર તે હાથ પાછા ફેરવે છે કે તે દેવીનું જોર તેઓને બધા ભાગમાં ઉતરે. એને લીધે એ દેવી એટલી તો ધસાઈ ગઈ છે કે તેના મોઢાં તથા બદનનો ઘટમ તદન માલમ પડતો નથી પણ જાણે ખાલી લાકડાંમાં જરા આકાર પડેલો હોય તેમ દીસે છે. એ દેહેરાંના ઓટલાપર એક ફાણસ પૈસા દરવાજાનાં ફાણસો કરતાં પણ દોહું મોટું કાગળનું બનાવેલું ટાંગેલું છે, અને દેહેરાંની અંદરથી કાંઈ વગર ગણત્રીનાં એવાં નાનાં મોટાં ફાણસો લોકોએ ચઢાડેલાં દીસે છે જેથી બધી સીલીંગની ખુબી ઢંકાઈ ગઈ છે. એ જોઈને પછી એક જોખાનીસ નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. એ નાટકશાળા મોડોહામાની નાટકશાળા અમે જોઈ તે કરતાં સારી છે, અને અમે ત્યાં અરધો દસાક

ચોખ્ખા હતા. એ દેખાવો બદલા તેથી સારા હતા. એકમાં શીઆલને રૂપનો દેખાવ ધણો સારો હતો. પણ અમે નાટક યોડે બામબ નેચો પછી ખેલ (Ballet) ને મળતો નાચ તથા સોવાંગ આવ્યો હતો. જેમાં ઉપલો દેખાવ હતો અને તેમાં લોકો ઠંડીમાં હાલતા આવડે હોય તેમ છત્રીઓથી બરફના વરસાદથી બંધાવ કરતા નાચતા આવડત કરતા હતા અને તેમાં નાના છોકરાઓ પણ સામેલ થઈ વાજીનતા અથવા જની બરાબર પગલાંઓ નાખીને નાચ ધણો સારો કરતા હતા. નાટકીઓ યોકોહામાની માફક તમાચ્છીરોની વચમાંથીજ આવડત કરતા હતા અને તેઓ સુલ કરે તે તપાસવા સાઈ બીજાં અલાએધાં માણસે તદ્દન સુધ કાળા પોશાકમાં ઉધાડે છોક નાટકશાળાના તખાવર દેડક કુદતા હોય તેવી રીતની ચાલથી નાટકીઓને પ્રોમપ્ટ (Prompt) તેઓની પાછળ દોડતા હતા જેથી ગમત સારી પડતી હતી પણ નીસોને કશી તેની દરકાર નથી. એજ મુજબ તખા ઉપરથી સામાન પણ નાટક ચાલે સારે તેઓ આવી જાયજી જતા હતા. અમે ચોરે વાર તે જોઈને પછી ટાકીઓની મોટી દુકાનોવાલા મોહોલામાં ફરી દોઢલમાં ગયા હતા. ઈંદાંની દુકાનો માફકસરની મોટી મુબઈમાં જુમા મસીદ આગળ ફરનીચર તથા બીલોરકામવાલાઓની દુકાનોને મળત આવે છે, અને જાપાનની જનાવતની સધળી બીજો લાં મળે છે. તોકિયોમ થોડીએક સરકારી આશીસો, બીજા દેશના એલચીઓના બંગલાઓ તથા દાયોમીયાના બંગલા તથા ઈમારતો સિવાય મોટી ઈમારતો કશી દીસતી નથી. દાયોમીયો યાને ઈંદાંના અસલના શ્રીયુદ્ધ ઉમરાવોના મહેલોને ફરતી દેવાલને બદલે માણસોને રહેવાની કોથડીઓ તથા તખેલાઓ બાંધેલા છે તેથી તેઓની ઈમારતો બહારથી દીસતી નથી. એ સિવાય બીજું ઈંદાં કંઈ જોવાલાયક નથી. ઈંદાંખી યોકોહામાની માફક બધેનેહેરો કાઢેલી છે જેમાંથી શેહેરના અંદરના ભાગોમાં સામાન લાવજવ થઈ શકે છે અને વળી તેમાં સધળું ગતરતું પાણી પણ પડે છે તેથી કોઈ ગમ તે નેહેરો નાની હોવાથી ઝેવીતો ગદલી અને વાસ મારતી છે કે . અજબ થઈએ છીએ કે લાં આસપાસ ઘરોમાં લોક કેમ વસી શકે.

હશે. અંદરના મોહોલાઓમાં રોસણી વટીક કરતા નથી. ફક્ત મોટા ઘોરી યોડાએક રસ્તાઓપર એસલાઈટ અને યોડાએકપર કેરોસીન તેલની બતી કરે છે પણ અધારા રસ્તાઓપર બધા મોહોલામાં દુકાનો ઘરની હાથ હોવાથી તેઓની બતીનું અજવાળું સાફ પડે છે, અને જીનરીક્ષાની ગાડીઓ સાથે તેને ખેંચનાર કોલીઓના હાથમાં કાગળનાં લાંબાં ફાણુસો સહગાવેલાં હોય છે અને જ્યાં જ્યાં લાંબાં સંખ્યાબંધ એ જીનરીક્ષાઓ દોડતી મળવાથી તેઓની બતીઓનો દેખાવ અધારા મોહોલામાં ધણો સારો લાગે છે. ઈહાં પાણી સીપવાની જુદી રીત જોઈ હતી. રસ્તામાં પાણી સીપવા સાફ એક માણસ કાવરમાં બે પીપ પાણીથી ભરેલાં ટાંગે છે, અને તે પીપમાં નિચે આંધરાં પાડેલાં હોય છે તેમાંથી જેમ તે માણસ ચાલતો જાય છે તેમ પાણી તેની બેજ ગમથી સીપાતું જાય છે. એ પાણી સીપવાતું લાંબાં મોહોલાવાલાઓને માથે રાખે છે, જેઓ પોતપોતામાં ઊધરાણું કરીને સીપનારને યોડાએક જગાર આપે છે કે તે પાણી સહવારના પોહોરમાં સીપીને પછી પોતાનો બીજો ધધો કરે છે.

મોહોલાઓમાં નાનાં મોટાં ગાડાંઓમાં દુકાનો પરચુટણ સામાનની ગાડીને ધરે ધર વેચે છે. મીઠાઈની એવી દુકાનોવાલા માંટ યા ઢાલ વગડી બચાંઓનાં ધ્યાન પોતાના માલ તરફ ખેંચે છે. બધા રસ્તાઓ જીનરીક્ષા ગાડીથી ઊભાઈ જાય છે, અને જ્યાં નગર કરીયે લાંબાં એના ઢગલાને ઢગલા દીસે છે. સાંભળવા મુજબ એવી ૫૦૦૦૦ ઉપર જીનરીક્ષા તોકિયો શહેરમાં હશે એટલો એનો ખપ છે. યોડાની ગાડી તો મોટા આધેદારોજ વાપરે છે, જેઓ તથા બીજાં ધણાં સુધરેલાં લોકો મુરોપિયન પોશાક ઈહાં પહેરે છે, તેઓનો પોશાક ધણો ધીક્ષા અને ઊંચો નિચો બનાવેલો હોય છે, તેથી એઓ તદ્દન શોભતાં નથી. નિશાળે જતાં છોકરાંઓ એવાં પોશાક ઉપરાંત જરમન લશ્કરનાં જેવી ટોપીઓ પહેરે છે તેથી પોતાનાં ફોગણાં આગપર મોટા ઘેરાવાની ટોપીથી ધણાં કદમાં લાગે છે. એઓ જોકે મુરોપિયન ઢપપર પોશાક પહેરે છે તથા સલામ કરતી વખતે ટોપીઓ હટારે છે તોખી પોતાની અસલી ઢપ મુક્તાં નથી. ધણા વાંકા વળીને એકએકને ઊપર મુજબ

નમે છે. ઈંદાંનો શેહેનશાહખી મુરોપિયન પોશાક પહેરે છે. સ્ત્રી શેહેનશાહખાનુએ હમણાજ ઇંગ્રેજ પોશાક પહેરવા માડ્યો છે અને ઘોડાપર બેસવાનું પણ શીખવા માડ્યું છે જે બાબે આજનાંજ ઈંદાંનાં છાપામાં છપાયેલું હતું.

તોફિયો શહેર જપાન દેશનું પાલતુ શહેર હોવાથી વસ્તી ઘણી ઘાટી છે. તેઓની રીતભાવ જોવા સિવાય બીજું કંઈ અમો જોવાલાયક ઈંદાં જોતા નથી. નાના નાના ધરોના વગર ગણુત્રીના મોહોલાઓ સિવાય બીજું કશું નથી.

તા. ૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ક્લાક ૯—૨૦ મીનીટે તોફિયોથી ઇકાવો (Ikao) કરીને ગરમ પાણીના ઝરા-ઓવાલી જમ્યા છે તે જોવા સારૂ આગની માડીમાં નિકળ્યા હતા. આજે માડીપર જતાં રસ્તામાં જપાનીસનું 'મુડુ' દાટવા લઈ જતા હતા તેની મર્યાદા મળી હતી.

એ લોકોમાં માણસ બ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તસ્ત એક ચોખંડા દેવધરી દાખડામાં મુડાંના પગ ચૂકણ મંદી વાળાને બેઠેલું મુકે છે, અને તે દાખડામાં હલકી જતની મુકી માલેનાં પાંદડાં તથા બીજાં મુગધી પાંદડાંથી ખીઓખીય બરે છે કે મુડુ અંદર હીલે નહીં. મુડાંને દાખડામાં મુકવા આગમજ ધોઈને સફેદ કપડાં પહેરાવે છે, તેને દાટવા લઈ જવા સારૂ તે દાખડાને બે લાંબાં લાકડાં ઉપર મુકી તેને ચાર કુલીઓ પાસે બાંધ મરાવીને દાટવાની જગ્યાપર લઈ જાય છે. તેની આસપાસ ચાર જણા કાગળનાં ફાણુસો લઈને રસ્તામાં ચાલે છે તથા સાથે બાંધુતા ફલાવરવાસો લઈ જાય છે તેની પાછળ અમોએ જે મધ્યત જોઈ તેમાં જનારાં લોકો જનરીક્ષામાં બેસીને જાય છે. દાટતી વેળા કુલીઓજ દાટે છે, સગાંવાહાલાં કાંઈ અડકતાં નથી અને ધોરની આસપાસ પેલાં ફાણુસો તથા ફલાવરવાસો ગારે છે અને ધોરની ઉપર તીર કામદાં તથા ખોરાકી અને દારૂ મુકે છે, તથા ચોરો દારૂ ધોરની ઉપર મટોડીમાં રહે છે. એ મુજબ દરરોજ ૪૯ દિવસો સુધી કરે છે. દારૂ આવ્યા પછી બધાંઓને દારૂ પાય છે. અમો રોડનપરથી ઉપર લખવા

મુજબ કલાક ૯—૨૦ મીનીટે નિકળેલા “માહીબાસ” કરીને રેલ્વેનું
 સ્ટેશન ૬૮ માર્ચલ દુર છે ત્યાં જાંપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુઆ
 હતા. ઇંદાંથી છકાઓ આસરે ૧૫ માઈલ દુર છે ત્યાં જનરીક્ષામાં
 જવાય છે, પણ અમો સ્ટેશનપર પુઆ તારે-વરસાદ ઘણો પડવા લાગ્યે,
 હતો તેથી જનરીક્ષાવાલાઓએ “ઈકાઓ” જવાની આનાકાની કરી.
 ખીન્ન જિતારાઓને ગામમાં લઈ ગયા અને અમો માડી વગર સ્ટેશનપર
 જિભા રહ્યા. અમારી સાથે બાર્થ ઈબ્રાહીમજી ખંબાતી આવેલા હતા
 તેવજે ઘણીબી શોધ કાઢી પણ જનરીક્ષા મળી શકી નહીં અને મળી
 તેનાં પુરતાં માથુસો હતાં નહીં તેથી પાંચ વાગા મુઘી સ્ટેશનપરજ
 થોળીને પછી “માહીબાસ” નું ગામ જે આસરે એક માઈલ દુર છે,
 ત્યાંનાં જાંપાનીસ હાજિસમાં આજે રાત સાઈ ઉતારો લીધો હતો જ્યાં
 યુરોપિયનો જિતરતા નહીં હોવાથી તેઓની રીતનું ખાણું ત્યાં પકાવી
 શકતા હતા નહીં. જાંપાનીસ ખાણું એવું તો બેસ્વાદ હોય છે કે તે
 ખાવા કદી ગમે નહીં તેથી અમારી સાથે બાર્થ ઈબ્રાહીમજી ખંબાતી
 આવેલા હતા તેવજે જબરચી આગળ જિભા રહીને આપણું ખાવાતું
 કેમ બતાવવું તેની થોડી ઘણી સમજ તે જબરચીને આપી હતી. એ
 વખતેનું જાંપાનીસો ખાણુંબી પકાવતા હતા તે અમાએ જોયું હતું. જાંપા-
 નમાં એક જાતના પાણીના સાંપો આસરે એકથી બે શીટ લાંબા મળે
 છે. તેને જીવતા પકડીને તેના માથામાં એક ઝીણો પાતળો ખીલો ખોસી
 પાટિયા સાથે ઠાકી દે પછી તેનું પેટ ચીરી તેમાંથી કચરો જેવું કાંઈ
 હોય તે છરીથીજ કાઢાડી નાંખે છે તથા અંદરનો લાંબો કાતો પણ કાઢાડી
 લે છે પછી તેનું કાંઈ છુટું પાડીને તેને મીઠાં તેલ તથા સરકામાં રાધે
 છે. એ સાંપને પકડે છ તથા માથામાં ખીલો ખોસે છે તારે જેમ
 નાનાં પીલાં અવાજ કરે તેમ અવાજ કરે છે. એ સાંપ તથા તેના
 જ્યાં કાંઈ જમ્યાજમ્યા મળે છે તેને પાણીનાં પીપમાં જીવતા રાખી
 મુઘી ગરજ વખતે તેમાંથી કાઢાડીને ખાય છે. એ સાંપ માથુસને ઠર-
 ડતા નથી અને ઝેરી પણ નથી, દેખાવે લાંબા લેવતા હોય તેવા લાગે
 છે. એ હાપરાંત તરકારીને કોઈ વખતે તેલમાં અને કોઈ વખતે સર-

વાગે વર્ષ પુઆ દતા, અને આગગાડી આવવાને ધણો વખત દોરથી ગામડાંમાં ફરી આવ્યા દતા. ઈંદાં પણ રેશમના રેદુંડીયાઓ ધણા ધરોમાં ચાલતા દતા અને તેના કકુનસોના દેલાઓ ઘોડાઓપર બધા ઈને રસ્તાપર જતા દતાં ઈંદાંના જપાનના બાગોમાં બારબરદારી જનવર દાખલ ઘોડાઓને કામે લગાડે છે, અને જમ બસદને તેની પીટની બેગ બાગુપર દિંદુસ્તાનના વણજરીઓ સામાન બાંધે છે તેમ તેઓપર સામાન લાધે છે. એ ઘોડાઓને ઈંદાં નાલ મારતા નથી, પણ પગે દોરડાંનાં ગુઠેલાં મોજાં જેવી કાચલીઓ બાંધે છે. ગામમાં રેશમને રંગવાની ધણી દુકાનો બપરાંત એક નાતું જેતું રંગવાતું કારખાતું પણ હતું જ્યાં બધે લાલ કિરમજી રંગ રેશમી કાપડ બપર ચઢાવતા દતા. એ ગામ એકજ મોહોલાતું એ દારનાં ધરોતું બાંધેલું છે, અને બધે નિચલા બાગોમાં દુકાનો બપર લોક તે પોતાનો ધંધો ચલાવતું હતું. જોયા મેલે એ ગામડાંમાં બાહાર દેશવરતું લોક ધણુંજ થોડું આવતું હશે, કારણ કે જ્યાંથી અમે ફરતા દતા ત્યાં અમારી પાછળ લોકની બીડ અમેને જોવા સાઈ મળતી હતી. ગામમાં ઉપર લખેલા સિવાય બીજું કશું જોવાતું નથી. અમા ત્યાંથી કલાક ૧૨—૨૦ મીનીટ આગગાડીમાં નિકળ્યા દતા તે યોડોહામાં રાતનાં ૭ વાગેને આવી પુઆ દતા અને પાછા માન્ડ હોટલમાં બિતારો લીધો હતો.

તા. ૧૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના યોડોહામાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને પુજામાં નામનાં રોશનપર આસરે ૧૫ માર્ચલ દુર છે ત્યાં ૭—૫૦ મીનીટના નિકળેલા ૮—૩૦ મીનીટ પુઆ દતા, અને ત્યાંથી જનરીક્ષા કરીને નિકળ્યા તે આસરે પાંચ માઇલ દુર ઘણુતસ કરીને જુધતું એક મંજવર બોન્ડ ધાતુનું પુતળું છેતે જોયું હતું. એ પુતળું પલાંડી મારીને બેસાડેલું છે, તેની નિચે પથ્થરની બેઠક કાંધેલી છે જપાનમાં એવાં બેજ મોટા પુતળાં છે, અને એવાં મોટાં બોન્ડ ધાતુનાં પુતળાં દુનિયામાં પણ ધણુંજ થોડાં

હશે. તે બધું મળેતું કરીગીરીથી જાણે જોઈ જિપર ધ્યાન આપીને બેઠું હોય તેવું બનાવેલું છે. એ કામાકુરા કરીને દેહેરાંઓની જગ્યાની નજીકમાં આવેલું છે. એ પુતળું સને ૧૨૫૨ ના સાલમાં એટીને બનાવ્યું છે, જેનો બનાવનાર કોઈ "ચોરીમેન" કરીને હતો અને તે "ચોરીતોમા" નામના શોહાગનનાં હુકમથી બનાવ્યું હતું. એની જિપર એક દેહેરું બાંધેલું હતું જે સને ૧૪૯૪ ના સાલમાં દરિયાના એક ગંભીર મોજથી ધોવાઈ ગયું હતું ત્યારે એ પુતળું ખુલામાં રહેલું છે, અને એને પણ ચોડી ઘણી તુકરાણી થઈ હતી, તે પાછળથી સમારી હતી. એ પુતળાંતું ૬૬ નિચે ગુજાય છે—જાગ્યાં ૫૦ શીટ ૬ ઈંચ, દોડું ૭૨ ૮ શીટ ૬ ઈંચ, કાન ૬ શીટ ૬ ઈંચ, આંખ ૪ શીટ, નાક ૩ શીટ ૮ ૧/૨ ઈંચ, મોઢાંની પોછળાઈ ૩ શીટ ૨ ૧/૨ ઈંચ, તેના અંગોની ગોળાઈ ૩ ઈંચ, તેનો ખોલો ૩૬ શીટ, બાસમાં અને કમર ૯૮ શીટ ગોળાઈમાં છે, એને હાથનાં આંગળાંમાં આંગળાં બેરબીને હોલી જિપર રાખી પાડેલું છે, જે હોલીની અંદર ઈંગ્રેજો અને ખીન જોવા આવનારાઓ જોવા રહીને એ પુતળાંની સાથે સખી પડાવે છે એટલું જાણું છે. એ જોઈને પછી એનેથી આસરે સવા માર્ચલ દુર કામાકુરાતું દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંમાં કાંઈ જોવા લાયક નથી, એની પડોરામાં એક ગુરું દેહેરું હતું, તેને હમણાં સમારીને નવા જેવું ઈંદાના શેહેનશાહે બનાવ્યું છે, તેની વળી પડોરામાં એક ખીનું નવું દેહેરું શેહેનશાહજાનું હમણાં બાંધાવે છે, તે નજીક તૈયાર થવા આવ્યું છે. શેહેનશાહવાલાં દેહેરાંપર ચોડીએક નકશી છે, બાકીનાં ચિત્રો ઝાડો અને પંખેરાંનાં મીતારેલાં છે, અને તે બધું લાલ તથા કાળા ચળકતા લેકરવેરું બાંધેલું છે. પેહેલું કામાકુરાતું દેહેરું આગળ ઈંદા જે જમરાવો (દમમીયોસો) હતા તેવું બાંધાવેલું છે અને તે જિપર ઘણી સીડીઓ ચઢીને જવું પડે છે તેની નિચે સામેથી એક મણું જાડું ઝાડ છે જેની ગોળાઈ આજમાં એટી ૨૫ શીટની હશે અને જાગ્યાં પણ ઘણી છે. એ ૧૦૦૦ વરસની જિપરનું કહેવાય છે. તેની નિચે આગળના વખતમાં ગુનેહગારોને ગરદન મારતા હતા. એ

દેહેરામાં અસહનો સામાન તથા હથિયાર અને બખતરો તથા વાજી
 ધસાદીનું નાનું જેનું એક મ્યુઝિયમ છે. એમાંની તલવારોપર મીન
 કામ કીધેલું છે અને તેની મ્યાનો સોનાં તથા રૂપાંથી શણગારેલી દં
 તીર, કામકાં રાખવાનું એક રટેન્ડ છે તેની ઉપરથી સોનાં રૂપાં અ
 મોતીની જડતથી શણગાર કીધેલો છે. તલવારની બનાવતનીથી તારી
 ધણી છે. ઇંદાં તીર મુકવા સાફ એક બાંબુ નલી જેવો છે જે
 અરધો ભાગ મથાળેથી વેહેંચાઈ જઈને તેનાથી બે રીધા ગોળ બાં
 બની ગયા છે તે બેવાલાયક છે. એ સધળું મ્યુઝિયમ અસહ
 શાહગનોને લગતું છે. એ જોઈને લાંબી નીકળેલા આસરે બે જ
 માઇલ દુર ઈનોસીમા કચેને દરિયે કિનારે એક અલાહેદું ટાપુ છે ત
 ગયા હતા. એ બાજુપર આસપાસનો દેખાવ દરિયાના કુટા કુટા અ
 નાના નાના અખાતોથી અને નજદીકની ફરતી લીલોતરી તથા દુરના પાહાડો
 થી સારી લાગે છે. આજે વાદળ ધણું ખુલ્લું હોવાથી ઇંદાનો સીધો જા
 માહાડ “ફ્રુગિઆમાં” (Frigiama) કરીને છે તે ધણો સરસ બધ
 આસપાસના પાહાડોથી જિયો અને જલે હવામાં હોય તેમ દીસ
 હોતો. એ પાહાડ આસરે ૧૨૩૦૦ ફીટ જિયો છે, અને હમશાં
 ઉપર બરફ પડેલું રહે છે એ “ઈનોસીમાના ટાપુ” પર કોઈ વ
 ઓઠ થાય છે ત્યારે ચાલીને જવાય છે પણ ભરતીની વખતે બોટો
 જતું પડે છે. ઇંદાં દરિયાઈ કોરાની અને ખીજી પરચુટણ બનાવતે
 ધણી વેચાય છે. માછલી પુષ્કળ મળે છે અને તેઓને મોટા તલ
 વમાં જીવતી રાખી મુકે છે કે જ્યારે ગમે ત્યારે તેને કાઢાડી શકે
 અમે આગળ તેલકિયોના મ્યુઝિયમમાં જો મોટાં કરચલાં જોયાં તે
 વિગત લખી છે તેવાં મોટાં કરચલાં આ ટાપુ આગળના દરિયામાં
 મળે છે, અને કોઈ કોઈ તો જો તેના પગ લાંબા કરી બર્બો હોય તે
 , ૧૬ ફીટ સુધીના લંબાઈમાં તેઓ થાય છે. ઇંદાંના દરિયામાંથી એ
 જાતના પાણીનાં વાદળાંથી મળે છે. એ સધળું જોઈને પાછા ઇઆકોહાર
 સાંજનાં ૩—૩૦ એ આવી પુઆ હતા.

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥

તા. ૧૧ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આગની ગાડીમાં સહવારના કલાક ૧૧ વાગે બેસીને તોકિયોની પડોસમાં “ઉજી” કરીને ‘ગામ’ છે ત્યાં જવા નિકળ્યા હતા. અમે “સીનબાસી”નું સ્ટેશન જીપર ઉતરીએ અને ત્યાંથી જીનરીક્ષાની ગાડીમાં બેસીને આસરે પાંચ મીનિટ સુધી “વીનો” કરીને તોકિયોનું સ્ટેશન છે ત્યાં ગયે હતા, અને ત્યાંથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને જીપલા “જીજી” ગામનાં સ્ટેશન જીપર ઉતરીએ હતા, અને ત્યાંની એક સુતર કાંતવાની મીલ છે તે જોઈ હતી. એ મીલ આસરે ૭૫૦ સ્પીનડલની નાની રમકડાં જેવી એક બંગલામાં બાંધી હોય તેવી છે. એ સને ૧૮૬૮ માં બાંધી હતી. તેમાં હમણાના સુધારાના રીંગ ફ્રેસ્ટલો નાખેલા છે, પણ ૩ જાપાનનો જ વાપરવાથી ૧૬ નંબર સુધીનું સુતર કાઢાડે છે. પણ હુશિયાર મેનેજર યા સ્પીનીંગ માસ્ટર કોઈ ન હોવાથી અને સધળું કારખાનું જાપાનીસોથી જ ચલાવાથી રાસ સાડા પાંચ આંઉસની ખી આવતી નથી. કામ સધળું કરકસરથી ચલાવે છે અને પાણીના પા વરથી એનજીન ચાલે છે. તે ઉપરાંત એઓના માલનો ભાવ મુંબઈના સુતર કરતાં દર ગાંસડીએ નજીક ૨૦ ડાલર વધતા આવવાથી તેઓ નફો સારો કરતા હશે. કારખાનામાં બધા મળીને ૩૦ મજૂરો કામ કરે છે. તેમાં ૨૩ છોકરીઓ અને ૭ મરદો છે, એ મુજબ નફો કરતા હોવાથી જાપાન દેશમાં નજીક ૨૫ રૂના કારખાનાઓ ઉમાં થયેલા છે તેમાં સાથી નાનું ઉપલું કારખાનું છે.

મોટાં કારખાનાઓ કાબીની તરફ ઓસાકા કરી શેહેર છે ત્યાં છે. જાપાનીસો અમે આગળ લખ્યું છે તેમ પોતાનાં દેશની બનાવતના માલોને બહુ ઉતેજન આપે છે તેમજ આ સુતરનેથી ઉતેજન આપવા મોટો ભાવ આપી પેહેલાં તેને ખરીદે છે. હાલ એ લોકોનાં કારખાનાના નંબર ૧૨ નો ભાવ ડાલર ૯૮ અને નંબર ૧૬ નો ડાલર ૧૦૫ સુધીનો છે. જ્યારે મુંબઈનાં નંબર ૨૦ ના ૮૫ ડાલર ભાવ છે. એટલે મોટો ફરક એઓ રાખે છે અને મુંબઈનાં સુતરને ત્યાંથી ઉંઠાં લાવવાનો ખર્ચ તથા જાપાનની જગાત લઈ તે ઉપલી કિંમતમાંથી

બાદ થવો જોઈએ જે ઈલાંની બનાવતનાં મુતરપર થવો નથી. જપાનમાં વેલાતી હાથા નંબરના મુતરનો ખપ ધણો મોટો છે અને આસરે એક લાખ ગાંસડી ત્યાંથી ઈલાં દરસાત આવે છે જ્યારે મુંબઈનાં ઉતરતા નંબરની આસરે ૨૦૦૦૦ ગાંસડીઓ આવતી હશે. ઈલાંનાં કારખાનાઓમાં મુંબઈ તરફનો રૂપી વાપરી નંબર ૨૦ મુધી મુતર કાઢાડે છે તે સારૂ ૩ શેહેંગાઈથી ચીનાઈ રૂને નામ આવે છે, (ચીનાઈ ૩ આવે છે તે જુદો છે.) જપાનનો ૩ સફેદાઈપર સારો છે પણ તાર નાનો હોય છે. એ કારખાના સારૂ ઇનજીન ચલાવા પાણી આસરે ૩૦ માઈલ દુરથી સરકાર એ શેહેરમાં લાવેલી છે તેમાંથી અરધો માઈલ પરથી કારખાનામાં લાવે છે, અને કાલસાનો બંચાવ તેથી થાય છે. એ શેહેરમાં કાગળે તથા કાચ અને બીજી બનાવતોના કારખાનાઓથી આવેલાં છે, પણ વસ્ત્ર નહીં હોવાથી તે જોઈ શક્યા નહીં. અમે ત્યાંથી જીનરીક્ષામાં જ બેસીને તોફિયોનાં શેહેરમાં ચાર માઈલ અરધા ક્ષાકે આવી પુગ્યા હતા, અને ત્યાંના બજારમાં ફરીને સીનબાસીનાં સ્ટેશન ઉપર જીનરીક્ષામાં જ ગયા હતા. એ બધો લતો આસરે આઠ માઈલનો તોફિયો શેહેરનો જ બનેલો છે, અને બધે ગીચ વસ્તી હતી, અમે “ચોકોહામા” સાંજના ૫—૪૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને આજે રાતના ઈલાંથી કોબી શેહેર જવા સારૂ પી. અને એ ફૂંપનીની સ્ટીમર ટીબેટમાં રાતના ૧૧ વાગેને ચઢડ્યા હતા, કારણકે પાછળી રાતના બે વાગેને સ્ટીમર હંકારવાની જાહેરી હતી તેથી આગમનથી જવું પડ્યું હતું.

તા. ૧૨ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના સાડા પાંચ વાગેને અમારી સ્ટીમરે ચોકોહામાનું બારૂં છોડ્યું હતું. સ્ટીમર “ટીબેટ” આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, અને જોકે જુનામાંની એક આગબોટ ગણાય છે તોથી ધણી સારી દ્રાગતવાલી છે. અમારી સાંધે આસરે ૨૦ ઉતારો છે. આજો દિવસ દરિયો ધણે જ થઈ હતો, અને સ્ટીમર જાણે ઉભેલી હોય તેમ ઠસા પણ ડેલા ખાતી હતી નહીં. બેડ બાજુ ઉપર પાહાડો દુરથી દેખાતા હતા,

તા. ૧૩ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જાણે એક ખારીમાં સ્ટીમર ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું, અને બેઠ બાજુ ઉપર જરા દુરથી પાહાડોની અલગાર લાગેલી હતી. આસરે નવ વાગેને પાહાડની એક અણી દરિયામાં નિકળેલી પસાર કીધા પછી એક ગમના પાહાડો પાછા દુર યવા લાગ્યા અને કોળીની નજીકમાં અમો આવી લાગ્યા. આસરે ૧૧ વાગેને સ્ટીમર પોતાના ડંકા આગળ લંગર કીધું હતું. કોળીનો દેખાવ દરિયામાંથી સારો લાગે છે, અને ત્રણ ગમના અરધા ચાંદ રોકા કુંગરોની હેઠાણમાં એ શહેર દરિયે કિનારે આવેલું છે. અમે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરીને જનરીક્ષામાં બેસીને “હીઓગો” નામના હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. ઈહાંના હોટલો “ચાકોલામાં”ના હોટલો જેટલાં મોટાં નથી પણ સઘળું યુરોપિયન ટપપર રાખેલું છે. અમો બપોરનું જમીને શહેરમાં ફરવા નિકળ્યા હતા. ઈહાં કાંઈ જોવા લાયક નથી ફક્ત આસરે એક માફલપર એક પાણીનો ધોધ છે તે ઈહાં આવનારાઓ જોવા જાય છે, ત્યાં અમાખી ગયા હતા. એ ધોધ કુંગરોની વચમાંથી આસરે ૬૦ ફીટ જેટલો જાયો પડે છે, પણ પોહોળાઈમાં લાયગે ૫) ફીટખી હશે, એની આસપાસ જાડ અને ફર્નસોની લીલોતરી તથા છાયો ધણો સારો લાગે છે, તે જોઈ બજારમાંની જપાનીસ નવાઈની બનાવતોની દુકાનો જોઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા. એ કોળી શહેર જપાનીસોએ જે વેપાર સાફ આર પાંચ બંદરો દેશીઓને માટે ખુલાં મુક્યાં છે તેમાંનું એક છે, અને ઈહાં આપણા મુબઈથી સુતર વેચાવા સાફ સારી રકમનું આવે છે. શહેર નાનું આસરે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તીવાલું લાગે છે તેમાં ૪૦૦ પરદેશીઓ કહેવાય છે, અને વેપારની જાળદમાં જપાનમાં ખીણું બંદર (ચોકોલામાંથી ઉતરતું) ગણાય છે દરિયે કિનારે થોડીએક ઈમારતો યુરોપિયન ટપપર માફકસરની બાંધેલી છે, બાકીનું અંદરનું દેશી ગામ જેને ધ્યોગો કરી કહે છે ત્યાં બેઠા અને નજીવા ઘરો આવેલાં છે.

તા. ૧૪ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૦ વાગેને આગની માડીમાં બેસીને “કોળીયા” ઓસાણ શહેર

જે આસરે ૨૦ માર્ચ દુર છે. ત્યાં કલાક ૧૧ વાગેને પુગ્યા હતા. એ “ઓસાકા” શહેર ધણું મોટું છે અને ઇલાં ધણો મોટો વેપાર ચાલવા ઉપરાંત જાત જાતના કારખાનાઓ આવેલાં છે જેઓની સંખ્યા અધ્યક્ષીમનીઓ દુરથી દીસે છે. ઈલાંનાં કારખાનાઓમાં મોટાં એ કારખાનાં ૩ તથા સુતર કાંતવાના છે, પણ આજે કાંઈ કારણસર તેઓ બંધ હોવાથી જોઈ શક્યા ન હતા પણ કોઓતો શહેરથી પાછા ફરતી વખતે જોવાનો વિચાર રાખ્યો છે. અમારે ઈલાંને કિલ્લો જોવા ગયા હતા જે જાપાનના મજબુત કિલ્લાઓમાંનો એક ગણાય છે અને મજબુત મોટા મોટા પથ્થરોનો બાંધી તેને ફરતી જાડી પાણીની ચર રાખેલી છે. એમાં જવા સાર ત્રણ જુદા જુદા એક પછી એક કિલ્લા તથા દરવજા પસાર કરવા પડે છે. એ કિલ્લો સને ૧૫૮૩ ના સાલમાં “શોહગન-કોષ-તાય-કો-સામાં” કરી હતો તેણે બાંધ્યો હતો, અને જોકે ધણો મજબુત છતાં થોડોજ વખત સને ૧૮૧૯ ના બળવા વખતે તે તકી શક્યો પણ આખરે મોટી તોપોથી તેમાં ગબ્બાર પાડી તે લીધો હતો. હમણા ત્યાં સોલજરોની બરાબો કોથેલી છે, પણ એ હાયાણમાં આવવાથી ત્યાંથી “ઓસાકા” શહેરનો દેખાવ સારો દેખાય છે તેથી લોકો એ કિલ્લો જોવા જાય છે જે સાર અમાને ઈલાંની સરકારી આશીસમાંથી રજા પેહેલાં લેવી પડી હતી. એ કિલ્લાની નિચે બે બાજુપરથી શહેર નિચાણમાં આવેલું છે બાકીની બાજુઓપર જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં રોપણીથી બરપુર ખેતરો દીસતાં હતાં તથા દુરથી એકમમ દરિયો અને બીજુંમમ મોટા કુંભરો દેખાતા હતા. એ કિલ્લાની નિચેથીજ જરા દુર તોપ બનાવવાનું કારખાનું આવેલું છે જ્યાં ધણી સારી તોપો બનાવે છે એમ કહે છે. એ કિલ્લા સિવાય એક બે દેહેરાઓ નંજવાં છે તે વિગેરે બીજું કાંઈ ઈલાં જોવા લાયક નથી પણ ઈલાંની ટંકસાલ ધણા જણા જોવા જાય છે. અમેએ બીજી ટંકસાલો આગળ જોયેલી હોવાથી ત્યાં ગયા હતા નહીં. ઉપરાંત કારખાનાઓ ઉપરાંત ઈલાં કાચ, કાગળ, બીજોરકામ કત્તાદી બનાવવાનાં ધણાં કારખાનાઓ છે જેથી એ ઓસાકા શહેરને જાપાનનું મનચેસ્ટર ગણે છે

વળી ઈંદાં બે નદીઓ શહેરની વચ્ચેથી ચોડે ચોડે છેડે પસાર થાય છે, જેમાંથી નાની સ્ટીમરો તથા વાહાણો ધણે ઉપર સુધી જઈ શકે છે, અને દરિયા સાથે તેનો સંબંધ થાય છે. એ નદીઓમાંથી જગે જગે દર બે ત્રણ મોહોલાને આંતરે ઉભી તથા આડી કેનાલો બેસુખાર આવેલી છે, જેમાંથી શહેરના ધણા ખરા ભાગોમાં માલ લાવ લઈ જવ કરવાનું ધણું સહેલું પડે છે તથા જ્યાં નદી આવેલી છે તેને કાંઠે તો બે ડાહી મોટાં વાહાણોને ગોઠી માફક લઈને સમારકામ પણ કરે છે. એ કેનાલો તથા નદીઓને લીધે “ઝોસાકા”ને ઉગમણ તરફનું વેનીસ કહેવાય છે. અમો શહેરમાં નજીક ત્રણ કલાક જીનરીક્ષામાં રૂંચી હતા તેટલા કાંઈ બેસુખાર પુલો એ કેનાલો તથા નદીઓ પરથી પસાર કીધા હતા. શહેર પોતેથી ધણું મોટું ચેરાવાનું બેઠાં પરોને લીધે છે. એની વસ્તી આસરે ૮૦૦૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. ઈંદાં હમણા એક નવું હોટલ બંધાયું છે, પણ ત્યાં સુવાના ઓરડાઓની સગવડ હજી બરાબર કીધેલી ન હોવાથી અમો જે ઈંદાં રહેવાના હતા તે વિચાર છોડી દઈને સાજના કલાક પની ટ્રેનમાં બેસીને “કીઓતો” જે અસલ પાયતખી શહેર હતું ત્યાં ગયા હતા, જ્યાનાં સ્ટેશન પર કલાક ૬—૩૦ મીનીટે પુખા હતા. અમોને છેક કાળીથી તે “કીઓતો” સુધીના આસરે ૬૩ માઈલ સુધી બધી રોપણીનાં ખેતરો મળ્યા હતા જેમાં મોટા ભાગ ચોખાનો હતો, પણ કોઈ કોઈ ગમ રૂના ખેતરો તેમાં ધણાં ખરાં ઝોસાકો શહેરની નજીકમાં મળ્યાં હતાં. જે ઉપર ૩ હમણા વિલુવા લાયક તૈયાર થયેલો દેખાતો હતો.

જપાન દેશની જમીનને ખાતર આપીને વરસાદ બારો માસનો હોવાથી તથા કેટલી દસ બાર શીટ જમીન ખની કે પાણી મળી આવવાથી વરસના ત્રણથી ચાર પાક તે પરથી લીધે છે, તેમાં કોઈ તરફ વસંત રતુમાં બરફ ચોડો ધણો પડે છે ત્યારેથી રોપણી ચાલે છે અને તે વખતે ગાજર તથા બીજી એવી તરફરી રોપે છે, જે સાંભલવા મુજબ જમીન પર પડેલાં બરફની ઊપરથી ઊંચી બાહાર નિકળે છે. પેણુ આજે

પ્રમાણે વરસના ધણા પાક કરવાથી જમીનને જરા પણ વિસામો મળતો નથી, તેથી આગળ ચાલતાં એ ખરાબ થશે એવો સંભવ ખીનઓ રાખે છે અને હમણાખી માણસનું જોરાવર ખાતર આપવાથીજ આવો પાક મળે છે, નહીં તો કે બતરી જ્યાં વગર રહે નહીં. આજે વરસનો ચોખાનો પાક એટલો તો મોટો થવાની આશા કે આગળ કોઈ સાલખી થયો નહીં હશે એમ કહે છે, પણ રૂનો પાક તેથી બિલકો ધણો થોડો નિકળવાની બીલીક હોવાથી ચીન તરફ તેની ખરીદી હમણાથી થવા લાગી છે. અન્ન યાઆમી (Yammi) નામના હોટલમાં કીઓતોમાં બિતારો લીધો છે, જે જે કે જાપાનીસોએ રાખેલું છે તોખી મળેલું યુરોપિયન ટપ ઉપર સંઘળું છે. હમણાં થોડુંક થયુંજ એ બધાયું છે અને કુંગર ઉપર આવ્યાથી શહેરનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે, અને યુરોપિયનો ધણાખરા ઇંદાંજ બિતારો લે છે.

તા. ૧૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮—૩૦ મીનીટે કીઓતોથી જનરીક્ષામાં બેસીને નિકળેલા કલાક ૯—૪૫ મીનીટે બીલા (Bella) નામનો સરોવર છે તે જોવા ગયા હતા. રસ્તામાં આખો વખત જાણે એકજ ગામમાંથી પસાર થતા હોઈએ તેમ વસ્તી અને ધરો જા માઈલ સુધી મળ્યાં હતાં અને માલની આવજાવ પણ ધણા મોટા પ્રાયા ઉપર બધે ચાલતી હતી. જોકે કીઓતોથી છેક સેક બીલા સુધી આગનીગાડી દોડે છે તોખી ગાડાંઓમાં માલ લાંબીને લાવ લઈજવ કરે છે. ગાડાંમાં મોટો ભાગ માણસો બલદની આફકે જોડાઈને ધસડતા હતા, તેઓ બલદની મુશ્કરીના જેવુંજ પોતાની છાતી આગળ બાંધીને છાતીના જોરથીજ ગાડાંઓ ખેંચતા હતાં, અને રસ્તાનો મોટો ભાગ ઢળાવવાલા કુંગરો ઉપર જવાનો હોવાથી બેથી ચાર જણા એ મુજબ ગાડાંમાં જોતરાઈને ધસડતા હતા. તેમાં જોરતો અને દસ બાર વરસનાં બચાંઓ વડીક-ભાગ લેતાં હતાં. કોઈ કોઈ ગાડાંઓમાં બલદ જોડેલા હતા. એ બલદો ધણાજ મજબુત આંજે કઠાવર અને દેખાવે વેલાતી ગાયને

મળતા આવે છે, અને રંગે મોટા ભાગ સુધે કાળા છે, અને ઘણો માલ સેહેલથી ઘસડી શકે છે રસ્તાની આસપાસ નાના મોટા ડુગરોથી દેખાવ સારો લાગે છે ખામખા જીનરીક્ષામાજ પગ રસ્તે ગયા અને આગની ગાડીમા ગયા હતા નહી, અને આગની ગાડી પાહોડોને લીધે લબાણુ રસ્તે જવાથી બેઠે એકજ વખતે થોડે તક્કાવતે ત્યા પુગે છે અમો સરોવરના મથાળા જીપર એશીયા (Eshiba) કરીને ગામ છે ત્યા જઈને ત્યાથી એક નાની સ્ત્રીમ લાચમા સવાર થઈ એ સરોવર જીપર ફરી આવ્યા હતા એ સ્ત્રીમ લાચમા ફરવાની ઉતાઈ હીઠ ૨૦ સેન (યાને દોકડા) તુર લે છે, અને તેમા ૩૦ ઉતાઈઓ બેસી શકે છે જેઓ સધળાને તુટક જીપર સાદરી પાથરીને જમીન જીપર બેસાડે છે, પણ જો આપણે આખી સ્ત્રીમર લેક જીપરની “બે” જોવા લાયક જગ્યાપર ફરી આવવા સાર માથે રાખવે છીયે તો ચાર ધ્યન (યાને ડાનર) લે છે અમો આખી સ્ત્રીમર માથે રાખીને સરોવર જીપરની એ જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા એ સરોવર સાબળવા મુજબ ૮૦ માર્દલ લાભો અને આસરે છ માર્દલ પોહોળો છે, તેથી બેઠે બાજીના કિનારા સ્ત્રીમર પરથી મળેના ઘસે છે, અને આસપાસ ફરતા મોટા નાના પાહોડો આવેલા અને તેઓ જીપરની લીલોતરી તથા નિચાણુમાની ખેતીવાડીથી તથા સરોવરની અદર મા-છીમારોની તથા ખીજી બોટો અને મઝા કરવાની બે ત્રણ સ્ત્રીમરો ફરતી હોવાથી દેખાવ ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો અમો પેહલા કારટસાકીના કરીને ડાખા હાથના કિનારા પરની એક જગ્યાપર જીતથી હતા એ જગ્યા પર નાનું ગામડું છે, કાંઈ જોવા લાયક નથી પણ ત્યાનું પાર્ડન (Pino) જાતનું એક મજબૂત ઝાડ ઘણું જોવા લાયક છે એ ઝાડ જિયામમા જાયગે વીસ શીટ હરો, પણ તેની ડાખલીઓ મોટા દરખ્ત જેવી જાડી થઈને અમો ધમ્મરે છીયે કે તેઓ નજદીક ૭૫ શીટ સુધીની આજીજાજીએ ફેલાઈ ગઈ છે એ ડાખ-લીઓને નીચે ઝુનાઈ પડતી અટકાવવા સાર ઘણા મજબૂત લાકડાના ટેકા જોજગ આપેલા છે, એ મુજબ એની ડાખલીઓ ફરતી ચારે

બાળુએ ફેલાઈને ધણો મોટો ઘેરાવો ઘેરા લીધો છે. એટલું ડાંખ-
લીઓથી ફેલાઈ ગયલું મોટું ઝાડ અમે કંઈ દીઠું નથી. તેનું થડ
આશરે ૨૭ ફીટ ઘેરાવામાં દશે. એ ઝાડ ૨૦૦૦ વરસનું જુનું કંદે-
વાય છે. અમારા ધારવા મુજબ એ ઝાડ જે ધારા મુજબ જાંચું
જાય છે તેને જીપરથી કાપવા કાપાથી તેની ડાંચેને જોર મળ્યું છે,
અને એ ડાંચેને નિચે જોડતી જાંચાઈએ લાચી નિચેના ટકાઓ સાથે
બાંધ્યાથી તેઓ તે કાલતમાં લાંબી ફેલાઈ ગઈ દશે. એજ મુજબ
ખીજાં એજ જાતનાં ઝાડો જે હમણા નાના છે તેને કાંધેલાં અમે
ખીજાં એ સરોવરની આસપાસની દેહેરાંઓવાલી જગ્યામાં જોયાં હતાં.
તે જીપરથી એનેખી એમ કાંધું હશે એવું ધાર્યે છીએ. એના છા-
યડા દેહજાને ૧૦૦૦ માણસો બેસે તો તે બધાને છાયડો અમો ધા-
ર્યે છીએ કે મળી શકે એટલો મોટો ઘેરાવો છે. અમો એ ઝાડ
જોઈને પાછા રડીમરમાં બેસીને નિકળેલા એ ખીવા સરોવરનું પાણી
જ્યાંથી નદીના આકારમાં બહાર પડે છે તે જગ્યા ઉપર ગયા હતા.
એ નદીનું મુખ આશરે ૧૦૦૦ વાર જેટલું પોહોળું છે, પણ આ-
ગસ જતા તે સાંકડી થતી જાય છે. અમો તેમાં થઈને એશિયામાં
નામનું ગામ એને કિનારે છે, ત્યાં જીતયાં હતા. તે બાળુ જીપર
જમીન આસપાસ નજીક આવ્યાથી અને તે બધી લીસાતરીથી બર-
પુર હોવાથી તથા તેની પાછળના કુચરો તથા પાહાડો ઉપર કોઈ
ગમ ઝાડ પાન અને કોઈ ગમ ખાલી હોવાથી તથા સુરજ જરા
ઘેરાણમાં હોવાથી વાહજનો જાંચો તેઓ જીપર પડવાથી લાછત તથા
ચડની અસર ધણી સારી લાગતી હતી. સરોવરમાં એ બાળુ જીપર
કોઈ વગર ગણત્રીની બોટો પાણી જાલકાં હોવાથી તેમણો કોરા કહા-
ડતી હતી. એ કહાડવા સાર એક લાંબા બાંજુને છેડે જલ રોડી
એક નાની કોયલી બાંધી તે બાંજુને પાણીમાં જમીનની અંદર દાખે
છે, અને પછી તેને પાછો બહાર કહાડે છે ત્યારે, જીપર કોરા જીવતા
જનવરો સાથે કોયલીમાં ઉચકાઈ આવે છે. ખબર કહાડતા એ
કોરા તથા તેમાંની કીણી માછલીઓને ખાતરના કામમાં વાપરે છે,

વેળી બીજા કુટલીક બોટો લેવતાંની જાતની ધલ નામની માછલી પણ
 હીક તાલથી પકડે છે. એ સાર પોકલ બાંધુઓને પાણીની અંદર
 પોતી જમીનમાં જપરથી ખીજ બાંધુએ ઠાકી ધાલે છે, અને એ મુ-
 જબ દારબધ છુટે છુટે તપાવતે તેવા બાંધુઓને ધાલી તેઓને એક
 રસીથી ખીજ એક લાંબા બાંધુ સાથે બાંધી રાખે છે. દલે એ દટામલા
 પોકલ બાંધુને જપલી “ઈલ” માછલી પોતાના દર સમજી
 તેમાં બરાબ છે. તેઓને ખીજ દીને પેલા માછીમારો બાંધુ બહાર
 ખેંચી કઢાડી પકડે છે. એ સરોવરમાં ધણી જાત જાતની માછલીઓ
 મળે છે, તેમાં સામન માછલી જે આપણી રામસ માછલીને મલત્રી
 આવે છે તથા સામનટરાઉટ (Salmon Trout) જાતની
 માગન જેવી માછલી ધણી મળે છે. એ છેલ્લી માછલી સોનેરી મા-
 છલીના જેવી લાલ રંગની પણ આવે છે, જે ધણી સારી દેખાવે લાગે
 છે. એ માછલીઓને લર સરોવરમાંથી પકડી પાણીની ઠાંકી
 ઓમાંજ જીવતી કિનારે લાવે છે, અને પછી તેને સાર લાકડાંના ન-
 જદીક નજદીક ગોઠવેલા સગિયાનાં પીંજરામાં નાખે છે. એ પીંજર
 આશરે પાંચથી છ શીટ લાંબુ અને બેથી ત્રણ શીટ પોહોળું હોય છે,
 જેઓને ગામડાંઓની નજદીક સરોવરને કિનારે યુઠલુ સુધીના પાણીમાં
 દાદી રાખે છે, જેથી માછલી તેમાં જીવતી માગે ત્યાં સુધી રહી શકે
 છે અને ગરજ વખતે નાની જાલ લાકડીને છેડે બાંધીને તેની અંદર
 તેઓને પકડી બહાર કઢાડે છે. એવાં માછલીના પીંજરાઓ કાંઈ
 જથાબધ ગામડાંઓની સામે દેખાતાં હતાં. અમે કિનારે ઉતરીને
 પડોશના એક નાના કુંગર જિપર દેહર છે ત્યાં ગયા હતા. દેહર
 કાંઈ જોવા લાયક નથી, પણ ખુદરતી રોક વડે મોટા પાયાપર તેના
 બાગમાં બનેલો છે તે ધણે જોવા લાયક છે. પથરો આડા અટાડા
 અને એક એકની જિપર શોભાઈતી રીતે જાણે માથુસે હાથે ગોઠવ્યા
 હોય તેમ પડેલા છે, અને વચમાં ફરવા હરવાના રસ્તા જેવા બાંધા-
 ઓ રહેલા હોવાથી જાણે બાગમાં એકલેલા હોય તેમ લાગે છે.

એ જોઈને પાછા સ્ટીમરપર સવાર થઈને ઇસીબાના કિનારાપર પાછા આશરે સાગ્ર બાર વાગે આવી પુર્યા હતા, અને ત્યાંની દી હાલિસમાં તેની સામેના માછલીના પીંતરામાંથી તાજી છવતી સામન માછલી કદાવીને તે તથા સાથે બીજું ખાંધી લાવતા હતા તેનું દીશીન કીધું હતું અને પાછા એ વાગે નિકલેલા કીચોતોમાં સવા ત્રણ વાગે આવી ઇંદાંના બજારમાં બધે ફરી આબ્યા હતા. એ બજાર ઘણું લાંબું છે, અને આસપાસની દુકાનોની વચમાંના રસ્તાપર આખે મોહોસ મથાળેથી ખાંબુઓપર પરદા નાખેલા છે, જેથી રસ્તા ઉપર મુલક તકકું પડતું નથી અને જ્યારે સુરજ નહીં હોય છે ત્યારે બાજુએ દોર-દીઓ રાખેલી તેથી પરદાઓ ખેંચે છે કે ગોળ લાકડાં ઉપર વીટલાઈ જઈને ઊપરથી ખુલ્લું થઈ જાય છે, જેથી ખરીદનારાઓને ત્યાં ફરવાનું ઘણું સરેહું થઈ પડે છે, અને અમારો આજે સાંજના ચારથી છકક વાગા સુધી એ મોહોલામાંની જુદી જુદી દુકાનોપર ઇંદાંની બનાવતો જોવા સારું રહ્યું હતા ત્યાં સુધી એ મોહોલામાં એક મેલા જોઈતી ગીરદી ચાલુ હતી અને તેને લીધે ઇંદાં જનરીક્ષા માફી વટીક ફેરવવાનો હુકમ નથી, પણ સાને પગે ફરવું પડે છે. દુકાનો સઘળી હમાં ચીજોથી ભરપૂર હતી અને સાંજના છ વાગે રોશણી બધે થવાથી જાણે દીવાલીની રોશણી થઈ હોય તેમ બધી દુકાનોપરની કાગળનાં સલગાવેલાં ફાણસોથી લાગતું હતું. વળી એ મોહોલામાં પુષ્કળ નાટકશાળાઓ તથા બીજી ગમતનાં ધરો હોવાથી તેઓની બાહાર ગમતને લગતાં કાંઈ વગર મણગીનાં બારણાઓ તથા આખાં ધરોપર ચીતારો રંગીન હોવાથી ધણે બપોરે અને જાણે કાંઈ મોટા મહીમાહ હોય તેવું રંગિયામણું લાગતું હતું. એ મુજબ દરરોજ એ મોહોલામાં ગીરદી તથા તમાચો ચાલે છે. આવતી કાલે ઇંદાં છેલ્લા બજવાના વખતે માર્ગે ગયલા સોલજરોને લગતો વારસીક તેહેવાર છે, તેથી આજ રાતથી ગામમાં છુટી છવાઈ ફાણસોની રોશણી થઈ હતી, અને તેમાં તેહેરોને કડિ તેઓ દારબંધ હોવાથી દુરથી બપોરે તેનો સારો લાગતો હતો.

તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે ઉપર લખ્યા મુજબ ઈંદાં મોટા તેહેવાર હતો, એ તેહેવાર સને ૧૮૬૮ માં હમ-ણાના મીકાદોએ તોકિયોનો શોહોગનને હાથથી જાપાન લઈ તે તરફનો લાગ ધીનવી લીધો તે વખતે ચયસી લડાઈમાં માર્યા ગયલા સોલ-જરોની યાદગારીમાં ૬૨ સાત ઈંદાં યાચ છે અને તે સાથે દેશથી લોકો ઉપરાંત શેહેનશાહી ખાનદાનના રાજવંશીઓ તથા બીજા પ્રાંતોના હાકમો વગેરે આવે છે. એ માર્યા ગયલા સોલજરોની યાદગારીનો એક મોટો પથ્થર તે ઉપર તેને લગતી વિગતો ક્રાંતરીને અમારાં હોટલથી થોડે દુર એક કુંગર ઉપર મુકેલો છે ત્યાં એ સધળો મે-લાવડો થયો હતો. અમે હોટલમાંથી તે તમાસો જોવા સાથે આસરે નવ વાગેને નિકળ્યા હતા પણ તેની આગમયથી રસ્તાઓ સધળા લોકોની બીડથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયા હતા, અને ગાડી કશું ત્યાંથી જવાનો હુકમ ન હતો. એ કુંગરપર જવાની જગ્યા ખતરમાં થઈને છે, અને ઉપર જવાનો રસ્તો મજબૂત પોહોલો અને માફકસરના ઢળાવનો તથા સીડીનો ખાંધેલો છે. ક્રીયા ૧૦ વાગેને શરૂ થવાની આગમય ફેરવતે ત્યાં જઈ આવવાની છુટ હતી તેથી કુંગરપરનો આ રસ્તો લોકો ઉપરાંત નિશાળોના છોકરા તથા છોકરીઓની આવજા થી ભરાઈ ગયો હતો. જુદી જુદી નિશાળોનાં છોકરાંઓ જુદાં જુદાં ટોળામાં અને તરેહવાર રંગબેરંગી પોશાકોમાં ગમત કરતાં આવજા કરતાં હતાં, અને બહેની દારમાં રીજમીટની માફક ચાલતા હતા. એ મુજબ જોતા જોતા અમે છેક પેલા યાદગારીના પથ્થર-વાલી જગ્યાપર જઈ લાગ્યા. જ્યાં જતાં રસ્તામાં હારખંધ કાગળના રંગીન ફાલ્ગુસોની તોરણો કીધી હતી, અને વચમાં એક ધણું મોટું ખરાં તથા જોટા ફુલ અને પાંદડાંનું ધણું સારા ટેસ્ટથી બનાવેલું આરકુ હાથું, જેમાં પાંદડાં કરતાં એટલાંતો ફુલ વધારે હતાં કે પાંદડાં તદ્દન દીસતાં હતાં નહીં, અને ફુલોથી જાતજાતનાં રંગનાં ક્રીસેનટીઅમસો (જે ઈંદાંની શેહેનશાહતનો કેસ્ટ છે) તથા ગોલાળ અને બીજા ધણી જાતનાં ગોઠવેલાં હોવાથી અસર ધણીજ સારી લાગતી હતી, અને વળી

તેની આસપાસ ફાણસોની લટકતી તોરણો 'કીધેલી તેથી પુર' ચોખવું હતું. દશ વાગ્યાની નજદીકમાં સધળાં લોકોને ડુંગરપરથી હેઠલ જવાનો હુકમ થયો, અને પેલા યાદગારીવાલો યંબ જે એક માફકસરના ચોગાણમાં ડુંગરની અધવચમાં મુકેલો છે, તે જગ્યા સધળી ખાલી થઈ હતી. અમો લોકો બાહાર દેશાવરના હોવાથી (અમારી સાથે બીજાં ઘણાં યુરોપિયનોની આવેલાં હતાં) અમોને ત્યાં ઉભા રહેવા દીધા હતા, પણ અમારી સાથનાં જાપાનીસ બોમિયાઓનેથી હેઠે મોકલાવી દીધા હતા. લોક બહું ઉતરી ગયા પછી તરત માણસોએ રસ્તાને ઝાંરઝૂર કરી ચોગાણમાં બધે જાડી કાંકરીની રેતી પાંઠરી દીધી હતી. પેલા યાદગારીના પથ્થરની બાજુપર એક કામચલાઉ આલટર દેહેરાં જેવું ઉભું કીધેલું હતું તેની સામે લોકોને બેસવા સારું જે બાજુપર હારબધ ખુરસીઓ ગોઠવી હતી, અને વચમાં રસ્તો આલટરપર જવા સારું રાખેલો હતો. અમો લોકોને એ આલટરની સામેજ મળેની જગ્યા મળી હતી, અને પાછળથી જાહેર કીધા શરૂ થઈ ત્યારે ખુરસીઓ વટીક લાવીને અમોને આપી હતી, અને અમારી સામેની જગ્યા આગળ કાઢીને ઉભા રહેવા દેતા હતા નહીં. જરાબર ૧૦ ને સુમારે પાદરીઓનું સરઘસ સીડી ઉપર ચઢાવું દેખાયું, અને પાદરીઓ સધળાં સીનટો ધર્મના હતા અને શેહેનશાહ મીટાનો ધર્મ પાલે છે, તેથી સધળી કીયા એજ ધર્મમાં કીધી હતી. સીટો લોકના ધર્મમાં વખણાયેલાં આદમીઓનાં ૩ ને જાને છે, તેથી આજે પેલા માર્યા ગયલા સોલજશોના રહની પ્રાર્થના કરવાની કીયા હતી. એ સીટો ધર્મના પાદરીઓ માથું બોડાવતા નથી (પ્રુધ ધર્મવાલા પાદરી બોડાવે છે) તેઓએ સફેદ અને ઘણે મોટો પોચાક પેહેરેલો હતો, પણ માર્યાપર કાંઈ અજળ તરેહની તોપીઓ પેહેરેલી હતી. જેવા જેલે એ ધર્મશુરોઓમાં જે પદવી છે. મોટા ધર્મશુરો આસરે પાંચેક જણા હતાં જેઓના માર્યાપર બેડી તોપી અને તેની પાછળથી મયાજે એક ચકરડા જેવો આકાર કરી તેની ઉપરથી પીછાની ગાફક એક લાંબી પતી પીઠ તરફ ઉપરથી હચકાઈને પછી નિચે લટકતી રાખેલી હતી, પણ તેને,

રંગ બધા કાળો હતો. ખીજા ધર્મશુરઓ જે આસરે વીસેક જથ્થુ હતા તેઓને માથે સુંબઈમાં ફરીરો લાકડાંનું બીજા માગવાનું આવડતું પાસણ વાઢાણના આરકાનું લઈને ફરે છ તેને મળતા આકારની તોપી હતી. અને જે માથાંપર અલગી ગોઠવેલી હોવાથી તેને પવીથી મહાં આગળ ખાંધી લીધી હતી.

એ પાદરીઓ ઉપર આવીને એક અલગએકા તંબુમાં ગયા જ્યાં તેઓએ પગમાંનાં ચંબપલ રોકાં ખાસડાં બદલીને લાકડાંનાં તલીયાં સાયનાં બોત રોકાં ખાસડાં પેઢેરયાં હતાં, જે ઘણી મોટી સાર્થકનાં હોવાથી તેઓથી ઝડપમાં ચાલી શકતું હતું નહી. તેઓની પાછળ કોઈ સંખ્યાબંધ રીજમીટના આશીસરો છુટા છુટા આવેલા હતા. એ સઘળાઓ પેલા કામચલાઉ ઓલટરની સાંમે બેઠકપર હારબંધ આવીને બેસતા ગયા પછી કયોતોનો ગવરનર આવ્યો, જે ઘણા બપકાદાર કસખી બરતના પોશાકમાં હતો કે જે ઘણાખરો ઇમલકના સીવીલીયતોના પોશાકને મળતો હતો. છતાં હાજર થયલા સઘળા મોટા મોટા મોટા ઈંગ્રેજ પોશાકમાંજ હતા, પણ જેને અમે તેવો પોશાક પેઢેરી આવ્યા હતા. કોઈ મોરનીંગ ટ્રેસમાં તો કોઈ ઇવીનીંગ ટ્રેસમાં (તેલ કોટમાં), કોઈ નાની બેડી તોપી તો કોઈ લાંબી તોપી, કોઈના પોશાકો તેનાં આંગનાં પરમાણુયાંને લાંબા, કોઈનાં પાટલુનો તે કારણથી ક્રુત આમળથી ઉલતાવેલાં, અને ઘણાખરાઓના હાથમાં ધીસાં સફેદ કુતરાઉ મોજાં પેઢેરેલાં હતાં. પણ આશીસરો અને સીવીલીયતોનો ટ્રેસ મજેનો બપકાદાર કસખી અને બધેબેસતો સીવેલો હતો. આશીસરોના પોશાકની ધપ ફ્રેન્ચ લસ્ટરને આબાદ મળતી છે, (જો કે સોલજરોની તોપી જરમન ધપપર બનાવેલી છે) પણ તેઓ કદે ઠીંગણા હોવાથી તથા ચાલ કુલતી હોવાથી દેખાવ લઘાયક દીસતો હતો નહી. જેમ જેમ લોક આવતું ગયું તેમ તેઓને હાજર રહેલા ઠેડવલા આશીસરો રીસીવ કરીને બેઠકપર લઈ જઈ બેસાડવા હતા. એ વખતે જો કે યુરોપિયન પોશાકમાં સર્વે જણા હતા તોપી તેઓની જાપાનીસ દપની સલામ કરતા હતા. બ્યારેની કોઈ આવે કે તેઓ પાસે જઈ

આમનસામન બન્ને વખત ઘણાજ વાંકા વધીને નમતા હતા જે ધણ મજેતુ લાગતું હતું. એ પ્રમાણે સઘળાઓ બેઠા પછી છેક છેલ્લે શ્રેદેનશાહના રેપરીઝેન્ટેટીવ દાખલ તેનાં ખાંનદાંનને એક પ્રીન્સ આળેા જેને સર્વે જણાઓએ ઉડી તોપીઓ કાઢાડી માન આપ્યું હતું, અને ત્યાર પછી બધાઓ ઉઘાડે માથેજ તે પાછો ગયો ત્યાં સુધી રહ્યા હતા, પણ તેવણે સજામ કરતી વખતે તોપી ઉતારી અને તરત પાછી પેદરીને તેમજ આળેા વખત બેઠા હતા, ક્રિયા ફક્ત ઘણી ગંભીર આવતી ત્યારેજ તોપી કાઢકતો હતો. (ઈંદા મારે જણાવતું જેઈયે કે જાપાનીસો જે અસહી દપતા છે તેઓ માથાંપર કોઈ પણ જાતની તોપી યા કપડું રાખતા નથી પણ ઉઘાડે માથેજ રસ્તાઓમાં વતીક ફરે છે. માથાં ઉપર બાલ અગ્નિને માફક કાપેલા છે, રાખે જેને હોરતા નથી પણ છુટા ખબરાયલા રાખવાથી તેઓ તદ્દન શોભતા નથી.) એ પ્રીન્સ સાથે સૌથી આગળ તદ્દન હેઝાયધી ખુરસી મુકી હતી તે ઉપર એકઠો બેઠો હતો. તે દેખાવે તથા પોશાકમાં મલોજ માદો છે, અને ફરોક કોટ (Frock coat) લાંબી તોપી (Beaver hat) તથા કાલા પાતણુનના પોશાકમાં હતો, દેખાવે આસરે ૫૦ વરસની જિમરનો હશે, પણ જ્યારથી આવ્યા અને પાછા ગયા ત્યાં સુધી કોઈનીથી સાથે તેવણે વાતચીત કીધી હતી નહી, અને જેથી કોઈ તેની આગળ જતો તે વાંકા વધીને જમીન તરફ નજર રાખી કાંઈ પુછવું હોય તો પુછતો હતો, એટલું માન તેને મળતું હતું. તેવણ આવી પછી ક્રીયા શરૂ થઈ. પેહેલાં વડો પાદરી જે ઘણો યુજરગ ઉમરનો હતો તે પેલા ઓલટર તરફ ગયો અને ત્યાં થોડો વાર પોતે કાંઈ બણીને પછી એક વાસણમાં પાણી તે ઓલટરપરથી લાવીને પેહેલાં પાદરીઓ બેઠા હતા તેઓ ઉપર જરા જરા છાંટ્યું. જે વખતે તેઓ સઘળા ઉભા થયા હતા, અને ડોકું નિચે નમાવ્યું હતું, ત્યાર પછી તેણે પેલા પ્રીન્સની ઉપર છાંટ્યું પણ તેવણ કાંઈ ઉઠ્યા નહી. ફક્ત તોપી ઉતારી હતી ત્યાર પછી બીજા અમલદારોપર છાંટ્યું જેઓમાં કોઈ જિશું યવું અને કોઈ બેસી રહેવું. એ યુજળ આદરો બાગુપર પાણી

છાંટીને પાછો ઓલટર તરફ ગયો, અને વળી થોડો વાર ભણીને એક જાડની લીલી પાંડાંની ડાંખલી લાવી ઉપર મુજબ સઘળાઓ તરફ ચારે બાજુ ફીલવી હતી, અને પછી બીજા મોટા પાદરીઓ સાથે પાછો ભણવા ગયો, જે વખતે એક લાંબી જેવી સારંગી ત્યાં લાવ્યા જે ઉપર કાંઈ ગાયન રોકું વગડીને તેઓ ભણવા તે વખતે આખી મીજલસ ઊભી થઈ હતી, તેટલાં ડુંગરની હેઠાણમાંથી એક રીજમીટ વાગ્યા સાથે ઉપર આવી ઓલટરની સાંમે બાહારથી ઊભી રહીને માન દાખલ દયિયાર ઊભાં કીધાં (Presented Arms) ને અમારા ધારવા મુજબ મીકાદો (મિહેનસાહ) ની સલામતીતું વાણું વગડ્યું હતું. જે વખતે પેલા પ્રીન્સ મુઘાં તોપી ઊતારી ઉભા રહ્યા હતા, પછી સોલજરોએ માર્ય પાસ્ત કીધી અને પાછા નિચે જતા રહ્યા. એ મુજબ આખો વખત એક રીજમીટ જાય અને બીજી રીજમીટ આવે તેમ ચલાવ્યું કીધું હતું. પેલા મોટા પાદરીએ ભણવાતું પુરૂ કીધું કે સઘળા પાદરીઓ જે હારમાં આગનસાગન ઊભા રહ્યા, અને તંબુની એક બાજુપરથી બપકાદાર દીશમાં પેહેલાં ખાજલી રામસની જાતની તાજી તથા સાંકેત માજલીઓ એક એકના હાથમાંથી પસાર કરતા છેક મોટો પાદરી જે ઓલટરની સાંમે નજદીકમાં ઉભો હતો તેના હાથમાં આપતા હતા. એ પસાર કરતી વખતે જેના હાથમાં તે હોય તેને સામે પાદરી વાંકો વળી નમતો અને પછી પેલી દીશ જે નાના ઇસ-તાંનોપર મુકીને લાવતા હતા તે લેતો હતો ત્યારે તે દીશને વાંકો વળી નમતો પછી તે લેનાર ધણી ફરીને બીજા પાદરીને તે પસાર કરતો. એમ ઉપલી ખાજલી પછી ગોશ, મસ્મી, મીદાઈ, ફલ અને સાથી છેલ્લા પુલોના ઢમળાઓ પસાર કીધા હતા, જે સઘળા પેલાં ઓલટર ઉપર ગોઠવીને મુક્યા પછી ફરીથી બંદગી કીધી હતી અને પછી વડો પાદરી ચોતાની જગ્યાપર જઈને બેઠો કે તેનેથી ઉતરતો પાદરી અને તેની પછી બીજા પાદરીઓ વારાફરતી છુટા છુટા જઈને ઓલટર આગળ બંદગી કરી આવ્યા હતા જેઓ દરેક જણ ત્યાંથી એકએકી પુલથી બાંધેલી ડાંખલી ઊંચકી લાવતા હતા. પાદરીઓ ભણી રહ્યા

પછી પેલો પ્રીન્સ પોતે લીડીને ત્યાં ફુલની ઘંખલી લઈ ગયો, અને જોમો રહીને બહુયો હતો, પછી તેવણ સધળાઓને નમીને જતા રહ્યા હતા. તેને મુકવા દરવાજા સુધી એક ગવરનર તથા બીજા બે ત્રણ ચોપદારો ગયા હતા. તે ગયા પછી કીઓતોના ગવરનરે ઉડીને તેની પછી બંદગી કરી હતી. એ મુજબ તેની પછી કીઓતોના ગવરનર અને વારા ફરતી બીજા ધણા ચોપદારોએ બંદગી કરી ફુલની ઘંખલીઓ પેલા પાદરીઓ પાસથી લઈને ચઢાવતા હતા. એ સધળું જોતાં અમેને એ કલાક બેપર લાગ્યા હતા. અમે બેપર લખતાં છુટી ગયા કે ન્યારે બધા પાદરીઓ બહુ રહ્યા ત્યારે સધળાઓ મીજલસ માડીને બેઠા હતા અને એક જણ અસલના એ જપાનીસોના લડાયક પેહેલવાની પોશાકમાં આવીને તેઓની વચમાં ઝોલટરની સામે નાચ કરી હતો તેને પોશાક ધણો રંગબેરંગી અને બરતકામ રેશમી તથા સોનેરીથી મઢી લીધેલો હતો. તેની પાછળ એક લાંબો કડકો રેશમી મડમોના ધાધરાની (Tails) માફક બોંધપર લગરતો હતો, અને મોંઢાપર કાંઈ કદરબીયાંમનો માસક (Mask) પેહેરેલો હતો જેમાં આંખો બાહ્ય નિકળી આવેલી અને નાક ધણું મોટું અને મોંઢાનો રંગ લાલ કીરમજી કરીધેલો હતો. એના હાથમાં બે ચળકતી ખંજર જેવી કાંઈ લાકડીઓ હતી, જે લઈને વજંતર વાગવું હતું તે પ્રમાણે કાંઈ અજબ ચેનચાળા કરીને નાચતો તથા કુદતો હતો. એ નાચવાનો દેખાવ કુસ્તી રમનારાઓ રમવાની આગમ્ય જે ચેનચાળા કરે છે તેને મળતો અને રામજીભૂઈ માફક હાથના ચેનચાળા કરતો હતો. વજંતર વાગવું તે એકજ જાતનો તીયુન જાણે શુર લેતા હોય તેને મળવું વાગવું હતું. એ પ્રમાણે ઝોંસરે વીશ મીનીટ તેણે નાચ કરી પછી તે પાછો ગયો જેની જગ્યાપર તેના જેવાજ બપકાદાર પણ જુદીજ જાતના પોશાક અને લીલા રંગના મોંઢાં પેહેરેલા રાખ્સે આવી નાચ, બેપર મુજબજ કરીધો હતો, જે પુરો થવા પછી પેલો પ્રીન્સ બહુવા ઉઠ્યો હતો અને પછી બાહ્ય ગયો હતો. 'જો' સધળી કીયા ધણી ગંભીર રીતે થઈ હતી, અને

ધણીખરી ખીરદીઓના રોમન કેઠલીકસોની કીયાને મજાતી, આજતી હતી. અમે બાંધી જીભા રહીને સધળું જોતા હતા તેની પાછળ ડુંગરની હેઠાણુમાંનો દેખાવ અમોને ઘણું સારો દીસતો હતો, જ્ય લોકોને રીજવવા સાર ચાર પાંચ જણા જીપર લખવા મુજબનો, ત્રાય તીર કાંમદાં લઈને કરતા હતા.

અમે એ સધળું જોઈને પાછા નિચે ઉતર્યા હતા તે વખતે લશ્કરી રીજમીટા ખુબ જીપર જતી હતી. એમાં થોડેસ્વાર રીજમીટના માથુસો ઘોડાઓ નિચે બાંધીને જીપર જતા હતા. તેમાં બોડીગાર્ડસોખી હતા જેઓનો પોશાક અસલી જાપાનીસ ફાશીનનો ઘણો લપકાદાર હતો, તેઓની ટોપીઓ અસલ મીકાડો ટોપી પેહેરતો હતો તેને મજાતી હતી અને તલવારની ધ્યાન જીપર જીન ચુકી લીધેલું હતું, તેઓનાં મોઢોડાં-પર કાનની આગળ બેઉ બાજુપર પંખારોક્ષ બાલની બનાવટો રાખેલી હતી, જેથી કાંઈ અજબ રીતના દેખાતા હતા. અમે ત્યાંથી પાછા હોટલમાં ગયા ત્યાં સુધી આખે રસ્તે અતી ધણી ગીરદી લોકોની મલી હતી. બપોરના જમીને પાછા નિકળીને વમાસો જોતા જોતા એક નાટ-કશાળામાં આસરે ૫૦ જીપર ચારતોનો નાય લોકોને મફત દેખાડતા હતા તે જોવા ગયા હતા. આજના તેહેવારપર કાચેતો શહેરની સાથી સરસ નાયનારીઓ જલસો કરે છે અને વરસમાં એકજ વખત એ મુજબ થાય છે. અમે ગયા ત્યારે બીડ એટલી તો મોટી હતી કે બારણાની નજદીક જઈ શક્યા નહીં. ઇહાં દર અરધા કલાકે નાય પુરો કરી ખીજ જોવા આવનારાઓને અંદર લીધે છે અને તે મુજબ એ નાય સવારના ૧૦ વાગ્યાથી સાંજનાં ૬ વાગ્યા સુધી ચાલુ લોકોને દેખાડવા સાર, રહે છે. અમે પાછા ફરતા હતા પણ તેટલા અમારી ઝોળખના ખીજ પુરોપિયનો ત્યાં આવેલા હતા તેઓની સાથનો ભોમિયો હુશિયાર હોવાથી તે અમાને પાછળે રસ્તે લઈ ગયો અને ત્યાંના રખેવાલને સમજાવ્યાથી તરત બારણું બંધાડી અમાને અંદર લઈ જઈ સારી જગ્યા આપી હતી. એ વખતે નવો નાય શરૂ થવાનો હતો તેથી છેક પેહેલેથી છેલ્લે સુધીનો એ નાય જોયો હતો. પરદો પેહેલાં બે બાજુપરનો બંધાડ્યો જ્ય

દારખંધ આસરે ૨૦ છોકરીઓ વાજાંત્ર લઈને બેઠેલી હતી, જેઓએ ગાવાનું તથા વગડવાનું શરૂ કરી દ્યું. ગાતી વખતે જાણે ચીચારીઓ પાડે તેમ તેઓ વાદ્યરતી એકદમ જીમ પાડતી હતી, તેટલાં ધારા મુજબ તમાશગીરોની વચ્ચેથી બીજી છોકરીઓ બેઠે બાજુથી નાચતી નાચતી અંદર આવી હતી જેઓ આસરે ૩૨ જણીઓ હતી. જેઓના હાથમાં પંખા હતા તે સાથે જાતજાતના નાચ અને અદા કરતી હતી, અને નાચ અરથે કલાકજ આલવાનો હોવાથી કંટાળો આવે તેમ એ લોકોના ધારા મુજબ તેનો તેજ જાતનો નાચ નહીં પણ ઝડપમાં જાત જાતની ટપછપ લેતી હતી. કોઈ વખતે જાણે જણીઓ છુટી પડી જાણે એક જણી બીજીને મુઠ્ઠા મંડીયે પડીને અથવા આગળ પાછળ નાચતી જઈને સમજાવે તેને બીજી તેજ માફક નાચતી જઈ કાઢું ન આવે યા કોઈ વખત તેને પકડીને ઉઠાડે એમ ધણી જાતના ઢોંગો મજેની રીતથી કરતી હતી. ત્યાર પછી પરદો પડ્યો અને થોડા વખતમાં પાછો ઊઠ્યો કે તેમાંથી જાણે એક ધણીજ સરસ કુલંપાન તથા રોક વર્કનો બાગ બની ગયો, તેમાં કંઈ વગર ગણુત્રીની ઝીણી ઝીણી બતીઓ બજતી તથા લટકતી હતી, અને તે બાગમાં પેલી જોરતોએ પાછી આવી નાચ કરી હતા, જે દેખાવ યુરોપના બેલેટને થોડો ધણો મળતો આવતો હતો. અમો નહીં ધારતા હતા કે આવો સરસ નાચ જપાનીસો કરી શકે છે. અમારી માયવાલા યુરોપિયનો તથા અમેરિકનો તેનેથી એટલા તો ખુશી થઈ ગયા હતા કે અમારી સાથે તેઓ તે બેલેટને બાહાર આવેલા બીજી વખત તેજ નાચ થતો જોવા પાછા અંદર ગયા હતા. અમો ત્યાંથી નિકળીને અમારાંવાલાં હોટલની પડોશનાં દેહેરાં આગળ ઘોડાની શરત હતી તે જોવા ગયા એ શરત રમવા અમલી લરકરી પોશાક પેહેરેલા સવારો ઠડુ-ઓપર બેસીને કોઈ તલવાર કાઢાડી જાણે લડાઈમાં દુમલો કરતા હોય તેમ, એકદમ દોડાવતા હતા, અને એકદમ શરતનો થામશે પસાર કરી કે ઠડુ ઊભું સખતા હતા. એવી એવી કાંઈ બેશુમાર શરતો તથા વાગેથી પાંચ વાગા સુધી ચાલુ હતી, જે જોવા એટલી તો ગીરદી

હતી કે અમોને આગળની જગ્યા મળી શકી નહીં, તોખી જરા ઊંચા-
 જીમાં ટેકાપરથી તે જોઈ હતી, પણ તેમાં મંઈ ઘણા દમ જેવું લાગ્યું
 નહીં તેથી ત્યાંથી પાછા ફરીને ચેહેરમાં ગયા, જ્યાંની એક નાટકશાળા
 જેવા જવાની ઘજવીજ ઘણીખી કીધી પણ ગીરદીને લીધે ત્યાંખી
 જવાઈ શકાયું નહીં; તેથી પાછા ફરતાં એક ગમ કસરતનો ખેલ થતો
 હતો તે જોવા ગયા હતા. એ વખતે છેક સાંજ પડવાથી ખેલનો છેડો
 આવેલો હતો. તોખી કસરત ઘખલ મોટી ચોખ્ખાની ભરેલી ઠેલીઓ
 (આસરે ૩૦૦ રતલ વજનની દરેક ઠેલી હશે) ઉંચકી તેને ઉછાલીને
 તરેહવાર રીતે તેને ઝીલવા હતા, તથા એક ઓરત અને એક મરદ
 હાથ તથા પગ પાછળથી ટેકવી તેઓની છતીઓ ઉપર ઉપલી તથા
 તથા ઠેલીઓ મુકવી તે ઉપર આડું પાટિયું મુકી તેની ઉપર એક
 માણસ ઉભો રહ્યો, અને તેના હાથમાં એક ખીજી ઠેલી ચોખ્ખાની આપી
 તેને તે ઉછાલી રમત કરવા લાગ્યો જે પેલી ઓરત તરફ જોતાં ધણું
 અજાણ્ય જેવું લાગતું હતું કે, તેણે અલગ છતી જિપર શી રીતે એ
 ૧૨૦૦ રતલની જિપરનો ભાર ખમ્યો હશે. એટલું જોયું કે, નાચ
 વખત ધઈ જવાથી ખસાસ થયો હતો. અમો ત્યાંથી નિકળેલા મોહો
 લાઓની દુકાનો તથા ધરોપર રોશણી કીધેલી જેવા જેતા પાછા હોટ-
 લમાં આવ્યા હતા. રોશણી જો કે દરેક ઘર તથા દુકાને એક એક
 કાગળનાં ફાણસની હતી, નોખી તે અધારી રાત તથા મોહો-
 લા સીધા હોવાથી ઘણી ચોગતી હતી. રાતના સાત વાગેથી નદીને
 કિનારે સાધારણ જાતની આતશબાજી થઈ હતી, તે એ કલાક સુધી
 ચાલુ રહી હતી, પણ તેમાં જાનો સિવાય કંઈ જેવા જેવું ન હોવાથી
 અમો ત્યાં ગયા હતા નહીં. જાપાનમાં જ્યારે એવા મોટા તેહેવારો
 થાય છે ત્યારે આતશબાજી દીસનાખી થાય છે. તે મુજબ આજેખી
 બપોરના ૧૨ થી ૫ વાગા સુધી આતશબાજી ધઈ હતી. એ દીસની
 આતશબાજીમાં જાનો દવામાં ગજારે છે, જે ઉપર જઈને ફાટે છે ત્યારે
 તેમાંથી જાત જાતના કાગળના આકારો ધઈ આસમાનમાં ઉઘે હો છે

તે જોવા લાયક છે. રાતના તો સાધારણ જાનો જાત જાતના જિર છે. એ મુજબ આજનો આખો દિવસ બધાઓએ ગમતમાં ગુળ હતો.

તા. ૧૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૬ થોડાથી કલાક ૮—૧૫ મીનીટે જીનરીક્ષામાં બેસીને ઈંદાંથી આસ ૧૫ માઇલ દુર કામયાંમા કરીને જગ્યા છે ત્યાં કલાક ૧૧ વાગે પુગ્યા હતા. રસ્તામાં પેહેલાં ખુલાં મેદાંનો ખેતીવાડીથી ઘરપુર ખજ હતાં પણ પાછળથી મોટા કુંગરોપર યધને જવું પડ્યું હતું. એ હોય રસ્તો બે પાહાડોની વચ્ચેથી પસાર થાય છે અને થોડો લાગ આગળ કાંઈ કે જાણે બધી ગમથી પાહાડોથી ઘેરાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. કે કોઈ પાહાડો તો ૧૦૦૦ ફીટથીંખી ઊપરના જિયા સામા મલતા હતાં જ્યાં એનો દેખાવ ઝાડ પાનોથી ભરેલાને લીધે ધણું સારો લાગે તો હતો. અમો કામયાંમા પુગ્યા પછી ત્યાંથી ત્યાંની નદીનો વખણા મલો પાણીનો રોહો પસાર કરવા સાર એક બોટમાં બેઠા હતા. અ સાથે જીનરીક્ષા ગાડીઓ પણ તેમાં લીધી હતી. એ બોટ આસરે ૪૦ ફીટ લાંબી અને ૭ ફીટ પોહાળી હતી. તેનું તળિયું તદ્દન બેઠું (Flat) પાટિયાં એક એક સાથે ગોઠવીને એવી રીતનું કાંધેનું હતું કે તે ઉપર હેઠે જાયકાધને સેહેલાઈથી લીલી શકે તથા બોટની બાજુઓખી જરા જાંચી રાખી હતી. એ બોટ તદ્દન બેઠાં તળિયાંની હોવાથી એક કુટ જટલાં પાણીમાં તરી શકે છે અને રોહોમાં જતાં નદીને તળિયે એટલા તો પચ્ચરો તથા ખડકો આવે છે, કે બોટ જરાખી ઉંડી હોય તો માખર નિકળ્યા વિના રહે નહી. બોટમાં માણસો ખલાસી દખલ હતા તેમાં એક જણ બોટના મથાલા આગલ બાજુ લધને ખડકો આવે તેને તપાસી લે અને એક પાછલથી સુકાન ફેરવે તથા ખીજ બે જણા ગરજ વખતે હલેસાં મારતા હતા. અમો બોટમાં બેઠા ને બા-યજે ૧૦૦ ફીટ આગળ પાહાડોની વચમાં બાલવા નહીં કે ધણી સંક-ડાસની જગ્યા આવી ને તેમાંથી નદીનું પાણી ધણું બેસથી ઢળાવ

ઉપર દોડવા લાંબું જેમાંથી અમારી જોટ ધણી ઝડપથી પાણીના રોહની સાથે દોડી ગઈ હતી. તે વખતે જોટને યુગ્મ તપાસવી પડે છે કારણકે જ્યાં પાણીના એવા રોહ આવે છે ત્યાં પાદાંગેની વચમાં નદી વલાણું એકદમ લે છે અને તે રોહવાળી જગ્યા બાયગે કોઈ વખતે તો બોટોથી ખસી ચાર શીટખી પોહોળી હોય અને તેની એક ગમ આડા અડાડા ખડકો નિકળી આવેલા હોવાથી તેની સાથે અથડી નહીં પડે તેની તપાસ ધણી સંભાળથી લે છે. એ રોહમાં પસાર થતી વખતે નિચેથી પાણી જોટપર એટલું તો જોર કરે છે કે તેનું તળિયું ઉપસી આવે છે અને જાણે હમણા ફેડી નાખે તેમ લાગે છે પણ ઉપરના અડાડા તળિયું હિલતું બાધેલું હોવાથી કોઈની વખતે તેને અડચણ થતી નથી. કોઈ વખતે કોઈ રોહ આડાં પાણીનો એકદમ આવે છે. તે વખતે તળિયાંપર ધણું જોર આવે છે. પેહેલો રોહ પસાર કીધા પછી આસરે ૧૦૦ વાર ગયા નહીં કે બીજો રોહ મળ્યો હોય અને એ મુજબ વારા ફરતી આસરે ૧૫ થી ૨૦ રોહ અમો કિનારે ઉતરી યાં સુધી મળ્યા કીધા હતા. એવો અને સાતમો રોહ ધણે લાંબો હતો અને પાણી પણ ધણું જોરમાં પવન માફક દોડતું હતું તે રોહનો ઢળાવ કોઈ ગમ ધણો હોવાથી બોટ જાણી થતી હોય તેમ લાગતું હતું.

એવા બોટા રોહનું જોર કોઈ વખતે એટલું તો હતું કે બોટનું તળિયું ધણું ઊપસવાથી અંદર થોડું થોડું પાણીની આવતું હતું. જેમ જોટ આગળ વધતી જાય તેમ જાણે કે પસાર થવાનો માર્ગ નહીં હોય તેમ સામા ગંજવર કુંગરો દીસતા હતા, પણ તેની નજદીક ગયા ને એકદમ વલાણું લીધી કે તેમાંથી રોહની અંદર પાસ થતા હતા, અને ખડકો એટલા તો નજદીક આવતા હતા કે આપણો હાથ તેને લગાડી શકીએ. નદીનાં પાણી ધણું જ સાફ અને જાવડાં હતાં તેથી જમીન પાણીની અંદરની સઘળી દેખાતી હતી. કોઈ ગમ બાયગે બે શીટખી જોડાં હશે અને કોઈ ગમ તલાવ માફક જોડાં હતાં, પણ આખે રસ્તે બેજ બાજુપર પાદંગો ધણું જ નજદીક મળતા હતા, અને નદી

કોઈ પણ વખતે ૫૦ શીટની જિપરની પોહોળી થતી હતી નહીં. એ પ્રમાણે રોહ પસાર કરવા ધણું લોક રોજ જાય છે જેઓને જતારીને પાછી આવતી આસરે ૧૦ બોટો અમોને મળી હતી, જેઓને રોહની સામે ઉપર લાવવાની હોવાથી નદીને કાંઠે માણસો તેને દોરી બાંધી તે વખતે રોહની જિપર ખેંચીને પસાર કરતા હતા. એ મુજબ ધણી મેહેનતે બોટો આઠ કલાકે એ નદીનો ભાગ પસાર કરે છે, પણ અમારી બોટ પાછી સાથે નિચે જતી હોવાથી દોઢ કલાકમાં તેણે આસરે ૧૦ માર્ઝ પસાર કરી શકે હતા. આજ સુધી પ્રણાં વરમો થયાં એ રોહમાંથી લોકો બોટોમાં પસાર થાય છે, પણ હજી સુધી એકબી અક સમાત બન્યો નથી, એવી સરસ રીતે બોટવાલાઓ તપાસી લીધે છે. એ તરફનો ખુદરતી દેખાવ પણ ખરેખર તારીફ લાયક છે, અને તે સાથે જેથી જખાન દેશના એ ભાગ તરફ આવે છે તે જોવા સાથ જાય છે. એ રોહ અમેરિકાના સેન્ટ લોરન્સ નદીના રોહને ધણાખરા મળતા આવે છે, પણ ત્યાંના રોહની આસપાસ પાહાડો આટલા નજીક આવતા નથી, તથા ખડકો પણ એટલા બધા જથ્થાબધ મળતા નથી તોબી સેન્ટ લોરન્સના રોહ ધણા મોટા અને પોહોળા હોવાથી તેમાંથી સ્ટીમરો પસાર થાય છે, પણ ઇલાં આ બોટથી બીજું મોટું બારકસ પસાર થઈ શકતું નથી. અમા નદીને બીજે કિનારે જ્યાં પાહાડોની ખીન ખલાસ થાય છે ત્યાં “આફ્રાસીઆમાં” કરી કિનારો છે ત્યાં ઉતરી હતા, અને લંચ લઈને પાછા જીનરીક્ષમાં બેસી તદ્દન પોહોળા મેદાનોમાં થઈને ૧૫ કલાકમાં કીચોતો પાછા આવી પુગ્યા હતા. બધી રીતે એ રોહ તથા તેને લગતા ખુદરતી દેખાવો જોવા લાયક છે, અને ધારતી જેવું ત્યાં કશું નથી.

તા. ૧૮ મે અક્ટોબર સને ૧૮૮૭ —અમે આજે કીચોટમાં “સાનજુ સાનજેનદો” નામનું દેહેરું જોવા ગયા હતા. એ દેહેરું સીવોન્જે કેનાન નામના દેવતા સાથે સને ૧૧૬૨ માં બાંધ્યું હતું. તે ૨૦૦ શીટ લાંબું છે, અને તેની અંદર વચમાં એક મોટી

પુતળા ઊપલા દેવતાની આસરે આઠ શીટ ઊભી બધા હાથોવાળી મુખી તેની બેઠી બાજુ ઉપર ૧૦ દાર બરીને બીજી માણસના કદ જેટલી પુતળાઓ મુકેલી છે. જેઓ આસરે પાંચસો પાંચસો બેઠ બાજુ ઉપર મળીને ૧૦૦૦ છે, પણ તેઓ દરેકના હાથમાં બીજી નાની નાની પુતળાઓ આપેલી છે. તે બધી મળીને આસરે ૩૩૩૩ પુતળાઓનું એ દેહેરૂં ગણાય છે. તે બધાઓને ગીલીટ કાઢેલી છે, અને દરેકને ૨૪ હાથ છે. તેઓને હારખંધ એક એકની પાછળ ઊભી રાખ્યાથી જાણે રીજમીટ ઊભી હોય તેમ લાગે છે. દેહેરાંમાં એ સિવાય બીજું કશું જોવાતું નથી. સાંધી નિકળેલા એની પડોશમાં જરા સામેથી એક નાનો જેવો સ્થંભ છે, તે જોવા ગયા હતા. એને “મીમીદ જુકા” યાને કાનની ધોર કરી કહે છે. આમજ જાપાનના બે મોટા સરદારો એ કારિયાના ટાપુ ઉપર ૬૦૦૦૦ માણસો લઈને હુમલો કીધો હતો. જેઓએ કાંઈ સંખ્યાબંધ બંધવાઓ પકડી તેઓના કાનો કાપી લાવી ઈલાં તે કાનો દાટેલા છે. તેથી ઉપજું નામ એને આપેલું છે. એ બધીખરી નીકામાંની સોગંનની ધોરના આકરને મળતી આવેછે, પણ ખાલી જમ્યા ઉપર તે ધોર જુલા બાંધેલી છે, બીજું કશું ચીજુગાર જેવું આસપાસ નથી. એ જોઈને પછી ઈલાંનું કોરીકામ બનાવે છે તે જોવા “કીન કોસેનસોબી” નામના શખ્સની દુકાને ગયા હતા. પેહેલાં એની બનાવટોનો ઘટમ હિંદુસ્તાનના કુંભારોની માફક મટોડીને ચક્કર ઊપર મુકીને હાથે માણસો બનાવે છે, પછી તેને જુલે છે. એનેમલ સાઈ કાંઈ બનાવટ છે તેમાં બોળીને સુકવી પાછું જુલને હાથે ચિતાર તે ઉપર પાડે છે. સોતેરી રંગ સાઈ સોનાના પાતળાં પાનાને કાંઈ એસીડમાં પીગલાવીને પીછીથી તેની તરાંહ પાડે છે. ધણું ખર્ચ આગળ અગ્રે ઇંગલંડ તરફ એ બનાવટનું કારખાલું જોયું છે તેને મળતું આવે છે. અગ્રે ઈલાંથી નિકળેલા “સીપોઈપાકી” નામની ધાતુ ધાતુ ઉપરનું ધણું સરસ એનમલ કામ ઈલાં બને છે તે જોવા ગયા હતા. એને ઈઝ્રેલમાં (Clozoni work) ક્લોઝોની વર્ક કરીને કહે છે, અને સાંભળવા પ્રમાણે આખા જાપાન દેશમાં એજ એ કામની બનાવટની

દુકાન છે. એ બનાવટ સાફ પેટ્રેલાં ત્રાંખાંનું જોઈતા ઘટમનું વાસણ લીધે છે, અને તેની ઉપર કાંઈ દવા લગાડીને પછી જોઈતી તરાંહ ચીતારે છે, અને તે ચિતારની ઉપર ઝીણો બાલ જેવો જોઈતી ધાતુનો પથ્થુ ધણાંખરાં રૂપાંનો કકડો ઝીણો ઝીણો કાપી જાલી માફક પેલા વાસણપર ચોંટાડે છે, જે મોઢાક વર્ક માફક અંદર બેસાડીને પછી ધાતુની બનાવટનો રંગ અંદર પુરે છે, અને જોઈતી તરાંહો રંગ સાથની પાડે છે દરેક રંગ અંદર પુરેઆ પછી કે તેને ભઠ્ઠીમાં તાપ આપી પેલો રંગ વાસણનાં આંગમાં પેવસ કરે છે. એ મુજબ દર રંગે તાપ આપવો પડે છે, અને છેલ્લે તેને ઝાપે છે કે ઠારીકામ જેવું એનેમલનું તે વાસણુ બને છે. એ મુજબ એક કુટ જેટલાં મોટાં વાસ (Vase) ની જોડી બનાવતાં બે વરસ એક માણસને થાય છે, એમ તેનો બનાવનાર કહેતો હતો, અને તેમાં નવાહખી નથી કારણકે પેલો ઝીણો તાર અતિધણા ઝીણા કકડાઓ કાપીને વાસણુ ઉપર જોઈતી તરાંહ દાખલ બેસાડવાને ધણી મહેનત પડે છે, અને તે તારની નકશી જાણે કપડાંની નેહ હોય તેવી બનાવે છે, જેનો દરેક ખાંચો છુટા છુટા જોઈતાં કદના તાર કાપી તે ચોંટાડીને બનાવે છે, તથા વખતે રંગ જુદો જુદો તેમાં પુરતાં અને તેને જોઈતી ગરમી આપતાં પથ્થુ વજ્ર ધણો લાગે છે, તથા પાલીશ આપીને કરે છે, તેની ઉપરજ બે ત્રણ મહિના થાય છે, કારણ કે તારની બનાવતને આપીનેજ ઠારી જેવી સફાઈ અને ચલકતી બનાવે છે. એવા એક કુટ જેટલાં વાસણુની કિંમત ૩૦૦ ડાલરની કહે છે, અને તેને લાં ચાર પાંચ માણસો કામ કરતાં હતાં તોખી પાંચ કે છ હાથસોજ તૈયાર વેચવાની હતી, એટલું આસ્તે કામ થાય છે. એવા એનેમલ વર્ક લંડનનાં સાઉથ કેનસીંગટન મ્યુઝિયમમાં અમે જોય લાં લખેલાં છે, તેઓની ધણી માટી કિંમત મ્યુઝિયમ આપેલી અમ જણાવી છે, પણ તે અસલી બનાવત હતી. હમણાંની નવી બનાવતોની તેટલી કિંમત કોઈ આપતું નથી. લાંથી નિકળેલા અમો ઈયાં કુસતી રમનારાઓ બેલ કરવા આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે વીસેક આદમી બે ભાગમાં વેહેંચાઈને એક એક સાથે વાર.

ફરતી કુસતી રમતા હતા. કુસતી જે ઝુંબર્ષ તરફ અ-
જાડો થાય છે તેને મળતી આવે છે, પણ એક ધણી તેમાંથી જમીન
પર પટકાયો પછી તે ચતો ના ઉઘો પડે તોખી હારી ચુકો. કુસતી
રમવા આગમજ એ લોકો ધોંગધતુરા અને ચેનચાળા ધણા કરે છે,
અને તેના પગ જાણે ધણા વાર બેઠાથી બધાઈ ગયા હોય તેમ તેને
આડા અતાડા ફરવે તથા પોહોળા કરે છે. બાજુપર પાણી મુકેલું
તેમાંથી પાણી મોઢાંમાં લઈને જિંચે કુવારાં માફક કુકથી ઉરાડી મોઢાં
પર છાંટે છે, અને ધડી ધડી જમીનપરથી મટોડી લઈને બેઠે હાથમાં
તથા પોતાની બગલમાં ચોલે છે. એ પ્રમાણે ધણી વાર લગી ચેન-
ચાળા કરીને વખત કાઢે છે. કુસતીની શરૂઆતમાં જે એક ધણી
જરા આગળથી હુમલો કરે તો સાં ઉભો રહેલો લવાઈ તેઓને અટકા-
વે છે, અને ફરીથી બાઠ બીજા આગમજ વળી ધુળ તથા પાણી સે-
વાના ચેનચાળા ચાલુ થાય છે. અમે જે કુસતીની રમત જોઈ કંટા-
લીને ઉઠી ગયા હતા, એ રમત સવારના ૧૦થી સાંજના ૬ વાગ્યા
સુધી ચાલુ રહે છે.

અમે સાંથી નિકળીને એક વખણાયેલી નાટકશાળા જોવા ગયા
હતા. તેના ખેલનો “ખ્લોટ” ધણો સેહેલો હતો. એક ઉમરાવને પો-
તાની ઓરતની હયાનતપર શક ગયાથી તે બાહર દેશાવર જુકા ઢોંગ
કરીને ગયો પણ ચેહેરમાંજ રહીને પોતાની ઓરતને પડોશી સાથે મ-
ળતી જોઈ તે બેઠેને દારમાં ઝેર માણસને કહીને અપાચું જે પીધાથી
તેઓને તાણુ થઈ આવી તેટલાં ધણી પોતે આવી ઉભો અને તેઓને
તાણુ મારી પેના ચારને મારવા પોતાના નોકરને ફરમાયું જે નોકર
સાથે ચારને ખંજર તથા તલવારથી લગાઈ થઈ તેમાં કાંઈ ધણા વગર
વીચારના હુમલાએ એક જીભપર કરતા અને દરેક જણને ઓછામાં
ઓછા ૨૫ ધા કલેજા, છાતીમાં અને જીભ શાગોમાં કરતા હોય તેમ
કરતા અને તેથી વારાફરતી જમીનોપર ચુલેલા માફક પડી વળી પાછા
ઉઠી એવા ઢોંગ કરતા હતા. જાણે કેટલાએક જીવ એક માણસમાં
હોય તેમ મરણ પામતા હતા નહીં. એ પ્રમાણે કાંઈ જાત જાતના

નહી મનાય તેવા ઢોંગ કરતા હતા અને સાર પછી દેખાવ બદલાયો ત્યારે સધળાઓને નાટકના તખ્તા સાથે ફરવીને ખીજો દેખાવ લાવતા હતા. સ્થર પછી એક ઇનસાફ કરવાનો ખેલ આવ્યો જ્યાં આગલન માટે ઉમરાવો પોતાક પેહેરતા હતા તે બેંચાલાયક હતા. ઉમરાવો જોને દાઓમીઓસ કરી કહે છે તેઓ હમણાના જાપાનીઓ માફક ઊંચાં કપડાંનો જોમો પેહેરીને તેની ઉપર ખીજો જાંજો ખર્માં ઉપર ઈપાલેતસ (Epauletts) રીજમીટના આશીસરો પેહેરે છે તેવી ધપનાં માટે બનાવેલાં કપડાં પેહેરે છે જે આગળથી કમર સુધીના અને પાછળથી પગ સુધી લાંબા હોય છે પણ તેઓના ઘેંગા પગ કરતાં પણ ત્રણ શીટ લાંબા હશે. તેઓ ચાલે સારે પગ તેમાં ઢંકાઈને પાછળથી તે લેંગરો પાયજન ત્રણ શીટ લાંબા બોંયપર લટકે છે જોને લીધે ચાલવાનો ધણી અડચણ પડે છે અને આટી પણ ધડી ધડી આવે છે. પાય-જનમાં આખું બદન માથ તેટલા પોહોળા બનાવે છે. એક જોજો ઈન-સાફમાં ખોટા વાંક કોઈ ખીજાં સારાં માથુસપર મુકયો હતો જે પુરવાર નહી થવાથી તેને ખોટા વાંક ઉમરાવોપર મુકવા સાફ મોહોતની સજા ફરમાવી, અને અસલ જાપાનમાં એવો ધારો હતો કે કોઈ ઉમરાવને મોહોતની સજા ફરમાવે તે ધણી પોતાના હાથે પોતાના પેટપર તલવાર ફરવીને આંતરડાં બાહાર કાઢે તો તેનાં ખાનદાનની આખર રહે છે અને તેની દોલત તથા મીલકત સરકાર જપ્ત કરતી નથી અને જાણે કે એમ કીધાથી સતોષ આપ્યા બરાબર ગણાય છે તે મુજબ ઉપલા ગુનેહગારે ત્યાં કીધું હતું પણ ખાલી તલવાર પેટપર લખીને બેસી રહ્યો અને તેની આંડે લાલ પરદા લાવી જાણે તે મરી ગયો હોય તેમ તેને પરદાની અંદર લઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે જે પોતાના હાથે પેટ ફાડે તેને “હરીકીરી” જાપાનીસમાં કહે છે. આગળ એ પ્રમાણે જે કરવાનો હોય તે શહેનશાહને જણાવતો હતો અને વખત ઠેરવી પેલે સ્વાંદરખારમાં સર્વોપાધ્યક્ષ સાથે હાજર થઈને એક સાદરી બિછાવી તેપર બેસે તો અને પછી તેની આગળ તેને થયલી સજા વાંચી તેને એક ખંજર આપતા હતા જે પોતાના ખોલાપર મુકીને પછી પોતાનો

પોશાક ઉચ્છેદને પેટ ઉપર તે ખંજર ફેરવી પેટ ચીરી નાખતો હતો. જે વખતે તેનો એક સાક્ષી જે ઘણોખરો પોતાનો સંગોળ હાથ 'છે તે તત્કાલ તૈયાર પકડી રાખી જાણ જાણે હોય છે તે એકજ ફટકે તેનું 'ડોકું' ઉઠારી નાખતો હતો પણ હમણા સુધારો થવાથી એ "હરી-કીરી" ની ક્રિયા કરતા નથી. પણ એ પ્રભાણે પોતાના હાથથી મરવાનું આગળા ધણું માનખરેણું સમજતો હતા. એ નાટકશાળા જોઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા. ૧૯ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—કીયોટોમાં ખીલું કાંઈ જોવાલાયક ન હોવાથી આજે સવારના ૬-૪૫ ની ટ્રેનમાં બેસીને આ-સાકા ગયા હતા જ્યાં કલાક ૮ વાગે પુગ્યા હતા અને લાંબી એક નાની ૩.૬૦૦ ફીટની મીલ બોલા ગયા હતા. એ મીલ આસરે ૧૦ વરસની જુની છે પણ તેનું જ્ઞાત્યાંકમ જપાનીસોએ ચોતેજ ચલાવવાથી ૨૬ જેવું કરી નાખ્યું હતું. પણ એ વરસપર તેમાં ધણો ફેરફાર પાછો કરીને નવા રીંગ સ્પીન્ડલો પ્લાટસ બધર એકરના મુક્યા છે તથા ખીજા નવા ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો વધારી હમણા એ મીલ ૮૦૦૦ સ્પીન્ડલોની કીધી છે અને નવા સ્પીન્ડલો ગોઠવવા એક ઇંગ્રેજ ત્યાં કામે રાખેલો છે. જુનાં સ્પીન્ડલોમાં ખીજા જતના મ્યુલસો તથા લાર્ડ બધર્સના ક્યારડની મશીનરી હતી. જપાનમાં એ મીલથી ખીજા એકજ મીલ મોટી છે અને તેખી આસાકામાં છે પણ તે કાંઈને જોવા દેતા નથી. તે મીલમાં હમણાં વધારીને ૩૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો કીધા છે, અને થોડા વખતમાં તેનેથી બમનાં વધારીને ૬૪૦૦૦ ની મીલ કરવાની છે એમ સાંભળ્યું છે. જાકીની જપાનમાં ખીજા આસરે ૨૦ મીલ છે તેમાં ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલવાળીઓ મોટી ગણાય છે, જાકીની ૧૦૦૦ સ્પીન્ડલોની અંદરની છે. સાંભળવા મુજબ પેલી મોટી મીલનાં ૬૪૦૦૦ સ્પીન્ડલો ગણતાં બધાં, મળીને એક લાખ સ્પીન્ડલો જપાનમાં છે એમ ગણી શકાય. પેહેલવેહેલાં ઇંદાંની ચરકારે મીલોના સંખ્યાઓ અંગાવી ખીજા એને નેત્યાવી નાજૂં ધીરું હતું. પણ તે આજે નરાખર નહીં ચલાવે.

પડ્યું અને ખેલ અધુરો મુક્યો હતો. એ ખેલખી ઇલાંના ધારા મુજબ સહવારના ૧૦ થી સાંજના ૬ વાગા સુધી ચાલે છે, અને તેમાં જાત જાતનાં નવાઈના ખેલો કરી જતાવે છે એમ અને સાંબળ્યું હતું, અને આગની ગાડીમાં બેસીને એસાકાથી સાંજના ૪—૨૫ ની ટૂંનમાં નિક-જેલા કલાક ૫—૪૫ મીનીટ કાખી પુગ્યા હતા, અને પાછો થોજો દોટલમાં હતારો લીધો હતો.

1

તા. ૨૦ મી અકટોબર સને ૧૮૮૭—આજે માંજનાં કલાક ૫—૩૦ મીનીટ કાખીથી સ્ટીમર યાકોહામાંમા રોડેનગાર્થ જવા સાઈ ચહડ્યા હતા, અને આઠ કલાકે બંદર છોડ્યું હતું. આજે જાપાન દેશને છોડીયે છીયે તેથી થોડોએક અને લગતી વિગતો નિચે લખીયે છીયે. જાપાન દેશ દુનિયાના છેક ઉગમણ બાગપર આવેલું છે અને તે ધણું ટાપુઓનું બનેલું છે, તેનો વિસ્તાર ૧૪૯૦૦૦ ચોરસ માર્કલનો અને વસ્તી આસરે ત્રણ કરોડ અને હેંસી લાખ માણસોની છે. એમાં બધા મળીને ૩૦૦૦ની ઉપર ટાપુઓ છે, અને મોટા બાગ બલ-તા પાહાડોનો તથા ધર્તિકંપથી બાહાર નિકળી આવેલા પાહાડોનો બનેલો છે, એનો સાથી જાયો પાહાડ કુજ્યામાં ૧૨૩૦૦ ફીટનો છે. મોટામાં મોટી નદી ત્યાંની ગાવા કરીને છે તે ફક્ત ૧૭૦ માર્કલ લાંબી છે. સરોવરો પણ ધણું છે. ૩૬માં હવા ઠંડીની વખતે છેક ૩ ડીગ્રી ઝીરોની ઉપર રહે છે, અને ગરમીમાં છેક ૯૪ ડીગ્રી સુધી થાય છે. વર-સાઢ બાહરોમાસ પડે છે, અને આસરે ૯ ઇંચની રાસ પડે છે. થંડીના વખતમાં થોડોહામાની બાજુપર જરફ ધણો પડે છે પણ કાખી તરફ (જે દખણે આવેલું છે) કોઈજ વખત તે પડે છે. ઇલાં જેટલા ધર્તિકં-પના આંચકા થાય છે તેટલા દુનિયાના ધણા થોડા ભાગોમાં થતા હશે, અને તેને લીધેજ ધરો બેઠા તથા લાકડાંનાં બાંધે છે. એની હવા પણ ધણીજ સાફ છે, અને ધણું દુરના બાજો જાણે નજવીક હોય તેમ તેને લીધે દીસે છે. દેશમાંથી સોનું, રૂપું, લોખંડ, ત્રાંબુ, કરખો, ગાયક, કાલસો, ખાર, ચુનો, સજેમરમર. ઈત્યાદી મળે છે. ચોરસીસેન (કારી-

કામ જિયુ) બનાવવાની મટોડીના પાઢાડો અને પાઢાડો છે, અને ખુદ-
રતી દવાઈના ડરાઓ પશુ જગે જગે મળે છે. એનાં વેપાર પશુ
સારો છે, વરસ દાઢાડે આસરે ડા કરોડ યનનો માલ દેશાવરથો આવે
છે અને ૩ કરોડ યનનો માલ બાહર જાય છે. મળી જુમલે ૬ા કરોડ
યનનો (યાને આસરે ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો છે) એની શેહેનશાહતની પેદાશ
સને ૧૮૮૪ માં ૭૬૦ લાખ યનની હતી. એનું કરજ પોતાના દેશનું
૨૨૪૭૦૦૦૦૦ અને બાહર દેશાવરના રાજોનું ૨૩૩૧૦૦૦૦૦ મલીને
જુમલે ૪૫૭૮૦૦૦૦૦ યન યાને આસરે એક અબજ રૂપિયાનું છે.
એના શેહેનશાહને મીકાડો કરી કહે છે અને એનું ખાનદાન ૨૫૦૦
વરસ થયાં રાજ કરતું આવ્યું છે, પશુ આસરે ૬૦૦ વરસ ઊપર
એનો સેનાધીપતી ધણો જોરાવર થઈ જવાથી તે જાણે એક જુદો રાજ
હોય તેમ ટાકિયો ખાતે રાજ કરતો હતો અને મીકાડોને નામનુંજ
વડા દાખલ માન આપતો હતો, અને એ છેલ્લા ધણીને નામે પેલો
સેનાધીપતી આખા જાપાનમાં રાજ પોતેજ ચલાવતો અને ધર્મના વડા
દાખલ મીકાડોને ગણતા હતા. એ સેનાધીપતીઓનાં ખાનદાનો વારા
ફરતી પોત પોતામાં લડીને થાંચ છ વખત તેઓના રાજ બદલાય
જુદા જુદા ખાનદાનનાઓ ત્યાં રાજ કરતા હતા પશુ સને ૧૮૬૮ માં
હમણાનો (શેહેનશાહ) મીકાડો તખ્તપર આવ્યા પછી ઈંગ્રિજ, ફ્રેન્ચ
તથા અમેરિકનોની મદદથી તે ટાકિયો જેને આગલ યડો કરી કહેત
હતા તે જીતી લીધું, અને લાંબો રાજ કરતો સેનાધીપતી ને શાહગન
તથા તાઇકુનને નામે ઓળખાતો હતો તેને બહાર દેશનિકાલ કીધે
હતો તથા એ વખત સુધી ઈહાંના ઊમરાવો જેઓ પશુ ધણા નો વર
યઈ ગયલા અને જાણે જુદાં જુદાં રાજ ચલાવતા હોય તેમ બની ગા
લા હતા (ઈહાં શીયુડલ સીસ્ટમ Feudal System ચાલતી હતી
તેઓને પશુ તે રીતે, કેટલાકો જેઓએ પોતાનાં ગામ ખુશીથી આપી
દીધાં તેઓને ગામની કિમતના દશમાં ભાગ જેટલી નોટો આપીને
જવા દીધા, અને જેઓ સાગા થયા તેઓને લગાઈથી જેર કરી નાણુ
રી નાખ્યા અને સ્થરથી એકલો એ મીકાડોજ શેહેનશાહત ભોગવે છે.

એને પરદેશીઓએ મદદ કરવાથી તેઓને વેપાર સાર થાય ॥ બંદેરો ખુલાં ખુલાં હતાં (અને ફાયતને કમુલાત આપી છે કે સને ૧૮૮૦ પછી ઈંદાં પાર્લામેન્ટથી રાજ ચલાવશે) અને તે દિવસથી યુરોપિયનોને પોતાને ત્યાં ચાકરી રાખીને દેશમાં ધણો સુધારો વીશ વરસમાં કરી નાખ્યો છે. રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ ગેસલાઈટ ઈંદાં લાગુ કાઢ્યા ઉપરાંત જપાનીસોને યુરોપ તરફ કેળવણી આપવા મોકલી તેઓ હસ્તક મનવારો તથા હથિયારો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ ચલાવે છે. યુરોપિયન ઢપના પોશાકો પેહેરવા માગ્યા છે, અને જપાનીસ તારીખ પારને બદલે ઈંગ્રેજ તારીખ વાર ચાલુ સને ૧૮૭૩ ના સાલથી કાઢ્યા છે. જરમન તથા ફ્રેન્ચ અમલદારો હસ્તક લશ્કરને કવાયદ આપાવે છે, અને પોશાક પણ લશ્કરને તેઓની ઢપનો કાઢ્યા છે. વર્તમાનપત્રો સને ૧૮૭૦ થી જપાવા માગ્યાં છે રેલ્વે પેટ્રોલી સને ૧૮૭૨ માં શરૂ કાઢી તે હમણાં આસરે ૩૦૦ માઈલની રેલ્વે ચાલુ છે અને બીજીઓની માફવળુ થઈ ચુકી છે, જે ૧૨૦૦ માઈલ સુધીની થશે, પણ બધા મુલક પાહાડી હોવાથી તે બાંધવાને વિલંબ ધણો લાગે છે. રેલ્વેનું કામ નહન જપાનીસોથીજ ચાલે છે, તેમજ તારખાનુંથી છે. ઈંદાંનો અસલ ધર્મ સીન્ટો કરીને હતો, પણ પાછળથી બુધનો ધર્મ ફારમોસાથી ઈંદાં સને ૫૫૦ ના સાલમાં લાગુ પડ્યો હતો, અને હમણાં તે બધો બેળ-સેળ થઈ ગયો છે. બુધીસ્ત દેહરાંઓનાં નામની પાછળ હમેશા “જી”નો બોલ લગાડે છે, જેમકે તોકિયોનું દેહરૂં ઓગુજી અને સીનતોનાં દેહરાંઓનાં મામ પાછળ શુ બોલ લગાડે છે, જેમકે નીકોના દેહરાંનું નામ તુ—સો—શુ કરીને છે. એ પરથી એ દેહરાંઓ ઓળખાઈ શકે છે. બુધીસ્ત આહમજીને બોલજી અને સીનતો આહમજીને કાનુશી કરી કહે છે. સીનતોનાં દેહરાંમાં મુર્તિઓ રાખતા નથી પણ તેને બદલે મોહિાડુ નોધાની આરસી ઘાતુપર બનાવેલી તથા ફાણસો કાગળના બનાવેલાં અને કાગળની લાખી પતીઓ દેહરાંમાં લખુધાની જગ્યાપર રાખે છે, અને દરેક દેહરાંની બાહાર બે ચાલલા ઉપર આડાં બે લાકડાં છેક મધ્યગથી મુકેલાંનાં દરવાજા અથવા બનાવેલા હોય છે.

બુધીસ્તો પુતળાંઓને પૂજે છે, અને તેઓના ધર્મગુરુઓ માયુ' બોરાને છે.) સીનતોવાલા બોરાવતા નથી. ઈંદાના લોકોમાં એક રેવાજ નવાઈ નેવો છે, તે એ છે કે જ્યારે કોઈને ત્યાં ઊંઝરાની વૃદ્ધી થઈ હોય છે ત્યારે તે વરસની તારીખ ૫ મી મને દિને તેઓ બધાં પોતાનાં ઘરની આહાર એક માછલી ટાંચે છે અને જો ઊંઝરી આવી હોય તો એક પુતળાં આહાર ટાંચે છે, અને એ દિને તેઓનાં સર્ગા વાહાલાંઓ તે બચાંઓને વાસ્તે તેઓને લાયકતું કાંઈ બેટ મોકલે છે, અને તે દિને તે 'વરસમાં જનમેલાં બધાં ઊંઝરાંઓતું પેહેલું વરસ ઉગેલું' ગણાય છે. ઊંઝરીઓતું વરસ તારીખ ૩ જી માર્ચને દિને ઉપલી ધામધુમ સાથે ઉગાડે છે. જો એકની દિવસ આગમજ તેઓ જનમ્યા હોય તોખી તારીખ ૫ મી મને દિને ઊંઝરાઓ, અને તારીખ ૩ જી માર્ચને દિને ઊંઝરીઓને પેહેલું વરસ ઉગાડે છે, અને એ જો દિવસોની યોડા દિવસ આગમજ બચાંઓને લાયકનાં રમકડાં જથ્થાજથ્થે દુકાનોપર વેચાય છે, અને બધાંઓને તે દિને ખાણાં પીનાં આપવાં પડે છે. ઈંદાંતું કામદાર લોક ધણું ગરીબ નથી પણ માફકસરનાં મુખી છે. બીખારીઓ જવલેજ દેયે મળે છે, અને બધાંઓ મેહેનતું ધણું છે. જ્યાંખી જોઈયે છે ત્યાં દુકાનો પોતાના ઘરની આગળના બગમાં અથવા બોપતળિએ રાખી ત્યાં કામ કરતા માત્રમ પડે છે. તઠિયારખાનાંઓને તો કાંઈ સુમારજ નથી, તેથી માત્રમ પડે છે કે મેહેનતું લોક બહું બાહારજ ખાય છે. મુખ્ય બોરાક આવલતો છે. તેની સાથે જરા તરકારી ઉમ્મલેલાં પાણીમાં નાખી તેના રસ સાથે આવલ બેળીને તથા મુકી માછલી છુંછને યા તો તાજ માછલી કાચી ખાય છે. ખાતી વખતે ઉતાવલ પણ ધણી કરે છે. આવલના દુધા મોઢાંમાં મારીને ચાબું, નહીં ચાબું કરી ગલી જાય છે, અને પાછળથી તોખરડેલાં પિપાલામાં ચાહેતું પાણી નાખી તે ધોઈને પીયે છે. ખાવાની બાબતમાં એઓ ધણા સુખડ નથી, બહું બેળસેળ કરીનેજ ખાય છે. પછી ગમે એટલી વાંછી કાંય નહીં હોય, અને સંધવાલું પણ બોંપસીંગના યા મીઠાં તેલ માં તથા સરકમાં રાધે છે, બાકીતું ફક્ત બાહેલું ખાય છે. મીઠા

જાત જાતની બનાવે છે. તેને તરેહવાર આકારો તથા રંગ આપે છે, પણ ખાધામાં આટા જેવી વગર સ્વાદની હોય છે. એઓનું આવું ખાવાનું છતાં ખાવરચીખાનામાં તથા ઘરમાં બધે સુગઝાઈ ધણી સારી રાખે છે, અને વાસણો સઘળાં ચળકતાં સાફ રાખે છે. દુશાનેશી હાથ લગાડી રાંધતા નથી. સળિયાથી સઘળું કામ લે છે, ચોલીને ધોવું દ્વાય છે તેથી પાણીમાં સળિયાથીજ ચોલીને ધોય છે. એ લોકોને ખોરાક સસતો તથા સુતરો હોવાથી એક માણસ મહિને દહાડે ત્રણ મને યાને ઝાલરમાં રહી શકે છે. ઘરનો સામાન પણ સસતો અને સુતરો વાપડે છે. જેનો બધો ખર્ચ જુમલે પાંચથી છ યન જેટલો લાગે છે; બાકું અરધો યન મહિને દિને નાના ઘરોનો આપે છે, પણ મોટા ભાગ પોતાનાજ ઘરોમાં રહે છે.

મજુરીનો લવાજમ નિચે મુજબનો એઓને દરરોજનો મળે છે :—સુધારને ૪૦ થી ૬૦ દોકડા, ખારવાને ૬૫ થી ૭૫ દોકડા, ગાડાંવાળાને ૩૫ થી ૪૫ દોકડા, લાકડાં કાપનારને ૫૦ થી ૭૦ દોકડા, કાગળ ચોટાડનારને ૩૦ થી ૬૦ દોકડા, ઢોંડફારને ૬૦ થી ૭૦ દોકડા, લુહારને ૩૦ થી ૫૦ દોકડા, સાદરીવાળાને ૫૦ દોકડા, રંગારીને ૨૫ થી ૪૫ દોકડા, કોલીને ૨૦ થી ૩૦ દોકડા, અને માત્રીને ૨૫ થી ૫૦ દોકડા, રોજ મળે છે. જમણીસો જાતે ધણા ઠંડા મીઠાજના છે. અમો નજદીક ત્રણ આઠવાડિયાં થયાં અત્રેનાં ધણાં ગામો તથા ગામડાંઓમાં ફરિયા છીયે, પણ કોઈપણ દિને એ લોકોને ગુસ્સે થયલા અમે જોયા નથી. બધાઓ દરને મોટે ઐકએકને મળે છે. એક વખત અમો જો જીનરીક્ષામાં જોડેલા હતા તેનાં ખેત્યનાર કોલી સાથે એક સામાનનાં ગાડાંવાડો કોલી સામે આવી અડડી પડ્યો, તે વખતે અમોએ ધાણું કે હવે ખોલાયાલી ખચીત થયે, પણ નહીં, ઉલટાં જોઉંજણા આમણુસામણુ હસીને કાંઈ બોલીને ચાલી ગયા હતા. જોકે વાંક સામેના ગાડાંવાળાનો હતો તોજી અમારાવાળા કોલીએ દરમુજર કરી હતી. નાનાં છોકરાંઓ પણ રમતમાં ગરીબ લાગે છે, અને અમોએ આગળ

૩૭ છે તેમ બધાંઓ પોતાની માથ યા બેનની પાછળ પીડપર

ખાંધી રાખેલાં તેઓને પણ રૂતાં જોયાં નથી, એટલાં જો ગરીબ લોક છે. અમેને જીનરીક્ષા જોઈએ ત્યારે પાંચ છ જણા તે લઈને દોડી આવે અને અમે ગમે તેમાં જોસીએ ત્યારે રહી ગયલાઓ કદી ચીરડાતા નથી, પણ હસીને ચાલી જાય છે. જો વખતે મુંબઈની બાકુતી ગાડીવાળાઓની માફક બાવ ઓસારવા છતાં કશીખી આમનસામન ખોલાયાલી થતી નથી. વળી ઈલાં જો જીનરીક્ષાવાળાઓને એક બીજા સાથે સારો સંપ હોય છે. જ્યાં એઓનું મઠક હોય છે ત્યાં આગળથી સહવારના તેઓ પોતપોતાનાં નસીબ અજમાવી જાય છે, જે મુજબ નંબર આવે છે તે મુજબ તેઓ પેહેનાં અને છેલાં જાય છે અને જેથી કમાઈ થાય તે બધાઓ સરખે-લાગે વેહેંચી લીધે છે. અમારો જાપાન દેશની સરકારની ઉપજ જા કરોડ યનની આગળ જણાવી છે, તેમાં જમીનની મેહેસુલના આસરે ૪ કરોડ છે. દારૂપરની જગત ૧૬૮ લાખ યન આવે છે. ખરચ પણ આવક જેટલો છે, તેમાં મોટી રકમ વ્યાજની ૨૩૪ લાખ યન છે. શેહેનશાહના પોતાના ખરચના ૧૭ લાખ યન છે. લશ્કર એક લાખ આઠમીનું છે અને તેપર એક કરોડ યન અને દરિયાઈ ખાતાપર ૩૧ લાખ યન થાય છે. શેહેનશાહના નોકરોનો લવાજમ ૪ લાખ યન છે. લશ્કર સારું દરેક ખાનદાનમાંથી એક છોકરો બહોખરો વડાને લીધે છે. જાપાનીસો એક ઓરતને પરણે છે, પણ બીજી ઓરતો વધુ રાખી શકે છે. પેહેલી ઓરત પરણેલીનાંજ છોકરાં ખરાં વારસ ગણાય છે. જો તેને પેટે છોકરાં નહીં હોય તો બાઈ યા બેહેનનાં છોકરાં વારસ થાય છે. પણ બીજી રાખેલી ઓરતનાં છોકરાં વારસ થઈ શકતાં નથી. શેહેનશાહત ઉપર ઓરતો (છોકરીઓ) નોખી હક છે, અને આગળ ઓરતો પણ વારસદારી એ હક જોગવી ગઈ છે.

તા. ૨૧ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના બેઠકા ત્યારથી સ્ટીમર પરથી બેઠી બાજુપર જમીન ધણીજ નજદીક દેખાતી હતી અને જાણે એક નાના જેવા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલતી

હોય તેમ બંધી ગમ કરતા મોટા પાહાડો લીસેતરી તથા ખેતીવાડીથી બૂરેલા દેખાતા હતા અને બંધે પાહાડોની દરિયામાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ દરિયાને કિનારે આવેલાં હતાં. વગર ગણતરીની સામપાસો (ખોટા) ત્યાં ફરતી હતી. સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી ગય તેમ જાણે રસ્તો નહીં હોય તેવી રીતે દેખાતું, પણ વલાણુ લીધી કે જાણે એક સરોવર-માંથી બીજા સરોવરમાં ગયા હોઈયે તેમ દરિયા મળ્યા કરતો હતો. એ દરિયામાં વળા બીજાં બેશુમાર ટાપુઓ વચમાં બાહરે નિકળી આવેલાં હતાં. કાંઈ ૨૦ માર્ચજ નેટલાં માટાં તો કાંઈ ૧૦૦ વાર નેટલાં હતાં અને બધાપર લીસેતરી તથા ખેતીવાડી દેખાતી હતી, એ વખતેનો દેખાવ કાંઈ ધણોજ સરસ હતો અને સ્ટીમરના સધળા ઉતારોએ તે જોવા સારું એટલા તો ખંડી દેખાતા હતા કે સવારનું પોહોર હોવાથી રાતનાજ પોશાકમાં ઓવરકોટ નાખીને કેટલા જણા તો ત્યાં આવી ઉભા હતા અને વખત થઈ જવા આવ્યો તોખી બાતુઓથી ત્યાંથી ખીસ્તી હતી નહીં અને જેથી નવો ઉતાર તુતક ઉપર પેહેલાં આવતો તેઓનાં માહોડાંમાંથી એકજ અવાજ તે દેખાવ જોઈને નિકળતો કે “અરે શું સરસ દેખાવ છે!” એમ સધળાઓ જોઈને ખુશી થતા હતા. અમે કાંઈથી વીગત એ દેખાવની આપવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, એવો સરસ દેખાવ દરિયાની અંદરની દુનિયાના બીજા કોઈથી ભાગમાં હશે નહીં એમ બધાઓ ધારે છે. એ જમીનની અંદરનો દરિયો (Inland Sea) કે નામે ઓળખાય છે અને તેની એક ગમ જાપાનની ખુદ જમીન અને બીજી ગમ વગર ગણતરીના ટાપુઓ આવ્યાથી બનેલો છે તેથી દરિયાના કરતાં સરોવર જેવો લાગે છે. સહવારનાં ૧૦ વાગા પછી એ દેખાવ ગેપ થયો હતો અને હુંગરો દુર જતા ગયા હતા, નોકે કોઈ નદીમાં જતા હોઈયે તેવું બેઉ ગમની જમીનોથી દેખાતું હતું તોખી પેહેલાં જેવો દેખાવ આજે આજો દિવસ મળ્યો હતો નહીં. દરિયો યાજ્ઞા જેવો જાણે વખત હતો. ઈર્લાંડના દરિયામાંથી એક જાતનું માતું કરચણ મળે છે જે વેચવા સારું એકગમ રાતના અમારી સ્ટીમર અંદર આગળ ઉભી હતી ત્યાં લાવ્યા હતા. એ કરચણ નાતું

જે ઇશ્ય નેટલું છે પણ બદન ઉપર આખાદ માણસનાં મોહાડાંનેવે. આકાર છે અને જોતાંવાર કાષ્ટની ધણી જે જાપાનનાં દેહેરાંઓ જોઈ આવ્યો. હથે તે કહેશે કે તે દેહેરાંમાં દરવાજા આગળ જે ચારે દશાના દેવોની મુર્તિ લગાયક આકારમાં હોય છે તેનાં મોહાડાંને આખાદ મળતી એ 'કરચલાંની ઉપરની મુર્તિ આવે છે. આંખ જાણે મોટી ખુની, નાક મોઢું, મોઢું ઉપર ચહડી મથકું ડલાદિ ધણું મળતું આવે છે અને સધળાં કરચલાં એ દરિયામાંથી એવીજ જાતનાં મળે છે જેમાંનાં ખીજે ક્યેથી મળતાં નથી. એને સાઈ જાપાનીસોમાં કેહેવત છે કે આગળ એક મોટી લગાઇ થઇ હતી તે વખતે એ લોકોને કાઈ પેહેલવાન હોગી કરીને હતો તે ધણી લગાઇઓ જુલા પછી આખરે હારી ગયાથી એ દરિયામાં પડીને જીવ આપ્યો. ત્યારથી એ કરચલાં ઉપર તેને આકાર લાગુ પડ્યો છે. એમે લીધે એ કરચલાંઓને નામ આપી હોગી-ગાની, એટલે હોગીનું કરચલું કરી તેઓ ઓળખે છે. એના બેજ સુકવેલા નમુના વેચાવા આવેલા હોવાથી ખીજા ઉતારાઓએ આગળથી લઇ લીધા હતા.

તા. ૨૨ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૧૦ વાગેને નાગાસાકીમાં બારાંમાં જવાના એનલમાં પેઠા હતા. એ વખતેનો દેખાવ એટલો તો સરસ છે કે અમો મઈ કાલ વાગ્યો કે આજનો સરસ તે કહી શકતા નથી. આજનો દેખાવ ત્રણ મઝ પાહાડોથી ઘેરાયલો હતો અને એક મઝથી સાંકડી જગા ઉપરથી દરિયો નજરે પડતો હતો. એ ઈલાંના પાહાડો જાણે માણસોએ હાથથી, ખુબસુરત દેખાવા સાઈ ગોઠવ્યા હોય તેવા લાગતા હતા. પાહાડો અરધા ચાંદના આકારના એકએકને છોડા આગળથી મળેલા આવ્યા જતા હતા. અને જ્યાં તેના ખાંચા ચાંદના અરધા આકારની વચમાં આવે ત્યાં છુટા છુટા એક એક નાના નાના પુઓ નિકળી આવેલા, જેઓપર માસની લીલોનરી ઉપર ત્રણ ચાર છુટા છુટા ઝડો હોવાથી જાણે ખરેખર બાલુસોએજ રોક વડે ગંજવર કદના એક એકા શ્રાગમાં બનાવ્યો હોય તેમ લાગતું

હતું. એ પાકાડોની પાછળના ખાંચાઓમાં બીજા આડકટરા પાકાડોની દેવાલ બની રહી હતી અને તે સધળાઓ ઉપર કાંઈ ધણીજ ગીચ લીલોતરી દોવાથી ખરેખર એક ખુદરતી બાગજ બની રહ્યો હતો.

એવા સરસ દેખાવો કદાચજ જોવામાં આવે છે અને અમે ધારીયે છીએ કે અમેરિકાના સૌથી સરસ દેખાવો લેક જ્યોર્જના તથા હડસન અને સેન્ટ લોરેન્સ નદીઓના ગણાપ છે તેનેથી એ ટકર મારે એવા લાગતા હતા અને તે અમેરિકનો વટીક કપ્પુલ કરતા હતા. (જેમ થવું ધલુંજ મુરકેલ છે, દારણુકે અમેરિકનોને મનસે અમેરિકાથી સધળું ઉતરતુંજ હોવું જોઈએ) એનાં બારાંમાં ઘણા થવાનો માર્ગ ધણોખરો કોનસ્ટેન્ટીનોપલના બેસંકારસના ચેનલને મળતો આવે છે, પણ ત્યાં બેઉ બાજુપર મજબુત કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. બારાંમાં ધણી મનવારો તથા સ્ટીમરો લાંગરેલી હતી, ત્યાં અમારી સ્ટીમરે આસરે ૧૧ વાગે લંગર કીધું હતું. ઇહાં નજદીકમાં આવતાં એક, છુટી ટેકડી જેમ અમેએ આગળ જણાવી છે તેમ પાકાડોની બાહર રોકવર્ક માફકની નિકળી આવેલી છે, જે ઉપરથી આગળ ઇહાંના ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલી ગયલા આસરે ૪૦૦૦ જપાનીસોને લાવીને કુંગર ઉપરથી નિચે દરિયામાં ગગડાવી દધ મારી નાખ્યા હતા એમ ઇહાંની તવારીખ ઉપરથી માલમ પડે છે, પણ તે ઉપર ધણા ઉતારો ચક નાખે છે, કે માત્ર કોઈનું જોડી કાઢાડેલું હશે, પછી ખરી કે ખોટી વાતતો સાહેબ જાણે, પણ જપાનની તવારીખમાં એવી વિગત આપેલી છે. અમારાવાડી સ્ટીમર માલ ધણો લેવાની હિવાથી આજે આખો દિવસ નાગાસાકીનાં બારાંમાં ચોખી હતી, પણ અમા બારાંમાં ગયા સારથી આખો દિવસ એટલો તો જોરથી વરસાદ પડ્યા કીધો કે કિનારે ઉતરી શકાયું નહીં, તેથી સધળા ઉતારો નાસીપાસ થયા હતા. નાગાસાકીમાં આખાં વરસનો મોટો વાગ વરસાદ પડે છે, તેથી એને વાસ્તે રમુજ કહેવાત છે કે મહિનાના ૩૧ દિવસ અત્રે વરસાદ પડે છે, અને આજે અમારી તે બાબે ખાતરી પણ થઈ હતી. એક રાત સુધી વરસાદ ચાલુજ હતો.

તા. ૨૩ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના
 ઈલાં વરસાદે ઉગાર આપ્યાથી અને સ્ટીમર નવ વાગે જીપડવાની હોવાથી
 ખીન્ન ઉતારાઓ સાથ અમે પણ કિનારે ઉતરીને નાગાસાકી શહેર
 જોવાની તક હાથ લીધી હતી, અને નવ વાગે સ્ટીમરપર પાછા આવ્યા
 સારે ૧૧ વાગે તે ઉપડવાની છે એમ માલમ પડ્યાથી અમે ફરીથી
 કિનારે ૧૦—૩૦ મીનીટ સુધી ફરી આવ્યા હતા, અને તેટલા વખતમાં
 નાગાસાકીનો મોટો ભાગ જોઈ શક્યા હતા. અમે પેહેલાં ઈલાંના
 વખણાયલા ઓન્ઝના ઘોડાવાલું દેહેરું જોઈ આવ્યા હતા. એ દેહેરું
 કુંગર ઉપર હોવાથી આસરે ૨૦૦ ઉપર સીડી ચઢવી પડે છે, અને
 સાંધી બારાંતો તથા ખીન્ને આસપાસનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે.
 દેહરાંમાં કાંઈ પણ જોવાલાયક નથી, અને તેની અંદરના ભાગમાં
 ધર્મગુરુઓ સિવાય કાંઈને જવા દેતા નથી. તેના કંપાણીમાં એક
 માફકસરના કદનો ઓન્ઝ ધાતુનો ઘોડો મુકેલો છે તે ઉપરથી એ દેહેરું
 ઇંગ્લેન્ડમાં બોળખાય છે. ઘોડો કાંઈ મજબૂત બનાવેલો નથી, તેનું
 મોહોડું ધણું લાંબુ અને આંગ કુંકુ કરી નાખ્યું છે. ફક્ત ઈલાંથી
 દેખાવ દેહેરાંની ઘોડે ઉપર કુંગરપર ગયા પછી જો જોઈક આવે છે
 સાંધી જોવાની છે. એ જોઈને પછી શહેરમાં અમે ફરી હતા. એ
 નાગાસાકી જાપાન દેશના તાબામાં છે, અને ત્યાં બધે જાપાનીસો વસે
 છે. ફક્ત ઘોડાક ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ લોકોને વતલાવવા સારું
 અત્રે સ્કુલ તથા આસપીટલ કાલાડી બેઠા છે. શહેરનો દેખાવ અંદર-
 માંથી ધણો સારો પાહાડોની નીચે દરિયે કિનારે આવવાથી લાગે છે.
 મોહોલાઓ ખીન્ન જાપાનીસ શહેરો માફક સરખા કીધેલા છે, પણ
 રસ્તાઓપર ઈલાં વચમાં મોટી લાદીઓ જડી લીધાથી સફાઈ વધારે
 દીસે છે. અત્રે કાચબાના કોતલાંની બનાવતો ધણી સરસ અને જાત-
 જાતની બનાવે છે, અને તે સારું તથા ઈલાંના જિંદી જાતના કોરીકામની
 બનાવત સારું એ શહેર વખણાયલું છે. એ સધળું જોઈને પાછા
 સ્ટીમર ઉપર કલાક ૧૦—૩૦ મીનીટ ગયા હતા. એ વખતે ગાંધ
 રાતના રશિયન સરકારની એક મનવાર આવેલી હોવાથી જાપાનીસ

વાવટો પોતાની મનવારપર ચઢાવી તેને, ટોપોનું માન આપતી હતી, જેનો પડખા બધે ફરતા કુંગરો હોવાથી જલ્દી ગેળને ગેળ દોડતો હોય અને બધેથી ટોપો ધુટતી હોય તેમ લાગતો હતો. એ મનવારને કિનારેના કિલાપરથી પાછી સલામતીની ટોપો આપ્યા પછી ઈંદાં ફ્રેન્ચ સરકારની મનવાર તેના એડમીરલ સાથે પહેલી હોવાથી તે સરકારનો વાવટો ચઢાવી તેને તથા ત્યાર પછી અમેરિકન મનવારપર પ્રજુ એડમીરલ હોવાથી તેનો વાવટો ચઢાવી તેનેથી ટોપોનું માન રશિયન મનવારે વારા ફરતી આપ્યું હતું, જેઓએ નેના ઉતરમાં રશિયન મનવારને વાવટાઓ ચઢાવી ટોપોનું માન આપ્યું હતું. બળી એ વખતે ઈંગ્રિજ એ મનવારો પણ ઈંદાં લાંગરેલી છે, જેઓપર એડમીરલ ન હોવાથી તેઓ સાથે ટોપોના માનની અદલાબદલી રશિયન મનવારે કીધી હતી નહીં. એ મનવારોપર વારાફરતી બેડો વાગતાં હતાં, તેથી ધણું રાજવામણું ટોપોના અવાજે સાથે લાગતું હતું. અમારી સ્ટીમર મરમર ફ્રેન્ચ એડમીરલ ઉતારે લખલ શેહેંગાઈ જવા અમલ્યો હતો તે અમારી સ્ટીમર બપડી ત્યારે તેની ફ્રેન્ચ મનવારની પડોશમાંથી પસાર થતી વખતે તે મનવારનાં સમજા માણસો એડમીરલને માન આપવા છતકપર ટોપી ઊતારી બિલા હતા, અને આખો વખત બેંડના શરોદો તે બપરથી વજડયા કીધા હતા. એ મુજબ અમે એ ટોપોના મડાકા તથા બેંડના સુંદર શરોદો સાથે નાગાસાકીનું બાકું છોડ્યું હતું.

તા. ૨૪ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આજે દિવસ નાગાસાકીથી શેહેંગાઈ જતાં મોટા દરિયામાં યુન્યો હતો કાંઈ જાણવાજોગ બન્યું નથી. આજે સાંજના મગરમઝો દરિયામાં ગેલ ફરતાં ધણું મજ્યાં હતાં અને રતુ તદન ખુશી હતી, સાંજ પછી થંડી સારી નિકળી હતી.

તા. ૨૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—અર્ધ રાતના આસરે કલાક ૩ વાગેને અમારી સ્ટીમર શેહેંગાઈની નજદીકમાં માંગતીસીકીયાંગ મેદીમાં લંગર કરીને પડી હતી તે સહવારના કલાક ૬—૪૫

મીની? ઉપડીને લાંચી. વેહોમણુ, નદીમાં દાખલ થઈ હતી, એ જગ્યા-
 પર એક ગામડું વસેલું હતું. એ લાં નદી ધણી ઊંડાઈ રહ્યો છે, જેનો
 (Bar) બાર પસાર કરવા સાઈ, હમેશાં દીસનાજ ભરતી હોય છે,
 ત્યારે સ્ટીમરો અંદર જાય છે. એ યાંગતીસીકીયાંગ નદી ધણી મોટી
 છે અને ચીનમાં તે 'યુ' પણ આખા એશિયા અને યુરોપમાં પણ તે
 મોટી કહેવાય છે. એ નદી ૩૩૨૦ માઈલ લાંબી છે, અને તેનાં
 પાણીથી સાગનવ લાખ ચોરસ માઈલ જગ્યા રોકાય છે. "વેહોમણુ"
 નદી: અને એ "યાંગતીસીકીયાંગ" નદીઓ છેક કિનારા પર મૂલી જાય
 છે, તેથી છેલ્લી નદી પસાર કરીને પેહેલી નદીમાં જવાય છે. ઇંદાનાં
 કામમાં ગામડાં આગળથી પસાર થતાં એક મોટો કિલ્લો છે અને તેને
 થોડે દુરથી પેલો ઊંડાકાં પાણીવાલો બાર આવે છે, નદીની બેઉ બાજુ-
 પર બેઠી જમીન આવેલી છે. અમે કલાક ૮ વાગેને શેહેગાહીના
 બારામાં જમીનીસ સ્ટીમર કંપનીના ડંકા ઉપર લંબર કીધું હતું, એ
 વખતે અમેને અત્રેની જરતોસ્તી સાહેબોની પેહેડીવાળાઓ લેવા આવ્યા
 હતા, અને કિનારે તેઓ સાથે ઉતરીને હોટલ ડી કોલોનીઝ. જે ફ્રેન્ચ
 સેટલમેન્ટવાલી જગ્યા પર છે લાં ઉતારે લીધે હતો. શેહેગાહીમાં
 આપણા જરતોસ્તીઓની બે પેહેડી છે, તેમાં શેઠ કાવસજી પાંદજીજીની
 તથા તાતાની કંપનીઓ છે, જેઓ સાહેબોએ અમેને કોખી તરફ
 આગળથી તાર પોતાને લાં મેહેમાન દાખલ ઉતરવાને સાઈ જુદો
 જુદો કીધો હતો, પણ તે ધણી ઉપકાર સાથ ના પાડી અમેએ હોટ-
 લમાં ઉતરવાનો ઠરાવ આગમજથી કીધેલો જણાવ્યો હતો, તેથી એ
 સાહેબોની પેહેડીના ઇંદાના આડતિયાઓ અમેને લેવા સ્ટીમર પર
 આવ્યા હતા, અને આજે આજે દિવસ અમારી મેહેમાનદારી ધણી
 સારી કીધી હતી. બપોલી બે પેહેડીમાં ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો.
 બપોરાંત બીજા પાંચ સાહેબો છે, જેઓમાં ત્રણ સાહેબો દલાલી
 એક સાહેબ ડાક્ટરપણું કરે છે, અને એક જુઓર્ગ શેઠ
 રીટાપર થઈ ઇંદા રહેલા છે, જેણે સને ૧૮૩૩ માં ચીન તરફ
 પેહેલા આવ્યા હતા તેમાં એકજ વખત સને ૧૮૮૩ માં મુંબઈ જઈ

આવ્યા છે, અમી જે હોટલમાં ઉતરિયા છીએ તે ફ્રેન્ચ હોટલ છે, અને ન્ય દહમાં આવેલું છે, જે દહમાં સધળા જરતોસ્તી સાહેબો વસે છે. ઇહાં ઉપલા ૮ ગરદો ઉપાંત જે પારસી વ્યાનુઓ પશુ રહેલી છે. શેહેંગાલીમાં પરદેશીઓને રહેવાના લતા ત્રણ ભાગમાં વેહેંગાઈને જાણે જુદાં જુદાં નાનાં ગામો હોય તેમ છે. તેમાં ફ્રેન્ચનું, અમેરિકનોનું, ઇંગ્લેન્ડનું એમ છે. પેહેલી સરકારનાં સંસ્થાનવાલી જગ્યા તેઓએ ચીનાઈ સરકારને છેલ્લે “તેષીંગના” બળવા વખતે મદદ આપ્યાથી તેઓને આપી દીધી છે. હવેથી તે ફ્રેન્ચ સરકારની જ મીલકત ગણાય છે. તે ઉપર ચીનાઈ સરકારનો કશો દાવો નથી. પણ ઇંગ્રેજ અને અમેરિકન સરકારોવાલી જગ્યા જોકે તેઓને વસવા આપી છે, અને તેઓની જુદી મ્યુનીસીપાલીટી, કોર્ટ વગેરે છે તોખી જમીન ઉપર હક ચીનાઈ સરકારનો છે. એ જે સરકારોનાં સંસ્થાનથી ફ્રેન્ચ સંસ્થાન એક પાણીની નેહરથી છુટું પડેલું છે, અને ત્યાં યુરોપિયનો ઉપાંત ચીનાઓની ખી વસ્તી સારી છે. પણ તેના વહીવટ એ ત્રણડો સરકારો જુદી જુદી મ્યુનીસીપાલીટીથી ચલાવે છે.

ચીનાઈ ગામ એ સંસ્થાન જે નદીને કાંઠેથી આવેલું છે તેની પાછળ એક ખીજી નેહર મુક્યા પછી ઘેરી લીધેલી કોટ જેવી દેવાસની અંદર આવેલું છે. આજે અમા યુરોપિયન સંસ્થાનોવાળા ભાગોમાં ફર્યા દતા. તે પેહેલાં આપણા ઇહાંના જરતોસ્તી સાહેબોના ધર્મના મદાન ઉપર ગયા દતા. એ જગ્યા મોટી છે, અને આગલ ત્યા વસ્તી નહીં હોવાથી સસતી લીધેલી છે, પણ હમણા મોટી વસ્તી આસપાસ યઈ જવાથી તેની કિમતમાં ધણો સારો વધારો થયેલો છે, અને તેમાંના અરધા ભાગની જમીન ચીનાઓને નાટકશાળા બાંધવા સાઈ સારી રકમે ખાડે આપેલી છે. જે ઉપરનો અમલો સુધાં ખીત ૧૦ વરસમાં તે પાછી જરતોસ્તીઓને હસ્તક આવશે બાકીની જગ્યા ઉપર મળેલો બાગ બનાવી તેની અંદર સારો જેવો બગીચો બાંધેલો છે, જ્યાં સારા દિવસો ઉપર ઇહાંના જરતોસ્તીઓ એકઠા મળે છે. એ

બંગલામાં અમોએ ઉપર લખેલા સૌથી જુના ઇંદાના પારસી, રહેવાસી રહે છે જેવણુ ધણી યુઝર્જ હાલતમાં હાલ આવેલા છે તેથી આગળની આપણી જરતોસ્તીઓની ઇંદાની પેહેડીઓની જાહેજલાલીની યાદી સારી આપે છે. એ બંગલાની પડોશમાં એક અલાહેદી ઘેરી લીધેલી જગ્યા છે જ્યાં આઠ જરતોસ્તીઓ જેઓ શેહેંગાહીમાં ખેડેશતનશીન થયલા તેઓને દાટેલા છે. જેઓની સાત ઘોરો ઉપર નામ નિશાણીના સ્થંભો સારા મુકેલા છે. જેમાંનો એક શેઠ દોરાબજી નશરવાનજી કામાજીની ઘોર ઉપર તે આપણા પેગમબર સાહેબ અથે જરતોસ્તની પથ્થરમાં ક્રોતરેલી તસ્વીર મુકેલી છે. જેની પડોશમાંજ તેવણુના બેટા જેવણુ થોડુંએકપર ઇંદાં ગુજર્થો હતા તેવણુને દાટેલા છે. તે ઉપર ઘોરનો પથ્થર મુકવાનો રહેલો છે એ ઘોરોમાં સૌથી જુની ઘોર સને ૧૮૫૯ના સાલની છે અને એ જગ્યા ધણી સફાઈથી ધાસના લોન્સની માહે રાખેલી છે, અને ઇંગ્લેન્ડમાંની આપણી જરતોસ્તીઓની દાટવાની જગ્યા કરતાં ધણી સારી હાલતમાં રાખેલી છે. બાગ પણ ધણો સારો છે, અને લાં ગણુ ચાર માલીઓ રાખેલા છે અને ઇંદાં આગળ કોઈ બાગો ન હોવાથી યુરોપિયનોના ઊકરાઓ લાં ફરવા આવતા હતા અને હમણાની કોઈ કોઈ વખતે આવે છે. એ જગ્યા ફ્રેન્ચ સંસ્થાનની હદમાં આવેલી છે, અને આપણા બધા જરતોસ્તીઓથી જોજ હદમાં રહે છે. અમોએ ખબર કાઢાડતાં માલમ પડ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ હદમાં એઓ નહીં રહેતા તેણું કારણ એ છે કે લાં માલ ઉપર નજીક આઠ ટકા જગાત લે છે, પણ ફ્રેન્ચ હદમાં રહેનારાઓને તેમ જગાત આપવી પડતી નથી. ઇંદાનો વેપાર હિંદુસ્તાન સાથેનો અશીમનો છે, તે સાફ જુદી જુદી પેહેડીઓએ પોતાનાં વાહાણો નદીમાં વખાર દાખલ જાડુંક રાખી યુઝમાં છે. તેમાં એ અશીમ આવે છે ત્યારે ભરે છે અને વેચે છે ત્યારે લાંથીજ પરબારી ડીલીવરી મીનાઓને આપે છે. જો કિનારે વખાર રાખી લાં ઉતારે તો પરદેશીઓ પાસેથી મીનાઈ સરકાર તેની જગાત માગે છે તેથી પરબારી લાંથીજ મીનાઓ. ઉપાડી જ્યાં મોકલવી હોય છે લાં મોકલાવે છે તો મીના વેપારી.

એવું દીસું નથી. ઉપલી કાચના કારખાનાની છમારત પસાર કરીને, તે રસ્તે છેક પાંચ માઈલ સુધીના શકાવી નામનો માડીમાં જઈ આવવાનો રસ્તો છે ત્યાં જઈ આવ્યા હતા. એ જગ્યાપર નદીનું એક નાળું આવેલું છે, તેની આગળ રસ્તો જતો નથી. આજ સાંજનાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનના કંપાઈઝમાં અત્રેનું ટાઉન જેડ વાગતું હતું તે સાંભળવા ગયા હતા, જ્યાં ચોડાક ફ્રેન્ચો સિવાય બીજા સાંભળવા આવ્યા હતા નહીં. અઠવાડિયામાં એક વાર એ જેડ અત્રે વાગે છે.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે શેહેગાર્ઠના ત્રણ ચાર મોટા ગાડી હાંકવા લાયક રસ્તાઓ નદી કાંઠે તેમાંના એકમાં અમે ફરવા ગયા હતા, જ્યાં બધે રૂનાં ખેતરો સિવાય કશું જોવાનું નથી. રસ્તામાં અત્રે એક રૂની સુતર કાંતવાની મીલ આગળ ઉભી થતી હતી તેની પડી બાજેલી ઈમારત પસાર કીધી હતી. સાંભળવા મુજબ એનું કામ પેહેલે ચીનાઈ સરકારે ચાલવા દીધું અને પછી કાશુ જાણે શું ફાંટા આવ્યો કે તે બધાતી બંધ કરવાનો આચિતો હુકમ કાઢાયો હતો. હમણાં ઈંદાના “ડેલી ટાઈમ્સ” માં જાણવા મુજબ સરકારે હુકમ કાઢાયો છે કે ચીનના કોઈ પણ મુલકમાં રતું સુતર યા કાપડ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢાડવાં નહીં, અને એ ધારો પરદેશીઓને પણ લાગુ પાડેલો છે. એ કરવાનું કારણ એવું માલમ પડે છે કે સરકારને ધારતી લાગે છે કે કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં તો પછી ગરીબ સુતર કાંતનારા તથા વણકરો બુખે મરશે અને કમાશે નહીં. એ પ્રમાણે ઈંદાની સરકાર હજી રૂપતને અસલી બનાવતોને વળગી રહેવાનું સામુ જિતેજન આપી પોતાનાજ હકમાં ગેરફાવદો કરે છે. છતાં ઈંદાં ૩ ઉગે છે, અને તે ૩ જોતાં કાંઈ ધણા નાના તારનો લાગતો નથી, પણ તેને ઈંદાંજ બધો ખપાવવાને બદલે બધા દેશવરે આતે નિકાલ થાય છે. કાશુની રીતે પોતાના દેશમાં સુધારો કરવા સરકાર ખુશી દીસતી નથી. હમણાં લંડન તરફ જતી ચીનાઈ ચાહ દિનપરદિન હલકી માલમ પડી છે, તે સારું-પુરો

પિયનોએ તપાસ ચલાવવા સરકારને ધણુખી સમજાવ્યું, પણ સધળું ફાકટમાં ગયું હતું. પણ હમણા ઈંગિલડ તરફ એનો ખપ તથા બાવ ધણોજ પડી જવાથી સરકારી મેહેસુલ ધણી ઓછી થઈ ગઈ ત્યારે આરતે રહીને મેહેસુલને ખાતરજ યુરોપિયનોની એ બાબે સલાહ પુછે છે કે અમારે શી રીતે એમાં સુધારો કરવો તે બતાવી આપવું. એમ કહેવાતું એ લોકને અલખતે ધણું ભારી પડ્યું હશે, કારણ કે પોતાનામાં મગરખી પોતે ધણી રાખે છે, અને સધળું ચીનને પુગે નહીં એવો ખોટો વિચાર એઓનો છે. જો કોઈ અમલદાર યુરોપ તરફ ફરી આવે અને ત્યાંનો સધળો સુધારો જુએ અને તેની પોતાની ખાત્રીખી થાય કે યુરોપિયનો સુધારામાં ધણા આગળ વધ્યા છે તોખી જ્યારે પાછો ચીન આવે અને સરકારી ઓધેદારો ઈંદાંના શેહેનશાહ પાસે જ્યારે જાય ત્યારે યુરોપિયનોને જંગલી છે કરી કહે છે અને ત્યાં કાંઈ પણ ચીનને પુગે એવું નથી કરી કહેવાની ફરજ પડે છે; નહીં તો પછી જો કાંઈ તારીફ કીધી તો તેવણું કાટણું નિકળી જાય છે. આજે અમારાં હોટલની સામે એક મોટો વેપારી મરણ પામ્યો હશે તેને ધણી ધામધુમથી દાટવાની જગ્યાપર લઈ જતાં જોવાની તક અમાને મળી હતી. એ પાપદસ્તને બદલે એક સરખસ કઢીયે તો ચાલે. પેહેલાં મીનાષ વાજાં વાગતાં આમળ ચાલ્યાં પછી માચીના રોકી ખુરસી યા પાલખીઓમાં કાંઈ જાતજાતની એઓની ક્રિયાને લગતાં વાસણો અને પાછળ એઓના ધર્મગુરુઓ ચચારની હારમાં કાંઈ નિશાણો જેમ કેટલાક પાદરીઓ કોસ લઈને આવે છે તેમ લઈને ચાલતા હતા તેઓનો પોસાક પણ એજ પાદરીઓને મળતો ચીકનના તથા કસબના બરતનો રેશમી હતો. તેઓની પાછળ વળી બીજી પાલખીઓમાં મરનારની તસ્વીર તથા તેની આગળ ખાવાતું મુકેડું તથા અગરબત્તીઓ બલતી લઈને થોડા જણા ચાલતા હતા, તેની પાછળ એક જણ ટુંટું બીપર સફેદ પોશાકમાં બેસીને જતો હતો, જે મરનારનો કાંઈ અતલગતો સગો હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી એક બપડાદાર પાલખીમાં કોઈ ધણાજ બપડાદાર પોશાકમાં આવ્યું, જેને વારતે

કહે છે કે/અત્રેના કોઈ મોટા માદરીન (ઓધેદાર) ની 'તરફથી' તે માને આપવા આવ્યો હશે. એ મુજબ સરઘસ ગયા પછી આંસરે પા કલાકનો ખાંચો પડ્યો અને વળી પાછું આગળની માફકનું બીજું સરઘસ નિકળ્યું. તેની પાછળ મુઠાંની પેટી ૧૨ કોલીઓ ઊંચકીને ચાલતા હતા. એ પેટી ધણીજ જાડાં લાકડાંની મજબુત બનાવવાથી ભારી ધણી હોય છે. તેની પાછળ શોગ કરનારા તેના મરદ બેશી-ઓ સફેદ પોશાકમાં કોઈ ચાલતા તે કોઈ જીન/હામાં અને કોઈ ઘોડાપર એમ જતા હતા. તેઓની પાછળ પાલખીઓમાં બાહેરની દિલાસો આપવા આવેલી ઝોરતો ખુલ્લે પરદે બપકાદાર પોશાક તથા જરિયાન સાથે ચાલતી હતી, અને સાથી હેલ્થે ધરની ઝોરતો સફેદ શોગના પોશાકમાં પાલખીઓમાં તથા જીન/હામાં ખુલ્લી બેઠેલી આવી, જેઓના માથાપર પણ શોગની નિશાણી લખલ સફેદ કપડાંના પાના બાધેલા હતા. તેઓની પાછળ બે બધ પાલખીઓમાં ધારવા મુજબ મરનારની બે વિધવાઓ હતી, જે પાલખીને વટીક સફેદ કપડાંથી ઢાંકેલી હતી. તેઓ જેવાં બાહેર આવ્યાં તેવાં કાંઈ કારણસર પાલ-સ્તની દરકાર કીધા વીના પાલખી ઉંચકનારાઓ સાથે પરદો જરા ઊંચકીને મરાવા પડ્યાં હતાં અને પછી પાલખી પાછી બ્યારે ચાલી ત્યારે પરદો નાખીને મોટે સાહદે અંદરથી રૂદન કરવા લાગ્યાં હતાં, જે જાણે દેખાડવા કરતાં હોય તેમ દીસ્તું હતું. ફક્ત એ બે જણીઓજ રડતી હતી. બાકીનું આખું સરઘસ સગાંઓ સુધાં કાંઈ જાણે દરકાર નહીં કરતાં હોય તેમ આસપાસ થડે પેટે જોઈને ચાલતાં હતાં. સાં-જળવા મુજબ એ મરનાર ધણી દોઢ મહિનો થયો મરણ પામ્યો છે, પણ તેવો આગમજથી જગ્યા દાટવાની નક્કી કીધી નહીં હશે, તેથી સ્વપ્નામાં આવીને તે બતાવે ત્યાં સુધી તેને પેટીમાં હવા ન જાય તેમ બધ કરીને રાખી ચુક્યો હતો, તે હમણાં કોઈને સ્વપ્નો આવ્યો હશે તેથી દાટવા લાઈ ગયા હતા. એ વખતે બંદુકોના તથા ફટાકડાના અવાજો તેના પારણા આગળ ચારે દશ તરફ કરતા હતા કે તેનો જીવ જીતના આકારમાં ધર આગળ રહી નહીં જાય, પણ

ઉપલા અવાજેથી તેને ત્રાહસવાની ફરજ પડે. ચીનાઓ મસ્તૂરનાં
અંધનને માન ધણું આપે છે, પણ ભેલા મેલે તેના જીવની દરકાર
કરતા નથી. આજ રાતના અમો ઘણે મહિને અત્રેના બધા જરથો-
સ્તી-સાહેબો સાથે ખાનું લીધાથી ઘણા ખુશ થયા હતા.

તા. ૨૮ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે અમો શહે-
ગાઈના ચીનાઈ શેહેરવાલા ભાગમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શેહેર
એક ઈંદો કોટ આસરે બે શીટ જાડાઈના બાંધેલો છે તેની અંદર
આવેલું છે, જેનો દરવાજો દરરોજ રાતના નવ વાગતે બંધ થાય છે.
એ શેહેરની અંદરના રસ્તાઓ ઘણાજ સાંકડાં છે. કોઈ તો ભાયગે
ચાર શીટના હશે, જ્યાં અમો છઠ્ઠાની પાલખીરોડી માચીનમાં ફરતા
હતા ત્યાં તે માચીન જતી વખતે ભોંકાને ધરોની દેવાદો આગળ
દબાઈને ઉભું રહેવું પડતું એટલી થોડી જગ્યા બાકી માચીનની
આસપાસ તેવા મોહોલાઓના રસ્તાઓ પર રહેતી હતી, અને મોટામાં
મોટા રસ્તા બામગે ૧૦ શીટની ઉપરના હશે. જ્યાં ફરીયે ત્યાં મોહો-
લાઓ સમ્રાજા મલીચીથી ભરેલા અને તેના તથા મોહોલાઓની વચમાં
કોઈ કોઈ ગમની પાણીની નહેરો જેમાંનું પાણી થોડું હોવાથી લાખસી
જેવા મદલા કીચલ તથા ખીજ નજીસાતથી ભરપુર હોવાથી ધણોખરો
વખત તાકે રમાલ દાખી રાખવો પડતો હતો. અમો અજબ થઈયે
છીયે કે આવી જગ્યા પર આટલી ગીચ વસ્તી કેમ રહી શકતી હશે,
અને જ્યાં કાંઈ ખરાબ ઉંડતો રોગ ફેલાતો હશે ત્યાં સંખ્યાબંધ ભોંકા
મરણ પામવાં જોઈયે. વળી મોહોલામાં ધરોની બાહર જરા ઉપરથી
ખાંખુઓ બાહર કાઢાડી તે ઉપર ઘોષલાં વા મેલાં કપડાંઓ મુકવા
નાખ્યાં હતાં તથા નામનાં પાટિયાંઓ દુકાનોની બાહર લટકાવેલાં તેથી
મોહોલામાં અડચણ પુરી પડતી હતી, અને અમારી પાત્રખીને વારા
ફરતી તેઓ અઘડતાં હતા. જો સાખી ખીજ માચીન આવે તો
એકને બાજુ પર છેક દબાઈને ઉભું રહેવું પડતું હતું ત્યારે સાખી
માચીન પસાર થતી હતી. અમોને એક ગમ મોહોલામાં દાવ ચીન

તરફથી જરમની જતો ચીનો એવચી મળ્યો હતો, જે કાંઈ પદવીવાસો માદરીન હોવાથી તેની આગળ આસરે ૧૦ પાયદલ ચોખ્ખાસો ઉભી અણીદાર અને લાંબી ટોપીઓ પેહેરી દોડતા હતા, જેઓએ અમારી માચીન બાજુ પર ઉભી રખાવી હતી. તેઓની પાછળ એક જણ ઘોડેસ્વાર થઈ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ બીજા પાયદળ ચોખ્ખાસોની વચમાં ઉપસો માદરીન એક માચીનમાં બેસીને આવ્યો, જેની પાછળ પણ ઘોડાક ઘોડેસ્વારો દોડતા હતા. એ માદરીનનાં માર્ગ પર ટોપીને મથાળે એક પીછી જેવું પાછળથી લટકતું હતું, જે તેના ઓધાની નિશાણી કહેવાય છે. મોઢોલાઓ સાંકડા ઉપાંત ધણા આડા અટાકા બાંધેલા છે, અને જે કાંઈ અજણ્યો શખ્સ બોમિયા વગર જાય તો ખચીત તે ભુલો પડ્યા વગર રહે નહીં. ઘેરો સઘળાં બેઠી બાંધણીનાં એક માલનાં હતાં, જેથી હવા ત્યાં થોડી ધણી આવતી હશે. મોઢોલાઓમાં મોટો બાગ દુકાનો ધરોની નિચે આવેલી છે, જ્યાં કોઈ કાંઈ ગમ તો માલ ધણો સારો વેચાતો હતો. કોઈ દુકાનો ખોરાકની હતી, જેમાં દેખરૂંતાં કાહેલાં ઈંડાંઓ પણ વેચવા મુકેલાં હતાં, જેનાં તદ્દન કાળાં રંગનાં કાટલાં થઈ રલાં હતાં. આવાં વાસ આરવાં ઈંડાં ચીનાઓ ધણી ખુશીથી ખાય છે, અને કોઈ પુછે છે કે આવું ખરાબ ઈંડું તમો શોક કાંય ખાવો છો? ત્યારે ઠંડ પેટે જવાબ આપવામાં આવે છે કે, એ તો બરાબર પાકું થયેલું છે. તાજાં ઈંડાં તો તેઓને મનશે કાચાં હોય છે. પકાવેલી ખોરાક પણ જોજોગ વેચાતી હતી, તથા રસ્તાઓ નાના હોવાથી તેવી દુકાનો આગળ બીડ ધણી લાગતી હતી. ચીના મરદોનો પોશાક મુંબઈમાં ચીનાઓ પેહેરે છે તેવોજ છે, પણ હમણાં થંડીની મોહોસમ નજદીકે આવ્યાથી ધણી મોટી બોંયના ટુંકા ડગલાઓ પેહેરે છે, જે બોંય આસરે એક કુટ હાથ કરતાં બાહાર રહે છે જેમાં બીજો હાથ આમનસામન ખોશીને ચાલે છે, તથા થંડીને લીધેજ માર્ગ પર ટોપીઓ પણ પેહેરે છે જે નાની, બેડી કાળા રંગની હોય છે. એને મથાળે વચમાંથી એક લાલ મોઢાં બદન જેવું રાખે છે. ઓરતોનો પોશાકથી સારો આંગ દંકાય તેવો છે. ચીનાઓ

પોતાની ઓરતોના પગ ધણી નાના રાખવા સારું પંકાયેલા છે, અને આપણે સાંભળતા હતા કે તેમ પૈસાદાર પ્લાનલનની ઓરતોનાજ હોય છે, પણ અમે તો અત્રે રસ્તામાં ધણી ઓરતો નાના પગની એકમેકને પકડીને ચાલતાં જોઈ હતી જેઓ કાંઈ પૈસાદાર હોય તેવું તેઓના પોશાકપરથી દેખાતું હતું નહીં. એઓના પગ આપણી ઓરતોના પગ કરતાં અરધા કદના હતા, અને ડાળતી ડાળતી તેઓ ચાલે છે, પણ સાંભળવા મુજબ પૈસાદાર ઓરતોના પગો તો તેનેથીથી અરધા કદનાં યા જે ઈંચ જેટલા હોય છે. જે ઓરતો રસ્તામાં ચાલતી નથી અને ધણી ખરી પરદેપોશ રહે છે. અમોને રસ્તામાં મળતી ઓરતોના આંગ મોટાં અને પગ નાના હતા, તેથી ધણી કઢંગી તેઓ દેખાતી હતી. છોકરીઓનાં માથાપરના બાલોના ચોટલા જે બાજુપર કાનની પાછળ બાંધે છે, તથા બાલમાં કુલો તથા નકશીની બનાવટો ખોસે છે. મોટી ઓરતો ધણી ખરી ચોટલો પાછળથી આપણી ઓરતો માફક બાંધે છે, અને માથાપર ફરતી કાળાં કપડાંની પૂતી માથાંબાના સહી બાંધે છે પણ તેથી માથાંને વચ્ચે ભાગ તથા ચોટલા ખુલા રાખે છે. ઓરતોને જ્યુસ પેહેરવાનો પણ શોખ દીસે છે. ધણી ખરી બધી ઓરતોના કાનમાં એક સુનાની કડીની અંદર એક જાતના લીલા રંગના કિમતી પથ્થર (Jade Stone) ની કડી લટકતી રહે છે તે પેહેરે છે, અને કોઈતો લાંબા એરીંગને ધારના પણ એજ જાતના પેહેરે છે. નાના બાલકોનાં માથાપર રંગીન તથા જાત-જાતની ટોપીઓ પેહેરે છે, જેમાં ધણી જાતના ઝવેહરાતો નાનાં નાનાં ખોસેલાં હોય છે. એક ઘેર જેવા અમારી સાથનો ચીનો ભોમિયો અમોને લઈ ગયો હતો એ ઘર એ લોકોનાં દેહેડાંઓ લગણું હતું. દેહેડાંઓને ચીનાઓ ચાસ હાઉસને નાખે ઓળખે છે. ઘર બહાર ગલીગુચીઓનું બાંધ્યું હોય તેવી રીતનું છે. એક પછી એક ગોળ અને ગોળ ગલીઓ તથા બારણાંઓ પસાર કરીને અંદરનો ભાગ અમોને દેખાડ્યો હતો. બાગમાં તો ઝાડનું નામ મળે નહીં, પણ હાથના બનાવેલા રોક વર્કસો કાંઈ વગર વગત્રીના હતા.

જેમાંના કાષ્ટ દેષ તે જાણે કુંગરો અણીને બનાવ્યા હોય તેવા મોટા
 પથરાના અને દશથી પંદર ફીટ ઊંચા તથા આખાં ધરની લંબાઈએના
 હતા જેની અંદર (Grasshops) નાના જોડ તથા ગલીચુચીઓ બનાવેલી
 હતી. તે રોડ વડેસોની નજદીક વારાફરતી નાની નાની પાણીઓની ટાંખીઓ
 તેમાં કમરકાકરીના વેલા ઉગેલા સાથની દેખાતી હતી. એ બધી
 ગોઠવણ સારી થીવેલી છે અને આગળ કોઈ ચોખ્ખીન-ધણીએ બનાવેલું
 હોયું જોઈએ. પણ હમણા સમજું બેદરકારીથી પડેલું છે. ત્યાંથી નિકળી
 અહીંના ગવરનરનું મકાન જોવા ગયા હતા. પણ ત્યાં અમેને રમ
 મળેલી નહીં હોવાથી અંદર જવા દીધા હતા નહીં. અહીંયાં ફરવાળ
 ઉપર ત્રીનાઈ સોલજરોને અમે પૂછેલા જેહેલા જોયા હતા. જેઓનો
 પોશાક બહુ કપડોના હતો તે ઊપર ફરતી પોહોળા સાલ પતી સીવેલી
 હતી તથા માથા ઉપર પામડી માફક ચોડુંએક કપડું વિટાવેલું હતું.
 પોશાક સમજો ચીકડે હાલ જેવો હતો અને જો અમેને તેઓ સો-
 જરો છે ફરી ઝાળખાવે નહીં તો જોગારી છે ફરી સમજને. ગવરન-
 રના ધરની બાહરના કંપાઈડના ફરવાળ ઊપર એ પથરના બનાવેલા
 કદરવા સીંહો હતા અને તેજ માફક કદરવા વાળા દીવાલ ઉપર ચિતા-
 રેલા હતા. તે ધર જોઈ શક્યા નહીં તેથી અમારો ત્રીનો બોમિયો જે
 મેસર્સ તાતાની કંપનીનો કામપરોઠો હતો (અમારી સાથે પારા મુજબ
 ઈલાં એ ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો હતા.) તે એક મોટા વેમારીનું ધર
 દેખાડવા લઈ જાઈ ફરી કહીને તેને બદલે તો કોઈ દી હાજિસ હતું ત્યાં
 લઈ ગયો. એ ધરખી ગલીચુચીથી આપણે એકલા ફરીયે તો જુલા પડીયે
 તેવું હતું તેની બાહારની બાજુ ઉપર તો એક નાની દુકાન હતી પણ
 અંદરથી એક મોટો કંપાઈડ તથા ધર હતું. ત્યાંખી આગળ આસ
 હાજિસની વિગત લખી છે તેમ રોક-વર્ક તથા પાણીની ટાંખીઓ હતી.
 જોવા મેલે આગળ કોઈ પેસાદાર રાખસનું ધર દેશે. પણ હમણા
 તો ત્યાં રીનાઓનાં જાહેર બાજુઓ વારાફરતી થાય છે અને જાણકાર
 દી હાજિસ રાખલ વપરાય છે. ઈલાં કાંઈ પણ જોવા લાયક હતું નહીં.
 અમારો હોટેલમાં ફરીને પછી એના કોટ ઊપર ગયા બ્યાં રસ્તા કોટની

ચીનાઈ ધરનો સર્ગાર.

ઉપરજ તેની દેવાલની બાંધુથી બાંધેલા છે ત્યાંથી ચહેરનો યોડો ધણો દેખાવ સારો દોસે છે. તે જોઈને તેજ રસ્તે એક દેહેર (આસ'હાઉસ) જોવા ગયા હતા. એ દેહેર નાનું જોવું છે અને કાંઈ દમ જોવું તેમાં હતું નહીં, ફક્ત એક દાઢી સાથનું પુતળું હતું. જેની સામે ત્રીણી સહી જેવી અગરબત્તીઓ લણવા આવનારાઓ સહગાવીને એક વાસ-જુમાં 'રાખ' હતી તેમાં ખોસતા હતા અને સેનક્રાનસીરકોમાં અમાઓ જે ચીનાઓનાં દેહેરાં જોયાં હતાં, તેના કરતાં ઘણું ઉતરતું હતું. એ દેહેરાંને માળ ઉપર પછવાડેથી બીજા નાનાં નાનાં પુતળાંઓ મુકેલાં હતાં. જેમાંના એકના માથાં ઉપર જાણે મુંબઈના લાઠિયાઓની પાંધડી હોય તેવો પોશાક પહેરાવેલો હતો. બારીઓને કાચને બદલે નાના ચોરસ માંકના કકડાઓ જડેલા હતા. એ જગ્યા, ઉપર અમાને આહે પુછી હતી તે પીને પાછા નિકળી યુરોપિયન શહેરમાં આવ્યા હતા.

તા. ૦૨૯ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી આખા દિવસની મેજબાની અન્ના જરતોસ્તી સાહેબોએ નદી ઉપર બોટમાં આપી હતી તેમાં સેહેલ કરવામાં ગુળમો હતો. ઈહાં એવી સેહેલ કરવાની યોરો ધણી મહે છે જેમાં ઈંગ્રેજો વારાફરતી ચેકરગાહ જવા નદીને રસ્તે અંદર જાય છે અને તેમાંજ કેટલાક દિવસ સૂધી સુવું તથા ખાવું પડે છે તેથી તે સારી સગવડની બાંધેલી છે. તેમાં જણ જણુ સાડે "બર્ડો" છે તથા ટેબલ, ખુરશી સઘળું રાખે છે. અમા નદીમાં મઈને પછી એક માફકસરની ક્રીક (Creek) માં ગયા હતા અને ત્યાં એક પેગોડા તથા દેહેર છે તે જોવા કિનારે જતયા હતા. એ પેગોડા ૭ માળનો છે અને જો કે ધણી સદીઓ થયાં બધાંવેલો છે તોખી તેના ચુના તથા ઈંટ કામનો એક પોખરો પણ ખરેલો દેખાતો નથી. એ સઘળાં પેગોડા ઈંટ અને ચુનાનોજ છે પણ અંદરથી ઉપર મથાજે જવા સાડે સીડી રેખા દાદર રાખેલા છે, દર માળે ફરતી અગાશીઓ રાખેલી છે ત્યાંથી ચહેરનાં સંસ્થાનવાળા જગ્યા તથા નદી સુધાં દોસે છે. આસ

પાસની જગ્યા નજર ક્યે ત્યાં સુધીની બેઠી છે, ફક્ત ઘણે દુરથી એક ઘણીજ નાની ડુંગરી છે તે ત્યાંનો પેગોડોનો રખેવાલ ઘણી મગરરી સાથે ખતાવતો હતો. એ પેગોડા આસરે ૭૫ શીટ ઊંચો હતો અને દર માસે અગાશીને મથાલેથી નાના છાપરાંઓ તેને ફરતાં ધારા મુજબ કાપ્યાં છે. એ જોઈને એનીજ પડોરામાં રહેનગારનું સાથી માદું દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરું પાંચ દેહેરાંનું એક બાંધ્યું હોય તેમ છે ને એકની પછી એક તેઓની ઇમારતો છુટી છુટી આવેલી છે. એ દેહેરું બુધીસ્તોનું છે તેમાં પેહેલાંમાં બુધનું પુતળું આસરે ૧૦ શીટ નેટલું માટું તેને એક પગે પલાંથી તથા બીજે પગ વાલીને ઉભો રાખી બેસાડેલું છે, પશુ તેનું માહડું હમેશની માફક બોદાપર ધ્યાન રાખતું પાડે છે તેને બદલે હસતું પાડેલું છે તથા પેટ માટું બહાર નિકળી આવેલું છે. તે જોઈને તેની પાછળનાં બીજાં દેહેરાંમાં ગયા, જેમાં પશુ જીપર મુજબનું માટું બુધનું પુતળું બેસાડ્યું હતું ને તેજ ઓરડામાં તેની બે બાઉની બેજુ દેવાલ આગળ ચાર મોટાં આસરે ૧૫ શીટ નેટલાં ઊભાં રાખેલા પુતળાંઓ ગોઠવ્યાં છે જેઓ આગળ કોઈ લગ્ન-યક શખ્સો થઈ ગયા હશે તેઓના છે, તેમાં એકના હાથમાં સાંપ આપેલો છે જેના માહડામાંથી તે શખ્સે બણે સાંપનો માહરો ને કાં-દાના જેવા આખાદ આકરનો છે તે કાહડી લીધો છે તે પાછો લેવા સાંપ તેની આસપાસ વિંટલાઈને કોશેશ કરતો પાડેલો છે. બીજા ઘણીનાં હાથમાં સારંગી આપેલી છે તેનું માહડું ઓરત પેહેલવાન હોય તેવું પાડેલું છે. તે જોઈને ત્રીજાં દેહેરાં આગળ ગયા જેમાં એક નાનો ડુંગર હોય તેમ બનાવત લાકડાં તથા ગીલીટની દેવાલ નેવી કરીને તેના જીપર ઘણાં પુતળાંઓ નાનાં નાનાં ગોઠવેલાં છે તેઓ બધાંની આગળથી બુધનું પુતળું મોટા કદનું એક વચમાં બેસાડી તેની આગુબાજુ બે બીજાં એનાંજ પુતળાં ઊભાં રાખેલાં છે જે સઘળાંઓની બેઠક કમલના પુલ ઉપર કાઢેલી છે. એ ઓરડાની બે બાજુની દેવાલો આગળ માણસના કદના ૩૬ પુતળાંઓ ગોઠવેલાં ને જેમાં કોઈ એ લોકોના આમળા પાદસાહો તથા ઓરજીઓ હતાં.

એ જોઈને જોયાં દેહેરામાં ગયા હતા જેમાં એક ઓરતનું પુતળું છે જેનાં શાહડાં ઉપર ઝીણા સહી જેવા ઝાંખુનો બનાવેલો બુરખો નાખેલો છે. એ દેવીની ખુંબ જેઓને ફરજંદની વૃધી થતી નથી તેઓ કરે છે. ઇહાં પણ એની આસપાસ નાનાં નાનાં પુતળાંઓ ધણાં ગોઠવેલાં છે. પાંચમાં દેહેરામાં બુધનું એક મોટું પુતળું ઉભેલું મુકેલું છે જેની આસપાસ ખીન્ન ૩૬ પુતળાંઓ બુધનાજ માથુસના કદના બનાવેલાં રાખ્યાં છે. એની સાથે ૩ મોટાં સારી નક્શીનાં ઓન્ઝ ધાતુનાં બનાવેલાં-દાણસો ટાંગેલાં છે. દેહેરાના ધાંબલાઓ પર સોનેરી ગીલીટ ચઢાવેલાં નક્શીના પતરાંઓ જડેલાં અને એ બધાં પાંચ દેહેરાંઓમાં એ ઉકેલું સારું છે. બધાઓની ઈમારતોમાં કાંઈ કમ નથી અને છાપરાંઓ એકની ઉપર એક જરા ખાંચો રાખીને બાંધેલાં છે જેના ઉડાઓ મોઠના આકારના ગીનાઈ બાંધણીના કીધેલા છે. એ સિવાય ખીન્નું કાંઈ લાં જેવાનું હતું નહીં તેથી પાછા બેઠમાં બેસીને કીકમાંથી નદીમાં આવીને રાતના ૮ વાગ્યા સુધી સાંજ રહ્યા હતા અને ખાણું બેઈને પછી ઇહાં સાથી સરસ નાટકશાળા છે તે જેવા ગયા હતા. જેમાંનું એકટીંગ ધણું માફકસરનું હતું, પણ પોશાક ધણા ભવ્યદાર કસબી તથા રેશમી બરતોના હતા. એ નાટક નાના નાના નાટકો અથવા રમુજીદારસોના હતા તેમાં એક એક લગઈને લગતો હતો. જે વખતે દોલ તથા ખીન્ન વાજાંતો એટલો તો મોટો અવાજ કરતા હતા કે જણે કાનના બેહેર ફાડી નાખે ને પેહેલવાનોના મોઢાં પરના મોઢાંઓ ધણા કદરબીહાંમના દેવોના પેહેડેલાં હતાં અને ખરી લગાઈની વિગતો જણાવાને બદલે બુમ બરાડા ખુબ મારતા હતા અને ઘોડેરવાર લશ્કર બતાવવા માથુસો હાથમાં લાકડીઓ લઈ બહુ ઘોડા દોડાવતા હોય તેમ ચાલતા હતા. કોઈ વખતે તેમાં ધાતું પડે તેવા સાહદે ગીતો ગાતા હતા જેથી તેઓનું ગણું સુંકું યાય તે સારું લાં વખતે ઉપરજ ખીન્નું માથુસ આવી તેઓને નાના ખાલાંમાં તે માથુસ પોતાના હાથેજ તેવોને ચાહે પાતો હતો. એ સમયનું જોઈને રાતના બાર વાગે હોટલમાં આવી સુતા નહીં તેટલાં કલાક ૧૨-૪૫ મીનીટે અમારા હોટલથી ત્રીજા મોહોલામાં એક મોટી આગ

લાગવાથી તેના ગડગડાટને લીધે ખાધું ઉઠવું પડ્યું હતું. આગના
 ભડકાંથી બધે ઉજરડું થઈ ગયું હતું ને ચીંગારીઓ તથા બલેલાં કામ-
 નેના કડકા ધણા દુર સુધી ઉઘે ઉડતા હતા અને ચીનાઓનાં ધરો
 લાકડાં તથા વનજીનાં બધેલાં હોવાથી તેમાં આગ લાગેલી હોવાથી તેને
 ચીંગારીઓ બધે આતશબાજી થતી હોય તેમ ઉડતી હતી. આગ
 લાગી તેવાજ અમારી પડોસમાં આવેલાં એક ક્રેન્ચ દેવલનો ધાંટ
 જોરથી વળાડવા માંડ્યો હતો અને તરત યુરોપીયનો જેઓમાં કેટલાએક
 વોલનટિયરો બંબાવાળા દાખલ છે તેઓ ખુબાઓ ભેઠ આવ્યા હતા
 અને જોકે આગ લાગી તે ગલી ધણી સાંકડી હોવાથી ખુબા
 નજદીકમાં લઈ જઈ રાખ્યા નહીં તેથી ધણી મેહેનત કરી તે આગ આસરે
 બે વાગે ધુળવી હતી પણ તેટલા વખતમાં તે તરફની ઇમારતોનો
 એક ભાગ બળીને બસમ થઈ ગયો હતો, અને તે ધરાની આસપાસની
 ગલીઓ વચ્ચેમાં આવ્યાથીજ આગ આગળ વધતી અટકી હતી. અમા
 ધારીયે છીયે કે તેથી આસરે ૫૦ ધરો ઓછાંમાં ઓછાં બધી ગય
 હતાં. એવી આગની વખતે ચીનાઓ જેઓ અડોસપડોસમાં હોય છે
 તેઓ ગભરાઈ જઈને કસી તે ધુળવા સાફ મદદ કરતા નથી, અને
 કેટલાકે તો પોતાના ઘરમાં આગ લાગવા છતાં પોતાના સામાનને
 પકડીને ઘરમાં બેસી રહે છે, અને ઘણું સમગમ્યા છતાંથી બાહાર
 નિકળતા નથી, સ્થરે યુરોપીયનો તેઓને જોરથી બાહાર બોલી કાઢાડે
 છે, નહીં તો કે અંદર બળી જવા વગર રહે નહીં. એટલી ઝડપથી
 ઇંહાં આગ વધી જાય છે. વળી દુર રહેનારા ચીનાઓ એવી મોટી
 આગના ભયુક્તા દુરથી જોઈ જાણે આતશબાજીથી મમત મેળવતા હોય
 તેમ ખુદીના પોદરો મોહું ભડકું થાય સ્થરે કરે છે, એટલા ખીનકદર
 તે ભોડા છે. જો યુરોપીયનો આજે મદદ નહીં કરતે તો આગથી
 અતિધણી નુકસાની થવા વિના રહેતે નહીં. એવી વખતે ચીનાઓને
 આગ લાગેલા હતા તરફ જતા અટકાવાનો કુકમ છે કારણ કે મદદ
 પીધાને બદલે સાચી અડચણ કરે છે, અને લોકોના મનરાટની વચ્ચે
 તેઓનો માલ પણ ચોરી જાય છે. સાંભળવા મુખાણે બપોરે ચીનાઓ

રોહેરોમાં આગ લાગે છે ત્યારે ચીનાઓની ઝોરતો નેઓ ધણા નાના પગોની હોય છે તેઓ નાહાસી શક્તી નથી તેઓને તથા કોઈ વખતે પેસાવાલા ચીનાઓને પણ લુચ્છા લોકો ઉઠાવી લેઈ જાય છે, અને પછી તેઓ સાઈ મોહું દામ પાણું છોડવવાનું માગે છે. અથવા ચીની ને ખુબસુરત હોય છે તો તેઓને ખીજે ગામ લેઈ જઈને વેચે છે. એ યુજ્ય ઈલાના લોકો ખરાબ છે, અને તેવી છુટ કરવા સાઈ કોઈ વખતે તો ખામખા આગ પણ લગાડે છે. તેવાં માણસો જ્યારે પકડાય ત્યારે તેઓને ગરદન મારવાની શીક્ષા સરકાર કરે છે.

તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના દેલાક ૧૦ વાગે જરમન લોપ્ટ કંપનીની સ્ટીમર શેશન (Saohsen) ઉપર સ્વાર થઈને રોહેંગાહી છોડ્યું હતું, અને હાંગકાંગ જવા સારું ઊપજ્યા હતા. અમારાવાલી એ સ્ટીમર તા. ૨૭ મીએ ઉપડવાની હતી, પણ ચીનાઈ સરકાર તરફનો એક એલચી જરમની જવાનો હતો તેનો તે દિવસ સારા સગનો નહી લાગવાથી તેને જો સ્ટીમર આજ દીન સુધી થોભાવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને દીન સુધી થોભાવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને હમણા ઈહોં સ્ટીમર કંપનીઓની હરીફાઈ ધણી ચાલે છે, તથા જરમન ચીનાઓ સાથે વેપાર ચલાવવા ખંતી હોવાથી તેઓને અને તેમ ખુશી રાખવા માગે છે. તેથી એ સ્ટીમર જે જરમન મેલ લેઈ જાય છે તેને થોભાવવા સાઈ ઈહોંના જરમન કાનસલે તાર કરી રજા મંગાવી હતી. અમારી સ્ટીમર ઉપરના સ્ટુઅરટોનું વાણું પણ રાખેલું છે, તેઓ અમે સ્ટીમરપર ચઢ્યા ત્યારથી વળાડતા હતા, અને સ્ટીમર ઉપડી ત્યારે પેલો જરમની જતો ચીનાઈ એલચી પણ ઉપર હતો. જે કોઈ જોઈ પદવીનો માદરીન હોવાથી તેના માનમાં અમે જેથી ચીનાઈ મનવારો તથા કીલાઓ પસાર કરતા હતા ત્યાંથી તોપોનું માન મળતું હતું, અને નાગાશાકીની માફક અમેએ રોહેંગાહી રોહેર પણ વાળનાં સરોહ તથા તોપોના ધડકાના અવાજો સમેત છોડ્યું હતું. આ વખતે ઉપલા માદરીન સાથે તેની જાયડી તથા ઉમરે પુગેલી છોકરી ધણી

ખીન્ન માણસો સાથે જરમની જઈ હોવાથી, સારાં ખાનદાનની ઝોરનો
 જોવાની અમોનો, ટક સારી મઘી હતી. એઓની ઝોરતોનો પોશાક
 રંગીન અને બપ્કાધર રેશમનો હતો, પણ તેઓના મોઢાંપર સફેદ
 તથા લાલ રંગ હોવાથી તેઓ બધાં કઢંગાં દીસ્તાં હતા, અને છતે
 સારે ધટમે તેઓ ખરાબ દીસ્તાં હતા. તેઓના, પગોળી, એટલા તો
 નાના હતા, કે જાણે પગની પાટલી હોયજ નહીં, પણ ખાલી થુંથું
 હોય તેમ લાગતું હતું. જેની ઉપર રંગીન તથા હસખી બુટ પહે-
 રેલા હતા, પણ તે જાણે લાકડી, જીપર પેહેરેલાં હોય તેમ લાગતાં હતાં.
 તે બુટ ભાથગે એ ધ્વિ લખાઈમા હોય. એ ઝોરતો ચાલતી વખતે
 ખીશ ઝોરતોનો ટેકો લેઈને ચાલતી હતી. સ્ટીમર જીપડી લાં' મુધી
 ઘુલક જીપર તેઓ રહીને પછી પોતાની કુખીનમાં આપો વખત તેઓ
 રહ્યાં હતા. અમે આસરે ૧૨ વાગેને વાગસીકયામ નદીનું મુખ પસાર
 થીતું હતું, જે આસરે નવ માઇલ પોહોળાઇમાં હતું. એવી મોટી એ
 નદી છે, અને તે મુક્યા પછી યસો સી અથવા પીલા દરિયામાં દાખલ
 થયા હતા, જે જગ્યાનું પાણી નદીના પાણી જેવું મટોડીથી પીલા
 રંગનું હોય તેવું દીસ્તું હતું, અને તે ઉપરથી એનું નામ પીલાં દરિયો
 આપેલું લાગે છે. એવા રંગનું પાણી દરિયામાં અમ ખીજે ફેડે જોયું,
 નથી, અને અમે ધારીયે છીયે કે એમાં યાંગસીકયામ જેવી મોટી
 નદીમાં પાણી પડે છે તેથી તેનો રંગ નદીના ગડલા પાણી જેવો થાય
 છે. આપો દિવસ આજનો ઘેરામસો હતો, અને રાતના જરાક વર-
 સાદખી પડ્યો હતો, પણ દરિયો 'મજેનો' થ'બ હતો, અને અમરો
 સ્ટીમર કિનારેથી આસરે પચાસ માઇલ દુર કિનારે દીસે તેમ ચાલતી
 હતી! શહેગાહીતું શહેર સને ૧૮૪૨માં પરદેશીઓને વેપાર સાર
 ખુલ્લું મુક્યું હતું તે વખતે હમણા જ્યાં પરદેશીઓ રહે છે તે જગ્યા
 તદ્દન વેરાન અને (Barbary) પાણીથી પોચી બનેલી હતી પણ તેને
 પરદેશીઓએ સુધારીને હમણા એક મજેના શહેર જેવું બનાવ્યું છે
 અને ઈલાંધી ચીનાની જિત્તર તરફનો વેપાર ખુબ ખાલ્યો છે. વસ્તી
 પરદેશીઓની આસરે ચાર લાખની છે, અને એ લોકોના સંસ્કાર,

નોમાં, આસરે... દોઢ લાખ, ચીનાઓ વસે છે. તે ઉપરાંત શહેંગાહીના અસલ ચીનાં, શહેરમાં બીજી ચારથી પાંચ લાખની વસ્તી છે.

તા. ૦૩૧મી' અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ આખનીસ સી અથવા ચીનાં ઘરિયામાં ગુળથો હતો. અમારીવાલી સ્ટીમર શેશન આસરે ૩૫૦૦ ટનની છે, એનાં સલુનો તથા દાર્દનીંગ હોલ, ધણી સરસ રીતે ગીલીટ તથા ઓધ્લ પેનટીંગ અને નકશીથી શણગારેલો છે; અને બધે જાંચી રેશમની તથા ગીલીટ કાપેલાં આમડાં એની. ખુરશી તથા કાચો ચુકપા છે તથા 'ઈલેક્ટ્રીક' લાઇટ સધળાં જગ્યાપર લીધેલી છે, જે રાતનાં સળગાવે છે ત્યારે જાણે લાઇટ (ઇલ-યુમીનેશન) કાઈ મેહલમાં કાપી હોય તેમ દુરથી લાગે છે. અમેએ શહેંગાહીમાં પણ એ સ્ટીમર પર એ મુજબ ત્રણ ચાર દિવસ લાગત લાઇટ કાપેલી જોઈ હતી. સ્ટીમર ઉપર અમે આગળ લખ્યું છે તેમ જ માથુસોંતું એક વાળું છે, જેઓ સહવારના તથા રાતના મળી બે વખત ફરેજ વાળું વગાડે છે. તેઓએ સહવારના બરાસના વાળંત્રે અને રાતના ચીંગના (વાયલીન) વાળંત્રે ધણાં સારી રીતે વગડ્યાં હતાં, અને જાણે ઘરિયામાં હોવાને બદલે જમીનપર કંઠે મોજ કરતા હોય તેવું લાગતું હતું, જેમાં હમણાં પુનમનો વખત હોવાથી ચાંદરણું પણ ધણું સરસ પડતું હતું. સ્ટીમરનો કપટાન તથા ઓશીસરે અને માથુસો ધણાં નમનતાઈવાલાં છે, અને આસરે ૧૦ પેહેલા કલાસના ઉતારા હોવાથી વખત મળેતાં નિકળી જતો હતો.

તા. ૦૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જમીનની નજદીકમાંથી કિનારો જોતાં જોતાં અમારી સ્ટીમર ચાલતી હતી, અને ગાંધ રાતના ફેરમોસાના ચેનલમાં પેલા હતા. બધેબધે ચીનાઓના જથ્થકસો માછલી પકડવા સારું નિકળેલા દીસતા હતા, જેઓ સ્ટીમરની ધણી નજદીકમાંથી પસાર થતા હતા. એ બોટોના સડો કંપડાંને બદલે સાદરાના બનાવેલા હતા, અને તે સડો વચમાં એક નાનો અને આસપાસ બે મોટા હોવાથી જાણે મતંગ્યાં ઘરિયામાં તરતાં

હોય તેમ દીસે છે. સરોતો આધાર પણ પતંગયાની પાંખને મળતો આવે છે. અમોને આસરે પાંચ વાગે સાંજથી હાંગાંગતો કુંગર દીરવા લાગ્યો હતો. એ જગ્યાપરનો કિનારો સધજો નાના મોટા કુંગરો તથા ટાપુઓથી ભરેલો છે. અમો નજદીક આવ્યે તેટલાં તો સુરજ અરત પામ્યો હતો, અને અંધારું પણ જલદી પડવાથી આસપાસનો દેખાવ બરાબર જોઈ શક્યા નહીં. બ્યારે છેક પાછાની નજદીકમાં આવીને વક્ષાંજી લીધી ત્યારે એકદમ હાંગાંગતું બારું સામું મળ્યું. બ્યાંથી શેહેરનો દેખાવ રાતના બતીઓ દોવાથી તથા ચાંદરણું તરતજ નિકળવાથી ધણો સારો દીસવા લાગ્યો. એ હાંગાંગતું શેહેર કુંગર ઉપર ચઢી ઉતર મોહોલાઓનું બધાવડું છે, તેથી સધળા આગળના તથા પાછળના મોહોલાઓના ધરાની લાઇટની અસર ધણી સારી મારતી હતી. અમારી સ્ટીમર શેહેરની સામે પોતાનો ડોકો છે ત્યાં જઈને કલાક સાત વાગે ઉભી હતી, અને અમોને હાંગાંગથી સ્ટીમર પર થોડાક ઇલાંના જરતોસ્તી સાહેબો લેવા આવ્યા હતા. તેઓ સાથે એ સ્ટીમરનો ડોકો જેને કહ્યું ન વોરક કહે છે તે ઉપરથી સ્ટીમર ઠગમાં બેસીને કિનારે ગયા હતા, અને અમારે વાસ્તે શેઠ કેપ્તન અરદેશર મીનાઇએ (Caine Street) કેપ્ટન સ્ટીટમાં એક બંગલો તૈયાર રાખેલો હતો ત્યાં જીતારો લીધો હતો. એ બંગલો કુંગર ઉપર સાતમાં ધરપર (દર ચઢતા મોહોલાએ એક ધર) તે મુજબ સાતમાં મોહોલામાં કુંગરપર આવેલો છે, અને ચાંદરણું દોવાથી ત્યાંથી રાતના બારાંની આસપાસના કુંગરોનો દેખાવ સારો દીસતો હતો.

તા. ૨ જી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ઇલાંના થોડાએક જરતોસ્તી સાહેબો મળવા આવ્યા હતા, તેઓને તથા બીજા ગેહેડીવાલા સાહેબોની મુલાકાતે જઈ આવવા હતા, જે વખતે ઇલાંના ગ્રામરો મોહોલાઓ પણ જોયા હતા. બારાંની સામેનો મોહોલો ત્યાં ધણીખરી યુરોપિયનોની આંધીસો આવેલી છે તેને (Pria) પરાયા કરી નામ આપેલું છે, તેની પાછળનો મોહોલો ઇલાં સીધી સરસ

ગણ્યા છે તેને કવીન્સ રોડ નામ આપેલું છે. તાર પછીના મોહો-
લાઓ ફગર જિપર આવેલા છે, જેની જિપર જવાના રસ્તા ધણી ઢળા-
વવાળા અને કોઈ તો ધણી બેડી સીડીઓના કાધેલા છે. ઈંદાં આપણી
મહારાણીની જુબીલી કરવા સાર' બધેજમ મામડુગ થઈ રહી હતી,
અને રસ્તે મોહોલે આરકાંઓ જિભાં કાધેલાં દીસે છે. દરિયામાંથી
કિનારે હિતરિમે છીયે તે બાજુ ઉપર પરદેશીઓને રહેવાના મકાનો
બાધેલાં છે, અને તેની પછી આઠમણે ચીનાઓને રહેવાના મોહોલાઓ
આવેલા છે, જેઓના રસ્તા ધણી સારા પોહોળા અને ધરો એક હારમાં
સરખા બધાવેલાં છે ત્યાં સફાઈ ધણી સારી રાખેલી છે. આપણી
જરતોસ્તીઓની ૮૦ માણસોની વસ્તી છે તેમાં બે બાલુઓ છે. એઓમાં
પાંચ પેહોડીઓ છે બાકીના સાહેબો દવાથી તથા પરચુટણ સામનનો
વેપાર તથા ફકાણો માટે છે. પાંચ પેહોડીઓમાં નક્કરવાનજી બમનજી
મોદીની કંપની, ફરામજી હોરમસજી મેહેતાની કંપની, કવસજી પાલ-
જીની કંપની, તાતાની કંપની અને ઈ. એન મેહેતાની કંપની કરીને
છે. જરતોસ્તીઓ સાથે ઈંદાંના યુરોપિયનો ધણી એજલાસથી આવે
છે, અને તેઓને ખાન ઘણું સાફ છે.

અમે ચીનાઓના મોહોલાઓમાં ફરતા ફરતા એક મોટા ચીના
વેપારીનું પર જોવા ગયા હતા જેની નિચે તેની વખાર તથા આશીસ
હતી. માળ ઉપર એક નાનો જેવો હાલ છે જેની દેવાલ પાનેલરોડી
તસ્વીરો કાચ તથા ડાગજપર ચિતારેલી બનાવેલી છે, અને પરદાઓ
સારા નક્કરી તથા ગીલીટના બનાવેલા છે. થોડીક મોટી ચીનાઈ
સીસમી પાટિયાની ખુરશીઓ અને વચમાં એક ગોળ તેજલ રાખેલી
છે, તે સિવાય બીજું કશું ફરનીયર હતું નહીં. દીવાનખાનાની સામે
એઓના એક દેવના (ચારા) ની સખી મુકેલી છે જેની સામે બતી
બળતી હતી અને માલુંગા બતની ફરટ મુકેલી હતી. એ ચીનો
ધણી દેરાવરોનો વેપાર કરે છે તેમાં સીએપોરથી એને ત્યાં આવેલી
અનીનાસ તથા ફેરાંમાંથી બનાવેલા બ્રાન્ડીની બાટલીઓથી હતી. અમેએ
આમળ એલું સાંભળ્યું હતું નહીં કે ફેરાં તથા અનીનાસમાંથી બ્રાન્ડી બને

સ્ટીમરો છુટી છુટી લંગર નાખીને પડેલી ઉપરાંત બીજી નાની સ્ટીમ-
લાંચો તથા ચીનાઈ સામપાનસો (નાવલી બોટો) અને જુનહો (મોટી
બોટો જેવી બોટો) ની આવજનવથી દેખાવ સારો લાગતો હતો, અને
જલ્દી ત્યાંથી ખીસવા ગમતું હતું નહીં. ઇંદાં વાહાંણો તથા સ્ટીમરોની
આવજનવખી ધણી છે અને બારાંમાં આસરે ૫૦ ઉપર મોટાં બારકસોં
પડેલાં હતાં. અમારી નિચે હાંગકાંગતું શહેર જેને 'વિક્ટોરિયા સીટી'
કરીને કહે છે, તેખી મળેતું દીસતું હતું, જે તેના પાહાડપર બાંધેલા થર
ઉપર થરનાં ઘરો તથા ઝાડપાનથી ધણું શોભીતું લાગતું હતું. એ
હાંગકાંગની જગ્યા ચીન દેશમાં આવેલી છે, પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને
તાબે છે. એતું નામ હાંગકાંગ એટલે સારૂ બારું કરીને આપેલું છે
અને સને ૧૮૪૧ માં ચીનાઈ સરકારે તે ઇંગ્લેન્ડને આપી દીધું હતું,
ત્યારે ઇંદાં થોડાંએક ખુપડાં સિવાય કશું હતું નહીં. તેને બદલે હમણા
આસરે ૧૮૦૦૦૦ માણસોવાહું મોટું શહેર બની ગયું છે જેઓમાં
આસરે ૮૦૦૦ પરદેશીઓ છે બાકીના ચીનાઓ વસે છે. એ છેલ્લાં માણસો
કનતાન તથા આસપાસનાં ખીજાં ચીનાઈ શહેરોમાંથી હમણાં જગ્યાખંધ
આવીને વસવા લાગ્યાં છે, અને તેથી જમીનની કિંમત ધણી વધી ગઈ છે.
ચીનાઈ રાજમાં હાડમાર થવાને બદલે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ અદલ રાજ વધારે
પસંદ કરે છે. ઇંદાં ચોરીને બદલે તેઓને કેદખાનાની સજા યાપ છે
ત્યારે પોતાનાં શહેરોમાં તેઓને ગરદન મારે છે. કેદખાનાની સજાની
ચીનાઓ કશી દરકાર કરતા નથી, અને સાફ કહે છે કે અમેને તો મળેતું
ખાવાપીવાનું મળે છે તેથી જંદીખાતું પસંદ કરીએ છીએ. વચ્ચે બાંધી
મારવાની સજા કાઢડી નાખવાથી ચોરીનો તંયા બીજો ચુનાહ વધી
ગયો હતો, તેથી વેલાતની સરકારની રજા મંગાવી એ શીક્ષા પાછી
ચાલુ કરવાની ફરજ પડી છે. આ તરફના ચીનાઓ ધણાજ લુચ્છા
અને ચોર માણસો છે. રસ્તે ચાલતાં ભોંકોને છુટવાને વિલંબ લગા-
ડતા નથી. જો કોઈ પરદેશી નર ધડિયાળનો છેડો દેખાઈતો બાહાર
રખીને એકત્રો ફરતો મળે, તો તેને તરત ઝડપમાં ઝુંટાવી લઇને પછી
નવાસી જાય છે. તે ચીનાઈ બાગમાં મળે કે પકડાયો મુશ્કેલ પડે છે.

કાઈ વખતે તો જેને છુટવો હોય છે, તેની આંખમાં મરચાં, અથવા ધુળ છાંટીને પછી તેના મહારાટની વખતે છુટી લે છે અને એ કારણને લીધે ઇહાં કોઈપણ ચીનના સતના નવ વાગા પછી પરવાના વગર રસ્તા પર ફરવાનો હુકમ નથી, પછી ગમે તેવો આખરદાર કાંચ નહીં હોય. તેમજ કિનારે તેઓની બોટ પણ રાખવાનો હુકમ નથી, ઇહાં પોલીસ દાખલ હિંદુસ્તાનથી મંગાવેલા થીખ લોકો તથા બ્રહ્મચારી તથા પરદેશી-ઓને રાખેલા છે, જેઓનો ત્રાસ સારો પેટો છે. હાંગકાંગ આસરે ૧૧ માધ્યમ લાંબી અને બેચી પાંચ માઈલની પોહોળાઈની જગ્યા રોકે છે. તેનો બધો ઘેરવો આસરે ૨૭ માઈલનો છે. તેમાંનો મોટો ભાગ છુટા છુટા ડુંગરોનો બારાંને ફરતો આવેલો છે ને તે ઉપર ખેતીવાડી કશી થતી નથી. સઘળા ખાધાની જલ્દી સાથે મકાઉ અને કનતાન શે-હેરો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ત્યાંથી રોજ સ્ટીમરો બરાબરે સઘળું આવે છે. પાણી સાથે ડુંગર ઉપર બાંધકામો કીધેલાં છે જે સાથે પાણી આવે છે. ઇહાં શાકર અથવા ખાંડ બનાવવાના કે કાર-ખાના ઉપરાંત એક કાચ બનાવવાનું તથા એક દોરડાં બનાવવાનું અને એક બે રમ તથા શાકી નામનો ચીનાઈ દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાઓ છે પણ એ ચીનના હાથજી તરફના મુલકોપર આવેલું હોવાથી ઇહાં ઘણો વેપાર તેઓ સાથે ચલાવે છે તથા કોઈસો બરવાના મઠક દાખલ ઘણી સ્ટીમરો ઇહાંથી આવજાવ કરે છે તેને લીધે વસી ગયું છે. સને ૧૮૮૪ માં ઇહાં ૧૮૦૦૦ વાહાંઓ તથા સ્ટીમરો અને નાનાં બારકસો એના બારમાં આઠ્યાં હતાં તથા ૨૦૦૦૦ બહાર ગયાં હતાં જેઓનો ૯૦ લાખ ટનનો જુમલો આવે છે. એ સંસ્થાનનો વહીવટ એ લોકો જુદોજ ચલાવે છે. તેની આવક સને ૧૮૮૬માં ૧૨૭૪૬૭૩ અને ખરચ ૧૧૫૨૩૮૨ ગવરનો ચલો હતો.

તા. ૩ જુન નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—હાંગકાંગમાં તા. ૯ મી અને તા. ૧૦ મીએ આપણી મહારાણીજીની જુબીલીની ધામડુંમ ચવાની હોવાથી તે વખતે જોઈ શકીએ તે આજમજ્જ અમે ખીજા આ

સપાસનાં શેહેરો જોવાના કસાદની આજે સવારના દેનકાજી નામની નદીમાં ફરતી જોટમાં બેસીને કનકાન શેહેર તરફ જવા નિઃશ્વર હતા. એ સ્ત્રીમ જોટ આસરે બેધી હતી હજાર દનની છે, અને અમેરિકાની નદીઓમાં ફરતી જોટોની હપ્પર ૩ હુલકની બાંધેલી છે. પણ તેના જેવી ધણી ભપકાદાર ચાંગારેલી નથી, અને તેમજ એની મોટી મહુનો પણ નથી, તે સિવાય બીજી બધી રીતે તેઓને મળતી આવે છે. એ કનકાન જવા સારું હિંદી સહવારસાંજ મળી એ વખતે જોટો જાય છે. અમારી જોટો દેનકાજી આઠ વાગે ડાહ્યાપરથી નિકળી અને સામેની બાજુથી પાહાડોની વચમાંના ખાંચામાં ધકેલે એક દરિયાના અખાતમાં પેડી હતી. એ અખાતને એક બાજુ પર મોટી જમીન અને બીજી બાજુએ ટાપુઓ ફરતી આવેલા છે એ પુસાર કાપા પછી કલાક ૧૨ વાગેને ચોક્કસાંજ અને મોતીની નદીમાં પેડા હતા. હંદા એ નદી કનકાન શેહેર સુધી જાય છે. હિંદા એમાં કામલ ધતાં બે બાજુએ નાનકીક કુંભરો આવ્યા છે જે બેર છેલ્લી ફેન્સ સાયની લગઈ વખતે કિશ્તો મળ્યુંત બાંધેલા હીસે છે જે બેર ધણી તોપો ગાઠવેલી છે. એ જગ્યાનું ભાગ કરીને કહે છે. સાંધી નદી રાર યાય છે જે પેદેલા ધણી પોહોળી મળવા પછી સૂંકડી થતી જાય છે. તેની આસપાસ બેઠાં ખેતરો છે જેની ફરતી નાની નાની રેકડીઓ આવેલી છે. આગળ આવતાં વાંમપુરું નાતું ગામડું આવે છે જ્યાં સુધી કનકાન વેપારીઓ માલ લેવા જતી મોટી સ્ટીમરો હમણાં જમને જોવા રહે છે અને કનકાનથી હિંદા ૧૦ માસલ દુર જોટોમાં માલ બરી લાવી સ્ટીમરોમાં ભરે છે. આગળ, બધી સ્ટીમરો કનકાન સુધી જવી હતી, પણ ફેન્સ લગાઇ પછી વાંમપુરની કનકાનની બાજુ પરતી નદીમાં લાકડાંઓ ધાવી તેમાં પથરાઓ પુરી નદીના મોટા ભાગનો મારમ પોહોળાઈએ બંધ કરી નાખી એકજ સ્ટીમર જાય તેટલી જગ્યા છેક કિનારાની બાજુથી રાખી છે. જ્યાં પાણી ઊંચામાં હોવાથી ૧૫ રીટની બેરતી ફેન્સ સ્ટીમરો તેમાંથી પસાર થઈ શકી નથી. એ વાંમપુરના ગામ આગળ તેને લીધે થોડી એક મોટી સ્ટીમરો માલ લેવા પડેલી હતી, અને જે મોટાં વહાણો આવે છે તેને પણ એ પછી

અંદર જવાનો હુકમ નથી. ઈહાં કનટાન શેહેરના જરતોસ્તી રહે-
 વાસીઓનાં રવાનેને ઘટવાની જગ્યા પણ છે. તેઓને કનટાનમાં ઘ-
 ટવાનો હુકમ નહીં હોવાથી બોટમાં ઈહાં લાવી દાટે છે. તેને સાફ
 એક જગ્યા પેરી લઈ તેમાં નાનો જેવો બંગલો પણ ક્રિયા સાફ રા-
 ખેલો છે, જ્યાં કોઈ કોઈ ધંપારે કનટાનના જરતોસ્તીઓ કરવા સાફ
 પણ જાય છે. વાંમપુથી જરા આગળ એક મોટો આંક માળનો પેગોડા
 (દેહેડાને લગતો મિનારો ગેહેંગાઈની વિગતમાં લખ્યો છે તેવો)
 બાંધેલો છે, જે આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો ઊંચો એક ટેકડી ઉપર
 તદ્દન એલાહેદે બાંધેલો છે જેથી ફરતો તે દીસે છે. એની જેવા
 મેલે કોઈ હમણા ફરકાર કરતું નથી, કારણકે તેના નજદીક બધા
 માળોપર દેવાલોમાથી માટાં ઝાડો ઉગી નિકળ્યાં છે. એ મિનારો
 આસરે ત્રણસો વરસનો જુનો છે, પણ એવો મજબુત બાંધેલો છે
 કે આવી બેદરકારી છતાં દજી ટકી રહ્યો છે. એના પેગોડાઓ વારા-
 ફરતી કનટાન સુધી ૪ અમોને મળ્યા હતા, જેઓ બધાની એ-
 વીજ હાલત દીસે છે. એ પેગોડાઓના મજલાઓપર છાપરાં ન
 હોવાથી ત્યાં ગેલરીઓ પણ ન હોવાથી ધટાલીના પીસા શેહેરના
 જુલતા મિનારાની ઢપને મળતો આવે છે. થોડુંક આગળ
 ચાલવા પછી વળી ખીજે એક નદીના રસ્તાનો અટકાવ જીપર
 આગળ લખવા મુજબનો પસાર કીધો હતો, અને કનટાન
 શેહેરની જેમ નજદીકમાં આવતા ગયા તેમ હવે નદીમાં સંખ્યા-
 બંધ મોટો મત્તવા લાગી હતી. ઈહાં કોઈ કોઈ મોટી મોટાને
 પવન નહીં હોય છે ત્યારે નવી રીતે હંકારતા જોઈ હતી.
 એ બોટાને પાછળથી સુકાનની જગ્યા આગળ એક મોટી રે-
 હેત જેવું બનાવેલું છે જેને બોટમાંથી માથુસો પગે ચલાવીને તેના આ-
 ચકાથી જેમ સ્ત્રીમરે ઈસકોરથી ચલાવે છે તેમ ચલાવતા હતા. એવી
 મોટી મોટાને હલેસા મારવા તેઓ પાણીથી ઘણી બહાર રહેવાથી જેવા
 મેલે મુશકેલ પડે છે તેથી એ મુજબ રહેતથી ચલાવતા હશે. કન-
 ટાન શેહેરની નજદીકમાં આવ્યા ત્યારે દ્વારબંધ બેઠી મિનારાઓપર

બોટોના જલે મોઢોલા બનાવ્યા હોય તેમ લાંબી લાંબી દારોમાં વચ્ચે
સ્તો રાખીને ઉભી રાખી હતી, જેમાં ચીનાઓનાં કુટુંબો પોતાનો જ-
નમારો રહીને કહાડે છે. તેઓનું ખાવું, પીવું, સૂવું, રહેવું સમગ્રું
એવી બોટોમાંજ છે. ખચ્ચાંઓ જલે ઘેરમાં રમતાં હોય તેમ બોટોમાં
દોડાદોડી કરતાં હતાં. એવો ધણા ખરા તરી જલે છે, પણ જે કોઈ
નહોં જાણતું હોય અને નદીમાં અકસમાતથી પડે તો તેને કોઈ આ-
ગળ પાછળતું મદદ કરતું નથી, પણ દુખવા દે છે અને તેવામાં કોઈ
મુસાદર પુછે છે ત્યારે કહે છે કે બોટોનો હુકમ હશે ત્યારેજ એ પાણી-
માં પડ્યો છે તેનો હુકમ અને દુખાડવાનો હશે તે અમોથી તેની
સામે થવાય નહોં કરી જોયા કરે છે. વળી દુખી જવા પછી તે ખીજ
ગમ એ તથા દિવસે જ્યારે ઉપર તરી આવે છે ત્યારેથી કોઈ તેને
બહાર કહાડતું નથી તેથી એવાં મુઠ્ઠાંઓ વારાફરતી નદીમાં ડુબી ગય-
લી હાલતમાં પછાડા ખાતાં મળે છે, અને જ્યારે પાણીની બરતી થાય છે
ત્યારેજ ઘરિયા તરફ ધસડાઈ જાય છે. સરકાર વટીક તેની ફરકાર
કરતી નથી. ઉપલી બોટોમાંની વસ્તી કનટાનની નદીમાં ધણી મોટી
આસરે એક લાખ માણસ ઉપરની કહેવાય છે. ઈહાં નજદીકમાં જ-
મીનની ધર બાધવા સારું એટલી તાંગી છે, કે નદીને કિનારે પાણીની
અંદર થાભલાઓ ગાત્રીનેથી તે ઉપર ઝુપડાં જેવાં ધરો બાંધી લોકો વ-
સે છે, અને નદીમાં બોટોની એટલી તો ગીચ થાય છે કે જલે નદી
હોય નહોં તેમ માલમ પડે છે. ઈહાંનાં ઘરિયાના કાકાઓપર ફરનાય
ચીનાઈ જુનકો પણ ધણાં આવજાવ કરતા હતા જેઓ બધા જીપર
ચાંચિયા ચોરોની ધાસ્તીને લીધે નાની નાની બજે ટોપો રાખે છે તે
જ્યારે ચાંચિયા છુટવા આવે ત્યારે કામ લાગે, પણ તેઓની હાલત કાટ
ખાઈ ગયલી હતી, અને અમો ધાસ્તી રાખીએ છીએ કે જે કોઈ વખતે
તેને ફાંડે તો ચાંચીયાઓને બદલે તેના ફાટવાથી પોતાના જુનકના મા-
ણસો માર્યા જાય. વળી એ ઉપરાંત સરકારી લગારના અસહી તરફ-
ના જુનકો પણ ઈહાં મળતા હતા, જેઓ ઉપર પાંચ છ ટોપો નાની
નાની છતકપર જેમ ગમે તેમ ગોઠવેલી દીસતી હતી. એ જુનકો ચાંચી

યાઓના બારકસો પકડવા સારું રાખ્યા છે, પણ સાંભળવા પ્રમાણે
 ઈંદાં એટલી એટલી છે કે સામા તેઓ ચાંચિયાઓ સાથે મળી જઈને
 છુટમાં ભાગ લે છે. આ લતાના ચીનાઓ જખરા છુટાર છે અને કાંઈ
 કાંઈ વખતે તો જે સ્ટીમર ઉપર તેઓ ઉતારી દેવા છે તેજ સ્ટીમ-
 રના માથાસોને ખારી નાખી તેને છુટે છે. એ પ્રમાણે આગળ ધણી
 વખત બનવાથી દમણમાં એ ચીનાઈ ઉતારીને લઈ જનારી સ્ટીમરોમાં
 એવો ધારો કહાડ્યો છે કે, ચીના ઉતારીને માત્ર બરવાનાં બંડારમાં
 બેસાડી સ્ટીમર ખાડું છોડે છે ત્યારે તેઓને તે બંડારનું ઉપરનું ઢાકણ
 જે બંધીનું દેવા છે તે બંધ કરીને અદર કેદીની માફક રાખે છે તથા
 સ્ટીમર ઉપર બંદુક, રીવાયવરો તથા તલવારો ઈત્યાદિ દમણ તૈયાર
 અને બેઠેલી રાખે છે. એ મુજબ અમારીવાળી આજની સ્ટીમરમાંથી
 ચીનાઓને બકરાની માફક બંડારમાં બંધ કીધા હતા. એ બોટોમાં કાંઈ
 વખતે બે હાલર સુધી ચીનાઓને એકી વખતે લાવ લઈ આવ કરે છે.
 અમારી સ્ટીમર લંગર કરે તેની ધણી આગમજથી બીજી બોટમાં
 ચીનાઓ આવી તેની આસપાસ ફરી વળ્યા હતા, અને કાંઈ કાંઈ તો
 બને તેવી રીતે આવતી સ્ટીમરે ચઢી આવતા હતા. ચીનાઈ કસ્ટમ
 હાઉસની મોટ આવી તેનેથી નજીક આવવા દે નહીં, પણ તેમાના
 ઇન્જેન એધેદારના હાથમાં કોણી હતી તેને કરીને ચીનાઓની બોટો
 ઉપર ફટકાઓ લગાવા લાગ્યા ત્યારેજ તેની બોટને રસ્તો મળ્યો હતો.
 અમારાવાળી સ્ટીમરે પોતાના કક્ક પર હાલર કીધા પછી અમેને લેવા
 કનકાનવાલા શેઠ બમનજી પાલણજી કરજ્યા બોટ લઈ આવ્યા હતા,
 તેવણ સાથે એસીને કનકાન ચેહેરની પેલી બાજુ નદીને કાંઠે તેવણના
 હોળામનાં મકાનમાં ઉતારે લીધા હતો. અમારી સ્ટીમરે બે વાગે
 લંગર કીધું હતું. અમે જરા ચોબીને પછી કનકાનના શેહેરમાં ફરવા
 ગયા હતા. એના મોહોલાઓ કાંઈ કાંઈ શેહેંગાહી શેહેરના મોહોલાઓ
 કરતાં મોટા હતા અને કાંઈ કાંઈ ગમ નજીસાત હતી તોથી શેહેંગાહી
 જેટલા ધણા નજીસાતથી નહીં હતા. જ્યાં રસ્તાઓ પર નિચે ગટરો
 રાખીને ઉપર લાંબી લાડીઓ જડેલી છે, પણ રસ્તા પરથી કવારેમાં

પાણી બધાઓ લઈ બપો છે તેથી તેના ટીપાવાને લીધે જરા સરકના અને બીણાયલા હોય છે.

ઘેરે ઘણાં ખરાં બેડી બાંધણીનાં છે, અને નિચે બધે દુકાનો આ-
બેલી છે. અમો કર્ટમ હાઉસમાંથી પેટેલાં કિનારે ઉતર્યા હતા. ઈંદાં
ને અશીમ ઉપર તથા બીજી વસ્તુઓ પર જગાત લીધે છે તે સાર
રોકડ લેતા નથી, પણ જેટલી જગાતની રકમ ધઈ હોય તેની
ચિઠ્ઠી આપે છે, જે મુજબના રોકડા ડાહરો બાકસોમાં બરીને શેઢરમાં
તીંગેરીખાતું છે ત્યાં બરી આવે છે અને રસીટ પાછા લાવવામાં આવે
છે ત્યારે માલ પસાર થવા લીધે છે. ચીન દેશનું પોતાનું રૂપાનું કદ
ચલણુ નથી, પણ અમેરિકાથી મેક્સીકન ડાહરો પડાઈને આવે છે તે
આમે છે. એ ડાહરો શરફેને ત્યાં બરાબ છે ત્યારે તેઓ પોતાના ના-
મના છાપ તે ઉપર મારે છે જેમ ઘણા છાપો પડવાથી ડાહરો મંડાઈને
દોઢીયાં જેવા થઈને પછી આખરે તેના કકડા બુકલા અને જુકો થઈ
બપો છે, પણ દર વખતે બરનારા ડાહરો તથા જુકો સવસો તોડીને
આપ લે કરે છે, અને સવામે તોભા રૂપાને એક ડાહરની કિમત ધણે
છે. એ ડાહરો ગણવા સારું - શરફે પોતાને ત્યાં જુદાં માણસો
રાખે છે, જેઓ ખોટા ખરા ડાહરો યા તેનો જુકો પણ પારખી શકે
છે. એ મુજબ અમોએ આજે એક ગમ ઝીણું જુકો ડાહરોનો હતો
તેને ખરો ખોટો છુટો પાડતા બોલો હતા. રસ્તામાંની ઘણી દુકાનો
ઉપર ખાખ ખોરાકી વેચાતી હતી તેમાં કાંઈ સંખ્યાબંધ દુકાનોમાં
સૂકવેલા જાંદરોને તેમનાં બે ફાડ્યાં કરી ડોકાં સુધાં વેચવા ટાંગેલા હોસતા
હતા. એ ઉપરાંત ધુવડ, બગલાં તથા બીજાં છવતાં મરઘાં બતકાં
ઉપરાંત મારેલાં મરઘાં બતકાંનાં છુટા છુટા કકડાઓ પણ કરીને વેચવા
માટે ટાંગ્યા હતા, જે સવળા વળન ઉપર જે મામે તેને વેચે છે.
ચીનાઓ સાંભળવા મુજબ કાંઈપણ ચીન ખાવામાં સુકતા નથી,
એવા તેઓ નહિય છે. અમો ફરતા ફરતા આપણા મુબ્બમાં
વખણાયલા રેશમી કાપડીઆ થાપકુવાની દુકાન ઉપર ગયા હતા.
એ ઘણી ધણો ખોટો રેશમનો વેપારી છે, પણ માલ અમે બોલવા

માથો ત્યારે ઘણો થોડો તેની પાસેથી નિકળ્યો હતો તે ઘણીને નો
 છુકમ મળે તો થોડા વખતમાં કહો તેવું રેશમી કાપડ બનાવી આપે
 છે જામી દોરીની ગાજના એક ટાકાના ૧૬ ડાનર તે માગતો હતો
 આ ઘણીનું ઘેર વણુ કમાન જેવું દીસે છે અને સવળું ખાતી હોય
 તેમ રાખ્યું છે અત્રે દરેક ચીનાના ઘેરમાં દેવીની સખીઓ રાખે છે
 તેની સાથે અમરબલી તથા દીવો સનગાવેયે રાખે છે, અને તે દેવી
 જે કાગળની બનાવેલી હોય છે, તેની આસપાસ કાગળના ગળીન
 કુલો તથા ખીજી જણસો ગોઠવી તેને લાપકાદાર પૈસાવાલા લોકો કરે
 છે, અને એક વરસ તેને જરાપણુ સ્પર્શસુધ કીધા વગર જલા
 ભરાઈ જાય તેખી રાખે છે ત્યાર પછી તેને કાલાડી નાખી નવા
 કુલો લાવી મુકે છે વળી દુકાનોની બાહ્ય દર દુકાને એક
 નાનું ચાસનું ઘડ રાખે છે ત્યાં સાજના બતીની વખતે
 દુકાનનું બારણું બંધ ખીધા આગમળ એક નાની બતી પડર
 મીનીટ બળે તેટલું તેન બરેની તથા અમરબલી જે ઘણીજ ત્રીણી અને
 સસની આવે છે તે સનગાવીને પછી દુકાન બંધ કરે છે દારાફોની
 તથા ખીજી મોગી દુકાનોનાના મોહોનાઓને નાકે મજબુત દરવા
 જાઓ હોય છે તે સતના ૯ વાગેને ચોરોની બીકથી બંધ કરે છે
 અને દુકાન દીઠ ઉઘરાણા કરીને ચોક્કી સાફ દર દરવાજે બમે માણસો
 રાખે છે જેઓ જોળખીતાને દરવાજા બિલાડી મોહોનાઓમાં આનવા
 દે છે સરકારની બેઠરકારીને લીધે એ મુજબ રૈયતનેજ પોતાનો બ
 ચાવ કરવાની તજનીજ કરવી પડે છે એક મોહોનામાં ફરતા ત્યા
 મધાળે સંદેહ લગતું એક મોટું ફાણુસ ટાંગેલું જોયું હતું તે ખખર
 પાવા મુજબ જે ઘરમાં કાઠ મરણુ પામ્યું હોય તેના બરણા આગળ
 નિરાની દાખન ટાંગે છે ત્યાં સુધી તે મુઘાને દાટે નહીં ત્યાં સુધી
 તેને ટાંગી છે એ મુઘાઓને બંધ પેગીમાં રાખે કે જેમાંની
 ટ્રાઈ ટ્રાઈ પેગીઓ ઘણાજ જાંચા લામ્બાની મોટા ઉમરાવો સાફ બનાવે
 છે તેઓ ઠી કિમત સાબળવા મુજબ પાંચ હજાર ડાવરનીમી ઉપર
 પાંચ છે મુઘાને દાટવા પછી તેના ઘર આગળ વાસ ફરવી કામગીરી

સલગાવીને બાજે છે, જે મુજબ અમોએ આજે એક મોઢાવામાં તથા એક બોટમાં પણ બાળતાં જોયાં હતાં. તે સારું એક જાડું, કાગજનું વાસણ બનાવી તેમાં નાનાં પાતળાં કાગજની પટ્ટીઓ સલગાવે છે, અને તેને બારણાનાં ઊંચર આગળ બળવું મુકે છે, અને છેક સધળું હશમ થાય છે ત્યારે તેની રાખ ઊરાડી નાખે છે. એ પાતળાં કાગજો સલગેલી હાલતમાં હવામાં ઉડતાં પણ અમોએ મોઢાવામાં જોયાં હતાં, જેથી આગ લાગવાનો સંભવ થણો રહે છે. એ પ્રમાણે કાગજો બાળવાથી તથા સહવાર સાંજ અગરબત્તીઓ ધરના આસ આગળ બાળવાથી ચીનાઓમા મરડી એઓની નજીસાતને લીધે ફેલાતી ધારવા મુજબ અટકતી હશે. અમોને શેહેરમાં ફરતા છેક સાંજ પડી અંધારું થવા આજુનું હતું. એ વખતે સધળા ચીનાઓનો ખાવાનો વખત હોવાથી પ્રેરેપર તેઓ ઢગલા થઇ ગોળ ચકરાવામાં ખાણુની આસપાસ બેસીને સધળા સાથે ખાના દીસતા હતા. એઓમાં એવો ધારો છે કે ધરના શેઠ અને ચાકર નફર અને કચરાપતી વટીકની સાથેજ બેસીને એક બાણુમાધી ખાય છે, કશો અંતર રાખતા નથી, અને શેઠને ખોતાને જો વધતા આવલ જોખ્યે તો ખોતે ઉઠીને દુર વાસણ ટોચ છે તો તેમાંથી આવલ લાવીને પાછો સાથે બેસીને જમે છે. પણ એ સધળું ખાતી વખતેજ હોય છે, ત્યાર પછી શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો અંતર પાછો શરૂ થાય છે, અને શેઠની આગળ તે બેસી શકેનો નથી. અમો શેહેરમાંની એક પરચુટણ સામાન વેચવાની દુકાન ઊપર ગયા હતા, જ્યાં ચીનીઓ નાના પગ રાખે છે તે કેવી રીતના ઉધાગ હોય છે ત્યારે દીસે છે તેના નમુનાઓ આબેદુખ બનાવી વેચવા મુકેલા જોયા હતા. તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, જ્યાના પમના અંગોદા સિવાય બીજાં ચાર આગજાં તેની પાનવીના ભાગ સુધી મરડી નાખીને પાતલી તરફ દાખીને; પછી તેને પાતાથી જાંધી લીધે છે, જેથી પગનો ઊપરનો ભાગ નિચે વળી જાય છે. ફક્ત અંગોદો તેની જગ્યાપર રહે છે. એ મુજબ પગ કુમલા ટોવાથી તેના હાડકાં મરડાઈને તળિયાં સાથે આંગળાં મળીને વળી જાય છે, અને નાનું જુદું, પેદેરાવી રાખવાથી તે વધતા

નથી. એને લીધે જ્યાંથી પગ વળે છે ત્યાંથી એક ચીરા જેવું પડીને તેમાંથી હમેશાં રસી વેહે છે. ગ્યાલતી વખતે ફક્ત એડી જિપરબ તેઓને ચાલવું પડે છે. અને શેહેરમાં ફરીને પછી શામીન કરીને, સુસાફરો સારું અલાએદો જગ્યા જે કીધી છે ત્યાં મવા હતા. એ જગ્યા અને શેહેરને એક નાની ખાદી (Creek) થી છુટી પાડી છે, પણ બે પ્રલોથી તેપર આવનાવ ચઈ સકે છે એ પુલ પસાર કરતાં અમેને ચીનાઈ સરકારના સોલજરો જેઓ પોલીસનું કામ કરે છે, તેઓ હાથમાં ફાથુસો લઈને હારખધ આસરે એક દબલ જથ્થાં શેહેરમાં ફરવા નિકળેલા મળ્યા હતા, જેઓમાં કોઈ પાસે બાલા તો કોઈ પાસે તલવાર અને કોઈ પાસે બંદુક એમ હયાવાર હતાં. એ સોકો રાતના વારાફરતી રોજી ફરવા નિકળે છે, ત્યારે પોક્કર મારતા જાય છે, અને તેને લીધે ચોરાને પકડવાને બદલે સામા નસાડી મુક્તા હશે એવા ૫૦૦ સોલજરોની ચોખી મુરોપિયનો રહે છે તે જગ્યામાં રાખી છે, જેઓ જ્યારે ચીનાઓ દુલ્લડ કરે ત્યારે અટકાવવા કામ લાગે છે. એવાં દુલ્લડો ઈલાં વારાફરતી ધાપ છે ત્યારે પરદેશીઓના ધરો બાળી નાખે છે. એ ચોખી સને ૧૮૮૭ પછી રાખવા માડી છે, જે સાક્ષમાં એક સ્ટીમર જિપરના કોઈ માણસે ચીનાઓ સ્ટીમર ઉપર ધણુ એક દમ જાય છે તેઓમાંના એકને આંચકો મારતાં તે નદીમાં પડી મરણ પામ્યો હશે જે સાઈ ચીનાઓ ઉરકેરાઈને તે ચીનાને આંચકો મારનાર ધણીને માણ્યો, પણ કપટાને જોધું કે આખું તો તેને તરત મારી નાખશે, તેથી આખો નહીં, અને ચીનાઓએ આપે નહીં ત્યાં મુઠ્ઠી સ્ટીમર હંકારવા દીધી નહીં, અને કનકાનના વાઈસરાયને કેદેવાડ્યું. જેણે દુકમ કીધો કે હું આવું ત્યાં મુઠ્ઠી સ્ટીમર ચોલાવવી નેથી કપ-તાનને સ્ટીમરમાં જિતારાઓ છતાં ચોલાવવાની ફરજ પડી હતી. પણ ચીનાઓ તેટલાં તો ધણુ ઉરકેરાઈ જઈને સ્ટીમર ઉપર પધરુએ, ફેંકવા લાગ્યા, તેથી સ્ટીમરને નદીની અધવચમાં લપ જપ હમી રાખી, હવે ચીનાઓનું ટાણું થઈ વધી ગયું અને તેઓ વેર લેવા ઈંગ્લેન્ડની રહેવાની જગ્યા જે શામીનમાં છે, ત્યાં ઠીકરી પણ, અને પુલ બાંછ

નખ્યો તથા કેરેસીન તેલ લાવી એક પછી એક ઇંગ્લેન્ડના બંગલાઓ
 લુટીને સલગાવવા લાગ્યા. એ બાબે પરદેશીઓ તરફથી કનટાનના
 વાઈસરાયને કહેવાડ્યું કે ચીનાઓ ખરાબી કરે છે તે અટકાવો. તેથી
 તેણે થોડાક સોલજરો મોકલ્યા પણ પુલ ઉપર એટલો તો ચીનો હતો
 કે ત્યાંથી તેઓ પસાર થઈ શક્યા નહીં અને તેટલાં તો આઠ વીશ
 બંગલાઓ સલગાવી મુક્યા હતા. આખરે ઇંગ્લેન્ડે દ્વિપાર બંદુકો લ-
 ક્ષતે ચીનાઓ સામે જવા નિકળ્યા પણ તેની આગમ્ય માફરીનને
 કહેવાડ્યું કે અમારો બંચાવ કર, તેનો જવાબ મળ્યો કે ચીનાઓને
 પુલ ઉપરથી ખીસાડો તો અમે સોલજરોને મદદ કરવા શામીનમાં
 મોકલ્યો. પણ એ પરદેશીઓ ચીનાઓને ખીસાડી શકે તો પછી
 મદદ શું કામ મગાવતે. બ્યારે બંદુકોથી કેટલાક ચીનાઓને જખમી
 કીધા અને સામે પસારો થોડાક ઇંગ્લેન્ડે કીધો ત્યારે ચીનાઓ ના-
 હાશી ગયા હતા. એ મુજબના બાકી નાખેલા બંગલાઓમાંનો એક
 હજી તે હાલતમાં પડેલો દીસે છે. બાકીનાઓ પાછા બંધાઈ ગયા છે
 તેના બદલામાં મોટી રકમનો ચીનાઈ સરકારપર ધનો કીધો ત્યારે
 કમીશન ઠરાવીને બે લાખ ડાલર પતાવ્યું હતું અને ત્યાર પછી સોલ-
 જરોની થોડી ચીનાઓએ બેઠી પુલપર રાખી છે જે પરથી કોઈબી
 ચીનાને બાહારના પરદેશીઓના લતા તરફ જવાને હુકમ નથી. અમે
 ઇંગ્લેન્ડે રહે છે જેને (Shameen) શામીન કરીને કહે છે ત્યાં રૂબો
 હતા. એ જગ્યાને આસપાસથી બંધે ટાપુ હોય તેમ પાણી રાખેલું છે
 અને તેમાં આસરે ૪૦ બંગલાઓ છે જેમાં પરદેશીઓ સિવાય કોઈ
 રહેલું નથી. સને ૧૮૫૭ ની ચીન સાથની લડાઈ પછી અસલી જગ્યા
 જ્યાં કેકટરી હતી તે જગ્યાને ઈહાં સને ૧૮૫૮ માં ઉાહું ટાપુ જે
 ખાતી મટોડીની જગ્યા હતી તેને બાંધીને મળેલું બનાવ્યું છે અને
 ફરતો પુશનો સવાનજી લાખ ડાલર ખર્ચીને બાંધ્યો છે જેમાંનો પાંચમો
 લાખ ખર્ચ ફ્રેન્ચ અને બાકીનો લાખ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આપ્યો
 હતો. એ શામીનનો ટાપુ આસરે બા માઈન લાખો અને પોહોળાઈમાં
 ૧ માઈલ જેટલો હશે. અમે તે જોઈને પછી ત્યાંથી પાછા બોટમાં

ખેશીને અમારા ઉતારાવાલી જગ્યાપર ગયા હતા. એ વખતે નજદીક સાત વાગવા આગ્યા હતા તોજી નદીમાં બોટોની આવજવ ધણી હતી. કોઈ કોઈ બોટોમાં ખાવાનો સામાન વેચવા સાથે તેમાં બતી કરીને બધે ફેરવતા હતા. કોઈપર ચાસનાં કાગળો સલામતી થોડાં બજે એટલે નદીમાં તરતા ઝુકી દેતા હતા. ત્યાં કોઈ બોટોમાં એક બીજાને નદી ઊડવા આગમજ સલામતી આપવા સાથે ચાલીએ મોટે સાદે વળડતા હતા એ પ્રમાણે જેમ કિનારે લોકો વસે છે ને ચાલે છે તેમ એ નદીપરની વસ્તીમાં બનવું હતું.

તા. ૪ થી નવેમ્બર ૨૦ ૧૮૮૭—આજે કનઠાનનાં શહેરમાં તથા તેમાંની જોવાલાએક જગ્યાએપર ફર્યા હતા. રસ્તામાં એકગમ એક આખો લાંબાને લાંબા મોહોલામાં દર ધરને મયાથેથી રસ્તાની ઉપર એ ધરેની વચમાં ચારકાંઓ કરીને તે ઉપર જાતજાતના એ ચીનાઓનાં ધર્મને લગતા ખેલો તથા કસરતના ખેલો, બાજો ઇત્યાદિનાં કામજકામનાં નમુનાઓ બનાવી તેને રંગ તથા ગીલીટથી ચીંતારીને ટંગેલાં હતાં. જે ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ નાના કદનાં ગોઠવેલાં હતાં ને કોઈ કોઈતો આવીના હોવાથી હિલચાલ કરતાં હતા. એમાનાદર બે ચારકાંઓની વચમાંના ગાલાઓમાં બતીનાં ઝુમકે ટાંગીને તેઓને પશુ ઘણાં સરસ પુલો તથા કુમટાંઓથી સજ્જારેલા હતા અને એ મુજબ આખા મોહોલાનો રસ્તો મળેતો રંગયામણો લાગતો હતો. ખબર દાદાડતાં માલમ પડ્યું કે ચીનાઓનો નવમો મહિનો ધણે મોટો ગણાય છે, તે વખતે એક મોહોલામાં ત્રણ દિવસ એ મુજબ ધામધુમ કરીને પછી બીજા મોહોલામાં લાંબુ જાય છે અને એ પ્રમાણે તે બાગુના સમજા મોહોલાઓમાં એક મહિનામાં પુરાં કરે છે. એ વખતે સઘળાઓ ઇંદાં બંધિત કરવા આવે છે તેથી મોહોલામાંનું સૌથી સ્થર ઘેર હોય છે ત્યાં તેની જગ્યા કરે છે. અમો પેહેલા શુચતોગ્રીનાં વેપારીઓનો ગીલડ છે) એ ગીલડની સમજણ સેન કમ્પસીસેક્સની ચીનાઓની વિગતમાં આપેલી છે (તેને લગતું રેટર' હાલ જોવા મળે છે).

એ 'દેહેર' ઇંદાના દેહેરાંઓમાં ધણું સરસ ગણાય છે અને તે બાંધવાપર એક લાખ 'ડાલર' ઊપર ખર્ચ એટલો છે તેના દરવાજા ધણી સારા નકશીના પુતળાંઓ સુધાનાં બનાવેલા છે. એ દરવાજાઓ આસરે બાર શીટ 'બેટલા' ઊંચા છે. દેહેરાંમાં દીનદાસી યાને બેઠસ્તાના ચણીનું ગીલીટનું મોટું પુતળું છે જેની આસપાસની 'ગુંબજ' તથા તખત 'ધણું' સરસ નકશીનું એક જાપરાની ઊંચાઈ સુધીનું કાંધું છે જે નકશી લાકડાંની અંદર ધણુ ધર એકની પાછળ એક એમ છેક અંદર સુધીની કાતરેલી છે. એ પુતળાંઓની સામે એક મોટા અઠગાનિયામાં અગરનાં લાકડાંનો આસરે જે શીટ હવે અને ૪ ઈંચ નાડો કડો પંજરનો સલગાવી ચાપે છે તથા એક અગરબતીનું ગુચ્છું સલગાવી ટાંગેલું જે ચાર દિવસ બાગત બળે એટલું મોટું હતું એની પડોશમાં ગાયણનો જલસો કરવાની જગ્યા ઓટલાદોડી કાંધી છે પણ ફરનીયર કશું હતું નહીં. એને લગતો બાગ છે ત્યાં રોકવક તથા તલાવો કાંધેલા છે તથા બાગમાં જ્યાં સારા જોળા આકારના રસ્તાઓ કાંધેલા હોવાથી તેમાંથી દેખાવ જાણે આરસીની કેમમાં જેતા હોખએ તેવો લાગે છે.

એ દેહેરાંનાં કંપાજીડના દરવાજાપરના જાપરાપરની ઊંચવેલ પાંચ ગેહેની છે જે દરેકપર આરપાર નકશી કાંધેલી છે, અને બંધી ગમ ગીલીટ તથા રંગ પણ દીધેલા હતા. એ દરવાજાની બાહાર ખીલત એક કંપાજીડમાં જીંદી કમારત છે તેમાં એ દેહેરાંને બાંધનારાઓ જેઓએ ૧૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓનાં નામો જે બાજુ પર અને જેઓએ ૧૦૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓનાં વચ્ચે 'લાકડાંની પત્તીઓપર પાડીને મોઢવેલાં છે. જે એ ની સામે પણ બંદગી કરવાનાં અઠગાનિયાં કાંધેલી મુકેલાં છે. એ નામોવાલા ધણીઓ મરણ પામ્યા પછી તે નામો મુકવામાં આવે છે એ પેઠેલાં દેહેરાંના કંપાજીડમાં જે પથ્થરનાં બનાવેલા સીંદનાં પુતળાં મુકેલાં છે, જેઓનાં મોઢાંની અંદરથી એક જોળા પથ્થરનો દડો કાતરેલો છે જે છુટો મોઢાંની બાહુર નિકળવા વગર અંદર ફરે.

કરે છે, ત્યાંથી નિકસેલા કનટાન ચેહેરના ગુનેહગારોને ગરદન મારવાની જગ્યા છે. ત્યાં અમારો બોલિયો અમને લાઇ ગયો હતો. એ જગ્યા એક ગાણેસો છે જેની ગલીમાં હમણા મટોડીનાં વાસણો બનાવેલાં સુકાવા મુકેલાં છે પણ જ્યારે ઊંઘને ગરદન મારવાની હોય ત્યારે તે સધળું ખિસાડી નાખે છે, અને જ્યારે તે ખાલી થાય છે ત્યારે આ સરે ૭૫ શીટ લાંબી અને ૨૫ શીટ નેટલી પોટોળી એ જગા યાય છે. ઈહાં દર સાલ આસરે ૩૦૦ જણાને ગરદન મારે છે પણ જ્યારે દુલ્લઝ યાય છે ત્યારે હજારો માણસોને ઇહાં ગરદન મારે છે જે વખતે તેઓને હારખંધ ગુલજુ મંટીએ બેસાડી તેઓના હાથ પીઠ પાછળ બાંધીને તેઓની ચોટલી માથાપર મોઢાં તરફ ઉવઠાવીને પછી જલાદ એકજ દટકે ડોકું તલવારથી ઉડારી નાખે છે. એ મુજબ સને ૧૮૫૫ના બળવામાં ૫૦૦૦૦ માણસોને ઇહાં એક વરસમાં ગરદન માર્યા હતા. ગરદન મારેલાંનાં ડોકાં એક વેહેરની તોપલીમાં પડે છે તે કઢાડીને ત્યાં મોટા પથ્થરના ઊઠલાવો મુકેલા છે તેમાં બરે છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાંનો જલાદ અમેને મળ્યો હતો જેણે પોતાની તલવાર લાવીને અમાને દેખાડી હતી જે ઘણી ભારી પણ તેજ ધારની હતી અને પુછતાં બોલ્યો કે ૧૦ વરસ થયાં તે જલાદનું કામ કરે છે. હજારો માણસોને એણે ગરદન માર્યા છે તથા પેલા પથ્થરના ઊઠામાં ડોકાંઓ પડેલાં હતાં તે બતાવ્યાં તેથી તે ઊઠાઓ તદન બરપુર હતા. વળી એક જણનું ડોકું ત્યાં રાખેલા લાકડાના માયકા ઉપર ટાંગેલું હતું, તેથી બતાવીને બોલ્યો કે પાંચ મહિનાપર એને ગરદન માર્યો હતો. જલાદ આંગે કદાવર છે, અને કાંઇ પણ રીતે જુની જેવો માલમ પડતો નથી. એની સાથે બીજા ત્રણ જણા જલાદનું કામ કરે છે. જે માયકાપર ડોકું ટાંગેલું હતું તે ઉપર કાંઈ વખતે પોતાના મા અથવા બાપના જુન કરનારને રીબાવી રીબાવી મારે છે. તેને તે માયકા સામે બાંધીને પછી એક દહારે તેનો એક કાન, બીજો દહારે બીજો કાન, પછી નાક, આંગણાં, હાથ તથા પગ કાપી ફુટા કરે છે અને અને છેક છેડે તેને શંસીયી મારે છે. મા બા બાપને મારવા જેવો અરામ બીજો કાંઈ ગુનાહ ન્હીનાઓમાં

ગણુતો નથી તેથી આવી ખરાબ સીધા કરે છે. એ જગ્યાપરથી દિલ્હી પાછીથી વખત દેખાડવાનું ધ્યાન છે તે જોવા મળ્યા હતા. એને સાફ યેદરના દિલ્હીના એક દરવાજા પર દેહેરું બાંધેલું છે જ્યાંના એક ઓરડામાં એક દેવીની આગળથી સીડીની માફક મહા ઉતર ચાર ચરઓ મુકેલા છે, જેની દરએકની હેઠલ એક છેડ છે જેમાંથી પાણી ટીપે ટીપે પડે છે એ મુજબ છે ઉપરના ચરમાં પાણી ટીપાઇ બીજા જગ્યા અને તેમાંથી ત્રીજામાં તથા તેમાંથી ચોથા ચર જે છેડ નિચે છે તેમાં પડે છે. એ છેલ્લા ચરમાંએક જાતનું નાનું ધાણું બોલિયું મુકેલું છે તેની ઉપરની એક પતી પર કલાકના અક્ષરો મારેલા છે. હવે એ ચરમાં પાણી પડે અને જાણતું જાય તેમ પેલું બોલિયું ઉપર તરવાથી ઉચકાતું જાય છે અને તેની સાથેની કલાક મારેલી પતી ચરની ઉપર ઢાંકેલું છે તેમાંના એક ખાયામાંથી ઉપર આવતી જાય છે તેથી કલાક કેટલા તે જરાખર માલમ પડે છે દર બાર કલાકે સાજના તથા સવારના ૬ વાગેને નિચેના ચરમાં પાણી પાછું કાઢાડી નાખીને જાણના પેલેલા ચરમાં ભરે છે એ મુજબ એ ધ્યાન સને ૧૩૨૪ના સાલથી હજી સુધી ચાલુ રાખેલું છે. તે જોઈને પછી એક બીજી દેહેરું જોવા મળ્યા હતા. એ દેહેરામાં ખુધીસ્ત ધર્મે મુજબ દોજખમાં સીંચીતે સજા થાય છે તેના કલાકના મોટા આકારો બતાવના સાફ મુકેલા છે તેની સામે ઈનમાં કરનારને બેસાડયો છે. એવીજ સજા આગળ મીનાઓમાં ગુનેહગારને કરતા હતા એ બતાવવા સાફ દેહેરામાં દસ ઓરડા છુટા કીધા છે તેમાં એક દારના પેલેલા ઓરડામાં માણસ મુલા પછી જાનવરના આકારમાં થાય છે (Tram migration), બીજામાં ગુનેહગારને એક ધાણીમાં પીલે છે જેનું લોહી તેલને બદલે બાહાર પડે છે તે કુપરાઓ ચાટે છે, ત્રીજામાં કકરવા તેલમાં ગુનેહગારને ઊકાને છે અને તેને લોખંડના ચીખતાઓથી તેવની અંદર લમી રાખે છે, ચોથામાં એક ગરમ આલશ જેવો લાય કાપેલા માંસ ઘાટ હેઠલ ગુનેહગારને રાખી તેની જાણ તે ઘાટ ઢાંકે છે અને પાંચમાંમાં ગરમ ગારવાની સીધા બતાવી છે એ પાંચ

ઝોરડાઝોની સામેની બીજી હારમાનો પેહલો ઝોરડો ખાલી છે, બીજામાં માણસને બે પાંદિયા વચ્ચે મુકીને માયા આગળથી તેને કરવતે વેહેરીને બે બાગ કરે છે, ત્રીજામાં પાંદો માણસ મુખ પછી જનવરના આકારમાં થાય છે તે બતાવે છે, ચોથામાં ગુનેહગરને બાંધે ભોય ઉપર નાખી તેની જગ ઉપર પોહોળી પશુ પાતળી પતીએ માર મારે છે અને પાચમાં ગુનેહગરની તપાસ થતી કાર્ટ કીધી છે એ પ્રમાણે જનવરના આકારમાં જ્યાં સિવાયની બધી જાતની ઉપર જાણાવેલી સજા આપીને છે. આગળ કરતા હતા પણ તેમાંની કમકમાટભરેડી સજા હમણા કરતા નથી. ફક્ત ગરદન મારવાની તથા જગ ઉપર મારવાની શીક્ષા રાખી છે. એ દેહેરામાં લોકો પુખ્ત કરવા મહુજ આવે છે તેથી તેના પુખ્તરીએ ધનરો લે છે. જેના દર સાથે ૩૮૦૦ ડાલર સરકારને લાગે છે અને ઇંદિયા હાથપરથી તસીખ પારખનારા, જુઝારીઓ, દાતના ડોક્ટરો તથા બીજા હકીમો, સામાન વેચનારાઓ ઈલાહી પોતાના ધધા ચલાવે છે બીજારીઓ પણ ઘણાજ છે, જેઓ પોતાના હાથમાં નાની બામુની ટોપનીઓ લઇને આપણા દિશ સામે અથડાવીને બીજા માગે છે.

અમે ઇંદિયાનાં આધળા બીજારીઓને નવી રીતે બીજા માગતા દુકાનો ઉપર જોવા હતા. જેઓ વણીખરી ઝોરનો હોય છે, તેઓ મોટા વેપારીની દુકાનપર જઈને પધારી માફી બેસે છે, અને જ્યાં મુધી તેઓ કાઢ આપે નહી ત્યાં મુધી એક યાજી વજાડયા કરે છે જેથી તે આખરે કટાવી જાય છે, ત્યારે તેને કાઢ આપીને પતાવે છે. એ મુજબ એક બે જાણ કરતા નથી, પણ તેવા મોટાવામાં દર પાંચ સાત દુકાનને અતરે બીજા માગતી આધળા ઝોરોને અમારે જોઈ હતી અમે જીપર લખે ૧૧ દેહેરામાંથી નિકળીને કનકાનનો અસલ તારતાર જનરલ થા ગવરનર રહેતો હતો તે મહેન જોવા ગયા. એ જગા સને ૧૮૪૧ ની ચીનની લાગઈમાં ઇંગ્લેન્ડે વાહાજોપરથી તોપના ઝોળા મારી તારાજ કીધેડી હતી હોય છે, પણ ત્યાં એક બીજો જગ્યા બાપેડો છે જેમાં ઇમેજ કા-

નસલ, કોઈ વખતે રહે છે. અત્રે કાઈ જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નિકળીને અમો કુલનો પેગોડા જોવા ગયા હતા. એ પેગોડા ૧૭૦ ફીટ જિયો નવ ધરનો બાધેલો છે, અને જોકે તે સને ૫૦૦ ના સાતમાં બાધાયેલો કટેવાય છે તોપી દમણા જેવીને તેની સારી દાલતમાં રહેવો છે. પણ થોડા વરસ ઉપર એને ૧૦૦૦૦ ડાલર ખરચીને સમાધો છે એના મથાલા ઉપરથી ત્યાના રખેવાલના કહેવા મુજબ આગળ એક છોકરું પડીને મરણ પામ્યું ત્યારથી જવાનું બંધ કરીધું છે, એ આડ ખુલાનો બાધેલો છે, અને તેના દરેક ધરના છાપરાના આઠે ખુણા ઉપર ઘાટો લટકાવેલા છે એની અદર બધા મજલાઓ ઉપર પુતળા ગો કહેતા છે, જેની સંખ્યા ૮૮ ની કહે છે એ પેગોડાની પરોશમા એક ઓટલા જેવું દેહેર છે તેની દેવાતપર એનો નકશો પથ્થર ઉપર કાતરીને ચિતારેલો છે, જેમાં સઘળા પુતળાઓ પણ ખતાન્યા છે અમોને એ પેગોડા બરાબર જોવાને બન્યું નહીં, કારણ કે અમો જ્યાં-થી જતા ત્યાં અમોને જોવા સારે ચીનાઓની અતિ બીડ થતી હતી. એ કારણસર એ જગાનો રખેવાળ બારણા બંધ કરીને બીડને બાહાર રાખવાની કોશિશ કરતો હતો, પણ એ જગા બહાર દોવાથી ચીનાઓ અદર જવાનું તોફાન કરતા હતા, તેથી તે રખેવાટે અમોને જલદીથી બાહરે જવા કહ્યું હતું એજ મુજબ અમો એક જુગારખાનું રસ્તા-માં મળ્યું તે જોવા ગયા હતા, પણ ત્યાંથી અમોને જોવા અમારી પછવાડે ચીનાઓ ઉભાઈ ગયા કે એ જુગારખાનાના રખેવાટે અમાને ઠાવાવાયા કરીને બહાર જવા કહ્યું હતું. નહીં તો તે વખતે રમતના પૈસા ઉપર ચીનાઓ લુટ ચલાવશે એવી તેને ધારતી હતી અને રમ પણ બંધ પડી જવાથી અમોને બાહાર પાછું જવાની ફરજ પડી હતી એ જુગાર શી રીતે રમાય છે તેની સમજ અમોને ખીજ ગમથી મેળવવી પડી હતી જુગારખાનું રાખનાર ધણી પોતાની સામે ટેબલ જિપર ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આકડા છુટા છુટા મુકે છે હવે જેઓ જુગાર રમવા આવે છે તેઓ પોતાની મુજબ મુજબ ગમ તે નંબર ઉપર પૈસા મુકે છે એ પ્રમાણે ચારો નંબરો ઉપર પૈસા મુકાય

કે ધરધણી એક મુઠો બરીને શપાકા એક ખાલામાં બંધ છે, અને તેને ખીજો ધણી બધાઓનાં દેખતાં પોતાની બોંય જામી ચઢકાવી 'સલીએ કરીને છુટા પાડી ચત્તારને દિસાને જુદા પાડ્યો જાય છે, છેલ્લે' નો એક શપાકો બાકી રહે તો એકવાલા આંક ઉપર જોણે પૈસા મુક્યા હોય તે કરતાં તેનો ત્રણ ગણા પૈસા જુગારખાનાવાલો આપે છે. જો બે રહ્યા તો ખીજા નંબરવાલાને અને ત્રણ શપાકા રહ્યા, તો ખીજા નંબરવાલાને અને ચારે પુરા થઈ કાંઈ શપાકા બાકી નહી રહે તો ચોથા નંબર ઉપર મુકનાર ધણીને જોડલી રકમ તેઓએ મુકી હોય તે થાને ત્રણગણી આપે છે. એમ કીધાથી જુગારખાનાવાલાને ફાયદો ત્રણ ગણા જે હારે તેના પૈસા મળવાનો થાય છે જેમકે ધારો કે દરેક જોણે જુદા જુદા નંબર ઉપર એકેક રૂપિયો મુક્યો છે, અને શપાકાનો ઠગલો છુટો પાડતાં બાકી બે શપાકા રહ્યા, તો ખીજા નંબરવાલાને રૂ. ચારે તેનો મુકેલો રૂપિયો એકના ત્રણગણા ધરધણી આપી બાકીના પોતે જાયકી લેવાથી રૂપિયો એક તે કમાવા બરાબર થાય છે. એ મુજબ જુગારખાનાવાલાઓ ધણું કમાય છે, તેથી તેઓને જુગારખાનાં શખવાનાં લાખસસ સરકાર પાસેથી લેવા પડે છે. અને જોકે જુગારખાનું અટકાવત- નથી, પણ સોરવી કાઢાડનાર જો કોઈ પકડાય છે, તો તેને કેદ નાખવા ઉપરાંત તેનું ધરખાર સંધનું વચી નાખે છે. તોપણ અમેઓ આનાઓને સોરટીની ટીકીટો વેચવા જોયા હતા, જોએ સીપાઈઓને લાંચ આપીને પોતાનો ધધી ખીનદેહરને ચલાવે છે, અને જે કોઈ પડોશી એથી કંટાલીને સરકારમાં જાહેર કરે છે, તો તેઓ તેનું ધરખાર છુટી આગ લગાડે છે. અમે કુલાવર મેગાસ (જેનું નામ તેન મોહોલાને કુલનો મોહોલો કરી છે તેપરથી આપેલું છે) જોઈ પાંચ છનનું દેહેર જોવા ગયા હતા, જ્યાં પાંચ પથ્થરનાં બનાવેલાં મેંદાં મુકેલાં છે, જેને સાફ કહે છે કે પાંચ દેવતા પાંચ મેંદાં ઉપર સવાર રઈ 'હવામાંથી કનકાન ચેહેરવાલી એ જગ્યાપર સ્તર્યા હતા, અને પછી બે મેંદાં પથ્થર થઈ ગયાં હતાં તેને આ દેહેરમાં સાચવી રાખ્યો છે, અને તેની પુજા કરે છે. એ ઉપરથી કનકાન ચેહેરને મેંદાંઓનું ચેહેર

કરીનેખી ચીનાઓ ઝાળખે છે. એ દેહેરં કાંધ નોવાલાયક નથી પણ તેની સામેનો દરવાજો જે મોટાં બે આરકાનો ધણો મજબુત બનાવેલો છે તેની વચમાં એક ગંબવર ઘાંટ ઠાંગેલો છે, જે ૧૦૦૦૦ રતલ વજનનો છે. એ ઘાંટની દુધોડી કાઢાડી નાખી છે, અને કાંઈ પણ દિવસે તેને વળગતા નથી. તેને સારં એવો વેહેમ છે કે જો તે વાગે તો કનટાન શહેરની ખરાબી થાય. સને ૧૮૫૭ ની ઇંગ્લેન્ડ સાથની ચીનાઓની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડની મનવારપરથી એક તોપનો ગોળો એ ઘાંટ ઉપર પડી તેનો એક કકડો બાંજ નાખીને અવાજ આપ્યું થયો હતો, અને કનટાન ઉપર ખરેખર આક્રમક તે વખતે આવી પડી હતી, કારણ કે એ શહેરને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચોએ છતીને પાંચ વરસ તેનો કબજો રાખ્યો હતો. એ ગોળાથી બાંગેલો બાગ હજી જમનો તેમ દીસે છે. એ દેહેરાંપર માથ હોવાથી કનટાન શહેર જે બેથું છે તેનો દેખાવ દુરવેરનો ધણો સારો દીસે છે. એ પછી જેલ જોવા ગયા હતા. જે ગીચ વસ્તીવાલા ભાગમાં એક મજબુત ઘર હોય તેમ બાંધેલી છે. અમેને બારણાંમાંથી કેદીઓને બતાવ્યા હતા, જેઓના હાથ પગમાં બેડી નાખેલી હતી, અને તેઓ છુટા ફરતા હતા. કશી રીતે આ કમનસીબ શખ્સો ઉપર ધાક હોય તેવું દીસતું હતું નહીં, કારણ કે અમે ગયા ત્યારે તેઓ પોત પોતામાં ઠંકા મસ્કેરી કરતા હતા તથા ખીડીઓ ખીતા હતા. અમેને જોઈને તેઓ બારણાં આગળ આવી બીખારીઓ માફક પૈસા માગવા લાગ્યા હતા. એની પડોશના મોઢાલામાં ખીજી ઘેર છે ત્યાં કેદીઓને ગલાંમાં લાકડાનાં ચોરસ મોટા કકડા નાખીને રાખેલા છે. એને “કાનથુ” કરી કેહે છે. એ પ્રમાણે આખો વખત ગલાંમાં તે કાનથુ રાખવાથી તેઓને ધણી અડચણ બારથી ખમવી પડે છે, અને આવતું દિવસમાં એકજ વખતે તેઓને આપે છે ત્યારેજ તથા સુતી વખતે તે કાનથુ તેઓનાં ગલાંમાંથી કાઢાડે છે. એ સજ્જ સૌથી હલકી ગણાય છે. કનટાનમાં જો કે આસરે ૧૨ પારસીઓ છે તેઓને વારાફરતી કામે શહેરમાં જવું પડે છે, પણ તેઓ વેપારી વારમાંજ ફરી આવવાથી અંદરના લાગેમાં જવશેજ નય છે

તેથી પારસીઓને જોવાને ચીનાઓ રસ્તામાં એકઠા મળે છે. ચીનાઓ બધા પરદેશીઓને ફાનકોઈ એટલે પારકા શહેરના કરીને કહે છે, અને તેઓને હમેશાં ધિક્કારની નજરથી જોય છે. તે એટલાં સુધી કે જેમ આપણે બચાંને “બાઉ” આપેા કરી બીહીવાડીયે છીયે તેમ ચીનાઓ પોતાનાં બચાંઓને પારકા લોકોથી ફાનકોઈ કહીને બીહીવડાવે છે. ત્યાર પછી અમો ૫૦૦ દેવીવાલુ દેહેર જોવા ગયા હતા. એ દેહેર સને ૫૦૩ માં સ્થાપ્યું હતું, પણ સને ૧૮૫૫ માં તે ફરીથી બાંધેલું છે. એનાં માનનારાઓએ માનતાની મોટી રકમો આપવાથી એ ધણું પૈસાવાલું દેહેર ગણાય છે. એ દેહેરમાં એક મોટું ચોરસ દીવાનખાતું છે, જેમાં બુધનું એક મોટું પુતળું મુક્તને તેની આસપાસ બધી દેવાસોની બાજુએ તથા વચમાં હારખંધ ૫૦૦ મોઠાં પુતળાંઓ જુદી જુદી ઢપનાં બેસાડેલાં છે, જેઓ બુધના ચેલાઓ હતા. તે બધા ઉપર રંગ તથા ગીલીટ ચઢાવેલી છે, અને દરેકના ચેહેરા પણ મળહની રીતના જુદા જુદા પાડેલા છે. તેઓ ચુનાના પ્લાસ્ટરના બનાવેલા છે. બુધના પુતળાંનાં ગળા હાથ ઉપર મારકોપોલો જે સીધી પેદેલો, પેદેલો મુરોપિયન ચીન દેશ ફરી આવ્યો હતો તેવું પુતળું મુકેલું છે, જેને માથે ઉચ્છેડ ટોપી તથા તોગા ભતતો રોમન લોકો જે લાંબો જમ્બો ખાંધ ઉપર નાખતા હતા તેવો પોશાક પેહેરાવેલો છે. એ દેહરાની બાજુએ એક અલામધી હવેલીમાં સંગેમરમરનો આસરે ૨૦ ફીટ ઊંચો પેંગોડા બનાવીને મુકેલો છે, જે નવ થરનો છે તે ઉપર કુસની તથા બીજી નકશી સારી કાઢી છે. એ ઉપર દસ હમ્મર ગણરનો ખરચ બેઠો છે એમ તેનો રખેવાત્ર કહેતો હતો. અમો શહેરમાં જે જુદા જુદા મોહોલામાં ફર્યા હતા, ત્યાં ભતમતની કારીગીરીઓની દુકાનો હારખંધ મળતી હતી. કોઈ મોહોલામાં ઘણીખરી દુકાનો કાપડિયાની, કાષ્ટમાં બુટવાલાની, કોઈમાં જેદ ભતતો ઘણા કિમતી પથ્થર જે ચીનાઓ પસંદ કરે છે, અને જે જરમાદ દેશથી આવે છે તેનીજ બનાવતની દુકાનો, કોઈ મોહોલામાં બાંધિયારખાનાન, કોઈ સુતરના વેપારી, કોઈ અશીમના વેપારી એમ જુદા જુદા મોહોલાઓમાં

અકેક જાતની બનાવતોની દુકાનો હતી. ખોરાકી વેચનારાઓની દુકાનોમાં એકમાં હમારો ભોમિયો હમોને લઈ ગયો હતો, ત્યાં બીલાડી કુતરાંઓના આતરડાં કાઢાડી નાખીને તેઓની બે ફાર કરી તેઓનું ગોશ વેચતા હતા, જે જણાવવા સારું બીલાડી તથા કુતરાંના કાંઠાં તથા પુછરાં તેની સાથેજ રહેવા દીધેલાં હતાં, અને તેઓને રૂબરૂ દુકાનો ઉપર ટાંગેલાં હતા. એક દુકાન ઉપર ગયા ત્યાં સોરી જાતનું ખલીર જેવું પંખજેર, ગુવડ તથા ગસોરી વતીક જીવતી ખાવા સારું વેચતા હતા. એ ગસોરી મુખાઈમાં આવેલ તેવી સફેદ તથા મુખાઈ આમડાંની નહી, પણ સુધ કાળી અને ખરખચડા મસા ઉગ્યા હોય તેવાં આમડાંની આસરે ત્રણથી ચાર ઈંચ જેટલી લાંબીઓ હતી, જે વેતે ઝીના સળીઆઓના પીંજરાંઓમાં વેચવા સારું રાખેલી હતી. ઝીનાઓ જેવામેળે કાંઈ પણ ચીજ ખાવાની બાકી રાખતા નથી. 'મસારી વતીક સુકવીને કોઢમીની માફક ભુંજી ખાય છે. ઝીનાઓનો મોટો ખોરાક આવલ તથા માછલીનો છે. તેમાં કનટાન ચેહેરમાં જેટલી જીવતી માછલી વેચાતી અમોએ જોઈ તેટલી બીજે કુચે નથી એટલી એની આવલ તથા ખપ પણ છે. દર મોહોલામાં પાંચ યા પચીસ દુકાનો માછલી વાલાની હશે. એ માછલી બારણા આગળ નાની પાણીની ટાંકીમાં જીવતી રાખે છે. તેઓ રામસ તથા મોટી બોઈ જેવી છે તે જીવતીજ જાપી તેના લોહીથી ગરતી વેચે છે, તેજ ઝીનાઓ લે છે. તેથી એ મુવેલી હોયય તો હરસે બીજી માછલીનું લોહી તેની ઉપર રેડી લેકેને વેચે છે. કેટલીએક ગોશ વેચવાની દુકાનોપર ચારીઓમાં પાંચા મ રીતે લોહી પણ વેચતા હતા. જે ધણું ખર્ચે દુકરનું ટોણું જોઈએ, કારણકે ઇંહાં દુકરનું ગોશ ધણું સસતું હોવાથી ઝીનાઓમાં તેને મોટો ખપ છે. ઇંહાં મેંદાં બકરાં તથા ગાયનું ગોશ ધણુંખરો પર-

વેચે છે. એ પ્રજેરાં, ચોખાના ખેતરોમાં ટોળાંને ટોળાં આવી રાતનાં ત્યાંજ રહે છે, તે વખતે તેઓ ઉપર, બલ પાંચરીને તેમાં પકડે છે, તે એટલાં ઓકડા, વખતે પકડાય છે કે તેઓને છુટાં છુટાં જીવતાં પકડવાં મુશ્કેલ પડવાથી તે, બલનાં છેડા પકડી બલ સૂધાં તેઓને જમીન ઉપર પતકડી મારી નાખીને લાવે, છે. એના સીનામાંથી ધણું થોડું ગ્રાસ નિકળે છે. રસ્તામાં મોહોલાઓમાં હળમોનીખી દુકાણુ ધણી હતી, જેઓ હળમત કરાવનારનાં હાથમાં એક રકાખી આપે છે, અને તેમાં તેનાં બોરેલા બાલ અસતોરાપરથી સાફ કરે છે. તેઓ આખા દિલની માથાં સૂધાં ચમખી વટીક કરે છે. દુકાનોની બાહર સર્વે જણુ એક પથ્થરની અંદર જીભું લાકડું ખોતીને પોતાલું નામ તથા વેચવા મુકેલી ચીજો સોનેરી અક્ષરે લખે છે જેથી રસ્તા સધળા એવાં પાટિયાંઓથી બરચકર લાગે છે, અને જે રસ્તા સાંકડા હોય છે તો પુરી અડચણ પડે છે. મોહોલાઓ સાંકડા હોવાથી આગ ધણી જલદી વધી જાય છે, તે જીભવવા સારું જીઆ બનાવતો વેચનારની દુકાનો તથા વેપારી-ઓના ઘરોનાં છાપરાં ઉપર હારખંધ પાણીનાં ગારકાંઓ ગોડવી રાખે છે, જેનો દેખાવ દેહેરાંનાં જીઆ માળેપરથી ધણે નવાઇ જેવો લાગે છે મીનાઓને પંખા રાખવાનો શોખ ધણો છે. કોઈ કોઈ તો પંખા ખાતા ખાતા રસ્તામાં લટકમટકની ચાલે ચાલતા હતા, અને કોઈ પંખાને ગદી વાલી પોતાની ગરદન માછળ પીઠપર કપડાંમાં ખોસીને બાહાર ધણુ દેખાઈતા રાખતા હતા.

એ પ્રમાણે સધળું જોઈને પછી જોટોમાં ખેસીને પાછા ફરીને મીનાઓનો બાગ જોવા મયા હતા. મીનાઓ અડધાનની વીધ્યામાં ધણું દુશીયાર અને સારા બાગબાન છે. તે મુજબ એ બાગમાં સધળી જાતની ફરટ કુંડાંઓનાં ઝાડો ઉપર ઉગાડેલી હતી. નાના જે શીટના મોસમખી તથા ખાતાં લીંજુ ઈત્યાદીનાં ઝાડો ફલોથી ભરાઈ ગયલાં હતાં. વળી એ લોકો મોટી ઉમરનાં ઝાડો તેનાં જડાં ધડ છતાં કુંડાંમાં ઉગાડે છે, જે જાણે મોટાં ઝાડોનાં રમકડાં મુખ્યાં દોષ

તેવાં લાગે છે. ઈર્ષ ઈર્ષ કુંડઓમાંનાં ઝાડોની કંખથીઓ એવી રીતે કાપેલી કે તેથી કરીને તેની ઉપર બ્યારે પાંદડાંનો બાદર આવેલો હોય છે, ત્યારે તરેલવાર આકારો બની રહે છે. તેમાં માણસોનું પુતળાં પણ એજ માદકનાં બનાવેલાં હતાં, જે ઉપર તારનું અંગ બનાવી મોહોટું તથા હાથ પગ ફારીના રાખે છે, અને પછી તે તાર પર છતાં પાંદડાંનાં વેલા બરાબર કાપીને ચડાવેલા હોવાથી બહોળા બાબાદ આઠ માણસના આકારનું ઉગ્રિયું હોય તેમ લાગે છે. એજ બાહ્યે હરણ, જાર, સીંહ તથા ખીનાં બનવડે ઉપાંત દેહેરાં તેનાં ઠોંટ સુધાં બનાવેલાં દીસતાં હતાં. એ જોઈને ઈંદાંની નદીપરની કુલની ઠાટો (Flower boats) જોવા મળ્યા હતા. એ બોટો માટી ત્રણ જુઓરાની બનાવેલી હોય છે, તથા તેઓની આગલી બાજુ પર બની ગેદેરી રાખે છે. બોટો ઘણી સરસ દીવાનખાનાંની માદક લેણુગારેલી હોય છે, તેમાં કાષ્ટમાં તે અંદરથી જિંવી બરતકામતી ટીન તથા કસખી કપડાંઓથી મઢી લીધેલી હોય છે, તથા કોચ, રસી, ટેબલ સહજું એવીજ હપટું શીણુગારેલું રાખે છે. જુમરામાં રોજ દણી રોશણી કરે છે, અને ચીતાસઓની આરશીઓ ય મોહોડાં જોવાના આવનાઓ ટાંગેલા છે. એ બોટોમાં પૈસાદાર કે મોજ કરવા બધ છે, અને જેઓ પોતાની ગુંબસ પ્રમાણે એક ટાંઆખી રાત સારું બાડે રાખે છે, જેનું લાડું પાંચથી પચીસ પર સુધીનું જેવી તે શીણુગારેલી હોય છે તેમ આવે છે. પછી અને ગમે એટલી માતારી છોકરીઓ જંગાવી તેઓ પાસ આખી । ગાનું મવડાવે છે, અને પોતે પોતાના દેસ્તોને તેડીને આખી બાઈપીને મોજમગ્નહ ભોગવે છે. એ જાનારીઓ માયાં ઉપર બોદાર કુલો ચુંદી આવે છે, અને જ્યારે મોહોસમ હોય ત્યારે એ । મોગરાં, અંબેલી તથા એવાં ખીજાં ખુશબોદાર કુલોથી ચુંદી લે મોટી એ બોટોને કુલની બોટો (Flower boats) નામ આવેલું તથા કાંઈ સંખ્યાબંધ બોટો અકેક સાથે સાંકળે બાંધીને દારબંધ જિવાની ઘેરોની માદક હની રાખે છે, જે બધીઓ ઉપર તેઓની

આગળની એલેરીઓપરથી જવાય છે. એ મોટોની સામે ખીજી તેવીજ મોટોની હાર હોય છે, જેની વચમાં પાણીનો રસ્તો એક નાની મોટ જાય તેટલો રાખે છે, તે બાગપર મોટો આડી મુંડીને પુલરોકા રસ્તા બનાવેલા છે, જે ઉપરથી એક મોટોના મોહોલામાંથી ખીજી મોટોના મોહોલામાં જવાય છે. વળી એ મોટોમાં 'ખાણું પુરું' પાડવા દુકાનો તથા લઢીયારખાણું રાખેલાં છે. મોટોની હાર આસરે ત્રીશની એક હશે, અને તેવી આઠ હારવાલા ઈલાંના ચાર મોહોલાઓમાં અમે દેવો હતા. જ્યાં બધે ગાયન તથા ખાણુંપીનાં ચાલતાં હતાં, અને હવા પણ આજે ગરમ હોવાથી ઘણા જણા ગેલેરીપર બેસીને ગીતો સાંભળતાં હતા. એ પછી આજે સહવારના જે મોહોલામાં ધામધુમ થઈ હતી તે મોહોલામાં રોશણી બેવા ગયા હતા, પણ અમે યોડે રસ્તે ગયા નહીં તેટલામાં ચીનાઓની બીડ વધી ગઈ, તેથી બાહારથી યોડી ધણી ધામધુમ બેઠીને પાછા ફરીયા હતા. કનડાન શેહેર ધણી મોટી વસ્તીવાળું છે. એની વસ્તી કોઈ દશ અને કોઈ વીસથી બા-વીસ લાખ માણસની કહે છે, પણ અમે ધારીએ છીએ જે એ કન-ડાન શેહેર તેનાં પ્રમુખાં સાથે તથા નદીને પેલે પારનું ગામ હોનામ સમળું સાથે લેતાં ઝાઝામાં ઝાઝી પંદરથી સત્તર લાખ માણસની વસ્તી હશે. આવી વસ્તી મોટી છતાં શેહેરનો વીસ્તાર તેનાં બરો બેઠી બાંધણીનાં જોતાં ઘણું મોટો નથી. કિલ્લાની અંદરનું શેહેર આસરે છ માઈલનાં ઘેરાવાનું છે, પણ તેનાં પ્રમુખાં સુધાં દશ માઈલ ઘેરાવામાં છે. અને લીધે ધણી રેલવેને મોટોમાં રહીને પોતાનો વખત કાઢાડવો પડે છે. એ મોટો તેઓ બાડે પણ ફેરવે છે, અને જ્યારે તેઓ એક દિવસના ૪૦ દોકડા કમાય ત્યારે પોતાની મોટ ફરતી બધે કરીને ખીજી મોટવાલાઓને કમાવાની ટક આપવાનો એ ભોકોનો ધારો છે. અમેએ એક મોટ બે દિવસ સુધી ફરવા રાખી હતી, જેમાં બે બેઠેનો, એક માય અને બે નાનાં છોકરાં કરી પાંચ જણાં રહેતાં હતાં. ઝો-રતો પોતેજ હલેસાં મારે છે, ધરાકોને બેસવાની જગ્યા છ જણાં બેસે તેટલી છે, અને તેને પીકચરો, નાનાં ધડીવાસ, મોહોડું જેવાનીઆર-

સી તથા એ લોકોની દેવી સધળું શણગારીને એક ખુણામાં મુકે છે. ગમે તેવોથી ગરીબ ચીનો હોય તે પોતાનો ચાશ (દિવ) ઘેરમાં એક ખુણામાં એ મુજબ રાખે છે, અને સફવાર સાંજ તેની સાંમે અગરબત્તી તથા દીવો બાલે છે, અને જો તે દીને વધતી કમાઈ થઈ હોય તો ફટાકડાનું એક નાનું બંદલથી તેની ખોટ યા ઘેરની આગળ ફેડે છે. એ મુજબ સાંજનાં ઘણી ગમથી ફટાકડાના અવાજ આવતા હતા. મહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી શું ચીજ છે તે ચીનને લગતાં કોઈથી ગામમાં સરકાર યા રૈયત જણતી નથી. ઉપર મુજબનાં ફેડેલા ફટાકડાનાં કાગલો તથા ખીજ એવી જણ્યો કાગલ બનાવનારાઓનાં રાખેલાં માણ્યો. પાછાં કાગલ બનાવવાના કામસર જીંચકી જાય છે. રસ્તા ઉપર ગલીથી ઘણી થાય છે, તે દર ઘરવાલા પોતાને ગમે ત્યારે સાફ કરી જાયજાને દર બે ચાર મોહોલે પાણીની ખાડી હોય છે તેમાં નાખે છે, જે બધું ઠાઠીને નીચે એકઠું થાય છે. જો પાણીનો જોસ હોય છે તો નદીમાં બધું ધસાડાઈ જાય છે, નહીં તો તે કોહેલો કચરો અનાજનાં ખેતરોમાં આવી બરાઈ જાય છે, તે ખાતર દાખલ કામ લાગે છે. રસ્તે રસ્તે ખાધાની રદ થયેલી ચીજો તો કદી જોવાજ નહીં, કારણ કે હાડકાથી કામમા લાવવા વેચાય છે. એ મુજબ પોતાની મેલે મ્યુનિસિપાલિટીનાં કામો થયા જાય છે, નહીં તો નજીસાટ ઘણી એકઠી થાય. ઈહાં કુતરાં યા કોઈથી રખડતાં જાનવરો દોસ્તાં નથી, તેઓનેની શું કામ રહેવા દે. જો ખીનધણીયાંતાં હોય તો તેથી ખાઈ જાય એવા ચીનોઓ છે. જનતાન મહેર હાંગકાંગથી ૯૦ અને મકાહધો ૮૮ માઈલ દુર છે, અને પરદેશી વેપાર સારું ચીનનું સાઈપેહેનું બંદર એ જીધડનું હતું. આઠમી અને નવમી સદીથી આરબ લોકો ઈહાં વેપાર કરવા આવતા હતા. મુસલમાનોમાં પોરચુગલનો એક નાવીક (Navigator) ઈ. પી. ડી. આનડરેડ (E. P. D. Anderson) જનતાનમાં પેહેલ પેહેલો સને ૧૫૧૭ માં આવ્યો હતો, અને જુમેજોનો એક કાફલો સને ૧૬૭૭ માં પેહેલો ઈહાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૬૮૪થી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ચીન સાથે વેપાર ચલાવ્યો.

વધા માગ્યો, તે સને ૧૮૩૪ સુધી તેઓજ એ મુજબ કરતા હતા. પણ સાર પછી બીજાં યુરોપિયન રાજો સાફ વેપાર ખુલ્લો મુક્યો હતો. સને ૧૮૪૧ ની લડાઈ વખતે ઈંગ્લેન્ડ એ શહેરને તારાજ કરવા માંગતા હતા, પણ તેઓને ૬૦ લાખ ડાલર લિંચકો (Indemnity) આપવાથી, તે બચ્યું હતું. છેલ્લી લડાઈ સને ૧૮૫૭ માં થઈ સારે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચો ભેગા મળી એ શહેરનો કબજો લીધો હતો, અને ચાર વરસ સુધી તેઓને હસ્તક તે રહ્યું હતું આગળ દેશવરના વેપારીઓની હોંગ વાલી જગ્યા હમણા (તેને સને ૧૮૫૬ માં સળગાવી દીધા પછી) ચીનાઓને હસ્તક છે, અને તેની આગળની નદીનો ભાગ કેટલોએક પુરીને લા હાલ ચીનાઓની વસ્તી થઈ છે. એ છેલ્લી લડાઈ આગમજ કોઈથી પરદેશીને શહેરની અંદર જવાનો હુકમ હતો નહી. પણ જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચોએ લીધેલું શહેર પાછું ચીનાઈ સરકારને આપ્યું સારથી પરદેશીઓને શહેરમાં જવાની છુટની ખોલી કીધી હતી. કનટાનનો વેપાર આગળ એકલું ચીનાઈ અંદર હોવાથી ધણો મોટો હતો, પણ પાછળથી ઉત્તર તરફનાં બીજાં અંદરે લેખક-યાથી તે પડી ભાગ્યો છે તોથી વેપાર રેશમ, ચાહ અને બીજી ચીજોનો સારો થાય છે. તથા અશીમ અને મુંબઈનું સુવર પણ ઈંદોની અંદરના ભાગમાં જાય છે. ઈંદો આપણા આસરે દશ બાર જરનોસ્તીઓ હોનામમાં રહે છે, તેઓ ધણાખરા મુબઇની દુકાનો જે ચીનાઈ કાપડ તથા સામાન વેચે છે તેના આડતીયાઓ તથા પગાદાર માણસો છે. એક બે જણ મુબઇ તથા હાંગકાંગ સાથે આડતયાતુ કામ કરે છે.

તા. ૫ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આઠ વાગે સ્ટીમર કોંગચીઝિમાં કનટાન શહેર છોડ્યું હતું, અને મકાજી સાંજનાં ૪—૩૦ એ ઉતર્યા હતા. એ સ્ટીમર ઈંદોની મકાજી તથા હાંગકાંગ વચ્ચે ફરતી સ્ટીમરોમાં સૌથી નાની આસરે ૩૦૦ ટનની છે, પણ મોટો ભાગ નદીમાંથી અને થોડો ભાગ દરિયાના કિનારાની નજીકથી રસ્તો કાપવાથી ઠંભ ચાલતી હતી. ઈંદોની સ્ટીમરોમાં

જીવતી માછલીઓ કનટાનથી લઈ જવા મોટી ટાંકાઓ રાખે છે, જેમાં પાણી ખરીને જીવતી માછલીઓ મુકે છે, પણ તે જોટલી બધી તેમાં ભરે છે કે જગ્યાની કાતાઈને લીધે પવન વગર તે મુંગલાઈ જાય. તે અટકાવવા આખો વખત તેમાંથી પાણી બાહાર કાઢાડીને તેજ પાણી તે ટાંકા ઉપર એક તબ દોય છે તેમાં બાલડીઓએ રેડીયા કરે છે, જેમાંથી કુંવારાની માફક નવીમાંથી પાણું ઉડીને તે ટાંકામાં પડે છે. એ મુજબ આખો વખત તે માછલીના ધણીઓ મદાગે પુચ્યા લાં સુધી કરીયા કરતા હતા, અને ઠાકું એ શું ચીજ છે તે કશું જાણતા નહીં હોય તેમ આખો વખત બાલડીએ પાણી નામીયા કરતા હતા. એથી પાણી સાથુના રીન જેવું થતું હતું. આ વખતેથી વોમપુ ખાતે અમારી સ્ટીમર બાયગે પાંચ મીનીટ ઉભી હશે, પણ અમારી સ્ટીમર ઉપરના પરસરે આપણા પારસીઓનું ધરમનું મકાન તથા દાંટવાની જગ્યા જે નદી કિનારે એક નાની ટેકડી ઉપર છે તે દેખાડ્યું હતું. તે એક નાનો બંગલો દેવાલયા ઘેરી લીધેલો છે, તેની પડોશમાં ઝાડોથી ભરેલી ટેકડી ઉપર થોડીએક ઘોરે દોસ્તી હતી. તથા રસ્તોથી સીડી માફક ટેકડી ઉપર કાતરેલો દોસ્તો હતો. અમારે બોગના કિશાઓ ખસાર કીધા પછી રસ્તામાં તે વખતે અમારી અરધો કલાક અગાઉથી ઉપડેલી સ્ટીમર હાંગઝંગ જતી મળી હતી, જે જો કે મોટી હતી તે છતાં તેમાં ચીના ઉતારઓ બે હજાર માથુસો દોવાથી ધીમી ચલાવવી પડી હતી. હાલ જુખીલીની ધામધુમ જોવા સાફ દરરોજ હાંગઝંગ તરફ ચીનાઓ જાય છે. મઈ કાલે રાતનાં ૩૦૦૦ ચીના લઈને એક સ્ટીમર ઉપડી હતી, અને બીજી કાલે સ્ટીમરો પણ માંડવી પડે છે, જોટલું લોક અલ્પારથી હાંગઝંગ જવા લાગ્યું છે. અમાે સાંજના ચાર વાગે મકાનની દીવાદાંડી આગળ આવ્યા, જ્યાંથી મેહેરનાં પરાયાણરાંડી નામના રસ્તાપરની હવેલીઓ દીસ્વા લાગી. ઈંદાનાં બારાંમાં ધણાંજ થોડાં વાહાંસો દોસ્તાં હતાં, અને વેપાર જેવું કશું દોસ્તું નથી. ફક્ત ચીના બેગારીઓ માલ જિયદા લઈ જવાની રોડોદોડી સ્ટીમર ઉપર બાંધીથી ચઢાયા લાંથી અંદર આવીને કરતા

હતા. અમો કિનારે ઉતરીને કુંગરની પરાયાગરાંડીની બાજુએ જર-
તોસ્તીઓ માટે ધરમશાલા છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. એ મકાળી
શેહેર ટેકડી ઉપર હોવાથી ઢળાવવાલા રસ્તા પસાર કરવા પડે છે, અને
રસ્તા પથ્થુ ધણા સાંકડાં છે. એ ધરમશાલામાં બધી રીતની સગવડ કીધેલી
છે અને સરસામન પથ્થુ સારો રાખેલો છે. હાંગકાંગના જરતોસ્તીઓ
ધણાખરા ઈહાં મોજ કરવા સતીવાર અને રવીવાર આવે છે, તેથી
સાફસુદ્ધ પથ્થુ સારું રાખેલું છે. રજની શી ના ડાકર એક. અઠવાડી-
યાંની રાખી છે અને એક ખારસી રખેવાળ થોડું સુધી હતો, પથ્થુ
હાલ તે મુ'બદ્દ જવાથી તેને બદલે એક ચીનાને રાખ્યો છે. એ મ-
કાનમાં ચાર ઓરડા હોય અને ચાર ઓરડા માળપર મળી આઠ મ-
ળના ઓરડા છે. એ પરાયાગરાંડી (Pria Grande) નો રસ્તો
દરિયે કિનારે લાંબોને લાંબો છે, ત્યાં બે મજલાનાં ઘરો આવેલાં છે,
તેને એક છોડે સરકારી બાગ આવેલો છે, ત્યાં વચમાં બેંડ રોડ પથ્થુ
બાંધેલું છે અને ઠાઈ વખતે વાજી વાગે છે. એ જોઈને ૩ ડારોન
ફરાંસીસ્કો નામના રસ્તા ઉપર ગયા જ્યાં પોરટુગીઝની ક્લબ તથા
સોલજરોની બરાખ તથા ગવરનરનો મહેલ આવેલો છે. તેની સાંમેના
કિનારે એક ખેટરી હાલ બંધાય છે, જે ઉપર આસરે દશ ટનની
ટોપો ગોઠવાતી હતી. ઇહાં દમણાં એવી ધાસ્તી છે કે ચીનાઈ સરકાર
મકાળ પાછું લઈ લેશે, તેથી સધળે બચાવની તૈયારી યાચ છે. અશી-
મની જગાત ચીનની સરકારે વધારીને ૬૦ ના ૧૮૦ તેલ સુધી કીધી
છે, તેમાં પોરટુગીઝો સામેલ થતા નથી, તેથી સહાઈમાં ભંગ થવાનો
સંભવ હતો, અને કનઠાનનો વાઈસરાય એક વખતે દમ બચાવી બો-
લ્યો હશે કે હું, ચાહું ત્યારે મકાળને એક સપાટામાં જીતી લેવું, તેથી
ગભરાઈને સધળે લગ્નમની તથા બચાવની તૈયારી ચાલે છે.

તા. ૬ ટી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આપણા જરતો-
સ્તીઓની અવલમંજલ પોર્ટોચાડવાની જગ્યા ને દીવાલંડ્રી આગળ
ટેકડી ઉપર જોયાંબુમાં આવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા
બહો બાગમાં ત્રેસીસ બનાવ્યા હોય તેમ પાંચ ટપાની ફરતી દેવાલ

બાંધી લઈને બનાવી છે. ઈહાં ૧૪ જસ્તોસ્તીઓને દારેલા છે, જેમાં સાથી જુની ઘેર રોક ખરશેલજી દુરામજી વાડ્યાની છે, જેવણુ સને ૧૮૨૯ માં બેહેસ્તનશીન થયા છે, અને સાથી છેલ્લું રવાન ઇસવી સને ૧૮૭૦ માં થયું હતું, ત્યાર પછી નોવામેબે એકબી પારસી મકાઇમાં રહેતો નથી. સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૪૯ સુધીમાં ૧૧ રવાનો અને એક સને ૧૮૫૭ માં થયલું છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે સને ૧૮૪૯ પછી ઈહાં જુજ જસ્તોસ્તીઓ હશે, અને હાંગકાંગ વસ્ત્યાથી ઈહાંના વેપાર સાથે પારસીઓથી ત્યાં ચમકા હોવા નોઈયે. એ બધી ઘોરો એકજ ધપની બાધેલી છે. એ જગ્યા ઉપર ખુદરતી રોશણી પડોશની દીવાદાંડી ઉપરથી રાતનાં હમેશાં પડે છે એટલી નજદીકમાં તે આવેલી છે. એ જગ્યાની જરા દુરથી કુંગરની નિચે મકાળી રોહે-રને મીઠું ઝરાતું પાણી મલવા સારું બે દેવાલના કુંવારા બનાવેલા છે. ઈહાં કુંગરપરના ઝરાને લાવાને એક કુંગરને આહરતો કુંવારો બાંધી તેમાં માછલીના આકાર પાડી તેનાં મોહોડાંમાંથી પાણી પડતું કાઢ્યું છે, જે ઝરાતું હોવાથી ઘણાજણા પીવા સારું મગાવે છે. એની પડોશમાં ગવરનરને મોજ કરવાનો બાગ છે, જેમાં એક ગમ નાંધલો તલાવ બનાવી તે ઉપર પ્રુલ બાંધ્યો છે, અને યોડાં ઝાડપાન પણ છે તથા એક નાંધલો બંગલો પણ છે અને તેમાં ખુરસી, કાચ અને ટેબલ સિવાય બીજું કશું દીસ્યું નહી. એ પછી ચીનાઓનાં દેહેરાંમાં ગયા. એ દેહેરું નવ દેહેરાંતું એક હોય તેમ હરબંધ તથા વજુની લાકડામાં એકેક લાકડાની પછવાડે બાંધેલાં છે. ઈહાં એક ઓરત (જેના નાંધલા પગ હતા તેથી કેમ સારાં માણસની હશે. (પોતાનું ધારણું કામ પાર પડ્યે કે નહી તેની વપાસ કરવામાં આવી હતી ચીનાઓનાં દેહેરાંમાં બે લાકડાંના કટકા એક જોળ લાકડાંના બે ભાગ ઉભા કીધા હોય તેવી જાતના અરધજોળ રાખે છે, જેને કાંઈ બણીને મનમાં વીચારી જમીન ઉપર નાખે છે, જે બેઉ ચટા પડ્યા તો કામ પાર પડે, જે એક ચટો અને એક ઊંધો પડે તો આધાકુધુ યાને વપ્તે કામ પડે નહી પડે, અને જે બેઉ ઊંધા પડે તો કામ

પારજ નહીં પડે એમ તેઓ માને છે. તે મુજબ ઉપલી ઝોરતે શુંદર મંડપે પડી ઘણી વખતે લાકડાંના કટકા ભાંય ઉપર નાખ્યા હતા, અને પછી પોતે જાંઘે મસતકે નાગસતી કરતી હોય તેમ પડીને ત્રણ વખત પોતાનું કપાલ જમીન સાથે જરા જોરથી અડાડ્યું હતું, પછી ઉડીને પોતા સાથે લાવેલાં લખેલાં કાગળોમાંનું એક સળગાવી લોખંડનાં એક વાસણમાં મુક્યું હતું, અને ખીન્નું કાગળ લઈ તે જાણે દેવીની સાંમે પાંખો નાખતી હોય તેમ ધણોવાર કરી તેથી સળગાવી મુક્યું. પછી લાંબાં અગરખતી તથા મીનખતી જળતી હતી તેની રાખ એક કાગળમાં વીટાડી સાથે ભેંધ ગઈ હતી જતી વેળા દેવીને બે હાથના આંગળાં વાળી સાથે કરીને અંગોથાના આંગળાં તે ઉપર વાળીને સલામ કરતી પાછી ગઈ હતી, એ પછી એક રેશમ બનાવવાનું કારખાતું જોવા ગયા હતા. ઈંદાં કીડાઓ ઉપરથી રેશમ ઝોરતો હાથે કાઢાડે છે, પણ સંઘાથી ચાલતા રહેંતીયા ઉપર તે પોતાની મેળે વીટલાય છે, એથી કરીને ઝોરતો બેઉ હાથે રેશમ ખેંચવાનું કામ કરી શકે છે. જે સંઘાથી રહેંતીયો નહીં ચાલે તો એક હાથે રહેંતીયો ચલાવવો પડવાથી રેશમ ઘણું કાઢાડી શકાય નહીં. વળી બમ નહીં મારફતે વરાલ પોં-હોંચાડેલી તેથી તેનેજ પાણી ગરમ પોતાની મેળે કરે છે, અને તેમાં કીડાના કુકુનમાં નાખી રેશમ ખેંચે છે. એ રેશમ ઘણું જાંચુ અને તકન સફેદ રંગનું નિકળે છે, જેનો મોટો ભાગ આંતીઓ યઈને કાન્સ દેશ તરફ જાય છે એમ લાંબાં મેનેજર કહેતો હતો. ઝોરતોનો સહ-વારના છથી સાંજના ૭ સુધીનો રોજ ત્રણ આના જેટલો છે. લાંબી નિકળેલા કેમેએનસ (Camoens) નો બાગ જોવા ગયા હતા, જે હુંગર ઉપર હોવાથી લાંબાં પથરો કાંઈ તરેહવાર આકારના જોજગ પડેલા છે, જે ધણાખરા ઉપર એક વડનું ઝાડ પોતાની જર વીંટાડી જાય છે, તેથી દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. એકગમ બે મોટા પથરો છુટા પડેલા તેની ઉપર એક ખીજો પથરો આડો પડી એક જાતનું આરકુ (Grotto) બની રહ્યું છે, જ્યાં ચોરદુગીસો-નો એક વખાણાયેલો કેમેએનસ કરી કવી થઈ ગયો છે તેનું પુતળું તે આરકાની અંદર મુકેલું છે, અને તેની પડોશમાં થોડીએકે મોટી

તખ્તીઓ ઉપર તેની જોડેલી ક્વીતા કાતરેલી છે. એ બાગમાં ખીજી ક્યું જોવાલાયક નથી. ફક્ત બાગના રસ્તા સંખ્યાબંધ કાષિલા છે ત્યાં લોકો ફરી આવે છે. એ પછી ચોહેરમાં ફરતા ફરતા ઈંદાંતું એક જુગારખાતું જોવા ગયા હતા. એ જુગારખાતાં કાલાકાતાં કંટરાકંટું લીલાંડિ સરકાર દર સાલ કરે છે. આજે સાલ જોનાં ૧૩૦૦૦૦ ગાલર ઉપજ્યા હતા અને ફાન્ટાસ્ટિક (Fantasy) કરી ઈંદાંતું કહે છે. જુગાર રમવાની વિગત જેમ કનકાનની વિગત અમે લખી છે તેજ પ્રમાણે આજે છે, પણ ઝીતનાર ધણીને એકને બદલે પોણામણ ગણા મળે છે, કારણ કે ૨૫ ટકા પેહેલી રકમ તે મુકે તેની ઉપર કમીશન દાખલ જુગારખાતું રાખનાર ધણી કાપી લે છે. અમે ગયા સારે થોડાએક ચીનાઓ રમતા હતા, જેઓ મોટામાં મોટી રકમ એકી વખતે ૧૫ ગાલરની મુકતા હતા. ઈંદાંતું સરકારના ધાસતું પાટિયું મારેલું છે તે ઉપરથી એકી વખતે ૧૫૦૦ ગાલરની ઉપર રમવાનો હોકમ નથી, પણ જો કાંઈને તેમ વધતા રમવાની ખુશી હોય તો આગમચથી જુગારખાનાવાલા સાથે તેનો લખીને બદલેવસત કરીને રમે એમ લખેલું છે. એવાં ૧૫ જુગારખાનાં મકાનમાં ઊંધાડેલાં છે ને સાંભલવા મુજબ તેમા રમવા સારું અંગ્રેજી રૈયત પણ છેક હાંગકાંગ વેરથી ઈંદાંતું આવે છે ને ઘણા જાણી પ્રવાર થઈ પાછા જાય છે. મકાનની નહી જ્યાં બાઈ છે તેની આસપાસ મોટા ડુંગરો આવેલા હોવાથી તથા દરિયો જરા દુર હોવાથી પરભાગસનડેના દરીયા કરતાં ઈંદાંતું વાહાંજો તથા સડીમરોને લગેર કરવાલું ઠીક પડે છે, તેથી સધલી વેપારી તથા ઉતારની સડીમરો ઈંદાંતું આવે છે. એ બાજુનાં ધરો તથા રસ્તા સીધા અને સરખા છે અને બધાં ધરો જાણે એકજ ધપનાં બાંધ્યાં હોય તેમ પણ જરા ખીસમાર હાલતમાં લાગે છે. એ પછી ઈંદાંતું તુરંમ જોવા ગયા હતા, જે જગ્યા ધણી સફાઈદાર રાખેલી છે તેમા બધા કુદીઓ ચીનાઓ હતા, જેઓને મોટા મોટા મોટા ઓરડાઓમાં બંધ કાષિલા દીસતા હતા અને તેઓને સુવા સારું બાજો જતો હતા. તે લોકો ક્યું કામ કરતા ન હતા, પણ સવારન ચોડો

વખત તેઓ પાસે કામ લે છે. વધી કામ પૈમાવાલો કેદી હોય છે તો તે માફ ઉપર છુટા ઓરડાઓ પલ્લુ બાંડે રાખીને રહે છે, એટલી છુટ તેઓને છે. ચીનાઓની રીત પ્રમાણે આવાં સેહેલાં કેદખાનાંમાં તેઓ પ્રયત્નીથી જતા હશે. નીચે વધી ખુની કેદી સારું જરા અધારા ઓરડા રાખેલા છે, જ્યાં જમીનની અંદર ડાટેલાં કાંઠાં સાકલ સાથ તેઓના પગ બાંધી રાખે છે. ખુનીઓને ફાંસીની સજા પોરદુગીઝ સન્ન કરતી નથી, પણ જન્મ દેશનીકાલ મોઝેમખીક તરફ કઢાડે છે. ઉદાંત પોરદુગીઝો ચીનાઓ સાથે બેસાવાથી તેઓ મુબજમાં જો ગોવેના પૈસાદાર ફરગીઓ આવે છે તેને મલતા રમમા તથા બટમમાં આવે છે બાકીના ધુરોપથી પોરદુગાલના આવેલા શખ્સો ગોરા છે જે બધાંજ ધોડા ઉદાં રહે છે. મહાત્મા પોરદુગીઝો પેહેલાં સને ૧૫૫૭ માં આવી રહ્યા હતા, તે આગમજ દરીયાઈ ચાંચીયાતું જોર બધું હતું તેને ચીનાઈ સરકાર અટકાવી રાહતી હતી નહીં અને આગમ ચાલતાં ચાંચીયાઓનું જોર ઓછું તો વધી ગયું કે છેક કનટાનનાં શહેર ઉપર મેરા પશુ નાખ્યો હતો. એ વખતે પોરદુગીઝોએ મનવાસે લારીને તેઓનો બધું કઢાડ્યો અને દરીયાની સફરો ત્યાર પછી સલામતીથી ધવા લાગી હતી, અને વેપારમાં એ મકાઉ શહેર આગવ વધવા લાગ્યું તે ૧૮ મી સદામાં એ બધું મોટું વેપારી બદર કનટાનમાં પરદેશીઓને રહેવાની અડચણને લીધે થયું હતું. મકાઉ પોરદુગીઝોના હાથમાં કેમ આવ્યું તે બાંમે મતફેર છે. કોઈ કહે છે કે તેઓએ લગાધથી છૂતી લીધું અને દોષ કહે છે કે બાઠે લીધું હતું. પણ એ હેઠી વીગત ખરી લાગે છે, કારણ કે સને ૧૮૪૮ સુધી પોરદુગીઝો ચીનાઈ સરકારને રહેણા દાખલ દર સાત ૫૦૦ તેલ જરતા હતા, અને ચીનાઈ કસ્ટમ હાઉસ પણ તે સાત સુધી ઈલ્ય હતું તેને ઇહાંનો તે વખતના પોરદુગીઝ ગવરનર ફરીસહી આમણને બધે કરાવી કહાડી નખાવ્યું હતું, અને ચીનાઓનું લસ્કર જ્યારે સામે લડવા ઉતર્યું ત્યારે તેઓની સાંમે ધધ તેઓને હઠાવી નાખ્યું હતું પણ એને લીધે તે બીચાસ ગવરનરને કામ ચીનાઓએ ઘેરીને વેર લેવા તેની ગદન કાપી તેનું ઠાકુ કનટાન મોકલાવ્યું હતું, પણ તે વરસ પછી પોરદુગીઝો મકાઉના જરા ધણી

નહેર ખીટીંગ જાય છે. એમખર આવ દામરસની આપીસ પણ લાં છે. તેની એક પાંખમાં નાટકથાલા બાંધી છે જે સારી શણગારેલી છે. તેની બીજી પાંખમાં મ્યુઝીયમ રાખેલું છે. દાંગકાંગની વસ્તી બે લાખ માણસોની હતો, પણ હાલ બાહારગામથી આસરે એક લાખ માણસો વધવાથી બીડ ધણી માલમ પડે છે. એ સીટી હોલની સામે ઈંદાની નાણીતી દેનટ કંપનીના બાગીચા મીઠ દેનટે એક સારો ટુવારો બંધાવી આપ્યો છે જે ઉપર પુલણું મુકેલું છે, એની પડોસમાં દાંગકાંગ અને શેહેંગાહી બેંકની ઇમારત આવેલી છે, જે ઈંદાની બધી ઇમારતોમાં ધણી સરસ ગણાય છે, તેની ઉપર ગ્રાળ ગુબ્બળ પણ ઢાંધેલો છે. એ પણ બપોરનાં ઈંદાનો સોથી લીચો પાહાડ જેને વીક્ટોરિયા પીક કહે છે, અને તે દરીયાની સપાટીથી ૧૮૦૦ ફીટ ઊંચો છે ત્યાં ગયા હતા. ઉપર જવાનો રસ્તો મજાનો ઢલાવનો બાંધેલો છે, જે પસાર કરતાં એક હલાક લાગે હતો. એ પીકની જરા દેહણમાંથી આસપાસ અગ્રેને તથા માહુદીઓના ઉનાલામાં રહેવાના બંગલા જુદા જુદા પાહાડોની ટોચ ઉપર આવેલા છે, જે આસરે પચીસ ઉપર હશે, ગવરનરનો બંગલો પણ લાં છે. એ કુંગર ઉપર સેહેતાર્કથી જવા સાફ સોખમના તારથી ચાલતી ટરામને બંધાયેલી અને તેને થોડું એકપર તપાસ સાફ ચલાવી હતી, પણ બીનઓએ તેને હજુર સમામતી બરેલી નહીં ગણવાથી તેનું બીનું સાંચાકામ વેલાવથી મગાવ્યું છે. એ એક કંપની યજમે બાંધે છે જે ધણીજ ઢલાવવાથી જેવી અમીએ લીસખનમાં બેઈ હતી તેવી છે. પણ લાં પાણીની તાંબુને લીધે કનજન અને રીમના જોરથી ચલાવશે. એ ટરામની લાઈનને અપાસે પુખ્ત કે પાહાડની બેઠ બાજુનો દરીયો દીસવા લાગે છે ત્યાંથી વીક્ટોરિયા પીક થોડે દુર ઊંચાણમાં છે જ્યાં વાઝાકાહી રાખેલી છે. ત્યાંથી પારે બાજુનો દેખાવ ધણી સરસ લાગે છે. એકગમ દાંગકાંગનું બાર તથા શેહેર અને બીજી ત્રણ ગમ પાહાડો અને દરીયો તથા છુટા છુટા ટાપુઓ દીસવા હતા. બારાંમાંના વાહણો રમકડાં માફક દીસતાં હતાં. અને ઊંચાણમાં હોવાને લીધે પવનની મેડેઈ મજા ॥ ઠંડી આવતી હતી.

એ પત્રી પાછા ઉતરતી વખતે સરકારી જગ જોયો હતો. એ બાગ ટેકડી ઉપર આવેલો છે તેમાં કડપાન ખીઓખીય જોવામાં હોવાથી તથા રસ્તાઓ સીડીના અને દલાલના હોવાથી બાગનાં ટેરેસીસ, કુવારા, કે-આરા ઇત્યાદી સારા જોએ છે. હાલુ બેંડ સ્ટાંડ કાંઈ જરતોસ્તીએ બધાંવેળું હોવાથી તેને પારથી બેંડ સ્ટાંડનાં નામથી ઓળખે છે. હાં આર પાંચ કુવારાઓ કાંઈ અત્રેના જરતોસ્તીએ રાણીજીની જુબીલીની ખુતાસીમાં શહેરના ગીચ બાગોમાં હમણા મુકાબ્યા છે, જેથી પારસીઓની તારીફ ચીન તરફના ન્યુસપેપરોમાં ચાલુ છે. એ બધાંવનાર પારસીએ પોતાનું નામ હજુર સુધી બાહર પાડ્યું નથી. ઇહાના જરતોસ્તીઓનો દીનશુરદો તેઓની સખાસ્તયો બધે વખણાયેલો છે. ચીનનાં અહમ્મદા શહેરોમાં કાઠમી આદત આવી પડે છે કે ઇહાના જરતોસ્તીઓ સાથે પેહેલાં લીસ્ટ પોતામાં ઉછું કરીને મદદ મોકલાવે છે. હમણાં જુબીલીના હાંગામમાં પારસીઓએ જાહેર લીસ્ટમાં દાખાએ ૧૦૦૦ ડાવર સુધીની ભરવા ઉપરાંત પોત પોતામાં યાદગારીનું ધરમખાતું ઇહાના પારસીઓના ધરમખાતાના ટરસડીઓ હસ્તક પાડવા એક લીસ્ટ કરી તેમાં ૨૬૦૦ ડાવર ભર્યા છે.

તા. ૯ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે માહારાણી વીક-ટોરપાની જુબીલીની ધામધુમનો દિવસ છે તેથી સહવારથી ચીનાઈ વાજાઓનો શરોદ આવવા માડ્યો છે. વાદાણોને પણ વાવડાઓથી શણગારેલા છે. આજે બપોરનાં અગિયાર વાગે ગવરનરને ત્યાં પબ્લીક રીસેપશન હતું ત્યાં અમે ગયા હતા જ્યાં ઘણા ઇંગ્લિશ, મડમો તથા પારસીઓ હાજર હતાં. સહવારના નવ વાગે ચીનાઓનું રાણો જોગનું માનપત્ર તેઓ આપી ગયા હતાં તે ગવરનમેટ હાઉસમાં જોવા સારુ ખુલ્લું મુકેલું હતું એ માનપત્ર મળતાં રેશમી પીવાં કપડા ઉપર ભરતકામ ઘણું જિંદગી ભતનું કિનારીપર બનાવીને ચીનાઈ જોડીના અક્ષરો તેની વચમાં પણ ભરતકામના બનાવેલા હતા, તેની હેડળ એક ખીજા રંગના કપડાં ઉપર ઇંગ્લિશમાં તેનો તરજુમો લખેલો હતો. એ માનપત્ર એક મોટા ચરદો હોય તેમ ખુલે મુકો હતો, જે અસરે ૧૮ શીટ લાંબો અને ૫ શીટ પોહોજો.

હય. નિચે તે વિદ્યાર્થીનો દાંડો હાથીદંતનો બનાવેલો હતો. 'એ માનપત્ર ઉપર ચીનાઈ ધરે તથા આડપાનતું રંગમયી બરત કીધું હતું, અને કિનારી ઉપર તરેહવાર જાનવરો તથા પંખિરંઓ કુદ પાન સાથે ભરેલાં હતાં. એ ઉપાંત એક મોટું પાટિયું એટલાંજ હતું નહન ગીરીટ તથા નકશીયો બનાવેલું હતું. જેની ઉપર પણ ચીનાઈ બોલીમાં કાંઈ લખેલું હતું. ગવરનર પોતે દીવાનખાનામાં ઉભો રહીને દરેક આવનાર ધણીને શેકહેંક કરીને આવકાર આપતો હતો. એનું નામ કીવી રમુકશ કરીને છે. બાર વાગે મધ્યું ખવાસ થયું હતું. બપોરનાં ચીનાઓનું મોટું સરખસ નિકળ્યું હતું એ સરખસ સરવા રના આઠ વાગેનું નિકળેલું બધા મોહેલાઓમાં છેક સાંજનાં ચાર વાગ્યા સુધી રહ્યું હતું, અને તેઓ ચાલતાં ઠાકી જાય તે સારૂ દર બે યા ચાર માણસની પાછળ ઈસતાનો તથા ખાસતીઓ લઈને કોશીઓ ચાલતા હતા. વળી ખાત્રાની ચીજો મીઠાઈ જેવો પણ જન જતની પાત્રખીઓમાં લઈને ચાલતા હતા. એ સરખસ એકાધું લાંબું હતું કે તેને એક જખ્યા પસાર કરતાં ત્રણ દલાક લાગ્યા હતા. સરખસની શરૂઆતમાં એક મોટો અજદા કદર બીડામગે બધુ રંગ ઉપર ગીરીટ કીધેલો હતો. તેની પાછળ તેનું દિવ આસરે ૨૦૦ શીટ લાંબું કામડી ઉપર કાગસ મોંઢાડી તે ઉપર રંગીન કપડું કાંપેલું બનાવેલું હતું. એ બદન છુટા છુટા કાનડ્યુગના બદનના બાગ જેવું બનાવેલું હતું. જેની નિચે રાખેલાં માણસો તેને ઉપર દેહજા બચકના ચાલવાથી જલ્દે સાંપ નતો હોય તેમ લાગતું હતું. એ અજદને (Dragon) ચીનાઓ 'લું' માન આપે છે, અને પોતાના ચાસોમાં એને સૌથી સરસ ગણે છે. જેનાથી ઘર આગળથી સરખસ પસાર થાય ત્યાંથી ચીનાઓ, ફટાકડા તેની સામે નાખે છે, જે મોટા અજાજથી કુટવા માટે ત્યારે તેની નજીક પેલો સાંપ તેની દેહજા માણસો લઈ જઈને કુદે તથા નાચે છે. એ મુજબ આખો રસ્તો ફટાકડાના કાગજોથી ઉમાઈ જતો હતો. એ ઉપરો અજદા તો મોટો હતો પણ બીજા નાના અજદા આસરે દશ શીટના કાંઈ સખ્યાખે સરખસની વચમાં વારા ફરતી

આવતા હતા. જેઓની આગળ એક માણસ દોડે લઈને તેઓને જ્યારે દેખાડે ત્યારે જાણે અજાણ બીહીતો હોય તેમ આગળ પાછળ કુદતો નાચતો હતો. સરખસે ચીનાઓની જુદી જુદી ગીલ્ડસ (guilds) ના જુદા જુદા બાગોમાં વહેંચાઈને ચાલતા હતાં જેઓમાં દરીયાઈને કીધે એક એકથી સરસ લપકાદર વાવટાઓ, પોશાકો તથા પાલખી જેવા તાણુતના આકારની બનાવતો, વાજાંત્રે તથા બાડે રાખેલાં માણુસોને કસખી તથા ભરતના પોશાકો આપીને ચલાવતા હતા. પેહેલાં જે ગીલ્ડનું સરખસ હોય તે સાથે તેનો મોટો વાવટો ઈર્ષ તે ૧૫ શીટ જેટલાં લાંબાં કપડાં તે ઉપર કસખી તીલી તથા ભરતકામ ધણું સરસ કીધેલું તે ચાલતો હતો, જેની પાછળ તાણુત જેવી બનાવતો ચાલતી હતી. એ બનાવત બાણું તથા કામડીના તથા લાકડાંની બનાવી તે ઉપર કાંઈ બેસુમાર નાનાં નાનાં પુતળાઓ, ધરોના તથા બાગોના આકારો, મિનારાઓ તથા મોતીના કુમખા તથા જાલરો, કાચના રંગીન દડાઓ, તથા ઘાટો ગોપરી રંગીને ગીલીટ કીધેલું હતું. એ બનાવતો ખરેખર જેવા અને તારીફ કરવાલાયક છે. એ ઉમાંત લાંબાં પટિયાપર પથુ એવીજ રીતની પુતળાં તથા ધરોની નકલો કોતરેલી બનાવતો હતી. ઉપલી તાણુતરોડી બનાવટોની અંદર જે ધધાને લગતી ગીલ્ડની તે હોય તેની બનાવત મુકતા હતા. જેમકે જેદ પથરની બનાવત કરનારા તે પથરના વાસીસો, રકાખી ધત્યાદી મુકતા હતા, એની આગળ તથા પાછળ બાડેના માણુસોને કસખી તથા ભરતના પોશાકો પેહેનાની ચલાવતા હતા, અને કાંઈ કાંઈ સરખસમાંતો ટકું ઉપર તથા તાણુતરોડી પાલખીઓમાં નાનાં છોકરાં-ઓને અસખના પાદશાહ, રાણી તથા પેહેલવાંનેના પોશાકો પેહેરાવી બેસાડેલાં હતા, જે બધાઓના મોઢા ઉપર રૂઢે તથા લાલ રંગ પુષ્કળ લગાડેલો હતો. કાંઈ કાંઈ છોકરાંઓને તો બાણું ઉપર એક નાની બેઠક કરી તે ઉપર કમરેથી તારે કરી બાંધીને બેસાડે છે, પછી તેને લાંબા કસખી જવળા પેહેરાવી છેક નિચે ખેંચી ચીનીના નાના પગે સટકતા રાખે અને એક બરા મોટી છોકરીને એક બેઠક

ઉપર બેસાડી જાગે તે ખાંખુ તેનાં હાથમાં આપી તે ઉપર પેઠું નાંતું
 છોકરું અલગ ઉજું હોય તેમ બતાવે છે. એ નાના છોકરાંઓ બાબમે
 પાંચ છ વરસનાં હશે, અને તેઓને આટલા બધા કલાક એ મુજબ
 સરખસમાં અલાબાથી કોઈ કોઈ તો એટલાં યાદી ગયલાં કે આંચકા
 તથા વાજાંજના કાનના બેહર ફાડી નાખે તેવા અવાજો છતાંજી તેઓ
 સુસ્ત બનીને જીવાઈ જતાં હતાં. તથા કોઈના મોહોડાંમાંથી લગ્ન
 વતીક ગળતી હતી. એ છોકરાંઓ દુરથી જાણે ખાંખુ ઉપર
 પુતળાં બેસાડ્યાં હોય તેમ તેઓ હીલી નરી શકવાથી લાગતાં હતાં.
 બધા દેખાવમાં એ અમેને તદન પસંદ પડ્યો નહી. બચારાં કુમળાં
 બાળકો ઉપર એ કાંઈ યોડી જઈ હતી નહીં. એ સરખસવાળાઓ
 એવાં છોકરાંઓનાં માખાપોને એક બે ડાહર તેઓનાં છોકરાંઓને ફેરવવા
 સારું આપે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક જુડી જુડી ગીટમાં
 જુદા જુદા તેના મોટા વેપારીઓ સરખસમાં મંબીરપણાથી પંખા ખાતા
 ચાલતા હતા તથા સરખસ યોખે ત્યારે બાજતો મુકાલીને બેસતા હતા.
 અમેને એ સરખસ અધુરું મળ્યું હતું તોજી નજદીક બે કલાક તેને
 દમારી આગળથી પસાર થતા લાગ્યા હતા. અને તેટલો વખત દમે-
 થી આગળ બધી રોકાવું ન હતું. અમા તો પુરું યથા પછી યોડા-
 એક મોહોડાઓમાં ફરી બગમે ગયા હતા, અને રાતના ફરીથી સરખ-
 સ નીકળવાનું હતું તે જોવા ફવીન્સ રોડ ઉપર રોડ દુરામલ દોરમ-
 સલ મેહેતાની હાંસિવાત્રા મુકામ ઉપર ગયા બ્યાં એ પેહેડીરાસા રોડ
 દોરમસલ મેરવાનલ મેહેતાએ અમારી સારી આવજાત કરીને પાછળ-
 થી સ્ત્રીમ લાંચમાં બારામાં પછુ ફેરવી લાવ્યા હતા. અમેને તેવનની
 હાંસિપર જતાં અવાજ ધ્યું હતું, અને એ વખતે રસ્તામાં
 પાસખી તથા છનરીક્ષા ફરવાનો દોકમ નહી હોવાથી અમેને ખગે
 ચોક્કીને જવુ પડ્યું હતું. જે વખતે સરખસ માહેજા સામે બીડ ધણી
 હોવાથી સરખસને ધણા બાજોમાં વેહેંચી નાખેલું અમેને વારાફરતી
 મળતું હતું. રાતના સરખસ ઘીસના સરખસ કરતાં તદન જુડીજ
 બનાવતોનાં અદરથી રોશણી મુકલી દીસે તેવા હતા એ.

સરખસ માછલીવાળાનું હતું જેમાં મોટી મોટી બેઠક તથા રામસ . . .
 કમડી તથા કાંજની બનાવતનાં કાગળોની હતી, જેમાં રાશણી મુક-
 વાથી માછલી ખરોખર દીસતી હતી. તાજુતરોટી બનાવતોળી તદ્દન
 સફેદ તથા રંગીન પુલની આરપાર દીસે તેવી બનાવેલી હતી. કાંઈ ઉપર
 નેતનાં જેવું કપડું બહેલું, અને પુલ પાન તેનાજ કાપી બનાવેલા
 તેથી તેની અંદરની તથા મોઢાલાની રાશણીથી ધણું રોમતાં
 હતાં. એ જોયા પછી સ્ટીમ ટ્રકમાં જેસી બારાંમાંથી શેઢે-
 રની રાશણીનો ખાહાર જોવા ગયા હતા. એ રાશણી કાંઈ જુદીજ
 તરાંકની અને નવાઈ જેવી લાગતી હતી. હાંગકાંગ શેઢેર જેમ અ-
 ગાઉ જણાવ્યું છે તેમ ડુંગર ઉપર છે, અને મોઢાલાનાં ધણુંખરાં ઘેરા,
 બંગાસાઓ, બાગો, દેવલના મિનારાઓ, ક્રાસો તથા ડુંગર ઉપરનાં બો-
 વન રોક તથા ટ્રામવેના રસ્તા તથા પાહાડને મથાળેના જાગને લાકનની
 માફક મુકેલી બતીઓ તથા છેક વાવટાકાકી સુધી કાંધેલી રાશણી
 ચીનાઈ તથા જાપાનીસ ફાંજુસોથી મોટા હાગ અને કાંઈ કાંઈ ગેસ
 તથા તેલની બતીઓનો કાંધેલો અને કિનારાપરનો પરાંઓના રસ્તા
 ઉપરની આશીસો તથા બેંકની પાહસાકી ઇમારતો છેક નિચેથી ઉપર
 સુધી બતીઓનાં ફાંજુસોથી બરી નાખેલી તેનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર
 લાગતો હતો કે તેની તારીફ અમા કશીથી કરી શકતા નથી. તેમાં
 ડુંગર ઉપરની રાશણીથી જાણે અધારામાં હવામાં મેહેલો અને દેવળો
 બાંધ્યા હોય તેમ દીસતું હતું. અત્રેની જાણીતી અમેરિકન પેટ્રોલ
 રસાય કંપનીને નામે તેઓએ પેતાની આર મજલાની હવેલીને ફાં-
 જુસોથી જાણે એક ગંજાવર અમેરિકન વાવટો તારા અને પતાનો બના-
 વેસો હોય, તેમ શણગારી હતી, જે દેખાય ધણેજ સારો લાગતો હતો.
 સ્ટીમર કંપનીવાળાઓએ સ્ટીમરના આકારો ગેસથી બનાવેલા હતા. કાંઈ
 ગમ રાણીની તરવીર રાશણીની તથા પુલોની બનાવી મુકી હતી. કલાક
 દાવર તો જાણે કવેરાતનો રંગીન બનાવેલો હતો, વળી જ્યે જગ આત-
 શખાજી તથા બાંનો જ્ય્યાબધ હોતા હતા. પાહાડોને મથાળે જાણે બલ-
 તાંની રાશણી સહભાવેલી તથા બધી તરફથી રંગીન જપેરિયા સહભાવેલા

ઉપર બેસાડી જાયું તે બાંધુ તેનાં હાથમાં આપી તે ઉપર પેઠું નાનું
 છોકરું અલગ ઉભું હોય તેમ બતાવે છે. એ નાના છોકરાંઓ બાપને
 પાંચ છ વરસનાં હશે, અને તેઓને આટલા બધા કસાક એ મુજબ
 સરખસમાં ચલાવ્યાથી કોઈ કોઈ તો એટલાં યાકી ગયલાં કે આંચકા
 તથા વાજાંવના કાનના એહેર હાડી નાખે તેવા અવાજો છતાંજી તેઓ
 સુસ્ત બનીને ઊંધાઈ જતાં હતાં. તથા કોઈના મોઢોડાંમાંથી લખ
 વતીક ગળતી હતી. એ છોકરાંઓ દુરથી જાણે બાંધુ ઉપર
 પુતળાં બેસાડ્યાં હોય તેમ તેઓ હીલી નર્સ સકવાથી લાગતાં હતાં.
 બધા દેખાવમાં એ અમોને તદ્દન પસંદ પડ્યો નહી. બચારાં કુમળાં
 ખાળકો ઉપર એ કાંઈ ચોડી જણા હતી નહીં. એ સરખસવાળાઓ
 એવાં છોકરાંઓનાં માબાપોને એક બે ડાલર તેઓનાં છોકરાંઓને ફરવવા
 સારું આપે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક જુદી જુદી ગીદમાં
 જુદા જુદા તેના મોટા વેપારીઓ સરખસમાં મંજીરપણાથી પંખા ખાતા
 ચાલતા હતા તથા સરખસ ધોબે લાવે બાજતો મુકાવીને બેસતા હતા.
 અમોને એ સરખસ અધૂરું મળ્યું હતું તોખી નજીક બે કસાક તેને
 હમારી આગળથી પસાર થતા લાગ્યા હતા. અને તેટલો વખત હમે-
 થી આગળ વધી શકાયું ન હતું. અમા તો મુશં ધમ્મ પછી યોગ-
 એક મોઢોલાઓમાં ફરી બંગલે ગયા હતા, અને ચાલતા ફરીથી સરખ-
 સ નીકળવાનું હતું તે જોવા કુનીસ રોડ ઉપર શેઠ ફરામજી દોરમ-
 સજી મેહેતાની દારીસવાડા મુકામ ઉપર ગયા બ્યાં એ પેહેડીચક્કા શેઠ
 દોરમસજી મેરવાનજી મેહેતાએ અમારી સારી માત્રજાત કરીને પાછળ-
 થી સ્ટીમ લાંચમાં ખારામાં પથુ ફેરવી લાવ્યા હતા. અમોને તેવનની
 દારીસપર જતાં અવારું થયું હતું, અને એ વખતે રસ્તામાં
 પાલખી તથા જનરીકક્ષા ફરવાનાં હોટકમ નહીં હોવાથી અમોને પગે
 ચાલીને જવું પડ્યું હતું. જે વખતે સરખસ માહેલા સાથે બીડ ધણી
 હોવાથી સરખસને ધણા ભાગેમાં વેહેલી નાખેલું અમોને વારાઠરતી
 મળતું હતું. ચાલતા સરખસ ઘસના સરખસ કરતાં તદ્દન જુદીજ
 બનાવતોનાં અદરથી રોશણી મુકલી દીસે તેવા હતા. એક

મંત્રને લગતી મુર્તિઓની બનાવતો ટાંચેલી દત્તી, તથા વગમાં માંડવ નાંખીને કુંભરો તથા બતીયા રેસાણી ફીંચી દત્તી, જેથી બહુ દીવા-નખાનામાં ફરતા હોય તેવું લાગતું હતું. સાંજના મુજબ ચીના-ઓએ પોત પોતામાં પચાસથી સાઠ દળર ગણતરું ફંડ જુબીલી સાફ લીધું ફીધું છે, જેમાંથી દર દળર ગણર જેનરલ ફંડમાં આપ્યા છે. બાકીનામાંથી પોતાની જેમજર એક દામરની ઇમારત બનાવવા તથા લાઈબ્રેરી બની કરવાના છે. એ ઉપરાંત તેઓ જે સરખસો કઠાડે છે તેનો ખરચ પછુ દળરો ગ્રંથર થયો છે. એ સરખસો સાફ કનડાનથી વાગન વળાડનારા તથા બીજાઓને લાવેલા છે. સધળા બનાવતો તથા પોશાકો બાંહે મળે છે તેથી ત્યાંથી લાવ્યા છે, તથા કંટલાક ગીદરસો તો પોતાને ત્યાં દર સામ તેઓના તેહેવારો ઉપર સરખસો કઠાડવા રાખી મુકે છે. આજની ધામધુમમાં મોટો બામ ચીનાઓનો હતો, અને આખું શહેર તેઓને માટે જાજ કરવા ખુદતું મુકયું હોય તેમ ઉમાઈ જતા હતા. સરકારી બાગમાં વટિક માંચરા બાંધી લાં નાટકો તથા ગાયલો માલુ રાખ્યાં હતાં.

તા. ૧૦ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે ક્યે કાઈ જોવા લાયક જગ્યા થર ગયા હતા નહોં. આજે દીવસ ચીનાઓ મહ કાલની માફક સરખસો કઠાડીને ફરતા હતા. અને જેઓના ઘોલ કમજબાના અપાજથી કંટાલો બાવતો હતો. સાંજના ફરવા નીકળ્યા લારેખી એ-ઓનાં સરખસો રસ્તે રસ્તે મલતાં હતાં. આજે રાવના જુબીલી કમીટી તરફથી ઈલાના સીટી હાલમાં બાલ થયો હતો લાં ગયા હતા જેમાં આ સરે ૮૦૦ જણા આજ્યા હતા.

તા. ૧૧ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે જ્યોર સુધી છેલાંની ચીનાઈ બનાવતોને લગતી દુકાણોમાં ફર્યા લતા. સાંજના કેનડી રોડ કરીને હુંગર ઉપર બોનન રોડની દેકાણુમાં રસ્તે છે લાંથી ફરીને કુવી-ન્સ રોડને રસ્તે પાછા ફર્યા હતા અને રાતના ૧૦ વાગેને છેલાંનાં સર-કારી બાગમાં એલીસ મેમોરીયલ હાલ પાટાલને મદદ આપવા, સાફ આલફ્રેસકો (Alfredso) હતો લાં ગયા હતા. જ્યાં ચીનાઓને

લગતી મમત ઉપાંત ફેનસી બજાર ઇંદાના જણીતા મુરેશ્વરિયનોએ ઉર્જા કીધું હતું, ત્યાં નાટક અને આતશબાજી પણ કીધી હતી. તે ઉપાંત ચીનાઓ જે સરઘસમાં માણવીના તથા બીજા આકારો લઈને ફરે છે, તેઓને પણ હારખંધ ત્યાં લાવીને ગોઠવી તેમાં રેશમી કીધી હતી, જેનો દેખાવ સારો લાગતો હતો, તથા બાગમાં સંખ્યાબંધ રેશમી કીધી હતી. એ જોવા જવાની ડાહર ૧ ની શી હતી.

તા. ૧૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેની વેશ્ટ એન્ડ તરફ આવેલી રોપ (દારાંની) મેન્યુફેક્ચરી જોવા મળ્યા હતા. એ એક કંપનીની મીલકત છે, જેની દાપણ ડાહર ૧૬૦૦૦૦ ની છે, મનીલાથી ઈંદા ગાંસડીઓમાં બંધાઈને સન આવે છે. એ સન (Hemp) નું ડાઝ સાંભળવા મુજબ કેલનાં ડાઝનાં જેવું આવે છે તેની છાલમાંથી આવો કાદાડીને કાદાડી નાંખી તેના શાખા લાંબી દોરી જેવા હોય છે, તેનું દોરડું વણવામાં આવે છે. એ શાખાને ઈંદાં લાવીને પેટલાં એક જાતના સાંચામાં ઝીના નીખ્યાની માફક સહવા હોય છે તેથી છુટા પાડવા ઉપરાંત કચરો પણ કાદાડી નાખે છે, અને પછી તેમાંજ એક રોલરમાં ડબાઈ તે લાંબા અને સરખા થાય છે. એ મુજબ ચાર એવી જાતના સાંચાઓમાં પસાર કરીને પછી બીજા એક સાંચામાં તેને મુકે છે જેમાં તે પાછા ઝીના સલીયાઓની વચમાંથી ધઈને એક નાનાં હોલમાં તે શાખાના દોરા એકઠા થઈને તેની સામથી એક ચકર ફરતું રહે છે તેથી વલ અપાઈને રતું સુતર વણાય છે તેમ એની સુતલી થાય છે. એવી સુતલીના પછી જેવી જાડાઈનાં દોરડાં જોઈએ તેટલી સુતલીઓને વલ આપી જડી બનાવતા જાય છે. ઈંદાં આપણા હાથની કાંડી જેટલું જડું દોરડું બનાવે છે. તે જોઈને પછી સાંજના શુદ્ધકીર્વાન કરીને છેક ઊગમણ બાગ છે ત્યાં ફેંસા હતા. એ જગ્યા પર જવાને રસ્તો દરીવેકીનારેથી પરાયાના મારએ છે, પણ બીજું ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી.

તા. ૧૩ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેના વીકટોરિયા હોટેલના માર્કેટ રોડ દોરાળજી નવરોજજીએ તેમના દોહડુંના બંગલામાં

ખેડાવેઆ હતા ત્યાં ગયા હતા ત્યાં ગંધી જ્યાંઓપર અમોને ફેરવ્યા હતા. એ જ્યાંપર આસતે આસતે બંગલાઓ બધાતા જાય છે, અને દંડાઓ, ગોડાઉનો તથા સરકારી વાહાણો ખાંધવાની જોદીઓ આવવાથી આગલ આસતાં એ જમીનની કીમત વધી જશે એવું લાગે છે.

તા. ૧૪ માં નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે કલાક ૧૧ વાગેને ઈંદાની આઈનીસ શુગર રીફાઈનીંગ ફેક્ટરી જે જરડીન મેટ્રીસનની કંપની હસતક છે તે જોવા ગયા હતા. જવા તથા બતેવવા તરફથી હલકી જાતની કાલ તથા કાલા રંગની ખાંડ ઈંદા મંગાવીને તેને રીફાઈન કરી શાક-રીયા ખાંડ સફેદ બનાવે છે. પેહેલાં જવાની ખાંડને એક મોટાં બધાંનામાં પાણી સાથે નાંખી ઉઠાવી તેનો શીરો બનાવે છે. એ વખતે બધાંનામાં એક સળમાનો સંચો છે તેથી તે ખાંડ ઉઠાવે છે, તેને આખો વખત હીલવ્યા કરે છે, અને તેમાંનો કચરો જે ખાંડ થાને હળકો હોય છે તે ઉપર તરો આવે છે તેને કાઢાડી નાખે છે. પછી એ શીરો જે તદ્દન કાળાં રંગનો થાય છે, તેને નલીઓમાંથી લઈ જઈને એક ખીન મોટાં વાસણમાં ઘાટીઓ કપડાંની બનાવેલી રાખે છે તેમાંથી ગાલી કાઢાડે છે, જેથી મોટાં જોવા કાંઈખી કચરો હોય છે તે સાફ થઈને નીતરો શીરો બાહાર પડે છે તે જરા સ્વચ્છ લાલ જોવા થાય છે એ શીરાને પછી ખીન મોટી તાંકાઓમાં નાખે છે, જેમાં કાચેલા રાખે છે તેનાં પડોમાંથી શીરો ગળાઈને નીતરો સફેદ પાણી જોવા થઈને બાહાર પડે છે. એ પાણીમાં ૫૦ ભાગ ખાંડના અને ૫૦ ભાગ પાણીના હોય છે. તેને એક મોટા જનતરમાં નાખે છે, અને તે જનતરની અંદર સખ્યાબંધ બાફની નળીઓ હોય છે તેથી તે પાણી જોવા શીરામાંથી પાણી વરાલ રૂપે હડી જાય છે ત્યાં સુધી કરે છે, અને તેમાંથી કાઢો જોવા બાફી રહેલો શીરો એક જીલ્લ સંચામાં મોકલે છે. એ સંચો એક મોટું જાળ વાસણ છે, તે સંચાથી જાળ ચક્કર એટલું તો જોરથી ફરે છે કે તેમાંનો શીરો તેની બાજુએ દબાઈને ચકરાવાના જોરથી (Revolution) તેમાંનું પાણી તદ્દન નીચવાઈ જાય છે, અને સુકી કીસટલ જેવી ખાંડ આસપાસ બધેબધે જાય

છવવા દે છે. રસ્તા તથા વેપારની સમવડ કથી કરતા નથી. જે મોટા રસ્તાઓ તથા નેહરો છે તેને લીધેજ આઠલો પશુ એ દેશ ટકી રહ્યો છે. તે ધણી આગળા વખતના બનાવેલા છે હમણા તો દેશ દેશની આવકનાં જાણે લીલાંડ થાય છે, અને જે ધણી વધતી મેહેસુલ આપે તેની પાસેથી રોકડ લઈને પછી તેની દયા ઉપર તે મેહેરોને રાખે છે. તે ધણી અજાણતાં પોતે કમાવાને ખાતર એ કંટસકટ લે છે, અને રૈયતને નિયમે છે તેથી લોક બધું ઈશ્તિનું ધણુંજ કંગાલ હાલતમાં રહે છે. હમણાં એ મહિના થયા ત્રીનમીન પ્રગણામાંની થશે રીવર નદીનો બંદ ફાટો હતો. જેથી રેલ આવીને સાંભળવા મુજબ ૧૦ લાખ માણસો તેથી મરણ પામવા ઉપાંત કંગડો સાક મેરબાર વગરનાં થઈ ગયાં છે. હવે તેઓને મદદ થોડીધણી કાઢી, નહીં કાઢી તેવું કરીને હમણાં ચીનાઈ વર્તમાનપત્રોમાં છાપ્યું છે કે એ નદીનો પુસતો પાડો બાંધવા સારું પૈસા જોઈએ છે. તેથી દેગેદેશના ગવરનરોના તંથા બીજા મોટા ઓધાઓને સારું માંગણીઓ લેવી અને જે વધતા પૈસા આપે તેને તે આપવી તથા માદરીનના તથા બીજા ખેતાઓ પશુ વેચીને પૈસા એકઠા કરવા. એ પ્રમાણે ઈલાં કામ ચાલે છે ત્યારે રૈયત કેમ સુખી રહે? રૈયત ઉપર કર કશે નાંખતા નથી. પણ જગાતથી આવક કરે છે જે ધણું હમ જેવું ન હોવાથી ઉપર મુજબ ઓધાઓનાં લીલાંડ થાય છે. જે ચીનાઓ જીત પકડે નહીં અને રેલ્વેઓ બાંધવા દીયે તથા બીજાં એમનાં બંદરોમાં આગળોટ જવા દીએ તો દેશને વેપારથી ધણો ફાયદો થાય. પણ તેમ કાઢાથી લોક જુએ મરે કરી કશું કરતા નથી, અને કરવા બીજાઓને દેતા પણ નથી. થોડુંએક પર શેહેધાર્થી પુસંગ સુધી વીશ માર્ચલની રેલ્વે સડક પરદેશીઓએ બાંધી હતી. તે બીજે વરસે ચીનની સરકારે વેચાતી લેઈને પાછી જાંજ નાંખી હતી અને હમણાંબી રેલ્વે બાળે ચારવણી ધણી થાય છે, પણ તેમાં ફતેહ મળે તેવું દીસતું નથી.

તા. ૧૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ ઈરિયો જરમાં હતો, અને સ્ટીમર ધણા ડોલા ખાતી હતી, વાદલ પણ

ધણું મેરાયલું હતું. બપોરના બાર વાગા સુધી સ્ટીમરે ૨૪ કલાકમાં ૩૦૬ માર્ચલની મંજલ ઠાપી હતી. અમારી સાથે ઉતારાઓનો મોટો ભાગ ફ્રેન્ચ રીજમીટના અમલદારો તોનકવીનથી પોતાને દેશ જવા સારું ચહોડેલા છે. સ્ટીમરમાં સધળું ફ્રેન્ચ બોલીમાં કામકાજ ચાલુ છે, પણ થોડાક સ્ટુઅર્ટો ઇંગ્રેજ બોલી શકવાથી અમેને ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. ઉતારાઓ આસરે ૩૦ જથ્થા હશે તેમાં ત્રણ ચીનાઓ મારસેલસ જવા આવેલા છે, બાકીના ટુટક ઉપરના ઉતારા ચીનાઓ આસરે એકસો ઉપર હશે જેઓનો મોટો ભાગ સીંગાપોર જવાનો છે. એ સાકાને ટુટક ઉપર રેહેવાથી દરિયો જોરમાં છે તેથી અલખતે ધણી અડચણ ખમવી પડતી હશે.

તા. ૧૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—ગઈ રાતથી દરિયો ધણો જોરમાં હોવાથી આખી રાત સ્ટીમર એટલી તો ડોલતી હતી, કે રાતનાં ઊંધ પણ બરાબર આવી ન હતી સહવારનાં પણ એજ માફક આજે હતું અને દરિયાના મોજા જાણે કુંજર જેવા મોટા લાગતા હતા. તેથી સ્ટીમરનો પાછલો ભાગ જ્યારે જાયકાતો ત્યારે ઈસ્કોર એકદમ પાણીની બહાર આવવાથી તેનો ધણો મોટો અવાજ થતો હતો. પવન પણ થોડો ધણો હતો ધારવા મેલે આ બાબતુ પર ચોમાસું મેસવાના દિવસો નજદીકમાં હોવાથી એ મુજબ દરિયો જોરમાં હતો. આખરે કપતાને સ્ટીમરને જમીનની નજદીકથી ચલાવવા માંડી, ત્યારે તેણું ડોલા ખાવાનું જરા નરમ પડ્યું હતું. સહવારના આઠ વાગેથી એનામ (Annam) દેશનો કિનારો દીસવા લાગ્યો હતો, અને આખો દિવસ એક સાંજ સુધી એજ માફક સ્ટીમરને કિનારેથી લાપગે એક મા ઇંચ દુરથી ચલાવી હતી જેથી સઘણા પહાડો તથા જમીન બરોબર દીસતી હતી. બપોર પછી કેપ્ટીન ચાએનાનો કિનારો મલવા લાગ્યો હતો, પણ અઘણું થવા પછી સ્ટીમર પાછી બરદરિયે ચલાવી હતી અને તેટલાં દરિયાનું જોર પણ થોડો ધણો વરસાદ પડવાથી નરમ પડી ગયું હતું. આજે બપોરના ૧૨ વાગા સુધીના ૨૪ કલાકમાં દરિયો સઘળી રીતે જોરમાં હોવાથી ૪૨૬ માર્ચલની મંજલ સ્ટીમરે કાપી હતી, જે

દુકાનના ૧૮ મોડાને આસરે હતી. એટલી ઝડપથી દરિયામાં આગેલી સ્ટીમર ખીણ અમોએ જોઈ નથી.

તા. ૧૮ મી નવેમ્બર સુને ૧૮૮૭—આને પાછલી સતનાં ૪—૩૦ મીનીટે અમારી સ્ટીમર ઉપરથી ટોપ પડી ત્યારે, જાણું કે અમો ફ્રેન્ચ લેફ્ટના કોચીન ચાએનાના સંસ્થાન સેંગોન (Saigon) શહેરમાં આવી પુચ્છા હતા, અને આસરે ૭ વાગે નદીને કાંઠેના કંઠા ઉપર સ્ટીમર આવી ઉભી હતી. લાંમકાંગથી સેંગોન હપર માધ્યમ દૂર છે. આને આખો દિવસ વાદલ ધેસલનું તથા વરસાદ આવતો હતો. અમારી સ્ટીમરની સામેથી અમોને એ જરનેસ્તી સાહેબો એજ કંપનીની આશીસમાં જતા દેખાયા હતા. અમોને સ્વપ્નામાખી નદી હતું કે સેંગોનમાં જરેતોસ્તીઓ હશે તેથી અમો ને આશીસમાં ગયા, અને તેઓ સાથે ઓળખ કીધી ને ઉપરથી ખાલમ ખાલુ કે શેઠ પેસવનજી હારમસજી આને ૧૫ વરસ થયા હતાં અને કમબોડિજ વચ્ચે પોતાનો વેપાર ચલાવે છે અને એ વરસ થયાં તેવણની સાથે તેવણના બાબેજ શેઠ દીનશાહજી તલાકી પણ હતાં આવેલા છે. તેવણ સેંગોનમાં પરચુટજી સામનની દુકાન રાખે છે, પણ ચાબલીને દલગીર થયા હતા કે ફ્રેન્ચ સરકારે ગઈ તા. ૧ થી જીલાલથી વેપારની જાણસો ઉપર જમાત થઈ જી મોટી નાખવાથી પેહેલા શેઠને પોતાનો છતાંનો વહીવટ નદી પરવડતો હોવાથી તે બંધ કરીને તેવણ અમારોવાસીજ સ્ટીમરમાં સીમાપોરે જવા નિકળ્યા છે, અને એવણના બાબેજ ખીજા પંદર દિવસમાં દુકાનનો સામાન વેચીને સીમાપોર જશે. એ સાહેબોની અતરે એક સ્ટીમર સેંગોન અને કમબોડિજ વચ્ચે દોડતી હતી, તથા પદરખાલું તથા ચોખવાટરનું કારખાનું હતું, તે સંધળું, એવણે હમણા વેચી નાખ્યું છે. એવણે કમબોડિજની મુનિસિપલ કાફિસીલના એક મેમ્બર છે, તથા એજ દેશની ખેતિવાડી, વેપાર અને હુનરની કમીટીનાખી સભાસદ છે. આગલ એવણે પોતે એક સ્ટીમર સીયામ દેશના બેનકોક શહેરમાં બાંધી હતી, અને પાંચ વરસ સુધી તેવણ પોતે તેના કપટાન દા-

ખલ સીયામ અને કેમ્બોડિયા વચ્ચે તેને ફેરવતા હતા. પણ પાંચઠી તે પરવડ્યું નહીં તેથી કેમ્બોડિયામાં જઈ રહી પોતે વેપાર કરવા માંડ્યો હતો, અને આજે એક મહિનો અગાઉ ત્યાંથી સેગોન સુધી પોતાની ધણિયાતી સ્ટીમર ધણી વરસો ચલા ફેરવતા હતા. એવળુના કહેવા મુજબ આગળ ઇંદાનાં વેપારમાં એકના બમણા ચલા હતા એટલે નહોં હતો, પણ હમણા ગઈ તા. ૧ લી જુલાઈની ફ્રેન્ચ સરકારે પચાસથી સો ટકા સુધી બદલ દેશાવરના માલો ઉપર જગત નાખવાથી વેપારનો કશો જતો રહ્યો છે, અને તેને લીધે ધણી વેપારી લોક સેગોન છોડી ગયું છે અને હજી જીવું રહે છે. એ બાબે ધણી અરજીઓ ઇંદાનાં તથા સીંગાપોર અને બ્રીજ દેશોના શેઠાએ કીધી પણ તેને કશો વજન મલ્યો નહીં. આગળ જે રાજ એક બે સ્ટીમર તથા વાહાણ આવજાવ કરતાં હતાં તે બધાં બંધ થઈ ગયાં છે અને લાયકે આઠ દહાડે એક બે વાહાણો માલ લાવ લઈજાવ કરે છે એ જગત જ નાખી છે તે ફ્રેન્ચ દેશ તથા તેના સંસ્થાનના માલ ઉપર નથી નાખી પણ બ્રીજ દેશાવરના માલ ઉપર નાખી છે. પણ વેપાર ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો સાથે કંઈ ન હોવાથી સધળું ઇંદાં પડી બાચું છે. ઇંદાં વેલાતી ઉપ્રાંત મુબઈના સુતર તથા કાપડનો પણ વેપાર સિયામ રસ્તે સારો હતો પણ હવે તે બંધ થઈ ગયો છે.

ફ્રેન્ચ પુલ સિયામ બીજી બધા રહેવાસીઓને માણસ દીઠ કર (Poll Tax) આપવો પડે છે તથા વેપાર સાઈ લાઈસન્સ પણ લેવું પડે છે. ઇંદાં કાંઈ જોવા લાયક નથી પણ શહેર ફ્રેન્ચને લગત હોવાથી તથા નવું જસાવેલું હોવાથી મોહોત્સા સીધા અને સરખા તથા બધે છાયડાનાં ઝાડો રાખી ફ્રેન્ચ દેશનાં બ્રીજ શેઠેશ માફક રજિયામાણ બનાવેલું છે. વેપારી બાજ પરની ઈમારતોની માફકસરની સારી છે તે તરફ ફરીને ઇંદાથી જલુ માર્ચલ દુર જુલુ સેગોન શહેર જોને મુલોં (Cholon) કરી કહે છે ત્યાં ચલા હતા જમાની વસ્તી સારી છે પણ કાંઈ જોવા લાયક નથી. અને વનસપતીથી જગ્યા લીશોતીરી બરેલી

લાગતી હતી અને નાનીએરીનાં ઢાંડો તથા ગીમ ઝડપાન ધણું દીસતાં હતાં જેઓની દેશ નાના આવનીના ધરે છુટાં છવાયાં હોવાથી રળિયામ-
ણું લાગતાં હતાં. એ પછી ઇંદાનો મોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા
હતા. જ્યાં એક પાર્ક હોય તેમ મોટા ઢાંડો રોપીને નિચે ધાસનાં મેદા-
ન કીધેલાં છે. સાંથી ઈંદાનું દેવળ જોવા ગયા. જ્યાં ફ્રેન્ચ કોમીન
ચાપનાનો ગવરનર જે ૧૫ દિવસ પર ઈંદા મરણ પામ્યો છે તેની
કોરીન એક એપયમા ભપકાથી રાખેલી જોઈ હતી. એને ફ્રાન્સ દાટવા
લઈ જવાનો છે તેથી બીજા ૫૬૨ દિવસ પછી ફ્રેન્ચ ટ્રાન્સપોર્ટ જોટ
આવી તેને લઈ જશે. એની પેગ ઉપર લગવાખંધ કુચોના હારો પડે-
લા હતા. અને આસપાસ ચાત દિવસ મીનમતી ખાલે છે. એ દેવળ
મોટું છે પણ તેમા કંઈ જોવા લાયક નથી. સાત વરસ થયા તે ખં-
ધાયુ છે. ઇંદા જે આવાઝિયા ઉપર સ્થિતમનો એક રાજવંશી વેવાત
થઈને આવ્યો હતો. તેને ધણી ધામધુમ સાથે એ મરનાર ગવરનરે
આવકાર દીધો હતો પણ તે પાછો ગયા પછી બીજેજ દીને માથે કો-
લી બદલવાથી ગવરનર એમએક મરણ પામ્યો હતો. તેને બદલે પીકો-
ગની કોર્ટનો ફ્રેન્ચ એલચી આવીને કામ ચલાવે છે. એ ધણી ફ્રાન્સ
જવા સાર કાલખો સુધી ગયો હતો, તેને તાર કરીને ઇંદાં પાછો
ખેલાવ્યો હતો. એ પછી ઝીમેગ્રોજીલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં
થોડાએક પખેસ અને જનવરો રાખેલા છે, પણ જોવા લાયક કંઈ નથી
એ પછી વરસાદધણે પડવાથી તથા ખીચુ કાઢ જોવા લાયક ન હોવાથી
પાછા સ્ટીમર ઉપર બપોરના ત્રણ કલાકે ગયા હતા. સેગેન (Sé-
gon) શહેર કોમીન ચાપનામા સેગેન નદી ઉપર આવેલું છે. એને ફ્રેન્ચ
સરકારે સને ૧૮૫૯મા એનેમીસ ગવર્નમેંટ પાસથી છૂટી લીધું હતું તે આ-
ગમચ કોમીન ચાપનાનો થોડો જામ જેઓને અસ્તક હતો. પણ એ-
નેમના રાજ સાથે લગઈ થવા પછી સેગેન તથા થોડાએક મામો
ફ્રેન્ચ સરકારે લઈ લીધા અને એનેમનો રાજ જેઓને લાગે છે જમ
હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના આસરા હેઠલ છે તેમ એનેમ-
નો રાજ ફ્રેન્ચને અસ્તક છે. કોમીન ચાપનાની ઉપર ૨ મીની ૬

કારને અસતક નજીક ૧૯૮૦૦૦ ચોરસ માપલ જમા અને ૧૬૩ લાખ માણસની વસ્તી છે જેમાનો મોટો ભાગ એનેમીસ અને ચીનાઓ છે. સેગોનની ખુદ વસ્તી ૧૫૦૦૦ ને આસરે છે એનો વેપાર સને ૧૮૮૪ માં ૨૮૨ લાખ ડલરનો હતો, જેમા ૧૭૫ લાખનું કાપડ આવતું હતું વેપારનો સૌથી મોટો ભાગ ચોખાનો હતો તે ઉપરાંત મરી સોપારી તમાકુ, કાપી ગુલી, કેસર છસાનીનો હતો, ઇલાચ રહેવાસીને એનેમીસ, કરી કહે છે તેઓ ધણાખરા બરમાહ દેસના લોકોને દેખાવમા તથા પેહેરવાસમા મહત્તા આવે છે તેઓના મરદો માથા ઉપર ચોરનોની માફક મોટા લાખા ખાવના ચોરલા બાંધીને રાખે છે રંગે ચીનાઓ કરતા બરા શામશા અને કંડે ઠીમણા છે એ લોકો ધણા આગસ્ટ કહેવાય છે તેથી બધો વેહેવાર ચીનાઓ અસતક ચાલે છે ખેતીવાડી વગીક ચીનાઓ કરે ૩ અને જાણે એનેમીસનો ના ક્રેન્ચ લોકોને ઉચો હોય તેમ નેઓખી બેદરકાર છે અને કશી રીતે વેપાર વનજ કરતા નથી, પણ બરમનો અને ઇન્ડિયને વેપાર ચલાવે છે. જેઓ ઉપર હમણા જગત નાખવાથી નેઓખી પેહેડીઓ બંધ કરવા લાગ્યા છે અને જે એ જગત લોકો વખતમા કહાડી નહી નાખશે તે સધળું ખરાખી જોવું થઈ જશે ઇલાની સધળા પેહેડીઓ તથા દુકાનો સવારના સાતથી દશ અને સાંજના ત્રણથી સાત વાગા સુધી બંધાડે છે અને વહીવટ તે વખતેજ ચલાવે છે બાકીનો વખત બિનાવામા કહાડે છે પણ તેને બદલે રાતના રેમટરાઓ માણ રહે છે અને પેરીસ શહેરની નકલ કરવા સર્વે ક્રેન્ચ સાહેબો ઇલાના નામની ગુલી વાર્ડસોમા કરવા નિકળે છે તે રાતના એક વાગા સુધી પોતાને મોકાને જતા નથી ઇલાના બાર-બરદારી જનવરેમા કેમખોડજથી આવતા બવદો છે જેઓ સુબર્બના બારબરદારી બલદોને મળતા આવે છે કરવાની તથા ભાડેની ગાડીઓ સીગસમ તથા ફાઈગીનો છે, પણ તેમા જે ટકુઓ જોડે છે તે ધણાજ નાના કદના પેટુ ટકુપીની નાના છે પણ તેઓ ધણા અડતલ છે અને મોગી ગાડીઓને સેહેલાઈથી નપાટામા વસડી લઈ જાય છે, સેગોનની સધળી જમા મપાત છે એક નાનો કુમરથી દીસતો નથી

છે. નહીં તો એથી દોડું' થા કોઈ વખતે બેવડું' પણ આવે છે ક્કરી કહે છે. બાગમાં ઉપલી ફરતના ઝાડો ઉપરાંત બીજા દેખાવરોનાં પણ ઘણી જાતનાં ઝાડો ઘરો બનાવી તેમાં રાખેલાં છે તેમાં લેસ પ્લાન્ટ (Lace Plant) કરીને પાણીમાં બેસતું ઝાડ છે જે જાણે દોરાની જાડીનું લેસ માફક ગુટેલું હોય તેવા પાતરાંનું છે. ઓરબીડસો (Orchids) પણ ખેતુમાર છે. એક જાતનો બરડસ નેસ્ટ ફરનને મલતાં મોટાં ઝાડ ઉપર બેસે છે જે જાણે એક મોટા બાગમાં મુકવાનો કારો આવે છે તેનેજ આખા મલતો છે. એ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ઝાડો જોવા લાયક છે. એ બાગમાં જીવતાં પંખેરાંનો પણ સંમદ છે. લાંબી નીકલેલા અુજ્યમ જોવા ગયા હતા. એ અુજ્યમને સીંગાપોરને પેહેલો સ્થાપનાર સર રોમફોરડ રેક્લસનું નામ આપેલું છે તે હમણાં સરકારી સ્કુલ જે દરીયે કીનારે છે લાં રાખેલું છે પણ એને સાઈ એક મોટી રાણકદાર ઈમારત બંધાઈ તેવાર ધમધી હમોએ જોઈ છે લાં લઈ જવાના છે. એ અુજ્યમમાં હમોએ નહીં જોવાની જેની ચીજ જેવું કાંઈ છે નહી, તોખી આપણાં મુંબઈનાં નામના અુજ્યમ કાણે ધણું સરસ છે. સીંગાપોરમાં કમળાઓ ઘણા મોટા આવે છે તેમાંનો એક નમુનો એ અુજ્યમમાં હતો, જે આસરે સાડાપાંચ શીટ લંબાઈમાં મોટો છે. 'કાષ કમળા ત્રણસોથીખી ઉપર સ્તલ વજનનું, ઈંદાં મલે ■ એમ કહે છે. એ પછી ઈંદાંને વોટર વરક્સ જે આસરે ત્રણ માર્દલ દુર ■ તે જોવા ગયા હતા. સીંગાપોરમાં પાણી પોંદો-ચાડવા એ જગાના નાના કુંબરોની એકગમ પુશતો બાંધીને સરોવર બનાવેલો છે. જેની આસપાસની ટેકડીએ લીલોતરીથી બરેલી હોવાથી દેખાવ રવીયામણો લાગે છે. વલી પુશતાવાલી જગ્યા પર એક મ-જાનો બાગ બનાવેલો છે, અને લાંથીજ સરોવરમાંનું ઉભાતું પાણી જ-વાનો માર્ગ સીડીના આધારમાં કાઢે છે, જે આસરે ૧૦૦ શીટ પોહોલો અને આઠ ટપાનો હોવાથી પાણીનો ધોધ પડતો હોય તેમ લાગે છે. ઈંદાંથી નલમાં પાણી એક દુરનાં બિંવા કુંગર વરફ લઈ જઈ તેને મથાલેની ટાંકા (રિઝરવોયર)માં પુંબાથી ઉપર ચઢાવી લાંબી શેઠરને પોંદોચાડે છે. એ સીવાય સીંગાપોરમાં કાંઈ બીજું જોવા ■ ૧

એ શહેરમાં ઘરોની ખાંધણી કાંઈ રોણકદાર નથી ફક્ત જાહેર ઈમારતો જેવાં કે ટાઉનહાલ, મ્યુઝયમ, કોર્ટ હાલિસ, કલ્યાણી જરા બાહારથી દેખાવાનાં છે. ઘરો તથા ચાલીઓ, એક યા બે મજલાની હોય તેમ છે તેઓની નીચેથી ઈંદાં જાયુક વરસાદ પડે છે તેથી લોકોના બંચાવને સારું નાના કુટપાક રાખેલા છે. શહેરનો મોટો બાગ દરીયે કાનારે ખારાની સામે રાખેલો છે તેથી એ લતાની જમીનની કીમત ઘણી સારી હોય છે વેપારી લતાને કમરથીપક્ષ સ્કુવેર કહે છે. વચમાં ખાલી જગા ખુદી રાખી ફરતી ઇમારતો કાંધી છે. ત્યાં બેંક તથા માટી ફકાનો અને આશીસો આવેલી છે પણ કાંઈ કમ જેવું નથી. ઇંદાંનાં જરતોસ્તીઓને અવલમંજલ પોલિવાડવાની જગા પર સંજના ગયા હતા. એ જગા અસલ એક કુંગર ઉપર દરીયે કિનારે ખારાની સામે આવેલી છે પણ આસપાસનો કુંગર સઘલો ખણી કહાડ્યો છે. એ જગા ઉપર આસરે વીસ જરતોસ્તીઓની ઘેર છે તથા અંજુમનનો પંગલો છે જે હમણાં બાડે આવેલો છે. એ સીંગાપોર શહેર સને ૧૮૧૯ ના સાલમાં અંગ્રેજ સરકાર સારું સર સ્ટેમફોર્ડ રેફેલે લીધું હતું તે સને ૧૮૨૩ સુધી સુખાનાને હસ્તક રહીને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસે ગયું જે હોંદુસ્તાનના દેશનીકાલ કહાડેલા કોઈઓને રાખવા સારું સને ૧૮૧૭ સુધી વાપર્યું હતું ત્યાર પછી એનડેમન ટાપુ એ કારણસર વાપરવા લાગ્યાથી સીંગાપોરને છુદું સંસ્થાન બનાવ્યું હતું. એ ચીન, તથા હોંદુસ્તાન અને ઈંગ્લેંડની વચમાં આવવાથી વાહાવોને ખોરણી તથા સ્ટીમરોને ફાલસો, પાણી લેવા ઘણું કામમાં આવે છે ને મેસે પેનીન-સુલાનો વેપાર ઈંદાંથી આવવાથી હમણાં શહેર દીનપરદીન ઘણું વધતું જાય છે. એની વસ્તી સને ૧૮૮૧ ની ગણતરી મુજબ ૧૩૯૨૦૮ ની છે તેમાં ૮૧૦૦૦ ચીનાઓ, ૨૨૦૦૦ માલઈ અને બાકીના યુરોપીયનો, ઈંદોનો અને પરદેશી છે. એવું ખારું આસપાસ કુંગરે આવવાથી ઘણું સરસ અને મોટું કહેવાય છે ને તેનો બાગ સ્ટીમરો અને બોટોથી બરપુર હતો ને જોમ મુજર્જનાં ખારામાં સંખ્યાબધે વાદાંજો રહે છે તેમ ઈંદાં દીસતાં હતાં. ઈંદાંના વેપાર આસરે ૧૬ કરોડ ડા-લરનો કહેવાય છે. હમોએ સીંગાપોર અને હાંગકાંગ બંનેમાં તે સાથે

ફ્રેન્ચનું શેગોન જોયું તે ઉપરથી અંગ્રેજ શી 'રીતે વેપારની બાબદમાં' ઉત્તમ છે તે માલમ પડી આવે છે અને નવાં દેશો તથા બંદરોને કેમ ખીલવવાં તેનો દાખલો બીજા યુરોપિયનો અંગ્રેજ ઉપરથી લે તો સારું. શેગોન અમે આગળ લખ્યું છે તેમ પડી બાંગવાની હાલતમાં આવ્યું છે તેમજ મનીષા જે રપેનને દસ્તક છે તેનાથી તેવાજ દાલ સંબંધાય છે. સીંગાપોરમાં પણ શેગોનની માફક નાના ટટુઓ ગાડીમાં જોડે છે જેઓ પીનાંગની બાજુપરથી દીક્ષી કરી પ્રગલ્થું છે સાંધી આવે છે. એ ટટુઓ ક્ષણ મજબુત અને આખા દીવસ રખડ કરે તોથી ઠાકે નહીં તેવા છે. કાંઈ કોઈ તો ઘણાં સારા દેખાવના આવે છે જે ૪૦૦ ડાલરે જોડી વેચાય છે. આગળ બાકુતી ગાડીને કાચબાક્ષ ઉપર બે સીને હાંકતા નહીં હતા પણ હાથમાં ટટુને પકડીને દોડતા હતા પણ હાલમાં કાચબાક્ષ જે છેક પૈડાંની બરોબર નીચે રાખે છે તે ઉપર બે-સીને હાંકવા લાગા છે. શેગોનથી સીંગાપોર ૫૬૩ માઈલ છે.

તા. ૨૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં ૭ વાગે અમારી સ્ટીમરે સીંગાપોરનું બારું છોડ્યું હતું તે તા. ૨૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ ને દીને ચતના કોલંબો બાર વાગે સ્ટીમરે લાંગર નાખ્યું હતું. બધા દિવસે દરિયો યંબ હતો અને જાણુવાન્નેમ કાંઈ બન્યું નહીં. સીલોનનો કિનારો છેલ્લે દિવસે બપોરના બાર વાગેથી દીસવા માંડ્યો હતો ને ગાલનું બંદર સાંજનાં પાંચ વાગે પસાર કીધું હતું.

તા. ૨૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં પેદેખાં અમારી સ્ટીમર ધરાવડી પરમારી એડન જવાની હોવાથી અમે આ-સટરો હગેરીયન લાઇડ કંપનીની સ્ટીમર તીતાન્યા જે મુંબઈ જવાની છે તેની પાસેજ લઈ આવ્યા. પછી આજો દિવસ હાથમાં હોવાથી કોલંબો રોહરમાં ફરી આવ્યા હતા. અમે આગલ સીલોન આવી ગયલા હોવાથી ઘણું જોવાની ઉલટળી હતી નહીં, પણ ઈંદાં મ્યુઝિયમ જોવાડેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એમાં જનાવરો, પંખેરાં અને સી-લોનને લગતી ઉતપત્તી તથા બનાવટોનો સંગ્રહ કીધો છે. એની ઈ-

ભારત માર્કસરની છે. - સને ૧૮૭૭માં એ ઊંધારેલું હતું. કોલમોમાં તેનાં બારાંની અંદર બારકસોને સલામતીથી ઉઠાં રહેવાં બરકવોટર બધેલો છે જેની ફરતી દીવાલ સાફ જે બનાવટનાં બ્લોકસો છે તેમાં નો એક થાંભલારોકો બનાવી તેને પાલીશ કીધો છે તે એવો તો સરસ છે કે જાણે એક આખા ટ્રેનાઈટ પથરને પાલીશ કીધો હોય તેવા લાગે છે. એ બ્લોકસો મોટાં લાકડાંના મોડકામાં સીમેન્ટ, નાના પથર તથા ખીજ કાંઈ તેવી મેળવણીઓ નાખી તેને વસાવથી દાખી એકરસ કરે છે જે પથરનાં જેવું આખાદ મોડકતા ઘાટ સુજળ બને છે. એવો અડકો બ્લોક એક ટનનાં વજનનો બનાવે છે અને તે બહુ મજબુત હોવાથી ગમે તેવા જોરાવર દરિયાના મોઝા ખમી શકે છે. મુઝિયમ અસલની સીનેમન મારડનમાં બાંધેલું છે અને તેની આસપાસ ધાસનાં મેદાનો કીધાથી જગા સારી થાશે છે. એ જોવા પછી પી. એંડ એ. કંપનીની નવી સ્ટીમર બ્રીટનિયા આજે બારાંમાં આવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્ટીમર હમણા જુખીલીની સ્ટીમરો ૪ એ કંપનીએ બંધાવી છે તેમાંની એક છે અને પેટ્રોલી સફર કરવા નિકળી છે. તે પંદર દીવસે વેલાતનો મેલ લેઈ આવી છે. એ સ્ટીમર આસરે ૨૫૦ ઉતાડોએને આરૂંસ્યા લઈ જાય છે તે નવી દુપ ઉપર બધી રીતે બાંધી છે, પણ અમે એજ કંપનીની સ્ટીમર મેસીલીયામાં મોટું સર્ઈષદથી જીઆલટર ગયા હતા તેના જેવી સરસ મોઢવણીની અમેને લાગતી નથી. સાંધી એકવોટર જોતા જોતા પાછા કિનારે આવ્યા હતા. એ એકવોટર આસરે એક માર્છલ જેટલી લાંબી કિલ્લા જેવી દરિયાની અંદર દેવાલ બાંધી પાણીના જોર તોડે છે અને તેમાં ધણી સ્ટીમરો હમી રહી શકે તેટલી જગા છે. એની અદરતું પાણી જાણે તલાવના પાણી હોય તેમ ઉપલી દેવાલને લીધે રહે છે અને તેથી સામાન ઉતાર ચઢાવ કરવાનું વાહાજોને ધણુ સવલ પડે છે. આગળ એ નહીં હતો ત્યારે ખુશ દરિયાને લીધે બારાંમાં જોર રહેતું હતું. આગળ ગાલનું બંદર ગીન તથા આરૂંસ્યા જવઆવ કરતાં બારકસોને કોલસો, પાણી જોરાટી લેવા કામ આવતું હતું, પણ આ

સરે આઠ વરસ થયાં કોલંબોમાં એ એક્વાટર ખનાવાને દેવેથી એને બધાં બારકસો વાપરે છે, જ્યાં ઈંદાની વસ્તી આગળ કરતાં સા વધી છે. અમો સાંથી ગોલડ્રેસ કરીને દરિયા કિનારે ફરવાનો રસ્તો ને આસરે ગાઝા માર્કેટ લાંબો છે સાં ગયા હતા, તેની એક બાજુ દરિયો અને બીજી ગમ મેદાન આવ્યાથી ધણું લોક સાંજના ફર આવે છે. કોલંબોનું શેહેર સપાટ જમીનપર આવેલું છે, અને બં રની આગળનો ભાગ આરીસો તથા સરકારી ઈમારતોથી રોકાયેલો છે જ્યાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પણ આવેલું છે આગળ એ જગ્યા ઉપર કોટ હતો, પણ હમણાં ભાંગી નાખ્યો છે. સોલજરોની બરાબો ત્યાં આસપીટલ મેદાનમાં આવેલી છે. મેદાનના એક ભાગ ઉપર એ નાનો સરોવર બનાવેલો છે અને તેની પછી શેહેર, બજાર અને કાણો આવેલી છે. કોલંબોની વસ્તી આસરે એ લાખ માણુમેની છે. ઈંદાં કાંઈ ધણુ જોવાલાયક નથી, પણ સીસોનની અંદરના ભાગ જગ્યાઓ કેનડી, તુરેલીયા ઈલાહિ પાહાડી આવ્યાથી તે જોવાલાય છે. સીસોનમાં આગળ કાશીની પેદાશ ધણી મોટી હતી પણ તે અડોમા હીડ પડવાથી ધણી મીઠકતોનો નાશ થયો તેથી સીસોન-પ ભાગે તેવી હાલતમાં ૧૦ વરસ ઉપર આવી ગયું હતું. પણ એ પછી ચાહ રોપી અને તે ધણી ફાવી નિકળ્યાથી અગાઉ માફક થા ધીકવા લાગ્યું છે. ૬૨ વરસ પર બાયગે ૧૦૦૦ રતલખી આ પાકતી હતી તેને બદલે આજે સાલ એક કરોડ રતલ નિકળશે એ કહેવાય છે. આજ ઉપાંત કોકો નાલીએર તથા તેનું તેલ અને દોર એલચી, તજ અને એવાં વસાણાંનો મોટો વેપાર સીસોનમાં જગ્યા ધણીજ ફળવત છે, અને બારો માસ વરસાદ પડે છે તે કાંઈખી ચીજ ઊંવાડી શકાય તેવું છે. ઈંદાંથી અખતુસ-સેડીન તથા સીસમના લાકડાં ઈલાહિનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અસલ રહેવાસીઓને સીનગાલીસ કહે છે તેઓ જોરતોની માફક માથે ચોટ રાખી તેમાં કાંસડીઓ ખોસે છે. તેઓ ખોટા હીરા માણેક તથા સર્પ ચરની પીટીઓ બનાવવામાં તથા કચકડાં (Tortoise Shell

અને અબતુસ તથા હાથીસંતની બેળસેળ કારીગરી બનાવવાના કામમાં ધણા હુશિયાર છે, પણ વેચતી વખતે ભાવ ઓટલો તો માગે છે કે આપણે અબતુસ મધ્યે છીએ. જે માલની કિંમત રૂપિયા એક હોય તેના દસગણા માગે છે, અને કોઈ વખતે તો રૂપિયા પચાસ પણ માગે છે, પછી લેનાર ધણી નેટલીની ઓછી માગણી કરે તોથી તે ઠગાય છે, પણ એ બાબે હવે લોકો આપડ યુકે ઉપરથી જાણીતાં થયા છે, તેથી જો રૂપિયા સો માગે છે તો રૂપિયા પાંચની માગણી કરે છે, અને તેવી તકરારમાં ભાવતાલ કરતાં ધણો વખત ખાલી નિકળી જાય છે. સીસેનમાં જે મીલકતો છે તે ઉપર ઇંદિના ધણા રેહેવાસીઓ કામ કરતા નથી તેથી મધરાત્ત તરફના કાસતાઓ ઉપરથી દર સાલ લખો કુલીઓ ત્યાં કામ કરવા આવજાવ કરે છે. અમો પાછા રાતના સ્ટીમર “તીતેનીયા” ઉપર સવાર થયા હતા. એ સ્ટીમર ઓસ્ટ્રેલિયન લાઈનની આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તેમાં નવલોક પચાસ ઉતારી રહે તેટલી સારી સગવડની કુળીનો છે. અમારી સાથે બીજા ફક્ત બેજ ઉતારી રહ્યા હતા.

તા. ૨૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ક્લાક નવે અમારી સ્ટીમરે કોલંબોના ગાર્ જોડ્યું હતું.

તા. ૨૯ મી અને તા. ૩૦ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—એ બેઉ દિવસો દિંદી મહાસાગરમાં ગુજર્યા હતા. દરિયો થંભ હતો, અને કોઈ જાણવાભેગ બનાવ બન્યો હતો નહીં.

તા. ૧ લી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના ક્લાક ૧—૩૦ મીનીટે મુંબઈનાં ગારાંમાં દાખલ થયા હતા, અને ક્લાક બેએ ખાલવા બંદર સામે અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું હતું, અને આસરે ત્રીસ હજાર માણની સુસાફરી જેમાં વીસ હજાર માણ દરિયાની અને દસ હજાર માણ રેલ્વેની પુરી કરીને અમારા કુટુંબને પાછા મળવાથી અમેને બેહદ આનંદ ઉપજ્યો હતો.